

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՆԱՐ-ԴՈՍ

Ե Ր Կ Ե Ր

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1977

ն $\frac{70304(22)}{701(01)76}$ 28—77—«Տ»

ԽՄ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սնվել եմ 1867 թ. մարտի 1-ին. Քիֆլիսում: Հայրս բրդավաճառ էր, բուն Քիֆլիսեցի, Ջաքար անունով: Շատ բարի մարդ էր և անուում. գիտեր միայն վրացերեն կարդալ-գրել այնքան, որ պահում էր հաշիվները: Մայրս նույնպես Քիֆլիսեցի էր, նույնպես շատ բարի կին և անուում. գիտեր նույնպես միայն վրացերեն կարդալ-գրել: Խոսակցական լեզուն մեր տանը հայերենն էր՝ բուն Քիֆլիսեցու և բուն հավլարացու բարբառով խառն:

Սկզբնական ուսումս ստացել եմ Հավլարարի ս. Կարապետ եկեղեցու ծխական դպրոցում:

Մի ինքնատիպ դպրոց էր սա 70-ական թվականներին իր առավել ևս ինքնատիպ վարժապետով— ազգանունը Վասիլ Մելիքսեդեկյան: Սա մոտ 50 տարեկան հիվանդոտ մի մարդ էր՝ ենթակա հարատև գլխացավի, որի պատճառով և միշտ մռայլ տրամադրության մեջ էր: Քիֆլիսեցի և, կարծեմ, գիմնազավարտ, այս մարդը ուսուցչության հետ միաժամանակ դպրության էր անում ս. Կարապետ եկեղեցում. ուրարակիր էր: Կարծես Երուսաղեմ էր եղել, որովհետև ձեռքի դաստակը դաշած էր: Մոլեռանդ ժամասեր էր և ազոթասեր. ինչքան էլ հիվանդ լիներ, երեք ժամից ետ չէր քնկնիլ և մեզ՝ աշակերտներին էլ ստիպում էր նույնն անել: Աշակերտներս շատ էինք վախենում նրանից, որովհետև անխիղճ կերպով պատժել գիտեր, սկսած անկյունում շոքեցնելուց մինչև հաստ քանոնով մատների ծայրերին զարկելը: Ապրում էր մեն-մենակ, դպրոցի շենքում, դասարանին կից՝ տախտակամածով զատված բաժանմունքում: Աշակերտներինս ծառայեցնում էր իր անձնական և զբոս-

բոցի կարիքներն համար.— տրակտիրից կամ դպրոցին մոտիկ ապրող որևէ աշակերտի տնից թեյի համար տաք ջուր էր բերել տալիս, զրկում էր հացի, կերակրի, նավթի, գինու և այլն, ձմեռը ձյունից մաքրել էր տալիս դպրոցի կտուրը, աղբը թափել էր տալիս և այլն:

Գպրոցում սովորում էին 6—7 տարեկան երեխաներից սկսած համարյա մոտ 20 տարեկան պատանիներ, որոնք բոլորն էլ նրատած էին եղած մի հատիկ դասարանում, մեծերը՝ առջևի նստարանների, փոքրերը՝ հետին նստարանների վրա: Աշակերտների թվում կային և մի երկու վրացիներ, որոնց հետ վարժապետը վրացերեն էր պարապում: Ուսումը տևում էր տարին չորս բոլորամասով արձակուրդ ասած բանը գոյութուն շուններ, ընդհակառակը, ամառվա ամիսներին դպրոց էին հաճախում օրական երկու անգամ. առավոտը և երեկոյան: Երեկոյան դասին վարժվում էինք բացառապես փոխասացությամբ՝ ժամում փոխեր ասելու համար: Ես այն աստիճան վարժվել էի ժամասացությանը, որ տանը «պատարագ կանգնեցնելը» իմ երեխայական խաղերից մեկն էր դարձել:

Զեմ հիշում քանի տարի մնացի այս դպրոցում, երբ մի օր մայրս տարավ ինձ Ներսիսյան դպրոց: Բակը դժվժում էր աշակերտներով, դուրսը պատշգամբում աթոռի վրա նստած էր մի մարդ կարտուզով և «չեքմակալոշ»-ով: (Շատ տարիներ հետո միայն իմացա, որ սա հանրածանոթ պարոն Գրիգորն էր): Մոտ կանչեց և հարցրեց. «Ասա տեսնեմ, կոշիկդ ինչի՞ կաշուցն է»: Զիմացա: Այս էր իմ հարցաքննությունը, որից հետո ես այլևս հայոց դպրոցի երես չտեսա:

Այս անհաշողությունից հետո մայրս տարավ ինձ քաղաքային Նիկոլաևյան երկդասյան դպրոցը, որի տեսուչը Պողոս Քաթանյանն էր՝ այն ժամանակվա դպրոցական աշխարհում բավական ծանոթ մի դեմք: Այս դպրոցում ընդունվեցի:

Նիկոլաևյան դպրոցն ավարտելուց հետո Պողոս Քաթանյանը նորավարտներից մոտ 8—10 հոգի, որոնց թվում և ինձ, հավաքեց, տարավ Խոնի (Քուլթայիսի նահանգ) տեղական ուսուցչական սեմինարիան տալու համար: Այս սեմինարիայում 8—10 հոգուց միայն ես և մի վրացի հաջող քննություն ավինք և ընդունվեցինք: Սակայն հենց առաջին իսկ ամսում ես ստիպված եղա թողնել Խոնին և վերադառնալ Քիֆլիս, որովհետև հայրս, մեծ (խորթ) եղբորս՝

որը դրդմամբ, որից վախենում էր նա, չէր կամեցել ընդամենը մի 100 ուրբի ուղարկել, իբրև մի տարվա թոշակագրամ, որ պահանջել էր սեմինարիան, խոստանալով երկրորդ տարուց ինձ պահել պետական հաշվին:

Քիֆլիս վերադառնալուց հետո փորձեցի մտնել տեղական երկաթուղային դպրոցը, որը նույնպես չհաջողվեց, դարձյալ փողի պատճառով:

Մի տարի թափառեցի պարապ-սարապ. ծնողներս՝ տգետ, շրջապատս՝ տգետ. հոգացող, ուղի ցույց տվող շունն էի: Մտածում էի մի տեղ խանութի աշակերտ մտնել, բայց հետո ավելի լավ համարեցի արհեստ սովորել և գնացի մտա Միքայելյան արհեստագիտական դպրոցը (Քիֆլիսում), մանավանդ որ այստեղ ուսումը ձրի էր:

Նույն տարի այս դպրոցը մտավ Ալեքսանդր Մատուրյանը, որը նոր էր եկել հայրենիքից՝ Ջաքաթալայից: Սա էլ, անտեր-անտիրական, ինձ պես շատ էր աշխատել այս կամ այն միջնակարգ դպրոցը ձգել իրեն և ինձ պես չէր հաջողել ու ճարահատված եկել էր արհեստ սովորելու, մանավանդ որ Միքայելյան արհեստագիտական դպրոցում կերակրում էին ձրի: Հենց առաջին ծանոթությունից ես ու Մատուրյանը այնքան մտերմացանք իրար, որ շարունակ իրար հետ էինք. դասարանում նստած էինք իրար կողքի, արհեստանոցում բանում էինք իրար կողքի, սեղանատանը ճաշում էինք իրար կողքի, դպրոցից դուրս, ուր էլ լինեք՝ իրար հետ էինք միշտ: Երկուսս էլ ընչու էլ էինք փականագործությունը, բայց ոչ ես, ոչ Մատուրյանը բնավ հակում չունեինք դեպի արհեստը, մեր ամբողջ ուշքն ու միտքը, մեր ամբողջ ձգտումը դեպի գրականությունն էր, հատկապես դեպի բանաստեղծությունն ու վիպասանությունը և մեկ էլ՝ դեպի թատրոնը:

Այս բանի վրա առանձին ուշադրություն դարձրեց մեր հայոց լեզվի դասատու Արսեն ավագ քահանա Բագրատունին— ինքը մասամբ բանաստեղծ (գրում էր Ընծայացի ստորագրությամբ) և գրականության սիրահար, բայց առավել ևս մի հազվագյուտ մանկավարժ, որ կատաղի թշնամի էր դասագրքերի ու չոր ու ցամաք դասավորության: Նրա ամեն մի դասը մի հետաքրքրական դասախոսություն, մի հաճելի ժամանց, մի կենդանի գրուցատրություն էր աշակերտների հետ լեզվի, գրականության և բարոյախոսության մասին: Նա ձգտում էր ի հայտ բերել աշակերտների մեջ նրանցից

ամեն մեկի անհատական ունակութիւնն ու ձիրքը և զարկ տալ, ուղղութիւն տալ այդ ունակութիւնն ու ձիրքին: Եվ եթէ ես ու Սատուրյանը վերջը «մի բան» դարձանք, դրա համար մեծապէս պարտական ենք հայր Բագրատունուն, որի խրախուսանքները դեռևս զպրոցական նստարանից մի անգամ առ միշտ որոշեցին մեր վիճակը, նետելով մեզ երկուսիս էլ գրականութիւն գիրկը:

Մի բան, որ ոչ ես, ոչ էլ Սատուրյանը հակում չունեինք դեպի արհեստը, բնականաբար չէինք էլ կարող և շուգեցինք շարունակել ուսումը Արհեստագիտական դպրոցում, ուստի երկուսս էլ մի տարուց հետո թողինք այդ դպրոցը և մեզ տվինք բախտի բերմունքին:

Բախտը Սատուրյանին տարավ ձգեց նախ Նիժնի-Նովգորոդ, հետո՝ Մոսկվա, ինձ զամեն թիֆլիսում և նետեց լրագրական ապարէշ, ուր մինչև օրս էլ ես մնում եմ ցանցված, կատարելով շարունակ բարտուղարի ծայրաստիճանի ձանձրալի, հոգնատանջ պաշտոնը:

Այդ պաշտոնում մարտիրոսագրութիւնս սկսվեց 1890 թվականի հունիսի 1-ից «Նոր-Գար»-ում, որը կլանեց պատանեկութիւնս և երիտասարդութիւնս ամենալավ, ամենաբեղմնավոր տարիները, փոխարենը տալով այնքան շնչին նյութական վարձատրութիւն, որ այժմ կարող է պարզապէս մի առասպել թվալ. օրինակ՝ պաշտոնի մտած օրիցս՝ 1890 թվի հունիսի 1-ից մինչև տարվա վերջը, այժմեքն՝ 7 ամսվա ծառայութիւնս համար ստացել եմ ընդամենը 70 ռուբլի. 1891 թվի ամբողջ տարվա համար՝ ընդամենը 136 ռուբլի, և այսպէս շարունակ, ամեն տարի, մի քիչ ավելի կամ պակաս:

«Նոր-Գար»-ի հետ կապվեցի բոլորովին պատահական կերպով:

Բանն այսպէս էր.

Ընկերներիցս մեկը, որի հետ աշակերտել էի դեռևս ս. Կարապետի դպրոցում, մի անգամ ձեռքիցս առավ պատանեկան գրվածքներիցս մեկը՝ «Ծշմարիտ բարեկամը», ասելով, որ կտա «Մեղու»-ին տպելու նա «մեղվական» էր, որովհետև «Մեղու»-ի խմբագրատան փողոցում նրա եղբայրները մանրավաճառի խանութ ունեին, ուր ծառայում էր ինքը և որտեղից առևտուր էր անում Պետրոս Սիմոնյանը: Այս բանը, կարծեմ, 1884 թվականին էր, երբ «Մեղու» լրագիրը Սպանդարյանի հեռանալուց հետո հոգեվարքի մեջ էր, լույս էր տեսնում անկանոն կերպով, շաբաթը երկու թե երեք անգամ: Պետրոս Սիմոնյանը գրվածքս պահել էր ծոցում ամբողջ

ամիսներ և վերջն այնպէս էլ վերադարձրեց առանց կարգալու: Ես ազարացա այդ անուշադրութիւնից և ընկերոջս խնդրեցի, որ զբրվածքս տանի տա «Մշակ»-ին (ի՛նչս մի տեսակ վախ էի զգում առհասարակ խմբագիրներից՝ անձամբ խմբագրատուն մտնելու համար): Գրիգոր Արծրունին իսկույն կարդացել էր գրվածքս և, երբ ընկերս գնացել էր տեղեկանալու՝ կտպվի թե ոչ, խնդրել էր, որ հեղինակին, այսինքն ինձ, տանի իր մոտ, որովհետև ինքը մի քանի ցուցումներ ունի, որոնց համաձայն փոփոխութիւններ մտցնելուց հետո կտպվի: Ես ընկերոջս առերես ցույց տվի, թե վիրավորված եմ զգում «հեղինակիս ինքնասիրութիւնը», որ ուրիշների ցուցումով պիտի բան գրեմ, բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ ես պարզապէս սարսափեցի իմ շնչին տեղովս Գրիգոր Արծրունու պես մի մեծ մարդու ներկայանալուց: Ու չգնացի. ես խնդրեցի ընկերոջըս, որ գրվածքս առնի տանի տա «Նոր-Գար»-ին: Ընկերս այդպէս էլ արավ, և ահա պատանեկան անդրանիկ արձակ գրվածքներիցս մեկը՝ «Ծշմարիտ բարեկամը» առաջին անգամ լույս տեսավ «Նոր-Գար»-ի մեջ 1886 թվին «Միտո-Օհան» (Միքայել Լովհան-Նիսյան) ստորագրութիւնով:

Գրանից հետո նույն ընկերոջս ձեռքով «Նոր-Գար»-ին ուղարկեցի երկրորդ արձակ գրվածքս «Նունե» վերնագրով, որը սակայն իմ ամենաառաջին վիպական երկն է՝ գրված «Ծշմարիտ բարեկամից» առաջ: «Նունեն» ևս տպվեց «Նոր-Գար»-ում նույն 1886 թվին. այս անգամ արդեն Նար-Դոս ստորագրութիւնով, թեև այդ գրվածքս ուղարկել էի իմ իսկական ստորագրութիւնով և մտադիր էի այդպէս էլ շարունակել:

Նար-Դոս կեղծանվան ծագումը հետևյալ պատմութիւնն ունի:

Սպանդարյանը «Նունեն» ստանալուց հետո խնդրել էր ընկերոջս, որ ինձ տանի խմբագրատուն՝ ինձ հետ անձամբ ծանոթանալու: Խրախուսված այն բանից, որ մի գրվածքս արդեն տպվել էր, այս անգամ սիրտ առա ու գնացի: Ընդունելութիւնը սիրալիկ էր և շատ խրախուսիչ: Եվ մի անգամ, որ ոտք դրի խմբագրատուն, այնուհետև ամեն օր խմբագրատան անխուսափելի այցելուն էի: «Նոր-Գար»-ի քարտուղարը և խմբագրութիւնի միակ անդամը այժմ ժամանակ Մելքոն Դանազոյցյանն էր (վերջը՝ Մուշե վարդապետ): «Նունեն» տպելուց առաջ սա դիմեց ինձ. թե՛ արի մի լավ կեղծանուն ընտրե՞ք, քանի որ մեր գրողները բոլորն էլ կեղծանունով են գրում: Զհակատակեցի: Լեհից այդտեղ ևեթ վերցրեց առձեռն բառ-

գիտքը և սկսեց ընտրել: Երկար թերթում էր ու կարդում այս կամ այն բառը: Վերջիվերջո կանգ առավ Նար-Ռոս բառի վրա (ծաղկի անուն): «Լավ է, չէ՞,— ասաց,— մեջտեղն էլ գծիկով կրածանենք ու շատ բարեհնչյուն մի անուն դուրս կգա»: Համաձայնեցի և այդ օրվանից Նար-Ռոս կեղծանունը մնաց ու մնաց:

1890 թ. հունիսի 1-ից Մելքոն Դանագյոզյանը գրաքննական կոմիտեի պահանջմամբ հարկադրված եղավ թողնել «Նոր-Ռար»-ի քարտուղարի պաշտոնը (գրաքննիչ Կարախանյանի հետ ընդհարվելով, վիրավորել էր նրան), և այդ օրվանից քարտուղարի պաշտոնին հրավիրվեցի ես ու վարեցի այդ պաշտոնը անընդհատ, մինչև այդ լրագրի վերջնական դադարումը: Այդ պաշտոնը խլում էր իմ ամբողջ ժամանակը, սկսած առավոտից մինչև գիշերվա ժամը երբեմն 1-ը և 2-ը, որ ես անց էի կացնում տպարանում ցենզուրականի սպասին և հսկում էի թերթի երեսները կապելուն: Եվ այդպես ամեն օր, ամբողջ տարիներ: Իմ սեփական գրական աշխատանքներս համար մնում էին միայն գիշերային ժամերը, և այդ ժամերին եմ գրել ես գրական երկերս մեծ մասամբ: Այստեղից պարզ պիտի լինի, թե ինչու ես այնքան քիչ բան եմ գրել համեմատաբար:

«Նոր-Ռար»-ի ժամանակավոր դադարման ժամանակ (1904 թ.), որը հետևանք էր խմբագիր Սպանդարյանի աքսորման, Տիգրան Նազարյանի կողմից հրավիրվեցի վարելու «Աղբյուր-Տարազ»-ի քարտուղարի և սրբագրիչի պաշտոնը:

Այնուհետև «Նոր-Ռար»-ի վերջնական դադարումից հետո, սկսվեցին իմ թափառումները զանազան թերթերի խմբագրատներ՝ քարտուղարի պաշտոնով: Սակայն այդ բոլոր թերթերի խմբագրատներումն էլ իմ գործավարությունը կրել է միայն ժամանակավոր և կարճատև բնույթ, այն շափով, ինչ շափով այդ թերթերը գոյություն են ունեցել, բացի մի թերթից, որ քարտուղարի պաշտոնի հրավիրվեցի 1913 թվից (մայիսի 1-ից) և վարեցի այդ պաշտոնը համարյա ամբողջ 6 տարի, մինչև այդ թերթի դադարումը՝ 1918 թվի վերջը:

Գրել սկսել եմ համարյա մանկական հասակից. ամենաառաջին երկս, որ գրել եմ այդ հասակում, եղել է մի պիես՝ Թիֆլիսի

բարբառով: Թղթերիս մեջ չի պահպանվել այդ գրվածքս, բայց վերնագիրը հիշում եմ— «Մայինի գանգատը»: Բովանդակությունը մի արբեցողի ընտանեկան կյանքն էր: Թե ինչու Թիֆլիսի բարբառով էի գրել,— պատճառն այն էր, որ այդ միջոցին կարդացել էի Սունդուկյանի «Պեպո»-ն և նրա կենդանի լուսանկարչական հարազատությամբ դուրս բերած տիպերն ու լեզուն շատ էի հավանել: Այս էլ ասեմ, որ այդ միջոցին ես թատրոն, ներկայացում ասած բանը չէի տեսել և ոչ մի զաղափար շունեի թատերական երկերի մասին, այն աստիճան, որ «Պեպո»-ն կարդալիս ամեն մի գործողության վերջը գրված «վարագույր» բառը չէի հասկանում, թե ինչ է նշանակում:

Այնուհետև պատանեկական հասակումս ես գրել եմ մի քանի պիեսներ, որոնցից թղթերիս մեջ պահպանվել են միայն երկուսը— մեկը՝ «Մեզը ու ճանճեր» վերնագրով մի կոմեդիա (գրված 1886 թվին) և մյուսը՝ «Ճղբայր» վերնագրով մի դրամա (1887 թ.), որը կիսատ է մնացել և գրել եմ ոտանավորով, կերմոնտովի «Դիմակահանդեսի» տպավորության տակ:

Մատուրյանի հետ ընկերանալուս եմ վերագրում այն հանգամանքը, որ որոշ տարիներ (1883—1887) ես էլ ոգևորված էի ոտանավորների գրելով և թարգմանելով: Ամենաառաջին ոտանավորս, «Գարուն» վերնագրով, գրել եմ Պեշիկթաշլյանի հանրածանոթ համանուն բանաստեղծության նմանողությամբ, Արհեստագիտական դպրոցում աշակերտածս ժամանակ Բագրատունու թելադրանքով (նույնպիսի մի ոտանավոր գրել էր և Մատուրյանը): Այդ ոտանավորներից տպված են մի երկուսը Գուլամիրյանի «Արաքս» հանդեսում («Մենաստան» և «Ես սիրում եմ»), կարծեմ 1888 թվին, մեկը՝ Տեր-Գրիգորյան քահանայի «Սոխակում» (չեմ հիշում վերնագիրը և թվականը): 1887 թվից հետո միանգամայն դադարեցի ոտանավորներ գրել, որովհետև համոզվեցի, որ շափածս բանաստեղծությունը իմ բանը չէ:

Ընթերցասիրությունն իմ մեջ զարթնել է շատ վաղ. «Ենեթ»-ը և «Դավիթ Բեկ»-ը կարդացել եմ դեռևս «Մշակ»-ում տպագրվելիս: Անշափ սիրում էի Բաֆֆիի գրվածքները. ընդհակառակը, Մերենցը և Պոռչյանը միշտ ձանձրույթով եմ կարդացել: Արովյանի «Վերք»-ը մինչև վերջացրի՝ հոգիս դուրս եկավ: Կարդում էի ամեն բան, ինչ որ ձեռքս ընկներ, միայն թե ձեռքս ընկներ, իսկ հայերեն գիրք շատ չէի կար: Կարդացել եմ «Հյուսիսափայլ»-ի, «Կոռնկ»-ի, «Փորձ»-ի

համարյա բոլոր գրքերը և նույնիսկ Պա. Նազարյանի «Հանդես հայախոսութեան»-ի երկու սուվար հատորները և Շահազիզի «Հրապարակախոս ձայն»-ը: Պատմական գրքեր չէի սիրում:

Ռուսերեն կարդացած գրքերի թվում այն ժամանակվա հուշատետրիս մեջ նշանակած ունեմ մի շարք անուններ: Սկզբում կարդացել եմ ֆրանսիական, ինչպես ասում են, բուլվարային ոտմաններ, օրինակ՝ «Ռեկամբրոյ» (12 հատոր) և ուրիշ շատ նման հայտների ու անհայտ արկածային վեպեր, հետո Վրկատր Հյուգո, Ժորժ Զանդ, Գյուդա-Լաշյու և այլն: էմիլ Զոլան կարդացել եմ ավելի հասուն հասակում, ինչպես և Գի դը-Մոպասանը: Ռուս հեղինակներից հուշատետրիս մեջ նշանակված են Գոնչարով, Տուրգենև, Գոտտեկի, Տոլստոյ, Բելինսկի և այլն: Գրականության պատմությունից նշանակված են՝ Гетнер — «История англ. и франц. лит. восемнадцатого века», У. Шерр — «Всеобщая история лит.» և այլն:

Ամենամեծ հաճույքով կարդացել եմ Շիլլերը:

Չնայելով, որ Բաֆֆին կարդացել եմ ազահորեն, բայց և այնպես նա ինձ վրա ոչ մի ազդեցություն չի թողել և առհասարակ հայ հեղինակների մեջ ես ուսանելի ոչինչ չեմ գտել: Ինձ վրա շատ ուժեղ ազդեցություն են գործել ռուս հեղինակները, առանձնապես Գոնչարովը և մանավանդ Տուրգենևը:

Սկզբի շրջանում գրածս երկերից շատ բաներ, իհարկե, ահա գրչի արդյունք են, տպագրության անարժան, դրանց թվում և այն երկերից շատերը, որոնք արդեն տպագրված են «Նոր-Գար»-ում: Այդ է պատճառը, որ վերջիններից շատերը առանձին գրքերով տպագրության չեն հանձնվել:

1918 թ.

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

ԻՆՉՊԵՍ ԲԺՇԿԵՑԻՆ

Մեծ ու փարթամ քաղաքի ծայրամասերից մեկի թաղը: Հա-
վիտենական աղբով ծածկված ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցներ,
որոնք նեղլիկ անցքերով գնում խաչաձևում են իրար կամ դեմ
առնում մի պատի՝ կույր մուրացկանի պես: Իրար վրա թափված,
իրարու հենված տնակներ, որոնց խարխուլ լաբիարները թվում է թե
ամեն ընդհանուր պատրաստ են թափվելու անցորդի գլխին: Փոքրիկ
պատուհաններ՝ կեսը ապակի, կեսը թղթած, փտած դռներ, հողա-
ծածկ տափակ կտուրներ, որոնք ձմեռը տնքում են ձյունի ծանրու-
թյան տակ, գարնանը ծածկվում փարթամ կանաչով և անձրևների
ժամանակ կաթում, կաթում, կաթում, ստիպելով խեղճ ու թշվառ
բնակիչներին պատսպարվել ծալքերում, դռների և պատուհաննե-
րի խոռոչներում, չուլ ու փալասների տակ:

Այսպիսի տնակներից մեկն էր և ջուլհակ Թորոսի խրճիթը:
Սակայն այս խրճիթը մյուս տնակներից տարբերվում էր միայն
նրանով, որ սրա պատերի կեսն ալեզից էր (կավի և հարդի շաղա-
խից) և կտրանը երգիկ ունեեր, որի դուխը ծածկված էր կտրած
կարասի վերին մասով: Այդ երգիկի տակ էր ջուլհակի դազգահը,
և այդ տեղից էր նա ձմեռը լույս ստանում կտավ գործելիս, որով-
հետև միակ պատուհանը շատ փոքր էր և դազգահից հեռու:

Ջուլհակ Թորոսը, որ մի ժամանակ շատ ժիր արհեստավոր
էր, նստում էր իր նահապետական դազգահի առջև, ոտները կա-
խում հորի մեջ, մաքոքը հինածի միջով աչ ձեռքից ձախն էր պցում,
ձախից աչք, և վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր խրճիթի խոր
լուծթյան մեջ լսվում էր ճախարակների միալար ճռճոցը: Այժմ

ծերացել էր, շատ էր ծերացել. մեջքը կորացել, կուզ էր դարձել, մորուքը սպիտակափառ փովել էր կրծքին, սպիտակ թավ հոնքերը կախվել էին հանգած աչքերի վրա, ձեռքերը գողզողում էին և առանց ձեռնափայտի չէր կարողանում ման գալ: Ու չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ դազգահը, կարծես խոր քուն մտած, կանգնած էր երդիկի տակ իր ցից-ցից սյուներով, առանց հինածի, որպես մի կմախք. չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ ջահրան իր ծոված անիվով ընկած էր անկյունում անգործ, չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ մասրաները փոշեթաթախ ընկած էին մութ պատի տակ՝ թիթեղյա այն փոքրիկ լամպի հետ, որ գիշերները մխում էր դազգահի մոտ:

Այն էլ չէր հիշում, թե երբ էր մեռել կինը, թողնելով իր մի քանի զավակներից միայն մի աղջիկ, որն այժմ մոտ երեսուն տարեկան էր և իր միակ հույսն ու ապավենը այդ խորին ծերության հասակում: Մարթան էր նրան կերակրում, հագցնում իր ձեռքի աշխատանքով և չէր ամուսնացել միայն նրա համար, որ ծերունի հայրն անտեր-անտիրական շինա: Նրա, ինչպես և համարյա ամբողջ թաղի կանանց, սովորական աշխատանքը հինած գործելն էր, որ նա վերցնում էր ասիական դերձակներից: Ամբողջ օրն աշխատում էր, աշխատում առանց դազար առնելու: Նրան միշտ կարելի էր տեսնել կամ դուրսը հարևան կանանց պես տան պատի տակ վիլալարը ձեռքին հինած հինելիս, կամ թել կծկելիս, կամ գուլուփայի վրա թել ետ տալիս և կամ թե տանը, թախտի վրա, դազգահի առջև նստած, գուլուփան և թուրը ձեռքին, հինած գործելիս:

Տարօրինակ աղջիկ էր Մարթան: Միծաղ, ուրախ տրամադրություն ասած բանը կարծես բնավ ծանոթ չէր նրան. ծանրաբարո, սակավախոս, միշտ զգաստ, միշտ լուրջ, միշտ կենտրոնացած իր նեղքին աշխարհի մեջ, ուր կարծես շարունակ պրպտում էր ինչ-որ ու չէր գտնում: Գեռես մոր կենդանության ժամանակ, որ զարմանալի աստվածավախ կին էր, տարված ամեն տեսակ նախապաշարունակներով, նա սովորել էր հավատալ սրբերին, որոնք այժմ մի-մի պաշտամունքի առարկա էին դարձել նրա համար: Նրա ամենապաշտելի սուրբը ս. Գևորգն էր, ուր ամառ-ձմեռ համարյա ամեն շաբաթ երկդ գնում էր համբուրելու, իսկ ամեն տարի աշնանը, այդ սրբի տոնի շաբթին ծոմ էր պահում— ամբողջ վեց օր ո՛չ հաց էր առնում բերանը, ո՛չ ջուր, իսկ յոթերորդ օրը հաղորդվում էր: Նույնիսկ մի անգամ ծոմապահությունից այնպես հիվան-

դացավ, որ քիչ մնաց մեռնել, բայց և այնպես շարունակում էր իրենը: Մեծ պասը պահում էր ամենայն սրբությանը, իսկ զատկից մինչև համբարձումը երկուշաբթի օրերը չէր աշխատում, որ հարինք ցավը շտարածվի, և արտերը կարկտահար շլինեն: Միշտ այդպես էին արել հայրն ու մայրը, այդպես էլ շարունակում էր այժմ ինքը:

Նա հավատում էր դեերի և սատանաների, ալքերի և քաղքերի գոյության, թալիսմանների և ժողովրդական աղոթքների դրուսության: Երազի մեջ տեսած ամեն մի կենդանի կամ առարկա նրա համար որոշ, տխուր կամ ուրախ, պատահարի գուշակ էր, հոգ չէ, թե այդ երազները բնավ չկատարվեին:

Գեռես մանուկ հասակում մորից լսել էր, որ ամեն մարդու աչուսի վրա հրեշտակ կա նստած, ձախ ուսի վրա— սատանա. նրանք շարունակ կռվում են իրար հետ. հրեշտակը մարդուն դեպի բարին է մղում, սատանան— դեպի չարը, ուստի քնելիս պետք է միշտ ձախ ուսի վրա պառկել, որ սատանան տակը մնա չարդի: Ու Մարթան այդպես էլ անում էր միշտ և հաստատ հավատացած էր, որ գիշերները ձախ ուսի վրա պառկելով սատանային տակն է դրոմ շարդում և դրանով ուրախացնում բարի հրեշտակին:

Գարնան վերջին օրերից մեկում մեռավ Քորոսենց հեռու-մոտիկ ազգականներից մեկի թոքախտավոր տղան՝ Դարչո անունով: Մարթային եկան տարան, որ օգնի սեևր կարելու սգավորների համար: Երեք օր ու գիշեր մնաց Մարթան մեռելատանը և սուն դարձավ թաղման օրը, արդեն մութն ընկած ժամանակ, երբ ամենքն արդեն ցրվել էին: Հայրը նրանից շատ առաջ էր վերադարձել և խրճիթի շեմքին նստած՝ սպասում էր նրան:

Մարթան մտավ, որ ճրագ վառի և մտնելուն պես այնպիսի մի ճիշ արձակեց, որ կարծես օձ խայթեց:

Այդ ճիշն այնքան սարսափելի էր, որ ծերունի հայրը համարյա թե երիտասարդական կորովով վեր թռավ տեղից և ներս ընկավ: Ու ներս ընկնելուն պես իրեն գտավ աղջկա գրկի մեջ:

— Վա՛յ, հայրիկ չան, շե՛րք, կատվանի՛քը,— կանչեց Մար-

թան սարսափահար, պինդ սեղմելով նրան իր գրկի մեջ պաշտպանութուն որոնողի պես:

Հայրը, հագիվ կարողանալով պահել իրեն նրա ծանրության տակ, շոշափեց նրա գլուխը և հարցրեց ծայրաստիճան զարմացած.

— Մարթա ջան, ի՞նչ ես ասում:

— Շնորր, կատվանիքը,— կրկնեց Մարթան, և հայրը զգաց, որ նա ամբողջ մարմնով դողում է:

— Ի՞նչ շուն, ի՞նչ կատու, որդի ջան:

— Հրեն... միսը քրթրում են...

— Ի՞նչ միս, որտե՞ղ:

— Հրեն թախտի տակը, թախտի տակը...

Սերունին մի կերպ ազատեց իրեն աղջկա ցնցողաբար սեղմող ձեռքերից, մթության մեջ խարխափելով մոտեցավ սեղանին, որ ճրագ վառի, բայց թե՛ ձեռքերն էին դողում և թե՛ իրենից պոկ չեկող սարսափահար աղջիկը չէր թողնում, որ ազատ շարժումներ գործի: Վերջապես, սեղանի վրա երկար տապալակելուց հետո, գտավ լուցկու տուփը և մի կերպ վառեց լամպը: Ու երբ լույսի վրա նայեց աղջկան, զարմանքից բարացավ: Մարթայի դեմքը սարսափից ծամովել, այլանդակվել էր, աչքերը կարծես ուզում էին դուրս պրծնել խոռոչներից, հայացքն անմիտ էր, երեսին գույն չկար, և ինքն ամբողջովին դողում էր տերևի պես:

— Մարթա ջան, էդ ի՞նչ ա հալդ,— ակամա բացականչեց ծերունին իր թույլ, դողողուն ձայնով,— ինչի՞ ես դողում:

— Շնորր, հայրիկ ջան, կատվանիքը... ախր միսը քրթրում են... թախտի տակը,— սարսափած կրկնում էր Մարթան, ձեռքով ցույց տալով թախտը:

— Հիսունին ու Քրիստոսին, որդի ջան, շուն ու կատու չկա ըստեղ, աչքիդ ա էրևում,— խաչակնքեց ծերունին:

Բայց Մարթան շարունակ կրկնում էր իր ասածը և, հորը պինդ կպած, սարսափահար աչքերը չէր հեռացնում թախտից:

Սերունին մի կերպ ազատվեց նրանից, դողողուն ձեռքով վերցրեց լամպը, մոտեցավ թախտին, դրեց գետնին, կապերտի փեշը բարձրացրեց և աչք ածեց թախտի տակը:

— Դե դու էլ տես, ըստեղ ո՞ւր ա շուն ու կատու,— ասաց նա, դառնալով աղջկան:

Մարթան, առանց տեղից շարժվելու, ձեռքերը դրած ծնկներին, խոնարհվեց և շատ աչքերով հեռվից նայեց թախտի տակը, ուր բացի կավի կրակարանից, որ նրանք ձեռքը քուրսու տակ էին բանեցնում, փայտ կոտրելու կացնից և ավելից, ուրիշ բան չկար:

— Չկա՞,— հարցրեց նա կամացուկ ծոր տալով:

— Բա կա՞: Որ ասում եմ աչքիդ ա էրևացել...

Սերունին կապերտի փեշն իջեցրեց, լամպը վերցրեց և տարավ դրավ սեղանի վրա:

— Նստի, բալա ջան, նստի: Մի քիչ սառը ջուր խմի, վախեցած ես:

Նա վերցրեց ջրի թասը, մոտեցավ պատի տակ կիսով շափ գետնի մեջ խրված կարասին, ջուր հանեց և բերավ դրավ աղջկա առջև:

Բայց Մարթան ձեռ էլ չտվավ: Այժմ հանգստացել էր և նրստած էր աչքերը մի կետի հառած, գլուխը ձեռքերի մեջ առած, կարծես աշխատելով մտքերը հավաքել:

— Մեր թախտի տակը չէ,— շնչաց նա երկար լուսությունից հետո,— նրանց թախտի տակը... Խալխը որ քաշվեց, Դարչոյի մերն ասաց ինձ, որ մոզու միս հանեմ թախտի տակիցը, տանեմ գանջինումը պահեմ: Կոացա, որ հանեմ, տեսնեմ շներն ու կատվանիքը վրա են թափվել քրթրում... Ընե՞նց վախեցա, որ... Ընե՞նց վախեցա...

— Ի՞նչ մոզու միս,— հարցրեց ծերունին:

— Դարչոյինք որ պահում ին... էն մատաղացուն, էլի, որ պլտի տանեին Բոլնըսի ս. Գևորգում մորթեին, ոտ Դարչոն լավանար:

— Էն էին մորթել քելիխի՞ն:

— Բա՛:

— Վա՛յ, վա՛յ,— ասաց ծերունին գլուխը շարժելով— Սոո գրաւստ շուն ու կատվանիք ի՞ն:

— Սաի՛մ... վախից սիրտս գնացել էր... Ասին, թե ոչինչ չկա, աչքիս ա էրևացել...

— Աչքիդ ա էրևացել, բա աչքիդ, ոնց որ հըմի,— վրա բերեց ծերունին:— Վե կաց, բալա ջան, վե կաց, կոզենքը գցի, քեննք: Իրեք օր ա չըրչարվել ես, շատ կըլես բեզարած: Հրես իմ թունն էլ ա տանում:

Սվ ծերունին, բոլորովին հանգստացած, հորանջեց:

Մի քանի օր Մարթայի վարմունքի մեջ մի առանձին տարօրինակ բան չէր նկատվում: Սովորականի պես առավոտները վազ վեր էր կենում, փոքրիկ ինքնաեռը գցում, անկողինը հավաքում, թախտն ու հատակն ավլում, ամեն բան իր տեղը դնում ու նստում հինած գործելու մինչև ինքնաեռի եռ գալը: Հետո հոր հետ սուս ու փուս թե՛ էր խմում ցամաք հացով և նորից գործի նստում մինչև ճաշ և մինչև երեկո: Բայց այնուհետև հայրը նկատեց, որ նա մենակ գործի նստած ժամանակ խոսում է ինքն իրեն, դեմքով ինչ-որ ծամածուծություններ է անում, երբեմն ծիծաղում առանց որևէ առիթի, երբեմն էլ սգվորի պես մղկտալով մրմռում, լաց լինում: Մի օր էլ ծերունին դրսից ներս գալով տեսավ թախտը մի կողմն է քաշել ու կացնով քանդում է գետինը:

— Մարթա՛, էդ ի՞նչ ես անում,— բացականչեց նա զարմացած և վախեցած:

— Հանում եմ... հանում եմ,— ասաց Մարթան, կացինն ուժգին թափով զարկելով հողի հատակին:

— Ի՞նչը:

— Մոզին...

— Ի՞նչ մոզի:

— Մատաղացու մոզին... մատաղացու մոզին... ս. Գևորգի մոզին... քանի վախտ ա մզում ա... բա մեղքը չի՞... բա մեղքը չի՞... բա թողանք, որ շներն ու կատվանիքը գզգզեն...

Ասում էր ու հևալով քանդում գետինը շարունակ, հողը ցաքուցրիվ տալով շուրջը:

Մերունին, տեղն ու տեղը քարացած, նայեց, նայեց, հետո մի «վայ» արավ և երկու ձեռքով թակելով գլուխը՝ շտապեց դեպի դուրս, հարևաններին օգնության կանչելու:

Չանցավ մի քանի րոպե, և արդեն ամբողջ թաղը գրեզում էր, թե «Քորոսանց Մարթան գժվել ա»: Էլ մեծ, էլ փոքր, էլ կին, էլ աղջիկ— ո՛վ ասես, բան ու գործ թողած, շտապում էր թամաշի: Քորոսենց խրճիթի ներսն ու դուրսն ասեղ գցելու տեղ չկար. իրար ճխլելով իրար հրելով, իրար ստ կոխ տալով ներս էին խցկվում, հա՛ խցկվում խրճիթի նեղ դռնից: Չայների ժխորը բռնել էր ամբողջ փողոցը:

Մարթան նստած էր իր փորած գետնի վրա և, կացինը ձեռին, խելագարի անմիտ հայացքով նայում էր ներսը հիստված կանանց և երեխաների ամբոխին: Շրթունքները շարունակ կրճում էր և դերիայի փեշը փաթաթում մատների վրա, ետ անում ու նորից փաթաթում: Նստած էր լուռ, բոլորովին ձայն չէր հանում, մինչև իսկ այն ծամանակ, երբ փորձում էին խոսեցնել: Մի քանի սրտոտներ փորձեցին կացինն առնել նրա ձեռից և վեր կացնել, բայց նա կացինը շեքը կոխեց, ամբողջ մարմնով կոացավ նրա վրա և սկսեց լաց լինել երեխայի պես, երբ նրա ձեռքից ուզում են խլել իր խաղալիքը:

Տեղահան արած թախտի ծայրին կծկվել, կուչ էր եկել ծերունի հայրը, կուզը ցցել, սպիտակ մորուքը թաղել ծնկների արանքին և մղկտում դառնագին:

Ներսը հավաքված կանայք նայում էին ծերունուն և նրա աղջկան խղճահարուժյամբ, կարեկցությամբ և մի տեսակ վախի զգացումով, որ ակամա պատում է մարդուն խելագարի հանդեպ: Եվ թեպետ ոչ ոք տեղից չէր շարժվում, բայց ամեն մեկի մեջ այդ վախի զգացումն այն աստիճան ուժեղ էր, որ բավական էր Մարթան հանկարծ վեր թռչեր տեղից և վրա պրծներ, իսկույն ամենքը զլխապատառ դուրս կփախչեին ճիչ ու ծկլթոցով:

Իսկ այն կանանց մեջ, որոնք ամբոխվել էին դուրսը՝ ներս տեղ չլինելու պատճառով, տեղի էին ունենում հետևյալ խոսակցությունները.

— Աղջի նատո, տեսես ինչի՞ցն ա խելքից ըլել: Էփոն ասում ա, թե Գարշոյի հոգեառ հրեշտակն ա խփել, յանի դորթ ա՞:

— Դե եսի՛մ. որն էդ ա ասում, որն էլ ասում ա, թե Բուլնիսի ս. Գևորգն ա բռնել:

— Ի՛, մեռնեմ նրա զորութենին. յանի էդ խեղճին բռնում ա ի՞նչ անի: Հանդիպիսի կըլի եկած:

— Ասում են, թե Գարշոյենց թախտի տակը շներ ու կատվանիք են էրեացել աչքին:

— Դրուստ ա, դրուստ,— խոսակցությանը խառնվեց մի ուրիշը, որը ամենից անտարբեր, եկել էր ամենից ուշ և գուլպա էր գործում:— Օղորմածիկ Գարշոյի էն շաշ մերը Բուլնիսի ս. Գևորգի համար ետ գրած մոզին վեր ա ունում քելխիսի մորթիլ տալի, մատաղացուն խաշլամի տեղ ուտացնում: Բա խելքը գլխին կնիկար-

ժատն ըտենց բան կանի՞: Որ շաշ ա, շաշ, է՛լի: Քելեխին էդ մո-
զու խաշլամիցը ո՛րն ուտում են՝ ուտում, մնացածն էլ զնում թախ-
տի տակը, պահում: Էննա, իրիկնապահին, խախը որ քաշվում ա,
Գարշոյի մերը Մարթին ասում ա, որ միսը թախտի տակից հանի,
դնի գանջինումը: Մարթեն հենց կոանում ա, որ հանի, տեսնում ա
շներ ու կատվանիք են թոփ ըլել մսի վրեն, քրքրում: Հա՛, ըստեղ
սիրտը գնում ա վախից: Վրա են թափվում, ջուր ածում քրքրում,
գջլտում, զոռով ետ բերում: Այ ըսենց ա ըլել բանը, թե որ դրուստն
ուզում եք իմանա:

— Բա շուն ու կատու չի ըլե՞լ:

— Ի՛, շուն ու կատու, չէ մի ոտներ: Աշքին ա էրեացել:

* * *

Թաղի կանանց այցը վերջանալուց հետո հավաքվեցին Թո-
րոսի հեռու-մոտիկ բարեկամ կանայք և սկսեցին խելք-խելքի տալ,
թե ի՞նչ դարման անեն: Խորհրդակցութեանը նախագահում էր հա-
րեան խարազ Պետոյի այրի կինը— Օսանը, որը հայտնի էր իր
լեզվագարութեամբ և առանց որի գործոն մասնակցութեան թաղում
ոչինչ չէր կատարվում: Օսանի առաջարկով որոշեցին դիմել տեր-
տերի փեսա գրբաց և հեքիմ Գրիգորին, որը մեծ հռչակ էր վայե-
լում նախապաշարված ժողովրդի շրջանում: Բերնե-բերան լեզենդ-
ներ էին պատմում նրա անվրեպ գուշակութունների և բժշկու-
թյունների մասին, այնպես որ տարվա բոլոր եղանակներին և շա-
բաթվա բոլոր օրերին նրա ընդունարանը լիքն էր լինում ամեն ազ-
գի, ամեն հասակի ու սեռի, զխավորապես կին այցելուներով,
որոնք ժամերով հերթի էին սպասում: Այդպիսի պայմաններում
հեշտ չէր նրան տանից դուրս բերել առանց խոշոր և կանխիկ
վարձատրութեան: Թորոսը մի քանի գրոշներ ուներ հոգեպահուստ,
մնացածը լրացրին սրտացավ բարեկամներից ոմանք, մի կլորիկ
գումար կազմեցին, տվին Օսանի ձեռքը և զրկեցին գրբաց Գրիգորի
մոտ:

Գրբաց Գրիգորը սկզբում չեմուշում արեց, փողը քիչ համա-
րեց, ասաց, թե ժամանակ չունի, վերջը, անսալով Օսանի ճարտար
լեզվին, համաձայնեց և խոստացավ հետևյալ օրը ճաշից հետո
այցելել հիվանդին:

Մոտ քառասուն տարեկան մեղ մարդ էր նա, պստիկ ծրպ-
տուն աչքերով, կլորիկ, մաքուր սափրած կարմիր դեմքով, բաճ-
կոնի տակ հագած դեղին շեսունչի արխալուղով, ոսկեզօծ նեղ քա-
մարով և ձեռքին շարունակ մի կարճ համրիչ դեղին հատիկներով,
որ նա ավելի շուտ ափից ափ էր նետում, քան հատիկները գցում:

Հետևյալ օրը ճաշից հետո նա կատարեց իր խոստումը և եկավ
Օսանի առաջնորդութեամբ: Նրա ճարպոտ դեմքից, մի քիչ ծուռ
դրած գդակից և սովորականից ավելի ժպտուն աչքերից երևում էր,
որ լավ կերել-խմել էր:

Եկավ, ու թաղը նորից դրնգաց: Այս անգամ հետաքրքրու-
թյունն ավելի մեծ էր, քան նախորդ օրը, երբ նոր էր տարածվել
Մարթայի խելագարութեան լուրը: Թաղի կանայք, իրար ձեն տա-
լով, վազում էին, որը ծծկեր երեխային խոտած, որը ոտաբորիկ,
որը շտապելուց շուտի մեկը մոռացած, մյուսը քարշ տալով ոտին,
որը գլխի աղուխի ծայրերը շտապ կապելով, որը կուրծքը կոճկե-
լով: Ու ամենից առաջ, թաղի անթիվ երեխաները, համարյա թե
տկլոր ու ոտաբորիկ, թռչկոտալով ու ծկլթալով:

Գեռ նախորդ օրվանից, թախտը տեղահան անելուց և գետի-
նը քանդելուց հետո, Մարթան բոլորովին հանգստացել էր, լեզուն
փորը գցել և իր համար կար սուս ու փուս: Այժմ էլ, երբ գրբաց
Գրիգորը մտավ, նա հանգիստ նստած էր թախտի վրա, արմունկը
հենել ծնկանը, գլուխը դրել ափին և անթարթ նայում էր պատու-
հանից դուրս, կարծես խոր մտածմունքի մեջ ընկղմված:

Գրբաց Գրիգորին հարգանքով և պատկառանքով առաջարկե-
ցին խրճիթում գտնված երկու հատիկ հնաձև աթոռներից մեկը:
Նստեց և սկսեց մանրամասն հարցուփորձ անել: Սկսեցին իրար
կտրելով, իրար ուղղելով, որը սկզբից, որը վերջից, որը միջից
պատմել ամբողջ եղելութունը:

Գրիգորը նստած էր գդակը ետ գցած ճակատից, անթոփ մեջ-
քին ետ ընկած, ձեռքերը դրած կրծքին, համրիչի հատիկները մեկ-
մեկ գցելով, և լսում էր նայելով մերթ Մարթային, որը նստած էր
անշարժ նույն դիրքում, և մերթ դուրս կողմը, որտեղից մեկը մյու-
սի հետևից կամացուկ, իրար հրելով ու փսփոսալով ներս էին մըտ-
նում թաղի կանայք և տապ անում իրար քամակի:

Եղելութեան պատմութունը լսելուց հետո Գրիգորը վեր կա-
ցավ, աթոռն առավ և գնաց նստեց ուղղակի Մարթայի առջև:

Մարթան վերջապես շարժվեց, նստեց ուղիղ և սկսեց խոր դիտել նրան հոնքերը կիտած. հետո հանկարծ հոնքերը վեր նետեց, լեզուն հանեց, ծափ տվավ և սկսեց ծիծաղել:

Խելագարի այդ վարմունքի վրա մի փոթկոց բարձրացավ թամաշաչի կանանց մեջ:

Գրիգորը սակայն ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց խելագարի այդ վարմունքի վրա, համրիչը հանգիստ կերպով գցեց արխալուզի գրպանը, մյուս գրպանից հանեց մետաքսե թաշկինակի մեջ խնամքով փաթաթած ինչ-որ մի բան և սկսեց կամաց-կամաց բաց անել. հնությունից և շատ գործածելուց մաշված ու կեղտակալած կաշեկազմ մի փոքրիկ ու հաստ գրքույկ էր, որ նա անվանում էր «Սողոմոնի գիրք»: Երկար ժամանակ ծանր ու բարակ թերթիկուց հետո վերջապես կանգ առավ մի երեսի վրա և սկսեց կարդալ կամացուկ:

Խրճիթում բոլոր շշուկները զաղարեցին, և ամենքը լարված լսողություն դարձան:

Մարթան նույնպես առաջվա պես սուս էր արել, հոնքերը կիտել և անմիտ հայցաքը հառել Գրիգորի շրթունքներին: Բայց շանցավ մի քանի րոպե, երբ հանկարծ նա երկու ձեռքով պինդ գարկեց ծնկներին, վեր թռավ տեղից, իրեն ներքև գցեց և ուզեց գորս փախչել:

Խելագար աղջկա այդ նոր վարմունքի վրա խրճիթում տիրող հանդիսավոր օպտոնդական դրությունը մեկին սոսկալի ժխորի փոխվեց: Մարթան ամբողջ, ճիշտ ու աղաղակով գցեց իրեն դեպի դուռը, բայց դուռն այնքան փոքր էր և ամենքն այնքան ճիտված էին իրար, որ համարյա ոչ ոք չկարողացավ իսկույն տեղից շարժվել, բացի դուռն մոտ կանգնածներից, որոնք դուրս փախան գլխապատառ: Մինչև որ մյուսների համար էլ ճանապարհ կբացվեր դուրս փախչելու, Օսանը և մի քանի ուրիշ սրտոտներ բռնեցին խելագարին, որ փորձում էր կծել նրանց ձեռքերը, տարան նոքից, նստեցրին թախտի վրա և գրբացի հրամանով թողով կապեցին նրա ձեռքերը հետևից:

Խրճիթը դատարկվեց, թամաշաչի կանանցից և երեխաներից: — Դուռը կողպեցեք, էլ ոչ ովի չթողաք մտնի, — հրամայեց գրբաց Գրիգորը, որ այժմ լուրջ և մտազբաղ կերպարանք էր ստեղծում: Ի՞նչ ա. մայմուն խո չե՞ն խաղացնում ըստեղ:

Դուռը փակվեց: Խրճիթում մնացին, բացի իրեն Գրիգորից, խելագարից և նրա ծերունի հորից, Օսանը և այն մի քանի սրտոտները, որոնք բռնել էին Մարթային:

Գրբաց Գրիգորը նստեց իր առաջվա տեղը, Մարթայի առջև, և նորից սկսեց թերթիկ «Սողոմոնի գիրքը»: Խելագարն այժմ նրստած էր առաջվա պես հանգիստ, առանց նույնիսկ բողոքելու, որ ձեռքերը կապել են: Խրճիթում առժամանակ կատարյալ լռություն էր տիրում: Այնինչ դրսից լսվում էր կանանց ամբողջի դժվժոցը, երեխանց կանչն ու աղմուկը: Փոքրիկ պատուհանը ծեփվել էր դրսից ներս նայող հետաքրքիր դեմքերով ու պսպղուն աչքերով, այնպես որ առանց այն էլ կիսախավար խրճիթը համարյա թե մթնեց էր:

Ու նոր էր սկսել գրբաց Գրիգորը համապատասխան աղոթքը թի տակ փնթփնթալ, երբ Մարթան նորից գծուկյան նշաններ ցույց տվավ: Սկզբում ձեռքերը ձիգ ու միգ արավ, որ կապանքից ազատի, հետո տեսնելով, որ չի կարողանում, սկսեց ոտները բալդի-բալդի անել, ոլոր-մոլոր գալ և բղավել ու անիծել:

Գրիգորը գլուխը երերեց, գիրքը ծածկեց և վեր կացավ:

— Տե՛ս, տե՛ս, ինչ են անում նղովվածները, — ասաց նա խորհրդավոր կերպով, դիտելով Մարթայի խելագար շարժումները: — Ետ արեք ձեռքերը, բալքի հանգստանա:

Մարթայի ձեռքերը ետ արին, և իսկապես որ նա հանգստացավ և այժմ սկսեց միայն լաց լինել:

— Բա ես գրբաց Գրիգորը չեմ ըլի, թե որ թողեմ էս խեղճին ըտենց շարշարեք, — ասաց Գրիգորը նույն խորհրդավոր եղանակով՝ հայտնի չէ ում հասցեին, և հրամայեց, որ մի թաս ջուր բերեն:

Թասով ջուրը բերին: Գրիգորն առավ և դրեց թախտի վրա, Մարթայի առջև:

— Մի պստիկ ըրբխա չկա՞, կանչեցեք գա:

Օսանը դուռը բաց արեց, դրսից ներս կանչեց թաղի երեխաներից մեկին, որի հագին բացի մի կեղտոտ շապիկից ուրիշ բան

չկար, և շտապեց դուրը նորից փակել մի քանի կանանց երեսին, որոնք օգտվելով այդ հանգամանքից, ուզում էին ներս պրծնել:

Գրիգորը երեսայի ձեռքից բռնեց, տարավ նստեցրեց թախտի վրա և թասով ջուրը քաշեց նրա առջև:

— Իստակ մում չունե՞ք, բերեք մի ջուխտ:

Թորոսը զոզոզուն ձեռքերով թարեքից հանեց երկու հատ դեղին լզարիկ մեղրամոմ, որից նա ամեն կիրակշտեքին վառում էր իր դազգահի վրա, և տվավ գրբացին:

Գրիգորը մոմերը կպցրեց թասի պոնկին իրար դիմաց և դարձավ ներկաներին՝ դեմքի անսովոր խորհրդավոր արտահայտությամբ:

— Բա ասիլ չեք, էս խեղճի փորը սատանեք են մտել...

— Ո՞նց թե սատանեք,— դուրս թռավ ամենքի բերանից:

— Սատանեքը ո՞նց կըլեն. պողավոր ու պոշավոր, իսկական սատանեք եմ ասում, հանաք շկարծեք:

Զարհուրանքը տիրեց ներկաներին. մի քանիսը նույնիսկ երեսները խաշակնքեցին: Մերունի Թորոսը խո տեղն ու տեղը քարացավ. նա միայն անատամ բերանը բաց արավ և երկայն մորուքը տմբտմբացնելով, առանց այն էլ ծերությունից առաջ ընկած գլուխն ավելի առաջ տարավ դեպի գրբաց Գրիգորը և հարցրեց.

— Ետո՞...

— Ետո ի՞նչ: Ետո էն, որ իրեք հատ են ու շատ էլ չար: Խո տեսաք, երկու հետ, հենց որ սկսեցի աղոթքը կարդալ, ոնց գրծվացրին: Ուզում են էս խեղճին տանեն ջուրը գցեն:

Գրբաց Գրիգորի այդ խոսքերի վրա խեղճ ծերունու գլուխը սկսեց ավելի շարժվել:

— Ա՞՞ք բե մատաղ,— բացականչեց նա լալագին ձայնով,— ախր սատանեքը սրա փորն են մտնում, ի՞նչ անեն:

— Բա ս. Գևորգի հմար ետ դրած մատաղացուն մեռելի քելխին մորթելը հանաք բան եք կարծո՞ւմ. բա սուրբն անպատիժ կթողնի՞՞ էդ տեսակ բանը:

— Լավ, մեռնեմ իրան, սա էր մորթիլ տվե՞լ, որ սրան ա պատժել:

— Դու գիտում չես, բիճա ջան, սուրբն արդարեւ ա բռնտեմ, որ մեղավորները խելքի գան, իրան ընդդեմ բան չանեն: Համա դու դարդ մի՞ անի,— ավելացրեց Գրիգորը խրախուսելի ժպիտով խփելով ծերունու ուսին,— ես էս ա, լավացնելու եմ: Ինձ գրբաց

Գրիգոր կասեն. սատանեք չէ, Սաղայելն էլ գա, իմ ձեռքից պրծնիլ չի: Դե, հըմի սկսենք:

Նա հրամայեց, որ երկու հոգի նստեն Մարթայի աջ ու ձախ կողմը, որպեսզի, եթե նրա փորի մեջ նստած սատանաները, ո՞վ գիտե, նորից վեր թոցնեն նրան, որ տանեն ջուրը գցեն, բռնեն նրան, շթողեն փախչի:

Օսանը և մի ուրիշը նստեցին Մարթայի այս ու այն կողմը: Թորոսը տեղավորվեց թախտի ծայրին: Իսկ ինքը Մարթան նրստած էր հանգիստ, միանգամայն անտարբեր, թե ինչ են ասում և անում իր շուրջը:

Գրիգորը մոմերը վառեց, նստեց իր առաջվա տեղը, աթոռի վրա, նորից բաց արավ «Սողոմոնի գիրքը» և ասաց.

— Հըմի ես աղոթքը վրա իրեք անգամ կկարդամ, սատանեքը մեկ-մեկ դուրս կգան, կընկնեն էս թասի ջուրը: Համա մենք տեսնիլ չենք, մենակ էս ըրեխեն կտեսնի, չունքի անձեղ ա: Պըստիկ,— դարձավ նա թասի առջև ծալապատիկ նստած երեսային,— մտիկ արա էս ջրին. աչքդ հեռացնես ոչ, հենց որ տեսաս սատանեքը մեջն են ընկնում, իմաց արա ինձ: Իմացա՞ր:

Երեսան տմբտմբացրեց գլուխը և աչքերը շորս շինած՝ հառեց թասի ջրին:

Գրիգորն սկսեց կիսաձայն կարդալ, նայելով մերթ գրքին, մերթ Մարթային և մերթ երեսային: Ներկաներին տիրել էր նախապաշարվածներին և սնոտիապաշտներին հատուկ այն սրբազան երկյուղածությունը, որով նրանք սպասում են հրաշքի. այդ տրամադրությունը սակայն ավելի նման էր ներքին սարսափի, որովհետև գործը վերաբերում էր սատանաներին: Սպասողական դրուժյան մեջ նրանք ևս իրենց կողմից նայում էին մերթ գրբացի շրթունքներին, մերթ Մարթային և մերթ երեսայի առջև դրած թասին, երևի մտածելով, թե գուցե իրենք էլ տեսնեն սատանաներին, բայց անշուշտ ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե ինչքան փոքր պիտի լինեն այդ սատանաները, որ տեղավորվեն և խեղդվեն թասի ջրի մեջ:

Իսկ Մարթան նստած էր լուռ ու անշարժ և այնքան լուրջ, որ ոչ ոք չէր կարծի, թե խելագար է: Նա աչքերը հառել էր վառած մոմերին, որոնք, ըստ երևույթին, նրա խանգարված ուղեղի մեջ մութ հիշողություններ էին հարուցանում իր առողջ ժամանակվա

նախապաշարված-բարեպաշտական կյանքից, խաչերից ու սրբերից:

Այնինչ կանանց ամբողջի ժխորը շարունակվում էր դուրսը, միանգամայն հակապատկերը ներկայացնելով խրճիթում տիրող հանդիսավոր-սպասողական լուսթյան, որը խանգարվում էր մի-այն գրբացի կիսաձայն ընթերցումով: Պատուհանի ապակիները ավելի էին ծեփվել հետաքրքիր դեմքերով, ըստ երևույթին դուրսն էլ զգացել էին, որ ներսն ինչ-որ խորհրդավոր բան է կատարվում:

— Հը՞, մեջը շընկան,— երկար ժամանակից հետո հարցրեց գրբացը երեխային, ընթերցումն ընդհատելով:

Երեխան առանց աչքերը հեռացնելու թասի ջրից՝ գլուխը բացասական կերպով շարժեց:

— Ղայիմ են նստած, է՞,— ասաց Գրիգորը և շարունակեց ընթերցումը:

Անցավ դարձյալ մի հինգ րոպե:

— Հը՞, էլի շընկան:

— Չէ,— պատասխանեց երեխան:

Երրորդ անգամ կրկնվեց նույն հարց ու պատասխանը. անպիտան շար սատանաները ոչ մի պայմանով չէին ուզում դուրս գալ Մարթայի փորից և թասի ջրի մեջ խեղդվել:

Թորոսը, Օսանը և մյուսները մի տեսակ հարցական հայացքով, կարծես խոսքը մեկ արած, լուռ նայեցին իրար երեսի. պարզ էր, որ կասկածի ու թերահավատության առաջին շողն էր այդ, որ վայրկենապես լուսավորեց նրանց խավար միտքը:

Գրիգորն իսկույն զգաց այդ ու մինչդեռ ներքին շփոթմունքը զսպած՝ չէր իմանում ինչ անի, որ դուրս գա իր անհաճո գրությունից, Մարթան հանկարծ շանչ արավ նրա վրա, փչեց հանգցրեց մոմերը և սկսեց բարձրաձայն ծիծաղել իր խելագար ծիծաղով:

Գրիգորը ճարպկորեն օգտվեց այդ հանգամանքից:

— Տեսա՞ք,— ասաց նա դառն ժպիտով.— էս ինքը չէր, է՛. էդ էն նզովյալներն էին, որ հանգցրին— մթամ թե բանի տեղ չենք գնում քո ազոթքը: Դե որ ըտենց ա, հըմի ես գիտամ...

Նա պատվիրեց, որ թասը վերցնեն, «Սողոմոնի գիրքը» փաթաթեց թաշկինակի մեջ, գրպանը կոխեց և վեր կացավ:

— Կարա՞ք մի լախտի կամ մաթրախ ճարեք:

Այդ տարօրինակ պահանջը մի նոր զարմանքի առիթ տվավ կերկաներին:

— Լախտի՞... մաթրա՞խ,— հարցրին այս ու այն կողմից:

— Հա՛, հա՛, լախտի կամ մաթրախ, որն ուզում ա ըլի— մեկ ա:

— Ընչի՞ հմար,— հարցրեց Թորոսը ինչ-որ վատ բան գուշակելով:

— Դե հըմի ես նստեմ ձեզ մին-մին պատմե՞մ, թե ընչի համար,— հանկարծ բղավեց Գրիգորը գրգռված ավելի իր անհաշողությունից, քան թե այդ հարցուփորձից:— Ասում եմ ճարեցեք՝ ճարեցեք, թե չէ, էսա, կթողնեմ կզնամ:

Ու մինչդեռ, նրա բարկությունից վախեցած, Օսանն ու մյուսները փսփսալով խորհրդակցում էին իրար հետ, թե ո՞րտեղից ճարեն լախտին կամ մաթրախը, նա նորից գոռաց անհամբեր:

— Դե շո՛ւտ. ես խո կարալ չեմ ըստեղ տասը սհաթ նստի. հրես որտեղ որ ա, կմթնի:

Օսանը, կիսատ թողնելով խորհրդակցությունը, շտապեց դուրս՝ ասելով. «էսա, գնում եմ ճարեմ», բայց բաժական ժամանակ անցավ, մինչև որ վերադարձավ մի մաթրախ ձեռքին:

Գրիգորը մաթրախն առավ և հրամայեց, որ ամենքը դուրս գան:

Այս բանն ավելի մեծ կասկած դարձեցրեց, բայց ոչ ոք չհամարձակվեց ձայն-ժպտուն հանել, որովհետև Գրիգորն այն աստիճան դաժան կերպարանք էր առել, որ կարծես այն քաղցրախոս և ժպտերես մարդը չէր այլևս: Միայն Թորոսն էր, որ համարձակորեն հարցրեց.

— Ծա է՞լ:

— Ամենքդ, ամենքդ: Դու էլ, ա՛յ լախտ,— դարձավ Գրիգորը երեխային, որ համարձակ ցցվել էր նրա առջև, ըստ երևույթին սպասելով, թե մի նոր պաշտոն պիտի հանձնեն իրեն:

Ամենից առաջ դուրս թռավ երեխան: Այնուհետև սուս ու փուս մեկը մյուսի հետևից դուրս գնացին Թորոսը, Օսանը և մյուսները:

— Էդ խալխին էլ քշեցեք կոռչկի մոտից, օչ ովի թողնեք ոչ մտիկ անի,— գոռաց նրանց հետևից Գրիգորը և դուռը փակեց:

Թորոսը մեծ անհանգստությամբ և մութ կասկածները սրբտուն նստեց հենց այնտեղ, դռան մոտ գետնի մեջ խրված սալ քարի վրա, երկայն մորուքը կախելով շորիկ-մորիկ ծնկների արան-

բում, իսկ Օսանը մտազբաղ դեմքով սկսեց հեռացնել կանանց ամբողջ պատուհանի մոտից, միևնույն ժամանակ կցկտուր պատասխաններ տալով շորս կողմից իրեն ուղղված անհամբեր հարցուփորձերին: Նույն հարցուփորձերով շրջապատել էին երեխային և մյուսներին, որոնք ներկա էին եղել խրճիթում կատարվածին: Սատանաների անունն իր ազդեցությունը գործեց. ոմանք երեսները խաչակնքեցին, ոմանք աճ ու դողով բռնված՝ կարկամեցին, ոմանք էլ թերահավատներից՝ քթերը վեր քաշեցին, ասելով՝ «սատանք, չէ՛ մի, ոտներ»: Բայց ընդհանուր ժխտրն այժմ միանգամից դադարեց: Հետաքրքրությունն իր գազաթնակետին էր հասել. այժմ անհամբեր սպասում էին, թե ի՞նչ պիտի կատարվի ներսը, խըրճիթում:

Իսկ խրճիթն առժամանակ խորհրդավոր լռություն էր պահպանում:

Մեկ էլ հանկարծ ներսից մի սարսափելի ճիչ լսվեց, որին հետևեցին սրտամաշ աղաղակներ:

Փողոցը մի րոպե քարացավ: Հետո սաստիկ իրարանցում ընկավ:

Օսանը, որ մեջքը պատուհանի կողմն արած՝ ոչ ոքի մոտ չէր թողնում, արագ շուռ եկավ և ձեռքերն այտերի մոտ բռնած՝ ներս նայեց ապակուց:

Ամբոխը վրա վազեց դեպի պատուհանը:

Ներսից աղաղակները լսվում էին միալար և քանի գնում՝ սաստկանում էին: Մեջ ընդ մեջ լսվում էին ինչ-որ բուրբ բանի դիպչող հարվածներ, կարծես ճիպոտով կապերտ էին թափ տալիս և ամեն մի հարվածին հետևում էր գրբացի հատու ձայնը, որ ասում էր. «ասա՛ սատանների անունը, ասա՛ սատանների անունը...»

— Վո՛ւյ, քոռանամ ես, աղջի, ծեծում աս մաթրախով, ծեծում,— ճվաց Օսանը և երեսն ավելի պինդ կպցրեց ապակուն:

— Հա, էլի՛, հա, էլի՛, աղջի,— ասաց մի ուրիշ կին, որ նույնպես աչքերը շոած՝ նայում էր պատուհանից ներս:— Վո՛ւյ, վո՛ւյ, ո՛նց աս թակում, ձեզ մեռնեմ... Քա՛, քա՛, քա՛, ձեռներն ու ոտներն էլ կապել աս թոկով... Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ, ո՛նց աս թեփոփեթեփոփն գալիս, ձեզ մատաղ...

Ու, այլևս չկարողանալով դիմանալ, նա սկսեց ծեծել պատուհանը, հետո դարձավ դեպի ամբոխը և աղաղակեց.

— Աղջի, ի՞նչ եք ըստեղ փետացել, գնացե՛ք բաց անիլ տվե՛ք դուռը, սպանեց, է՛, սպանեց էն խեղճ աղջկան...

Բայց մինչ զարմանքից քարացած ամբոխը տեղից կշարժվեր, Օսանն ամենից՝ առաջ վազեց դեպի դուռը և սկսեց ծեծել: Նրան հետևեցին ուրիշները: Եվ բազմաթիվ ձեռքերի կատաղի հարվածներ էին, որ իջնում էին հնությունից փայտոջիլներով ծածկված խարխուլ դռան տախտակներին: Այդ հարվածների ձայնը, ներսից լսվող Մարթայի աղեկտուր աղաղակները, դուրսն ամբոխված կանանց և երեխաների դժվժոցը մի կատարյալ Սողոմ-Գոմոր էին դարձրել փողոցը:

Քորոսը վեր էր կացել նստած տեղից և իր երերուն ոտների վրա հազիվ կանգնած, ծեր զլուխը հազիվ տմբումբացնելով, ապուշի պես նայում էր մեկ սրան, մեկ նրան և հարցնում.

— Ի՞նչ աս, ի՞նչ աս...

* * *

Այդ միջոցին այրի Օսանի պսակած տղան, որին թաբախ մանածող Յական էին ասում (նա շրջիկ մրգավաճառ էր), տուն դարձավ դատարկ թաբախը զլխին, կշեռքն ուսին, շիբուխը բերնին: Նա մի րոպե կանգ առավ իրենց դռան առջև, անտարբեր նայեց փողոցում աղմկող կանանց ամբոխին, կարծելով, թե կանացի սովորական մի կռիվ է, որպիսին համարյա թե ամեն օր պատահում էր թաղում, բայց տեսնելով, որ դա սովորական դավադաշներից չէ, այլ ինչ-որ մի արտակարգ բան է կատարվում, թաբախը դրեց գետնին, կշեռքը հանեց ուսից, թասակի հետ զցեց թաբախի մեջ և, շիբուխը հանելով բերնից, հարցրեց մոտ վազող կնոջը.

— Էս ի՞նչ խաբար աս:

Կինը, շափազանց հուզված, կցկտուր խոսքերով պատմեց նրան եղելությունը:

— Էն Մարթեն աս բղավո՛ւմ,— հարցրեց Յականը ուշադիր լսելուց հետո:

— Հա բա՛, հա բա՛,— պատասխանեց կինը լացակումած:— Սպանեց էն խեղճին, սպանեց ծեծելով: Գուռն էլ, տեսնում ես, քանի վախտ աս, չի բաց անում...

Յականը հանգած շիբուխը թափ տվեց կռան վրա և, խրելով

մեջքի կաշու գոտկի մեջ, անհանց շտապելու, սակայն լայն քայլերով դիմեց դեպի Քորոսենց խրճիթի դուռը, որը դեռևս ծեծում էին կատաղի թափով:

— Դեհը մի, տեսնամ,— ասաց նա:

Նրան իսկույն ճանապարհ տվին:

Իր ֆիզիկական ուժի վրա վստահ մարդու հանգստությունը նա մտածեցավ, մի ձեռքը պոչից դուրս տակը, ուր տախտակներից մեկի ծայրն անձրևներից փակել ընկել էր, մյուսով բռնեց երկաթի փականքից, բարձրացրեց և միանգամից դուռը կրնկահան ներս շարտեց խրճիթը:

Նա մտավ և նրա հետևից ներս թափվեց ամբողջը:

Նրա աչքի առջև բացվեց հետևյալ տեսարանը. Մարթան ձեռքն առաջ կապած կողքի վրա ընկած էր թախտի վրա. սպիտակ աչուխն ընկել էր գլխից և դեմքը ծածկվել ցաքուցրիվ մազերի մեջ. այժմ այլևս չէր ճշում, չէր շարժվում, այլ միայն նվում էր ֆիզիկական ցավերից հոգնած: Նրա մոտ կանգնած էր գրբաց Գրիգորը՝ մաթրախը ձեռքին, քրտնքակոխ և հեռուով: Դուրս կրնկահան ընկնելը, և խրճիթն ամբողջով լցվելն, ըստ երևույթին, այնքան անսպասելի էր նրա համար, որ նա մի անգամից գունատվեց և տեղն ու տեղը մնաց քարացած:

Քորոսը հազիվ ոտները շարժելով մոտեցավ թախտին և, խոնարհվելով աղչեա վրա, շշնջաց աղեկատուր ձայնով.

— Բալա շան, որդի շան...

Օսանը և մի քանի ուրիշ կանայք, սիրտ առած Յականի ներկայությունից, վրա թափվեցին և սկսեցին արձակել Մարթայի կապանքները, ասելով՝

— Վայ քո սիրտը շահունի, էս ոնց ա կալուկապ արել...

Յականն իր երկայն ու մեկ հասակով ցցվեց վախից և շփոթմունքից տեղն ու տեղը ցամաքած Գրիգորի առջև: Նրա աչքերը վառվում էին ներքին զսպված վրդովմունքից:

— Էս ի՞նչ ես արել,— ասաց նա, ցույց տալով Մարթային, որի ձայնը քանի գնում նվազում էր:— Ըսենց ես լավացնում դու հիվանդներին:

— Բա որ աղոթքը կտրում չէր,— թոթովեց Գրիգորը:

— Ի՞նչ աղոթք:

— Սատանեքին քշելու աղոթքը:

— Ի՞նչ սատանեք, տո՛ւ: Ես էլ խո կնիկարմատ չեմ, որ ուզում

ես խաբիւ ետ շե՛ս ուզում էս սըհաթին բուրդդ գզեմ: Ըսենց անաստոճ բան կըլի՞, որ դու ես արել:

— Բա գժին լավացնելը ո՞նց ես ուզում:

— Հըմի, քո խելքով, սա գիժ ա ու դու խելքը, էլի: Տո, քո խելքդ հրես էս չի՞. էնքան ծեծել ես, որ քիչ ա մնում մեռնի: Աղոթք ու սատանեք ասում ա: Տո անտեր-մունդդիկ, բա մի մարդավարի փեշակ չկա՞ր, որ գնացել չագուբազ կնկա փեշակ ես բռնե՞լ: Բա էլ ի՞նչ ես գոակ դնում գլխիդ, դնա լաշակ ծածկի, էլի: Փո՛ւ, ես քո մարդ ասողին ինչ ասեմ: Որտեղից էլ մոգոնել ա, թե սատանեք են մտել փորը: Մի հարցնող ըլի— ի՞նչ ա սատանեն, ո՞րտեղից ա մտել, ընչի՞ ա մտել: Տո, թե սատանա ես ուզում, հրեդ տեղն ու տեղդ սատանա ես, էլի, որ սուտ-սուտ բաներով խալխին խաբում ես, փողերը ցնցում, փորդ տողացնում:

— Սուտ-սուտ բաներով, բա ի՞նչ,— վրա բերին մի քանի կանայք, սրտապնդված Յականի համարձակ խոսքերից:

— Ինչքա՞ն ես առել, գրուտ ասա,— շարունակեց Յականը.— էդ մաթրախը հլա մի դեսը տու...

Ու առանց սպասելու, որ գրբաց Գրիգորը ինքը տա, մաթրախը խլեց նրա ձեռքից և կրկնեց.

— Ասա, ինչքա՞ն ես առել:

— Քսան մանեթ, Յական շան, քսան մանեթ,— կանչեցին ձայներ:

— Հլա ասում էր քիչ ա,— ավելացրեց Օսանը, որ մյուս կանանց հետ դեռևս զբաղված էր Մարթայով:

— Հլա քիչ ա, հը՞,— աչքերը ոլորելով Գրիգորի վրա, գլուխը երերեց Յականը:— Քսան մանեթ... Տո, ես սաղ օրը թրև եմ գալի՞ քուչեքը, օրը մի շուխտ շուտ եմ մաշում, շատ բղավելուց բողազս ցավում ա, թաբախից շիխքս փետացել ա, քիչ ա մնում կողքի, ու մի քսան շայի անջաղ եմ դատում, որ օլուշաղս պահեմ,— դու քու սուտ աղոթքի ու գրի հմար քսան մանեթ ես առնո՞ւմ, էն էլ ո՞ւմից (Յականը բռնեց Քորոսի թևից և առաջ քաշեց),— սրանի՞ց, էս նաչար հալկորի՞ց: Բա շամաչեցի՞ր սրա սպիտակ միքիցը, բա էս սուրբ միտքը խոով չկենա՞ քու գլխին: Քու լավացրածն էլ էս չի՞ (Յականը դարձյալ մատնացույց արավ թախտի վրա կիսամեռ ընկած Մարթային), ձեռք անջաղ ա դուս գալի, էնքան ես ծեծել:

Իսկապես Մարթան այնքան նվազել էր, որ թույլ հառաչանքի

հետ հազիվ էին լսվում նրա բերնից դուրս թռչող խոսքերը. «Վայ, մեռա... վայ, մեռա...»

— Հանի էս սըհաթին քսան մանեթը, թե չէ, տեսնում ե՞ս էս մաթրախը, կոթն էլ հետը կկոտրեմ վրեդ: Շը՛, ի՞նչ ես փետացել, հանի՛, քեզ ասում եմ,— գոռաց Յականը աչքերը կրակ կտրած:

— Ախպեր, ի՞նչ ես ուզում ինձանից,— խոսեց վերջապես գրբաց Գրիգորը, շուգելով այդպես շուտ անձնատուր լինել, առանց իրեն արդարացնելու:— Ես խո գոռով չեկա, չէին ուզում՝ չէին կանչի. փողն էլ խո գոռով շառա, չէին ուզում՝ չէին տա: Այ հարցրու, է՛լի. ես գալիս ի՞, հազար ու մի աղաչանք-պաղատանքով շերի՞ն:

— Հըմի չես ուզում տա, է՛լի,— հանգիստ լսելուց հետո ասաց Յականը շարագուշակ ձայնով և մաթրախը բարձրացրեց:

Կինը, որ կանգնած էր կողքին, վրա ընկավ նրա թևին.

— Վո՛ւյ, Յական ջան,— շնչաց նա վախեցած,— կանիծի...

— Տո, դե՛նը զնա հա՛,— ասաց Յականն արհամարհանքով, թևը խլելով կնոջ ձեռքից:— Կանիծի... Ես մեկ սրա աղոթքին եմ հավատում, մեկ էլ անեծքից վախենում: Սուտ խո չի ասում. էս դիփ ձեռք բաներն ա: Կնիկարմատներ չե՞ք հավի խելքով: Գուք որ չըլեք, էս շաղուբազները ո՞րտեղից կըլեն... Շը՛, ի՞նչ ես ասում,— դարձավ նա գրբաց Գրիգորին,— տալիս ե՞ս, թե չէ:

Գրբաց Գրիգորը դեռևս տատանվում էր. երևում էր, որ շատ դժվար էր նրա համար քսան ուրլուց զրկվելը, բայց մի կողմից Յականի բռնած սպառնական դիրքը, մյուս կողմից այն վախը, որ բռնել էր նրան, տեսնելով իր «քոշկոթյան» հետևանքը, ստիպեցին նրան հնազանդվել:

— Որ գոռի ես կանգնել, կտամ, ճարս ի՞նչ,— ասաց նա ձեռքը կոխելով բաճկոնի ծոցի գրպանը: Այնտեղից հանեց կաշվե մի հաստ թղթապանակ, համրեց քսան ուրլին և, տալով Յականին, ավելացրեց. — տալիս եմ, համա իմաց կաց, որ արածդ մարդավարութիւն չի: Ափսոս իմ ժամանակը, էսքան վախտ, որ իմ տանը նստած ըլեի...

— Դե, էլ շատ մի՛ խոսա,— ընդհատեց նրան Յականը,— փասա-փուսեղ քաշի զնա:

Գրբաց Գրիգորը գդակը քաշեց աչքերին և, ամոթից ու անզոր կատաղությունից զունատ, կանանց ծաղրական ժպիտների տակ դիմեց դեպի դուռը:

— Համա չկարծես, թե եղ ա, պրծար,— կանչեց նրա հետևից Յականը.— թող մի էս աղջիկը չլավանա քու դամղեքից... իմ մարդավարութիւնը դու էն վախտը կտեսնես...

Մարթան թեև շուտով լավացավ մաթրախի խարաններից, բայց մի քանի ամսից հետո մեռավ նույն խելագար դուրթյան մեջ: Նրան շուտով հետևեց և ծերունի հայրը:

Իսկ գրբաց Գրիգորը մինչև օրս էլ շարունակում է իր արհեստը՝ առաջվա պես ժպտուն աչքերով և կարմիր այտերով:

1889

ՍԱՔՈՒԼՆ ՈՒՒՏՏ ԳՆԱՑ

Դուրգար Սաքուլը կամաց բաց արեց դուռը և ներս մտավ: Նրա կինը՝ Նատոն, թևերը մինչև արմունկները քշտած՝ պրպզած էր հատակի վրա և լվացք էր անում կոծկած թաբախում: Բուխարու մեջ կասկարայի վրա դրած կաթսայի տակ մի քանի բարակ փայտ էր ծխում: Հողե հատակի վրա բավական ցեխ էր գոյացել և լվացքի սապնոտ ջուրը տեղ-տեղ գուբ էր կապել: Սենյակի օդը հագեցած էր խոնավության, սապնաջրի և ծխի գարշ հոտով: Թախտի վրա դրած օրորոցի մեջ քնած էր ծծի երեսին:

Կինը նայեց մարդու հիվանդոտ, թախծալի երեսին, և նրա սիրտը ճմլվեց: «Էլի լավ չի»,— մտածեց նա և վշտահար մնաց նայելիս մարդու երեսին:

Սաքուլը դուռը ետ դրեց, զնաց դեպի թախտը, մուծաքեն առաջ քաշեց և պառկեց:

— Մի բան գցի վրես,— ասաց նա թույլ ձայնով և ոտները կուշ ածեց:

Նատոն սապնոտ ձեռները սրբեց, վեր կացավ, բարձրացավ թախտը, ցեխոտ շուտերը թողնելով գետնին, ծալքից հանեց բավական մեծ ու հաստ մի վերմակ և ծածկեց մարդուն:

— Լա՛վ ծածկի, ջանս սրթսրթում ա,— ասաց Սաքուլը, վեր-
ձակը գլխին քաշելով:

Նատոն վերմակի ծայրերը ներս կոխեց կողքերից, որ բաց
տեղեր չմնան:

— Ուղո՞ւմ ես, մի լըճեք էլ ծածկեմ,— ասաց:

— Ծածկի:

Նատոն բերեց մի ուրիշ վերմակ էլ գցեց նրա վրա և նորից
կողքերը տապտպեց: Այժմ Սաքուլը ոտով-գլխով կորած էր վեր-
մակների տակ: Նատոն լվացքը մոռացած՝ առժամանակ նստած
մնաց մարդու մոտ: Կարճ, թախծալից լուսթյունից հետո վերմակ-
ների ծայրերը ետ քաշեց մարդու երեսից և շնչաց:

— Սաքո՞ւլ:

Սաքուլն աչքերը բաց արեց և նայեց նրան հարցական հա-
յացքով:

— Բա չգնացի՞ր հիվանդանոց:

— Գնացի:

— Ի՞նչ ասացին:

— Տասը շալի են ուզում:

— Բա ասում են, ով չունի՞ չեն ուզում:

— Ասեցին պուլիցիցը կամ տերտերիցը թուղթ բեր, ոք չունես:

— Ետո, գնացի՞ր պուլիցեն:

— Սև գրողը տեսնի պուլիցի երեսը. նրանց «զավթրի» գլուխը

ս՞վ ունի:

— Դե տերտերի մոտ կգնայիր:

— Տերտերի հերն էլ ընտեղ անիծեմ: Նոր շէ՞ր, որ տեսա մեչ-
դանումը փորը ցցած: Տասը շալին ի՞նչ ա, ասում ա, ջահել մարդ
ես, մի օր որ բանես, ասում ա, տասը շալի չէ, իրեք մանեթ էլ
կվեկալնես: Ախր, տեր հայր, ասում եմ, ջանս չի գալիս: Լավ,
ասում ա, հանաք եմ անում. կիրակի օրը ժամ արի, ասում ա, կը-
տամ:

— Ա՛յ, նրա ջանք դուրս գա,— սրտով քացականչեց Նա-
տոն,— էդ հալով մինչև կիրակի ո՞նց մուլափ տաս: Քելեխ ըվեր,
ձեռաց ո՞նց փազ կտար:

Ու լոնց դաղված սրտով: Եվ երկար ժամանակ անասելի վըշ-
տով նայում էր մարդու մաշված, գեղնած դեմքին, որի վրա հի-
վանդութունը մեռելաչին անզգայութուն էր գրողմել: Երեք ամ-
բողջ տարի է, որ այդ անհասկանալի հիվանդութունը օր-օրի վրա

հալում, մաշում է Սաքուլին: Էլ դեղ չմնաց, որ փորը շածեց, էլ
հեքիմ չմնաց, որի՞ն շղիմեց: Երեք ու շաբաթներ խաչերի դառն
անցկացրին, մատաղներ մորթեցին, կարմիր ու սպիտակ հագցրին,
բայց և այնպես ոչի՞նչ, ոչի՞նչ շօգնեց: Ընդհակառակը՝ Սաքուլն
օր-օրի վրա վատացավ, հիվանդութունն ավելի խոր բնակալեց:
Սկզբներում էլի քիչ ու միշ կարողանում էր բանել, բայց վերջին
ժամանակներն ուրազը մի քանի անգամ վրա անհիուց հետո շունչը
կտրվում էր և սիրտն այնպես արագ բաբախում, որ կարծում էր,
թե դուրս պիտի պրծնի բերնից: Այդ երեք տարվա ընթացքում
նրանք քանդվեցին, քարը քսվեցին. տանն էլ ոսկեղեն ու արծաթե-
ղեն չմնաց՝ գրավ դրին, ժամանակին չկարողացան թափել—կորց-
րին, ավելորդ բաները ծախեցին-ծախծխեցին, հետո պարտքերի
մեջ թաղվեցին և այսօր, երբ երթևեկ հիվանդների քաղաքային
բուժարանում կանոնավոր դեղ ու դարման անելու համար «տասը
շալի» են ուզում,— չկա:

Նատոն մի ծանր թառանչ քաշեց:

— Սաքո՞ւլ,— շնչաց նորից:

Սաքուլն աչքերը բաց արեց:

— Սոված չե՞ս:

— Զէ:

— Ախր ոչ երեկ, ոչ էսօր զադ չես առել բերանդ, մի բան էլ
ա կե, որ ուժ ունենաս: Հեղնարանք մատաղ են բերել, քեզ հմար
հմ պահել, վեր՞կաց, կե: Ազին էլ հրես փոնիցը հացերը կբերի:

— Որ չեմ ուզում, ի՞նչ ուտեմ:

— Հաջաթ չի, զոռով կե: Թե չէ, բերանդ ըտենց հուպ տված
խո ջիս հալից կընկնես: Վեր կաց:

— Էէ՛հ,— նեղսրտությամբ արտասանեց Սաքուլը և աչքերը
նորից փակեց:

Նատոն կրկին հառաչեց և կարճ ժամանակ նստած էր լուռ ու
վշտահար մտածմունքի մեջ:

— Հա՛, Սաքուլ ջան,— հանկարծ ասաց նա, ըստ երևույթին,
մի բան հիշելով:— Առավոտն ուզում էի պատմեմ քեզ, վեր կենամ
տեսնեմ գնացել ես: Գիշերս ախր մի զարմանալի էրազ տեսա:
Մթամ թե դու ըտենց թախտի վրա պառկած ես, մեկ էլ տեսնեմ մի
կարմիր ձիավոր թուրը ձեռին նի ընկավ ու վրա պրծավ քեզ: «Ի՞նչ
ես պառկել, ասում ա, ընչի՞ չես գալի: Էս սըհաթիս թրովս կտամ,
ասում ա, կես կանեմ, թե չես էկել»: Ու թուրը դորթ, որ վրա չբե-

բեց: Հա՛, ըստեղ ես զարթեցի: Սիրտս ընենց լքւթոցն էր ընկել, որ կարծում էի՛ զորթ էր: Հըմի, Սաքուլ ջան, ասում եմ, ազին որ գա, բացանողի մոտ ղրկենք: Ես ի՞նչ գիտամ, բալի էլի խաչիցն ևս, ու անմեղ տեղը քեզ պտի փշացնես դեղերով:

— Տո, է՛լի խաչ,— վրա բերեց Սաքուլը դառն հանդիմանությամբ:

— Վո՛ւյ, ըտենց մի՛ ասի, Սաքուլ ջան, խաչը կնեղանա,— ասաց նատոն վախեցած:— Ղորթ ա, խաչերի դուռը շատ ենք ման եկել, համա ի՞նչ կա որ, էս մեկն էլ փորձենք: Ախր չես իմանում, է՛, իմ օրումս ըսենց ափաշքարա տեսած չեմ. կասես էս նըմուտին էլ կանգնած ա աչքիս առաջը ձիուն նստած, թուրը հանած: Հը՛, Սաքուլ ջան, ազին որ գա, ղրկե՞նք:

Սաքուլն արդեն ծածկել էր աչքերը ձանձրացած:

— Է՛հ, արեք, ինչ ուզում եք,— ասաց նա խորին անտարբերությամբ:

— Հա՛, Սաքուլ ջան, ղրկենք, ղրկենք:

Օրորոցի երեխան լաց եղավ:

Նատոն վեր կացավ, գնաց շոքեց օրորոցի մոտ, նախ սկսեց օրորել, հետո որ տեսավ ձայնը չի կտրում, ծիծը բերանը դրեց և, մի ձեռքով օրորոցը գրկած, մտախոհության մեջ ընկավ աչքերը մի կետի հառած:

* * *

Դուռը բացվեց: Կապույտ սուփրի մեջ հացերը շալակին, տնքտնքալով մտավ ազին— Սաքուլի մայրը, կարճահասակ, շոքացած պառավ մի կին, վշտահար, խորշումած բարի դեմքով: Հետեից մտավ նրա թոռը— չորս-հինգ տարեկան վտիտ մի աղջիկ, ձեռներով երկու հաց իրար վրա պինդ սեղմած կրծքին: Հացերից մեկը, տակինը, սահել էր ներքև և սպառնում էր ընկնել: Նա վազեց հասավ թախտին, բարձրացավ ոտների ծայրերի վրա և հացերն անվնաս դրեց թախտի ծայրին:

— Ըհը, հըլա շէր պառկել,— տխուր քրթմնշաց պառավը, տեսնելով որդուն թախտին:— Ասա, որ կարում չես, էլ խի՞ ես ծեքծեքալի դուրս գնում:

Շալակի հացը դրեց թախտի վրա և կամաց դարձավ հարսին.

— Աղջի, քնած ա՛:

— Գիտում չեմ, նոր զարթուն էր,— պատասխանեց նատոն: Պառավը մոտեցավ որդուն և խոնարհվեց նրա վրա:

— Սաքուլ ջա՞ն:

— Հը՛:

— Քնած չե՞ս:

— Չէ:

— Ո՞նց ես:

— Է՛հ, եսի՛մ ոնց եմ:

— Տաք-տաք հաց եմ բերել, վե կաց կե:

— Օ՛հ, զահլա տարաք, է՛լի,— ջղայնատությամբ արտասանեց Սաքուլը վերմակների տակից և շուռ եկավ մյուս կողքին:

Պառավը, խորին վշտով համակված, մի կարճ ժամանակ խոնարհված մնաց որդու վրա, հետո մի ծանր թառանչ քաշեց, գնաց բաց արեց կապոցը և սկսեց թեժ-թեժ հացերը փռել թախտի վրա, որ սառչեն: Այժմ սենյակի մեջ տարածվեց տաք-տաք հացերի ախորժալի հոտը:

— Աղջի, բա հիվանդանոց չի գնացե՞լ,— կամաց հարցրեց հարսին, որ ծիծ տալը վերջացնելով, սկսել էր օրորել երեխային: Նատոն պատմեց, որ հիվանդանոցում առանց շքավորության վկայականի չեն ընդունել ձրի: Պատմեց և այն, որ տերտերն ասել էր, թե վկայականը կիրակի օրը կտա:

— Ա՛յ, տափը դնեմ նրա գլուխը,— վրդովված բացականչեց բարի պառավը:— Բա նա հոգի ունի՞: Էս հալին ո՞նց մնա մինչև կիրակի, աղջի. ըսօր երկուշաբթի ա ախր, հը՛:

— Դե ես ի՞նչ գիտամ,— տխուր ու հուսահատ պատասխանեց հարսը և օրորոցը մի կողմ քաշեց, որովհետև թախտի մի տախտակը խիստ ճոճոում էր նրա տակ:— Աղջի, արի մի օրորի, է՛, լվացքս մնաց,— դարձավ նա աղջկան, որը թաժա հացից մի կտոր կտրած ախորժակով կծոտում էր:

Փոքրիկ աղջիկը բարձրացավ թախտը, ծալապատիկ նստեց օրորոցի մոտ և մի ձեռքով սկսեց օրորել երեխային, իսկ մյուսով շարունակում էր կծոտել հացը:

Նատոն իջավ թախտից, մերկ ոտներին հագավ շուտերը, բայց լվացքին դիմելուց առաջ նստեց սկեսոր մոտ և փսփսաց նրա ափանջին.

— Ազի ջան, արի մի ձեռաց գնա բացանողի մոտ, տենանք

ի՞նչ կասի էն իմ էրագի հմա, առավոտը որ բեզ պատմեցի: Այ կտեսնես, թե ս. Գևորգը շրի էն ձիավորը:

— Դե ես ի՞նչ գիտամ, որդի,— վշտահար արտասանեց պառավը:— Ս. Գևորգն էլ էն էր, որ գնացինք, մատաղն էլ էն էր, որ մորթեցինք, ճար շրիավ ու,— մեռնեմ նրա ոտին:

Եվ պառավը նրկյուղածությամբ բռնված, ծանր հառաչեց:

— Չէ, ազի շան, ազի, հոգուդ մեռնեմ, վե կաց հենց հիմիս-կեթ գնա,— աղաչեց հարսը: Այ, մի աբասի ունեմ, տամ:

Նատոն դերիայի գրպանից շտապով հանեց թաշկինակը, ետ արեց ծայրին կապած մի քսանկոպեկանոց և տվեց սկեսորը: Պառավը, լուռ ու մտախոհ, դրամը կապեց իր բռնոթոտ, դեղնած թաշկինակի մեջ, գրպանը կոխեց, ծածկեց իր խունացած սե շալը և դուրս գնաց:

Անցավ մոտ երեք ժամ: Նատոն պարզաջրել էր վացքը և փռում էր փողոցում կապած թոկի վրա, որ վերադարձավ սկեսորը:

— Վեր կացավ, աղջի,— հարցրեց պառավը:

— Չէ. ընենց լավ քնած ա որ,— պատասխանեց Նատոն և իր կողմից հարցրեց.— ընչի՞ էսքան ուշացար:

Պառավը վրայից վերցրեց շալը և նստեց գուռն մոտ գետնին ամրացրած նստարանի վրա:

— Ըսկի ճար ու ճամփա կա՞ր որ,— ասաց նա:— Ինչքա՞ն մուշտարի ունի քոռացածը, տունը զմփում էր:

— Յանի լավ իմացավ, ազի շան,— հարցրեց հարսը:

— Ընենց մին-մին ետ ասեց, ոնց որ մեր տանը նստած ըլի:

— Ի՞նչ...

— Քու արևը:

Նատոն արագ նստեց սկեսոր կողքին:

— Ի՞նչ ասեց,— հարցրեց նա շափազանց հետաքրքրված:

— Որ ասեմ, ասում ա, կորուստ ա՛ կորուստ չի. որ ասեմ, ասում ա, ճամփորդ ա՛ ճամփորդ չի: էս ով-որ որ ա, ոչ ըրեխա չա, ոչ ծերս էս ի՞նչ ա, ասում ա, ասաղն ընկած ուրագ ա, թե ինչ— չեմ գիտում, համա ի՞նչ արած, ասում ա, որ խեղճը ձեռումը զվաթ շուճի վե կապի:

— Ի՞նչ, դո՞րթ, ազի շան,— բացականչեց Նատոն զարմանքից տարված:

— էն աստոճը: Ափսուս, ասում ա, ըծում ի՞նչ լավ աղամորդի ա է՛: էս ե՞րբ ա, ասում ա, հիվանդացել, որ ըսենց թել ա կտրվել: Հրես պարզ ըրեում ա, էլի՛, ասում ա. ունեցած-չունեցածը դեղ ու դարմանի ա տվել, համա դադ չի դառն: էս ովքե՞ր են, ասում ա, էրկուսը պստիկ են, մեկը— մենձ: էս մենձը քիրն ա, ասում ա, թե կնիկը, շատ ա դարդ անում: Հրես մեկն էլ կա, ասում ա, պառավ ա. սա էլ ա, ասում ա, շատ տարակուսած: Դե էս էլ դու ես, է՛լի, ասում ա, ի՞նչ ես շատ զահլա տանում:

— Վույ, դո՞րթ, ազի շան,— բացականչեց Նատոն, որի աչքերը վառվում էին ծայրահեղ զարմանքով և հիասքանչումով:

— Ղորթս ո՞րն ա, աղջի: Ասում ա, է՛լի, ընենց մին-մին ետ ասեց քոռացածը, ոնց որ մեր տանը նստած ըլի:

— Ըծո՞ւմ:

— Ըծում... էս ի՞նչ ա, ասում ա, ձիավոր ա՞, թե թևավոր, համա հողեղեն չի: Հրես-հրես, ասում ա, պոնկներից կրակ ա թափվում, կասես թոնիր ըլի: Դե խաչ ա, է՛լի, ասում ա. ես խո իմաստուն չեմ, ասում ա, որ ամեն բան դրուստ իմանամ: Մ՛ամ համբուրող ա, ասում ա, ս. Սարգսի՞, թե ս. Գևորգի, ուխտ պտի գնա: Դե ուրիշ ի՞նչ ասեմ, ասում ա, էս ա, էլի:

— Վույ, մեռնեմ ս. Սարգսի էլ, ս. Գևորգի էլ օղորմութենին,— արտասանեց Նատոն և, աչքերը երկինք գցած, ջերմեռանդությամբ խաչակնքեց երեսը:— Տեսա՞ր, էրագս դորթ դուրս էկավ: Քոռանամ ես, անցկացած տարին դոխտուրների հետևից ընկանք, չգնացինք թևեթ ու հրմի տեսնում ե՛ս...

— Հա՛, էս էլ ասեց,— ընդհատեց նրան պառավը, մտաբերելով բացանողի պատվերը,— իրեք օր ու գիշեր, ասում ա, պտի պառկած մնա խաչի տակը. օճորքը երկինքը պտի ըլի, ասում ա, կողինքը՝ գետինքը, չունքի, ասում ա, հրեղեն-թևավոր ձիավորը թռչում ա երկնքի ու դետնքի մեջտեղը:

Նատոն նորից ու ավելի ջերմեռանդությամբ խաչակնքեց երեսը և ասաց վճռական կերպով.

— Ծս էս ա, մում եմ ետ դնում թելեթի ս. Գևորգի հմար, մեռնեմ նրա սուրբ գորութենին:

Նա վեր կացավ, շտապելով փոռեց վացքի վերջին կտորները և ներս գնաց սենյակը: Սկեսորը հետևեց նրան:

Նատոն շուտերը թողեց ցեխոտ հատակին, բարձրացավ թախար, պատի մեջ գտնված պահարանից հանեց երկու դեղին մեղրամոմ, զգուշորեն, որպեսզի թախտի տախտակները չճոճան ոտի տակ, մոտեցավ քնած ամուսնուն, մոմերը պտույտ տվեց նրա գլխի վերևը, հետո նույն զգույշ քայլերով իջավ, հագավ շուտերը և մոմերը տարավ դրեց բուխարու գլխին, ուր երևում էին ամեն շաբաթ գիշեր վառվող մոմերի սևացած հետքերը:

* * *

Հիվանդը տնքաց և շարժվեց վերմակների տակ:

Պառավը մոտեցավ նրան.

— Սաքուլ:

— Հը:

— Զարթուն ե՞ս:

— Հա:

— Գնացի ախր բացանողի մոտ:

Սաքուլը վերմակների ծայրերը ետ քաշեց երեսից և հետաքրքրությամբ նայեց մոր աչքերին.

— Հա-ա: Ի՞նչ ասեց:

Նրա կարմրատակած թաց երեսից և տենդոտ, պլպլող աչքերից երևում էր, որ քնի մեջ կազդուրիչ քրտինք էր եկել:

— Վո՛ւյ, էդ ի՞նչ լավ ա ըլել, Սաքուլ ջան, հրեղ քրտինք ա էկել,— մոտ վազելով բացականչեց Նատոն ուրախացած և, իսկույն իր գլխի սպիտակ աղլուխն առնելով, սրբեց ամուսնու երեսի քրտինքը:— Բաց չըլես, Սաքուլ ջան, բաց չըլես,— ավիացրեց նա և սկսեց տապալակ վերմակների ծայրերը նրա շուրջը:— Ընենց լավ իմացել ա, Սաքուլ ջան, որ արմացք: Ազի ջան, մի պատմի, է՛:

Պառավը ծալապատիկ նստեց որդու մոտ և սկսեց ավելի մանրամասնորեն պատմել բացանողի գուշակությունները:

Նատոն նստել էր մարդու ոտների մոտ և շարունակ նայում էր նրա դեմքին, կարծես ստուգելու համար, թե բացանողի ճիշտ գուշակությունն արդյոք նրա՞ն ևս նույն զարմանքն ու հիացքն է պատճառում, ինչ որ իրեն:

Սաքուլը լսում էր լուռ և, ըստ երևույթին, անտարբեր, միայն շորացած շրթունքներն էր լպստում:

Փոքրիկ աղջիկը մի ոտով օրորում էր օրորոցը և տիկնիկ էր խաղում: Այդ տիկնիկն ինքն էր շինել. մի տափակ կոճակի վրա սպիտակ փալաս էր փաթաթել, կոճակը կարի սև թելով կապկպել էր մի փոքրիկ փայտի ծայրին, փայտին հաղցրել էր դերիայի պես իր ձեռքով կարած մի փոքրիկ տոպրակ, և տիկնիկը կազմ ու պատրաստ խաղում էր նրա ձեռքին: Նրա տիկնախաղն էլ պարզ էր, ինչպես իր տիկնիկը. շրթունքներով ճղճղացնում էր պարերգի պես մի բան և ձեռքերով պար էր ածում տիկնիկը թախտի վրա:

— Հըմի ի՞նչ ես ասում, որդի ջան, գնում ե՞նք Թելեթ, թե չէ,— հարցրեց պառավը պատմությունը վերջացնելուց հետո:

— Ընչո՞վ գնանք, է՛,— ասաց Սաքուլը:— Տասը շայի շունեմ, որ հիվանդանոցումը տամ, Թելեթ ո՞նց գնանք: Էլի քիչ-քիչ մի էրկու թուման հերիք չի:

— Ի՛, Սաքուլ ջան, ըտենց մի՛ ասի, խաչը կնեղանա: Էրկու թումանն ի՞նչ ա, որ շես կարա միկից ճարի: Կգնաս, աստժու օղորմութենով կլավանաս, կգաս կբանես, պարտքդ էրկու շարթումը կտաս:

Սաքուլը երկար ժամանակ չէր համաձայնում նոր պարտք անելու, քանի որ արդեն բավական հին պարտքեր ուներ վճարելու: Բացի դրանից, նրա վիճակը տեսնելով ո՞վ էր գժվել պարտք տալու նրան:

— Տունդ գրավ դի, գլուխը քարը, տունը ջանիցդ. խո լավ չի՞,— ասաց Նատոն:

— Դու էլ բան ասացիր,— նկատեց Սաքուլը ջղայնացած:

— Բալբի շլավացա, մեռա, ընչո՞վ եք թափելու: Հաց շատ կճարեք, ա՛յ, ուտելու, որ տան քրե՛հ էլ քաշեք: Էս մի քնձոտ տունն ա էլի՞, թողեք էս էլ ա մնա ձեզ, որ քուշումը շմնաք:

— Է՛հ, ընչե՞ր ես ասում, Սաքուլ ջան, որդի ջան,— բացականչեց պառավը մեղմ կշտամբանքով:— Էդ ի՞նչ ասելու բաներ են, որ ասում ես: Մի քիչ էլ մեզ խեղճ արի, է՛, սիրտներս կրակ ես գցում, փթոթում:

Եվ պառավի բարի, վշտահար աչքերը թաց եղան:

— Դա ըսկի աստված ունի՞ որ,— բեկբեկ ձայնով արտասանեց Նատոն և գլխի աղլուխի ծայրը սեղմեց աչքերին:

Մի բոպե սենյակում ճնշող լուսթյուն տիրեց: Լռել էր նույն-

խնայ փոքրիկ աղջիկը և, տիկնիկը գողին դրած, երեխայական հետաքրքրութեամբ նայում էր տատին, մորը, հորը...

— Լավ, էս մեկն էլ թող ձեր ասածն ըլի,— վերջապես համաձայնեց Սաքուլը, որ ինքն ևս զգացել էր իր վերջին խոսքերի ծանրությունը:

...

Երեկոյան դեմ ետ գնաց իրեն լավ ծանոթ մի պապալաոտի մոտ, որն ամբողջ քաղաքի հյուանների, որմնադիրների և մշակների շրջանում հայտնի էր Սերգեյ Ստեփանիչ, կամ պարզապես աղա Սերգո անունով:

Սերգեյ Ստեփանիչը,— խոշոր արտաքինով, խոշոր բեղերով, մոտ հիսուն տարեկան մի տղամարդ, սև ատլասի արխալուզով, որի վրա հուրհրատին էր տալիս ժամացույցի ոսկի հաստ շղթան,— նստած էր մի նոր հսկայական շինության բակում իրար վրա դարսած հաստ տախտակների վրա, արխալուզի վրայից հագած ամառվա վերարկուի փեշերը գողին հավաքած, և «տերողորմյան» ձեռքին՝ դիտում էր օրվա վերջին աշխատանքները: Տասնյակ վարպետներ և մշակներ ղժվժում էին կիսաշեն պատերի գլխին, տախտակամածների վրա, բակի մեջ, ցեմենտի տակառների, ավազի, հողի, ցիխի, գաջի ու կրի կույտերի և բուրգեր կազմած աղյուսների շուրջը: Մի շատ բարձր պատի գլխին որմնադիրներից մեկը— մի պարսիկ— փափախը դիտին, մայր մտնող արևի կարմիր ճաճանչներով ողողված, համ շարում էր պատը, համ կլկլացնում մի բայաթի շատ ախորժալուր տենորով:

— Ուստա Սաքուլ,— բացականչեց Սերգեյ Ստեփանիչը:

— Տո, էդ ի՞նչ ա հալդ. էլի հիվանդ ե՞ս:

— Հա, աղա ջան:

— Տեսչեն, բա ո՞նց չափացար մինչև հրմխ Ըսկի փեղ-մեղ անում ե՞ս:

— Ընչոր ունեի, դիփ գեղի ու համի տվի ու, ես ի՞նչ գիտամ: Էս անտեր ցավը մտել ա ջանս, դուրս չի գալիս:

— Բա ըսկի չե՞ս բանում:

— Թե որ լավ եմ ըլում, ընչի՞ չէ, մին-մին բանում եմ, հա-

մա դե մին-մին բանելով ի՞նչ կըլի: Մի տուն օղլուշաղ պահելը գժար ա, աղա:

— Այ, թե ուզում ես, բան շատ ունեմ, ըստեղ էլ, ուրիշ տեղ էլ, արի բանի:

— Ուզում եմ, ո՞նց չեմ ուզում, աղա. այ, սրանց որ տեսնում եմ (Սաքուլը ձեռքով ցույց տվավ շուրջը), ջանս կրակ ա ընկնում, համա որ էս անտեր ձեռներումս հարաքաթ չկա:

— Բա ընչի՞ ես եկել:

— Եկել եմ, որ...— կմկմաց Սաքուլն աչքերը վայր թողնելով և շվերչացրեց:

— Որ էլի փող ուզես, չէ՞:

— Հա, աղա ջան,— արտասանեց Սաքուլը խեղճ-խեղճ նայելով նրան:

— Բա էն առաջվա տասը մանեթը:

— Դե էն առաջվա տասը մանեթն էլ... դե, իհարկե,— նորից կմկմաց Սաքուլը և ավելացրեց,— թե որ...

— Ի՞նչ թե որ:

— Թե որ... ես ի՞նչ գիտամ, գրավ կուզես...

— Ի՞նչ գրավ:

— Դե գիտաս էլի, աղա ջան, մի տուն ունեմ...

— Տո՛ւն էլ ասում ա:— Սերգեյ Ստեփանիչն անկեղծ զվարճությամբ ծիծաղեց, կայտառ պատանու պես վեր թռավ տեղից և ձեռքով թափ տվավ քամակը:— Տո, տանդ որ մի քացի տամ, շուռ կգա: Բան ունես, բան ասա:

— Դե, ի՞նչ ասեմ, աղա, էդ ա, ինչ որ ունեմ: Ուզում ես՝ առ, չես ուզում՝ ասա գնա Քուռն ընկի: Ուրիշ ճար չունեմ, աղա:

Սերգեյ Ստեփանիչը նորից ծիծաղեց:

— Վա՛յ, խեղճ իմ Սաքուլ, ի՞նչ լավ մարդ ես,— ասաց բարեսրտությամբ խփելով նրա ուսին:— Դու ինձ էս ասա, էլի ինչ-քա՞ն ես ուզում:

— Էլի որ մի քան մանեթ տաս, աղա...

— Քսան մանեթ: Տո, քան մանեթն ի՞նչ ա. քան մանեթին մեկ փշեցի, հանգավ,— շարունակեց ծիծաղելով Սերգեյ Ստեփանիչը:

— Դե, հլա քսան մանեթ էլ հերիք ա, աղա,— նրա խոսքերից սրտապնդված ասաց Սաքուլը,— ու թե որ վերջը...

Սերգեյ Ստեփանիչը հանկարծ լուրջ գեւթ ընդունեց:

— Է՛, էդ չըլավ, էդ չըլավ, ուստա Սաքուլ,— շտապեց ընդհատել նրան:— Քսան մանեթն էլ որ տալիս եմ, Սաքուլ ջան, հոգուս խաթեր եմ տալիս, շունքի լավ մարդ ես, լավ ուստա ես, ինձ հմար շատ ես բանել, համ էլ խմող չես:

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, աղա ջան: Ծս էլ քու հացը շատ եմ կերել, շնորհակալ եմ. դե ի՞նչ ասեմ, աղա ջան, թե որ լավացա, չմեռա, էն ես գիտամ էլի:

— Դե, հրմի մի քիչ սպասի, հրես շաբաշ կանեն, կգնանք ինձ մոտ մի վեքսիլ կգրենք յառուսն մանեթի,— էն առաջվա տասը մանեթն էլ հետն եմ ասում,— ու վերջը, երբ որ կլավանաս, կամ փողը կտաս, կամ փողի տեղ կբանես: Հը, լավ չեմ ասո՞ւմ,— հարցրեց Սերգեյ Ստեփանիչը, տեսնելով, որ Սաքուլը, վեքսիլի անունը լսելով, մի քիչ մտատանջության մեջ ընկավ:

— Դե ոնց որ ուզում ես, աղա ջան,— ասաց Սաքուլն ականջի հետևը քորելով:

— Զէ, դո՞ւ ոնց ես ուզում: Վեքսիլ նրա հմար եմ ասում, որ տան գրավը ղալմաղալ բան ա — էլ նատարիուս, էլ կուպչի, էլ պոչլինի,— օրեր կքաշի, համ էլ անմեղ տեղը ծախսեր կգնաս:

— Լավ, թող վեքսիլ ըլի,— համաձայնեց Սաքուլը:

* * *

— Հետևյալ օրն ևեթ նատոն մի քանի արշին սպիտակ միտկալ գնեց, շապիկ կարեց և հագցրեց Սաքուլին արխալուղի վրայից, իսկ մի քանի օրից հետո «թելեժկեն» բարձած, իրենք էլ երեսխաներով վրեն նստած՝ առավոտյան վաղ բռնեցին Թելեթի ճանապարհը: «Թելեժկի» հետևը ոտներից պինդ կապկապած՝ պառկած էր մատաղացու ոչխարը և գլուխը դրած «թելեժկի» ճոճաացող տախտակներին՝ իր ոչխարամիտ հայացքով նայում էր հետևից երկար ու մեկ ձգվող արևակեզ փողոտ խճուղուն:

Երկար քարքարոտ ճանապարհը, «թելեժկի» տատանումը, տոթեղանակը բոլորովին ուժասպառ արին Սաքուլին, այնպես որ, երբ ճաշի դեմ Թելեթ հասան, մոր և կնոջ օգնությամբ հազիվ կարողացավ իջնել «թելեժկից» և ոտները քարշ տալով, գնաց նստեց հսկայական ընկուզենու տակ երկայն նստարանի ծայրին:

Նույն ցնկուզենու ընդարձակ հովանու տակ քաղակուսի տախ-

ուակամածի վրա հավաքված էին զուգված-զարդարված մի խումբ տիկիներ, օրիորդներ և դպրոցական տղաներ ու աղջիկներ թիֆլիսեցի հարուստ բազազների, բախկալների ու գինեվաճառների ընտանիքներից, որոնք ծառաներով ու աղախիններով եկել բռնել էին վանքի ամենալավ սենյակները ոչ այնքան իբրև ուխտավոր, որքան իբրև ամառող: Նույն տեղը առանձնակի նստած էին իրար կողքի գյուղի երկու քահանաներ, ամեն մեկի ձեռքին մի հովանոց, և աչքերը քաղցած գալլերի պես տնկել էին դեպի ուխտավորների բնակարանների երկայն պատշգամբը, որտեղ աղախինները և ծառաները սուրճի պատրաստություններ էին տեսնում սպիտակ սփողոցներով ծածկված սեղանների վրա:

Վանահայրը— խոզ կտրած մի վարդապետ, կապայտվ և թասակը գլխին— իր բնակարանի պատշգամբում, զանգակատան տակ, նարդի էր խաղում ուխտավոր ընտանիքներից մեկին պատկանող մի երիտասարդի հետ:

— Դուք գնացեք համբուրեցիք, մինչև ես տեղաշորը կգցեմ ու բարգն էլ տուն կածեմ,— ասաց նատոն սկեսորն ու ամուսնուն:

Պառավն առավ Սաքուլի թևը, մտան եկեղեցի, մոմ վառեցին և համբուրեցին, ծունր դրին, աղոթք արին, դարձյալ համբուրեցին, «պահպանիչ» ասել տվին քահանաներից մեկին, որը շտապել էր ներս մտնել եկեղեցի նրանց հետևից: Այդ բոլորը տևեց այնքան երկար, որ երբ դուրս եկան, նատոն, բացանողի պատվերի համաձայն, արդեն անկողին էր պատրաստել եկեղեցու տուփ, հետևի կողմը և հետները բերած իրեղենները թափել էր դատարկ սենյակներից մեկում: Ծծի երեսան լաց էր լինում փոքրիկ աղջկա գոգին: Որը օրորելով և «սը-սը» անելով ապարդյուն աշխատում էր լռեցնել նրան:

Եկեղեցուց դուրս գալուն պես Սաքուլը պառկեց անկողնում:

Մայրը թողեց նրան և գնաց հարսին օգնելու, որ սենյակը կարգի դնեն: Սենյակը խոնավ և աղտոտ էր:

Այդ և հետևյալ օրը գիշեր-ցերեկ Սաքուլը պառկած էր անկողնում եկեղեցու պատի տակ: Գիշերները նրա մոտ նստած հրակում էր մայրը համարյա անքուն: Բարեբախտաբար այդ երկու օրը եղանակը լավ էր, և Սաքուլը բավական լավ էր զգում իրեն: Երկրորդ օրը առավոտյան մատաղը մորթեցին: Ամենալավ կտորները և մորթին տարան վանահորը, տերտերները, տիրացուն և ժամկոչը, մնացածից շատը բաժանեցին հարևան ուխտավորնե-

րին, իսկ մասշտաբը տարան գշտղի բոկոտն երեխաները և կանայք, որ հավաքվել էին հազար ու մի տեսակ ամաններ ձեռքներին:

Օրը տոթ էր, շունչ քաշել չէր լինում: Երեկոյան դեմ երկինքը թխպեց, արագորեն սևացավ, հրեղեն կաթակներն սկսեցին պատռել ամպերի կուրծքը նախ հեռավոր ու խուլ, հետո ավելի ու ավելի մոտեցող և ուժգին որոտումներով. օդը սկսեց շարժվել և ցրրտել. հետո հանկարծ այնպիսի մի ուժգին փոթորիկ բարձրացավ շրխկոցով ու թրխկոցով, որ երկինք ու երկիր խառնվեցին իրար փոշով ու աղբով: Մի ինչ-որ ցուրտ բան, կլորիկ ու պստիկ, հրացանի կոտորակի պես թրխկաց Սաքուլի երեսին, որ վերմակի տակ պառկած դիտում էր մոլեգնած բնության այդ արհամարհը: Մի կոտորակին հետևեց երկրորդը, երրորդը... ավելի ու ավելի հաճախ ու խոշոր: Սաքուլը շտապեց շուռ գալ կողքի և գլուխը ծածկեց վերմակի տակ: Նույն րոպեին զգաց, որ կարկտախառն անձրևը թակում է վերմակը: Նատոն ձեռաց վազացրեց մի մեծ կապերտ և ձգեց նրա վրա: Պառավն էլ մի երկու տոպրակ բերեց և ձգեց կապերտի վրա:

Սաքուլը կուշ էր եկել այդ ծանրության տակ, ճնշվելով օդի պակասությունից, և ականջ էր դնում, թե ինչպես կարկտախառն հորդառատ անձրևը շփշփոցով թակում էր տոպրակներն ու կապերտը, թե ինչպես երկինքը գոռգոռում էր անհեղազու որոտումներով համարյա թե անընդհատ, թե ինչպես հառաչում ու շառաչում էին ընկուղեներն ու մյուս ծառերը փոթորկի ուժգին թափահարումներից: Նա զգաց, թե ինչպես անձրևի ջրից գոյացած մի առվակ ծլլալեն ներս խուժեց բարձի վրայով, անախորժ սառնություններով համարյա թե անընդհատ, թե ինչպես հառաչում ու շառաչում էին ընկուղեներն ու մյուս ծառերը փոթորկի ուժգին թափահարումներից: Նա զգաց, թե ինչպես անձրևի ջրից գոյացած մի առվակ ծլլալեն ներս խուժեց բարձի վրայով, անախորժ սառնություններով համարյա թե անընդհատ, թե ինչպես հառաչում ու շառաչում էին ընկուղեներն ու մյուս ծառերը փոթորկի ուժգին թափահարումներից:

Կինն ու մայրը, հորդահոս անձրևի տակ թրջվելով, շփոթված, չէին իմանում ինչ անեն: Բացանոզը պատվիրիլ էր, որ հիվանդը երեք օր ու գիշեր պետք է պառկած մնա խաչի տակ բացօթյա, մինչդեռ երեք օր ու գիշեր դեռ չէր լրացել, իսկ հիվանդին այդ հորդահոս անձրևի տակ թողնել անկարելի էր:

- Աղջի, վեր առնենք տուն տանենք,— ասում էր պառավը:
- Բա որ իրեք օրը չի թամամել,— առարկում էո նատոն:
- Աղջի, բա էս անձրևը չես տեսնում:
- Դե ասում եմ որտեղ որ ա՛ կկտրի:
- Ո՞րդիան կկտրի, աղջի, ահա, է՛, ոնց ա հուրհրատում:

Հիրավի, անձրևը կարծես միտք չունի կտրվելու: Այժմ կարկուտն էլ անձրևի էր փոխվել և ջրերը թափվում էին այնքան հորդ ու առատ, որ նրանց թանձրության մեջ երկնքի փայլատակումները հազիվ էին լուսավորում մթազնած երկիրը: Երկնքի համարյա անընդհատ որոտի ձայները, անձրևի շփշփոցը, մոտակա ձորակի միջով վազող ջրերի քջքոցը և ծառերի շառաչը միախառնվելով՝ այնպիսի մի ժխոր էին բարձրացրել, որ իրար մոտ կանգնած հաբս ու սկեսուր հազիվ էին լսում իրար ձայնը:

Սաքուլը, անկողնու մեջ կուշ եկած, զգում էր, թե ինչպես այս ու այն կողմից ներս ծորացող առվակները շատանում են, և վերմակն անձրևի ջրերից թրջված տոպրակներից ու կապերտից հետքահետք խոնավանալով ճնշում էր իր վտիտ մարմինը: Օդ չկար, որ շնչեր և շնչածն էլ բաղնիքի տաք գոլորշու պես մի բան էր, որից քիչ էր մնում խեղդվելու: Տեսնելով, որ այլևս չի կարողանում գիմանալ, վրայի ծանրությունը մի կողմ շարտեց և նստեց անկողնում: Այժմ անձրևն սկսեց թակել ուղղակի նրա գլուխն ու մեջքը:

— Տո, բա դուք ասալված շունն՞ք. ինձ խո սպանեցիք ըստեղ,— կանչեց նա:

Կինն ու մայրը շտապեցին նրան վեր կացնել և հորդահոս անձրևի տակ մի վերագ տեղափոխեցին սենյակ:

* * *

Երեք օրվա ուխտն արդեն կատարված էր, թեև Սաքուլը երրորդ օրվա գիշերը չէր անցկացրել բաց երկնքի տակ: Զորրորդ օրը «թելեժկեն» քաղաքից եկավ, որ մեր ուխտավորներին տուն տանի: Սաքուլին պառկեցրին «թելեժկի» մեջ ուժից բուրդովին ընկած: Ընսապարհին մի գրեթե բզավում էր կողքի մեջ զգացած անտանելի ծակոցներով: Դագառում էր բղավելուց այն ժամանակ միայն, երբ հազը բռնում էր: Հազում էր չոր ու թույլ, որի ժամանակ ձայնը կարծես հորից էր գուրա գալիս: Երբեմն պարզապես շունչասպառ էր լինում: Մայրն ու կինը նստած էին կողքին և հետևեցին վերցրած գինու ջջից երեսին շուր էին ցրցամ տալիս, որ շունչը ես քերի:

Թախտի վրա, անկողնու մեջ պառկած է Սաքուլը, գլուխը կապած սպիտակ փաթաթանով, որի տակից դուրս են պրծել երկարացած մազերը և, քրտնքից ու կեղտից թաղիք դարձած, կպել ոսկրացած ջուներբին: Դեմքին մնացել է միայն քիթը խոշոր ու սուր, և աչքերը, ահագին ու պսպղուն ապակու պես, նայում են բաց դռնով դեպի դուրս: Այնտեղ ամառվա միջօրեի արևը հրաշեկ ճառագայթներով կիզում է դիմացի տան պատը և այն աստիճան շողշողում, որ ուղիղ նայելիս մարդու աչքերը ցավում են: Ուղղակի դռան առջև, ստվերի մեջ նստած է փողոցի պառավ շունը և, կարմիր լեզուն հանած, հեթեթում է տապից: Սաքուլը բարձն ի վեր կիսանստած, անթարթ նայում է դուրս բթացած հայացքով և ծանր շունչ քաշում: Երկու օր է, որ կողերի մեջ այլևս ծակծկոցներ չի զգում, հազն ևս չբացել է. բայց այնտեղ, ներսը, ինչ-որ տարօրինակ դատարկություն է զգում. կարծես թոքը, սիրտը և ամբողջ փորոտիքը հանել դուրս են թափել:

Անհուն վիշտը ցամաքած դեմքին՝ մայրը նստած է մեռնող որդու կողքին և թաշկինակով քշում է ճանճերը նրա դեմքից: Նատոն օրորոցի մոտ չոքած՝ ծիծ է տալիս երեխային և հուսահատ հայացքով անթարթ նայում սենյակի պուճախին, որտեղ աններկ գաջն առատորեն ծծել է դետնի խոնավությունը և տեղ-տեղ թափվել: Նրա հայացքը ցույց է տալիս, որ նա առաջուց արդեն հաշտվել է անխուսափելի թշվառության հետ: Թախտի վրա, լուսամուտի առջև չոքած է փոքրիկ աղջիկը և աշխատում է բռնել ապակիների վրա բզզացող ճանճերը:

Ծանր ու շարագուշակ լուռություն է տիրում սենյակում և դուրսը: Այդ լուռությունը խանգարում է խառ թուփ ծախող մի կինտո, որը թաքախը գլխին և կշեռքն ուսին՝ անցնում է դռան մոտով և իր առողջ թոքերի ամբողջ թափով աղաղակում. «Թուփա՛, թուփա՛, ախառի՛ թուփա»: Նա մի բոպե կանգ է առնում բաց դռան առջև, նայում է ներս, իր թավ ձայնով հարցնում՝ «խառը թուփ չեք ուզո՞ւմ» և, տեսնելով, որ պատասխան չի ստանում, շարունակում է ճանապարհը կշեռքը շրխկացնելով և փողոցն աղմկելով իր հուժկու կանչով: Ու կյանքի առօրյան հիշեցնող այդ կանչը, մի բոպե վանելով մահվան ուրվականը, լսվում է միառժամանակ ևս, մինչ-

չև որ հետզհետե խլանալով լուռ է վերջապես, և մահվան ուրվականը նորից գալիս է իր փսփսուքը տարածելու մեռնողի սենյակում առաջվանից ավելի ծանր ու շարագուշակ լուռության մեջ:

Հիվանդն այժմ պառկած է աչքերը փակ, և եթե ծանր հեքը չլինի, տեսնողը կկարծի, թե մեռած է: Պառավ մայրն անհանգրստացած՝ աչքը չի հեռացնում նրա դեմքից. նրա գլուխը սաստիկ շարժվում է. ըստ երևույթին, ուզում է ինչ-որ ասել, բայց չի համարձակվում: Վերջապես դադարում է ճանճերը քշելուց և, խոնարհվելով որդու դեմքի վրա, շշնջում է անհամարձակորեն.

— Սաքուլ ջա՛ն...

Սաքուլը կամաց բաց է անում աչքերը և նայում նրան:

— Ի՞նչ կըլի, որ տերտերին իմաց տանք:

— Տո, էլի տերտե՛ր,— բացականչեց Սաքուլը զայրույթի այնպիսի հանկարծական բռնկումով, որ մայրն էլ, կինն էլ ապշեցին, թե ո՞րտեղից նա, որի ձայնը մինչև այժմ հազիվ էր լսվում, հանկարծ այդպիսի մի ուժ հավաքեց իր մեջ:— Տո ձեր տերտերն ու խաչը չէ՞ր, որ ինձ էստեղը հասցրին... էլ ի՞նչ եք ուզում ինձանից... թողեք, էլի, հանգիստ հոգիս տամ...

Նրա ձայնը հանկարծ կտրվեց, աչքերը լցվեցին արտասուքով, և նա այլևս ոչինչ չկարողացավ արտասանել:

— Դե ես ի՞նչ գիտամ, որդի ջան, ասում եմ բալի...— արտասանեց մայրը կսկծալից և առանց խոսքը վերջացնելու լռեց, որպեսզի այլևս չզրգո՞ր որդուն:

Ու առժամանակ խանգարված շարագուշակ ծանր լուռությունը գալիս է նորից թագավորելու մեռնողի սենյակում:

Սաքուլը կամաց-կամաց հանգստանում է և մտառու հայացքը տնկում դիմացի տան արևակեզ պատին: Երկար լուռությունից հետո նրա շրթունքները շարժվում են. ինչ-որ բան է ասում, բայց դժվար է լինում որոշել արտասանածը:

— Ի՞նչ, Սաքուլ ջա՛ն,— հարցնում է մայրը, խոնարհվելով նրա դեմքին:

Նատոն, որ դեռևս շարունակում է ծիծ տալ երեխային, դեմքը դարձնում է դեպի նա և ականջի սրում:

— Ասում եմ, փոթրաղչիկ Սերգոն,— շշնջում է մեռնողը, ամեն մի խոսքի վրա հազիվ շունչը ետ բերելով,— էն, որ իրեք թուման եմ պարտ... փիս մարդ չի... կըլի, որ չուզի... Համա թե

ուզի... չարազս տվեք... թե հերիք չանի... քամարս ծախեցեք...
հոգիս շժանբացնեք...

Խեղճ պառավ մայրը միանգամայն կարկամում է և չի իմա-
նում ինչ ասի:

Նատան զգում է, թե ինչպես ամուր մի բան բռնում է բուկը:
Գլուխը դնում է օրորոցի վրա, դեմքը ծածկում կոների մեջ և ամեն
կերպ աշխատում է զսպել խեղզոզ հեծկտանքը:

Իսկ փոքրիկ աղջիկը շարունակում է մատները շարժել լուսա-
մուտի ապակիների վրա, որ բռնի ճանճերը, և նմանեցնելով կին-
տոյի կանչին, մեքենայաբար կանչում է կամացուկ՝ «Թութա՛, թու-
թա՛, ախառի՛ թութա»:

ՀՈԳՈՒՆ ՎՐԱ ՀԱՍԱՎ

Ձմեռնամուտ օրերից մեկն էր: Մութը դեռ բոլորովին չէր կոխել
երկիրը: Երկինքը պղտոր էր գարնան ջրի պես: Կատաղի քամին
վժժալով ներս էր պրծնում փողոցի մի բերանից, թոցնում էր առա-
ջին պատահած մարդու գդակը, լիզում էր գետնից աղբն ու փոշին,
ծեծում էր դռներն ու պատուհանները, բարձրացնում, պատուվն էր
տալիս մանրավաճառի խանութի ճակատից կախված ցուցանակն ու
կորչում փողոցի մյուս բերանից: Լապտերավառը, սանդուղքն
ուսին, փոքրիկ լապտերը ձեռքին, վազում էր լապտերները վառե-
լու Փողոցի անկյունում արդեն վառված լապտերը, հողմածեծ,
ծռել էր գլուխը և նայում էր շուրջը կեղտոտ ապակիների միջից՝
մարդու ցավագար ճպոտ աչքերի պես: Ամայի փողոցում մի փոք-
րիկ շուն կուչ էր եկել մի փակ դռան առջև, սրթարթում էր աճբողջ
մարմնով և կաղկանձում:

Նախաշար Գաղիթը գնում էր տուն, մատների ծայրերը կա-
պույտ արխալուղի գրպանները կոխած: Քամին փոփոացնում էր
նրան մաշված շոգիայի փեշերը և փարմիր ազլուխը, որ մի ծայրով
պնդացրած էր կողքին կաշու գոտկից: Ամբողջ հաղապար, սկսած
գոտկից մինչև սոսնամանները, ծածկված էր աճեն գույնի ներկե-
լի բծերով, որոնց մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում սպիտակ-
ները: Նա անցնում էր անհույս ու աննպատակ մարդու անորոշ

քայլերով և քթի տակ մրթմրթում էր տրտունջի և հայհոյանքի պես
մի բան: Յուրտ քամին ծեծում էր նրա մազակալ երեսը, փոշով
ծածկում մորուքը, բեղերն ու թավ հոնքերը, ստիպում ծածկել աչ-
քերը, սպառնում խլիլ գդակը, որ նա քաշել էր մինչև ականջները,
և երբեմն-երբեմն գրոհ տալիս նրա վրա այնքան ուժգին, որ նա
ակամա կանգ էր առնում և ամբողջ մարմնով առաջ թեքվում, որ
ետ-ետ շցնա: Բայց նա ոչինչ չէր զգում. զգում էր միայն մի բան.—
սիրուհու շափ տենչալի և մահվան շափ անդիմադրելի. զգում էր
ծարավ, ոգելից խմիչքի անհուն ծարավ, որից լեզուն ցամաքել էր
բերանում, որկորը քերվում էր, աղիքները գալարվում էին փորում
և ամբողջ մարմինը կարծես զրկվել էր սովորական ջերմութունից:

Ամբողջ երեք շաբաթ էր, որ պարապ էր. գործ չկար, չէր ճար-
վում: Ձմեռնամուտ էր. տուն շինողը շինել պրծել էր, վերանորո-
գողը՝ վերանորոգել պրծել. այլևս ոչ ոք նոր տուն չէր շինում, ոչ ոք
հատակները, պատշգամբները, տանիքները ներկել չէր տալիս, պա-
տերին նոր պատահներ կպցնել չէր տալիս: Նախաշարների բանի
օրերը անցել զնացել էին:

Ամառվա և աշնան աշխատանքի փողն օրը գալիս էր, օրը գնում:
Այժմ— ոչ մի սև գրոշ գրպանում, որ աչքը կոխեր: Իսկ այսօր
առաջին անգամն էր, որ բերանը մի կաթիլ անգամ չէր առել ոչ
արաղից, ոչ գինուց: Մի ամբողջ օր... Խենթանալու բան էր այդ, և
նա անկեղծ կերպով զարմանում էր, որ մինչև այժմ դեռ խելքը չէր
կորցրել կամ չէր մեռել: Այնինչ մինչև այսօր, մինչև այս տաժա-
նելի մի օրը, ամբողջ ամսվա ընթացքում և հետո, երբ գրպանում
միշտ փող կար, պատահե՞լ էր մի օր, գեթ մի հատիկ օր, որ բանի
ժամանակ ձեռաց չվազեր մոտակա «պաղվալը», բերանը մի քիչ
թաց անելու կամ բանից հետո ամբողջ ժամերով շնտեղ գինետա-
նը իր ընկերների հետ և լավ «թրջված» տուն շոտանար կեսգիշերին
բայաթի երգելով: Իսկ այժմ... Գոնե ապառիկ տալին մի կես թուն-
գի գինի կամ մի «տրիցատկա» արաղ.— չէ՛, չէին տալիս անխիղճ-
ները, այսինքն՝ տվել էին, բայց էլ չէին տալիս, տեսնելով, որ ար-
դեն հավաքված պարտքը վճարել չի կարողանում, մինչդեռ այդ
ապերախտների մոտ էր թողել իր վաստակած գրեթե բոլոր փողերը:
Գոնե ընկերներից մեկն ու մեկը հրավիրեր.— չէ՛, չէին հրավի-
րում. ամենքն էլ իր պես պարապ էին, ամենքի գրպանումն էլ մրկ-
ներ էին խաղում: Անտեր տանն էլ չկար այնպիսի մի բան— ար-
ծաթե գդալ, ոսկե մատանի, ախանջի օղ կամ գորգ, թեկուզ կնո-

չից ծածուկ տաներ գրավ դներ կամ ծախեր.— տունը սքառած, կիներն ու երեխաները՝ տկուր, ինքը՝ դառ ու դատարկ:

Այսօր գինեվաճառը, որի մոտ նա թողել էր իր ամառվա գրեթե ամբողջ վաստակը, բաց արեց նրա առջև դավթարը և ասաց.

— Այ, յա տա Դավիթ, տասը մանեթ հինգ շաշի նխախ կա վրեղ. բե տու, ախպեր, ու էլի ինչքան ուզում ես՝ նստի խմի, քեզ անուշ ըլի:

Ու, շնայելով Դավթի աղաչանք-պաղատանքին, մեռավ-կտորվեց՝ մի բաժակ օղի շտվեց, որ ցամաքած բերանը թաց աներ ու մի քիչ տաքանար այս անպիտան ցուրտ եղանակին:

Այժմ նա տուն էր դառնում հույսը բոլորովին կտրած և խիստ չարացած ամենքի և ամեն բանի վրա: Ու որ մտածում էր, թե վաղն էլ, մյուս օրն էլ, երրորդ օրն էլ— ո՞վ գիտե դարձյալ քանի՞ օրեր— նույն անհաջողությունը պիտի ունենար, ինչ որ այսօր, քիչ էր մնում իսկապես խենթանար: Մատներով անդադար պըրպտում էր արխալուղի գրպանները, հուսալով թե մի գուցե տասը կամ տասնհինգ կոպեկանոց մի դրամ խցկված լինի կարկատանսների արանքը, ինչպես շատ անգամ էր պատահել փող ունեցած ժամանակ, բայց մատների ծայրերը միայն շոշափում էին զրգ-զրզված գրպանների մազանման մճճված կեղտը:

Քամու դեմ կովելով, նա մտավ իրենց նեղ ու ծուռ փողոցը, որի երկայնքով այս ու այն կողմը իրար հենված էին, կարծես շրթաղվելու համար, խղճուկ տնակներ ցածր, հողածածկ կոտորներով, ծուռտիկ-մուռտիկ պատուհաններով, փտած դռներով, ո՞րը գետնի մեջ խրված, ո՞րը գետնից բարձր:

Դավիթը կանգ առավ այդ դռներից մեկի առջև, որի ծակոտիներից և ճեղքերից ճրագի լույս էր երևում: Փոխանակ ծեծելու, նա ոտը բարձրացրեց և մի պինդ հարված տվեց դռանը: Դուռը ճրոճըռաց, քիչ մնաց տեղահան լինել, բայց չբացվեց. ներսից փակ էր: Այդ բանն ավելի կատաղեցրեց Դավթին, և նա կրկնեց հարվածն առաջվանից ավելի պինդ:

— Մեռել ե՞ք, սատկել ե՞ք,— գոռաց նա սարսափելի հայհոյանքներ թափելով:

Ներսից լավեց դռն փականքի շրխկոցը: Ոտաբորեիկ, պատառոտուն հագուստով, խճճված մազերով մի փոքրիկ աղջիկ դուռը բաց արավ և, ցրտից սարսուռով, մի կողմ քաշվեց, որ հայրը ներս մտնի:

Դավիթը մտավ արյուն կտրած աչքերով:

Աղջիկը սովալլուկ հայացքով աչքի տակից նայեց հոր դատարկ ձեռներին, և այն միջոցին, երբ փակում էր դուռը, մի ծանր հարված զգաց գլխին: Նա ձայն չհանեց, այլ ձեռքերը դրեց գագաթին և տեղն ու տեղը պպեցեց տապ-տապ արած հավի պես: Հստ երևույթին սպասում էր, թե հարվածը պիտի կրկնվի և իր մանկական սովալլուկ մարմնի ֆիզիկական ամբողջ ուժը ոսկրացած ձեռքերի մեջ հավաքած՝ աշխատում էր պաշտպանել գլուխը՝ շեքերի մեջ կոխած:

Սակայն հայրը բավականացավ մի հարվածով միայն և անմիջապես դարձավ կնոջը, որ թախտի վրա նստած կար էր անում լամպի լուսով:

— Հա՛, մեռել ե՞ք, սատկել ե՞ք: Տո, դուռն էսքան կտրատում եմ, չեք իմանո՞ւմ: Այ խլանաք դուք, խլանաք: Պինդ էլ կողպել եք, թե ի՞նչ: Գիտամ, էնքան բան-ման ունես անտեր տանդ, որ վախենում ես նի շթափվեն, շթալանեն: Վայ ձեր ծնունդը շորանա, ձեր ծնունդը: Դուք խո ինձ հմար կնիկ ու որդիք չեք, ցավ ու կրակ եք ինձ հմար, ցավ ու կրակ գա ձեր գլխին: Էլ չըրումս բարաբաթ չմնաց, ինչ դու էդ կտրած ոտդ տուն դրիր ըստեղ...

Դավթի արտասանած ամեն մի պարբերությունը համեմված էր ամենաընտիր և երբեմն շատ ինքնուրույն հայհոյանքներով:

Կիներն ամենևին ձայն չհանեց, նույնիսկ գլուխը չբարձրացրեց կարի վրայից: Ամուսնու գոռոզոցն ու հայհոյանքն այնքան սովորական բան էին դարձել նրա համար, որ միանգամայն կորցրել էին իրենց բոլոր նշանակությունն ու ազդեցությունը, և վաղուց էր արդեն, որ Մային այլևս չէր պատասխանում, մի անգամ առ միշտ համոզվելով, որ այդ ոչ միայն անօգուտ, այլ նույնիսկ վտանգավոր է, որովհետև խոսքը խոսք էր բերում, և Դավիթը վերջիվերջո խոսքից անցնում էր «գործի»: Կնոջ միակ պատասխանը լուռությունն ու անտարբերությունն էր լինում: Եունը հաչեր, թե Դավիթը— այդ միևնույն էր նրա համար: Պատահում էր, որ Դավիթն ամբողջ ժամերով գոռում-գոռոզոտում, հայհոյում էր ամենազզվելի ածականներով, բայց Մային գլուխը կախ՝ մնում էր իր բանին, քարի պես լուռ ու անտարբեր:

Մանր, շատ ծանր էին խեղճ կնոջ քաշած օրերն արբեցող ամուսնու ձեռքին: Ինչ Մային ոտ էր դրել ամուսնու տունը, ոչ մի լավ օր չէր տեսել, միշտ ծեծ ու հայհոյանք, միշտ հայհոյանք՝ ու

ծծծ. Մեծն ու հայհոյանքն էլի վնաս չունի,— այդ բանին այսպես թե այնպես գեռ կարելի էր դիմանալ,— բայց գոնե տան և երեխաների հոգը քաշեր. այդ էլ չկար: Ինչ վաստակում էր, իր փողն էր ածում: Ուրեմն էլ ինչացո՞ւ էր. ավելի լավ է՛ր լինի, որ իսկի չլիներ. խեղճ կինը գոնե հանգիստ իր բանին կկենար, գոնե գիշերները չէր սպասի ահ ու զողով, թե ահա որտեղ որ է՝ պիտի գա իր դահիճը արբած-տրաքած, երեխաներին լեղաճաք անի, ամբողջ թաղը հավաքի գլխին: Տունը ինքն էր պահում, երեխաներին ինքն էր հագցնում, կերակրում իր ձեռքի աշխատանքով, ուրեմն էլ ինչացո՞ւ էր այդ միշտ արբած մարդը, էլ ի՞նչ սրտով էր բղավում, հայհոյում, ծեծում, ինչո՞ւ և ի՞նչ իրավունքով:

Մային աշխատում էր, գիշեր-ցերեկ աշխատում— կար էր անում, լվացք էր անում, հաց էր թխում, թոկ էր գզում, բարդաններ էր կարում, հինած էր հինում, պարսիկ վաճառականների համար նուշ, ընկույզ, տխիլ էր կոտրում. կարիքը ստիպել էր նրան վարժվելու ամեն տեսակ աշխատանքի, և ոչ մի օր նրա ձեռքը դադար չէր առնում: Հարատև աշխատանքը, զրկանքներն ու հոգսերը և ամուսնու պատճառած ֆիզիկական ու բարոյական տանջանքները հալումաշ էին արել խեղճին: Նրա կյանքը դարձել էր մի տեսակ անասնական. չէր իմանում ի՞նչ օր է լուսանում, ի՞նչ օր մթնում. մի բան էր միայն իմանում— երեխաները քաղցած են՝ պետք է աշխատել, երեխաները տկուր են՝ պետք է աշխատել, տանտերը պահանջում է վարձը՝ պետք է աշխատել:

Ահա այս գիշեր էլ, չնայելով շաբաթ գիշեր է, կիրակշտեք է, երբ ամեն աշխատանք դադար է առնում, նա գարձյալ աշխատում է. կարում է ամբողջ օրը՝ վաղ առավոտից նստած, որպեսզի վերջացնի, տանի տա տիրոջը, մի քանի կոպեկ փող ստանա, գեթ վաղը մի քիչ հաց առնելու: Առանց այն էլ երեխաները այսօր ամբողջ օրը սովից վնասում էին: Փոքրն արգեն շատ վնասալուց հոգնել, քնել է, մեծն էլ, աղջիկը՝ չես իմանում ինչի է սպասում: Նրա մատները փետացել են, ասեղը հազիվ են բռնում. մեջքը կորացել, շոթացել է, որ շտկում է, կարծում է, թե օգնաշարն ուզում է կոտորվել:

Նրկար, շատ երկար գոռաց, գոռոռաց Դավիթը, հայհոյեց, էլ մեռել ու փենդան շթողեց, հետո պառկեց թախտի վրա, ձեռները դրեց գլխի տակ և սկսեց նայել առաստաղի փաթիլից բազմապան գույներ ստացած, ճաքճաք գեղաններին:

Փոքրիկ աղջիկը, որ հոր ահից հեեց այնպես էլ մնացել էր դռան մոտ պապած, ուր դռան ճեղքերից փշող սառը քամին մրսեցնում էր նրա վտիտ մարմինը, կամաց վեր կացավ, կատվի քայլերով գնաց բարձրացավ թախտը և նստեց մոր մոտ, մերկ սրունքները ծածկելով շթի դերիայի կարճ փեշերի տակ: Շուտով նրա աչքերի կոպերը ծանրացան, և նա նստած տեղը սկսեց նիրհել:

Մայրն ատամներով կտրեց կարի թելը, որի ժամանակ աչքն ընկավ նիրհի մեջ գլուխը բարձր ու ցածր անող աղջկա վրա:

— Աղջի, քունդ տանում ա, գնա քնի:

Աղջիկը բաց արեց շաղված աչքերը, մի րոպե ապուշ-ապուշ նայեց մորը, հետո սուր-սուր եղունգներով սկսեց քորել գլուխը և կամացուկ վնգստաց.

— Հաց եմ ուզում:

— Ես էլ եմ ուզում,— արձագանք տվավ թախտի ծայրից փոքրիկը, որ հոր գոռոռոցի վրա զարթնել էր և, մինչև այժմ լուռ, մթելի տակից պլզած աչքերով նայում էր ճրագին:

— էգուց, էգուց, բալա ջան, հմի քնեցեք,— ասաց մայրը:

Բայց փոքրիկը և նրանից սիրտ առած մեծը սկսեցին ավելի ու ավելի վնգստալ:

— Սու՛ս, շան լակոտներ, թե չէ, էս ա վեր կացա,— հանկարծ գոռաց Դավիթը, արագորեն շուռ գալով պառկած տեղը և բռունցքը ուժգին զարկելով թախտին:

Փոքրիկն իսկույն սուս արավ և մթելը գլխին քաշեց: Աղջիկը նույնպես լռեց, չոքեչոք գնաց դեպի անկողինը, պառկելուց առաջ քորումոր եկավ ամբողջ մարմնով, հետո մթելի մի ծայրը բարձրացրեց, մտավ տակը, գլուխը դրեց եղբոր գլխի մոտ, կուշ եկավ սրթսրթալով և համարյա թե նույն րոպեին էլ քնեց:

Քամին շվշվացնում էր դուրսը, բզզում էր բուխարու մեջ, ծեծում էր դուռը ու պատուհանը. իսկ ներսը լուռթյան մեջ լսվում էր քնած երեխաների շնչառությունը և երբեմն-երբեմն Դավիթի մրումոցը: Այնինչ Մային, գլուխը միշտ կախ, կարում էր հա՛ կարում, և սպիտակ քաթանը նրա հոգնած աչքերի առաջ երբեմն-երբեմն շերտավորվում էր կարմիր, կանաչ, դեղին գույներով:

Պառկած տեղն էլ հանգիստ չէր կարողանում մնալ Դավիթը. տենդով բռնված մարդու պես դես էր շուռ գալիս, դեն էր շուռ գալիս, մոնչում էր, փռեչում, ոգելից խմիչքի ծարավն ավելի ու ավելի էր նեղում նրան: Նրան թվում էր, թե այդ գիշեր չի լուսաց:

նի. կամ կմեռնի, կամ կգժվի: Առհասարակ ամբողջ օրը հիվանդ էր զգում իրեն. գլուխը ծանր էր քարի պես, աչքերից ջուր էր գնում, ձեռները դողում էին, ծնկների մեջ ինչ-որ մղմիդ էր զգում, իսկ ստամոքսի մեջ կարծում էր, թե մժեղներ են դժվժում. շնայելով, որ ոչինչ չէր կերել, այնուամենայնիվ քաղց չէր զգում և ուտելու մասին չէր էլ մտածում: Զգում էր միայն, որ մի բանի բաժակ օղին բավական էր այդ հիվանդագին բոլոր երևույթները ձեռաց վանելու համար:

— Օ՛, ես ձեր... — մի ծանր բռունցք իջնցնելով թախտի վրա, գորավոր հայհոյանք ուղղեց նա հայտնի չէ ում հասցեին, նստեց, ոտները կախեց թախտից, խոնարհվեց և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ: Գոնե քունը գար, որ թերևս առժամանակ մոռանար այդ անտանելի պապակը: Ոգելից խմիչքի ծարավը չէր այնքան, որ տանջում էր նրան, այլ ավելի երևակայությունը, որ այնքան հրապուրիչ ու գայթակղիչ մտապատկերներ էր ստեղծում օղու և գինու շուրջը ընկերական շրջանում, դուղուկի և արգանի ձայների տակ, գինետան մեջ, որի քացախած օղը նրա համար ավելի ախորժելի էր, քան բուրավետ վարդն ու ծաղիկը:

Նա վեր կացավ և սկսեց քայլել սենյակի երկայնքով: Մտածում էր՝ ի՞նչ աներ այդ սոսկալի դրությունից ելնելու համար. մտածում էր կյանքի և մահվան առեղծվածի առջև կանգնած մարդու մտատանջանքով: Ամեն անգամ, որ մոտենում էր սենյակի անկյանը, նրա աչքովն էր ընկնում ջրի կուլան: Սկզբում ուշադրություն չէր դարձնում, հետո կանգ առավ կուլայի առաջ և երկար ժամանակ չէր կարողանում հաղթահարել իր մեջ մի տարօրինակ զգվանք, որ, իբրև արբեցող, տարածում էր դեպի ջուրը: Բայց ոգելից խմիչքի ծարավը սպանում էր նրան, թուրք ցամաքել էր, որկորը խանձվել, պետք էր բերանը մի բանով թաց անել: Եվ Դավիթը կամա-ակամա խոնարհվեց դեպի ջրի կուլան:

Բայց այդ միջոցին հանկարծ մի միտք ծագեց նրա գլխում, և նրա դաժան դեմքը մի բուրբ կարծես թե պայծառացավ:

Նա արագորեն մոտեցավ պատի մեջ գտնված պահարանին, բաց արեց. հանեց օղու դատարկ շիշը, կուլայից մի գավաթի շափ ջուր ածեց մեջը և սկսեց ողողել: Ողողեց, ողողեց օղու շիշը, հետո՝ գլխին քաշեց և սկսեց ծծել: Մծում էր աչքերը փակ և շրթունքները պինդ սեղմած շշի պռնկին: Այդ միջոցին նրա դեմքը՝ գարշանքի

այնպիսի արտահայտություն էր ստացել, որ կարծես լուծողական էր ընդունում:

Կինն առաջին անգամ բարձրացրեց գլուխը, նայեց նրան, հետևից մի շանչ արավ և նորից շարունակեց կարր:

Դավիթը շտեսավ այդ շանչը, բայց նրան թվաց, թե կինն իր հասցեին ինչ-որ փնթփնթաց քթի տակ:

— Հը՛, ի՞նչ ես փնթփնթում,— կամաց դարձավ նա կնոջ կողմը, շիշը հեռացնելով շրթունքներից: Հրացայտ աչքերով երկար ժամանակ լուռ ու անշարժ խեթում էր կնոջը, հետո ավելացրեց ծանր ու սպառնալից, — ջանդ խո քոր չի գալիս: Թե քոր ա գալիս, քորեմ...

Կինը ձայն ծպուտ շհանեց:

Դավիթը շիշը տեղը դրեց, պահարանի դուռը շրխկացնելով փակեց և գնաց նորից պառկեց թախտի վրա, շմոռանալով հայհոյանքի մի նոր փունջ հրամցնելու կնոջը: Զուրը թեև մի քիչ օղու համ էր ստացել, բայց, իհարկե, այն չէր, ինչ որ քթից ծուխ հանող, աչքերից արտասուք քամող օղին, որ խմելուն պես բալասանի նման տարածվում է մարդու երակների մեջ, և այդ բանն էր, որ ավելի ջղախոտ էր դարձրել Դավիթին. ավելի ևս զրգռելով նրա ոգելից խմիչքի պապակը: Նա սաստիկ ցանկանում էր, որ կինը ձայն հաներ, բան ասեր, որպեսզի իսկույն վեր թռչեր և մի լավ տրորեր նրան, սրտի բոլոր մաղձը նրա վրա թափելով: Բայց Մային ձկան պես լուռ, իր բանին էր:

Դուռը դրսից ծեծեցին:

Դավիթը գլուխը բարձրացրեց, նայեց դռանը և նորից պառկեց: Այդ անշուշտ Ակոբն էր — անդրանիկ որդին՝ ութ տարեկան, որ նոր էր վերադառնում խանութից: Զորրորդ ամիսն էր, որ նրան աշակերտ էր տվել մի պղնձագործի՝ մի տարի անվարձ ծառայելու, մինչև որ արհեստ սովորեր:

Որովհետև դուռն իսկույն բացող շեղավ, նորից ծեծեցին:

Դավիթը վեր թռավ, նստեց և դարձավ կնոջը կատաղած.

— Տո, խլացել ե՞ս, չես իմանում: Էս էլ խո ես չեմ, վե կաց բաց արա, է՛լի: Այ չորանաս էդ ճրագի տակը, հը՛, ընենց կպչես էդ թախտիցը, որ էլ պոկ չգաս: Մի հարցնող ըլի, օգուտդ ի՞նչ ա, է՛, էդ անտեր-մունդոկ կարիցը: Նավթն էլ մինչև լիս էրում ես:

Մային կարը մի կողմ դրեց, մեջքը հազիվ շտկեց, վեր կացա՛ւ իջավ թախտից և ամուսնու անհատնում հայհոյանքների ուղեկցութեամբ գնաց դուռը բանալու:

Մտավ Ակոբը զգզված հագուստով, մրից սևացած դեմքով, ձեռքերով և մինչև սրունքները մերկ ոտներով: Յրտից սրթսրթում էր ամբողջ մարմնով և ատամները նկատելի կերպով զարնում իրար. բայց աչքերն իրենց տարօրինակ սպիտակուցներով սեփացած դեմքի վրա փայլում էին մանկական ինչ-որ անհուն բերկրանքով:

— Մայիլո չա՛ն,— մտնելուն պես բացականչեց նա,— ըսոր մեկն եկավ, պղինձներ առավ, տարա տուն, մի սբասի փող բաշխեց: Ա՛յ:

Դավիթը փողի անունը լսելուն պես ծտի նման թռավ տեղից և ան ստույունով հասավ դռան մոտ.

— Աբա՛, արա՛...

Ա բաղցած գայլի պես վրա ընկավ երեխային:

Մայրն ընկավ որդու և նրա մեջտեղ:

— Չտաս, շտաս, Ակոբ ջան, հաց չունենք. հաց կառ...

Խոտքը չվերջացավ կնոջ բերանում. Դավիթն երկու ձեռքով բռնեց նրա ոսկրացած ուսերից և այնպիսի ուժով ետ շարտեց նրան, որ նա փովեց գետնին մեջքի վրա:

— Ի՛նձ առ,— բղավեց և այնպես պինդ հուպ տվեց որդու բռունցքը, որ նա ցավից ճշաց և խսկույն փողը վայր գցեց ձեռքից:

Դավիթը փողը թոցրեց գետնից և խելագարի՛ պես դուրս թռավ...

Երբ Մային ուշքի եկավ և աչքերը կամաց բաց արեց, կարծես երազի մեջ տեսավ, որ Ակոբը պատին կպած՝ լաց է լինում երեխայական ուժգին հեծկլտանքով, և ցուրտ քամին փշում է բաց դռնից, բլբլացնելով լամպի լույսը թախտի վրա: Մեծ դժվարություններ ստեղծեց, երկու ձեռքով բռնեց ծոծրակը, աչքերը փակեց ինչ-որ սուր ցավից և մի երկար ու ձկն թառանչ քաշեց:

— Դուռը կողպի, Ակոբ ջան, դուռը կողպի, ցուրտ ա,— հագիվ կարողացավ արտասանել նա:

Զինազործ Ասատուրը,— հնամաշ արխալուղով, վաշե գոտով, արբեցողությունից ուռած-կարմրած դեմքով մոտ քառասուն տարեկան մի մարդ, որ ամբողջ թաղում և բազարում հայտնի էր Հոպոպ մականունով,— երեկոյան իր հավաքնի շափ փոքրիկ խանութը փակելուց հետո տուն էր գնում: Մի ձեռքին քոնած էր կեսթունգանոց մի գավ, որի սբատերը տարիների ընթացքում սևացել էին կարմիր գինուց, մյուս ձեռքին կարմիր աղլուխի մի կապոց, որի մեջ կար մի քիչ «գոշ» (ձուկ), մի քիչ կանաչի, մի կապոց կարմիր բոգլ և երկու սպիտակ «շոթի» (վրացական երկայն ու նեղ հաց), որոնց սուր ժայրերը երկար ականջների պես դուրս էին ցրցված աղլուխի կապի արանքներից:

Արևը նոր էր մայր մտել. ամառային անտանելի տոթ եղանակը փոքր-ինչ կտորվել էր, բայց և այնպես անշարժ օդը հազեցած էր արևից կիզված փոշու ծանր հոտով: Թաղի կանաչք երկարատև օրվա շարքաշ աշխատանքից հետո խումբ-խումբ նստոտած էին իրենց դռների առջև մերկ ոտներով մերկ գետնին, գլխների փաթաթանների կապն արձակած կիսաբաց կրծքների և զբաղված էին իրենց սովորական խոսք ու զրույցով, որոնք բաժնասանձներից զենը չէին անցնում: Բոկոտն, գլխաբաց, կեղտոտ երեխաները ճանձների պես իրար խառնված՝ վազվզում էին փողոցներում ականջ խլացնելու շափ ճիչ ու ծղրտոցով:

— Հո՛պոպ,— հանկարծ կանչեց երեխաներից մեկը:

Հոպոպն ամենևին ուշադրություն չդարձրեց այդ կանչին, որը, ինչպես երևում էր, մի շատ սովորական քան էր դարձել նրա համար, և անտարբեր շարժմամբ էր իր ճանապարհը: Քրտինըր ծարում էր նրա գղակի տակից ականջների հետևով և պատ-պատ կաթում խանացած ուսերին:

— Հո՛պոպ... Հո՛պոպ...— փկթաց երկրորդը, ևրրորդը, չարրորդը... և վերջին այդ հատուկենտ փկթացները միախառնվեցին և դարձան ընդհանուր մի աղաղակ այնքան սուր ու համառ, որ ամենաբթացած զղերն անգամ կարող էին գրգռվել:

Հոպոպը երկար շկարողացավ համբերել. առանց ետ նայելու և շարունակելով ճանապարհը, սկսեց սարսափելի հայհոյանքներ թափել հետևից աղաղակող երեխաների հարցերին:

Երեխաները, ըստ երևույթին, այդ բանին էին սպասում, և նրանց աղաղակը դարձավ ավելի միահամուռ, ավելի սուր ու համառ, համեմված երեխայական անհոգ քրքիջով և մեծերից լսած փոխադարձ հայհոյանքով: Նրանցից մի քանիսը սկսեցին նույնիսկ քարեր շարտել Հոպոպի հետևից:

Սակայն Հոպոպը գնում էր իր համար, առանց նույնիսկ մտածելու, որ պաշտպանվի, թեև տեսնում էր, թե ինչպես քարերը հետևից գալով՝ թռչում էին իրեն այս ու այն կողմից և գետնին ընկնելով՝ փոշի էին բարձրացնում: Նա միայն շարունակում էր իր հատընտիր հայհոյանքները: Ըստ երևույթին, այդպես էլ կշարունակեր ճանապարհը մինչև տուն, եթե քարերից մեկը չդիպչեր նրա ոտին: Երևի ոտը խիստ ցավեց, որովհետև հանկարծ կանգ առավ, մի ակնթարթում գինու գավն ու աղլուխի կապոցը դրեց գետնին, մի մեծ քար վերցրեց և արյունով լցված աչքերով պատրաստվեց շարտելու երեխաների վրա: Բայց մինչ այդ երեխաները ծկլթացին, շուտ եկան ու ցանուցիր եղան շեղակի նեղ փողոցներում:

— Ա՛յ ես ձեր... (երկար հայհոյանքներ): Թե մի կկանգնեիք, թե մի կկանգնեիք... Քարով եք ուզում կռվի՞, դե կռվեք, է՛լի, ո՞ւր եք փախչում, ձեր... (հայհոյանք): Փի՛ե՛, անց կենալ չի ըլում, է՛լի. վրա են թափվում, կասես գեղի շներ ըլեն: Տո՛, ասա ես ձեզ բան եմ անո՞ւմ. թողեք, է՛լի, գնամ ինձ համար վեր ընկնեմ իմ տանը, ես ձեր... (հայհոյանք):

Նա քարը վայր գցեց, ցուցամատով սրբեց ճակատի վրա տված քրտինքը, մատը թափ տվեց, կոացավ և, շարունակելով հայհոյանքները, սկսեց ձեռքով տրորել ոտի այն տեղը, ուր դիպել էր քարը:

— Հը՛, ուստա Ասատու՛ր, էդ ի՞նչ ես ըտենց տաքացել,— ասաց այդ բոպիին նրա մոտով անցնող մի ծանոթ մարդ առանց կանգ առնելու:

Հոպոպը նայեց նրան, գավն ու կապոցը վերցրեց գետնից և, շարունակելով ճանապարհը նրա հետևից, սկսեց գանգատվել.

— Տո, ըսենց էլ բան կըլի՞. մի հետ չըլավ, որ էդ շան լակոտները թողան արխային գնամ իմ ճամփով: Հոպոպ հա՛ Հոպոպ: Տո, Հոպոպը... (հայհոյանք երեխաների հասցեին): Հոպոպը ձեր թայն ա՛:

— Է՛հ, երեխեք են, է՛լի, ուստա Ասատուր, ի՞նչ ես անգաջ դնում,— ասաց ծանոթը շտապ քայլելով նրա առջևից:

— Տո, ո՞վ ա անգաջ դնում, ես դրանց... (հայհոյանք): Տեսնում են թե չէ, ոնց որ գեղի շները վրա տան: Քարեր էլ են գցում, քարեր:

Բայց ծանոթն այլևս չէր լսում նրան, նա ծովեց մյուս փողոցը և անցավ գնաց:

Իսկ Հոպոպը, բարձրաձայն շարունակելով հայհոյանքներով համեմված իր բանակոխվր բացակա երեխաների հետ, մտավ իրենց փողոցը: Դռներին նստոտած կանանց խմբերի մոտով անցնելիս մի ջահել կին կանչեց նրա հետևից.

— Հո՛պոպ:

Ու իսկույն ծիծաղելով դեմքը ծածկեց մոտը նստած ընկերուհու մեջքի հետևը: Մյուս կանայք ուրախ հռհռացին, բացի մի պառավ կնոջից, որը մեղմորեն հանդիմանեց բացականչողին:

Հոպոպը ետ չնայեց, բայց, իհարկե, առանց հարմարավոր հայհոյանքի չթողեց իր հետևից կանչող կնոջը և անցավ գնաց: Այդ հայհոյանքն այնքան անհամեստ էր, որ պառավը նկատեց կանչողին.

— Հը՛, էդ իր ուղո՞ւմ...

Իսկ մյուս կանայք, մանավանդ կանչողը, առոթից ծածկեցին բերանները և, իրար կողք բզկելով, աշխատում էին զսպել ավելի սաստկացող հռհռոցը:

Այնուհետև մինչև տուն հասնելը Հոպոպի միևնույն հայհոյանքը զանազան վարիանտներով ուղղված էր միայն իր հետևից կանչող կնոջ հասցեին:

* * *

Ամբողջ թաղը Հոպոպ մականունով էր կնքել զինագործ Ասատուրին, ժողովրդական այն առածի հիման վրա, որ ասում է, թե «Հոպոպը ինքը հոտած էր, կարծում էր, թե բույնն է հոտած»: Եվ իսկապես, շատ հոտած, այսինքն կուլարար մարդ էր զինագործ Ասատուրը: Պատճառը թերևս իրենք թաղեցիներն էին, որովհետև, ինչպես ինքն էլ շարունակ գանգատվում էր, ոչ մի օր չէին թողնում, որ մարդը հանգիստ տուն գնա: Հոպոպին կատաղեցնելը մի կատարյալ զվարճութուն էր նրանց համար: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա տանը նստած, սուփրեն առաջին, գինու գավը կող-

քին, թուրքերեն բայաթի էր երգում իր ճաթած ձայնով, թաղի կանայք, որոնց մի առանձին հաճույք էին պատճառում նրա անզուգական հայհոյանքները, զրգում էին մի որևէ շարածճի երեխայի, որ քնա շարացիի Հոպոպին: Երեխան իսկույն վազ էր տալիս, գլուխը զգուշորեն ներս կոխում դռնից, կանչում «Հոպոպ» ու ձրջկում արագավազ նապաստակի պես: Եվ այդ մի հատիկ բառը բավական էր լինում, որ Հոպոպի քիֆը հարամ լիներ. նա իսկույն ընդհատում էր բայաթին, դուրս գալիս դուռը և ամբողջ թաղը հավաքում դիտին:

Ոչ ոքի հետ չէր հաշտվում Հոպոպը: Բազարում թե թաղում ոչ մի հարևան չուներ, որի հետ կոված և մի լավ ծեծ կերած շիներ: Կնոջ հետ խո ամեն օր տուրուղմփոցի մեջ էր. ինքը կնոջն էր ծեծում, կինը նրան. թակում էին իրար այնքան ժամանակ, մինչև որ կամ հոգնում էին, կամ հարևանները միջամտում, բաժանում նրանց իրարից: Ոչ ոքից չէր վախենում, բացի ոստիկանությունից, որ շատ անգամ կոխել էր նրան մեծ-մեծ մկներով լի մութ նկուղը և մի քանի անգամ էլ նույնիսկ պրիստավը իր սեփական ձեռքով արյունվիկ էր արել նրա քիթն ու պոռունկը:

Հոպոպն արբեցող էր, ճիշտ է, բայց միայն գինի էր խմում, այն էլ միայն կարմիր և լավ գինի. արաղ չէր սիրում և խմելուց հետո էլ դեմքին այնպիսի արտահայտություն էր տալիս, որ թվում էր, թե պիտի թափի: Կերակուրների մեջ էլ խիստ խտրություն էր դնում. ջրալի կերակուրներ չէր սիրում, պասվա կերակուրներն ատելով ատում էր, մանավանդ լոբին, նրա սովորական ուտելիքն էր՝ յուղալի դոշը, խավիարը, խորովածը, թարմ կանաչին, կարմիր բողկը և սպիտակ հացը: Իսկ այդ համեմատաբար թանկ ուտելիքները գնելու համար փող միշտ ուներ, որովհետև իր արհեստի մեջ լավ վարպետ էր և այնքան ճարպիկ, որ կարողանում էր մի որևէ դրոշանոց ծանգոտ թուր, խանչալ կամ հրացան հարյուր տարվա հնություն տեղ ծախել եվրոպացի տուրիստների վրա շատ լավ գներով:

Գինու գավը, որ տեսանք նրա ձեռքին, բանեցնում էր տասներհինգ տարուց ավելի. առավոտները դատարկ հետը տանում էր խանութը, երեկոները լիքը տուն բերում: Այնքան էր սիրում, որ շաբաթ գիշերները, դատարկելուց հետո, մոմ էր վառում վրեն. «Թարաքես սրա մեջն ա,— ասում էր. ինչ էս գավով գինի եմ խմում, բանս լավ ա գնում»: Մի անգամ նրա մեծ տղան, վեց տա-

րեկան, ոտով դիպավ գավին. գավը գլուխից և քիչ էր մնում թախտից ընկներ կտրվեր: Հոպոպը վրա ընկավ երեխին և սկսեց ծեծել նրան այնքան սաստիկ, որ կսպաներ, եթե կինը չխլեր որդուն կատաղած հոր ձեռքից: Բարեբախտաբար, գավն արդեն դատարկված էր, թե չէ, ծեծից նրան էլ բաժին կհասներ:

Կինը տանը չէր, որ Հոպոպը տուն հասավ: Գուցար պատի տակ տղան տուն էր շինում տաշեղներից: Բացի կարճ, կեղտոտ շապկից, ուրիշ բան չկար նրա հագին:

— Ո՛ր ա մերդ,— հարցրեց հայրը:

Տղան վեր կացավ, աչքերը տնկեց հոր ձեռքի աղլուխին և սլառասխանեց.

— Բագրատանց տուն գնաց:

Հոպոպի աչքերը կրակ կտրվեցին:

— էլի... վայ ես նրա...— հայհոյեց նա, շտապով ներս մտնալով, գավն ու աղլուխի կապոցը դրեց թախտի վրա և նորից դարձավ որդուն.— Գնա էս սըհաթիս կտնչի: Գե, հը:

Տղան, որ հոր հետևից ներս էր մտել և աչքը չէր հեռացնում աղլուխից, հանկարծ շուտ եկավ և դուրս թռավ:

— Բագրատանց տուն... Լավ, շատ լավ,— սկսեց բարձրաձայն խոսել ինքնիրեն Հոպոպը.— Գե հըմի կգաս, կտեսնանք, էլի... ես քեզ Բագրատանց տուն շանց կտամ... Հայ գիդի հա՛, Ասատուրը մեռել ա, է՛լի, էլ չկա, էլ գետնի երեսին ման չի գալի, է՛լի, որ նրա կնկա հետ ուրիշներն են սիլի-բիլի անում... Հոպոպ որ գառանք, նամուս էլ կորցրի՞նք... Ա՛յ, գետինը շմտնի՞ էս գդակը:

Եվ նա գդակը պոկելով գլխից ուժգին թափով խփեց գետնին: Հետո շարունակելով հայհոյանքներով համեմված սպառնալիքները կնոջ հասցեին, գոտիկը հոտ արեց, հանեց արխալուղը, ոտնամանները, հոտած գուլպաները, շալվարը և գոտան շեմքին կանգնելով, սփռեց շփի կարճ շապկի փեշով հով անել քրտինքից ջուր կտրած երեսին ու փորին:

Անհամբեր սպասում էր կնոջը. բայց մինչև որ կինը կգար, ջգրած սրտով մոտեցավ գավին, գլխին քաշեց, ծծեց ագահորեն

և, ծարավը հագնեցնելուց հետո, դավը տեղը դրեց: Հետո, առանց աղլուխի կապոցը բանալու, կտրեց շափիներից մեկի սուր ու չոր ծայրը, բերանը գցեց և սկսեց ծամել:

Մոր հեռուից գնացած երեխան ներս ընկավ գնդակի նման:

— Ասեց գայիս եմ,— ասաց նա և այս անգամ աչքերը տրակեց հոր բերանին:

— Հը՛մ,— մոնչաց Հոպոպը, հացը ծամելով, և ձեռքը նորից տարավ դեպի գավը:

Այսպիսով գավը մի քանի անգամ մոտեցրել էր նա շրթունքին և պազել թախտին, երբ վերջապես դռան շեմքին երևաց կինը,— բավական սիրունառես ու դիրուկ, մաշված դեղին շուտտերը մերկ ոտներին և ծծի մանուկը գրկին:

— Հ՛հը՛, էս էլ եկա, ի՞նչ ես ուզում,— ասաց նա համարձակորեն, ըստ երևույթին շատ լավ իմանալով, որ էրկնվելու է ամենօրյա տեսարաններից մեկը:

— Ինչ եմ ուզում,— ասաց Հոպոպը, որ հենց նոր գավը նորից գլուխն էր քաշել. գավը դրեց թախտի վրա, շապկի թևով սրբեց շրթունքը, մոտեցավ բռնեց կնոջ ձեռքից, ներս քաշեց և ըսպառնական դիրք բռնեց նրա առջև:— Ո՛րտեղ իր:

— Բագրատանց տանը,— նույն համարձակությամբ պատասխանեց կինը:

— Ի՞նչ իր շինում ընտեղ:

— Ի՞նչ պտի շինեի: Լվացք ունեն անելու, կանչել ին, որ էգուց գնամ լվանամ:

— Լվա՞ցք... Լվա՞ցք... Տո՛, ես քու... (հայհոյանք)... անտերմունդո՞ւկ ես մնացել, քաղցած-տո՛ղո՞ր ես մնացել, որ ուրիշների հմար լվացք ես անում: Հաա՛: Բա ես չկամ, բա իմ գլուխը շներն ու գելերն են կերել: Հաա՛: Տո՛, իմ կնիկն ընչի՞ պտի ուրիշի լվացքն անի, հը՛: Տո՛, Բագրատն ո՞ւմ շունն ա, որ իմ կնիկը գնա նրա հմար լվացք անի, հը՛: Տո՛, Բագրատի պես հարուրին կառնեմ-կծախեմ, ու իմ կնիկը պտի գնա նրա հմար լվացք անի: Ի՞նչ անենք, թե գգալին կակարդ ունի ցցած, ես նրա... (հայհոյանք Բագրատի հասցեին): Տո՛, ի՞նչ լվացք, ի՞նչ դես, ի՞նչ դեն, ո՞ւմ ես ուզում խաբի, հազիր ասես... Գեսն արի հյա, դեսը... (Հոպոպը քարշ տվավ նրան դեպի ավելի ներս, ձայնը ցածրացրեց, գլուխն առաջ տարավ և ֆշաց սեղմած ատամների միջից):

հազիր ասես գնացել իր նրա հետ շնութին անելո՛ւ... Հը՛, սուտ ա՛... էլի կասե՛ս սուտ ա՛...:

Կինը ձեռքը խլեց նրա ձեռքի միջից և շանչեց նրան:

— Ի՛, հողեմ գիժ գլուխդ,— ասաց նա արհամարհանքով և դարձավ, որ դուրս գնա:

Բայց մարդը շանչեց նրա թևից և թույլ չտվավ, որ տեղից շարժվի:

— Կա՛ց,— գոռաց նա,— ո՛ւր ես գնում, որ գնում ես, հենց գիտես ձեռիցս կպրծնե՛ս: Գիժը հըմի կտեսնաս, թե ոնց գիժ եմ: Ընչկլի հոգիդ չհանեմ, կթողա՞մ: Բա ես մեռե՞լ եմ, որ էն շուն շան որդու հետ ես շնութին անո՞ւմ: Հը՛, մեռել ե՞մ... մեռել ե՞մ... մեռել ե՞մ...:

Եվ ամեն մի «մեռել եմ» խոսքի հետ բռունցքի մի ծանր հարված էր իջնում կնոջ մարմնին, ո՛ւր որ պատահեր— գլխին, ուսին, մեջքին... Կինը մի ձեռքով մանուկը գրկած՝ գլուխը կախել էր, որ հարվածները երեսին չդիպչեն, մյուս ձեռքով աշխատում էր բռնել մարդու ձեռքը, և եթե երբեմն աջողվում էր այդ, Հոպոպն ավելի էր կատաղում և հետագա հարվածներն ավելի անխնա էին լինում:

— Տո՛, գիժ Հոպոպ, ի՞նչ ես ուզում ինձնից,— կանչում էր կինը լաց լինելով:

Մծի մանուկը ծվում էր նրա խտտին, իսկ մյուս երեխան մի կողմ քաշված՝ դիտում էր այդ շատ սովորական տեսարանը լուռ ու անտարբեր:

— Ես քեզ հյա փե՛տով պտի ծեծեմ, փե՛տով,— ասաց Հոպոպը շնչասպառ և, թողնելով կնոջը, սկսեց խենթի պես դես-դեն ընկնել սենյակում, որ փայտ գտնի: Փայտ չգտնելով, նրա աչքովն ընկան իր ոտնամանները: Ու վեր թոցրեց այդ ոտնամաններից մեկը, որի կրնկին հաստ նալ էր խփած գոգավոր մեխերով:

Մինչ այդ՝ կինը ծծի մանուկը դրեց թախտի վրա, շտկեց իրեն և վերցրեց գինու գավը:

— Աբա՛ խփի, աբա խփի, տե՛ս էս գավի գլուխը ո՛րտեղ եմ ուտում,— կանչեց նա անվախ և սպառնազին:

— Վա՛յ ես քու...— բղավեց Հոպոպը և, ոտնամանը ձգելով ձեռքից, վրա վազեց, որ գավը խլի:

Բայց կինը ժամանակ չտվավ նրան, որ իրեն հասնի. ոտները հանեց շուտներից և դուրս փախավ գավը ձեռին:

Մարդն ընկավ նրան հետևից:

Ու փողոցում, ուր թաղի կանայք և երեխաներն արդեն հավաքվել էին նրանց աղմուկի վրա՝ սովորական տեսարանը դիտելու, մարդ ու կին վազում էին— կինը առջևից գավը ձեռին, մարդը հետևից գլխարաց, ոտաբոբիկ և ներքնաշորով:

Փողոցում մի անասելի ժխոր էր բարձրացել. կանայք հրոհրում էին, երեխաները սուր ծկլթոցներով «Հոպոպ» էին աղաղակում և սուլում, իսկ թաղի մանրավաճառի խասուձի առջև հասուն տղերքը ծիծաղելով բղավում էին. «Հասի հա՛, Հոպոպ, հասի հա՛»:

Այդ սարսափելի ժխորի մեջ Հոպոպը վազում էր հա՛ վազում կնոջ հետևից, կարճ շապկի փեշը փոփոացնելով օդի մեջ և աչքը տնկած կնոջ ձեռքի գավին, որի մեջ գինին լրխկլխկում էր և թափվում բերանից:

Քանի զնում, այնքան փոքրանում էր տարածությունը մարդու կնոջ միջև, որովհետև գավը խանգարում էր կնոջն ավելի արագ վազելու: Վերջապես, մի քանի քայլ էր մնում, որ մարդը հասներ կնոջը, երբ հանկարծ կինը, առանց կանգ առնելու, ձեռքը բարձրացրեց և գավը ուժգին թափով գետնովը տվեց: Գավը բխկաց և ալ վարդի պես բացվեց: Տակի հաստ մասը քրեղանի պես մնաց ընկած տեղը, իսկ բարակ պատերի թաց փշուրները թռան այս ու այն կողմ. կարմիր գինին ներկեց գետինը լերդացած արյան սև գույնով և իսկույն ծծվեց արևակեզ գետնի մեջ:

Հոպոպը ցնցվեց և կանգ առավ հանկարծ: Նրան թվաց, թե իրեն տվին գետնովը: Աչքերը մթնեցին: Էլ չիմանալով, թե ինչ է անում, արագորեն կռացավ, մի մեծ քար թոցրեց գետնից և ծայրահեղ կատաղի թափով շարտեց փախչող կնոջ հետևից:

Քարը շեշտակի գնաց դիպավ կնոջ մեջքին: Կինը սալաթիկ ճշաց, ինեբցիաչով առաջ վազեց մի քանի քայլ էլ և փովեց գետնին երեսի վրա:

Հոհացող փողոցը հանկարծ լռեց և քարացավ:

Մի ընդարձակ ամառի բակում հետին կողմը կանգնած էր դրոգապան Յագորի հնօրյա տնակը, բաղկացած ընդամենը մի մեծ սենյակից, որի դուռը բացվում էր ուղղակի դեպի բակը: Տնակի մի կողքին կպած էր տախտակամած խոհանոցը, իսկ խոհանոցի կողքին՝ մի ընդարձակ ծածկոց, որի տակ Յագորը գիշերները կապում էր իր ծանրաշարժ դրոգի ամզահա ձին: Բակը փողոցից բաժանված էր տախտակի ցանկապատով, որի տակ մի անկյունում կիտված էր ձիու ամիսներով հավաքված աղբը: Մինչդեռ բակի մնացած մասում մի ծեղ անգամ չէր կարելի գտնել— այնքան մաքուր էր, որովհետև Յագորի կինը— Անանը, օրը լուսանար թե չէ, ամենից առաջ ձիու աղբն էր հավաքում և բակն ավում:

Չարմանալի մաքրություն էր տիրում նաև ներսը, սենյակում: Հնամաշ, տեղ-տեղ թելերը դուրս թափված կապերտը ցածրիկ թախտի վրա միշտ ավլած էր: Հողե հատակն անդադար ջրվելուց խոնավացել, պնդացել, գորշ գույն էր ստացել և այնքան մաքուր էր, որ, ինչպես ասում են, յուղ թափելի՝ կհավաքվեր: Թախտի, երկու փոքրիկ պատուհանների, ծալքի և թարեքի սպիտակ միտկալի վարագույրները և շորս հատ հնաձև աթոռների սպիտակ երեսները փայլում էին ձյունի մաքրությամբ: Մինչև անգամ պատի տակ դրված, տակը ջրակալած և ամբողջապես ջուր լացող կարմիր խելադան ամեն անգամ ջրով լցվելիս խնամքով ողողվում, մաքրվում էր: Ծանձ ասված բանը գոյություն չունեի այդ սենյակում, ուր ներքնատան մի տեսակ ծանր գովություն էր տիրում: Հաճախ կարելի էր տեսնել միայն մի որևէ հոթիս, որ դուրս գալով հայտնի չէ որտեղից՝ լույսից վախեցած վազում էր թախտի տակը մտնելու, կամ մի նամաճիճու, որ տրիկալով ցած էր ընկնում առաստաղից մեջքի վրա և սպիտակ փորը վերև արած՝ երկար ժամանակ ոտները բալդի-բալդի էր անում, մինչև որ աչողում էր շուռ գալ, և ծանր ու բարակ, կարծես խոր մտածմունքի մեջ, սկսում էր ուր-որ գնալ:

Ամառվա տոթ երեկո էր: Օդն այնքան անշարժ էր, որ պատուհանների վար թողած վարագույրներն ամենևին չէին շարժվում: Անանը նստած էր հատակին մի շի վրա և երեխային վեր էր կացնում օրորոցից: Նա դեռևս շատ ջահել կին էր, հազիվ քան տարեկան, շի հնամաշ դերիայով և գլխին մաքուր, սպիտակ աղյուխ փաթաթած: Կազմվածքն այնքան նիհար էր, որ պարզորոշ նկատվում էին թիակների սուր ծայրերը, որոնք դուրս էին ցցվել բարակ դերիայի տակից և մեջքի վրա, վերևից ներքև, տաշտանման մի փոս էին գոյացրել: Մի տեսակ սարսափի արտահայտություն կար նրա տեղ-տեղ կարմրատակած, տեղ-տեղ կապտած և տեղ-տեղ ուռած դեմքի վրա, մանավանդ տարօրինակ կերպով շոտ-քարացած աչքերի մեջ, որոնք կարծես ծայրահեղ ապուշ տարակուսանքով հարցնում էին շարունակ «ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...» ու ոչ մի տեղից պատասխան չէին ստանում:

Լուռ ու մունջ առավ երեխային, դրեց գոգը և սկսեց հացընել: Երեխան ժիծադկոտ աչքերով նայում էր նրա քարացած դեմքին և, ինչ-որ թոթովելով, կարծես քնքշանք էր խնդրում մորից, բայց մայրը կարծես չգիտեր, թե ինչ է քնքշանքը: Սակայն, երբ երեխան փամփիլիկ ձեռքը մեկնեց և սուր եղունգներով բռնեց նրա թից, նրա դեմքի վրա ժպիտի նման մի բան երևաց. նախ համբուրեց երեխայի ձեռքը, գլխի մի թեթև շարժումով քիթն ազատեց նրա ձեռքից, հետո խոնարհվեց և շրթունքը ամուր ու կաթոգին սեղմեց նրա թխիկ այտին: Բայց և այնպես սարսափը քարացած էր նրա դեմքի վրա և աչքերի մեջ:

Ներս մտավ մի կին միջին տարիքով, սև հագուստով, կարմիր, քրտնած դեմքով, մի սև շալ ձեռքին: Ամբողջ թաղում և թաղի սահմաններից էլ դուրս նա հայտնի էր գիծ-ձոռոմսիմ անունով: Եվ իզուր չէր, որ վաստակել էր այդ անունը: Կիսախելագարի մեկն էր, վերին աստիճանի շար և կովարար. օր չէր անցնի, որ մեկի հետ լիզվեր— ո՞վ ուզում է լինեք այդ մեկը՝ հարազատ, հարևան թե անծանոթ: Տարին տասներկու ամիս անեծքներ էին միայն, որ թափվում էին նրա բերանից: Անիծելիս շատ անգամ կատարյալ բանաստեղծ էր դառնում. այնպիսի հզոր ու ազդու, երբեմն և կնոջ բերանին անսազ անեծքներ ու հայհոյանքներ հորինում, որ ոչ ոք ոչ մի տեղ չէր լսել: Եվ ամբողջ թաղը սարսափում էր նրա բերանից: Թաղական ուտիկանն անգամ, երբ հա-

բևանները գնում էին գիծ-ձոռոմսիմից գանգատվելու, ձեռքը թափ էր տալիս և հեռանում:

Թաղում դեռ կային ուրիշ մի քանի հայտնի կովարար կանայք. և, բայց գիծ-ձոռոմսիմը վաղուց արդեն տվել անցել էր ամենքից, թե՛ իր ճարտար լեզվով, թե՛ անեծք-հայհոյանքով և թե՛ նույնիսկ ֆիզիկական ուժով, որին շատ անգամ դիմում էր բերանացի կովից հետո:

Ցածրահասակ, լղար, ծայր աստիճան արագաշարժ՝ տեղն ու տեղը կրակ էր գիծ-ձոռոմսիմը: Պատիկ, պլպլան աչքերը շղային անհանգստություն արտառնում էին դառնում շարունակ ծտի գլխի պես,— կարծես շարունակ կովի առիթ էր որոնում: Կովելիս նախ երկար ժամանակ լեզվակոխ ու անեծքակոխ էր անում համարձակ հակառակորդին, սկզբում հանգիստ, հետո արագորեն տաքանալով, վերջը հանկարծ կատվի պես վրա էր ընկնում նրան և եթե աջողում էր բռնել նրա մագերից, ձիգ էր տալիս բոլոր ուժով, իսկ եթե ոչ, սկսում էր կմշտել և ոլորել նրա մարմինը իր երկայն, չոր մատների սուր եղունգներով, որոնց գծած ստորակետներն արնակալում, ուռչում-կապտում էին և երկար ժամանակ չէին ջնջվում:

Գիծ-ձոռոմսիմը Անանի սկեսուրն էր:

— Ը-ը, տափը դնեմ քեզ, տափը, ոնց որ փետացել ես էդ տափին,— մրթմրթաց նա մտնելուն պես, պատիկ, շար աչքերը ոլորելով հարսի վրա:

Անանն այն աստիճան սովորել էր այդպիսի անառիթ անեծքների, որ մինչև անգամ շնայեց սկեսոր կողմը, այլ անտարբեր ու դանդաղ՝ շարունակում էր հագցնել երեխային:

Գիծ-ձոռոմսիմը շալը շարտեց թախտի վրա, որի ժամանակ նրա արագաշարժ աչքերը հանկարծ մի վայրկյան կանգ առան պատուհանների վար թողած վարագույրների վրա:

— Աղջի, բա էդ քոռացած աչքերովդ տեսնում չե՞ս արևը մեր ա մտել,— ասաց նա:— Ա՛յ, ոչ ունենամ քեզ պես հարսը, ոչ չորանաս կպչես էդ տափից, ոնց որ չորացել կպել ես:

Ու անեծքները շարունակելով գիծ-ձոռոմսիմը բարձրացա՛կ

Քախտը, պնտուհանների վարագույրները պեց բաց փեղկերի գլխին, հետո ուզում էր իշնել, բայց մի բան մտաբերելով՝ արագ մոտեցավ Քարեքին, ետ քաշեց վարագույրը և սկսեց մեկ-մեկ համարել թիթեղյա մատուցարանի վրա թելի պարագանների կողքին դրված շաքարամանի միջի շաքարի կտորները: Առավոտյան տնից դուրս գալիս շաքարամանի մեջ ճիշտ տասը կտոր շաքար էր թողել նա, բայց այժմ, համարելուց հետո, տեսավ երկու կտոր պակաս է: Ու ծոխ նման ցած թուով Քախտից:

— Ա՛յ քեզ... ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ...

Այս խոսքերով նախ երկու ձեռքով պինդ խփեց հարսի գլուխին, հետո ծայրահեղ կատաղությամբ ատամները սեղմած՝ ըսկըսեց սուր-սուր եղունգներով կմշտել նրա դեմքը, ձեռքերը, կողերը — ո՛ր որ պատահեր. ընդամին, ամեն մի կմշտոցի հետ եղունգների մեջ բռնած կաշին ոլորում էր և ձիգ տալիս:

— Ը՛ր... — ցավից մղկտաց Անանը և, երկու ձեռքով ամուր գրկելով երեխային, խոնարհվեց նրա վրա:

— Առանց ինձ չայ ես խմում, հա՛... Այ քեզ... տասը կտոր շաքարից ութն ես թողել, ութ կտոր դառնաւ դու... ա՛յ քեզ, ա՛յ, ա՛յ... շատ էժան ենք առնում, հա՛, որ քոռ ու փուճ ես անում, քոռանաս ու փճանաս դու... ա՛յ քեզ, ա՛յ, ա՛յ...

Ու սուր եղունգները դանակի պես ակոսում էին Անանի վտիտ մարմինը:

— Վըի՛, վըի՛... — մղկտում էր Անանը ցավերից գալարվելով, և նրա ձեռքերը մեքենայաբար ավելի ու ավելի էին սեղմում երեխային, և նա ավելի ու ավելի էր խոնարհվում երեխայի վրա: Իսկ երեխան սաստիկ ճշում էր նրա գրկին:

Գիծ-Նոռոմսիմի կատաղությունը գնալով սաստկանում էր: Երկու ձեռքերի սուր եղունգները կարծես անզոր էին նրա բոլոր բարկությունը Քախտի: Նրան կատաղեցնում էր առանձնապես այն հանգամանքը, որ Անանը համարյա թե ձայն չէր հանում. կարծում էր, թե ուրեմն հարսը բոլորովին ցավ չի զգում, մինչդեռ սիրտը հովացնելու համար ուզում էր, որ Անանը ճշար, աղաղակեր, լաց լիներ, օգնություն կանչեր, ուստի աշխատում էր խփել կամ կմշտել նրա մարմնի այնպիսի մի նրբագզաց տեղ, որ հարսը ստիպված լիներ վերջապես բարձրաձայն արտահայտել իր ցավը: Բայց չէ, Անանը համառորեն ձայնը փորն էր պեցել և, նրա անդե խոնարհված, գնալով հառաչանքներ էր միայն արձակում,

որ գիծ-Նոռոմսիմը հազիվ թե լսում էր իր կատաղած ժլլթոցների և երեխայի լացի մեջ:

Տեսնելով, որ խփելով և կմշտելով ոչինչ չի լինում, գիծ-Նոռոմսիմը պոկեց հարսի գլխից սպիտակ աղլուխը, բռնեց նրա ցանցառ մազերի երկու հյուսերից մեկի ծայրից և ձեռքի ուժգին Քախտով ձիգ տվեց հանկարծ:

— Աա՛աա... — երկար ու սուր ճշաց Անանը և, սաստիկ ցավից աչքերը փակելով, ետ ընկավ մեջքի վրա: Նրա թուլացած ձեռքերը բաց թողին երեխային: Երեխան նրա դողից գլորվեց ընկավ գետին և սկսեց ավելի ճշալ:

Հարսի սուր ճիշը, վերջապես, փոքր-ինչ հովացրեց գիծ-Նոռոմսիմի սիրտը. նա թողեց հարսի մազերը, վերցրեց երեխային և, շարունակելով անեծքներ Քախտի, հոգնած նստեց Քախտի վրա ու սկսեց ձեռքերի մեջ օրորել երեխային, որ սուս կացնի: Նրա պստիկ, շար աչքերը դեռևս պլպլում էին խելագարի կատաղությամբ, քրտինքը վրա էր տվել նեղ ճակատին. նա հետո էր՝ երկար տեղ վազած մարդու նման:

Իսկ Անանը, աչքերը փակ, ընկած էր հատակին մեջքի վրա և նվում էր միալար, հազիվ լսելի ձայնով:

* * *

Ամառվա երկարատև, անտանելի տոթ օրը նոր էր մթնել: Պառավ Հեղնարը և նրա երկու փոքրիկ թոռները — մեկը տղա, մյուսն աղջիկ — ծալապատիկ նստած էին Քախտի վրա և հայտնի չէ՛ ճաշ թե ընթրիք էին ուտում, որովհետև իրենք էլ չգիտեին ո՛րն է իրենց ճաշը և ո՛րը ընթրիքը: Կապույտ սուփրի վրա պլպլում էր մի փոքրիկ լամպ, որ շմաքրած ապակու միջից պղտոր լույս էր սփռում նրանց հոգնատանջ, քրտնած երեսներին: Նրանց կերածը փոսն սև հաց էր և կիսախակ մի ձմերուկ, որի գույնը դժվար էր որոշել՝ սպիտակ էր, թե դեղին: Լամպի լույսն իր շուրջը հավաքել էր ահագին թվով մանր մեծիկներ, որոնք պտույտ էին անում տաք ապակու շուրջը, շատերն այրվում Քախտում էին. ներքև, շատերն էլ կպչում թաց ձմերուկից:

Պառավ Հեղնարը ցամաքած, կուշ եկած մի կին էր դեմքի անհարմար խորշումներով: Հարատև շքավորությունն ու բախտի

ծանր հարվածները ծոնկ էին նրա մեջքը և իրենց անզնչելի կնիքը դրոշմել նրա դեմքին և թախծալի աչքերի մեջ: Թոռները— քույր ու եղբայր— որք էին և մնացել էին պառավ տատի խնամքի տակ: Այդ երկու փոքրիկ երեխաներն էին, որ պառավ Հեղնարին հոռուց էին ներշնչում ապրելու և աշխատելու: Բայց պառավ Հեղնարը մի ավելի մեծ վիշտ ուներ. այդ՝ երկու որբերի մեծ քրոջ— Անանի վիճակն էր իր կիսախելագար սկեսոր և նրանից ոչ պակաս վայրագ ամուսնու ձեռքից:

Պառավի մշտական պարապմունքը լվացարարությունն էր և հաց թխելը: Շատ լվացք անելուց և թոռի մեջ հաց կող տալուց նրա դեմքի և ձեռքերի կաշին եռացրած ջրի և թոռի կրակի մեջ մրկվել, շորացել, ճաքճքել, մագաղաթ էր դարձել: Լվացք անելիս փոքրիկ թոռներն օգնում էին տատին. մեկը փայտն ու սաշեղները խտտած, մյուսը կաթսան ուսած և լվացքի թաքախը քարշ տալով առաջնորդում էին լվացքի ծանր կապոցը շալակած տատին դեպի գետափ: Եվ այնուհետև, երբ տատը կիզիչ արևի տակ թաքախի մոտ պպած՝ ճմուռում էր լվացքը, նրանք ծակ տոլլով ջուր էին մատակարարում մերթ կաթսայից թաքախին, մերթ գետից կաթսային: Իսկ երբ պարապ էին մնում, աղջիկը դերիայի փեշերը շեքը հավաքած, տղան վարտիքը մինչև ազդերը վեր բաշած՝ մտնում էին գետի վճիտ ջուրը և լյրծուն սալ քարերից ու խճից թումբեր կազմում:

Այդ երեկո էլ, ամբողջ օրը կիզիչ արևի տակ գետափին անցկացնելուց և լվացքը, կաթսան ու թաքախը տիրոջը հանձնելուց հետո, նոր էին վերադարձել տուն և հոգնած ու քաղցած՝ հաց էին ուտում, որ շուտով քնեն և առավոտը վաղ-վաղ դարձյալ գործի գնան:

— Նանի, որ ուտես՝ կորիզն ինձ տու,— ասում էր թոռներից մեկը, ձմերուկի կորիզները հավաքելով իր առջև:

— Սուտ ա ասում, նանի ջան, ինձ տու,— ասում էր մյուսը, նույնպես կորիզները հավաքելով իր առջև:

— Հրեղ, դու քիչ ունե՞ս,— ասում էր առաջինը:

— Ինչ ավելի շատ չէ՞նե՞ս,— առարկում էր երկրորդը:

— Ո՛ւր ա, հը՛, ո՛ւր ա. շատ ըլի՛ քսանն, էլի՛:

— Քսանն էլ կըլի, հըլա հարուրն էլ:

— Հա, ո՞նց չէ. հարուրը հրեղ քունը կըլի ու...

— Ինչ քիչ քսանքա ստեք, գլուխս ցավում ա,— բարկացավ տատն իրեն հատուկ բարեսրտությունով:— Ցանի ի՞նչ եք տեսել է՞ր կորիզի մեջ, որ ամեն հետ իրար միս եք կրծում: Կեսը մեկիդ կտամ, կեսը մեկելիդ:

Պառավ Հեղնարը կորիզը երկու թոռների մեջ բաժանելու վրա էր, երբ հանկարծ ներս մտավ Անանը երեխան խտտին: Մտավ շտապով, հուսահատ, վճռական քայլերով:

— Նանի՛, ախր իմ մեղքը ո՞նց ընկար, որ տարար ինձ էն դժոխքը գցեցիր,— բացականչեց նա լացակումած, երեխան գրեթե գցելով թախտի վրա:— Քա՛ր եմ, երկա՞թ եմ, որ դիմանամ: Աստուծ ինձ էլ մարդ ա ստեղծե՞լ, թե շուն...

Նա նստեց թախտի վրա և, սրտի փղձուկը չկարողանալով բռնել, սկսեց սաստիկ, ցնցողաբար հեկեկալ, դեմքը ձեռքերով ծածկած:

Նանն իր երկու պստիկ թոռներով կորիզն էլ մոռացավ, ամեն բան էլ: Սկզբում, երբ Անանը ներս մտավ այնքան անսովոր կերպով, պառավ Հեղնարը խիստ վախեցավ, բայց երբ Անանի խոսքերից իմացավ բանը, մնաց նստած տեղը ցամաքած, լուռ ու վշտահար:

— Էլ ի՞նչ արեց, աղջի,— հարցրեց նա:

— Չես գիտի՞ ինչ կանի,— արտասանեց Անանը հեծկտանքի միջից:— Ձանիս վրա էլ տեղ չմնաց, որ արինլվիկ շարեց, էլ գլխիս վրա մազ չմնաց, որ չպոկեց, էլ գլխումս դուր չմնաց, էնքան թակեց... մինչև ե՛րբ... Մի հոգի ունեմ, դե էն ա, մի անգամ հանի, պրծնեմ, էլի... թե չէ, է՛լ հալ կա՞, որ դիմանամ...

— Այ, ոչ էր ըլել էն օրը, սե օր էր մթնել էն օրն իմ գլխին, որ դու մտար էդ քարուքանդ տունը,— հառաչեց Հեղնարը:— Քու սաքաք ըլողի ջանը կրակ ընկնի, ոնց որ կրակ ա ընկել իմ ջանը: Ախր էն գի՞տա՞մե՞ռն ի՞նչ ա ուզում քեզանից, որ ըտենց կրծում ա միսդ, շունը կրծի նրա միսը:

— Ի՞նչ ա ուզում,— դառնությունով արտասանեց Անանը,՝ գրեթե ազլուխի ծայրով սրբելով աչքերը:— Էն ա ուզում, որ ասում

ա՛ մի՛ ուտի, մի՛ խմի, մի՛ հագնի, մի՛ մաշի, հենց իմանաս մա-
նանա ա թափվում ինձ հմար երկնքից:

— Հսօր էլի գժվե՞ց:

— Գժվեց թե ընձնց... Առավոտը վեր կացավ, կորավ գնաց
մեռելի թաղման: Չունքի ինքը չէր խմելու, չթողեց որ սամավար
զցեմ: Յագորն էլ խո առավոտը լիսանում ա թե չէ, դրոզը լծում
գնում ա, առանց շայ խմելու: Դե իմ գլուխը ջհանդամը, շայի
հմար սիրտս շատ էլ չի գնում, էս էրեխեն էր լաց ըլում, սոված
էր: Չուտելուց ծիծս չորացել. կպի ա դոշիս: Գնացել, հարևանից
մի շայնիկ շուր եմ բերել, էրկու կտոր շաքար եմ գցել, հաց բըր-
դել, ուտեցրել, որ անշախ ձենը կտրել ա: Սաղ օրը կորած էր:
Իրիկնապահին քեխիը գահրումար արած, հարբած-տրաքված
տուն էկավ ու էկած-չէկած՝ հըլա մի լավ անըծքակոխ արավ, են-
նա վրա ընկավ թարեքին: Տեսավ էրկու կտոր շաքար պակաս ա,
խո գիտաս, շաքարն էլ ու ամեն բան էլ համբրած ունի տանը,
ո՞նց թե, ասում ա, էրկու կտոր շաքար ես բանացրել առանց ինձ.
ոնց որ մի կատաղած շուն՝ վրա պրծավ ու շանիս վրա մի սաղ
տեղ չթողաց— խփեց, գզգզեց, ծակծկեց... Ջանս, որ բաց անեմ,
չես կարա մտիկ անի, կասես կեծացրած շամփուրներով դաղդղել
են...

Փղձուկը նորից բռնեց Անանին, բայց նա կարողացավ զըս-
պել իրեն:

— Սրանից ետը, որ սպանես էլ, նանի, ես էլ ընտեղ գնա-
ցողը չեմ,— ավելացրեց դողող, բայց վճռական ձայնով.— կը-
գնամ Քուրը կընգնեմ, կխեղդվեմ, հոգիս սատանի փայ կանեմ
ու ընտեղ չեմ գնա: Հերիք ա հոգիս հրես էկել, դեմ ա առել բը-
կիս: Իմ մատաղ օրերը սե ու մութ ա արել: Մի օր ուրախութիւն
չեմ տեսել: Սաղ իրեք տարի, ոնց որ շամփրի վրա դեսս խորո-
վես, ընենց խրովել ա ինձ, ինքը չոկ, տղեն չոկ: Ինքը ծեծել
չարդել, մսերս գզգզել ա, հերիք չի, տղեն էլ հարբած, տրաքված
էկել ա, պակասը թամամացրել: Ընչի՞, ի՞նչ եմ արել: Մի անլեզու
հայվանի պես ընկած եմ ինձ հմար. տալիս են՝ ուտում եմ, չեն
տալիս՝ ձեն չեմ հանում: Սաղ օրը հոգիս դուրս ա գալի Քոից
չուր կրելով, ձիու թրիքը հավաքելով, բակն ավլելով, տունը տե-
զավորելով. նրանց կարկատաններն անելով, էլ ի՞նչ են ուզում:
Շունը, որ շուն ա, շանն էլ էն շարշարանքը չեն տա, ընչ որ ինձ,
բա մի շան զգար էլ չկա՞մ: Հրես էս ըրեխի հմար հոգի են տա-

լիս, բա սրա հմար էլ ա խնայեն, է՛, ինձ: Վո՛ւյ, աստո՞ճ ջան,—
բացականչեց Անանը,— արտասովալից աչքերը գցելով առաստա-
ղին,— ի՞նչ կըլի, հոգիս առնես, պրծնեմ...

Ա՛յ, նրա ձայնը բուրբուրովին դողողաց և հանկարծ կտրվեց, գլու-
խըն ընկավ տախտակի պես հարթ կրծքի վրա և ուժգին հեկեկան-
քը նորից սկսեց ցնցել նրա ոսկրացած ուսերն ու մեջքը:

Փոքրիկ քույրն ու եղբայրը սուս արած նայում ու լսում էին
նրան մանկական լուրջ հետաքրքրությամբ. մանուկը շոշ անելով
մոտեցել էր սուփրին, վերցրել ձմերուկի մի կլեպ և աշխատում էր
կրծել իր նոր դուրս եկած պստիկ ատամներով: Իսկ պառավ Հեղ-
նարը մնացել էր տեղն ու տեղը ցամաքած, շիմանալով ինչ ապի,
որ գոնե մի քիչ մխիթարած լինի սկեսոր ու մարդու ձեռին այր-
ված դաղված թոռանը: Վշտից և կարեկցությունից նրա պառավ
գլուխն օրորվում էր սաստիկ և բարի աչքերը լցվել էին արտա-
սուքով:

— Աղջի, ըտենց որ խոսում ես, սաղ ջանս կրակ ա ընկ-
նում ախր,— ասաց նա լացակումած:— Ասում ես, թե էլ շես գնա
ընտեղ, եննա դրանով կպրծնե՞ս էն կապելու գժերի ձեռիցը:

— Չեմ պրծնի՛ ավելի լավ,— պատասխանեց Անանը, շա-
րունակելով հեծկտալ:— Սրանից ավելի ի՞նչ պտի անեն: Սպա-
նե՞ն, թող սպանեն: Ջանս էլ ա կգնջանա: էլ խո ամեն օր դաղ-
դողրիկ չեն ածի: Գիշերները չեմ կարում քնի՛ մղկտոցից,— ա-
վելացրեց նա և արտասուքը նորից սկսեց զլզլալով թափվել նրա
աչքերից:

Պառավ Հեղնարն այլևս չկարողացավ դիմանալ: Նրա գլու-
խը դադարեց օրորվելուց, հանգած աչքերը վառվեցին հուսահա-
տական վճռականության կրակով և պառավ մարմինն սկսեց դոզ-
դողալ ներքին բուռն զայրույթից:

— Լավ, մնա՛: էլ չգնաս, էլ չգնաս էն կապելու գժերի տուն,—
բացականչեց նա:— Ծա նրանց աղջիկ չեմ տվել, որ համ քոծի պես
բանեցնեն, համ էլ տակները դենն, ջարդեն: Մումի պես հալել մա-
շել են, հալվի ու մաշվի նրանց ջանը: Անտեր չես, ես հըլա չեմ
մեռել: Կաց, էլ չգնաս: Հալբաթ մի կտոր հաց էլ քեզ հմար կճա-
րկնք, որ...

Խոսքը չվերջացավ պառավի բերանում. գժված գոմշի պես
նեքս ընկավ մի ահագին մարդ, այնքան ահագին, որ ներս ընկ-
նեցուն պես կասես լցրեց իրենով այդ փոքրիկ խրճիթը: Անանի

Մարդն էր, դրոգապան Յագորը, իր դրոգի պես կուպիտ ու անտաշ, իր հսկա ձիու պես խոշոր ու ջլապինդ: Դիսին գոգակ շուներ, արևառ երեսն այնքան թավամազ էր, որ մորուքն ու բեղերը կասես խառնըվել էին իրար: Կուրծքը բաց էր, կապույտ արխալուզով և անջնջան լայն շավարով, որ եթե տոտերը հաներ անկրունկ երկարաճիտ լափշիների միջից, կկարծեիր, թե կանացի շրջազգեստ ունի հագին: Կատաղությունից փայլում էին նրա ահագին աչքերը թավամազ, սև հոնքերի տակ, մեծ քթի պնչերը փոնչում էին հոգեած ձիու ունգների պես լայնացած:

Կինը նրան տեսնելուն պես վայրկենաբար դադարեց լալուց, վեր թռավ տեղից և վազեց կպավ պատին մեռելի պես գունատված:

— Ես քու... — գոգոռաց մի սարսափելի հայհոյանք և Յագորը սպառնագին մի քանի քայլ արավ դեպի նա:

Պառավ Հեղնարը վեր թռավ տեղից և ուզեց կտրել նրա հանապարհը, բայց նա ձեռքի մի թեթև շարժումով նետեց նրան նորից դեպի թախտը և իր հսկա հասակով գնաց կանգնեց վախից տերևի պես թպրտացող կնոջ առջև:

— Վո՛ւյ, չխփես, Յագոր ջան... հոգուդ մեռնեմ, չխփես, ջանքս ցավում ա,— աղաչեց Անանը գլուխը երկարացրած և երկու ձեռքով պինդ գրկած իր ոսկրացած ուսերը:

— Չխփե՛մ, չխփե՛մ,— որոտաց Յագորը կատաղի աչքերը փայլեցնելով նրա վրա:— Բա ի՞նչ անեմ: Աչքերդ պաշե՛մ, որ էն պառավը քնած՝ թաքուն վեր ես կացել, էկել, տունն անտեր թողել: Փախել ես, հա՞, տանից: Զառը-ջհանդամը, թե փախել ես.— շատ էլ դարդ չեմ անի քեզ հմար, էս էրեխի՞ն ուր ես բերել: Հը՞: Խո չե՞ս ուզում էս սհաթին ճիվը ճվիցդ հանեմ, ճիճվի պես ճրխլեմ ոտիս տակը: Հը՞: Ինձ չես ճնանչո՞ւմ: Ըրը՞, ես քու...

Եվ մի ահագին բուռնցք, կարծես երկաթից ձուլված, ծանր ու դանդաղ, հորիզոնական ձևով գնաց ու եկավ դիպավ կնոջ կողքին:

Անանը մինչև անգամ չճաց, այլ միայն հանկարծ բերանը բաց արեց, ներս ծծեց օդը մի տարօրինակ հեքով, այնպես, ինչպես ջրից հանած ձուկը, հետո օրորվեց և կամաց, փալասի պես, վար ընկավ գետին:

— Ա՛, քու սիրտը չմեռնի, էդ ի՞նչ արիր,— ճչաց Հեղնարը սարսափած և վազեց օգնություն:

Յագորը մի րոպե թավամազ հոնքերի տակից նայեց իր ոտքերի առջև թավալվող կնոջ շոած աչքերին, հետո, շարունակելով հայհոյանքները, մոտեցավ երեխային, որը շարունակում էր կըրծել ձմերուկի կլեպը, վերցրեց և առանց շտապելու դուրս գնաց: Պառավ նանը խոնարհվեց Անանի վրա և սարսափից քարացավ:

Անանն ընկած էր գետնին՝ որկորը տարօրինակ կերպով վեր ցցած. շոած աչքերը նայում էին առաստաղին ապակու բութ փայլով. բաց բերանից արյուն էր հոսում. հեքը կարծես քարացել էր այնտեղ:

Կնոջն սպանելու համար մեղադրվող դրոգապան Յագորը նախնական քննություն ժամանակ դատական քննչի հարցուփորձին պատասխանելով՝ ասաց.

— Մի մուշտի տվի, է՛լի, ուրիշ բան խո չե՛մ արել:

1890

ՍԵՎ ՓՈՂԵՐԻ ՏՈՒՍՆԵ

Սոր էր մթնել, որ պառավ Մարանը պատրաստվեց քնելու, թեև գիտեր, որ մինչև կեսգիշեր շուռումուռ պիտի գար անկողնում լվաներից և պառավական անքնությունից: Դեռ բավական լույս էր, որ գցել էր տեղաշորը: Միշտ այդպես էր անում, որ գիշերվա մթան մեջ նեղություն չտա իրեն: Նավթ շուներ, որ վառեր:

Պառկելուց առաջ մոտեցավ խրճիթի պուճախին, ձեռքով շոշափեց և տեսավ, որ հավերը նստած են թառին, թեև շատ լավ գիտեր, որ նրանք ամբողջ օրը հարևան հավերի և աքլորների հետ ամբողջ թաղը տակնուվրա անելուց հետո երեկոյան, սովորական ժամին, եկել թառել էին իրենց տեղը: Երբեք չէր կարող հանգիստ տեղաշոր մտնել, մինչև որ շատուգեր հավերի ներկայությունը, որովհետև նրա ապրուստի համարյա միակ աղբյուրն ու հույսը այդ երկու հատիկ հավն էր, որոնց սիրում և խնամում էր իր աչքի

լույսի պես Հավերթ ձու էին ածում, պառավ Մարանն այդ ձվերը տանում էր թաղի մանրավաճառի մոտ և փոխում հացի կամ կուտի հետ: Այդպիսով հավերթը համ իրենց էին պահում, համ պառավ Մարանին:

Հավերթ նրա ձեռքի շոշափումից շարժվեցին և կոկոց արձակեցին: Այնուհետև պառավը կատարեց իր սովորական աղոթքը. երեսն անկանոն կերպով խաշակնքելով՝ երեք անգամ ծուր դրեց խրճիթի խորդուրդը հատակի վրա. ինչ-որ մոմուլով քթի տակ, հետո հանվեց և պառկեց: Խոնավ անկողինը մի անախորժ սարսուռ ազդեց նրա ցամաքած մարմնին. նա կուշ եկավ և վերմակը քաշեց գլխին: Ու մտածումըններ՝ տխուր ու անմխիթարական, նորից պաշարեցին նրան:

Մենակ, մեն-մենակ էր ապրում պառավ Մարանն այդ կիսախարխուլ խրճիթում, որ մարդուց մնացած միակ հարստութունն էր: Վաղուց, շատ վաղուց էր մեռել մարդը, որ մի հարեցող խարավ էր: Մեռել էր շատ հիմար կերպով. մի անգամ գիշերով լավ կոնծած, բայաթի երգելով տուն գալիս ընկել էր փողոցում գլխի ծածկը փլած արտաքնոցի հորը և մինչև հանելը խեղդամահ եղել գազերից: Չնայելով, որ կինը շատ քիչ լավ օր էր տեսել նրա ձեռքին, բայց և այնպես երկար ժամանակ սուգ էր անում նրա համար և այժմ էլ առանց խոր հոգոց հանելու չէր կարողանում հիշել նրան. ախր ինչ էլ որ լիներ, էլի այն ժամանակ մի կենդանի շունչ կար մոտը, թեև ծեծ ու հայհոյանքով— բայց պահող պահպանող ուներ:

Ընդուն է, այժմ ուներ մի որդի, բայց նա էլ փուճ-փճանալու մեկն էր, գող ու չիբգիբ, որ օրերով ու շաբաթներով տան երես չէր տեսնում, մորը չէր նայում, այնպես որ եղած-չեղած՝ մեկ էր:

Որդու փճութունը թունավորել էր պառավ Մարանի առանց այն էլ թշվառ կյանքը: Քանի-քանի անգամ արցունքն աչքերին փորձ էր արել խրատելու Արտեմին, որ հեռանա վատ ճանապարհից, մի գործի կաշի, պսակվի, օրինավոր տուն ու տեղ դնի, օրինակ էր բերում հարևան Օսանի տղա՝ թաբախ ման ածող Ցակահին, որ նրա հասակակիցն էր և կարգին ընտանիք էր պահում, բայց հենց առաջին խոսքի վրա Արտեմն այնպես շոկ էր նրա վրա իր ահարկո: աչքերը, այնպես բղավել նրա վրա, որ խեղճ պառավի խիղցի ձայնը փորձ էր օգնել:

«Ա՛խ, որդի, օրդի...— հառաչեց պառավ Մարանը և շուտ

եկավ մյուս կողքի վրա:— էս հավերթն էլ շունենամ, յարաբ ի՞նչ կլի իմ շարեն»:

Օրամեջ կամ երկու օրը մի անգամ վերցնում էր հավերթի ածած ձուն և գնում թաղի մանրավաճառի մոտ, որը զանազան մանրուքի և մրգեղենի հետ հաց էլ էր ծախում, օգտվելով այն հանգամանքից, որ թաղում հացթուխ չկար:

— Բաղդո ջան, էրկու ձվի հաց տա՛ս,— ասում էր նա խընդրական եղանակով:

Մանրավաճառը ձվերը մեկ-մեկ շարժում էր ականջի մոտ:

— էս մեկը լակ ա, Մարան նանի,— ասում էր նա կատակով:

— Վո՛ւյ, չէ, Բաղդո ջան, ըսօր են ածել: Ես ըսկի լակ ձու կունենամ:

— Մարան նանի, ի՞նչ կանես, որ հավերթը ձվամանը չորանա,— շարունակում էր կատակ անել մանրավաճառը, մի ֆունտ հաց կշռելով:

— Վո՛ւյ, մի՛ ասի, Բաղդո ջան: Աստոճ ոչ անի. էլ իմ պահողն ո՞վ կըլի:

— Բա տղեդ:

— Տղիս էրեսը սևանա, ըսկի տեսնում ե՞մ, որ:

Սակայն, իհարկե, տարին տասներկու ամիս երկու հավի ձվով ապրել չէր կարելի: Աշխարհը չէր շորացել. կային բարի հարևաններ, որոնք երբեմն-երբեմն չէին խնայում իրենց տաք կերակրից նրան էլ բաժին հանելու, կամ ուրիշ բանով օգնելու: Ինքն էլ, որքան ներում էին ուժերը, բուրդ էր մանում, առավոտից մինչև երեկո ածխավաճառի խանութում նստած՝ ածուխի մրոտ, ծակծկած տոպրակներ կարկատում:

Հավերթից մեկը շարժվեց և քնաթաթախ մի խուլ կոկոց արձակեց:

— Ջա՛ն, ջա՛ն, մատաղ, ջա՛ն,— արտասանեց պառավ Մարանը և հորանջեց:

Կեսգիշերից բավական անցել էր:

Ծրկար տանջվելուց հետո Մարանը նոր էր խոր քնի մեջ ընկել, երբ հանկարծ ինչ-որ դրնգորնգոց արթնացրեց նրան: Վախեցած բարձրացրեց գլուխը և նայեց մթության մեջ:

Գուռը ձեռնում էին, ըստ երևույթին, բուռնցքով ու ոտով, և այնպես պինդ, որ դռան հետ խրճիթն էլ ամբողջ շարժվում էր տեղից:

— Ո՞վ ա,— կանչեց պառավը լեղապատառ:

— Զահրումար ու շոռ ա, բաց արա, էլի՛,— լավեց տղամարդու մի հուժկու ձայն, և խրճիթը նորից դրնգաց դռանն իջեցրած ոտի մի կատաղի հարվածից:

— Արտե՞մ... Ա՛յ քու սիրտը շմեռնի, լեղիս ճաքեց,— ասաց պառավը, վեր կացավ, մթության մեջ խարխափելով մոտեցավ դռանը և, հազիվ գտնելով սողնակը, բաց արավ:

Գարնանային պարզ գիշեր էր: Դռան առջև կանգնած էր մի պարթև երիտասարդ, գդակը ձեռին:

— Էսքան թրխկթրխկացնում եմ, չես իմանո՞ւմ,— գոռաց նա մոր վրա:

— Քնով ի անցել, Արտեմ ջան,— խեղճ-խեղճ պատասխանեց մայրը:

— Ա՛յ, ընենց քնով անցնես, որ էլ վեր չկենաս,— ասաց Արտեմը և, լայն շեք տալով, ներս մտավ:— Ծրագ վառի,— հրամայեց նա:

— Նավթ շունենք, Արտեմ ջան:

— Բա մթնումն ես նստո՞ւմ:

— Բա ի՞նչ:

— Գիժ ա անտեր մունդոսիկը՞: Տո, էրկու գրոշի նավթն ի՞նչ ա, որ չես առնում:

— Էրկու գրոշի տվողն էլ դու ես, որ չես տալի, ո՞րդիան առնեմ,— վրա բերեց պառավը մի քիչ վրդովված:

— Հավերդ սատկել ե՞ն, էլ ձու չեն ածո՞ւմ:

Պառավը հանկարծ վառվեց:

— Եթա տեղդ ըստեղ սարի պես կանգնած, անխոս թռչունքին ես ասո՞ւմ,— կանչեց նա գայրագին:— Մերդ եմ, հալից-չալից ընկած, տարի ա անց կենում, էրեսիս մտիկ չես տալի, էլի մենե՞ս սրտովը դու ե՞ս: Ամոթ էլ ա քաշի, է՛: Հավերս ինձ հաց են տալի, դո՞ւ ինչ ես տալի, որ հըլա սատկացնում էլ ես:

— Դե, շատ մի՛ ճղճղա, թե չէ, հը՛,— սպառնաց Արտեմը և մոտեցավ նրան:

Որդին հասակով բարձր էր մորից գրեթե կրկնակի: Պառավն իր գլխի վերն տեսավ մթության մեջ փայլող երկու ահարկու աչ-

քեր և օդի մեջ քարացած մի բուռնցք: Միևնույն ժամանակ նրա քթովը դիպավ գինու ծանր հոտը:

— Դե, ի՞նչ անեմ, Արտեմ ջան,— ասաց նա նորից խեղճացած:— Սիրոս մղկտաց, որ...

— Սա՛սդ,— գոռաց նորից Արտեմը:— Գնա տեղաշորս գցի:

Պառավը սուս ու փուս շտապեց նրա հրամանը կատարելու: Մթության մեջ խարխափելով և տնքտնքալով մի կերպ գցեց Արտեմի անկողինը:

Արտեմը ձեռաց հանվեց և պառկեց: Պառկելու պես սկսեց խոմփացնել:

— Էէ՛, ես էլ կասեմ որդի ունեմ ու ապրում եմ, է՛լի, աշխարքի երեսին: Վայ իմ օրին, վա՛յ,— հառաչեց Մարանը և նորից մտավ անկողին:

Մեզը հեռու չէր: Փոքրիկ պատուհանի մոթ ապակիները ըսկըսեցին որոշակի երևալ, խրճիթը սկսեց քիչ-քիչ լուսավորվել:

Հավերդ շարժվեցին թառի վրա, մեկը մյուսի հետևից բարձրացան ոտների վրա, թափահարեցին թևերը, սկսեցին կուուցներով բորել թևերի և կրծքի տակ, հետո վզներն երկարացրին դեպի ներքև, նայեցին դեսուդեն, ցնցելով մսեղ, կարմիր կատարները, և հանկարծ ահագին կոկոսցով ցած թռան, օդի տեղ ցանկնող իրենց թափվող փետուրները:

Պառավը, որ լուսադեմին նորից քնով էր անցել, աչքերը բաց արեց, տնքտնքալով վեր կացավ և հագավ իր սև լաթերը:

Հավերդ մոտեցան նրան և սկսեցին ավելի բարձր կոկոսալ:

— Հա՛, հա՛, ձեր աչքն էլ կարեմ, էս ա, տալիս եմ,— փրնթփրնթաց պառավը և ուզում էր մոտենալ կուտի տոպրակին, բայց հանկարծ կողմնակի մի հայացք ձգելով քնած որդու վրա, տեսավ վերմակը մի կողմ է ընկել և նրա մազոտ կուրծքը բաց էր մնացել: Մոտեցավ և զգուշորեն վերմակի ծայրը քաշեց նրա կրծքին:

Չնայելով հավերի բարձրածայն կոկոսցին, Արտեմը խոր քնած էր:

Մի քանի րոպեից հետո հավերը, կուտն արդեն կերած, շուր խմած, ուզում էին դուրս գալ: Պառավը մեկ-մեկ տապ-տապ արեց, ճկուցրեց և վերցրեց տեսնելու՝ ձու ունե՞ն թե ոչ: Այնուհետև դուռը բաց արեց և դուրս թողեց նրանց:

Օրն արդեն ճաշ էր դառել, որ Արտեմը զարթնեց: Անկողնի մեջ նստած՝ նա դեռ ճմլկոտաց, ճրթճրթացնելով թիկունքի և մեջքի ոսկորները, մատների խաղերը կոտորատեց, հետո ոտները կախեց թախտից և սկսեց ծանր ու բարակ հագնվել, անդադար հորանջելով:

— Չայ շունե՞նք,— հարցրեց մորը, որը դուրսը դուռն շեմքին նստած, ինչ-որ լաթ էր կարկատում:

— Հա, ոնց չէ,— հեգնեց պառավը,— հրեղ սամավարը քրթ-քրթում ա, շայ-շաքար էլ որ դրկել էիր, հրեն փտում ա թարեքումը:

Արտեմը ծիծաղեց:

— Բա որ ըտենց ա, նանի, ես, էս ա, գնում եմ մի գրվանքա՝ շայ առնեմ, մի գլուխ էլ շաքար, թե գործի էլ շունես, մի բեռ էլ գործի:

— Տնագը քու գլխին գցի, քու,— պատասխանեց պառավը:

— Առավոտը հրեն Մարգարանք ին կանչել, որ մի թաս շայ խմեմ: Որ ամոթ չես քաշում, ի՞նչ ասեմ:

Արտեմը հոնքերը կիտեց, վեր կացավ, նախ մի, հետո մյուս ոտը դրեց թախտի վրա, խնամքով դարսեց երկարածիտ շուտերի ծալերը, հետո վերցրեց խելազան և սկսեց երեսը լվանալ ուղղակի հատակի վրա, ոտներն իրարից հեռու դարսած: Երեսը գրպանի աղուխով սրբելուց հետո, գրպանից հանեց մի կոտրած սանրը, սանրեց մազերը, առանձին խնամքով ուրրեց ճակատի վրա թողած երկար խոպոպիկը, հետո առավ գդակը, թափ տվեց ձեռքով, ծուռ դրեց ծոծրակին և դիմեց դեպի դուռը: Դուռն մտ կանգ առավ հանկարծ և նայեց կարկատանի վրա կոացած մոր մեջքին: Ու նորից տրամադրվեց կատակ անելու:

— Կավ, նանի, շայ խո շովի՞ր,— ասաց:

— Գնա հրեն տրախտիրը՝ շայ էլ կխմես, արաղ էլ,— պատասխանեց պառավը, առանց գլուխը կարկատանից բարձրացնելու:

— Վայ, նանի, նանի, գրողը քեզ տանի,— կանչեց Արտեմը ծիծաղելով, լայն շք տվեց մոր վրայով և դուրս գնաց:— Հը, ի՞նչ

ես քիթ ու մոութդ հավաքել,— ասաց, հանկարծ կանգնելով մոր առջև,— ուզո՞ւմ ես, լոթիանա փող բաշխեմ:

— Փող ունես, տար արգանով քեփ արա, ինձ խի՞ կտաս,— քրթմնաց պառավը միշտ գլուխը կախ կարկատանի վրա:

— Հայ գեղի, նանի, աչքդ ոնց վախեցել ա: Այ թե չեմ տա:— Արտեմը ձեռքը կոխեց սև սատինի արխալուղի գրպանը և սկսեց դրամները շխկշխկացնել գրպանի մեջ, պառավի ախորժակը գրգռելու համար:— Հը, տա՞մ:

Դրամների շխկկոցը, հիրավի, իր մոզական ազդեցությունն ունեցավ պառավի վրա: Նա կարկատանը մի կողմ դրեց և ձեռքերն աղերսագին մեկնեց դեպի որդին:

— Վույ, տու, տու, Արտեմ ջան, քեզ մատաղ ըլի նանը:

Արտեմը մի բուռ սև ու սպիտակ դրամներ հանեց գրպանից և այս անգամ սկսեց շխկշխկացնել բռան մեջ:

— Տա՞մ, ասում ես:

Պառավը մի քիչ բարձրացավ նստած տեղից՝ ձեռքերը միշտ պարզած դեպի որդին:

— Արտեմ ջան, արևիդ մեռնի նանը. հենց իմանաս ժամի դուռը նստած մի աղքատ եմ:

— Կավ, որ տամ, ի՞նչ կանես:

Պառավը շտապով վեր կացավ:

— Այ ինչ կանեմ, Արտեմ ջան: Առաջ մի քիչ բուրդ կառնեմ, թե կմանեմ, գուլպա կգործեմ քեզ համար էլ, ինձ համար էլ: Եննա սապուկ կառնեմ. կլվանամ քու փոխնորդն էլ, իմն էլ: Եննա նավթ կառնեմ, որ գիշերը գաս՝ վառեմ: Եննա շայ-շաքար կառնեմ, մի քիչ էլ գործի, որ առավոտը վեր կենաս, շայ խմացնեմ: Եննա...

— Վա՛-վա՛, է՛, չհատա՞վ,— բացականչեց Արտեմը:

— Ո՞նց հատնի, Արտեմ ջան, քիչ պակասություն ունե՞նք.— ասաց պառավը:— Հըլա հավերի կուտը շասեցի: Բա պանիրը. քանի վախտ ա սրտով պանիր եմ ուզում:

— Պանիր չէ, հա՛, բիշկեթ-կատլետ չես ուզի՞,— ասաց Արտեմն այս անգամ արդեն առանց կատակի:— Անտեր մունդոիկ, զորթ խո փող չեմ կտրում: Դե, փեշդ բաց արա ու ընչ որ կտամ, ձեռք չհանես, թե չէ...

Պառավը մի քայլ մոտեցավ որդուն և փեշը գեմ արեց՝ աչքերն անհամբեր տնկած նրա ձեռքին:

Արտեմը բաց արեց բուռը, մեկ-մեկ ջուկեց սպիտակ դրամները, գրպանն ածեց և մնացած սև փողերը թափեց մոր փեշը:

— Հը՛, էլ չասես, թե փիս տղա ունես:

— Վո՛ւյ, չէ՛, չէ՛, լավն ես, լավը, Արտեմ ջան: Վո՛ւյ, արևդ ապրի, Արտեմ ջան: Վույ, խնդաս ու մխիթարվես, Արտեմ ջան:

Պառավը նորից նստեց դռան շեմքին, գոգը բաց արեց և սկսեց համրել դրամները: Ուրախությունից ձեռքերը դողում էին:

Արտեմն ինքն ուրախացել էր նրա ուրախության վրա: Նա պազեց մոր առջև և ժպտերես նայեց նրա դեմքին:

— Հը՛, տվի՞, թե չէ՛,— հարցրեց:

— Տվիր, տվիր, Արտեմ ջան: Վո՛ւյ, դու շատ ուրախանաս, ոնց որ ինձ ուրախացրիր:

Արտեմը ծիծաղեց, թեթևակի խփեց մոր ծնկանը, վեր թռավ պազած տեղից և հեռացավ լայն ու շափավոր քայլերով, որի ժամանակ նրա շափ չուխայի ծանր փեշերը ծափ էին տալիս երկարաճիտ շուտերին:

* * *

Անցավ մոտ երկու շաբաթ:

Պառավ Մարանն ապրում էր էլի այնպես, ինչպես առաջ: Արտեմի տված փողերն ինչքան էլ որ խնայողաբար էր ծախսել, էլի շատ շուտ էին հատել: Պառավը զարմանում էր, որ այդ փողերով ոչ մի փոփոխություն չէր կատարվել իր կենցաղի մեջ: Նրա ստացած միակ շոշափելի օգուտն այն էր, որ այդ ժամանակամիջոցում տասը-տասնհինգ ձու էր ետ գցել թուխս նստեցնելու համար:

Մի օր Արտեմը կրկին եկավ: Սովորաբար, երբ տունը միտն էր գցում, գալիս էր կեսգիշերից անց, շատ անգամ լուսադեմին, բայց այս անգամ այնքան վաղ եկավ, որ պառավ Մարանը դեռ անկողին չէր մտել: Այդ բանը խիստ զարմացրեց պառավին:

— Արտեմ ջան, հիվանդ խո չե՞ս,— հարցրեց նա անհանգրստացած:

Արտեմը չպատասխանեց:

Մարանը խրճիթի կիսախավարի մեջ աշխատեց լավ դիտել որդու դեմքը, բայց ոչինչ չկարողացավ տեսնել, բացի այդ դեմքի խավար ուրվագծից: Շտապեց լամպը վառել: Հետո մոտեցավ որդուն:

Արտեմն երեսնիվեր պառկել էր թախտի վրա, ձեռները գլխի տակ դրած:

Պառավը խոնարհվեց նրա դեմքի վրա և վախեցավ: Արտեմի դեմքը սաստիկ մռայլ էր, աչքերը պլպլում էին. երևում էր, որ խիստ վատ տրամադրության մեջ էր:

— Արտեմ ջան,— շնչաց մայրը:

— Հը՛,— հանկարծ մոնչաց Արտեմն իր հուժկու ձայնով և աչքերը ուղրեց մոր վրա:

— Ընչի՞ ես ըտենց,— հարցրեց պառավը երկյուղով:

— Մի՛ խոսացնի, թե չէ՛ էս ջգրած սրտովս մի բացի կտամ, որ տեղն ու տեղդ բանհոգի կըլես,— արտասանեց Արտեմը հանդարտ, բայց սարսափ ազդող ձայնով և նույնիսկ բարձրացրեց ոտը:

Մայրը կծկվեց և սուս ու փուս հեռացավ:

Տիրեց երկարատև լուռություն:

Ճրագի լույսից և խոսակցության ձայներից հավերք զարթնել էին: Թառի վրա նստած, պլզել էին իրենց կլորիկ աչքերը և ըստ երևույթին, հետաքրքրված ճրագի անսովոր լույսից, դեսուդեն էին նայում:

Պառավը, թախտի ծայրին կուչ եկած, մտածում էր, թե ի՞նչ էր պատահել Արտեմին: Հիշեց անցյալից մի դեպք, երբ որդին նույն տրամադրությամբ տուն էր եկել. բայց այն ժամանակ պատճառը չծածկեց. ասաց, որ դումար խաղալիս շատ փող էր տարվել: Երևի հիմա էլ այդպիսի մի բան կար,— մտածեց պառավը և ուզեց մխիթարել որդուն:

— Արտեմ ջան, նավթը քու բաշխած փողովն եմ առել, ա՛յ,— ասաց նա, տեսնելով, որ որդին մտածմունքի մեջ խորասուզված, մռայլ հայացքով անթարթ նայում է լամպին:

Արտեմը ձայն չհանեց:

— Քանի՞ վախտ ա առել եմ, հա՛. քեզ հմար էի պահում, որ գաս՝ վառեմ,— ավելացրեց պառավը:

Արտեմը դարձյալ լուռ մնաց:

— Քիչ շայ-շաքար եմ առել, առավոտը չայ կխմացնեմ,— նորից խոսեց պառավը:

Արտեմն անշարժ պառկած էր միշտ միևնույն դրուձյան մեջ: Կարծես չէր էլ լսում մորը:

Պառավի սրտին դիպավ, որ որդին ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում իր խոսքերին:

— Քե քունդ տանում ա, ասա տեղաշորդ գցեմ,— ասաց նա նեղացած, երկար լուռթյունից հետո:

Արտեմը պատասխանելու տեղ մութաբան քաշեց գլխի տակ, կուռը գցեց երեսի վրա, և մի քանի րոպեից հետո լսվեց նրա խըռըմփոցը:

Մարանը հին, կեղտոտ մթելով ծածկեց նրան զգուշորեն, որ քունը շխանգարի, լամպը հանգցրեց, կատարեց իր սովորական աղոթքը և անկողին մտավ:

«Էդ ա, փողերն էլի տանուլ ա տվել»,— վճռեց նա մտքումը դարդակալած: Այնինչ՝ հույս ուներ, թե որդին առավոտյան նախորդ անգամվա պես փող կտա իրեն:

Մեզը նոր էր բացվում, փոքրիկ պատուհանի մութ ապակիները նոր-նոր սկսել էին պարզվել, երբ հավերի օտարոտի կոկոնցը հանկարծ զարթեցրեց պառավին: Նա գլուխն արագ բարձրացրեց և նայեց թառի կողմը. այնտեղ մթնշաղի մեջ նրա քնաթաթախ աչքերին հազիվհազ նշմարելի եղավ մարդու մի սև ուրվագիծ:

— Էդ ո՞վ ես,— աղաղակեց պառավը սաստիկ վախեցած և մեքենաբար նստեց անկողնում:

Մարդու ուրվագիծը շարժվեց դեպի դուռը: Լսվեց սողնակի շրխկոցը: Դուռը բացվեց: Մարդու ուրվագիծը մի վայրկյան երկվաց վաղորդյան դալուկ լույսի մեջ և շքացավ: Դուռը բաց մնաց: Հավերի կոկոնցը լսվեց դրսից և հանկարծ լռեց:

Պառավին թվաց, թե երազի մեջ է: Նա վրա ընկավ և դողդող ձեռքերով սկսեց շոշափել Արտեմի պառկած տեղը թախտի վրա: Տեղը դատարկ էր: Խելագարի պես թռավ թախտից և վազեց դեպի թառը: Թառը նույնպես դատարկ էր:

— Վա՛յ, քու սիրտը չմեռնի, Արտեմ, էլ ի՞նչ արի,— ճչաց պառավը և, շտապով դերիան գցելով գլխին, դուրս ընկավ:

Ու հետևյալ, անդադար սայթաքելով սկսեց վազել ամալի փողոցի երկարությամբ, առանց զգալու, որ սուր-սուր խճաքարերը ծակում են իր շորիկ-մորիկ մերկ ոտները: Հետո, այլևս չկարողանալով շունչը հոտ բերել, կանգ առավ, նստեց հենց այնտեղ, փողոցի մեջտեղը, և սկսեց թակել ծնկներն ու լալ առանց արտասուքների:

Արտեմը շքացել էր:

Շուշանը— մի պստիկ, լզար կին— կուշ էր եկել իրենց տան անկյունում: Այդ տուն կոչվածը մի բավական մեծ խրճիթ էր, որ երբեմն տիրոջ կթան կովերի համար գոմի տեղ էր ծառայում: Պատերն այնքան խոնավ էին, որ քիչ էր մնում ջուր կաթեր: Գետնից բավական բարձր գտնված մի հատիկ լուսամուտի շորս ապակիներից երկուսը կոտրված էին և տեղը թղթեր էին կպցրած: Ներսն այնքան մութն էր, որ ցերեկվա լույսից մտնողը պետք է մի քանի րոպե սպասեր, մինչև որ բան տեսներ: Սակայն դրսից լույսը մտնելուն քիչ չէին օգնում և հին փառած դռան տախտակները, որոնք ժամանակի ընթացքում շորանալով՝ մի-մի մատ հեռացել էին իրարից և իրենց արանքներից լույսի զուգահեռական գծեր էին շարտում մինչև հանդեպի պատը:

Աշուն էր: Ցուրտ քամին շրխկշրխկացնելով շարժում էր դուռը և սվավալով ներս մտնում տախտակների արանքներից: Լուսամուտի երկու կոտրված ապակու տեղ կպցրած թղթերն ուռչում փքվում էին դեպի ներս, դողում էին և ապա հանկարծ դեպի դուրս փրխելովում շառաշյունով:

Շուշանն ամբողջ մարմնով դողալով կուշ էր եկել հնամաշ լաթերի վրա և վերմակի նմանություն ունեցող մի ինչ-որ բան էլ վրան էր առել: Նա տնքում էր և քամու կատաղի ոռնոցի ու դռան շրխկշրխկոցի մեջ հազիվ էր լսվում նրա տնքոցի ձայնը. երբեմն էլ ջղաձգաբար կծկվում էր, ատամները պինդ հուպ տալիս իրար ու հանկարծ բերանը լայն բանալով՝ երկարատև սուր ճիչ արձակում:

Նա երկունքի մեջ էր: Հազիվ երեսուն տարեկան, արդեն չորս որդի ուներ և մեկն էլ շուտով լույս աշխարհ պիտի գար: Մեծ համար, ինչի՞ համար: Ի՞նչ օրումն էին արդեն եղածները, որ մեկն էլ պիտի ավելանար:

Տավար քոչ էր Շուշանի մարդը: Ղառաբները Սաղում տավար ու ոչխար էին առնում, տալիս էին Կարապետին, և նա քում էր դեպի սպանդանոց, որտեղից այնուհետև մորթած մսերը ֆուրգոնի մեջ ածած, ինքն էլ վրեն բազմած՝ բերում հանձնում էր տերերին: Կամ թե հավատացյալ մարդիկ մատաղացու էին առ-

նում ու տալիս նրան, որ տանի մորթի կամ մատաղ անողի տանը, կամ որևէ սրբի դռանը: Օրերով և շաբաթներով տան երեսը չէր տեսնում Կարապետը, այնպես որ ընտանիքի ամբողջ հոգսը Շուշանի վրա էր մնում: Նա թե՛լ էր մանում, հինած գործում, տոպրակներ կարում, պարսիկ վաճառականի խանութում նույ՛ն ու ընկույզ կոտրում: Բայց և այնպես նրա վաստակածն այնքան քիչ էր, որ հազիվհազ բավականանում էր տան վարձը տալու և ցամաք հաց առնելու:

Կարապետի ընտանիքը դառն օրեր էր քաշում մանավանդ ձմեռը, երբ գործ հազիվ էր ճարվում, երբ հարկավոր էր տաք հագուստ, վառելիք, մի քիչ լավ սնունդ: Չմեռն այնպես անցնում էր, որ նրանց քուրսին գրեթե երբեք չէր տաքանում: Ինքը Կարապետը մի հին քուրք ունեւր և կոլոլվում էր մեջը, բայց կնոջ ունեցածը չթի մի դերիա էր հազար տեղ կարկատան գցած և մեկ էլ մի ցեցակեր շալ, իսկ երեխաները տկլոր, չփլախ վնգվնգում էին ցրտից կապտած: Նրանց կերակուրն էլ երբեմն սպանդանոցից Կարապետի բերած տավարի մսագերծ ոսկորներն էին լինում, որ նրանք խաշում և խաշտում էին ջուրը:

Չորս երեխաներից ամենամեծը տղան էր, մոտ տասը տարեկան: Հայրը սկզբում նրան մանրավաճառի մոտ աշակերտ տվեց. շաբաթը բերում էր 20 կոպեկ, բայց շատ չկացավ, փախավ և սկսեց պարապ-սարապ թրև գալ իր նման փոքրիկ փողոցային տղաների հետ: Հոր ծեծը չազդեց նրան. տնից էլ փախավ, և ծնողները չէին իմանում ո՞րտեղ է նա օրը մթնացնում և գիշերը լուսացնում: Վերջապես հայրը մի անգամ տեսավ, որ մի ոստիկան նրա թևից բռնած տանում էր ոստիկանատուն. նրան բռնել էին գողութայն համար:

Անգրակը (այդպես էր Կարապետի որդու անունը) սփրթնել, թուրք ցամաքել էր, բայց ոստիկանի հետ գնում էր համարձակ քայլերով, տղամարդու պես: Նա տեսավ հորը, բայց ձայն-ծպտուն չհանեց:

— Հախդ ա, շան որդի, — ասաց հայրը և անցավ գնացու:

Այդ րոպեին նա, մի կարճ ճիպոտ ձեռքին, մի քանի ուշաք էր քշում:

Աշնան քամին ոռնում էր դուրսը: Շուշանը տնքում էր ներսը. Երեխաներից երկուսը, — մեկը՝ երեք, մյուսը չորս տարեկան, — ծալապատիկ նստած էին խոնավ գետնին փռած մի հնամաշ խալիչի վրա և ոտով-գլխով ծածկվել էին հազար ու մի ծակուծուկ ունեցող մի հին, դեղնած յափնջու տակ: Այդ յափնջին թուխս նստած հավի դեր էր կատարում, իսկ նրա տակ ցրտից պատսպարված երեխաները ճուտերի էին նման: Տեղը տաք էր, և նրանք խաղում էին իրար հետ. յափնջու տակից լավում էին անհոգ քշփշոցի և երբեմն ծիծաղի ձայները: Քամու կատաղի ժամանակ, երբ դուռը սովորականից ավելի էր շխշխկում, նրանք հանկարծ գլխներից ետ էին քաշում յափնջու ծայրը, նայում էին դռանն այնպիսի հայացքով, որ կարծես մարդու էին սպասում և տեսնելով, որ մտնող չկա, ցրտից պարսուռով յափնջին նորից գլխներին էին քաշում և շարունակում իրենց մանկական քշփշոցը:

Դուռը բացվեց և շտապով ներս մտավ ոտաբորիկ, գլխաբաց, զզզված մազերով 7—8 տարեկան մի աղջիկ: Սառը քամին խանձել էր նրա դեմքը, ձեռքերը և մերկ ոտները կապտել էին: Շալակին մի տոպրակ ունեւր: Մի ոտը գետնին դիմհար տալով, ցրտից սառած ձեռքով հազիվ կարողացավ քամու ուժգին հոսանքի դեմ ետ դնել դուռը և ներսի սողնակը գցել:

Ցափնջին նորից շարժվեց, և փոքրիկներն ուրախական ծղրտոցով ողջունեցին իրենց քրոջ գալուստը: Նույն րոպեին յափնջին մի կողմ թռավ, և արդեն ոտի վրա էին երկու գրեթե մերկ երեխաները ուրախ, երջանիկ դեմքով: Յուրաք մոռացան նրանք, որովհետև հացի հոտ առան:

— Վայ, շանս-մանս, Սոնեն հաց ա բերել, — ուրախութունից պար եկավ մեծը:

— Վայ, ձանս-մանս, Սոնեն հաց ա բերել, — կապկի պես կրկնեց փոքրիկը:

Սոնեն դուռը փակելուց հետո շտապով մոտեցավ մորը և տոպրակը շալակից վար բերեց:

— Այ, հաց էլ տվին, պանիր էլ, — ասաց նա այնպիսի ուրախությամբ, որ կարծես շալակով ոսկի էր բերել:

Բայց և այնպես նրա ատամները ցրտից զարկվում էին իրար:

Մայրը տանջալից հայացքով նայեց նրան:

— Տուր էդ լակոտներին՝ ուտեն, — ասաց նա և նույն րոպեին սոսկալի ցավերից կուշ ու հուպ եկավ, հազիվ զսպելով իրեն, որ չճչա:

Բայց Սոնեն կամեցավ նախ տաքացնել սառած ձեռները: Եվ մինչդեռ նա մղկտացող տասը մատների ծայրերը կպցրել էր շքրթունքներին և բերնի գոլորշին արտաշնչում էր նրանց վրա, երկու «լակոտները» հափշտակեցին նրա ոտների առջև դրված տոպրակը և հավաքական ուժով քարշ տվին դեպի յափնջին: Քույրը կատվի մի թռիչքով հասավ նրանց հետևից և պինդ փամփառեց նրանց գլխին: Փոքրիկն սկսեց բարձրաձայն լաց լինել, իսկ մեծը պոռռարեց, բայց զսպեց իրեն:

— Ա՛յ, կտորվեք դուք, կտորվեք, — ուժասպառ, հազիվ լսելի ձայնով անիծեց մայրը: — Աղջի, ի՞նչ ես ուզում էդ լակոտներից:

— Բա խի՞ չեն մուլափ տալի, — հանգիստ նկատեց Սոնեն, տոպրակը գրեց խալիչի վրա, ծալապատիկ նստեց առջև և բերանը բաց արեց: Տոպրակը կիսով շափ լիքն էր հացի կծմած շոր կտորտանքով և երեսին պանրի դեղնած, շորացած փշրանք էր թափված: Փոքրիկը լռեց և մյուսի հետ գնաց նստեց տոպրակի առջև:

— Ձեռ չտաք, թե չէ, կսպանեմ, — սպառնաց քույրը և վեր կացավ, որ թարեքից մի քրեղան վերցնի պանրի փշրանքը մեջն ածելու:

Բայց քաղցած երեխաները չվախեցան այդ սպառնալիքից. հազիվ քույրը մի երկու քայլ էր արել, որ նրանք ձեռները կոխեցին տոպրակը և յուրաքանչյուրը թոցրեց հացի առաջին պատահած կտորը: Սոնեն այս անգամ էլ կամեցավ վրա հասնել, բայց արգեն ուշ էր. երեխաներից մեկը մի անկյուն թռավ, մյուսը՝ մյուս և ամեն մեկն արգեն ազահաբար կրծում էր իր հափշտակած որսը, երբ քույրը նախ մեկին սկսեց թակել, հետո մյուսին: Երեխաները կուշ էին եկել մեկը մի, մյուսը մյուս անկյունում, հափշտակած հացի կտորները պինդ շեքերն էին կոխել, որ քույրը չխլի, և թեև քրոջ անխնա հարվածները բավական ցավ էին պատճառում նրանց տկուր մարմնին, ձայնները փորն էին գցել, լաց չէին լինում, — երևի զգում էին, որ հանցավոր են քրոջ նախազգուշացումը չստելու համար և իրենց արժանի պատիժն են կրում: Մակախ վերջ է վերջո Սոնին աշողվից երկուսի ձեռքից էլ խլել հափշտա-

կած հացի կտորները: Այս անգամ արգեն այնպիսի ճիչ ու ծղրրոտոց ընկավ խրճիթում, որ այլևս չէր լսվում քամու կատաղի ձայնը:

— Բա՛, ձեզ շասացի՞ ձեռ չտաք, — խրատական տոնով նկատեց քույրը:

— Տո՛, տափը մտած, ի՞նչ ես ուզում էդ լակոտներից, — տանջված ձայնով աղաղակեց մայրն աղջկա վրա: — Տո՛ւր զահրուժար անեն, էլի: Ես իմ ցավերի հետ ըլե՛մ, թե ձեզ հետ: Ա՛, կրտորվեք դուք, կտորվեք:

— Բա՛, խի՞ չեն մուլափ տալի, — հանգիստ կրկնեց Սոնեն և գնաց, որ քրեղանը վեր բերի թարեքից:

Մոր պաշտպանությունն առիթ տվեց երեխաներին ավելի ևս բարձրացնելու իրենց ձայնը. ճղճղում էին խոզի ճուտերի պես:

Մայրը իր զգացած ցավերից և այդ միալար ճղճղոցից ծայր աստիճան շղայնացած՝ վեր թռավ տեղից, վազեց դեպի աղջիկը և այնպես պինդ ձիգ տվեց նրա մազերից, որ նա ձեռքից բաց թողեց երեխաներից խլած հացի կտորները և մի սոսկալի ճիչ արձակելով՝ փռվեց գետին: Դրանից հետո Շուշանը անլուր անձեքներ թափելով քարշ եկավ նորից դեպի իր լաթերը և նորից կոլովեց նրանց մեջ: Այժմ երեխաները միանգամից լռեցին, և նրանց քույրն էր միայն, որ գետին ընկած՝ լաց էր լինում:

— Ձեռդ կտրի, թե չէ, էս ա, էլի վեր կացա:

Մոր այդ սպառնալիքն ազդեց միայն այնքան, որ Սոնեն ձայնը մի քիչ ցածրացրեց, հետո կամաց-կամաց լռեց, վեր կացավ, հավաքեց գետին թափված հացի կտորտանքը և ուռած-փքված շպրտեց երեխանց առաջը, ասելով.

— Ըհը՛, շոռ արեք:

Երեխաներն իսկույն վրա թափվեցին քաղցած գայլերի պես: Սոնեն թարեքից վերցրեց մի քրեղան, գնաց նստեց հացի տոպրակի առջև և սկսեց պանրի փշուրները ջոկել և քրեղանն ածել: Երեխաները վախվախելով մոտեցան նրան և սկսեցին վնգստալ. պանիր էին ուզում:

— Ըհը՛, շոռ արեք, — կրկնեց քույրն առաջվա պես ուռած-փքված, պանրի մի-մի փշուր թափելով նրանց վրա:

Երեխաներն ազահաբար վրա ընկան՝ գետին թափված պանրի փշրանքները հավաքելու:

Սոնեն պանրի փշրանքը հացի կտորտանքից ջոկում և քրեղանն էր ածում մեծ գործ կատարող մարդու լրջությամբ: Նա մի

առանձին հպարտութիւնն էր զգում, որ այդքան հաց ու պանիր էր բերել իրենց ծանոթ մի հարուստ ընտանիքից, ուր հաճախ ինքը կամ մայրը մի փոքր հացի համար գնում էին ամբողջ օրով կամ փոքր աղախնի դեր կատարելու— սամավար սրբելու, կերակրի կաթ սաներ մոխրելու, բակն ավելելու, հավաքված աղբը թափելու, օրորոցի երեխայի աղտոտած պարուրները լվանալու և այլն: Պանիրը հացից ջոկելիս Սոնեն, իհարկե, շոռոցացի իրեն, թեև ճանապարհին իր բաժինն արդեն կերել էր. նա ջոկեց հացի համեմատաբար մի փափուկ կտոր ու պանրի մի մեծ փշուր և սկսեց ուտել: Երեխաներն իրենց բաժինը ձեռաց վերջացրին, նստեցին հացի տուպակի մոտ և սկսեցին նորից վնգստալ: Քույրն այս անգամ այնքան բարեհաճ գտնվեց, որ առանց ծեծ ու կովի մի-մի կտոր հաց ու պանիր էլ շարտեց նրանց գողը: Այդ օրը մի տոն էր նրանց համար,— հացի հետ պանիր էլ էին ուտում: Այդպիսի երջանկութիւն շատ քիչ էր պատահում նրանց:

Երբ նրանք կշտացրին իրենց քաղցած փորը, նորից մտան յափնջու տակ, այս անգամ հյուրասիրելով և ջրոջը, որ արդեն հաշտվել էր նրանց հետ: Երեքն էլ գոհ էին իրենց վիճակից. փորները կուշտ էր, յափնջին տաք, էլ ի՞նչ էր հարկավոր,— ոչինչ: Եվ նրանք յափնջու տակ ուրախ-զվարթ քշփշու-ճլվլում էին թխսկան հավի թևերի տակ պատուպարված ձագուկների պես:

Այնինչ աշնանային կարճատև օրն արագորեն մթնում էր և առանց այն էլ մութ խրճիթը թաղվում էր մթութիւն մեջ: Դռան տախտակների արանքից ներս թափանցող լույսի շերտերն այժմ հազիվ էին նշմարվում: Օրը տարածամեծ հետ քամին կարծես ավելի էր սաստկանում և սպառնում լուսամուտի թղթերը պատռելով ներս խուժել ամբողջ թափով:

— Աղջի,— կանչեց Շուշանը:

Սոնեն գլուխը հանեց յափնջու տակից:

— Վեր կաց էն անտեր ճրագը վառի:

Յրտից սարսռալով Սոնեն դուրս սողաց իր տաք տեղից, վանեց թարեքի վրա դրված լամպը և վազելով նորից մտավ յափնջու տակ: Լամպն այնքան լույս չէր արձակում, որքան ծուխ, որովհետև ապակին կիսով չափ կոտրված էր. ծուխը հաստ շերտերով լիզել էր ապակու պատերը և այժմ այդ շերտերի վրա նոր շերտեր էր ավելացնում:

Յափնջու տակ քշփշոցի ձայները շարունակվում էին. ամենից

շատ լսվում էր ջրոջ ձայնը. ինչպես երևում էր, հեթիաթ էր պատմում: Սակայն այդ քշփշոցի ձայները շուտով տեղի տվին հորանջումներին: Սոնեն նորից դուրս սողաց յափնջու տակից, հայտնի չէ որտեղից, քարշ տվեց մի ներքնակ ու վերմակ, անկողին պատրաստեց, որի վրա պառկեցրեց երկու փոքրիկներին. վերմակն ու յափնջին խնամքով ծածկեց, ինքն էլ մտավ նրանց կողքին, ու գրեթե նույն բուպեին քնեցին երեքն էլ:

* * *

Այնինչ նրանց մայրը իր լաթերի վրա կուշ ու հուպ գալով շարունակում էր տնքալ զսպված ձայնով, ցավերը գնալով սաստկանում էին: Մենակ էր, ոչ ոք չունէր, որ օգներ: Երկու երեխա այդպես, առանց «տատմոր» օգնութեան էր բերել, որովհետև աղքատ էր: Նույն այդ աղքատութիւնն էր պատճառը, որ մինչև այժմ ծնած բալոր երեխաներն ամիսներով «հարամ» էին մնացել.— մարդ չէր ճարվում, որ «հալալեր»— կնքահայր դառնար: Եվ այդպես էլ «հարամ» կմեծանային նրանք, եթե չլինէր այն ընտանիքը, որ այդ օրը մի տուպակ հացի կտորներ և պանրի փշուրներ էր ուղարկել. այդ ընտանիքի հայրն էր, որ «հոգու խաթեր» իր որդուն ուղարկում էր Կարապետի երեխաներին կնքահայր դառնալու, մի քանի ուրբի ծախսելով: Շուշանը երախտագիտութեամբ էր հիշում այդ ընտանիքի անունը, որը հացի կծմած, բորբոսնած կշտորները, կերակրի մնացորդը, երբեմն էլ գործածութեանից ելած հնամաշ լաթերը տալիս էր նրան իր երեխաների համար: Բայց Շուշանն ամոթխած կին էր. երեսը չէր բռնում ամեն կարիք եղած ժամանակ դիմելու այդ ընտանիքին, ուստի մեծ մասամբ սոսկալի աղքատութիւն էր քաշում: Մեծ որդուց հույսը բոլորովին կտրել էր. այդ որդին անգարձ «պաժառնի» էր դարձել և, չնայելով փոքր հասակին, մի քանի անգամ բանտ էր նստել: Մարդը մեծ մասամբ պարապ էր, վերջերն էլ սկսել էր իրեն գինու տալ, այնպես որ գործ եղած ժամանակ էլ հազիվ մի-մի անգամ մի քանի ֆունտ ցամաք հաց կամ ոչխարի գլուխ ու ոտներ էր բերում տուն: Պատահում էր, որ Կարապետը օրերով, նույնիսկ շաբաթներով տան երես չէր տեսնում, որովհետև ոչխար կամ տավար էին հանձնում նրան հեռու տեղ քշելու: Այժմ էլ բացակա էր. մի ամբողջ հոտ

մատաղացու ոչխար էր քշել Քոլնիսի ս. Գևորգ ուխտատեղին, որի տոնն էր այդ շաբաթ, և ո՛վ գիտե՛՛ հրը կվերադառնար:

Այսպիսով Շուշանը երկունքի ծանր օրերին մնացել էր մե- նակ, իր երեք երեխաների հետ, դուռն երեսին ետ գրած, քաղցած, աղւոր: Յուրտն էլ մյուս կողմից էր նեղում: Աշնան և ձմռան ամիս- ներին քաղցն այնքան զգալի չէր այդ աղքատ ընտանիքի համար, որքան ցուրտը. հաց այսպես թե այնպես միշտ կարելի էր ճարել, բայց ածուխ, բայց փայտ, բայց տաք հագուստ ո՛վ կտար:

Մի ամբողջ շաբաթ է, որ ցուրտ քամին չի դադարում, փչում մարդու երես և խանձում, մտնում է խրճիթի հազար ու մի ծակու- ծուկերից: Լաթերն այնքան ուժ չունեն, որ տաքացնեն Շուշանի կմախքացած մարմինը: Կարելույն շափ աշխատում է կծկվել, բայց և այնպես ոտները սառույց են կտրվել, թեև երբեմն-երբեմն ցավերի ուժգնության ժամանակ, նրա պարանոցը կզակի տակ և ճակատը ծածկվում են քրտինքով:

Բայց ցուրտն ինքնըստինքյան: Երկունքի ցավերն են, որ գնալով սուսկալի տանջանքներ են պատճառում: Նա այլևս չի կա- րողանում զսպել իրեն, կուչ ու հուպ է գալիս, աղաղակում: Խրճի- ճիթում լսվում է երեք քնած երեխաների հավասար շնչառությունը. թնդանոթ անգամ արձակես՝ շեն զարթնի: Թարեքին դրված լամպի կոտրված ապակին արդեն բոլորովին սևացել է. վառած թոնրի նման սև ծուխ և ալ-կարմիր բոց է արձակում: Խրճիթը հետզհետե լցվում է թանձր ծխով, որի հետ խառն օդի մեջ անհամար ճանճե- րի պես պտույտ-պտույտ են անում սև մրի փաթիլները: Եվ ծխի ու մրի այդ թանձրության մեջ անշուշտ կիսեղզվեն երեխաներն իրենց մոր հետ, եթե քամին խրճիթի անհամար ճեղքերից չմաքրի օդը:

Իսկ քամին գնալով ավելի ու ավելի սաստկանում է և շվաց- չում խրճիթի հայտնի չէ ո՛ր ծակից: Գուռը դրնգալով ու շրխկա- լով շարժվում է տեղից. լուսամուտին կայցրած թղթերը բրբռում են արդեն միջից կես եզած: Իսկ Շուշանն իր լաթերի վրա անտանելի տանջանքով մերթ պաղում, մերթ թավալվոր է գալիս վիրավոր- ված անասունի պես...

Աղամամութին, երբ հարևանի բակում աքաղաղն սկսեց կան- չել իր ծուղրուղուն, Սոնեն աչքերը բաց արեց և գլուխը հանեց

վերմակի ու յափնջու տակից: Անաչին բանը, որ տարօրինակ թվաց նրան, այդ այն էր, որ թարեքին դեռևս վառվում էր լամպը ծխի ու մրի մեջ կորած: Հետո նրա ականջին դիպավ մի անսովոր ձայն, — կարծես կատվի ձագ էր մլավում: Նա նստեց անկողնում քթնազդամաք նայեց մոր կողմը: Ու ծխից գոյացած մշուշի մեջ հազիվ նշմարեց մոր ուրվագիծը, որ լաթերի վրա պպզած ինչ-որ տարօրինակ շարժողութայն մեջ էր, կարծես լվացք էր անում: Մլա- վոցի ձայնն էլ այնտեղից էր գալիս: Նա կամաց վեր կացավ և ցրտից սարսալով մոտեցավ մորը: Մոր ծնկների արանքին մի պստիկ, շատ պստիկ մանուկ տեսավ, մերկ, կարմիր: Մայրը ամբողջ մարմնով խոնարհված նրա վրա, ատամները պինդ սեղ- մել էր իրար և ձեռքերով հուպ էր տալիս մանկան կոկորդը, շա- րունակ կրկնելով սեղմած ատամների միջից. «Ի՛նչ եմ անում... Ի՛նչ եմ անում... քիչ ունե՞մ... քե՛զ ոնց պահեմ... քե՛զ ոնց պա- հեմ...» Մանուկը գլուխը ետ էր գցել, աչքերը փակ, տարօրինակ կերպով շարժում էր պստիկ կարմիր ոտներն ու ձեռքերը: Չայնք այլևս չէր լսվում:

Սոնեն հանկարծ ճշաց, ինքն էլ չէր իմանում — ուրախությու- նի՞ց, որ մայրը երեխա էր բերել, թե՞ սարսափած այն բանից, ինչ որ անում էր մայրը իր նորածին մանկանը...

1898

ՋՆՆՋՆ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

ԵՍ ԵՎ ՆԱ

(Մի կորած մարդու եհշատակարանից)

Այս հիշատակարանն իմ ձեռքն ընկավ պատահական կերպով, թե ինչպես՝ հետաքրքրական չէ: Սա մի մեծ տետր էր, որի մեջ «կորած մարդը», ինչպես ինքն էր ենթավերնագրել իր հիշատակարանը, երկար տարիներ, համարյա թե օրը-օրին գրի է անցրել իր անհատական կյանքի անցուղարձը:

Բոլոր կողմնակին, անհետաքրքրականը բաց թողնելով, ես ընտրեցի և մի ամբողջական պատմվածքի վերածեցի միայն այն գրանցումները, որոնք հիշատակարանի ուղևուծուծն են կազմում և պարզում «կորած մարդու» տրագեդիան:

Այս էլ ասեմ. «կորած մարդը» իր հիշատակարանի այն մասը, որ վերաբերում է իր անկման տրագեդիային, վերնագրել է «Ծն և Նա»: Այդ վերնագրով էլ տալիս եմ տպագրության:

Նար-Գոս

Ե Ս

Ես սիրում էի նրան:

Կրկնե՞մ արդյոք սիրո այն խոսքերը, որոնք այնքան ծիծաղելի ու տաղտկալի են թվում կյանքի հմայքը կորցրած սկեպտիկներին, բայց որոնք մի-մի հայտնություններ են նորաբողբոջ սիրող սըր՝ տերի համար:

Ամեն անգամ, որ նայում էի նրա զարմանալի պայծառ աչքերին, որոնց մեջ կարծես արևն էր վառվում, ամեն անգամ, որ

լսում էի նրա կենսաթրթիո ծիծաղը, որի մեջ կարծես զարնանային շարաճճի վտակ էր քչքչում, ամեն անգամ, որ առնում էի նրան գիրկս և ականջիս մոտ լսում նրա կուսական կրծքի հեքը, այտերիս վրա զգում նրա թավիշ-մազերի էլեկտրականացնող շփումը, — ինձ տիրում էր այնպիսի մի խենթ զգացում, որի ազդեցության տակ պատրաստ էի գո, ծել և՛ ամենամեծ առաքինությունը, և՛ ամենամեծ ոճիրը — միայն թե նա հրամայեր:

Սիրո՞ւմ էր նա ինձ նույնպես, — այդ ես այժմ չգիտեմ, բայց այն ժամանակ լիովին հավատում էի, որ չի կեղծում, երբ հավատացնում էր, թե սիրում է, և երզվում էր, թե մահն անգամ չի կարող անշատել մեզ իրարից:

Այն ժամանակ վերջին կուրսի ուսանող էի և շուտով պիտի ավարտեի իրավագիտական ֆակուլտետը: Վստահ երիտասարդական թարմ ուժերիս և մանավանդ հասարակական լայն գործունեության բուռն տենչանքիս վրա՝ լցված էի փառավոր ապագայի վառ հույսերով: Ոգևորված այդ ապագայով և խրախուսված երջանիկ սիրով, բուռն եռանդով, առանց հանգիստ առնելու, պատրաստում էի ավարտական դիսերտացիա, որը ապագա մեծությանս ու փառքիս հաստատուն հիմնաքարը պիտի հանդիսանար:

Բայց...

Մ՛հ, այդ «բայց»-ը...

Այժմ էլ, երբ ամեն ինչ կորած է, ամեն ինչ խորտակված վերջնականապես ու անդարձ, այժմ էլ, երբ հիշում եմ այդ մոմենտները, քիչ է մնում ճշամ հոգեկան կարեվեր մի ցավից — այն աստիճան այդ մոմենտները դեռևս շեն կորցրել ինձ համար իրենց սրությունը:

Սակայն շարունակեմ պատմությունս:

Մի անգամ, երբ հեռու հյուսիսում ուսանողական մենակյաց սենյակումս փակված, դիսերտացիայիս վերջին գլուխներն էի գրում, մի նամակ ստացա, որի մեջ ապշեցուցիչ անողոք անկեղծությամբ գրում էր նա, որ իր սիրո նախկին հավաստիացումներն ընդունեմ իբրև ցավալի թյուրիմացություն և աշխատեմ մոռանալ իրեն, որովհետև ինքն ուրիշի կինն է լինելու շուտով: «Գիտեմ, այս բանը շատ էլ հաճելի չպիտի լինի քեզ համար, բայց ի՞նչ արած, աշխարհիս մեջ ամեն բան պատահում է և ամեն բան կարող է պատահել» — այսպիսի հեզնակա՞ն ասեմ, թե՞ դիվական անխիղճ խոսքերով էր վերջացնում իր նամակը:

Սկզբում կարևորություն չտվի այդ նամակին. կարծում էի, թե մի կատակ է այդ, որով շարաճճին ուզում է զվարճալի մի խաղ խաղալ ինձ հետ կամ փորձել իմ սերը: Բայց հետագայում որքան եղավ նախ զարմանքս, հետո գայրույթս և, ի վերջո, հուսահատությունս, երբ իրար հետևից գրած նամակներս և հեռագրերս և ո՛չ մեկի պատասխանը չստացա: Ու երբ այս խենթացնող լուծությունից հետո, կատարյալ հուսահատության մեջ, ինչ անելիքս չգիտեի, անսպասելի կերպով ստացա մի լակոնական հեռագիր— «Ամուսնացա»: Մի բառ միայն և ուրիշ ոչինչ: Այս հեռագիրը տվել էր, երևի, նրա համար, որ այլևս չձանձրացնեմ իրեն նոր նամակներով ու հեռագրով:

Սկզբում այդ հեռագիրն ինձ այնքան էլ չազդեց, բովհետև արդեն նախապատրաստված էի, բայց հետո նկատեցի, որ ինչ-որ քարացում, հոգեկան ապատիա է եկել վրաս. իսկ երբեմն էլ, մանավանդ գիշերները, երբ քնել չէի կարողանում և ուղեղս գործում էր հիվանդագին հուզման մեջ, ինձ թվում էր, թե խելագարվում եմ: Առաջ, երբ բնավ չէի կասկածում նրա սիրույն և լիովին հավատացած էի, որ նա իմս է և իմս է լինելու, իմս անբաժան ու հավիտյան, ինձ թվում էր, թե այնպես ուժգին չէի սիրում նրան, ինչպես այժմ, երբ նա դավաճանել էր ինձ, և ես արդեն կորցրել էի նրան առմիշտ ու անդարձ: Այդպես է լինում միշտ. սիրույդ առարկան կրկնակի սիրելի է թվում նրան. կորցնելուց հետո:

Այլևս չէի հասկանում, թե ինչ է պատահում ինձ. այնպիսի մի դատարկության էի զգում շուրջս ու ներսս, որ կարծես ուղեղս հանել էին գանդիցս և ինձ նետել մի անապատ՝ թափառելու սոսկալի ամալություն մեջ, աննպատակ ու անղեկ, առանց ձգտումների, առանց իղբալների, առանց փրկության որևէ հույսի: Մի բան միայն զգում էի շատ պարզ ու շատ որոշակի. դա վրեժի թույլն էր, որ կաթիլ առ կաթիլ կուտակվում էր սրտիս մեջ և սպառնում պայթելու այն աղչկա գլխին, որ այնքան անխղճորեն անարգել էր ոչ միայն իմ ամենանվիրական զգացումները, այլև ինձ իբրև մարդու, և սպառնալու շախախնել բոլոր հույսերս, իմ ամբողջ ապագան: Քանի նա չէր դավաճանել ինձ, ես մի արժիվ էի՝ հոգով ու մտքով բարձունքներում սավառնող, այժմ դարձել էի թևերը կտրած ողորմելի մի ճնճուկ՝ գետնի վրա ցատկատու: Կարո՞ղ էի ես այդ ներել նրան: Ու վճռեցի անողոք լինել դեպի նա նույնքան, որքան անողոք եղավ նա դեպի ինձ:

«Ես չկամ, թող ինձ հետ նա էլ չլինի»,— ասացի ու մի օր վեր կացա, թողի համալսարանն էլ, դիտարտացիա էլ, ամեն բան և եկա վճիռս իրագործելու: Բայց այստեղ ինձ այնպիսի մի հուսահատություն էր սպասում, որի մասին բնավ չէի մտածել.— դավաճան աղչիկը մեկնել էր արտասահման իր, ինչպես իմացա, շատ հարուստ ամուսնու հետ:

Հուսալքումը նորից եկավ տիրեց ինձ նոր թափով և այնքան ուժեղ, որքան վրեժի զգացումս մնացել էր անհագուրդ: Այն գիտակցությունը, որ ես կատարելապես դինաթափ եմ եղած. պարզապես խելագարեցնում էր ինձ: Ու եղավ մի բույս որ քիչ մնաց ձեռք բարձրացնեի ինքս ինձ վրա՝ հոգեկան անտանելի տառապանքների միանգամից վերջ տալու համար: Բայց հետո մտածեցի, որ այդ արդեն չափազանց փոքրոգություն կլինել և, բացի այդ, հույս ունեի, որ վաղ թե ուշ կհանդիպեի նրան, ինձ հասցրած անարգանքի փոխանցումը տալու:

Հոգեկան այդ դրությունը նորից հաջորդեց ծայր աստիճան անտարբերություն ու անզգայություն գեպի ամեն ինչ: Ուժեղ ցընցումներ էին պիտք՝ ինձ այդ անտարբերությունից և անզգայությունից հանելու համար, և այդ ցնցումները ես ուրիշ բանի մեջ չգտա, բայց եթե միայն ծախու կանանց և գիշերները լուսացնող ընկերներիս շրջանում: Կյանքի ճահիճը կամաց-կամաց ծծում էր ինձ, և ես չէի նկատում այդ: Ու, երբ նկատեցի, շատ ուշ էր. ես կորած մարդ էի արդեն:

Երբեմնի իրավագիտության վերջին կուրսի ուսանող, փառավոր ապագայի հույսերով լեցուն, հասարակական լայն գործունեության երազանքներով թևավորված,— այժմ դարձել էի դատարանների կողմանոցների կեղտոտ սեղանների վրա զանազան խնդրագրեր ու կլլատուցներ գրող, զանազան մուժ գործեր պաշտպանող, միշտ արբած և միշտ քնատ մի արլակատ՝ այդ զզվելի տիպի բոլոր բացասական հատկանիշներով: Եվ իմ ամբողջ տրագեդիան այն էր, որ ես լիովին զգում ու գիտակցում էի այդ սոսկալի անկումը, բայց ելնել այդ տիղմից անգոր էի. ճահիճն արդեն շատ էր ինձ ծծել իր խորքը: Եվ մի անգամ, որ խաչ էի քաշել ինձ վրա, հարություն առնելու այլևս անկարող էի զգում ինձ:

Մի անգամ,— այդ մեր հարաբերությունների խզման հինգերորդ տարումն էր,— փողոցում բոլորովին պատահական կերպով, երես առ երես հանդիպեցի նրան.— իմ սիրո նախկին առարկային:

Այդ հանդիպումն այնքան անսպասելի էր ինձ համար, որ կարծես կայծակնահար գամվեցի տեղնուտեղս նրա առջև և ապշու՞թյունից ծափ զարկեցի ակամա: Ըստ երևույթին, նա սաստիկ վախեցավ այդ անակնկալից և, ինչպես նկատեցի, սկզբում բնավ չճանաչեց ինձ: Եվ չէր էլ կարող ճանաչել, որովհետև իր ճանաչած նախկին միշտ լավ հագնված, լայնաթիկունք և լայնակուրծք, 24—25 տարեկան գեղեցիկ ուսանողի տեղ այժմ տեսնում էր իր առջև կեղտից պլպլացող հնամաշ վերարկուով, մազակալած երեսով, պրոֆեսորնալ արբեցողի կարմիր քթով, կուրծքը ներս ընկած սապատավոր մի մարդ, որի բերանից էժանագին գինու, ծխախոտի և սրխտորի հոտ էր փչում: Իսկ նա ամենևին չէր փոխվել կամ, ափելի ճիշտը, փոխվել էր դեպի այնքան լավը, որ ոչ մի գեղագետ-նկարիչ չէր կարող նրա մեջ որևէ փուտ գտնել. նախկին մի քիչ նիհար, շարճճի աղջիկը դարձել էր բարձրահասակ, փարթամ մի կին, որի շարճճի աղջիկը դարձել էր բարձրահասակ, փարթամ մի կին, որի մոտով անկարելի էր անցնել առանց ետ նայելու: Իսկ հագուստը: Ես, երևի, երբեք չէի կարող այդքան շքեղորեն հագցնել նրան և զարդարել նրա ականջները, կուրծքն ու մատները շողակներով ու մարգարիտներով, որքան էլ որ արդարանային փառավոր ապագայի վրա մի ժամանակ ունեցած հույսերս: Ամեն բանից երևում էր, որ նա ընկել էր մի մարդու ձեռք, որը ոչինչ չէր խնայում նրա համար:

Ապշու՞թյանս հետ միասին ինձ տիրեց ակամա մի վարանում ու պատկառանք նրա այդ հաղթական շքեղության առջև, և ինքս ինձ երբեք այնքան չնշին, ողորմելի ու զզվելի չէի թվացել, ինչպես այդ միջոցին: Մի րոպե աշխատեցի հոգուս խորքում պրպտել վրեժի այն զգացումը, որ մի ժամանակ լափում էր ինձ և որի ազդեցության տակ այնքան հպարտ, այնքան անխոցելի ու արդարացի էի զգում ինձ, ու ոչինչ չգտա. հոգիս միանգամայն ամայացել էր:

Ու, երբ շփոթված և կակազելով, ներողութուն հայցող ձայնով փորձեցի հիշեցնել նրան, թե ով եմ ես, նա սկզբում կարծես թե զարմացավ, շփոթվեց, հետո հանկարծ փողեց ինձ առանց մի խոսք անգամ արտասանելու, կառք նստեց և հեռացավ, ըստ երևույթին վախեցած, որ ես կարող եմ հետապնդել իրեն:

Այդ օրը ես անցկացրի գինետանը, որտեղից ինձ դուրս քերին թևերիցս բռնած:

Այնուհետև, այս հանդիպումից հետո, այն սակավ ժամերին,

երբ խմած չէի լինում և կարողանում էի քիչ թե շատ խորանալ մտքերիս մեջ, ինձ շատ էր մտատանջում այն հանգամանքը, թե ի՞նչ էր բուն պատճառը, որ ես այս աստիճան ընկել էի: Իսկպես որ, խո չէ՞ր կարելի այդ պատճառը դժբախտ սերը համարել— մի բան, որը շատ-շատ կարող էր միայն ժամանակավորապես ընկճել, բայց ոչ առմիշտ կործանել մարդու: Դա անհեթեթություն կլինե՞ր:

Բուն պատճառը պետք է որ ուրիշ տեղ լինե՞ր: Ու սկսեցի այդ պատճառը որոնել սիրածս աղջկա դավաճանությունից դուրս, որոնել իմ էության մեջ, որովհետև անկարելի էր, որ ես այս աստիճան ընկնեի, եթե անկմանս սաղմերը չկրեի ինքս իմ մեջ: Բայց որո՞նք էին այդ սաղմերը, որտեղի՞ց էին ընկել իմ մեջ, ի՞նչ էր նրանց արմատը,— այս ուղղությամբ կատարած պրպտումներս դեռ երկար ժամանակ մտատանջում էին ինձ առանց որևէ եզրակացության հանգելու, մինչև որ, վերջապես, միանգամայն պատահական կերպով գտա բուն արմատը մի պատմվածքի ընթերցումից հետո, որը հանկարծ լուսավորեց իմ մինչ այդ մուժ ներքին աշխարհը:

Այդ պատմվածքն իտալական մի սիրավեպ էր «Վրեժ» վերնագրով:

Այստեղ բառացի թարգմանությամբ առաջ եմ բերում այդ սիրավեպը, որի վերնագիրը, սակայն, դնում եմ «Նա», պատմվածքի հերոսին ինձ հակադրելու համար:

Ն Ա

1

Վենեցիայում, դոժերի, ջրանցքների և գեղարվեստների այդ հրաշակերտ քաղաքում, մի հին ազնվական ընտանիքի մեջ ապրում էր այդ ընտանիքի միակ զավակը— գեղեցիկ Ջուլետտան: Այնքան էր գեղեցիկ նա, որ թվում էր, թե հողեղեն չէ, այլ մի հավերժահարս, որ դուրս է եկել ծովի փրփուրներից: Աչքերը կապույտ էին, ինչպես Իտալիայի ջինջ երկինքը, հայացքը զվարթ ու անհուն, ինչպես Ադրիատիկի հորիզոնները: Ոսկեգույն ժամերը սքանչելի գանգուրներով պսակում էին նրա փոքրիկ, սիրունիկ

գլուխը: Երբ ժպտում էր (բայց ե՞րբ չէր ժպտում), նրա շքնաղ աշտերի վրա մատնեհարներ էին գոյանում և փոքրիկ բերանի մեջ վարդագույն շրթունքների տակ շողշողում էին փղոսկրի պես սպիտակ ու ամուր մանրիկ ատամները: Միշտ զվարթ էր գարնան արևի պես, միշտ թրթռուն՝ թիթեռնիկի պես, միշտ շարաճճի՝ կայտառ երիտաշի պես: Երկու գույն էր սիրում— կարմիր ու սպիտակ, և նրա արդուզարդի ու կրծքի վրա միշտ անպակաս էին այդ երկու գույնի ծաղիկները— մեխակը և շուշանը: Նա ինքը թարմ ու հոտավետ ծաղիկ էր՝ կարմիր կամ սպիտակ, նայելով թե ինչ գույնի հագուստ էր հագնում— մեխակի պես կարմիր, թե՛ շուշանի պես սպիտակ:

2

Մի անգամ, գարնանային մի սքանչելի երեկո, որպիսին միայն Ադրիատիկի ափերումն էր լինում, երբ Ջուլետտան իր հոր պալացցոյի վերին հարկի իր փոքրիկ սենյակում զբաղված էր իր սպիտակ հագուստով և կրծքին մեխակի կարմիր ծաղիկն էր ամրացնում, որ զրոսանքի դուրս գա Պոնտե-Ռիալտոյի տակ Մեծ ջրանցքի վրա, դրսից ինչ-որ նվագածուխյան ձայն լսեց: Մի հմուտ ձեռք անբեկաղ էր նվագում ջութակի վրա: Ջուլետտան վազեց դեպի բաց պատուհանը և ցած նայեց դեպի փողոց:

Նվագողը մի պատանի էր իտալական լայնեզր գլխարկով: Այնքան մեղանուշ, այնքան դյուրիշ էր նվագած եղանակը, որ Ջուլետտան կարծում էր, թե իր սրտի լարերի վրա են նվագում: Նա մեքենայաբար կիսով չափ դուրս հանվեց պատուհանից և լսում էր ամենայն ուշադրությամբ: Իր ամբողջ էությունը լսողություն դարձած, ազահորեն կլանում էր մարմինը փշաբաղող այն դյուրիշ ձայները, որ պատանի երաժիշտը հնչեցնում էր ջութակի լարերից, ինչպես աղբյուրի ակունքը դուրս է հոսեցնում իր քրքան ականակիտ ջուրը անբռնազրոսիկ ու սահուն: Շունչը պահել էր, որ ոչ մի հնչյուն չթողնի: Սքանչացման արցունքը գոհարի պես խաղում էր նրա աչքերի մեջ:

Կերպարան լսեցին ջութակի հնչյունները, և այդ հնչյունների հետ կարծես ամեն ինչ լսեց բնության մեջ:

— Ո՞վ ես դու, նախիր վերև, պատանի մանուրթ,— կանչեց բարձրից Ջուլետտան:

Պատանի երաժիշտը նայեց վերև:

— Հանիր գլխարկդ, երեսդ լավ չեմ տեսնում:

Պատանի արտիստը վերցրեց լայնեզր գլխարկը, երկայն մագերը գլխի մի շարժումով ետ գցեց ճակատից և նայեց վերև: Ի՞նչ հրաշալի աչքեր, բայց լուրջ ու խոհուն և թախծալի, ինչպես այն եղանակը, որ մի քիչ առաջ նվագում էր նա. ի՞նչ գրավիչ դեմք, բայց գունատ ու տխուր, ինչպես մարմարի մի անդրի. ի՞նչ բարձր ու հպարտ ճակատ, որի վրա փայլում էր ոչ-երկրային մի վեհություն:

— Ի՞նչ է անունդ,— կանչեց Ջուլետտան:

— Անտոնիո:

— Անտոնիո, նվագիր ինձ համար դարձյալ մի բան:

Ու նորից հնչեցին լարերն առաջվանից ավելի փաղաքուշ ու դյուրիշ, և Ջուլետտան, պատուհանին գամված, շէր հագնում լսելուց, մինչև որ լարերն իրենց վերջին սիրակեղ հառաչանքն արձակեցին ու մարեցին:

— Անտոնիո, ասա ինձ, ո՞վ ես դու:

— Ես որք եմ:

— Ո՞վ էր հայրդ:

— Մի բանվոր, որը մեքենայի տակ ջարդվեց և մեռավ:

— Մա՞յրդ:

— Մայրս գնաց հորս հետևից:

— Քույր շունե՞ս:

— Ո՛չ մի հարազատ:

— Կուզե՞ս ես քո քույրը լինեմ, դու իմ եղբայրը: Ես կխրնդրեմ հորս, որ դու մեր տանն ապրես ու ինձ համար միշտ այդպիսի եղանակներ նվագես: Հայրս բարի է, շատ է սիրում ինձ և միշտ կատարում է խնդիրքս: Դու այլևս ստիպված չես լինի փողոցփողոց թափառել մի կտոր հացի համար: Մենք շատ հարուստ ենք:

— Ես շատ հպարտ եմ, սենյորինա:

— Իմ անունը Ջուլետտա է:

— Ես հպարտ եմ, սիրուն Ջուլետտա:

— Մենք չենք խլի քո հպարտությունը, Անտոնիո:

— Կխլեք, երբ ինձ մի կտոր հաց տաք:

Ջուլետտան մի դրամ նետեց նրա ոտքերի առջև և բարկացած հեռացավ պատուհանից: Բայց իսկույն էլ նորից մտածեցավ պատուհանին:

— Անտոնիո,— կանչեց նա:
Պատանի երաժիշտը, որ վերցրել էր դրամը և ուզում էր հե-
ռանալ, կանգ առավ և նայեց վերև:
— Համաձայնիր գոնե, որ ամեն երեկո, ճիշտ այս ժամին,
կգաս կնվագես պատուհանիս տակ:
— Կգամ: Բայց ոչ նորից սրա համար,— ասաց Անտոնիոն
ցույց տալով ձեռքի դրամը:
— Ա՞յլ:
— Գեղեցկության համար:
Այս անգամ պատանի երաժշտի ոտների առջև ընկավ գեղեցիկ
աղչկա կրծքի կարմիր մեխակը:

3

Ու գալիս էր:
Ամեն երեկո, երբ արևի վերջին ճառագայթները էլեկտրական
լույսեր էին վառում պալացցոների պատուհաններին, Զուլետտայի
լսողությունը փաղաքշում էին միշտ նոր, միշտ դյուրիչ հնչյուն-
ները:
— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ չես համաձայնի
բարձրանալ ինձ մոտ, իմ սենյակում նվագելու:
Անտոնիոն լուռ բարձրացավ Զուլետտայի սենյակը:
— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ չես համաձայ-
նի ինձ հետ մի զբոսանք կատարելու ծովի վրա:
Լուսնի կաթնագույն լույսի տակ, ծովի հանդարտ ջրերի վրա
մեղմիկ սահում էր մակույկը և գիշերային անհուն խաղաղության
մեջ տարածվում էին դյուրիական հնչյունները: Ամբողջ բնությունը,
կարծես լսողություն դարձած, ականջ էր դնում այդ հնչյուններին,
որոնք թևատարած, սահուն ու թեթև, թռչում տարածվում էին շորս
բուրբուր և մարում ծովի խաղաղ ջրերի մեջ, պարզ ու թափանցիկ
օդի մեջ:
— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ թույլ չես տա
գլուխս դնեմ ծնկանդ վրա:
— Օ՛...— հառաչում է միայն պատանի արտիստը վառված
աչքերով և նրա կնտնոցի տակ չուրիակի հնչյունները նոր թափ
են առնում նոր, մինչ այդ չլսված նյութաններով:
Զուլետտայի ոսկեզանգուր գլուխը հանգչում է Անտոնիոյի

ծնկան վրա և թավշյա աչքերը հիացքով, սիրով ու երջանկությամբ
վարից վեր. նայում են պատանի երաժշտի վերասուաց դեմքին:
Մակույկի մեջ, լուսնի կաթնագույն լույսի տակ, ինչպես ձյուն,
փայլում էր նրա սպիտակ թեթև հանդերձը, որով նա նմանվում էր
խակական հավերժահարսի՝ ընկղմված ծովի փրփուրների մեջ:
Պատանի արտիստը վերից վար նայում էր իր ծնկան վրա
հանգչող երազական գեղեցկությանը և ինքը ևս զարմանում էր,
թե այն ի՞նչ նոր հնչյուններ են, որ իր ձեռքի շարժումից գեղում
է ջութակն այնքան տիրականորեն:
— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ մի համբույր
չես տա ինձ:
Զութակը լուռ է: Պատանի արտիստը կամաց խոնարհվում է
հավերժահարսի դեմքի վրա, նրանց մազերը գրկախանվում են և
թրթռուն շրթունքները միանում մի բոցոտ համբույրի մեջ:
— Անտոնիո, Անտոնիո...
— Զուլետտա, Զուլետտա...

4

Մի երեկո էլ, սովորական ժամին, պատանի երաժիշտը գո-
թական ապարանքի բարձր պատուհանի տակ կանգնած՝ իզուր աշ-
խատում էր իր դյուրիական հնչյուններով դուրս կանչել հավերժա-
հարսին:
Պատուհանը փակ էր:
Պատանի արտիստը, սակայն, չէր հուսահատվում. ջութակը
մերթ կանչում էր հրամայողաբար, մերթ խնդրում աղերսագին,
մերթ խոսում լալագին, մերթ հառաչում ու լալիս հուսահատորեն:
Պատուհանը միշտ փակ էր:
Այնուհետև, երբ ջութակն իր վերջին հուսահատական ճիշերն
էր արձակում, պատուհանի մի փեղկը կիսով չափ բացվեց, նախ
մի գրամ զրնգաց զետնին և ապա թղթի մի կտոր, օդի մեջ պտու-
վելով, ցած ընկավ պատանի երաժշտի ոտների առջև:
Թուղթը վերցրեց և կարդաց.

«Հայրս ասաց, որ իմ և քո միջև անանց անդունդ կա:
Մե՞նք վերեն ենք, դու՛նեք: Էլ մի՛ գա: Մոռացիր ինձ»:

Կարդաց, առժամանակ շանթահար մնաց տեղնուտեղը արձանացած, հետո ցնցվեց ուժգնորեն, մի կայծակնացայտ հայացք նետեց դեպի ազնվական ապարանքի բարձունքը, թուղթը, ցասումով լի, ուզեց պատահ-պատահ անել, բայց զսպեց իրեն, խնամքով ծալեց, ծոցը գրեց, ոտով դեն շպրտեց գետնին ընկած գրամը և, ջութակը պինդ սեղմելով վիրավոր կրծքին, հեռացավ անարգանքի կսկիծը հպարտ սրտի մեջ պարուրած:

Այդ օրվանից Վենեցիայի փողոցներում էլ ո՛չ ոք շտեսավ հանրածանոթ պատանի ջութակահարին:

5

Անցան տարիներ:

Նորից Վենեցիան:

Քաղաքի ամբողջ մամուլն ավետեց հռչակավոր ջութակահար Անտոնիո Բոնվինիի գալուստը, որ իր միակ կոնցերտը պիտի տար մեծ թատրոնում: Վերջին ժամանակները ոչ միայն իտալական, այլև եվրոպական ու ամերիկյան ամբողջ մամուլը խոսում էր այդ նոր փայլուն աստղի մասին. որ երևացել էր երաժշտական հորիզոնի վրա:

Կոնցերտի գիշերը թատրոնում ասեղ գցելու տեղ չկար: Այնտեղ էր քաղաքի ամբողջ բարձր դասակարգը:

Անտոնիո Բոնվինի... Ամենքն անհամբեր սպասում էին նրա ելույթին:

Եվ ահա, վերջապես, դուրս եկավ նա բեմ:

Ու ամբողջ դահլիճը գրեթե միաբերան հառաչեց:

Մի՞թե սա այն Անտոնիոն չէ, որին ճանաչում էր ամեն մի վենեցիացի, այն պատանի ջութակահարը, որ միջնադարյան տրուբադուրի նման շրջում էր քաղաքից քաղաք, փողոցից փողոց, պատուհանների տակ նվագում էր սերենադներ:

Այո՛, այո՛, նա է, նա ինքը, որովհետև— ահա՛ նույն հնչյունները, բայց այս անգամ արդեն առնականորեն հասուն, ինքնավստահ, ինքնամոտի, երբեմն վերասլաց, երբեմն մարտակոչի խիզախ ավյունով լեցուն:

Ու որքան այդ հնչյունները դյուրիչ էին, այնքան գեղեցիկ ու հմայիչ էր ինքը՝ Անտոնիո Բոնվինին, բարեկազմ հասակը, հրապայտ աչքերը, փառված դեմքը, հանճարեղ ճարտարը, ահանդեպ

մոտ ցրված երկար փայլուն մազերը, բուրբ, բուրբ մի սքանչելի ներդաշնակութուն էին կազմում նրա ջութակի մոգական հնչյունների հետ:

Երբ վերջին հնչյունները թրթռալով մարեցին գերեզմանային լուսյան մեջ և արտիստը հեռացավ բեմից, ամբողջ դահլիճը դեռևս պահ մի նստած էր լուռ ու անշարժ, կարծես անհունորեն քաղցր մի երազանքի մեջ կախարդված: Ու հետո հանկարծ, որպես մի գերեզմանոց մեկեն հարություն առնի, ամբողջ դահլիճը շարժվեց ու թնզաց որոտագին.

— Բոնվինի... Անտոնիո Բոնվինի... Անտոնիո... Հանճար... Նոր Ստրադիվարիուս...

Եվ ամեն ոք շտապում էր դեպի կուլիս՝ անձամբ սեղմելու երթ-տասարդ հանճարի ձեռքը և իր հիացքն ու շնորհակալութունը հայտնելու նրան:

Երիտասարդ մահատրոն հոգնած էր: Փակվեց իր սենյակում և հայտնեց, որ այլևս ոչ ոքի չի կարող ընդունել:

Բայց ահա մտնում են և հայտնում, որ մի կին ուզում է նրան տեսնել:

— Անկարող եմ ընդունել:

— Թախանձում է սաստիկ. շատ նշանավոր անձի ամուսինն է:

Ու տալիս են ազնվազարմ տոհմի մի բարձրաստիճան մարդու անունը, որից կախված է հազարավոր մարդկանց բախտը:

— Թող մտնի:

Գեղեցիկ՝ ինչպես Ռաֆայելի Մադոննան, հագնված ինչպես մի թագուհի, շտապով մտավ մի նորատի կին և ուղղակի ընկավ երիտասարդ հանճարի ոտների առջև:

— Անտոնիո, ես քո Զուլետտան եմ, ես սիրում եմ քեզ...

Երիտասարդ մահատրոն այլայլված՝ բարձրացրեց գեղեցկուհուն: Նրա աչքերը վառվում էին ինչ-որ տարօրինակ փայլով, նման այն հրացայտ հայացքին, որ նա, դեռևս պատանի մի խեղճ երաժիշտ, նետեց իր ստորին ծագումն ու հպարտութունն այնքան մեծամտորեն արհամարհող պալացցոյի բարձունքն ի վեր:

Առանց մի խոսք արտասանելու՝ ձեռքը ծոցը կոխեց, հանեց հուշատետրը, հուշատետրից՝ խնամքով պահած թղթի մի կտոր և մեկնեց Զուլետտային:

Զուլետտան առավ, նայեց և հանկարծ կասկածի կտրեց:

— Կարդացե՛ք, սինյորա, կարդացե՛ք, — ասաց Անտոնին, տեսնելով, որ ես ծայր աստիճան շփոթված, չի համարձակվում աչքերը վեր բարձրացնել:

Ու հազիվ լսելի ձայնով Զուլետտան կարդաց իր նամակը.

«Հայրս ասաց, որ իմ և քո միջև անանց անդունդ կա: Մենք վերև եմք, դու ներքև: Էլ մի՛ գա: Մոռացի՛ր ինձ»:

Անտոնին նամակը ետ առավ նրա թուլացած ձեռքից և, նորից խնամքով պահելով հուշատետրի մեջ, ասաց.

— Ավա՛ղ, սինյորա, ներեցե՛ք ինձ, որ ես չլսեցի ձեզ և թեպետ այլևս չեկա ձեզ մոտ, բայց չմոռացա ձեզ, այլ ապես ձեր այս նամակն այսպես խնամքով չէի պահի ինձ մոտ: Սա մի անգնահատելի գանձ է, որ դուք պարզեցիք ինձ, և այս գանձն աչքիս լույսի պես կպահեմ մինչև մահս. որովհետև եթե ձեր այս նամակը չլիներ, ես թերևս այն չլինեի, ինչ որ եմ այժմ: Ես չմոռացա ձեզ, այ՛ո՛. բայց, ինչպես երևում է, դուք մոռացել եք այն անդունդը, որ մեզ բաժանում էր իրարից: Դուք վերևն էիք — ես ներքևը, և այդ ձեզ իրավունք էր տալիս արհամարհանքով նայելու դեպի ներքև: Բայց դուք հաշվի չէիք առել, որ ներքև գտնվողները երբեմն թևեր են առնում, թռչում վերև, և, վրիժառույթյան զգացումով լեցուն: Այն օրը, որ դուք ձեր բարձունքից արհամարհանքով մերժեցիք ինձ — ներքև գտնվողիս, ես երգվեցի վրեժ առնել և, դրա համար ուրիշ միջոց չգտա, բայց եթե միայն բարձրանալ, միշտ բարձրանալ, անդադար բարձրանալ, մինչև որ իր ձեռակերտ ապարանքի բարձունքից ինձ վրա նայող քմահաճույքն ինքը գար իմ անձեռակերտ բարձունքի առջև ծնրադրելու: Այսօր ես հասա իմ նպատակին: Բայց նորից սիրել նրան, ով խաղում է ուրիշի նվիրական զգացումների հետ, ով տարբերություն է դնում վերևի և ներքևի միջև, ավա՛ղ, սինյորա, ես չեմ կարող:

Այսպես էր վերջանում իտալական սիրավեպը:

Մի սիրավեպ՝ հար և նման իմ սիրավեպին, մի սուր հակադրությամբ միայն. այստեղ ես էի — իմ բուրժուական միջավայրի հարազատ ծնունդը, տաքուկ ապրելու սովոր, կամազուրկ, փափկամարմին մի ինտելիգենտ, որ առաջին իսկ հարվածից ընկնում

է այլևս չելնելու համար, իսկ այնտեղ էա — աշխատավոր ժողովրդի ծոցից ելած անապաստան, թափառական մի սլատանի իր միջավայրի երկաթակուռ կամքով, որով զինված, ոչ թե ընկճվում է ինձ պես առաջին իսկ հարվածից, այլ ընդհակառակը, ո՛վ գիտե ինչ դժվարություններ հաղթահարելով, հետզհետե բարձրանում է մինչև գլխապտույտ բարձունքները, որպեսզի այնտեղից իր վրիժառույթյան թույնը թափի իր մարդկային արժանապատվությունն արհամարհողների, իրեն նվաստացնողների գլխին:

Բարձրանալ, միշտ բարձրանալ, անդադար բարձրանալ... Օ՛, ի՛նչ հրաշալի վրիժառույթուն, որի համար, սակայն, ես անընդունակ եղա:

Եվ այնուհետև ինչպե՞ս չհավատամ իմ դասակարգի ճակատագրին, որին բնական մի անեծքով դատապարտված նա հետզհետե այլասերվելով, պիտի դառնա ինձ պես իբրև փտած ծառի կոճղին բսած մի մզլած մակաբույժ և չքանա անհետ, տեղի տալով ներանց, որոնք ներքևից բարձրանում են վերև...

1889

ՆՈՐ ՀԱՎ

Այ՛ո՛, օրիորդներ և պարոններ, ապահարզանի խնդիրն այսօր մեզանում մի նոր, կենսական խնդիր է ներկայացնում, որ մենք նոր պիտի լուծենք, այնինչ լուսավոր Եվրոպայում դա վաղուց արդեն յուր լուծումն ստացած վերջացած է և նույնիսկ, այ՛ո՛, անախրոնիզմ է դարձած: Եվրոպան, որ ամեն հնություն, անշարժության և մտրոթության թշնամի է եղել և միևնույն ժամանակ ստեղծող բոլոր վեհ և առաջադեմ գաղափարների, առաջինն էր, որ հասկացավ, թե պետք է, վերջապես, մարդկային կյանքից բառնալ կրոնի բռնության լուծը և դրա ավերակների վրա պարզել խղճի և մտքի ազատության դրոշակը: Իրավ, օրիորդներ և պարոններ, սոսկալի է, երբ մտածում ես, թե ի՛նչ զարհուրելի բռնու-

թյունն է գործ դնում կրոնը մարդու խղճի և մտքի ազատութեան վրա: Տխուր մտածմունքներն և դառն իրականութիւնն ինձ թելագրում են ասելու, որ մենք՝ տասնիններորդ դարու զավակներս դեռևս շատ հեռու չենք գնացել հին և միջին դարերից, երբ մարդկանց վրա տիրապետող տարրը՝ բառիս բուն նշանակութեամբ՝ կրոնն էր կազմում և ամեն ինչ կրոնի անունով էր: Մարդկային քաղաքացիական, բարոյական և սոցիալական կյանքի պայմաններն ու երևույթները ենթարկվում էին կրոնական խիստ կոնտրոլի, որն անխուսափելի էր և որից մի մազի չափ շեղվելու համար անգամ մարդիկ իրենց կյանքն էին հատուցանում: Արդ, ինքներդ խոստովանեցեք, օրիորդներ և պարոններ, արդյոք մենք ևս նույն դրութեան մեջ չե՞նք այժմ, մենք, որ ապրում ենք նոր, լուսավորյալ կոչված դարում. արդյոք մեզանից յուրաքանչյուրն յուր խղճի և մտքի ազատութեան վրա չի՞ զգում կրոնի բռնութեան անտանելի լուծք, ինչպես այդ զգում էր հին և միջին դարերում յուրաքանչյուր մարդ... Օրիորդներ և պարոններ, բավական է, որքան իբրև կրոնական ազգ ապրեցինք, ապրենք այժմ էլ իբրև քաղաքական ազգ. ամաչենք, վերջապես, լուսավոր Եվրոպայից. մենք ամեն բան ընդունել ենք նրանից, բայց որն ամենակենսականը և ամենանահրաժեշտն է մեր խղճի և մտքի ազատութեան համար, դրանից խուսափում ենք, կարծես վախենում ենք դրանից: Դատապարտելի է միանգամայն այն ազգը, որ դիտմամբ իրեն կրոնի տրամադրութեան տակ է դնում: Ո՞ր ազգն է կրոնով առաջացել, որ մենք առաջանանք.— ո՞չ մի ազգ: Կրոնը մարդկանց համար է ստեղծված և ո՞չ թե մարդիկ կրոնի համար: Ես վերջացնում եմ իմ խոսքս. օրիորդներ և պարոններ, և հարցնում եմ. որ երանելի չի՞ լինի արդյոք այն մարդը մեղանում, որ առաջին անգամ քաջութիւն կունենա բառնալու կրոնի բռնութեան ամուսնական հարցում, որովհետև կրկնում եմ, մեր բոլոր կենսական խնդիրների շարքում այսօր ամուսնական խնդիրն է, որ գայթակղութեան բար է դարձել և որը պահանջում է յուր շուտափույթ լուծումը...

Մասխարյանցը վերջացրեց յուր ոգևորված ճառը: Փոքրիկ սենյակում հավաքված առաջադեմ գաղափարներով տոգորված, թարմ մտքերի սիրահար օրիորդներն ու պարոնները հիացած ծափահարեցին ճառախոսին, որ կես ժամի չափ շարունակ խոսում էր

և խոսում էր ինչպիսի՞ ոգևորութեամբ, ինչպիսի՞ ճարտասանութեամբ:

— Բրավո... կեցցե՛ս... լավ խոսեց,— ծափահարութեան միջից լսվում էին բացականչություններ:

Մասխարյանցն անվազն էլի մի երկու, երեք բոպե շարունակ գլուխ էր տալիս սրան ու նրան և միանգամայն չէր իմանում, թե ինչպես արտահայտե յուր շնորհակալութիւնը:

Վերջապես ծափահարութիւններն ու բացականչությունները դադարեցին, և որովհետև արդեն գիշերվա ժամը տասներկուսն էր, այդ պատճառով ամենքն էլ վեր կացան, սեղմեցին տան տիրոջ ձեռքը, դուրս եկան, հագան իրենց վերարկուները, գլխարկները և քաշվեցին իրենց տները:

2

Մասխարյանցը վերարկուի բոլոր կոճակները զցցեց, ձեռնոցները հագավ և շտապ քայլերով հեռացավ: Ճանապարհին նրա միտքն ամբողջապես զբաղված էր յուր խոսած ճառով, այն ազդեցութեամբ, որ գործել էր այդ ճառն ունկնդիրների վրա և հիացման այն ծափահարութեամբ ու բացականչություններով, որոնցով վարձատրեցին նրան յուր նոր գաղափարները վարդապետելու համար: Նա երջանիկ էր համարում իրեն, որ թեև հասարակութեան «մասսան», ժողովրդի մեծ «կոնտինգենտն» անտարբեր է յուր քարոզած նոր գաղափարներին, որովհետև տակավին անընդունակ է դրանց հասկանալու, բայց կան արդեն, թեև փոքր թվով, լուսամիտ, դեպի քաղաքականութիւնը ձգտող օրիորդներ և երիտասարդներ— թարմ ուժեր, որոնք ի սրտե համակրում, ոգևորվում և հետևում են իրեն:

Նա մտադիր էր յուր՝ բերանացի քարոզած նոր գաղափարները քարոզել և՛ գրավոր կերպով— վիպական կամ պոբլիցիստական գրվածքի ձևով, թեև նա համոզված էր, որ «հետադեմների», «խավարամիտների» և «րուտինականների» սագերն իսկույն սոսկալի աղմուկ պիտի բարձրացնեն և ինքն ամեն կերպ զարհուրելի հալածանքի պիտի ենթարկվեր: Սակայն այդ նրան բոլորովին երկյուղ չէր պատճառում. ընդհակառակն, այն գիտակցութիւնը, որ նա պիտի «զոհվեր» յուր սրբազան կոչումին, նրան ավելի եռանդ, ավելի ուժ էր ներշնչում յուր ընտրած փշյա ճա-

Նապարհովն առաջ շնթանալու, որովհետեւ պատմությունը նրան շատ օրինակներ էր տալիս, որ բոլոր դարերի և բոլոր ազգերի մեջ առհասարակ նոր մտքի, նոր գաղափարի «ինիցիատորը» միշտ հալածանքի է ենթարկվել, նույնիսկ մահվան, օրինակ՝ Գալիլեյը, Հուսը, Լութերը և այլն, և այլն:

Այլապես անկարելի է, քանի որ հասարակությունը, որի մեջ բնականաբար խոր արմատներ են ունենում հին սովորությունները, միանգամից անընդունակ է նոր գաղափարները հասկանալու, ըմբռնելու, ուրեմն և դրանց յուրացնելու, ուստի նա միշտ ընդդիմանում և շարաշար պատերազմ է մղում նոր գաղափարների դեմ, որոնք նրա անսովոր աչքերին ու մտքին հրեշավոր, այլանդակ բաներ են թվում: Մասխարյանցը շատ լավ գիտեր, որ այդ հոգեբանական մի ճշմարտություն էր, որ անթիվ անգամ ապացուցված էր մարդկային առաջադիմության պատմության ամբողջ ընթացքում:

Ուրեմն թող անշարժ, փտած, նեխած հասարակությունն ի՞նչ հալածանքի ուզում է ենթարկել իրեն, թո՞ղ ճշմարտության և լուսաի համար նահատակվածների թվում մեկն էլ ինքը լինի,— Մասխարյանցն այդ ուրախությամբ կտանե և կտանե այն քաղցր, այն երջանիկ հուսով, որ, վերջապես, կգա ժամանակ, երբ ապագա սերունդը կհասկանա նրան, կդատապարտե յուր նախորդների հրեշավոր արարքն և— ինչո՞ւ չէ— յուր մինչև այն ժամանակ անխնամ թողած շիրիմի վրա փառքի արձան կկանգնեցնեն...

Տ

Մասխարյանցն այն աստիճան հափշտակված էր այդ մտքերով, որ բոլորովին շիմացավ, թե ինչպես անցավ ճանապարհը և հասավ հյուրանոց, ուր ամեն գիշեր սովորություն ուներ գնալու նա բարձրացավ սանդուղքով, անցավ երկար միջանցքով և բաց անելով սենյակներից մինի դուռը, որը փակ չէր, ներս մտավ:

Սենյակում, սեղանի վրա լամպարը վառ էր: Մահճակալի վրա շորերը հագին, ձեռքերը գլխի տակ դրած, գանգուր, շեկ մազերով երեսն ի վեր պառկած էր մի գեղեցիկ, նորատի կին:

Նա քնած էր:

Մասխարյանցը դուռը կամաց գոցեց, ոտների մատների վրա

զգուշությամբ մոտեցավ նրան և խոնարհվելով՝ համբուրեց նրա շրթունքները:

Կինը հանկարծ արթնացավ և վեր թռավ տեղից:

Մասխարյանցը ծիծաղեց:

— Գրիշա,— կանչեց կինը:

— Մաշա,— կատակով պատասխանեց նրան Մասխարյանցը:

— Կածեցի թե ուրիշն է, վախեցա:

— Ինչո՞ւ անպատճառ ուրիշն և ոչ ե՞ս:

— Որովհետև դու այնքան ուշացար, որ կարծեցի, թե այս գիշեր այլևս չես գալ ինձ մոտ: Սպասելով քունս տարել էր:

— Ինչո՞ւ, ուրիշ ժամանակ էլ այսպես ուշ չե՞մ եկել քեզ մոտ:

— Եկել ես, բայց... նու, ինձ թվում էր, թե այս գիշեր այլևս չես գալ: Որտե՞ղ էիր:

— Մի տեղ ժողով կար, այնտեղ էի:

— Միշտ ժողով և ժողով... շա՛տ թունդ ազգասերն ես: Գայաստան, Գայաստան... հա՞:

Եվ Մաշան մի տեսակ լիրբ, ծաղրական ժպիտով նայեցավ Մասխարյանցին:

— Է՛հ, Մաշա, մի՞թե դու էլ ինձ այն հիմարների հետ ես համեմատում,— պատասխանեց Մասխարյանցը լուրջ, բայց թեթև հանդիմանությամբ:

— Գե՛հ, դե՛հ, ինձանից մի՛ ամաչիր...

— Вот тебе! ինչո՞ւ պետք է քեզանից ամաչեմ:

— Հա՛, հա՛, հա՛... — յուր սուր ձայնով բարձրաձայն ծիծաղեցավ Մաշան և Մասխարյանցի գեղեցիկ գլուխն առնելով յուր երկու ձեռքերի մեջ, մի քանի անգամ սաստիկ ամուր համբուրեց նրան:

Մասխարյանցը, որ արդեն հանել էր ձեռնոցներն ու վերարկուն, նստեց աթոռի վրա:

— Դե՛, Մաշա, ի՞նչ ենք անում,— ասաց նա,— նստատիկ քաղցած եմ:

— Ձանգահարե՞մ:

— Ձանգահարիր:

Մաշան մի քայլ արեց դեպի զանգակը, բայց հանկարծ կանգ առավ և շուտ եկավ դեպի Մասխարյանցը:

— Գրիշա,— ասաց նա լրջությամբ,— ձեռաց ինձ մի տասը
ոտրլի փող պետք է տաս:

— Ի՞նչ ես անում:

— Ձմեռվա նոր ձևի գլխարկ է եկել, պետք է առնեմ. իմ գլխարկից
այլևս ոչ ոք չէ ծածկում:

— Լավ, կտամ: Շուտ դանդաճարի, ես դեռ քաղցած եմ:

Մաշան կանգնած տեղը թռավ ուրախությունից, վազեց դեպի
զանգակը, բայց հանկարծ կանգ առնելով, արագությամբ շուտ
եկավ, մի օղային համբույր տվավ Մասխարյանցին և նորից վազեց
դեպի զանգակը: Նա ամուր սեղմեց էլեկտրական զանգի զրս-
պանակը:

Սպասավորը ներս մտավ:

— Ես պատվիրե՞մ, թե՞ դու,— դիմեց Մաշան Մասխար-
յանցին:

— Պատվիրիր, ինչ ուզում ես, միայն թե շուտ լինի:

Մաշան սպասավորին մի փառավոր ընթրիք պատվիրեց:

Սպասավորը դուրս գնաց:

Կես ժամից հետո Մասխարյանցն ու Մաշան սեղանի առաջ
նստած՝ ընթրում էին: Սեղանի վրա փայլում էր մի շիշ Կախեթու
գլուխ գինի և մի շիշ էլ շամպանիա: Առաջինը Մասխարյանցի հա-
մար էր, վերջինը Մաշայի համար:

4

Գիշերվա ժամը երեքն էր, երբ Մասխարյանցը կառք նստած՝
զնաց իրենց տուն: Կախեթու գլուխ գինին թեև բավական կպել էր
նրան, բայց նրա ուշքն ու միտքը կատարելապես գլխին էր: Ան-
հաստատ քայլերով բարձրանալով երկար պատշգամբը, նա կանգ
առավ յուր բռնած բնակարանի սենյակներից մեկի դռան առաջ և
ամուր բախեց:

Գիշերվա հագուստով ցրտից կուշ եկած նրա կինը՝ Թամարը,
գուռը բաց արավ:

Մասխարյանցը, առանց նրա դեմքին նայելու անգամ, ներս
մտավ:

Կինը նորից փակեց դուռը:

— Ինչո՞ւ այսքան ուշացար, Գրիգոր,— անհամարձակությամբ
հարցրեց նա:

Մասխարյանցը, որ ուզում էր գնալ յուր սենյակը, հանկարծ
կանգ առավ և վառվող աչքերով շուտ եկավ դեպի Թամարը:

— Քեզ ի՞նչ,— գոռաց նա,— ես քեզնից հաշիվ պահանջո՞ւմ
եմ քո գործերի համար, որ դու ինձանից պահանջում ես... Ես քեզ
հազար և հարյուր հազար անգամ ասել եմ, որ մենք միմյանց ան-
հատականության վերաբերությամբ ոչինչ գործ չունենանք... ասե՞լ
եմ, թե ոչ... հա՞, ասե՞լ եմ:

Խեղճ կինը՝ թե՛ ցրտից և թե՛ երկյուզից դողողալով՝ մնացել
էր կուշ եկած դռան մոտ: Նա մինչև անգամ չէր համարձակվում
գլուխը բարձրացնել և նայել ամուսնու դեմքին:

— Ամուսիններ ենք, պետք է ասես,— շարունակեց Մաս-
խարյանցը,— ինչ որ քեզ է վերաբերում, ես պետք է գիտենամ,
ինչ որ ինձ է վերաբերում, դու պետք է գիտենաս: Այնպես չէ՞,
Բայց գիտե՞ս այդպես ով է անում.— այդպես անում են միայն
խարազ Գևոն և փինաչի Մաթոսն իրենց հուռի-մուռիներով, իսկ
փոքր ի շատե կրթված, ինտելիգենտ մարդու համար այդ վաղուց
արդեն անախրոնիզմ է դարձել: Քաղաքակրթությունն այժմ պա-
հանջում է ամուսինների մեջ կատարյալ ազատություն. մարդը
պարտավոր չէ կնոջը հաշիվ տալու իր գործերի. համար, կինը՝
մարդուն, եթե այդ չեն ցանկանում: Լուսավոր Եվրոպայում վա-
ղուց արդեն խորտակված է այն անիծված շղթան, որով մարդ ու
կին կապված էին լինում միմյանց հետ իրենց կյանքի ամբողջ ըն-
թացքում, թեկուզ այդ կյանքը թույն լիներ և, ո՞չ ոք, բացի մա-
հից, իրավունք չուներ այդ շղթան խորտակելու: Մեզանում գեո-
լու գոյություն ունի այդ շղթան, այդ զարհուրելի շղթան, մեր
տգիտության, մեր խավարամտության, մեր հետադիմության շնոր-
հիվ, և այդ շղթան ո՞վ է կոտում,— զարհուրելի՛ է.— կրո՞նք, եկե-
ղեցին... Բայց ես առաջինը կլինեմ մեզանում, որ կփշրեմ այդ
շղթան և ցույց կտամ խավարի մեջ նեխած մեր կրոնականներին,
որ կրոնը, եկեղեցին ոչինչ են, և որ մարդու, ազատ մարդու համար
կա միայն մի ինչ և այդ մի ինչը խղճի և մտքի ազատությունն է...
Նա գնաց յուր սենյակը, բայց նույն րոպեին դարձյալ ներս
մտավ:

— Վերջին անգամն եմ ասում,— գոռաց նա,— այսուհետև
այլևս չհամարձակվես ինձ մի որևէ հարց առաջարկելու, թե ին-
չո՞ւ ուշացա, որտե՞ղ էի և այլն: Այս վերջին տարումս դու իմ հո-

գին այստեղ հասցրիր (նա ցույց տվավ յուր կոկորդը): Բավական է, որքան ես քեզ հետ խարազ գետնութունն ու փինչախի մաթոսութունն արեցի. այլևս չեմ կարող... ես չեմ կարող ճնշել իմ մեջ (նա ձայնը ավելի բարձրացրեց) խղճի և մտքի ազատությունը, հասկանում ես, թե ոչ, չեմ կարող. այդ մի սոսկալի սրբապղծություն է, որ հակառակ է իմ դատողությանս, իմ գաղափարներես, իմ հոգուս:

Նա մի քայլ առաջ դրեց դեպի կինը և ձայնը ցածրացնելով, շարունակեց.

— Ես այլևս չեմ կարող քեզ հետ կենակցել, հասկանում ես, թե ոչ: Կենակիցները պետք է միմյանց հասկանան, բայց երբ չեն հասկանում, ինչո՞ւ են միասին ապրում: Ասա՛ խնդրեմ, մինչև ե՞րբ պետք է քեզ հետ կերակրի, լվացքի, երեխայի հագուստի և այլ այսպիսի հիմար բաների մասին խոսեմ. քաղաքակիրթ և քաղաքական աշխարհում հազար ու մի խնդիրներ, դեպքեր, մտքեր են հուզում, տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական նորանոր հարցեր են արծարծում, իմ ուղեղս էլ պահանջում է դրանց մասնակից լինել, բայց դու կարո՞ղ ես ինձ հետ մտածել, խորհել, լողակապես դատել, դու, որ իմ կյանքի ընկերն ես, ինձ հետ միասին ապրում ես... Վերջապես, ի՞նչ ես ուզում ինձանից. ինչո՞ւ չես գնում մի այնպիսի մարդու մոտ, որ քեզ կհասկանար և որին դու կհասկանայիր: Գնա՛, ես քեզ ազատություն եմ տալիս, միայն թե ինձ էլ ազատ թող... Ես խո չեմ կարող իմ ամբողջ կյանքս թունավորել միայն նրա համար, որ եկեղեցումը քահանային ասել եմ, թե՛ «տեր եմ...» Այդպես միայն վերին աստիճանի հիմարները կանեն և նրանք, որոնք չգիտեն, թե ինչ է նշանակում խղճի և մտքի ազատություն,— իսկ ես, ներողություն, այդպիսիներիցը չեմ, այո՛, չե՛մ, չե՛մ...

Նա լռեց, գնաց դեպի յուր սենյակը, բայց հանկարծ կանգ առավ և շուտ եկավ:

— Վաղն այլևս չտեսնեմ քեզ այստեղ,— ասաց նա կտրուկ, խիստ ձայնով:— Գնա՛, ուր ուզում ես, միայն թե՛ ես այլևս չե՛մ կարող քեզ հետ ապրել: Լսո՞ւմ ես, վա՛ղը:

Կինը ցնցվեց և առաջին անգամ աղերսագին նայեց նրան:

— Գրիգոր... — շշնջաց նա և նրա ձայնը դողաց:

— Ես այլևս չեմ ճանաչում քեզ. մենք այսուհետև միմյանց համար օտար ենք:

Եվ Մասիսարյանցը բռնեց յուր սենյակի դռան փականքից:

— Գրիգոր,— կրկնեց կինը.— ախր ինչո՞ւ...

— Ինչո՞ւ,— գոռաց Մասիսարյանցը:— Որովհետև տգետ ես, այ ինչու:

— Սովորեցրու ինձ, ինչ որ ուզում ես, միայն թե... մի դուրս անիր ինձ...

— Սովորեցրո՞ւ... Ե՞ս սովորեցնեմ... ինձ հարկավոր չէ այնպիսի կին, որ նոր պետք է սովորի:

— Բաս առաջ չգիտեիր, որ ես տգետ եմ, ինչո՞ւ այն ժամանակ ինձ հետ ամուսնացար:

Կնոջ այդ աստիճան համարձակությունն ավելի բորբոքեց Մասիսարյանցին:

— Այն ժամանակ ուրիշ ժամանակ էր, հիմա ուրիշ ժամանակ,— գոռաց նա:— Այն ժամանակ իմ հայացքներս ամուսնության վերաբերությամբ ուրիշ տեսակ էին, հիմա ուրիշ տեսակ: Նոր կյանքը միշտ նոր պահանջներ է դնում մարդու վրա, իսկ ես հետուղեմներից և անշարժականներից չեմ, որ միշտ հնի գունալուծ լար գամ... Վա՛ղը, վերջին անգամն եմ ասում, վա՛ղը... Կարող ես որդուդ էլ հետդ տանել, եթե ուզում ես:

— Գրիգոր, Գրիգոր... — աղերսագին կանչեց կինը մի քանի քայլ առաջ դնելով, բայց Մասիսարյանցը դուրս գնալով յուր սենյակը, դուռն ամուր շրխկացրեց յուր հետևից:

Թամարն ընկավ դռան մոտ ծնկների վրա, դեմքը ծածկեց ձեռքերով և սաստիկ, զսպած հեկեկանքը խեղդեց նրա կոկորդը:

Փոքրիկ, երեք տարեկան աղջիկը, որ հոր գոռում-գոչումների վրա արթնացել, նստել էր մահճակալի վրա և, ոչինչ չհասկանալով, լուռ վկա էր սենյակում հոր և մոր միջև պատահած անցքին, այժմ լսելով մոր հեկեկանքը, ինքն էլ սկսեց լաց լինել:

Հետևյալ օրը գիշերը երկաթուղու երրորդ կարգի վագոններից մինում նստարանի անկյունում շալի մեջ փաթաթված, կուշ եկած նստած էր Թամարը, իսկ գլուխը նրա ծնկանը դրած, փոքրիկ վերմակի տակ, պառկած քնած էր նրա աղջիկը: Նրա գլխի վերևը— փոքրիկ դարակի վրա ուրիշների ճամպուրակների, կապոցների, արկղիկների հետ սպիտակին էր տալիս և նրա մի ոչ այնքան մեծ

կապոցը, որի մեջ էր այն բուրբ, ինչ որ նա տանում էր յուր հետ ամուսնու տնից:

Նա գնում էր Շ... յուր հորանց տուն:

Նրա աչքերը շատ լաց լինելուց կարմրել, ուռել էին, սիրտը ջգված էր. ամեն մի բուրբ պատրաստ էր հեկեկալու: Ախր ի՞նչ էր արել ինքը, ի՞նչ... ի՞նչ մեղք էր գործել, որ ամուսինն այդպես խայտառակ կերպով վռնդում էր յուր մոտից... Նա այնքա՛ն էր սիրում Գրիգորին, այնքա՛ն նվիրված էր յուր տուն ու տեղին, ուրեմն ուրիշ էլ ի՞նչ էր ուզում Գրիգորը նրանից...

«Իհարկե, նա սիրում է ուրիշին և ինձ դուրս է անում», մտածում էր Քամարը և որքան նա աշխատում էր ուրիշ կերպ բացատրել յուր ամուսնու վարմունքը, դարձյալ և դարձյալ պատճառն այն էր դուրս գալիս, ինչ որ միանգամից տպավորվել էր նրա ուղեգրում:

1889

ԱՂԱ ՄԱՐՏԻՆԻ ՊԱՐԻԿԸ

Աղա Մարտինը, երբ դեռ աղա չէր, այլ հասարակ մշակ և անունն էլ Մարտիրոս, ամառ-ձմեռ և գիշեր-ցերեկ գրպակը զլիսից չէր վերցնում, որովհետև քոսը տեղ-տեղ կերել էր նրա միանգամայն լերկ գանգի մաշկը, զզվելի սպիներ թողնելով այնտեղ, որի համար և քաշալ Մարտիրոս էին անվանում նրան: Իսկ հետո, որ իր աչքաբացության շնորհիվ կոպեկ-կոպեկ դիզելով կապալառու և աղա դառավ, էլ ոչ ոքից չէր ամաչում գրպակը զլիսից վերցնելու, որովհետև հիմա պարիկ (կեղծամ) էր դնում երկայն կարմրավուն փափուկ մաշկերով, որոնք մեջտեղից կիսված կիսաբոլոր ծածկում էին նրա լերկ գանգը մի ականջի քամակից սկսած մինչև մյուս ականջի քամակը, բաց թողնելով միայն ճակատը:

Ա՛ր գարամուսի զուգադիպությամբ նրա կինն էլ քաշալ էր: Աղա Մարտինն այդ բանը հետո էր իմացել, երբ արդեն ամուսնա-

ցել էր, որովհետև նշանառաջի ժամանակ Անանիին ցույց էին տվել, վրացական հագուստով— թշերի այս ու այն կողմը կախված կավիթներով, զլիսին դրած թասակրավով և այլն:

Թերևս այդ զուգադիպությունն էր պատճառը, որ մարդ ու կին մոխադարձաբար ոչ մի հակակրանք չէին տածում դեպի իրենց այդ ֆիզիկական պակասությունը և, ընդհակառակը, շատ հաշտ ու սիրով էին ապրում իրար հետ: Տարին մեկ կամ երկու անգամ գուցե, երբ որևէ պատճառով նրանք դիպչում էին իրար և կինը լեզուն իրեն չէր պահում, մարդը հանկարծ դուրս էր գալիս համբերությունից և գոռում.

— Սուս կաց, թե չէ էդ քաշալ զլուսդ կկոտրեմ:

Կինն էլ, շատ լավ գիտենալով, որ նա ոչ քաշալ, ոչ էլ մի այլ տեսակ զլուս կոտրելու շնորհ չունի, պատասխանում էր արհամարհանքով.

— Ի՛, հողեմ քաշալ զլուսդ:

Ու հեռանում կովի դաշտից:

Սրանով էլ վերջանում էր ընտանեկան տրագեդիան անանց որևէ աղետալի հետևանքի, որից հետո մարդ ու կին էլի առաջվա պես ջան էին ասում, ջան լսում:

Աղա Մարտինը և տիկին Անանին վաղուց հաշտվել էին իրենց մազազուրկ և սպիներով այլանդակված գանգերի հետ, այնպես որ, մինչև անգամ կարծում էին, թե մարդկային գանգերն առհասարակ այդպես էլ պետք է լինեն, ուրիշ կերպ լինել չեն կարող: Ուստի շատ էին զարմացել, որ իրենց միևնույն արջիկը և միևնույն արջան լույս աշխարհ էին եկել բոլորովին այլ տեսակ գանգերով— փափուկ, փայլուն գանգուր մազերով ծածկված, այնպես որ տեսողը կասեր.— երանի ձեր տիրոջը, ի՛նչ լավիկներն եք:

Եվ իսկապես, շատ լավիկն էր թե՛ արջիկը, որին կիզուկա էին անվանում, և թե՛ տղան, որի անունը Վանիչկա էր: Դեռ փոքր հասակից ծնողները թողել էին նրանց իրենց ազատ կամքին, երբ ուզեին՝ դպրոց կանային, երբ չէ՝ չէին գնա. նրանց կամքը հրաման էր ծնողների համար: Դեռ քսան տարեկան գիմնադիստ էր Վանիչկան, որը կյանքի բոլոր հաճույքները վայելել էր, սկսած գիշերային ռեստորաններից, այգիներից մինչև կանանց ննջարանները: «Շող է, էլի, էլը դատի, ձին ուստի»,— ասում էր հայրը, երբ նա գանակը դնում էր հոր քկին, թե ուզես շուգես, պիտի փող տաս: Ու երբ գիմնադիստից նրան վռնդեցին իր լավ վարքի և գերազանց

ընդունակութիւնների համար, նա այնպիսի մի անպատում թեթեւութիւն զգաց, որպէս թե մի կարևոր ծանր բեռ ցած գցեց մեզ-քից: Այժմ արդեն բոլորովին ազատ էր ինչպէս ծիտը և իր նման ուրիշ ծտերի հետ քեֆ էր անում ո՛րտեղ և ի՛նչպէս որ ուզում էր սիրտը:

Աղա Մարտինը տեսավ տղայի սանձն արդեն շատ է բաց թողել և ուզեց մի քիչ քաշել: Բայց քյոհլան ձիու պէս արշավող Վանիչկան այդպիսի բաների սովոր չէր և փրփուրը բերանին, աչքերից կրակ թափելով, ծառս ելավ:

— Ասում եմ տո՛ւր, պապա:

— Չեմ տա:

— Տո՛ւր, ասում եմ, պապա:

— Էլ չեմ տա, մինչև խելքի չգաս:

— Էլի եմ ասում, պապա, տո՛ւր:

— Ուզում ես հազար անգամ ասա: Հերիք է, ինչքան փողերս տարար քամու տվիր:

— Տուր, պապա, թե չէ կփռձմանես:

— Ղուո՛րթ:

Եվ աղա Մարտինը մի կուշտ ծիծաղեց:

— Պապա, դու ծիծաղում ես, բայց իմ ծիծաղը չի գալիս. ես չուրջ բան եմ ասում, կփռձմանես:

— Դե կո՛րի հա, շան լակոտ,— հանկարծ պայթեց պապան:— Սատկես էլ, էլ մի սև գրոշ չեմ տա, որ աչքդ կոխես: Հերիք է, ասում եմ, դառը քրտինքով դատած փողերս տանես քեզ պես ավարեքի հետ քոռուփուշ անես: Կո՛րի աչքիցս, թե չէ, չեմ գիտի ի՛նչ կանեմ:

Վանիչկան մի ըռպե լուռ ու անասան նայեց հոր շառագունած դեմքին, հետո մի բառ միայն արտասանեց, որքան խորհրդավոր, նույնքան և սպառնալից մի բառ.

— Լա՛վ...

Ասաց ու գնաց: Գնաց ու կորավ: Չերևաց ոչ այդ օրը, ոչ էլ ամբողջ գիշերը: Այդ բանը շատ էլ շանհանգստացրեց ծնողներին, որովհետև Վանիչկան շատ հաճախ ամբողջ օրով ու գիշերով կորչում էր և լուսադեմին էր միայն տուն գալիս քնելու: Բայց հետևյալ օրը լուսացավ, ճաշ դառավ, գիշերը վրա հասավ, էլի լուսացավ, Վանիչկան չկար ու չկար: Այս անգամ արդեն լուրջ անհանգրատութիւն տիրեց ծնողներին: Մարդիկ զրկեցին, իրենք ընկան

դես-դեն, մինչև անգամ աղջկան էլ զրկեցին ծանոթ-բարեկամների մոտ հարցուփորձ անելու: Վանիչկան ոտքով-գլխով կորել էր:

Երբ որոնումները միանգամայն ապարդյուն անցան և հույսները բոլորովին կտրեցին, նոր միայն տիկին Անանին սկսեց վայ տալ որդու կորուստը.

— Վա՛յ, բոռանամ ես, անպատճառ գլխին մի բան է բերել. անպատճառ իրան Քուռն է գցել՝ խեղդվել: Վա՛յ, կուրանան քու մոր աչքերը, որդի չան, էս ինչ սև՝ օրի կանգնեցիր ինձ:

Ասում էր ու մեկ՝ գլխին, մեկ ծնկներին տալիս: Հետո վրա պրծավ մարդուն.

— Ա՛խ, ա՛յ մարդ, ի՛նչ ասեմ քեզ, որ սիրտս հովանա: Հավիտենական կրակ գցեցիր սիրտս, հավիտենական կրակով էրվես դու: Անտեր անեմ քու էդ փողերը. պահում էիր, որ քելեխ անե՞ս: Ուզեց՝ կտայիր, է՛լի, ի՛նչդ կպակսեր, ե՛րբ չէիր տվել, որ հիմի շտվիր և նա էլ գնաց Քուռը գցեց իրան: Դե երբ որ որդուս մահվան պատճառը դառար, էլ քե՞զ ինչ եմ անում, էլ դո՞ւ ինչիս ես պետք, էլ ի՛նչ սրտով նայեմ քեզ, կարոտել ե՞մ էդ քաշալ գլխիդ...

Աղա Մարտինը սրտի խորքում, իհարկե, զգում էր, որ որդու կորստյան պատճառը ինքն է, ուստի կնոջ հանդիմանութիւններն ու անեծքները սկզբում լսում էր առանց ձայն-ծայտուն հանելու իբրև արժանի հատուցում, բայց հետո, երբ կինը արդեն չափից անցավ և թվում էր, թե անվերջ պիտի շարունակեր, մանավանդ որ այդպիսի դեպքերի համար պահած «բաշալ» բառն էլ մեջտեղ նետեց, էլ շհամբերեց և մեկեն պայթեց ամպի գոռոցի պես.

— Դե հերիք է ճղճղաս, այ կնիկ, թե չէ, մեկ էլ տեսար տվի երկու կես արի էդ քաշալ գլուխդ: Իմ դարդը հերիք չի, դու էլ մյուս կողմից ես կատաղած շան պես վրա պրծնում:

Հետո տեսնելով, որ ինքն էլ չափից անցնում է, տոնր մեղմացրեց և մասամբ էլ կնոջը սիրտ տալու համար, ավելացրեց.

— Մի՛ վախենա, նա էն պտուղը չի, որ գնա Քուռը գցի իրան: Ով գիտի ո՛ր ավարեքի հետ է օր ու գիշեր լուսացնում: Խո լսել ես անառակ որդու պատմութիւնը. երբ որ կսկսի քաղցած զկուտալ, ինքն իրա ոտովը կգա:

Եվ իսկապէս, աղա Մարտինի անառակ որդին հենց այդ օրը եկավ, բայց ոչ թե իր նախատիպի պես զղջալով, այլ քիթ ու մուրթը կախ և ամենքի հետ խոռով: Ու երբ սկսեցին հարցուփորձ անել, թե ո՛րտեղ էր, ինչո՞ւ տուն չէր գալիս, ձայն-ծայտ չէր հանում.

նստած էր հնդուհավի պես փքված: Ծաշին ինչքան կանչեցին, դուրս չգնաց ճաշելու: Մայրը ստիպված եղավ ինքն իր ձեռքով բերելու նրա բաժինը: Որդին կատաղեց.

— Տա՛ր, թե չէ դուրս կշարտեմ:

— Շաշ-շաշ մի՛ խոսի, կեր,— ասաց մայրը, հանգիստ կերպով և դուրս գնաց: Հետո, որ մտավ տեսնելու՝ կերե՞լ է, թե իսկապես դուրս շարտել, տեսավ, որ ոչ միայն կերել է, այլև ամանները լպստել:

2

Այսպես, Վանիչկան մի քանի օր խոռով էր պահում իրեն, տանը ոչ ոքի հետ չէր խոսում, մանավանդ հոր հետ: Հայրն էլ նրա մոտ այնպես էր ցույց տալիս, թե նրա երկու օրվա անհայտացումը ոչ մի անհանգստություն չի պատճառել իրեն. ուզում է՝ կարող է գնալ կորչել թեկուզ հավիտյան, բայց որ հույս ունենա, թե այդպիսի սպառնալիքներով կարող է փող կորզել իրենից, շատ կսխալվի: Այսպես էր ցույց տալիս որդու մոտ, բայց համարյա ամեն օր մի գումար էր տալիս կնոջը, որ տանի «իրան սեցնի»: Կինն էլ տանում տալիս էր իբր թե մարդուց ծածուկ, հետն էլ խրատում, որ գծություններ չանի:

Այսպես, Վանիչկայի բանը ինչպես կոնֆլիկտից առաջ, այնպես էլ հետո, շատ լավ էր գնում, այնքան լավ, որ հոր հետ հաշտվեց և այժմ փողերն ընդունում էր ոչ թե մոր, այլ իրեն իսկ հոր ձեռքով, ինչպես առաջ:

Բայց եղավ մի ժամանակ, որ աղա Մարտինի գործերը լավ չգնացին: Ամենից առաջ՝ աղջիկն իր համար փեսացու էր ճարել և առանց հորը հարցնելու, այլ միայն մոր համաձայնությամբ, փեսացուի հետ պայմանավորվել, որ իր հետ տասը հազար օժիտ կտանի: Փեսացուն մի ջահել, սիրուն պողպորուշիկ էր: Մայր ու աղջիկ աղա Մարտինին գրել էին արդեն վճռված խնդրի առջև, և որովհետև այդ միջոցին աղա Մարտինը մի մեծ կապալ էր վեճերել, որից մեծ օգուտ էր սպասում, այդ բանի դեմ շառարկեց և իր կողմից հանդիսավոր խոստում տվեց փեսացուին: Բայց կապալը աղա Մարտինի հույսը շարդարացրեց— մեծ օգուտի տեղ սպասում էր մեծ վնաս տալ նրան, և նա չէր իմանում ինչպես տակից դուրս գա: Տրամադրությունը փշաջել էր, հանգստությունը կորց-

րել: Օր ու գիշեր նստած իր առանձնասենյակում, դավթարներն էր թերթում և համրիչը շխկացնում:

Հոր գործերի հենց այդ խառը ժամանակ Վանիչկան մի շաքաթ երեկո ընկերների հետ պայմանավորվել էր, որ վաղը՝ կիրակի առավոտվանից, իրենց «դամոչկաներով» գնան քաղաքից դուրս՝ այգիներում մի լավ քեֆ անելու: Այդ երեկո նա սովորականից վաղ տուն եկավ, որ, նախ, հորից փող ուզի և ապա մի լավ քնի հանգըստանա, թարմ ուժերով վաղվան դիմավորելու համար:

Երբ մտավ հոր առանձնասենյակը, աղա Մարտինը գրասեղանի առջև նստած՝ մեկ նայում էր անճոռնի տառերով խղբած իր դավթարներին, մեկ համրիչը շխկացնում: Դավթարների վրա հակված նրա գլխին կարմրագույն պարիկը սլլպում էր լամպի լույսի տակ:— Որդին որ մտավ, հայրը գլուխն անգամ չբարձրացրեց. հագիվ թե իմացավ էլ, թե մարդ մտավ — այնքան էր զբաղված և մտահոգ:

Վանիչկան սպասեց, սպասեց և տեսնելով, որ հայրն ըստ երևույթին միտք չունի գլուխը բարձրացնելու դավթարների վրայից, ձայն տվավ.

— Պապա:

Հայրը նորից ոչ գլուխը բարձրացրեց, ոչ էլ ձայն հանեց, այլ միայն ձեռքի ջղային շարժումով ավելի պինդ շրխկացրեց համրիչը:

— Պապա,— կրկնեց Վանիչկան մի քիչ ավելի բարձր, կարծելով, թե շլսեց:

Աղա Մարտինը էլի գլուխը չբարձրացրեց, բայց նրա տենդային շնչառությունից երևում էր, որ հետզհետե լցվում է կատաղությանը և որտեղ որ է, պիտի պայթի:

— Պապա, փո...

Ուզում էր սասել «փող եմ ուզում», բայց խոսքի կեսը կիսատ մնաց խեղճ Վանիչկայի բերանում, որովհետև աղա Մարտինը հանկարծ վեր թռավ այնպիսի կատաղի շարժումով, որ տակի աթոռը շուտ եկավ և ահագին շրխկոցով գլորվեց հատակի վրա:

— Մե, շուն շանորդի,— բղավեց նա ոչ մարդկային ձայնով,— էլի եկար գլխիս կանգնեցի՞ր: Էս բոպեին կորիր աչքիցս, թե չէ, կտամ երկու կես կանեմ գլուխդ: Մեկ իմ հալս էլ հարցրու, է՛, փո՛ւմ փճանալու: Ժամանակ ես գտե՞լ փող ուզելու, տո անառակ, տո ավարա շանորդի: Դե շո՛ւտ, կո՛րիր էս բոպեին աչքիցս,

թե չէ, ոտներիս տակ կգցեմ և էնքան կտամ, որ ասես թե հա՛...
 Լսո՛ւմ ես, թե չէ: Կորի՛ր ասում եմ:

Խեղճ Վանիչկան լսում էր, բայց չէր կորչում, որովհետև այն-
 քան էր ապշել, որ մինչև անգամ կորցրել էր վախի զգացումը:
 Հետո, տեսնելով, որ հայրն իսկապես կատակ չի անում, փասա-
 փուսեն քաշեց և դուրս գնաց:

Գնաց մոր մոտ և իր զարմանքը հայտնեց հոր վարմունքի
 վրա:

— Վո՛ւյ, բոռանամ ես,— ասաց մայրը,— քրոջդ բաժինը
 դեռ չեմ թամամացրել, չեմ համարձակվում բերանս բաց անեմ՝
 փող ուզեմ, որ պակաս-մակասն առնեմ, դու գնում ես փող ուզում,
 որ քեֆ անե՞ս:

— Ինչո՛ւ, է՛, ի՞նչ է պատահել որ:

— Ո՞նց թե ինչ է պատահել. բաս դու չգիտե՞ս, որ հայրդ
 փողրաթից ահագին վնաս է կրո՞ւմ:

— Ես ի՞նչ գիտեմ: Նա ինձ իր գործերին ե՞րբ է խառնում որ:

— Իհարկե, որովհետև շատ լավ որդի ես: Գու միայն նրա
 փողերը խժոճել գիտես, ուրիշ ոչինչ:

Վանիչկան նեղացավ:

— Լա՛վ, հիմի էլ դո՛ւ մի գելի ավետարան կարդա գլխիս: Ես
 ոչինչ չգիտեմ: Ինձ փող է հարկավոր, պետք է տաս:

— Ա՛յ որդի, ո՞րտեղից տամ: Ես փող եմ կտրո՞ւմ:

— Փող ես կտրում, թե չէ, պետք է տաս: Խո չե՞մ խայտա-
 ոակվելու ընկերներինս մոտ:

— Ա՛յ հողեմ ընկերներիդ գլուխը, որ քեզ խելքից հանել են,
 առանց էն էլ խո խելք չունես, որ քու լավն ու վատը ջոկես: Գնա,
 գնա քնի ու ոչ հորդ, ոչ էլ ինձ մոտ փողի մասին բերանդ բաց չա-
 նես:

Մոր մոտ անհաջողութուն կրելուց հետո Վանիչկան գնաց
 քրոջ մոտ:

Քույրը միայն ծիծաղեց:

— Փող ունենամ,— ասաց,— մի լավ գլխարկ եմ տեսել, կը-
 գնամ կառնեմ, կծածկեմ:

Քրոջ այդ ծիծաղն էլ բավական էր, որ Վանիչկան նրանից էլ
 հույսը կտրեր: Նա քաշվեց իր սենյակը և, շնայելով արդեն բա-
 վական ուշ էր, քնելու մասին չէր էլ մտածում. միտքը գործում էր
 բոլորովին այլ ուղղությամբ, գործում էր լարված մեքենայի պես:

Հետևյալ օրը առավոտյան փեսացու պողպորուչիկն անակըն-
 կալ կերպով եկավ, ասաց, թե տնից հեռագիր է ստացել, հայրը
 ծանր հիվանդ է, շտապ կանչում են իրեն, արդեն արձակուրդ է
 վերցրել և այդ օրվա տասնմեկի գնացքով մեկնելու է, ուստի եկել
 է մնաք բարով ասելու:

Աղա Մարտինը իր հաշիվների վրա երկար չարշարվելուց
 հետո գիշերը շատ ուշ էր պառկել և, ըստ երևույթին, դեռ քնած
 էր: Կինը շտապեց նրան զարթնեցնելու: Բայց ննջարանի դուռը
 բանալուն պես ակամա կանգ առավ շեմքին:

— Է՛ս ինչ է,— ասաց ծայր աստիճան ապշած:

Նրա աչքերին ներկայացավ հետևյալ տեսարանը.

Բարձերն ընկած էին մահճակալի մի կողմը, վերմակը և ւա-
 վանը հատակի վրա, ներքնակը կիսով չափ կախ էր ընկած մահ-
 ճակալից, աղա Մարտինի հագուստը, կոշիկները, հողաթափերը և
 գուլպաները թափթփված էին ցաքուցրիվ, սեղանը, աթոռներն ան-
 կարգ շարժված էին դեսուղեն, իսկ ինքը աղա Մարտինը չէր երե-
 վում: Հետո միայն տիկին Անանին տեսավ, որ ինչ-որ ահագին
 սպիտակ բան շարժվում է մահճակալի տակ: Գա ինքը աղա Մար-
 տինն էր ներքնաշորերով, մերկ ոտներով ու գանգով: Կարծես հըս-
 կայական մի գորտ ոտները տարածած փորսող է տալիս մահճա-
 կալի տակ: Տեսարանն այնքան տարօրինակ էր, որ առաջին րո-
 պեններին կինը կարծեց, թե մարդը կապալի անհաջողութունից
 խելագարվել է, և ուզում էր սարսափահար դուրս վազել օգնու-
 թյուն կանչելու: Բայց այդ միջոցին աղա Մարտինը տնքտնքալով,
 ամբողջովին կաս-կարմիր կտրած, դուրս սողաց մահճակալի տա-
 կից և երկու ձեռքի վրա հենվելով հաղիվհաղ կարողացավ իր ա-
 հագին մարմինը բարձրացնել ոտների վրա:

— Ա՛յ մա՞րդ, ի՞նչ էիր շինում մահճակալի տակ,— հարցրեց
 կինը:

— Աստված ո՛չ գիտի սատանի գլուխն ու արևը,— ասաց աղա
 Մարտինը ծանր հեալով, որից նրա սարի պես ցցված փորը բարձր
 ու ցածր էր անում շապկի տակ: Ասաց և արյունով լցված աչքերն
 սկսեց ման ածել հատակի վրա, ըստ երևույթին ինչ-որ որոնելով:

— Ախր ի՞նչ է պատահել, է՛,— այլևս չկարողանալով համբե-
 րել, բացականչեց կինը:

— Զահրումար ու աստծու կրակ է պատահել,— սրտանց պատասխանեց աղա Մարտինը,— պարիկս կորել է:

Կինը ապշած նայեց նրա մազագուրկ, այլանդակ զանգին:

— Ինչպե՞ս թե կորել է, ի՞նչ ես ասում:

— Կորչելն ինչպե՞ս կլինի, պոզավոր խո չի՞ լինի: Կորել է, է՛լի, ման եմ գալիս, չեմ գտնում:

— Ուր պետք է կորչի, ա՛յ մարդ, թե լինի, էստեղ կլինի, է՛լի:

— Դե որ էդպես է, գտիր, տեսնեմ ոնց ես գտնում,— ասաց աղա Մարտինը և սաստիկ հոգնած նստեց աթոռի վրա:

— Ամբողջ սենյակը շուռումուռ տվի, չգտա, հիմի դու ասում ես՝ էստեղ կլինի: Դե գտիր, է՛լի, ի՞նչ ես աչքերդ շորս շինել, ինձ նայում:

Կինն սկսեց որոնել, նորից ամեն բան տակնուվրա արավ, նայեց մահճակալի տակ, էլ անկյուն ու պահարան չթողեց, նույնիսկ ձեռքերը կոխեց ամուսնու կոշիկների մեջ,— սլարիկը չկար ու չկար:

Նրա շիգրը շատ եկավ, որ չկարողացավ գտնել:

— Ով գիտե ո՞րտեղ ես դրել. ո՞րտեղ չէ, մոռացել ես,— ասաց նեղացած:— էդ անտեր փողրաթը խո խելք չի թողել գլխիդ:

— Ա՛յ կնիկ, փողրաթն ի՞նչ մեղք ունի. էն անտերը քնելիս էստեղ էի դրել, ա՛յ, էստեղ,— պատասխանեց աղա Մարտինը ձեռքը զարկելով փոքրիկ կոթ սեղանի երեսին:

— Բաս խո սատանեքը շտարան:

— Սատանեքը տարան թե շտարան, տեսար՝ չկա:

— Բաս հիմի ի՞նչ անենք, որ փեսեն հրեն եկել, քեզ է սպասում:

Աղա Մարտինը վեր թռավ տեղից:

— Ի՞նչ ես ասում, ա՛յ կնիկ:

— Մի ժամ է՝ եկել է: Ո՞նց պետք է դուրս գաս:

— Աստված ոչ գիտի իմ գլուխն ու արևը,— ասաց աղա Մարտինը երկու ձեռքով խփելով իր լերկ զանգին:— Նրան էլ ո՞ր սատանան բերեց հենց էսօր: Ինչո՞ւ է եկել էսպես վաղ-վաղ:

Կինը պատմեց փեսայի գալու պատճառը:

— Օկել է մնաք բարով ասելու, ո՞նց կլինի, որ դուրս չգաս:

— Ա՛յ կնիկ, իսկի մտածում ե՛ս ինչ ես ասում. էս գլխով ո՞նց դուրս գամ:

— Գրափդ ծածկեր. ասա՛ մրսեղ եմ:

— Բա գրափի տակից չի երեւա՞: Բան ասա, բանի նման լինի Մարդ ու կին առժամանակ մնացին ծայր աստիճան տարակուսանքի մեջ, շիմանալով ի՞նչ հնարեն:

Հանկարծ կնոջ դեմքը պայծառացավ:

— Գիտե՞ս ինչ անենք, Մարտին չան,— ասաց նա շտապելով,— արի գլուխդ կապի աղուխով, պառկի անկողնում. կգնամ կասեմ տաքություն ունի, չի կարող դուրս գալ, թե կուզի, թող զա էստեղ մնաք բարով ասի: Հը՞:

Աղա Մարտինը մի քիչ մտածեց, հետո տեսնելով, որ ուրիշ հնար չկա, հավանություն տվավ կնոջ հնարամտությանը:

— Դե դրստիր անկողինը,— ասաց նա: Կինը սկսեց արագ-արագ կարգի դնել մահճակալը և սենյակը: Ժամանակ չկար, շտապում էր:

Իսկ աղա Մարտինը զբաղված էր գլուխը կապելով և միևնույն ժամանակ խորասուզված էր ինչ-որ մտածմունքի մեջ:

— Տո...— հանկարծ գոռաց աղա Մարտինը, վեր թռավ տեղից և այնպես, ինչպես որ կար— ներքնաշորով և բորիկ ոտնեքով— դուրս վազեց խելագարի պես:

Նրա հանկարծական գոռոցից կինը ցնցվեց և մարդու խելագար վազքը տեսնելով՝ կարծեց, թե կամ երկրաշարժ եղավ, կամ տունը բռնվել է հրդեհի բոցերով, ուստի ինքն էլ գլխապատառ դուրս նետվեց մաքրու հետևից կենդանական սարսափով բռնված:

Աղա Մարտինը գնդակի պես ներս ընկավ որդու սենյակը:

Վանիչկան հանգիստ նստած էր հայելու առջև և զբաղված էր երեսը սափրելով: Նա այնքան էլ չվախեցավ, երբ հայրը կրակ կտրած ցցվեց իր առջև. կարծես թե սպասում էր նրան:

— Շա՛ն որդի,— բղավեց աղա Մարտինը,— էս բուպին պարիկս տուր, թե չէ, էդ ածելին կառնեմ վիզդ կկտրեմ:

— Ի՞նչ պարիկ, պապա:

— Իմ սլարիկը:

— Բո պարիկը ինչի՞ս է պետք, պապա:

— Բաս դու չես գողացե՞լ:

— Ինչո՞ւ պիտի գողանայի, պապա:

Աղա Մարտինը մի բուպե լուռ ու փորձող հայացքով նայեց որդու խած աչքերին, որոնց մեջ վախի կամ շփոթմունքի նշույլ անգամ չկար:

— Մտի՛կ արա, վանո,— սպառնաց նա շարագուշակ հան-

գիստ ձայնով,— թե որ գողացել ու թաքցրել ես, էլ ինձնից չես պրծնի, աստված վկա:

Որդին չպատասխանեց: Կանգնած էր անկոտրում երեխայի պես լուռ:

— Վանիչկա, տե՛ս, դու սուս ես անում,— այս անգամ մեջ մտավ մայրը,— էդ գող աչքերիցդ տեսնում եմ, որ դու ես վերցրել: Էս բոպեին հանիր տուր:

— Բաս որ փող եմ ուզում, ինչո՞ւ չի տալիս,— պատասխանեց Վանիչկան հանդուգն կերպով:— Էս բոպեին ինձ տասը թու՛ման է հարկավոր:

— Վա՛յ քո ծնունդը չորանա, շանից ելած,— բղավեց աղա Մարտինը և ատամները կատաղությունից կրճտացնելով վրա ընկավ, որ որդուն խեղդի, բայց կինը պինդ բռնեց նրա թևերից:

— Վո՛ւյ, քոռանամ ես,— ասաց նա երեսը ճանկոնելով.— վո՛ւյ, քոռանաս դու, Վանիչկա, էս ի՛նչ խայտառակություն ես բերում մեր գլխին: Բաս դու չգիտե՛ս, որ փեսսն էստեղ նստած՝ մեզ է սպասո՞ւմ: Էս մարդը ո՛նց դուրս գնա նրա մոտ առանց պարիկի: Հանիր էս բոպեին, տուր, ասում եմ:

— Տասը թումանը տա՛ տամ,— անվրդով պատասխանեց Վանիչկան, պինդ կանգնած իր խոսքի վրա:

Աղա Մարտինը կանգնած էր կատաղությունից ինքն իրեն ուտելով: Էլ խոսք չէր գտնում արտասանելու: Որդու հանգիստ համառությունը միանգամայն զինաթափ էր արել նրան:

— Ա՛յ մարդ, դու էլ ի՞նչ ես սատանի ձին նստել,— զիմեց նրան կինը,— գնա բեր, իրան սեցրու, էլի՛, որ տա:

— Օ՛հ, ասում եմ, էլի՛, քու ծնունդը չորանա, քու ծնունդը,— կրկնեց աղա Մարտինը ծանր հառաչանքով և շտապելով դուրս գնաց: Մի-երկու բոպեից վերադարձավ և մի հարյուրանոց թղթադրամ շարտեց որդու երեսին:

Վանիչկան նախ փողը վերցրեց, պահեց ծոցում, հետո մոտեցավ պատի վառարանին, բաց արեց ծխնելույզի անցքի դռնակը, այնտեղից հանեց հոր պարիկը թղթի մեջ խնամքով փաթաթած և տվավ հորը:

Պարիկը ծխնելույզի անցքի մեջ էր պահել, որ եթե սենյակը խուզարկեն, չգտնեն:

Քրիստոսի ծննդյան ճրագալույց երեկոյին ս. Հովհաննես եկեղեցու ծերունի ժամկոչն անսովոր ուրախ տրամադրության մեջ էր. այդ այն սակավ օրերից մեկն էր, երբ գմբեթը փլած և տանիքը տախտակով ծածկված փոքրիկ եկեղեցին լցվում էր աղոթողներով, երբ երեկոյի կիսախավարից և խունկի թանձր ծխից առաջացած աղջամուղջի մեջ եկեղեցու խոնավ, մռայլ պատերի վրա ճրքեճրքալով վառվում էին իրար կողքերը լիզելով և իրար վրա թեքվելով բազմաթիվ թոքախտավոր մոմեր, ծիծաղկոտ փայլ տալով մորուքավոր և անմորուս սրբոց պատկերների սևացած և տեղ-տեղ այրված ոսկեզօծ շրջանակներին:

Երեսուն տարի կլիներ, որ ծերունի ժամկոչը ծառայում էր այդ խղճուկ եկեղեցուն և այնպես էր կապված նրա հետ, ինչպես դառամյալ շունը իր հինավուրց տիրոջ հետ: Այդ եկեղեցու պատի տակ էր անցկացրել իր դառն կյանքի կեսը, այդտեղ էլ ուզում էր մեռնել: Հավատարիմ ծառայի սրտացավությամբ տեսնում էր, թե ի՛նչպես «աստծու տուն» կոչված այդ շենքը ժողովրդի աղքատությունից և անտարբերությունից տարեցտարի անշքանում, խարխուրվում է, և թվում էր թե՛ եթե մի օր ձյունի ծանրությունից կամ գարնան անձրևներից վերջնականապես փլվեր, ուրախությամբ կնետեր իրեն նրա փլատակների տակ, որպեսզի ավանդեր իր ծեր հոգին նրա հետ միասին:

Ծերունին միայն ժամկոչի դեր չէր կատարում, այլև տիրացույթյուն էր անում: Եկեղեցին ուներ մի շիւ տերտեր և մեկ էլ այդ ծեր ժամկոչ-տիրացուն:

Կեսգիշերին, երբ դեռ մութ արևելքում աստղերը հուրհրատում էին ահագին շողակների պայծառ երանգներով, երբ աքաղաղները դեռևս վաղաժամ էին համարում կանչելու իրենց վաղորդյան ծուղրուղուն, ծերունի ժամկոչը քնաթաթախ դուրս էր գալիս եկեղեցու բակում գտնված իր տնակից, ուր ապրում էր իր փոքրիկ թոռան հետ, երկու անգամ ծլնագացնում էր «հիվանդների զանգը»*,

* Հայկական եկեղեցու մեջ մի հնավանդ սովորություն կար, որի համաձայն կեսգիշերին երկու անգամ զանգահարում էին, որպեսզի ծանր հիվանդներն ուրախանան, կարծելով թե լուսազեմը մոտ է: Այդ զանգահարումը կոչվում է «հիվանդների զանգ»:

հետո հորից մտնում էր տնակը, նորից քնում և ապա, երբ լույսը նոր-նոր սկսում էր բացվել, դարձյալ դուրս էր գալիս և ծննդացնում «երրորդը» առանց, սակայն, մտածելու, թե դրանով որևէ մարդ պիտի զարթնի ժամ գալու համար: Այնուհետև դանդաղորեն բաց էր անում եկեղեցու ծանր դռները, մի կիսայրված մոմ էր վառում ս. Հովհաննու պատկերի առջև, քառասուն անգամ ծունր էր դնում, սովորական աղոթքը մրմնջալով, հետո մեկ-մեկ դուրս էր բերում ցեցակեր կապերտները, թափ տալիս՝ փոշու ահագին ամպեր բարձրացնելով, և սկսում սրբել սպասների վրա նստած փոշին: Մինչև որ այս բոլորը վերջացնեն, օրն արդեն լուսացած էր լինում: Այնուհետև ածում էր «հասարակը», փոխնիփոխ ծննդացնելով շուխտակ ղանգակները, և սպասում քահանային: Շատ ժամանակ չէր անցնում, գալիս էր շիլ տերտերը: Մերունի ժամկոչն առանց շտապելու շուրջառը գցում էր նրա ուսերին, և սկսվում էր ժամասացությունը: Եկեղեցու շորս պատերի մեջ խուլ արձագանք տալով լսվում էին քահանայի և ժամկոչի անճոռնի ձայները մեքենական միալար և միանման հնչյուններով, կարծես նրանք ոչ թե ժամ էին ասում, այլ իրարից նեղացած, լիճում էին իրար հետ անտարբեր և հանգիստ դժգոհությամբ: Եկեղեցում սովորաբար մարդ չէր լինում: Երբեմն միայն մոտիկ ապրող մի որևէ պառավ կին թառամած, կուչ եկած, շուտերը քսմսելով հատակի ճաքճաք աղյուսներին, ներս էր մտնում, անկանոն կերպով խաշակներում երեսը, կանգնում ժամկոչի սեղանի առջև և ձեռքը գրպանը կոխած՝ երկար ժամանակ մատների ծայրերով պրպտում բռնոթու տուփի, թաշկինակի, թելի կծիկի և ո՛վ գիտե ուրիշ ի՛նչ բաների արանքում կորած կոպեկանոցը: Ժամկոչը, անգիր սերտած փոխերը ջրի նման իրար վրա տալով, գալիս մոմ էր տալիս նրան, նրա տված կոպեկանոցը ծննդալի ցած էր գցում սեղանի վրա բացված ծակից և, փոխասացությունը շարունակելով, գնում կանգնում նորից բեմի առջև: Ասենք՝ նրա պաշտոնն այնպես էր, որ ժամ ասելիս շարունակ ճանապարհորդություն էր կատարում եկեղեցում. նայելով օրվան և ժամավորների քանակության, փոխեր ասելիս կամ մոմ էր ծախում, կամ սրբապատկերի առջև կիսայրված մոմը պոկում ու հանգցնում, կամ առաստաղից կախված ջահը վառում երկայն եզեզնափայտի ծայրին վառած մոմով, կամ այդ շահի վրա կիսայրված մոմերը հանգցնում նույն ձեզեզնափայտի ծակից փչե-

լով, կամ բուրվառի մեջ մանղալից կրակ գցում, կամ փոխասացությունն ընդհատելով՝ տերտերի հետ փսփսում:

Այս երեկո, ծննդյան ճրագալույցին, շատ կոպեկներ էին ցած ընկել մոմի սեղանի ծակից: Այլև կոպեկներ էին, որ հազարից մի անգամ, այդպիսի տոն օրերին, ժամ մտնող աղքատ ժողովուրդը ձգում էր գանձանակի թաբալը: Ուրախ էր ծերունի ժամկոչը, որ այդ երեկո թերևս մի մանեթ բաժին կհասներ իրեն: Բացի դրանից, նա, ըստ իր հին սովորության, «ավետիս» պիտի ման գար իր թոռան հետ, որը այդ երեկո պատարագին օգնում էր նրան ժամաշապիկ հագած: Դրանից էլ բացի, վաղը, խաչը շուրը գցելուց հետո և հետևյալ օրերը տերտերի շուրջառը թևին գցած և բուրվառը ձեռքին, իր ծեր ոտներով պիտի քարշ գար նրա հետևից տնօրհնաքի: Իսկ «ավետիսն» ու տնօրհնաքը, մեկ էլ հարսանիքն ու մեռելաթաղը եկամուտի ամենալավ աղբյուրներն էին տերտերի հետ միասին ծերունի ժամկոչի համար ևս:

Պատարագը վերջացավ: Աղոթողները, համբուրելով եկեղեցու խաչին ու դուռը և իրար ավետելով Քրիստոսի ծնունդը, կամաց-կամաց ցրվեցին իրենց տները շաբաթվա պասը և օրվա ծոմը բաց անելու: Տերտերը շի մեջ մնացած կարմիր գինին դատարկեց պատարագի ժամանակ արդեն մաքրազարդած սկիհի մեջ, զլխին քաշեց, ներքին շրթունքով բերանը հավաքեց բեղի կարմրած ծայրերը, ծծեց, զգեստը հանեց, հաշվեց իր գանձանակը և, գումարից դժգոհ, գրպանն ածեց ու քաշվեց իր տուն: Մերունի ժամկոչը մոմերը հանգցրեց, բուրվառի կրակը թափեց մանղալի մեջ, կողպեց եկեղեցու դռները և, ժամաշապիկները թոռանը տալով, նրա հետ գնաց «ավետիս» ման գալու:

Դիշերը շատ ցուրտ էր, երկինքը պարզ: Չյունը քարացել կպել էր գետնին և ոտների տակ տրորված հողի գույն էր ստացել: Անսովոր թափանցիկ օդի մեջ երկինքը մուգ փիրուզի գույնի էր խփում: Աստղերը սովորականից մեծ էին երևում և, կարծես սառնամանիքից մրսելով, կապտել էին:

Փողոցներում անցուդարձը գրեթե դադարել էր, շնայելով, որ գեռ շատ վաղ էր: Տների պատուհանները պայծառ լուսավորված՝

ծիծաղում էին կարծես: Օդի մեջ կանգնած էր խունկի, փլավի և ձկան հոտ:

Մերունի ժամկոչը փոքրիկ թոռան հետ, սպիտակ ժամաշապիկը հագած, ահագին ոտնամանները սառած գետնին քրթքրթացնելով, մտնում էր բակերը, տ'ե-տուն, փողոց-փողոց և իր ճաթած ձայնով ավետում հավատացյալներին Քրիստոսի ծնունդն իր պատանի ընկերոջ ձայնակցությամբ: Եվ ամեն մի տուն մտած ժամանակ նրա գրպանը ծանրաբեռնվում էր նորանոր սև ու սպիտակ դրամներով:

Ահա նա կանգ առավ մի դռան առջև և ծեծեց: Ներսից լսվում էր տղամարդկանց, կանանց և մանավանդ երեխաների խառն ձայների մի կատարյալ ժխոր, որի շնորհիվ ներսը երևի չլսեցին, թե դուռը ծեծում են: Ժամկոչը մի քիչ սպասեց և նորից ծեծեց:

Դուռը բաց արեց մի երիտասարդ՝ արխալուզով և արծաթե գոտիով: Դեռ ներս չմտած՝ ժամկոչի և նրա թոռան երեսին ներսից տաք օդի այնպիսի մի խոնավ հոսանք խփեց, որ կարծես բաղնիսի դուռ բաց արին նրանց առջև:

Ժամկոչը թոռանն առաջ գցեց և ինքն էլ մտավ նրա հետևից:

Հին նահապետական մեծ սենյակ էր մեկ պատից մինչև մյուս պատը կապած երկայն ու լայն թախտով: Թախտի վրա ձգված էր մի ծայրից մինչև մյուսը կապույտ սփռոց, որի վրա ներկարարը թափել էր իր արհեստի բոլոր հմտությունը.— սփռոցի կապույտ ֆոնի վրա սպիտակ ճամուկով նկարահանել էր ճաշին վայել բոլոր պարագաները— դանակ, պատառաքաղ, գդալ, աղաման, ձուկ և այլն. բայց հայտնի չէ, թե ինչու այդ բոլոր սազական բաների մեջ իր ճյուղավոր պոզերն էր ցցել և եղջերուն: Սփռոցի վրա կար մի-միայն ձկնեղեն, իսկ մսեղեն՝ ոչ. նավակատիկ էր: Կերակուրների պսակը կազմում էր փլավը, որի բարձրացրած ախորժառոտ գոլորշին բռնել էր ամբողջ սենյակը: Սփռոցի զխիսն նստած էր ընտանիքի հայրն ու պապը— մի աշխույժ, ուրախ ծերունի, թրաշած երեսով և դեռևս սև մազերով: Նրա աջ ու ձախ կողմը շարված էին հինգ-վեց երեխա, տղա և աղջիկ: Սփռոցի մի ծայրին նստած էր մեծ մայրը, մյուս ծայրին՝ երկու հարս, որոնցից մեկը համ ծիծ էր տալիս օրորոցի մեջ պառկած երեխային, համ հաց էր ուտում: Այնուհետև թախտի երկայնքով մի երկայն նստարանի վրա իրար կողքի նստոտած էին չորս եղբայր՝ մեկը մյուսից թիկնավետ, կարմրաթուշ, ուտող-խմող, քեֆ սիրող: Ամեն մեկի առջև մի-մի ափ-

սե փլավ կար դրած գլուխը սարի պես վեր ցցած, իսկ տակը լուղը գուր էր կապել:

«Ավետիս» ասողների մտնելուն պես սենյակում տիրող ժխորը մեկեն դադարեց: Երիտասարդները շտապով կոնծեցին իրենց գինու բաժակները և բերանները սրբելով ոտի կանգնեցին սպասողական դրության մեջ: Մյուսները դադարեցին ծամելուց:

Մերունի ժամկոչն ու թոռը դռան մոտ կանգնած՝ մի-մի մոմ վառեցին, զխարկները վերցրին և սկսեցին երգել:

Այսօր տոն է ծննդյան, ավետիս,
Տյառն մերո և հայտնության, ավետիս...

Երգում էին առանց շտապելու, առանձին հանդիսավորությամբ, ժամկոչն իր ճաթած ձայնով, պատանի տիրացուն իր զիլ ձայնով, և այդ երկու ներհակ ձայների հնչյունները ոչ մի կերպ չէին ներդաշնակվում, չէին հյուսվում իրար հետ:

Վերջացավ «ավետիսը», վերջացավ և «խորհուրդ մեծը», որը երգվեց ավելի արագ տեմպերով, քան առաջինը:

— Ծնորհավոր ծնունդ և հայտնություն,— ասաց ծերունի ժամկոչը և հանգցրեց ձեռքի մոմը:

— Ծնորհավոր կենաս, մղդսի ջան,— կանչեց տան նահապետը:— Դե՛հ, տղերք,— դարձավ նա երիտասարդներին՝ ձեռքը արխալուզի գրպանը կոխելով,— հանեցեք մի-մի աբասի տվեք մեր մղդսուն: Ըհը՛, էս էլ իմ աբասին:

Եվ հինգ աբասին մեկը մյուսի հետևից մտավ ծեր ժամկոչի բուռը:

— Ա՛ կնիկ, վեր կաց էն ըրեխին կողինախ տուր, կոնֆետ տուր,— դիմեց կնոջը տան նահապետը:— Մղդսի ջան, բա որ եկար մեզ հմար «ավետիս» ասացիր, արի մի թաս գինի խմի: Աժա, այ տղա, տուր օխնի:

Մերունի ժամկոչը մի թաս գինին շարտեց երկար ու բարակ օրհնանքներից հետո:

— Փլավից-գատից անուշ արա, մղդսի ջան: Բեր էդ ըրեխին դեսը, թող դա էլ ուտի: Տղերք, տեղ տվեք՝ նստեն:

Փլավը և ձկնեղենն ուտելու ժամանակ նույն երկար ու բարակ օրհնանքներով ժամկոչը ծրծրեց երկրորդ թաս գինին. հետո երրորդը, հետո չորրորդը, բայց հինգերորդից վճռապես հրաժարվեց,

ասելով, որ գեռ շատ տներ ունի մահ գալու, և նորանոր օրհնանքներով դուրս գնաց թոռան հետ:

— Պապի, լավ խալխ էին, չէ՞, — ասաց թոռը ստացած կոնֆետներից մեկը բերանը գցելով:

— Շատ լավ, — պատասխանեց պապը, որի գլուխը տաքացել էր խմած գինուց: — Մեր լավ ծխերից են: էգուց, որ գանք տունը օրհնելու, տերտերին մի մանեթ կտան, ինձ էլ տասը շահի: Լավ խալխ են, շատ լավ:

— Տունն էլ ինչքան տա՞ք էր, — ասաց թոռը, կոնֆետը կըրկըտացնելով:

— Հա, շատ տաք էր. ջաններս տեղն ընկավ:

— Բա փլավ՞ր, պապի. մեկ էլ որ տային, է՞, էլի կուտեի, էնքան քաղցած էի և համով էր:

— Հա, շատ համով էր... Չուկն էլ, Ծս էլ էի քաղցած, — ասաց պապը:

Իրենց շրջագայած տների մեջ այս միակ տունն էր, որ իր սիրալիր ընդունելությունը այսպիսի բարձր տրամադրություն էր առաջ բերել ծերունի ժամկուշի և նրա թոռան մեջ: Շատ տներ նրանց ընդունում էին նկատելի դժգոհությամբ և, մի քանի կուպեկներ ղենելով ծերունու բուռը, ճամփու դնում: Իսկ մի դուռ ամենեհն չբացվեց նրանց առջև, ինչքան էլ թակեցին: Մի դուռ էլ թեև բացվեց, բայց բացողը նրանց սպիտակ ժամաշապիկներից տեսնելով, թե ովքեր են, իսկույն էլ ետ դրեց դուռը սրտալի հայհոյանքով:

— Ձեր հե՛րն անիծած, շարժա՞նք, գահլա տարան, էլի:

Սերունին բնավ չնեղացավ այդ անհյուրընկալ ընդունելությունից, որովհետև գիտեր, որ քաղաքում ինչքան որ ժամ կար, բոլորի տիրացուներն էլ, մեծ թե փոքր, այդ երեկո փողոցներն ընկած՝ զույգ-զույգ «այսօր տոն է» էին ման գալի և իսկապես որ գահլա պիտի լինեին տարած ամեն մի տուն մի քանի զույգ մըտնելով:

Վերջը պապ ու թոռ կանգ առան երկհարկանի մի լավ տան բակի գառն առջև: Մտածում էին՝ մտնե՛ն, թե շմտնեն: Վճռեցին մտնել և դրանով վերջ տալ իրենց շրջագայությունը, որովհետև արդեն ուշ էր: Մտան:

Բակի մեջտեղը, քերած ձյունի շեղջակույտերով շրջապատված սյունի վրա վառվում էր լանպետերը, որք պղտոր ապակիների միջից

այնքան լույս չէր տարածում, որքան շեշտում էր շուրջը տիրող խավարը:

Սերունին գիտեր, որ ներքին հարկում բնակվում էին հրեա ընտանիքներ, իսկ վերին հարկը բռնած էր ինքը տանտերը, որը հարուստ հայ շինովնիկ էր: «Մի մանեթ չէ, երեք մանեթ էլ չի խնայի», — մտածեց նա և թոռան հետ սանդուղքով բարձրացավ դեպի ընդարձակ պատշգամբը: Չնայելով, որ այստեղ շորս դուռ կար և մի շարք պատուհաններ, բայց ոչ մի տեղից ոչ լույս էր երևում և ոչ որևէ ձայն լսվում:

Սերունին թոռան հետ անհամարձակորեն կանգ առավ սանդուղքի գլխին, շիմանալով ո՛ր դուռը ծեծի:

Այդ երբման մեջ էր, որ դռներից մեկը բացվեց և դուրս եկավ մի կին՝ ուսերին մի հաստ շալ գցած: Կինը դուրս եկավ ցրտից սարսուղով և ուզում էր ուր-որ գնալ շտապով: Բայց մի քանի քայլ շարած՝ հենց որ մթության մեջ տեսավ երկու սպիտակ ժամաշապիկներ, կանգ առավ սոսկումով. նրան թվաց, թե երկու մեռել, մեկը մեծ, մյուսը փոքր, ելել են գերեզմաններից իրենց պատանքներով և եկել են ցից կանգնել սանդուղքի գլխին: Ու հանկարծ մի սարսափելի ճիշ արձակելով ներս ընկավ լեղաճաք:

Ներսից լսվեց ինչ-որ ոտների դմբբոց և տղամարդի մի ձայն, որ հարցնում էր վախեցած.

— Ի՞նչ է... Ի՞նչ պատահեց...

Դրան հետևեց կնոջ ձայնը. նրա արտասանած խոսքերն անորոշ էին. ըստ երևույթին, լեզուն ղլղացնում էր:

Նորից ինչ-որ ոտների դմբբոց և ուրիշ խառն ձայներ, որից հետո աղմուկով բացվեց նույն դուռը և դուրս թռավ մի պարոն՝ ճաղատ գլխով, սրածայր բեղերով և խալաթով: Դուրս թռավ, բայց հանկարծ սպիտակ ժամաշապիկները որ տեսավ, տեղնուտեղը քարացավ:

— Ո՞վ եք, — բղավեց նա այնպիսի մի տարօրինակ ձայնով, որի մեջ ավելի շատ վախի հնչյուններ կային, քան թե քաշության:

— Ավետիս, աղա՛, — ասաց ծերունի ժամկուշը, ինքը ևս վախեցած այդ անսպասելի դիպվածքից:

— Ի՞նչ, — հարցրեց ճաղատ պարոնը:

— Ավետիս, — կրկնեց ժամկուշը:

— Ի՞նչ Ավետիս... ո՞վ է Ավետիսը:

— Ավետիս ասելու ենք եկել, աղա:

Ճաղատ պարոնը նոր հասկացավ բանը: Եվ նրա վախը տեղի տվեց կատաղի զայրույթի: Ու այնպիսի հայհոյանքներով, որպիսին չէր կարելի սպասել այդպիսի մի ազա մարդուց, վազ տվեց դեպի սպիտակ ժամաշապիկները: Մինչև նա կհասներ իրենց, փոքրիկ տիրացուն իր արագավազ ճարպիկ ոտներով ներքև վազեց: Բայց դեռ բակը չհասած՝ լսեց ինչ-որ ծանր թրխկոց: Հետո, որ կանգ առավ և նայեց վերև, տեսավ մի բան, մեծ ու սպիտակ, գլորվում է սանդուղքով վերևից ներքև, տարօրինակ խուլ զղըրդունով:

Միևնույն ժամանակ ճաղատ պարոնը, սանդուղքի գլխին կանգնած, ճաքում էր բղավելուց.

— Սիմոն... Սիմոն...

Բղավում էր այնպես, կարծես մորթում էին իրեն:

Բակի հայտնի չէ ո՞ր անկյունից՝ գլխապատառ դուրս թռավ Սիմոն կոշվածը: Դոնապանն էր:

— Ո՞ր ջհաննամն ես կորել, շո՞ւն շան որդի,— բղավեց նրա վրա ճաղատ պարոնը:— էդպես էս պահում, հա՞, տունը: Որ գան թալանեն, մեզ էլ մորթեն, խո չե՞ս իմանալ: Ինչո՞ւ ես դուռը բաց թողել, որ էդ գողերն ու ավազակները ազատ-համարձակ մտել են: էս բոպեհի բռնիր դրանց և տար պալիցիա: Թող էնտեղ տեսնեն, թե ո՞րտեղ է Ավետիսը:

Մինչ այդ ծերունի ժամկոչը թոռան օգնությամբ վեր էր կացել և տնքալով շտկում էր ջարդված կողերը:

Դոնապանը հանել տվեց նրանց ժամաշապիկները, մի ձեռքով առավ ծերունու թևը, մյուսով նրա թոռան ձեռքը և դուրս տարավ բակից: Փողոցում նրանց հանձնեց զարադավոյի ձեռքը, որը ցրրտից սառած մարմինը մի քիչ տաքացնելու համար ձեռաց մտել էր մոտակա պաղվալը, մի երկու բաժակ օղի կոնծել և հենց նոր դուրս էր գալիս այնտեղից ինչ-որ ծամելով:

Սակայն զարադավոյը այնքան բարի մարդ էր, որ նրանց շրհասցրեց ոստիկանատուն, այլ կիսաճանապարհից բաց թողեց, խորհուրդ տալով, որ այլևս «ավետիս» ման չգան, որովհետև «строго воспрещено»:

Բայց այս բարի խորհուրդը տալուց առաջ շմոռացավ ծերունու գրպանը մի քիչ թեթևացնել այդ երեկոյի վաստակից:

1894

Պատրիկյանը մի հայացք ձգեց իր հնացած հագուստին, նայեց կոշիկների ծամուլած ծայրերին, դուրս եկավ սենյակից, դուռը փակեց կախովի կողպեքով, բանալին գրպանը կոխեց, անցավ բակի երկայնքով և բարձրացավ տանտիրոջ բնակարանի ընդարձակ պատշգամբը, որը մաքուր ու կարմրավուն, պլպլում էր հայելու պես, առավոտվա արևի պայծառ ճառագայթներով ողողված: Նրան թվում էր, թե անասունները, երբ նրանց սպանդանոց են տանում, ճիշտ նույնք պիտի լինեն զգալիս, ինչ որ զգում էր ինքն այդ բոպեհին: Նա մի վտիտ երիտասարդ էր խիստ բարի աչքերով և անվստահ շարժումներով: Խոհանոցից դուրս եկող իմերել ծառային խնդրեց կամացուկ, որ տանտիրոջն իմաց տա, թե ուզում է տեսնել նրան: Մառան, մոխրագույն բրդե շուխայի ետ ծալած երկայն ու լայն թևերը ցած թողնելով, գնաց նրա խնդիրքը կատարելու: Պատրիկյանը հետևից նայեց նրա երկարաճիտ փափուկ անկրունկ կոշիկներին, որոնք քայլելիս ոչ մի ձայն չէին հանում: Հետո աչքը դեպի խոհանոցի բաց պատուհանից ներս, որտեղ խոհարարը, ամբողջապես սպիտակագեղեստ, ձյունի պես սպիտակ ու մաքուր արխալին գլխին, վարժ ձեռքերով փետրահան էր անում նոր մորթած վառիկներ և բերանով ինչ-որ պարերգ էր շվշվացնում: Մառան դուրս եկավ և դռան մոտից ձեռքով արավ նրան: Պատրիկյանը զգուշորեն անցավ պատշգամբով, դռան մոտ սրբեց ոտները, ծառայի առաջնորդությամբ մտավ ճաշասենյակը, այնտեղից՝ ընդարձակ ու խիստ բարձր դահլիճը, որը կորած էր հսկայական ծաղկամանների, աթոռների, բազկաթոռների, սեղանների, գահավորակների, բազմոցների մեջ և կանգ առավ տանտիրոջ առանձնասենյակի դռան առջև: Մառան դուռը բաց արեց, ներս հրավիրեց նրան, իսկ ինքը հեռացավ:

Գուցե ամենամոլեռանդ աստվածապաշտը այնպիսի երկյուղածությամբ շմտներ սուրբ խորանը, ինչպես մտավ Պատրիկյանը տանտիրոջ առանձնասենյակը: Տանտերը, որի ազգանունը փողոցի շքադռան պղնձե տախտակի վրա փորագրված էր Դավիթ Ծոմիչ Աղամիրով, մոտ 40—45 տարեկան տղամարդ էր խիստ զգուշ, կարծես բրոնզից ձուլված դեմքով, սպիտակախառն կոշտ մազերով

և արածայր կարճ մորուքով: Նա նստած էր թղթերով, թղթապանակներով, գրքերով և անթիվ մանր-մունր բաներով ծանրաբեռնված ահագին գրասեղանի առջև և գրում էր:

— Ներեցեք, ես՝ խսկույն,— ասաց նա, մի վայրկյան նայելով այցելուին պենսնեի վերևից, և շարունակեց գրել:

Պատրիկյանը մնաց կանգնած:

— Խնդրեմ նստեք,— ասաց տանտերը, շարունակելով գրել:

Պատրիկյանը կամաց նստեց, գլխարկը ծնկների վրա բռնած, և նայեց շուրջը: Սենյակը զարդարված էր, դահլիճի պես, փարթամորեն: Կահավորանքի մեջ աչքի էր ընկնում ոչ այնքան ճաշակը, որքան փափկակեցությունը: Պատրիկյանը ուր նայում էր, տեսնում էր գորգ ու թավշյա բարձրիկներ: Կար և գրքերի մի շատ երկար պահարան ապակյա զոներով, որի բոլոր դարակները լիքն էին ոսկեկազմ գրքերով՝ գորքի պես խիստ կանոնավոր կողք-կողքի շարված: Այդ պահարանն էլ, անշուշտ, սենյակի անհրաժեշտ ճանաչված կահավորանքից և զարդարանքներից մեկն էր կազմում. այլապես Պատրիկյանը չէր կարծում, թե Դավիթ Յոմիլը ժամանակ ունենար այդ ստվարահատոր գրքերից որևէ մեկը ձեռքն առնելու, որովհետև շափազանց զբաղված էր իր մասնավոր և հասարակական գործերով. նա գործարանատեր էր, քաղաքային դումայի իրավասու, քաղաքային մի քանի հանձնաժողովների անդամ, բանկի վարչության անդամ, կլուբի ավագ, զբոսայգի հոգաբարձու, եկեղեցու երեցփոխ և ո՞վ գիտե ուրիշ էլ ի՞նչ:

Օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ տանտերը գլուխը կախ՝ շարունակում էր գրել, Պատրիկյանն ուզեց վեր կենալ պահարանի գրքերն աչքի անցնելու, բայց չհամարձակվեց տեղից շարժվել: Հայացքը դարձրեց տանտիրոջ վրա և տեսավ, որ նա գրում է ձեռքի համարձակ շարժումով և անդադար կրժում է վերին շրթունքի ձախ կողմը:

— Նո՛ւս, ի՛նչ կհրամայեք,— ասաց Դավիթ Յոմիլը գրությունը վերջացնելուց հետո՝ սև մարմարի ծանր ծողակակալներ թրթրիկ-թրթրիկացնելով գրած թղթի վրա:

— Ես... ներեցեք,— կամաց արտասանեց Պատրիկյանը իր ասելիքը նախապատրաստած մարդու շփոթմունքով:— Երեկ գիշեր դուք նորից հիշեցրել էիք սենյակիս վարձը... Ես եկել եմ խնդրելու, որ, եթե կարելի է, մի քանի օր էլ սպասեք:

Տանտերը վերցրեց պենսնեն, արմունկներով կռթեց գրասեղանին և նայեց նրան իր լուրջ, եռանդուն աչքերով:

— Եղբայր պատվական,— ասաց նա,— ես, կարծեմ, յոթն օր է սպասում եմ, չէ՞:

Պատրիկյանը աչքերը վար թողեց:

— Այո, բայց... խնդրում եմ, դարձյալ մի քանի օր... եթե կարելի է:

— Բանը մի քանի օրվա մեջ չէ,— վրա բերեց Դավիթ Յոմիլը:— Մի քանի օր, ինչո՞ւ չէ, կարելի է սպասել, և տեսնում եք, որ սպասում եմ: Բայց ցավն այն է, որ մի քանի օրից հետո, երբ դարձյալ ինքս ստիպված կլինեմ հիշեցնելու ձեր պարտքը, դուք կգաք ինձ մոտ, ինչպես հիմա եք եկել, և դարձյալ կխնդրեք այդպես, որ էլի մի քանի օր սպասեմ: Ես այդ փորձով գիտեմ և այդ քանի վերջը չեմ տեսնում: Ուստի մի անգամ առմիշտ կանոն եմ դարձրել ինձ համար, որովհետև ինքս շատ ճշտապահ մարդ եմ, որ երբ կենողներիցս որևէ մեկը կանոնավորապես և ժամանակին չի վճարում բնակարանի վարձը, առաջարկում եմ անմիջապես դատարկել բնակարանը: Չե՞լ էլ ասում եմ— եթե չեք կարող վճարել, դատարկեցեք սենյակը: Ես ինքս ամեն ամիս վճարելիքներ ունեմ, և իմ պարտատերը, բանկը, չի սպասում, որ ես սպասեմ անվերջ:

Դավիթ Յոմիլը խոսում էր վճռական տոնով և սուր-սուր նայում Պատրիկյանի խեղճ ու կրակ դեմքին:

— Ես հասկանում եմ ձեր դրությունը,— թոթովեց Պատրիկյանը, թեև ամենևին չէր հասկանում, թե ի՞նչպես կարող էր իր վճարելիք ամսական մի քանի ուրբելին որևէ նշանակություն ունենալ այդ հարուստ մարդու համար:— Բայց դուք էլ, խնդրում եմ, մտեք իմ դրությունը: Ես ուսուցիչ էի գավառում, ինչպես գիտեք, կառավարությունը փակեց մեր դպրոցները. այժմ ես անգործ եմ: Ուզում էի գնալ արտասահման ուսումս շարունակելու, դիմեցի մի քանի բարերարների, մերժում ստացա: Հետո մտա մի վաճառականի մոտ իբրև գործակատար. հույս ունեի, թե խնայողությամբ այնքան կհասվաքեմ, որ կարող կլինեմ ձգտումս իրագործել, բայց հիվանդացա և խնայած բոլոր փողերս ծախսեցի: Հիմա ես ոչինչ չունեմ. օրեր են պատահում, որ քաղցած եմ մնա...

— Ի՛նչ հարկավոր է, որ այդ բաները պատմում եք ինձ,— շտապեց ընդհատել Պատրիկյանին Դավիթ Յոմիլը, և նրա բրոնզյա դեմքի վրա երևացին արգահատանքի և դժգոհության պարզ

Նշաններու— Դուք կրթված երիտասարդ եք, և ձեր անձնասիրու-
թյունը չպետք է թույլ տա, որ ուրիշի պատմեք ձեր մասնավոր
կյանքը: Ես էլ հազար ու մի ցավ ու դարդեր ունեմ, նստեմ պատ-
մեմ ձեզ, լավ չէ, այդ լավ չէ: Ասում եք՝ մի քանի օր— համե-
ցեք, մի քանի օր էլ կսպասեմ: Միայն ես չեմ հասկանում, թե ո՞ր-
տեղից պիտի կարողանաք վճարել, քանի որ ասում եք ոչինչ չու-
նեք և անգործ եք:

Պատրիկյանը աչքերը խոնարհեց և սկսեց զխարկը մեքենա-
յաբար շուռումուռ տալ ծնկան վրա:

— Ես... գիտե՞ք... ես... երկու գիրք ունեմ տպագրված,—
ասաց նա շփոթված, կարծես ամաչելով, որ այդպիսի բան ունի
արած,— երկար ժամանակ է՝ չեմ մտել գրախանութ, այսօր կը-
մտնեմ. երևի ծախած կլինեն, որ...

— Դուք գրող եք,— հարցրեց տանտերը, զարմացած նայե-
լով նրա շփոթված աչքերին:

— Չի կարելի ասել գրող, բայց... գրում եմ:

— Ի՞նչ եք գրում:

Պատրիկյանը գլուխը բարձրացրեց և նայեց նրան ամոթխա-
ծության ժպիտով:

— Ո՞վ գիտե... գրում եմ, է՛լի...

— Դե դուք գիտեք,— ասաց տանտերը և վեր կացավ: Նրան
հետևեց և Պատրիկյանը:— Ձեր կողքի կենդուր, այն հրեա կինը,
որ դանակներ և կողպեքներ է ծախում բակի դռան մոտ, տասը
տարի է կենում է, և չեմ հիշում մի ամիս, որ ամենայն ճշտությամբ
վճարած չլինի բնակարանի և սեղանի վարձը, չնայելով, որ մեն-
մենակ այնքան էլ ահագին ընտանիք է պահում: Ասելս այն է, որ...

Նա խոսքը շփոթեցրեց, ըստ երևույթին հանկարծ ինչ-որ բան
հիշելով, և սկսեց շուռումուռ տալ գրասեղանի վրա թափված թղթ-
թերթ:

— Ինչևիցե, ցտեսություն,— ասաց առանց այլևս ուշադրու-
թյուն դարձնելու Պատրիկյանի վրա:— Մի քանի օր էլ կսպասեմ:

Պատրիկյանը դուրս եկավ: Ծառասենյակով անցնելիս տեսավ
տանտիրոջ կնոջը,— շատ բարձր և շատ լղար մի կին անհրապույժ
դեմքով, որը սեղանի ծայրին դրած արծաթյա հեշտանոթի մոտ
կանգնած՝ թեյի բաժակներն էր լվանում: Մոտը կանգնած էր նրա
փոքրիկ տղան և սպիտակ հացի վրա կարագ ու մեղր քսելով՝ ազա-
հաբար կուլումով էր տալիս:

— Սենյակի վարձը բերե՞ք,— կանչեց Պատրիկյանի հետևից
տանտիրուհին, երբ նա սուս ու փուս դիմում էր դեպի պատշգամբի
դուռը:

Պատրիկյանը կանգ առավ:

— Ոչ, տիկին:

— Ինչո՞ւ:

— Պարոնին խնդրեցի, և նա համաձայնեց մի քանի օր էլ
սպասել:

— Մի քանի օր էլ, մի քանի օր էլ,— բավական կոպիտ կեր-
պով վրա բերեց տանտիրուհին, թեյ լցնելով տղայի համար:— Չենք
իմանում, ե՞րբ պիտի վերջանա ձեր մի քանի օրը: Եվ դուք օգուտ
եք քաղում նրա բարությունից: Այդպես չի կարելի: Կամ պետք է
ժամանակին վճարեք, կամ, եթե չեք կարող, դատարկեք սենյակը:

— Տիկին,— ուզեց արդարանալ Պատրիկյանը, բայց տիկինը
ավելի ևս կոպտությամբ կտրեց նրա խոսքը:

— Լսել անգամ չեմ ուզում:

Ու զայրացած շուռ եկավ դեպի բուֆետը:

Պատրիկյանը շրթունքները սեղմեց ատամների մեջ և դուրս
գնաց:

Պատշգամբում նրա դեմ ելավ տանտիրոջ աղջիկը, որը դեմ-
քով շատ նման էր մորը, և նրա ֆրանսուհի դաստիարակչուհին,
որոնք թևանցուկ զբոսնում էին աշնանային արևի ախորժելի ջերմ
ճառագայթների տակ և ջարդում էին ֆրանսերեն՝ կանանց հատուկ
անդադրում շատախոսությամբ և խոսքերը խլելով իրար բերանից:
Երկայն պատշգամբով անցնելիս աշխատում էր քայլել այնպես,
որ նրանք շտեմենեն անդրավարտիքի մաշված, տեղ-տեղ պատռու-
ված տոտերը: Խոհանոցին որ մոտեցավ, լսեց մի փշշոց և թշշոց
և նրա քթովը դիպավ այնքան ախորժելի մի հոտ, որ նրա անոթի
փորում բոլոր աղիքները ոլոր-մոլոր եկան: Ինչպես երևում էր,
վառիկներն արդեն տապակվում էին՝ թեյի հետ վայելելու հա-
մար:

Պատրիկյանը իջավ բակը և դեպի փողոց տանող լայն մի-
ջանցքի մեջ, բակի դռան մոտ, տեսավ հարևան գիրուկ ու կլորիկ
հրեա կնոջը՝ նստած տաբուրետի վրա, երկայն ու նեղ սեղանի
ծայրին, որի վրա որոշ կանոնավորությամբ դարսված էին ամեն
տեսակ դանակներ, մկրատներ, կողպեքներ, աքցաններ, մուրճեր,

բզէր, պորտմոնեններ և այլ մանուրքներ: «Ծրզանի՛կ կին. համ ինքն է ապրում իր ահագին ընտանիքով, համ էլ սենյակի վարձն է տալիս ամենայն ճշտությամբ ու շի վայելում տանտերերի թուքն ու մուրը», — մտածեց Պատրիկյանը, և հրեռհու մոտով անցնելիս բարեկեց նրան:

— Զաշեմ շեղողնյա նե բղալի գաղյաշեյ վադը (ինչո՞ւ այսօր տաք ջուր չվերցրիք), — կանչեց նրա հետեից կինը ուսերեն, հրեաներին հատուկ առողանությամբ ա-ն շ և Ե-ն ղ հնչելով:

Պատրիկյանը կանգ առավ և նայեց նրա բարի գիրուկ դեմքին:

— Որովհետև շաքարս հատել է, — պատասխանեց նա մի տեսակ անհոգությամբ:

Հրեուհին զարմանքից մինչև անգամ վեր կացավ տաբուրետից:

— Ա՛յ քեզ բան, — բացականչեց նա: — Շաքար էլ կտայինք, կ՞նչ կա որ:

— Զէ, առանց այն էլ ես շատ եմ պարտական ձեզ:

— Ի՞նչ պարտական: Ամեն օր մի քանի բաժակ տաք ջուր տալով մեծ բա՛ն ենք արել, ի՞նչ է: Շաքար շունեիք, կասեիք. մի երկու կտոր շաքարն ի՞նչ բան է որ:

— Բան չկա, մի օր թեյ չխմելով չենք մեռնի, — ասաց Պատրիկյանը, ծիծաղեց նույն անհոգությամբ և շտապեց դուրս գնալ փողոց:

Այդ փողոցն իսկապես քաղաքի վաճառաշահ շուկաներից մեկըն էր՝ լի աղաղակով և ժխորով: Ժամը տասին մոտ էր: Արեւը նոր սկսել էր հալել գիշերը կտուրների վրա նստած եղյամբ, որն այժմ ջուր դառած՝ կտկտալով թափվում էր երկայն ջրախողովակներով ներքե և փոքրիկ գրեր կապում մայթերի վրա: Պատրիկյանը զգաց, որ ստվերի մեջ օդը բավական ցուրտ է ու խոնավ, և ձեռքերը անդրավարտիքի գրպանները կոխած, աշխատում էր գնալ այն տեղերով, ուր արևը մաքուր երկնքից թափում էր իր ճառագայթները: Սակայն արևի տակ էլ նրա մարմինը սարսռում էր. նրան թվում էր, թե դրա պատճառը ոչ թե ձմեռնամուտ աշնանային եղանակն է և ոչ թե այն, որ ինքը տաք չի հագնված, այլ այն, որ այդ առավոտ ոչ թեյ է խմել և ոչ որևէ բան կերել: Մըրսում էին առավելապես ձեռքերը, որոնց ինչքան էլ աշխատում էր

խորը կոխել գրպանների մեջ, այնուամենայնիվ երկարամյա սերթուկի կարճ թևերը բաց էին թողնում նրա դաստակները:

Պատրիկյանի առաջին գործն այն եղավ, որ մտավ գրախանութ: Հույս ուներ, թե այնքան կատանար, որ սենյակի վարձը հանելուց հետո մի բան էլ կմնար իբրև ապրուստի փող: Սակայն գրախանութում նրան ասացին, թե վերջին երեք ամսվա ընթացքում նրա երկու գրքուկներից մեկն ամենևին չի ծախվել, իսկ մյուսից ծախվել է հինգ օրինակ միայն և, կոմիսիայի տոկոսը հանելուց հետո, նրան հանձնեցին 1 ո. 20 կ.: Պատրիկյանը, հիասթափության ժպիտը դեմքին, փողը գրպանն ածեց և դուրս եկավ գրախանութից՝ ճնշված այնպիսի մի զգացման տակ, որպիսին ունենում են անտվոր մուրացիկները՝ ողորմություն ստանալուց հետո: Ամոթի և նվաստացման կարմիրն երեսին մի րուպե կանգ առավ գրախանութի ցուցափեղկի առջև, որի թեթև քրտնած լայն ապակու միջից մի հայացք ձգեց ցուցանակի վրա նկատելի տեղում հսկարտորեն շարված ուսերեն փարթամ գրքերին, ապա մի անկյունում ամոթխածությամբ իրար կողքի կպած հայերեն վտիտ գրքուկներին, որոնց մեջ տեսավ և իր երկու լղարիկ գրքուկը, հետո երեսը շուռ տվեց և հեռացավ՝ դառն մտածմունքների մեջ խորասուզված: Մոտացել էր թեյի փափագն էլ, քաղցն էլ, և, որովհետև ուրիշ տեղ չուներ գնալու և մրսում էր, քայլերն ուղղեց դեպի խմբագրատուն:

Խմբագրատանը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նստած էր մենմենակ քարտուղարը — չորիկ-մորիկ մի երիտասարդ՝ պարզ ակնոցով և աչ ձեռքի ճկույթի վրա կեսվերշոկաչափ աճեցրած սրածայր եղունգով, — և արագ գրում էր երկայն ու նեղ թղթերի վրա, ճկույթը խիստ որոշակի առանձնացրած հարևան մատից:

Պատրիկյանը, իբրև պարլայ մարդ և ձրի աշխատակից, խմբագրատան ամենօրյա այցելուն էր, այնպես որ քարտուղարն ու նա, որոնք մտերիմ ընկերներ էին, այլևս չէին բարևում իրար տեսնելիս: Այս անգամ էլ Պատրիկյանը քարտուղարի սենյակը մտավ սուս ու փուս, նստեց նրա գրասեղանի ծայրին, վերցրեց տեղական ուս թերթերից մեկը, որոնցից քարտուղարը լուրեր էր քաղում, և սկսեց աչքի անցկացնել: Տեղական լուրերից մեկը կարգալուց հետո հարցրեց.

— Ինչո՞ւ այս լուրը չես նշանակել:

— Ո՞ր լուրը, — հարցրեց քարտուղարը շարունակելով գրել:

— Ինչ-որ նոր հռչակավոր երգիչ է եկել, ժապինովը: Գաստ-րոլի է հրավիրված օպերային թատրոնում երգելու:

— Հե՛րն անիծեմ,— սրտանց արտասանեց քարտուղարը, առանց գլուխը բարձրացնելու թղթի վրայից:— Մե՛զ ինչ: Բոլոր թերթերին հայտարարություններ են տալիս, սեզոնային ձրի տոմսակներ են տալիս, իսկ մեզ շան տեղ էլ չեն դնում: Եվ մենք պետք է վեր կենանք նրանց համար ռեկլամանե՛ր տպենք:— Տես, թե ուրիշ բան աչքիցս թոցրել եմ, ասա:

Ներս մտավ տպարանական փոքրիկ աշակերտը մրոտ երեսով ու ձեռքերով և ամառվա բարակ կապույտ բլուզով, որի մեջ ցրտից սրթսրթում էր նրա վտիտ մարմինը:

— Նութ,— ասաց նա յու՛ն ու հնչելով:

— Սպասիր մի քիչ,— ասաց քարտուղարը, և գրիչը նրա ձեռքին սկսեց շարժվել ավելի արագ: Գրեց վերջացրեց թուղթը և մյուս թղթերի հետ ծալեց տվեց աշակերտին:— Ահա տար, որ էլի գալու լինես, հարցրու էլի քանի կոլոն հարկավոր կլինի:

Աշակերտը դուրս գնաց, գլխարկը փողոցում ծածկելով:

— Դե՛հ, Պատրիկ, պարապ մի՛ նստի,— ասաց քարտուղարն ակնոցն ուղղելով և նոր գործի պատրաստվելով:— Նյութ շունենք, մի քան գրիր ձեռաց:

— Տրամադրություն չունեմ,— ասաց Պատրիկյանը մեղամաղ-ձորեն:

— Ես հեստիկ է, որ խեղդվում եմ, ա՛յ, տրամադրությունից:

— Դու մեքենա ես դարձել:

— Շատ մի՛ խոսիր, գրիր, հոգիս դուրս է գալիս մենակ: Գիշերն էլ մինչև ժամը երկուսը տպարանումն եմ անցկացրել, որովհետև սրբագրիչը հիվանդացել է: Ես վախենում եմ վաղը չէ՛ մյուս օրը ցրիչի դեր էլ կատարեմ:

— Ո՞ւր է խմբագիրը, ինչո՞ւ չի օգնում:

— Գնացել է փող ճարելու, որովհետև տպարանատերը սպառնացել է, որ եթե այսօր փող չստանա, համարը բաց չի թողնի: Գրաշարներն էլ մյուս կողմից են փող պահանջում: Հետո՞ փոստը, հեռագիրը, տանտերը— ո՞ր մեկն ասեմ: էգուց-էլօր բաժանորդագրություն ենք բանալու, թերթը պետք է կանոնավոր հրատարակենք, որ բաժանորդները չխրտնեն, և հանկարծ— այսպիսի խայտառակություն... Գրիր, գրիր, խոսելու ժամանակ չէ:

— Ի՞նչ գրեմ:

— Ի՛նչ ուզում ես: Ուզում ես՝ լուսնի մասին, ուզում ես՝ աստղերի, միայն թե թերթը լցնենք:

Պատրիկյանը դանդաղորեն մի քանի թերթ թուղթ քաշեց առաջը, գրիչը թաթախեց թանաքամանի մեջ, կարճ ժամանակ մտածեց և գրեց վերնագիրը. «Երեքամիս, և հինգօրինակ միայն», տակն էլ գիծ քաշեց: Այստեղ կանգ առավ, ճակատը շփեց և, երկար մտածելուց հետո, սկսեց.

«Այս օրերս պատահեցի մեր սկսնակ գրողներից մեկին, որի համար կրիտիկան կամ այն, ինչ որ մեզնում կրիտիկա է անվանվում, միաբերան վկայել է, որ ձիրքից զուրկ չէ: Նա գանգատվեց ինձ, թե ահագին նեղություններով հրատարակած իր մի գրքից երեք ամսվա ընթացքում վաճառվել է հինգ (հարյուր չկարծեք) հատ միայն, իսկ մյուսից՝ ոչ մի օրինակ: Այս տխուր իրողությունը շատ լավ ծանրաշփ կարող է լինել, ցույց տալու համար մեր հասարակության ընթերցասիրության շփուր և, միևնույն ժամանակ, շատ դառն մտածմունքների առիթ է տալիս մեր գրականության ապագայի մասին: Մեր հասարակությունը...»

Պատրիկյանը նորից կանգ առավ, մտածեց, մտածեց, հետո գրիչը վար դրեց և ասաց.

— Այստեղ ոչինչ չի կարելի գրել. մատներիս ծայրերը փետացան:

— Տո՛, գրի է՛,— բղավեց քարտուղարը, որի գրիչը շարունակում էր արագ շարժվել թղթի վրա:— Վաղուց է՞ այդքան քնքշացել ես: Կարծես թե քո հավաքունը սրանից տաք լինի, անունն էլ սենյակ ես դրել: Գրի՛ր:

Պատրիկյանը սառած ձեռքերը շփեց իրար, բերնի գոլորշիով տաքացրեց մատների ծայրերը, նորից առավ գրիչը, գիծ քաշեց «Մեր հասարակություն» բառերի վրա և շարունակեց.

«Ընչտ է, չի կարելի պնդել, թե մեր հասարակությունն ընթերցասեր չէ, բայց...»

— Կարելի՞ է մտնել,— լավեց մի ուժեղ բարիտոն:

Պատրիկյանը և քարտուղարը միաժամանակ բարձրացրին գլուխները և նայեցին դեպի նախասենյակի դուռը: Այնտեղ կանգնած էր մի թիկնավետ երիտասարդ, բեղերն ու մորուքը սափրած, թանկագին մուշտակով և պլպլան ցիլինդրով:

— Խնդրեմ,— մեքենայաբար արտասանեց քարտուղարը:

Այցեյուն մտավ խիստ անձնավստահ քայլերով, ցիլինդրը վերցրեց և ներկայացրեց իրեն.

— Կայսերական թատրոնների երգիչ Զափինյան: Երևի գիտեք, որ ես գաստրոլով հրավիրված եմ այստեղի արքունական թատրոնում երգելու:

— Ա՛խ, ինչպես չէ,— արտասանեց քարտուղարը, մեքենայաբար վեր կենալով տեղից և ակամա հարգանքով սեղմելով երգչի ձեռքը:— Խնդրեմ նստեք:

Զափինյանը նախքան նստելը ետ արեց մուշտակի կոճակները, կուրծքը բաց արեց, ասելով՝ «ՈւՖ, շատ շոգ է», ցիլինդրը գլխիվայր գրեց գրասեղանի վրա, կաշու թանկագին ձեռնոցը ձգեց ցիլինդրի մեջ և ապա թե նստեց քարտուղարի մոտ բերած աթոռի վրա: Հետո տեսնելով, որ գրասեղանը ծածկված է փոշով, ցիլինդրի տակ մի լրագիր գրեց:

— Խմբագիրն այստեղ չէ՞,— հարցրեց թաշկինակով սրբելով ճակատը:

— Դժբախտաբար ոչ,— պատասխանեց քարտուղարը ստորկական-հարգական ժպիտով և ակամա ուշադրություն դարձրեց երգչի կարմիր ատլասի փողկապի վրա հուրհրատին տվող ազամանդին: Նստեց նորից և չէր իմանում ինչպես անի, որ այցելուի աչքից ծածկի իր կեղտոտ, ճմրթված մանժետները:

— Իբրև հայ երգիչ, իմ բարոյական պարտքս համարեցի այցելել ձեր խմբագրատուն,— ասաց Զափինյանը:— Երևի գիտեք, որ ես ձայնս մշակել եմ Իտալիայում, որտեղից, սրանից վեց տարի առաջ, ինձ հրավիրեցին Օդեսա: Երկրորդ տարին երգեցի Իրկուտսկում, հետո մի-մի սեզոն երգել եմ Խարկով, Կիև, Մոսկվա, իսկ անցյալ սեզոնին երգում էի Պետերբուրգում: Այժմ ինձ հրավիրել են ՔիՖլիս: ՔիՖլիսը երաժշտական քաղաք է և, կարծում եմ, կզնահատի ինձ ինչպես հարկն է: Ներեցեք, դուք ստանո՞ւմ եք մայրաքաղաքի թերթերը:

— Ինչպե՞ս չէ:

— Ուրեմն անշուշտ կարդացած կլինեք իմ մասին գրած ուղեգրերը: Ամենքը միաբերան հիացած են: Մի քանի օտարալեզու թերթեր միայն, ինչպես «Новое время»-ն և «Свет»-ը աշխատում էին ինձ գլորել, որովհետև իմացել էին, որ հայ եմ, բայց շաղկվեց: Ի՞նչ նշանակություն ունի ես հայ եմ, թե ուս.

ե՞ս միայն երգիչ եմ. կարող եմ այսօր հայերեն երգել, վաղը ուսերեն, մյուս օրը իտալերեն: Այդպես չէ՞:

— Իհարկե:

— Ճիշտ է, աֆիշների վրա ժապիխսով եմ գրվում, բայց այդ ոչ թե նրա համար, որ ուզում եմ ինձ ուսուցից տալ, այլ այն կգրվի իմանով կամ Սիդորով, այլ նրա համար միայն, որ Զափինյան ազգանունը, ինչպե՞ս գրես— ուսերեն— ДЖАПИНЬЯН? ուսերեն ոչ չ կա, ոչ փ: Թե չէ, հայերեն միշտ Զափինյան եմ գրվում և երբեք էլ չեմ ծածկում, որ հայ եմ: Ես ձեզ մի ուրիշ բան ասեմ,— շարունակեց շատախոս երգիչը,— Օդեսայի անտրպրենյորս փորձեց ինձ նոր հրավիրած ժամանակ աֆիշի վրա ազգանունս գրել ժապիխսի, բայց ես շատ քաղաքավարի կերպով հասկացրի նրան, որ ոչ մի պայմանով թույլ չեմ տա իտալացի մկրտելու ինձ, շնայելով, որ իտալացի երգիչների անունն առհասարակ շատ հարգի է Ռուսաստանում: Թե չէ, որ ուզենայի դավաճանել ազգիս և հավատիս, ավելի լավ կանեի և ավելի շահավետ կլինեի գրվի ժապիխսի, քան թե ժապիխսով: Այնպես չէ՞:

— Իհարկե,— նորից համաձայնեց քարտուղարը:

Երգիչը խոսում էր դեռ շատ երկար և բացառապես իր մասին: Նրա ձայնը հնչում էր շատ առողջ և ինքնավստահ: «Ե՛րբ պիտի վերջացնի ու կորչի»,— մտածում էր քարտուղարը, սակայն առանց դժգոհության որևէ նշան ցույց տալու: Ընդհակառակը, շարունակում էր լուռ լսել նրան նույն ստրկական-հարգական ժպիտը դեմքին:

— Ինչևիցե,— վերջապես վերջ տվեց իր շատախոսությանը երգիչը և վեր կացավ:— Ես ձեզ շխանդարեմ: Իմ խոնարհ հարգանքներս պարոն խմբագրին:— Այս խոսքերի հետ երգիչը ծոցից հանեց իր այցեռոմսը և դրեց քարտուղարի առջև:— Հույս ունեմ, որ նա, ինչպես և դուք, շնորհ կբերեք լսելու ինձ: Իմ առաջին դերուտը լինելու է ամսույս տասին: Երգելու եմ Օնեգինի պարտիան: Հետո դուրս կգամ «Մազեպա»-ի, «Կեյսազ Իգոր»-ի, «Կուպեց Կալաշնիկով»-ի «Յարսկայա նեվեստա»-ի, «Ժիզն դա ցարյա»-ի, «Ռուսլան և Լյուդմիլա»-ի, «Ռուսալկա»-ի և ուրիշ օպերաների մեջ: Ցտեսություն:

Զափինյանն ամուր և երկար սեղմեց քարտուղարի ձեռքը, թեթևակի գլուխ տվեց մինչև այժմ գրասեղանի ծայրին սուս ու փուս կուշ եկած Պատրիկյանին, ցիլինդրը ծածկեց և դուրս գնաց նույն-

պիսի քայլերով, ինչպես որ մտավ հատակը թրխկթրխկացնելով իր պլպլան կոշիկների կանացի բարձր ու բարակ կրունկներով:

Քարտուղարը մինչև դուռը ճանապարհ հղեց նրան և, հրե վերադարձավ, ձեռքերի ափերը խփեց իրար և բացականչեց ծայր աստիճան ապշած.

— Փահ... տեսա՞ր, Պատրիկ: Գիտե՞ս ով էր: Երեկ-մեկել օրվա քելիխ ուտող տիրացուն էր, է՛... Նոր հիշեցի, Պատրիկ ջա՛ն, նոր: Խմբագիրը պատմում է, թե երեսփոխանական ընտրությունների մասին որ հայտարարություն էր բերում, չէր համարձակվում դուան շեմքից առաջ գալ, իսկ հիմա... իր բարոյական պարտքն է համարել այցելություն տալու խմբագրությանը: Յիլինդրի տակ լրագիր դրեց, որ չփոշոտվի: Տեսա՞ր նրա փողկապի ազամանը, մուշտակը: Մենք այստեղ ցրտից կաղկանծում ենք, իսկ նա քրտինքն էր սրբում... Գնացել վարժապետ և գրող ես դառել, վա՛յ, գրողը տանի քեզ, Պատրիկ ջան, գրողը... ինձ էլ քեզ հետ,— ավելացրեց քարտուղարը և գնաց նստեց իր տեղը:

— Դու ինձ այս ասա, հիմա լուրը կգրես, չէ՞,— հարցրեց Պատրիկյանը հեզոտորեն ժպտալով:

Քարտուղարը պատասխանի տեղ ձեռքերը տարածեց խաչելության պես, ուսերը վեր քաշեց կոմիկական տարակուսանքով, կարճ ժամանակ մտախոհության մեջ ընկավ, հետո հանկարծ նայեց ծոցի ժամացույցին և բացականչեց ոչ այնքան զայրացած, որքան զարմացած.

— Ինչքան էլ ժամանակ խլեց անիծածը... Իսկ տպարանում նյութ չկա: Գրիր, գրիր, Պատրիկ ջան, մինչև որ տեսնենք ինչ է դուրս գալիս այս էջի մարտիրոսությունից:

— «Մանի՛ր, մանի՛ր, ի՛մ ճախարակ...»,— արտասանեց Պատրիկյանը, առավ գրիչը և պատրաստվեց շարունակել սկսած հոդվածն անսիրտ և դառնացած, ինքն էլ չիմանալով ում և ինչի դեմ:

Իսկ այդ միջոցին քարտուղարն արդեն գրում էր իր մանր ու փութկով գրերով. «Մեր հայրենակից երգիչ Զափինյանը (քեմական ազգանունը ժապինով) գաստրոլով հրավիրված է երգելու Թիֆլիսի արքունական օպերային թատրոնում: Իտալիայում իր արվեստը կատարելագործելուց հետո, նա վերջին վեց տարվա ընթացքում երգել է Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում, ի միջի այլոց՝ Մոսկվայում և Պետերբուրգում, ուր, տեղական թերթերի վկա-

յությունամբ, մեծ հաջողություն է ունեցել: Թիֆլիսում նա առաջին անգամ բեմ է ելնելու ամսույս 10-ին Չայկովսկու «Եվգենի Օնեգին» օպերայի մեջ, Օնեգինի դերում»:

Նա ուզում էր մի քանի խոսք էլ ավելացնել, հասարակության ուշադրությունը հրավիրելով հայ տաղանդի վրա, բայց հիշելով, թե անցյալում ի՛նչ է եղել նա, վախեցավ, որ նրան ճանաչող ընթերցողները ծաղրի ենթարկեն թերթը, ուստի բավական համարեց գրածը և մի կողմ դրեց: Հետո նայեց Պատրիկյանին և տեսնելով, որ նա գրում է շատ դանդաղ և անդադար գլուխը քորելով, ասաց.

— Պատրիկ ջան, շո՛ւտ արա, թե չէ, հրես որտեղ որ է՝ կգա պատիկ հոգեառու և նյութ կպահանջի:

Մտավ էքսպեդիտորը՝ պոստից բերած մի կույտ լրագրեր և նամակներ ձեռքին: Քարտուղարն ամենից առաջ վրա ընկավ նամակներին և սկսեց աչքի անցկացնել: Այնքան վարժվել էր, որ մի քանի տող սկզբից, մի քանի տող մեջտեղից և մի քանի տող վերջից կարդալուց հետո հասկանում էր ամբողջ նամակի բովանդակությունը և իսկույն էլ վճռում՝ կարելի՞ էր տպել, թե ոչ:

— Վայ, այս անիծածները կարծես խոսքը մեկ են արել, որ գրեն քահանաների, տիրացուների և հոգաբարձուների մասին,— բացականչեց նա մի քանի նամակներ աչքի անցկացնելուց հետո:— Քահանա և տիրացու, տիրացու և հոգաբարձու, հոգաբարձու և տիրացու... Կարծես թե էլ ուրիշ բան չկա գրելու, ես ձեռք...

Եվ զայրացած քարտուղարի բերանից ականա դուրս թռան ինտելիգենտ մարդուն անվայել մի քանի հայհոյական խոսքեր քահանաներից, տիրացուներից և հոգաբարձուներից դուրս ուրիշ նյութ չգտնող գավառական թղթակիցների հասցեին: Նա վերցրեց այդ նամակները և ուզում էր մեկեն պատռել ու ձգել գրասեղանի տակ դրած զամբյուղը, բայց հիշելով, որ տպարանում նյութ չկա, մի կողմ դրեց: Նույն կարգով շարունակեց աչքի անցկացնել մնացած նամակները և, ինչպես երևում էր, այդ նամակներն էլ բանի պետք չէին, որովհետև նա իր երկայն ու չոր մատներով զղայնորեն ուրում ու փետրում էր ցանցառ բեղի ծայրերը: Այնուհետև, երբ բոլոր նամակներն աչքի անցկացրեց պրծավ, խոնարհվեց գրասեղանի վրա և սկսեց ուղղել ամենից առաջ այն նամակները, որոնք քիչ թե շատ հասարակական նշանակություն ունեին: Անխնայորեն ընչում էր ահագին պարբերություններ, երբեմն ամբողջ երեսները և տեղը գրում մի քանի տող միայն. ընչում, փոխում կամ ավել-

լացնում էր այս կամ այն բառը կամ տառը, պեղանտի նախան-
ձախնդրութեամբ և համառութեամբ պահպանելով լրագրի ուղղա-
գրութիւնը, որի ստեղծողն ինքն էր:

Մինչդեռ Պատրիկյանը, սուս ու փուս նստած գրասեղանի
ծայրին, շարունակում էր գրել իր հողվածը, այլևս ուշադրութիւն
չգարձնելով սենյակում տիրող ցրտին: Մի ժամից հողվածն արդեն
պատրաստ էր: Նա գրած թերթերը դարսեց իրար վրա ըստ թվա-
համարների, գրեց քարտուղարի առջև և վեր կացավ:

— Ի՞նչ, դու գնո՞ւմ ես, — հարցրեց քարտուղարը, գլուխը
բարձրացնելով և նայելով նրան պլպլան ակնոցի միջից:

— Հա: Ես բոլորովին սառեցի այստեղ: Գնամ տեսնեմ ի՞նչ եմ
անում: Այսօր բան չեմ առել բերանս, թեյ էլ չեմ խմել: Տես այդ
հողվածը, — անսիրտ եմ գրել, — թե բանի նման է՝ տպիր, թե չէ՝
զամբշուղը գցիր: Ցտեսութիւն:

Եվ Պատրիկյանը դիմեց դեպի դուռը, մի րոպե կանգ առավ
նախասենյակում ինչ-որ անվճռականութեան մեջ, մեքենայաբար
թափ տալով ձեռքին բռնած գլխարկը, հետո կամաց ետ դարձավ և
ասաց ավելի ևս կամաց, կարծես վախենալով, որ մի ուրիշը կա-
րող է լսել:

— Չե՞ս կարող ինձ մի հինգ ուրախ փոխ տալ:

— Հինգ ուրախ, — բացականչեց քարտուղարը գլուխն արա-
գորեն բարձրացնելով:

— Հա, խնդրում եմ: Սենյակիս վարձը պետք է տամ: Թե
չտամ, դուրս եմ անում:

— Այս բոպեիս, հինգ ուրախ ի՞նչ է որ, — ասաց քարտու-
ղարը, շտապով հանեց իր մաշված-շարդված պորտմանեն, բաց
արկեց, միջի բուրդ փողը — սև ու սպիտակ դրամներ — թափեց սե-
ղանի վրա ու սկսեց համրել, դրամները մեկմեկ քաշելով մի
կողմ, — 10, 20, 35, 50, 58, 60, 62 կոպեկ: Ահա՛ իմ ունեցած ամ-
բողջ կապիտալը: Թե որ սրանից 5 ուրախ դուրս կգա, վերցրու տար
տանտիրոջդ աչքը կոխիր: Հինգ ամիս է՝ ուճիկ չեմ ստացել, կհա-
վատա՞ս, թե չէ:

Մի քապե Պատրիկյանը լուռ նայում էր քարտուղարի աչքե-
րին:

— Բա՞ն ինչո՞ւմ ես ապրում, — հարցրեց:

— Դո՞ւս ինչով ես ապրում, — եղավ քարտուղարի պատաս-
խանքը:

Պատրիկյանը ձեռքով հուսահատական մի շարժում արավ,
գլխարկը ոչ թե ծածկեց, այլ ծածկելիս ուղղակի խփեց գլխին և
դուրս գնաց:

1904

ԽՄԲԱԳԻՐԸ

Ժամը 3-ից անց էր, որ Հայրումյանը վերջացրեց աշխա-
տանքը, ծածկեց գլխարկը, հագավ ամառվա հնամաշ վերարկուն,
որը հագիվ էր պաշտպանում նրա վտիտ մարմինը աշնանային խո-
նավ ու ցուրտ եղանակից, և դիմեց դեպի տուն:

Սաստիկ հոգնած և քաղցած էր, բայց մոռացել էր թե՛ մեկը և
թե՛ մյուսը, որովհետև այդ առավոտ խմբագրատանը տեղի ունե-
ցած մի արտասովոր հանգամանք միանգամայն մոայլել էր նրա
հոգին:

Բանն այն էր, որ այդ առավոտ խմբագրատուն գնալիս իր
վերջին կոպեկներն էր տվել կնոջը՝ ծախսելու, և հույս ուներ, թե
որովհետև օրը շաբաթ է և ամսի 1-ը, գեթ մի քանի ուրախ կստա-
նա իր վաղուց արդեն հարյուրներն անցած ապառիկ ուճիկի հաշ-
վին վաղվան և մյուս օրերի ծախսերի համար. բայց խմբագրա-
տանը նոր էր նստել աշխատանքի և խմբագիրը քնից նոր ելած
(նա ապրում էր խմբագրատանը կից) դեռ փսփսում էր իր սենյա-
կում, երբ նախասենյակում ինչ-որ արտասովոր քայլերի և խոսակ-
ցութեան ձայներ լսեց:

Ներս մտավ բարձրահասակ սևազգեստ մի կին, շրթունքի վե-
րևը շատ նկատելի սև բեղերով, և ցածրահասակ, կոկարդավոր մի
պարոն՝ մի շատ հասարակ պորտֆել ձախ թևի տակ:

Հայրումյանը գիտեր, որ սևազգեստ կինը այն տանտիրուհին
է, ուր գտնվում էր խմբագրատունը, իսկ կոկարդավոր պարոնի
համազգեստից իմացավ, որ դատական պրիստավ է, և այդ երկու-
սի միասին մտնելը լավ բան գուշակել շտվեց նրան:

Տանտիրուհին մտնելուն պես մի խուզարկու հայացք ձգեց
գրեթե դատարկ ընդարձակ սենյակի մեջ, որտեղ սև կալենկորով
ծածկված մի մեծ գրասեղանից, մի ծոված գրադարակից և մի
քանի աթոռներից զատ ուրիշ բան չկար, և ինչ-որ փնթփնթաց քթի

տակ, ըստ երևույթին, վերին աստիճանի դժգոհ: Իսկ դատական պրիստավը առանց այլևայլության գնաց նստեց գրասեղանի մոտ, Հայրումյանի դիմաց, առանց նույնիսկ նայելու նրան, պորտֆելը գրեց գրասեղանի վրա, բաց արավ և մեջը ինչ-որ թղթեր որոնելով հարցրեց.

— Кто здесь хозяин?

— Դուք խմբագրի՞ն եք ուզում,— հարցրեց Հայրումյանը:

— Ну да! хозяйина, хозяйина,— ասաց պրիստավը մեղմ քաղաքավարի եղանակով, որի մեջ, սակայն, օրենքի ներկայացուցչի տիրական-հրամայական շեշտը զգացնել տվեց իրեն շատ որոշակի:

Հայրումյանը վեր կացավ, դուրս գնաց նախասենյակ և մատով թրխկթրխկացրեց խմբագրի սենյակի դուռը:

— Ո՞վ է, ի՞նչ է,— լսվեց ներսից քնից նոր ելած խմբագրի խոսքով ձայնը:

— Տանտիրուհին է, դատական պրիստավ է բերել, ձեզ են ուզում,— ասաց Հայրումյանը շրթունքները դռան արանքին մոտեցրած:

— Հաա՞,— լսվեց ներսից խմբագրի հայտնի չէ զարմացական, թե՛ ինքնահեգնական ձայնը, հետո քթի ուժեղ փսփոսոց և ոտների շարժումը, և ապա թե խմբագիրը կանչեց ներսից հաստատուն ձայնով.— ասացե՛ք՝ իսկույն գալիս եմ:

— Իսկույն կգա խմբագիրը,— ասաց Հայրումյանը վերագառնալով և նստեց իր տեղը: Գրիչն առավ և, աշխատելով կատարելապես անտարբեր մնալ, ուզեց շարունակել ընդհատված աշխատանքը, տեսավ՝ չի կարողանում մտքերն ամփոփել: Նրա ուղեղին և զգացմունքներին տիրել էր այն կաշկանդումը, որ սովորաբար ազդում է իշխանության ներկայությունը վախկոտ մարդկանց: Իսկ սիրտը տկտկում էր ծոցի ժամացույցի պես:

Դատական պրիստավը,— խունացած համազգեստով և գոհ-կական դեմքով մի շեկ մարդ,— շարունակում էր իր որոնումը մաշված, տեղ-տեղ կեղտից դեղնած սև պորտֆելի մեջ: Իսկ տանտիրուհին, պատուհանի մոտ շիփ-շիտակ նստած, տիրական-քրն-նական հայացքով դիտում էր սենյակի հատակը, առաստաղը, պատերը, անկյունները, պատուհանները, դռները:

Հայրումյանը գիտեր, որ նա այրի էր և իշխանուհի, սակայն նրա արտաքինի մեջ ոչ միայն իշխանազնական, այլև կանացի

ոչինչ չկար, բացի միայն հագուստից, որը նույնպես նույնքան անճոռնի էր, որքան և նրա արտաքինը: Հայրումյանին թվում էր մինչև անգամ, թե նա մի շատ տգեղ տղամարդ է կանացի շոր հագած,— այն աստիճան կոպիտ էր նրա ձայնը և այն աստիճան տգեղ տղամարդու դեմք էին հիշեցնում նրա վերին շրթունքների վրա բուսած ցանցառ սև մազերը, արտասովոր խիտ սև հոնքերը, շորացած, ոսկրոտ երեսի ծալ-ծալ կնճիռները և մանավանդ հայացքը՝ այնքան դաժան, որ կարելի էր կարծել, թե երբեք չի ժլպտում: Նայելով նրան, Հայրումյանը մտածում էր, որ եթե ինքը նկարիչ լիներ, անպատճառ կնկարեր նրան՝ վհուկի իսկական մի տիպ ներկայացնելու համար:

Մի րոպե իշխանուհու դաժան, թափառող հայացքը կանգ առավ գրասեղանի մոտ հատակի վրա, ուր սև թանաք էր թափված և տեղը,— մի բավական մեծ տեղ,— սևացել էր, ըստ երևույթին, հավիտենապես: Նա վեր կացավ, ոտը քսեց սևացած տեղին և դարձավ Հայրումյանին:

— Այս ի՞նչ է, երեսներ՞ը եք: Բնակարանը որ ձերը չէ, զգուշություն էլ հարկավոր չէ՞,— ասաց զսպած զայրացկոտությամբ:— Եվ ձեր անունը խմբագրությունն է,— շեշտեց իշխանուհին այնքան արհամարհական և այնքան վիրավորական եղանակով, որ Հայրումյանն անպատճառ կպատասխաներ, եթե տանտիրուհու նկատողության մեջ որոշ ճշմարտություն չգտներ:

Ներս մտավ խմբագիրը,— մի կարճիկ և հաստիկ մարդ, ժիլետը կոճկելով ուռուցիկ փորի վրա: Երևում էր, որ լվացվել և հագնվել էր ձեռաց: Նրա փայլուն սև մազերը, ջրից դեռևս թաց, կպել էին քունքերին, իսկ սև, խոշոր աչքերը դեռևս պղտոր էին, ինչպես քնից նոր ելած և դեռևս անոթի մարդու աչքերը: Նա լուռ, գլխի հագիվ նկատելի շարժումով բարևեց անկողն հյուրերին, մի տեսակ լարված-սպասողական հայացքով փոխնիփոխ նայելով տանտիրուհուն և դատական պրիստավին:

Դատական պրիստավը վեր կացավ և նույն քաղաքավարի տոնով, որի մեջ, սակայն, օրենքի ներկայացուցչի ինքնավստահության նույն առանձնահատուկ ազդու շեշտն էր զգացվում, հարցրեց.

— Вы хозяин?

Խմբագիրը, պատասխանելու տեղ, գլխով դրական շարժում արավ մեքենայաբար:

Դատական պրիստավը նրա առջև դրեց կատարողական թերթը և ասաց, որ եթե նա հենց այժմ չվճարի բնակարանի շորս ամսվա վարձագինը, ապա ինքը պարտավորություն ունի ցուցակագրելու խմբագրատան կահ-կարասիքը՝ աճուրդի հանելու համար։

Խմբագիրը շփեց ձեռքերը, կարծես լվանում էր, ժպտաց և նայելով տանտիրուհուն, բայց պատասխանելով դատական պրիստավին, ասաց.

— Ես կխնդրեի իշխանուհուն, որ մի երկու օր սպասեր, մինչև որ... — Ո՛չ, — բռնկվեց հանկարծ տանտիրուհին, կարծես օդով լի մի պարկ տրաքեց։ — Եվ ո՛չ մի րոպե։ Բավական է՝ որքան խաբեցիք։ Այս բնակարանը քաղաքի կենտրոնումն է և ոչ թե մի որևէ Հավվարբարում։ Երեսուն տարի է վարձու եմ տալիս և առաջին անգամն է, որ հանդիպում եմ ձեզ պես անպարտաճանաչ և անբարեխիղճ կենդանի։ Չորս օր չէ, շորս շաբաթ չէ, շո՛րս ամիս է, ամբողջ շորս ամիս խաղացնում եք ինձ՝ էսօր-էգուց գցելով։ Լակեյին եմ ուղարկում, դատարկ եք ճամփու գցում, ինքս եմ գալիս իմ ուտով, — տանն եք, ասում եք տանը չեք կամ հետին դռնովն եք փախչում։ Ամոթ չէ՛։

Իշխանուհին իր դաժան հայացքով շեշտակի նայում էր խմբագրի աչքերին թեև խոսում էր զսպված զայրույթով. խոսում էր առանց շտապելու, և խոսքերը նրա բերանից դուրս էին թռչում առանձին շեշտերով՝ մուրճի հարվածների պես ծանր ու հատու, կարծես մի վարժ ձեռք մուրճով մեխ էր ցցում փայտի մեջ, առանց հարվածները նպատակից շեղելու։

Խմբագիրը սկզբում, ինքնավստահացման ժպիտը դեմքին, մատներով ոլորում էր երկայն փարթամ բեղի ծայրը. հետո ձեռքերը դրեց անդրավարտիքի գրպանները և սկսեց խաղացնել ծրնկները։ Շուտով ծնկների այդ խաղը դարձավ ինքնաբերաբար-չղայնական, որից սկսեց ցնցվել նրա ամբողջ լիքն իրանը կարճ ոտները վրա։ Սակայն, իր հերթին նայելով տանտիրուհու աչքերին և համբերությամբ լսելով նրա շարտած դառն խոսքերը, դեռևս շարունակում էր ժպտալ, և այդ ժպիտը կարծես ասում էր. «Կուլ տուր, կուլ տուր, հայոց ազգի խմբագիր (այդպես էր անվանել նրա մոլեռանդ երկրպագու և նրա թերթի մշտական բաժանորդներից մեկը — կիսով չափ խելթից ցնդած գավառացի մի ազգասեր, — և այդպես էլ նա անվանում էր իրեն իր բարեկամների շրջանում՝

արտաքուստ հեղինորեն, բայց ներքուստ խորին համողմունքով)։ կուլ տուր և ուզես-չուզես՝ մարսիր. հայոց ազգը կվարձատրի քեզ, երբ որ մեռնես»։

Կրթված մարդ եք իր թե, խմբագիր, հրապարակախոս, թերթ եք հրատարակում և թույլ եք տալիս ձեզ... — շարունակեց տանտիրուհին իր ծանր մուրճի հարվածները, բայց խոսքը կիսատ մնաց բերանում, որովհետև խմբագրի այն ոտը, որ ցնցվում էր ջղայնորեն, բարձրացավ և հանկարծ իջավ հատակի վրա այնպիսի ուժգին զարկով, որ դատական պրիստավն ու Հայրու՛մյանը վեր թռան տեղներից վախեցած, կարծելով, թե մի բան պայթեց։

— Բավական է, — գոչեց խմբագիրը կատաղության հանկարծական բռնկումի զիլ հնչյուններով։ — Ես ձեր ոչ սեռին և ոչ տիտղոսին կնայեմ և դուրս կշարտեմ ձեզ պատուհանից, եթե շարունակեք ինձ վիրավորել...

Եվ որովհետև նա կատաղի աչքերով սպառնագին մի երկու հուժկու քայլ դրեց դեպի տանտիրուհին, դատական պրիստավը և Հայրու՛մյանն ակամա առաջ ընկան, որ բռնեն նրան։

Խմբագիրը, սակայն, կանգ առավ ինքն իրեն զսպած։ Նրա ամբողջ ջլապինդ մարմինը դողում էր զսպված կատաղությունից և սև, խոշոր աչքերից կարծես կայծեր էին դուրս ցայտում։

— Այս ի՞նչ վայրենի տեսարան է, այս ի՞նչ վայրենի տեսարան է, — շշնջաց իշխանուհին, ետ ու ետ քաշվելով, ըստ երեվույթին, բավական վախեցած և զարմացած։ — Համ պարտքը չըվճարել, համ էլ... Ես ոչինչ չեմ հասկանում, պարոններ, — ժայրահեղորեն ապշած դիմեց նա դատական պրիստավին և Հայրու՛մյանին, որոնք արդեն կանգնել էին նրա և խմբագրի մեջտեղը։

— Չեք հասկանում, հա՛... Իսկ երբ որ ձեր քիթ ու պոտնկը ջարդեմ, այն ժամանակ կհասկանաք, — աղաղակեց խմբագիրը բռունցքները ցնցելով օդի մեջ։

— Да что это такое! ... — անորոշ արտասանեց դատական պրիստավին, կարծես նրանից էր կախված իր պատվի պաշտպանությունը։

— Ну, господа, это... կամեաց դատական պրիստավը շփոթված. ըստ երևույթին, նա ամենևին չէր սպասում, թե մի կուլտուրական մարդու և խմբագրի բերանից այդպիսի կոպիտ խոսքեր կարող էին դուրս թռչել մի կնոջ հասցեին։

Խմբագիրը, ըստ երևույթին, ինքն էլ հասկացավ, որ իր խղս-

քերը չափազանց կոպիտ էին և անվայել, որ դրանով իշխանուհուն վերավորելուց առաջ իր վարկը գցեց, և այդ գիտակցութեամբ տակ նրա ցասումը անմիջապէս իջավ:

— Ասացեք, խնդրեմ,— դարձավ նա դատական պրիստավին ինքն իրեն արգարացնողի տոնով,— դուք օրենքի ներկայացուցիչ եք, օրենքը թո՛ւյլ է տալիս, որ պարտատերը վերավորի պարտապանի մարդկային արժանապատւութիւնը: Ես ինքս իրավագետ եմ և գիտեմ, որ աշխարհիս երեսին այդպիսի օրենք գոյութիւն չունի: Ես չեմ վճարել իշխանուհուն բնակարանի վարձը, որովհետեւ չեմ կարողացել. գնացել գանգատ է արել, կատարողական թերթ է վերցրել և ձեզ բերել է, որ իրեղեններս ցուցակագրեք և աճուրդի հանեք: Շատ լավ, այդ իր իրավունքն է, և ես ոչինչ չունեմ դրա դեմ: Ես չեմ փախել...

— Միշտ փախչում էիք,— վրա բերեց իշխանուհին: Խմբագիրը պատասխանելու տեղ աչքերը ոլորեց նրա վրա և, նորից դառնալով դատական պրիստավին, շարունակեց.

— ... Ոչինչ չեմ թաքցրել...

— Դեռ հարց է, չե՞ք թաքցրել,— նորից մեջ ընկավ իշխանուհին,— որովհետեւ ի՞նչ կա այստեղ:

Խմբագիրն այս անգամ ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց նրա վրա:

— ... Ահավասիկ,— շարունակեց նա ձեռքերը տարածելով համարյա դատարկ սենյակի մեջ,— ամեն բան, իմ բոլոր ունեցած-չունեցածը ձեր տրամադրութեան տակ է, ցուցակագրեցե՞ք՝ ինչ որ կուզի և գնահատեցե՞ք՝ ինչքան որ իր բարի կամքը կթելադրի: Բայց վեր կենալ և շոշափել իմ անձնական պատիվը, իմ մարդկային արժանապատւութիւնը, արհամարհանքով խոսել իբրև խմբագրի և հրատարակախոսի կոչման մասին, ներեցե՞ք, ես այդ թույլ չեմ տա ո՛չ ոքի: Այս բոլորին ես նրա համար ոչ խմբագիր եմ, ոչ հրատարակախոս և ոչ ուրիշ որևէ բան. ես սոսկ պարտապան եմ նրա համար և թող իր պարտապանի հետ էլ իր հաշիվը տեսնի: Ճիշտ չե՞մ ասում:

— Да, действительно...— անորոշ արտասանեց դատական պրիստավը:

Խմբագիրն արդեն բոլորովին տիրապետել էր իրեն և խոսում էր վերավորված մարդու հպարտութեամբ: Լսելով նրա արժանա-

պատվութեամբ լի խոսքերը, Հայրումյանին թվում էր, թե նա մի քիչ ավելի է օգտվում, ըստ երևույթին, սահմանափակ ուղեղի տեր տանտիրուհու անտակտ վարմունքից և սրտի խորքում ուրախ էր, որ այդ վարմունքն առիթ չէր տվել իրեն դուրս գալու իր նվաստացածի անհարմար դրութիւնից և պաշտպանողական դիրքից անցնելու հարձակողականի: Եվ Հայրումյանը շուտով տեսավ, որ չի սխալվել այդպէս կարծելով.— դատական պրիստավը, որ ըսկըզբում խմբագրի վրա նայում էր իր իշխանութեան վրա վստահ պաշտոնյայի բարձրութիւնից, այժմ նկատելի հարգանքով էր լսում նրան և, ըստ երևույթին, ճնշվում էր նրա ազդու արտաքինի և ուժեղ խոսքերի ազդեցութեան տակ: Իսկ իշխանուհին սուս էր արել, արձանացել էր կանգնած տեղը և ապուշի պէս նայում էր խմբագրի վառվուռն աչքերին իր սև և խիտ հոնքերի տակից: Երևի շատ էր զարմացել և մտածում էր, թե այդ ինչպե՞ս եղավ, որ մեղադրողի դիրքից հանկարծ մեղադրյալի վիճակի մեջ է ընկել ինքը:

— Ну, господа,— կարծես հանկարծ հիշելով իր դիրքն ու դերը, ասաց դատական պրիստավը պաշտոնական շորութեամբ.— այդ բոլորն ինձ չի վերաբերում և թույլ տվեք, խնդրեմ, պարտավորութիւնս կատարեմ: Ուրեմն ասում եք, որ չեք կարող վճարել,— դիմեց նա խմբագրին:

Խմբագիրը ժպտաց և ուսերը վեր քաշեց:

— Ավա՛ղ, այս վայրկյանին, որ ոտներիցս կախեք, մի բոռ կուպեկ չի ընկնի գրպանիցս,— ասաց նա մի տեսակ կոմիկական ինքնահեգնանքով:

— Դո՛ւք ինչ կհրամայեք,— դիմեց տանտիրուհուն դատական պրիստավը.— Ցուցակագրե՛մ:

— Այո, իհարկեւ,— պատասխանեց իշխանուհին այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես ուրիշ բան չէր կարող և չպետք է լիներ:

Ահա այդ բոլորից էր, որ տեղի ունեցավ այն, ինչ-որ այնպէս մտալիլ էր Հայրումյանի հոգին և մոռացնել տվել հոգնածութիւնն էլ, քաղցն էլ.— դատական պրիստավը, առանց հոգնելու և ձանձրանալու, պաշտոնական մեթոդիկ ճշտապահութեամբ սկսեց ցուցակագրել խմբագրատան մեջ գտնված բոլոր կարասիքը, գրքերն ու իրեղենները:

Իշխանուհին նորից մտել էր անողոք պահանջատիրոջ դերի մեջ, և նրա այրական դաժան դեմքի վրա մեղմութեան և զիջողութեան եղուլ անգամ չէր երևում: Նա ինքն էր առաջնորդում դա-

տական պրիստավին, ինքն էր գնահատում իրեղենները և պահանջում էր, որ անպատճառ իր գնահատումներով ցուցակագրվեն:

Խմբագիրն սկզբում չէր խառնվում և, մի կողմ քաշված, մատուցելու ծայրերով վերուվեր էր քաշում իր առատամազ ձ լծ Վիլհելմ սանրած բեղի փնջաձև ծայրերը: Շարունակ ժպտալով դիտում էր իշխանուհուն, որի թե՛ արտաքինը և թե՛ մանավանդ հնդկահավի պես ուռած-փքված դիրքն ու քայլվածքը, ըստ երևույթին, անկեղծ զվարճություն էին պատճառում նրան: Վերջն այնքան զվարթացավ, որ սկսեց նույնիսկ ինքն առաջնորդել իշխանուհուն և դատական պրիստավին խմբագրատան բոլոր սենյակներն ու ծակուծուկերը, շարունակ կատակներ անելով:

— Ի՞նչ եք ասում, ձերդ պայծառափայլություն,— բացականչեց նա, երբ իշխանուհին խմբագրական զամբյուղը 10 կոպեկ գնահատեց:— Գիտե՞ք, թե այս զամբյուղը ի՞նչպիսի երևելի մշտքեր է պարունակել իր մեջ: Երբ մեր զավառական թղթակիցներից մեկին պատասխանել էինք, թե իր հողվածը զամբյուղն ենք զբցել,— ա՛յ, հենց այս զամբյուղը,— նա մի նամակով խորհուրդ տվավ մեզ, որ այս զամբյուղը մեր գլխին դնենք, որպեսզի մի քիչ սովորենք, որովհետև, ասում էր, սրա մեջ ավելի խելք կա, քան մեր գլխում: Եվ դուք չե՞ք խղճահարվում 10 կոպեկ գնահատել երևելի մտքերի այս շտեմարանը:

Բայց իշխանուհին ոչ նայում էր խմբագրին, ոչ էլ պատասխանում նրա կատակներին, և նրա կիտած հոնքերն ամենևին չէին բացվում:

— Ա՛յ, այս իսկապես որ մի անարժեք բան է,— ասաց խմբագիրն իր գրասենյակից վերցնելով և բաց անելով մի երկայն թավշապատ տուփ, որի մեջ մի ոսկե գրիչ կար սպիտակ մետաքսե դագաղի մեջ պառկած:— Մինչև օրս չգիտեի ինչ անեմ, որովհետև սովորաբար ես շատ հասարակ գրչով եմ գրում: Վերջապես, այսօր բանի պետք եկավ: Կարող եք 10 կոպեկից էլ պակաս գնահատել, ոչ մի պրետենզիա չեմ հայտնի:

Երբ տանտիրուհին պահանջեց ցուցակագրել, ի միջի այլոց, ետև լրագրի ահագին կույտերով մնացած հին համարները, խմբագիրը բացականչեց.

— Վերջապես կարող եմ պարծենալ և պարծանքով հայտարարել, որ թերթիս բոլոր համարները սպառված են, ինչ որ չեն կարող պարծենալ իմ հակառակորդները: Ի դեպ, գիտե՞ք ինչ միտք

ժազեց գլխումս,— ավելացրեց նա,— վատ չի լինի առհասարակ, որ խմբագրատները, բացի խուզարկությունից, տարեկան գեթ մեկ անգամ էլ աճրդախոսության ենթարկվեն պարտքերի դիմաց. դա մի բարիք կլինի, որովհետև կազատվենք, վերջապես, թղթերի այս սոսկալի կույտերից, որոնց մեջ խեղդվում ենք ուղղակի: Ահա թե ինչու ես այժմ իմ պարտքն եմ համարում իմ առանձին շնորհակալությունը հայտնելու իշխանուհուն, որ ազատում է մեզ այս թղթերից:

Բոլոր իրեղենները ցուցակագրելուց և մինչև աճրդախոսությունը իրեն՝ խմբագրին պահ տալուց հետո, դատական պրիստավը տանտիրուհու կողմից, որ համառորեն շարունակում էր ոչ խոսել խմբագրի հետ և ոչ էլ նայել նրա երեսին, պահանջ ներկայացրեց, որով խմբագիրը պարտավորվում էր երեք օրվա ընթացքում դատարկել բնակարանը:

— Մի՞թե առանց ինձ էլ չեն դատարկելու,— հարցրեց խմբագիրը կոմիկական հանգստությամբ:

— Այո, բայց... տանտիրուհին չի կամենում, որ դուք այլևս մնաք այս բնակարանում:

— Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ այս երեք օրվա ընթացքում վճարե՞մ պարտքս,— դիմեց խմբագիրը ավելի տանտիրուհուն, քան դատական պրիստավին:

— Այո, նույնիսկ այդ ժամանակ,— շեշտեց իշխանուհին, առանց նրան նայելու և դիմեց դեպի դուռը:

Խմբագիրն ուզում էր ինչ-որ ասել, բայց... նա ետ չնայեց և դուրս գնաց:

Դատական պրիստավը լուռ գլուխ տվավ խմբագրին և հետևեց տանտիրուհուն:

Նրանց դուրս գնալուց հետո խմբագիրը մոտեցավ պատուհանին և, ձեռքերը գրպանները գրած, սկսեց մտախոհ նայել դեպի դուրս, որտեղ աշնանային հանգիստ, կապարագույն օդի մեջ փոշեման անձրև էր մաղում՝ թաց անելով փողոցի սալահատակը, հանդեպի մայթը: Այժմ նրա դեմքին խաղում էր մի շատ հանգիստ քրթիծաղ, որի մեջ, սակայն, արտահայտվում էր հոգեկան մի խոր դառնություն:

Բայց այդ բոլորը մի քանի րոպե միայն տևեց. նա թափահարեց կր խոշոր գլուխը, կարծես դառն մտքերն իրենից վանելու

համար և արագորին մոտեցավ Հայրուձյանին, որը նորից նստել էր աշխատելու:

— Ի՞նչ ունեք այսօր, — հարցրեց:

— Նյութը, երևի, կպակասի, — պատասխանեց Հայրուձյանը, — խնդրեմ՝ փոստը շուտով բերել տվեք:

— Այս րուպեին, — ասաց խմբագիրն և իրեն հատուկ աշխույժ քայլերով դուրս գնաց:

Թեև Հայրուձյանը նստել էր աշխատելու, բայց երկար ժամանակ ոչինչ չէր կարողանում անել: Հակառակ իր կամքին ու ջանքերին, պատահած դեպքից հետո մի տարօրինակ կաշկանդում էր տիրել նրան, և նա չէր կարողանում միտքը կենտրոնացնել անհերթի վրա: Պատահած դեպքը չափազանց տարօրինակ էր և, նրա կարծիքով, անպատվաբեր այն լրագրի համար, որին նա ծանոցել էր երկար տարիներ զրեթե միշտ քաղցած փորով և որի հետ կապված էր շան հավատարմության մասին: Այդ գիտակցությունն էր, որ դառնացրել էր նրա հոգին և կաշկանդել միտքը, և նա առաջուց զգում էր, որ պատահած դեպքը երբեք չպիտի ջնջվի իր հիշողությունից:

Ու մինչդեռ նա վերին աստիճանի ճնշված դրության մեջ մեքենայի նման շարժում էր գրիչը, առանց կենտրոնանալ կարողանալու, խմբագիրն, ընդհակառակը, սովորականի նման աշխույժ ու տենդոտ, կատարում էր իր առօրյա աշխատանքը, — կարգադրություններ էր անում էքսպեդիտորին ու ցրիչներին, աչքի էր անցկացնում տեղական և մայրաքաղաքի թերթերը, գունավոր մատիտով նշան էր դնում թարգմանելիք լուրերի վրա, կարդում էր նոր ստացված թղթակցությունները, երկար ու բարակ զրույց անում այցելու բարեկամների հետ, — կարծես ոչինչ չէր պատահել կամ պատահածը նրան չէր վերաբերվում:

Այժմ էլ, երբ Հայրուձյանը, մի կերպ վերջացնելով իր աշխատանքը և վերջին նյութերը տպարան ուղարկելով, մոռալ հոգով վերադառնում էր տուն, առանց այլևս մտքովն անգամ անցկացնելու, որ պատահած դեպքից հետո խմբագրից փող ուզի, — խմբագիրը նստել էր առաջնորդող գրելու:

«Այս տեսակ էլ մա՛րդ...» — մտածում էր նա ապշած:

Իմ անքրոջսին

Ես ստացա հետևյալ նամակը և նամակի հետ առանձին տետրակի մեջ մի գրություն, որը հրատարակության եմ տալիս ստորև:

Ընկեր Նար-Ռոս.

Ես ձեր «Նեղ օրերից մեկը» պատմվածքի հերոսն եմ — Պատրիկյանը: Թեև իսկական ազգանունս Պատրիկյան չէ, բայց այդ միևնույն է. թող ձեզ և ընթերցողների համար Պատրիկյան էլ մնամ. իսկական ազգանունս հայտնելով չի փոխվելու էությունը, որի դեմ առարկելիք չունեմ:

«Նեղ օրերից մեկը» լույս տեսնելուց հետո անցել է մոտ երեսուն տարի, և դեռ չգիտեմ երբևիցե հետաքրքրվե՞լ եք իմանալու, թե հետագայում ինչ եղան, ինչ վիճակ ունեցան ձեր այդ պատմվածքի գլխավոր պերսոնաժները, այսինքն — ես, տանտերս, խրմբագրության քարտուղարը և արքունական թատրոնների երգիչ Զափինյանը կամ ժապինովը, ինչպես անվանվում էր այն ժամանակ աֆիշների մեջ: Եթե հետաքրքրվել եք և չեք իմացել, ես կարող եմ պատմել:

Կսկսեմ ինձնից:

Մի երկու լղարիկ զրբույկ հրատարակելուց հետո, որի վրա զուր տեղը ծախսել էի ուսուցչությանս ժամանակ խնայած կոպեկներս, ես մի անգամ առմիշտ թողի գրող լինելու մարմաջը, այրեցի հետագա բոլոր գրվածքներս և բալիցիսյան ուսուցչական ասպարեզ: Այն խոնավ ու մութ սենյակը, որի վարձը նեղ օրերիս հագիվ էի կարողանում վճարել, թողի և անցա նույն տան բակում ազատված երկու լուսավոր սենյակ, ամուսնացա, օրինավոր տուն ու տեղ դրի, շորս զավակներ ունեցա, — երեք տղա, մի աղջիկ: Տղաներիցս ամենամեծը թունդ բուլճևիկ դուրս եկավ և զոհվեց մայրսյան ապստամբության ժամանակ: Նրանից փոքրը նույնպես բուլճևիկ-կոմունիստ է և ներկայումս հրահանգիչ է գավառում: Այ-

նաճեալն՝ աղջիկս ուսուցչուհի է, իսկ փոքր տղաս սովորում է բան-
ֆակում և խոստանում է ավելի թունդ բուլչեկի լինել, քան իր ա-
վագ եղբայրները: Ներկայումս ես արդեն մոտ վաթսուն տարեկան
ծերունի եմ: Քողել եմ ուսուցչութունը: Ստանում եմ կենսաթոշակ:
Անցյալ տարվանից կնոջս հետ մշտապես տեղափոխվել եմ իմ
հայրենի գյուղաքաղաքը, ուր պաշտոնավարում է աղջիկս, և ապ-
րում եմ նրա մոտ հանգիստ ու ապահով, միանգամայն մոռանա-
լով իմ նեղ օրերը, որոնցից մեկը նկարագրել եք դուք ձեր պատ-
մըվածքի մեջ:

Խմբագրութան քարտուղար:

Սրա կյանքն արդեն մի կատարյալ էջի մարտիրոսութուն էր:
Յանատիկոսի մոլեռանդությամբ նվիրված լինելով թերթին, տա-
րեցտարի և օրը օրին մեն-մենակ լցնելով թերթը, ցերեկը խմբա-
գրատանը և գիշերները տպարանում անցկացնելով, այնքան շէր
ստանում, որ գոնե մի տաք կերակուր ուտեր և ձմեռը տաք հագ-
նըվեր: Վերջը թքեց թերթի վրա էլ, ամեն բանի վրա էլ, գնաց էջ-
միածին, կուսակրոն ձեռնադրվեց, վարդապետ դառավ, հետո ծայ-
րագույն վարդապետ, գրում էր «Արարատ»-ում, քիչ մնաց եպիս-
կոպոս ու թեմակալ դառնալ, փորը մի քիչ հաստացրեց և մեռավ
անհայտ ու անպտուղ:

Երգիչ Զափինյանը:

Վերջը բանից երևաց, որ սա փքուուլց հուշակի տեր և անտա-
ղանդ մեկն է եղել, զուրկ նույնիսկ լսողութունից: Ինչպես որ արագ
բարձրացել էր արքունական թատրոնների բեմերը իր հիրավի որ
հուժկու ձայնի շնորհիվ, այնպես էլ և է՛լ ավելի արագ ցած գլոր-
վեց այնտեղից: Զափինյանը չի մոռացել իր նախկին տիրացու-
թյունը և երբեմն-երբեմն իր բարեկամ այս կամ այն հանգուցյալի
թաղման ժամանակ իր գոմշի ձայնով վեր է քաշում «Ե վերին Երու-
սաղեմ»-ը ի պատիվ հանգուցյալի հարազատների, որոնք այդ
բանից զգացված՝ սկսում են է՛լ ավելի մեծ թափով, ճիչ ու ծղրը-
տոցով (կանայք, իհարկե) վալ տալ իրենց թանկագին կորուստը:
Ցիլինդրը, կարմիր փողկապը իր խոշոր ադամանդով և բարձր
կրունկներով փայլուն կոշիկները վաղուց, շատ վաղուց հրաժեշտ են
տվել նրան: Բայց, շնայելով իր մոտ վաթսունհինգամյա հասա-
լիքին, դեռևս շատ ժիր է, և այժմ դուք կտեսնեք նրան շոֆերական
մի կեպի սափրած գլխին, մի շատ հասարակ բլուզ հագին, կար-

կատած կոշիկներով այս կամ այն կոոպերատիվ խանութը վազե-
լիս, որ մի քանի կիլո կարտոֆիլ տանի տուն քաթանե տոպրա-
կով, որը շարունակ ման է ածում հետը համեմայն դեպս: Ապրում
է, կարծեմ, երգեցողութան մասնավոր դասերով:

Տանտե՛րս:

Գրությանս նպատակն իսկապես սա է: Ես ուզում եմ առանձ-
նապես ծանրանալ սրա վրա և ձեր ուշադրությունն էլ հատկապես
սրա վրա եմ ուզում հրավիրել: Սա նախանցյալ տարի մեռավ: Ար-
դեն մոտ յոթանասուն տարեկան ծերունի էր: Սրա մահով գերեզ-
ման իջավ մեր փառազուրկ բուրժուազիայի վերջին տիպիկ ներ-
կայացուցիչներից մեկը: Սրա կյանքի թուուցիկ նկարագիրը հեղա-
փոխութունից առաջ և հետո՝ թերևս մի նոր պատմվածքի կամ վե-
պի նյութ տա ձեզ: Այդ սիստեմատիկ նկարագիրը դուք կգտնեք
նամակիս հետ ձեզ ուղարկված տետրակիս մեջ:

Ձեր Պատրիկյան

ԱՂԱՄԻՐՈՎ ԴԱՎԻԹ ՅՈՄԻԸ

(Պատրիկյանի տետրակը)

Միշահասակ, պնդակազմ, շատ ժիր տղամարդ էր, միշտ լավ
հագնված, մոխրագույն շապոն մի քիչ ծուռ դրած, մատները լի
մատանիներով, որոնցից մեկն առանձնապես հուրհրատին էր տա-
լիս իր խոշոր ադամանդով: Կոշիկների վրայից հագնում էր սպի-
տակ գամաշներ՝ կողքից կոճկած: Ամառ-ձմեռ մոխրագույն ձեռ-
նոցներ էր կրում, հագնում էր միայն ձախ ձեռքիներ, իսկ աջը
առանց հագնելու պահում էր ձեռքին. երևի խանգարում էին մա-
տանիները: Ման էր գալիս արագ, հաստատուն քայլերով, կեռա-
զուլս ձեռնափայտը թևից կախած: Դեմքը կարծես բրոնզից էր
ձուլված իր դեղնավուն գույնով և ծանր կնճիղներով, որոնք
ծալ-ծալ նստած էին աչքերի տակ և բերանի այս ու այն կողմը:
Իր այդ բրոնզյա դեմքով և մանավանդ աչքերի շատ սուր ու լուրջ
հայացքով կորովի կամքի և համառ բնավորության տեր մարդու
տպավորություն էր թողնում: Զգիտեմ ինչու, երբ պատահում էր,
որ ինչ փոքրահասակ սենյակիս վարձը ժամանակին վճարել և այդ
բոլորի համար նա կամ ինքն էր իջնում ինձ մոտ, կամ ինձ էր կան-

չում իր մոտ, ես պարզապես վախենում էի նրա այդ դեմքից և հայացքից, շնայելով, որ երբեք դուրս չէր գալիս քաղաքավարության սահմանից, թեև խոսում էր խիստ ու կտրուկ:

Քաղաքում հայտնի էր իր սնայունի գործարանով: Ունեի և մի քանի խոշոր տուն՝ խանութներով: Տներից մեկը մի ամբողջ հյուրանոց էր: Գործոն անդամ էր մի քանի խոշոր ակցիոներական ընկերությունների: Մի այդպիսի ընկերություն էլ ինքն էր հիմնել՝ Բաքվում նավթաքեր հողերի պեղումներ կատարելու համար:

Իր հարստության և անվան շնորհիվ հասարակական բոլոր ընտրությունների ժամանակ առաջին թեկնածուներից մեկն էր և հարում էր կաղետական կուսակցության: Այսպիսով միաժամանակ քաղաքային դումայի իրավասու էր, համ բանկի ղերեկտոր, համ կուրբի ավագ, համ Բարեգործական ընկերության վարչության անդամ, համ դպրոցի հոգաբարձու, համ երեցփոխ, համ... շփտեմ էլ ինչ: Եվ զարմանալին այն էր, որ համարյա ամեն տեղ էլ հասնում էր իր տոկոսն եռանդի շնորհիվ:

Այն տունը, ուր ապրում էր Դավիթ Յոմիչը, բաղկացած էր երկու հարկից և գտնվում էր քաղաքի ամենաբանուկ, վաճառաշահ փողոցում: Ամբողջ վերին հարկը ծառաների սենյակներով, խոհանոցով, բաղնիքով, պահեստներով գտնվում էր տանտիրոջ ձեռքին, իսկ ներքին հարկը, փողոցում, մի շարք լայն ու բարձր խանութներ էին, որոնց վարձակալներն ապրում էին նույն տան ընդարձակ բակում. դրանք բոլորն էլ հարուստ վաճառականներ էին — մի ակնավաճառ, մի կոնդիտեր, մի օպտիկ, մի դեղավաճառ և ամենաընտիր մրգեր ծախող մի բախկալ: Ամենախեղճ կենդանիս այդ բակում ես էի, մի մանկաբարձուհի իր պառավ մոր հետ և բազմաթիվ երեխաների տեր մի հրեա կին, որը բակի դարպասում սեղանի վրա զանազան երկաթեղեն էր ծախում — կողպեքներ, մկրատներ, դանակներ, մատուցներ և այլն: Այս երեք խեղճ կենդանիներից ամենավատ սենյակն իմն էր — խոնավ, մութ, ընդհանուր արտաքնոցներին կպած: Ամոթ էլ էր այդ սենյակ անվանել. սկզբում դա եղել էր տանտիրոջ հավաքունը, ուր նա բազմաթիվ հավեր էր եղել պահելիս իր տան գործածության համար (ստամոքսի ինչ-որ հիվանդություն ունենալու պատճառով բժշկներն արգելած են եղել նրան թռչունի մսից ուրիշ որևէ կենդանու միս ուտել). բայց որովհետև հավերի աղտոտությունից հոտելիս է եղել բակը և կենդանիները շարունակ բողբոջելիս են եղել այդ բանի

դեմ, Դավիթ Յոմիչը հավերը տեղափոխել էր տան կտուրը, ուր նրանց համար հատուկ հավաքուն էր շինել տվել պատշաճ սարքավորումով, իսկ նախկին հավաքունը մի քիչ կարգի դնելով, սենյականման մի բանի էր վերածել, ուր և վիճակվել էր ինձ ապրել իմ նեղ օրերին:

Դավիթ Յոմիչի ընտանիքը մեծ չէր. ինքն էր, կինը, մի հատիկ տղան և աղջիկը: Տղային և աղջկան տնային կրթության էր տալիս սկսած երաժշտությունից մինչև գիմնազիական դասընթացը: Ֆրանսուհի դաստիարակչուհին էլ հո ջուկ: Մի անգամ նույնիսկ փորձեց, որ նրանք հայերեն դասեր էլ առնեն, և դրա համար հրավիրեց ինձ, բայց տղան էլ, աղջիկն էլ հենց սկզբից բացեցին հրաժարվեցին, ասելով, որ հայերենը շատ դժվար լեզու է և ինչի՞ է պետք այդ «կոռյի լեզուն» (տան մեջ նրանց գործածական լեզուն ռուսերենն էր և ֆրանսերենը):

Աղջիկը բավական տգեղ արարած էր, հոր պես դեղնավուն և, ըստ երևույթին, հիվանդոտ. բժիշկը շաբաթը երկու անգամ կանոնավորապես այցելում էր նրան: Մնողների առանձին հոգացողության տակ էր նրա լսելիքը. եթե պատահում էր, որ փողոցային որևէ թափառական մի երաժիշտ իր արգանով կամ հարմոնով, ջութակով կամ շվիով մտնում էր տան բակը մի քանի կոպեկ հավաքելու համար, իսկույն ծառաների միջոցով դուրս էին քշում նրան, որ աղջկա երաժշտական լսելիքը չփշանա այդ «վայրենի» ձայներից:

Տղան, մի շատ գեղեցիկ՝ սլխույժ ու շարճճի պատանի, բուրրովին նման չէր ոչ հորը — մորը և ոչ էլ մանավանդ քրոջը և, երևի այդ պատճառով, նրանց առանձին սիրո և գուրգուրանքի առարկան էր: Նրան շատ էին երես տվել և նա տան մեջ ինչ օինբազույթյուններ ասես չէր անում: Դեռևս քսան տարեկան չեղած, գիմնազիական դասընթացն արդեն ավարտած էր համարում իրեն և այլևս չէր ուզում սովորել: Գրպանը միշտ լիքն էր լինում փողով, և նա ծախսում էր քեֆն ուզածին պես: Մի քանի անգամ բռնվել էր խոշոր սկանդալների մեջ և միշտ էլ անպատիժ մնացել հոր շնորհիվ: Ման էր գալիս գլխարկը ծոծրակին դրած և մազերի գեղեցիկ փայլուն գանգուրները ճակատին ցրիվ տված:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Դավիթ Յոմիչը, իբրև հարուստ մարդ, ապրում էր, ինչպես ասում են, լին ու բոլ: Ամեն ամառ ընտանիքով քրչում էր արտասահման և ամեն անգամ վե-

բաղարձին այնտեղից բերում էր այնպիսի զարմանահրաշ բաներ, որ տեսնողը մնում էր բերանը բաց: Դրանք մեծ մասամբ ոչինչ բաներ էին— սեղանի վրա կամ բուխարու գլխին դնելիք զարդարանքներ, տարօրինակ ձևի կոնստրուկցիայի ժամացույցներ, ալբոմներ, ծաղկամաններ և այլն: Մի անգամ էլ բերեց մի շատ գեղեցիկ թեթև ավտոմոբիլ՝ հատկապես իր և ընտանիքի անդամների զբոսանքի համար: Բայց ամենից շլացուցիչը կուրդովիկոս շգիտեմ ո՛րերորդի ոճով պատրաստված կահավորանքն էր, որ ապսպրել էր Փարիզից իր դահլիճի համար: Պարծանքով էր պատմում, որ մի-միայն սեղանը, գահավորակը և երկու բազկաթոռը իր վրա նստել էր տասը հազար ռուբլի: Շատ էր սիրում իր բարեկամների շքրչանում պատմել հետևյալ դեպքն իրենց փարիզյան այցելություններից.

— Մի երեկո նստած ենք Բուլոնյան անտառում: Դե, հայտնի է, թե ինչ հասարակություն է զբոսանքի եկնում այդ անտառը. ամբողջ շիք ու հրաշալիք: Կինս նայեց, նայեց, մի խոր հոգոց քաշեց և ասաց. «է՛հ, մե՛նք էլ կասենք ապրում ենք, սրանք էլ»:

Եկավ աշխարհաստան պատերազմը, և միակ վնասը, որ հասցրեց Դավիթ Յոմիչին, այդ այն էր, որ զինվորական վարչությունը գրավեց նրա ավտոմոբիլը իր պետքերի համար: Այդ բանը մեծ ցավ պատճառեց նրան, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Վախ կար, որ որդուն կարող էին զինվոր տանել և քշել դեպի սպանդանոց, բայց դեմը կարողացավ առնել. շտապեց որդուն յունկերական դպրոցը տալ և բանն այնպես սարքեց, որ նա մինչև պատերազմի վերջն էլ մնաց թիկունքում: Իսկ ինքը, իբրև «անվանի հասարակական գործիչ», մի ինչ-որ կարևոր պաշտոնով մտավ Քաղաքների միության մեջ և իրեն միայն հայտնի միջոցներով ձեռքբերելով տաքացրեց: Բայց երբ թուրքերը Սարիզամիչ—Արդահանի ճակատը ճեղքելով սպառնում էին բռնել Թիֆլիսի ճանապարհը, Դավիթ Յոմիչն առաջիններից մեկն էր, որ նիկոլայ II-ի հետևից իր ընտանիքով փախավ դեպի Տյուսիս, որտեղից վերադարձավ այն ժամանակ միայն, երբ թուրքերը ետ շարտվեցին դեպի էրզրում և Կովկասյան ճակատը միանգամայն ապահովվեց:

Թուրքերի պարտությունը այնքան էր ոգևորել Դավիթ Յոմիչին, որ նա սկսեց եռանդուն մասնակցություն ցույց տալ հայկական կամավորական խմբեր կազմակերպելուն և «Մի հայ— մի ոսկի» ֆոնդի հանգանակության գործին: Եվ երբ հայերին միան-

գամայն հիմարացնելու համար Անդրանիկին գնեցրալ-մայրի աստիճան շնորհվեց, Դավիթ Յոմիչը մի փառավոր ընթրիք պատրաստեց իր տանը նրա պատվին:

Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի իբար հետևից տարած հաղթություններն առհասարակ Դավիթ Յոմիչը վերագրում էր հայ կամավորական խմբերին, բռնվել էր թունդ ազգասիրությանը և ման էր գալիս այնպես ուռած-փքված, որ ամեն անգամ, քանի նայում էի նրան, միտս էին գալիս Կոիլովի վարից վերադարձող եզան պողին նստած ճանճի պարծենկոտ խոսքերը՝ «Մենք էլ վարեցինք»:

Այնուհետև եկավ փետրվարյան հեղափոխությունը և թեև մի քիչ սառը ջուր մաղեց նրա գլխին, բայց և այնպես մի մազ անգամ չպակասեցրեց Դավիթ Յոմիչի գլխից: Այն ժամանակ, երբ մենք սիմիոնի կամ կորեկի հաց անգամ հագլվ էինք ձեռք գցում, Դավիթ Յոմիչի ընտանիքը ֆրանսիական բուլկիններ էր անուշ անում:

Բայց ահա լսվեց Հոկտեմբերի ահազանգը Պետրոգրադից, և Դավիթ Յոմիչն առաջին անգամ բնազդական սարսուռ զգաց ահարկու գալիքի հանդեպ: Այդ գալիքի նախադուր հանդիսացավ Կովկասյան ճակատի մերկացումը և թուրքերի առաջխաղացումը: Դավիթ Յոմիչը ահ ու սարսափով բռնված՝ իր ընտանիքի հետ նորից փախավ Հյուսիսային Կովկաս: Այնտեղից վերադարձավ այն ժամանակ, երբ անգլիացիները քշել էին թուրքերին ու գերմանացիներին, պինդ նստել Անդրկովկասում իրենց անվարտիք շոտլանդացիներով, հնգկական խուրմայով և ահագին ջորիներով, և ըզբաղվում էին «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը: Անգլիացիների տիրապետության ժամանակ էլ Դավիթ Յոմիչը վատ չէր զգում իրեն: Նույնիսկ բարեկամացել էր նրանցից մի քանի բարձրաստիճան զինվորականների հետ, որոնց շուտ-շուտ հյուրասիրում էր իր տանը:

Կար մի մոմենտ, որ նա հույս ուներ, թե շուտով կհրավիրվի զաջնակցական Հայաստան՝ Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնով, երբ զարմանքով իմացավ, որ Հոկտեմբերը Տյուսիսից գալով՝ եկել նստել է Բաքու: Հետո լուր եկավ, թե նա Երևանումն է և շուտով գալու է Թիֆլիս: Եվ այս բոլորը կատարվեց այնքան անսպասելի կերպով և այնպիսի գլխապտույտ արագությամբ, որ Դավիթ Յոմիչը ժամանակ չունեցավ իր ի՛նչ անելիքը որոշելու: Կարողացավ

միայն կնոջը, աղջկան և տղային անգլիացիների հետ ճամփել արտառահման, իսկ ինքը մնաց, որպեսզի կարգադրի իր գործերը և հարմար ընկերներ Ժլի նրանց հետևից:

Այդ հարմար ընկերն պետք է լինեն բոլշևիկների Քիֆլիս մշտնելու նախորդ օրը: Ինչպես հետո ինքը Դավիթ Ֆոմիլն էր պատմում ինձ, իր բարեկամ անգլիացիներից մեկը, որ մնացել էր իբրև մենշևիկների խորհրդատու, խոստացել էր այդ օրը վերցնելու նրան իր հետ, բայց խուճապի մատնված կամ մոռացել էր նրան, կամ ժամանակ չէր ունեցել նրան իմաց տալու և մենշևիկների հետ փախել էր խոստացած օրվանից երկու օր առաջ, որովհետև նրա հաշիվները բոլշևիկների Քիֆլիս մտնելու օրվա մասին սխալ էին գուրս եկել:

Այսպիսով Դավիթ Ֆոմիլը, հույսը անգլիացու վրա դրած, գիշերը հանգիստ քնելուց հետո, փետրվարյան մի ցուրտ առավոտ վեր կացավ տեսավ Հոկտեմբերն արդեն եկել նստել է Քիֆլիսում և ոչ անգլիացի կա, ոչ մենշևիկ: Այժմ նա նմանվում էր ականատ ընկած մկան, որ շատ դես-դեն ընկնելուց և դունչը երկաթալար ցանցերին արնոտելուց հետո տեսնելով, որ ազատվելու հնար չկա, տապ է անում և աչքերը պլզած սպասում իր անխուսափելի վախճանին:

Իսկ այդ վախճանը մոտենում էր, սկզբում թեև դանդաղ ու երերուն, բայց հետզհետե ավելի ու ավելի արագ և հաստատուն քայլերով:

Ամենից առաջ քաղաքային դուման, բանկը, կուրբը, ակցիոներական ընկերությունները— այդ բոլորը հօդս ցնդեցին, ինչպես երազներ, և Դավիթ Ֆոմիլը զգաց իրեն ինչպես չրից ցամաք նետված ձուկը: Հետո աստիճանաբար եկան հօդս ցնդելու նրա անձնական սեփականությունները. նախ ազգայնացվեց սպարտի գործարանը, հետո հյուրանոցը, հետո մի տունը, հետո երկրորդը, երրորդ տունը և ամենից վերջը հերթը հասավ այն տանը, ուր ապրում էր ինքը և մենք— բակի կենդանիք:

Այս տան վրա նա պետք է որ ամենից ավելի դողալիս լիներ, որովհետև այստեղ իր բնակարանի միմիայն կահավորանքը մի ահագին հարստություն էր, որի գոնե մի մասը չէր կարողացել կամ չէր ուզեցել որևէ տեղ պարտկել: Սենյակներից մեկի պատի մեջ պարտկել էր միայն տան մեջ ունեցած ամենաթանկագին մանր-մուր իրեզենները— ոսկեղենը և արծաթեղենը, որը ինչ-ինչ

պատճառներով չէր կարողացել ընտանիքի հետ համփել արտառահման: Այս բանք բացփեց նրա մահից հետո տան մեջ կատարված վերանորոգման ժամանակ:

Սապոնի գործարանը, հյուրանոցը, մյուս տները ազգայնացվելուց հետո ուզեց փրկել գեթ այս վերջին տունը և ուրիշ ճար չըգտնելով՝ դիմեց գլուխը հողի մեջ թաղող շայլամի «խորամանկության» դրա համար ամենից առաջ պոկեց իր շքադրան վրա փակցրած երկաթե տախտակը, որի վրա ոսկե տառերով փորագրված էր իր անուն-ազգանունը. հետո քանդեց այդ դրան էլեկտրական զանգի կոճակը, դուռն էլ պինդ փակեց և ներս ու դուրս էր անում բակի դռնից: Դեպի փողոց նայող բոլոր պատուհանների տախտակե փեղկերը գիշեր-ցերեկ փակ էր պահում: Արձակել էր տան բոլոր ծառայողներին: Ցերեկը երբեք տանը չէր մնում. առավոտյան վաղ գուրս էր գալիս, գնում հայտնի չէ ո՛ւր և վերադառնում ուշ գիշերին: Առանց այն էլ բրոնզի գույն ունենալով, նրա դեմքը միանգամայն դեղնել էր, կնճիռները փսփկել կախ էին ընկել, շապոն այլևս ծուռ չէր դնում, այլ աչքերի վրա վար թողած, իսկ մատանիները շքացել էին մատներից, բայց ձեռնոցները և ձեռնափայտը կրում էր առաջվա պես: Առաջ էլի պատահում էր, որ բակի կենդանի կամ ծանոթների հետ հանդիպած ժամանակ կանգնում խոսում էր, բայց այժմ հաղիվ միայն լուռ բարեվում էր և անցնում գնում:

Վերջ ի վերջո այդ տունն էլ ազգայնացվեց ընդհանուր կարգով, և Դավիթ Ֆոմիլի ընդարձակ բնակարանում եկավ տեղավորվեց մի ինչ-որ հիմնաբկություն: Գրաքվեց բնակարանի ամբողջ կահավորանքը, այդ թվում նաև լյուդովիկոսյան սեղանն ու գահավորակները: Հետագայում, երբ Դավիթ Ֆոմիլն արդեն հաշտվել էր իր դրույթյան հետ և իր նախկին հարստությունից ու պատվից զրկված՝ բարեկամացել ինձ հետ, դառնութա՞ր գանգատվելով ասում էր, թե ճիշտ է, սկզբում շատ էր մտահոգվում իր բնակարանի համար, բայց չէր կարծում, թե բնակարանի հետ կահավորանքն էլ կգրավեն:

— Այլապես,— ավելացնում էր նա,— որ գիտենայի, թե կահավորանքս էլ պիտի գրավեն, հերները կանի՞թի, մի մազ աճեցավ չէի թողնի, որ աչքները կոխեն: Աղքատ ազգականներ շատ ունեմ, բաժան-բաժան կանեի, ամեն մեկին մի բան կտայի, ձեզ կտայի, գոնապանիս կտայի, մի խոսքով՝ շուն ու գելի կտայի, բայց չէի

թողնի, որ նրանք զան տիրանան իմ ընտանեկան պետքերի համար իմ հատուկ ճաշակով պատրաստել տված իրեղեններին:

Դավիթ Յոմիշին թույլ տվին իր պետքերի համար վերցնել ամենաանհրաժեշտ իրեղեններն ու հագուստեղենը և հատկացրին նրան խոհանոցին կից գտնված մի սենյակ, ուր առաջ գիշերում էին նրա խոհարարն ու ծառաները:

Սկզբում Դավիթ Յոմիշն այս հարվածը տարավ զարմանալի տոկունությամբ ու մինչև սրտի խորքը վիրավորված մարդու լուռ հպարտությամբ: Առաջվա պես ամեն առավոտ գնում էր ուր-որ և վերադառնում ուշ գիշերին: Ոչ ոքի հետ ոչ խոսում էր, ոչ էլ բարևում: Նրա սենյակին կից խոհանոցում տեղավորված էին հիմնարկության սպասավորներից երկու հոգի՝ կույրերը և սրա կինը, որը մաքրում էր սենյակները և հիմնարկության ծառայողների համար թեյ պատրաստում: Երևում էր, որ Դավիթ Յոմիշը տանել չէր կարողանում նրանց հարևանությունը և ավելի այդ հարևանությունից էր, որ փախչում էր:

Այնուհետև մինչև այս նախավերջին տարին շատ փոփոխություններ կատարվեցին այդ տան մեջ. մի հիմնարկության տեղ եկավ մի ուրիշը, սա էլ գնաց, տունը վերջնականապես դարձավ ժակտ, ներքին խանութներում տեղավորվեց բանկոտպը, մասնավոր վաճառականները հեռացվեցին իրենց բնակարաններից, նրանց տեղ եկան բանվորներ, ի միջի այլոց և իրեն՝ Դավիթ Յոմիշի նախկին սպանի գործարանի մի քանի բանվորներ իրենց ընտանիքներով, վերև բնակություն հաստատեցին խորհրդային պատասխանատու պաշտոնյաներ, իսկ իրեն՝ Դավիթ Յոմիշին վերևից քշեցին և բերին տեղավորեցին իմ նախկին սենյակում կամ, ուրիշ խոսքով ասած, իրեն իսկ նախկին հավաքում, որտեղից ես ամուսնանալու պատճառով վաղուց դուրս էի եկել և բնակվում էի նույն բակում դատարկված մի ավելի հարմար բնակարանում:

Այս հարվածն արդեն չկարողացավ տանել Դավիթ Յոմիշը: Ինչպես որ գազով լի շշի խցանը հանես և գազը ֆշշալով ու թրշշալով դուրս պրծնի հանկարծ, այնպես էլ Դավիթ Յոմիշի գոռոզ սրտի մեջ մինչև այդ հավաքված վիրավորանքի և նվաստացման թույնը արտավիժեց միանգամից: Մայր աստիճան կատաղած, փրփուրը բերանին, արնակալ աչքերը շուռումուռ տալով, սկսեց ոտները գետնովը տալ, սպառնալ, թե ցույց կտա նրանց, կգնա կգանգատվի ուր պետք է, բայց նրա սպառնալիքների վրա

միայն ծիծաղեցին և հասկացրին նրան, որ հիմա ոչ պրիստավ կա, ոչ գուբերնատոր, և ուր էլ որ գնա գանգատվելու, ամեն տեղ էլ իր դիմաց կտեսնի իրենց նման բանվորների, որոնք նույնպես կըծիծաղեն իր վրա. ավելի լավ է՝ սուս անի և հանգիստ նստի իր տեղը, թե որ շի ուզում այդ սենյակից էլ զրկվել:

Այդ խրատից հետո Դավիթ Յոմիշը թեև սուս արավ, բայց հանգիստ չնստեց իր տեղը: Մի քանի օր կորած էր, ոչ ցերեկն էր երևում, ոչ գիշերը: Ո՛րտեղ էր լինում, ի՞նչ էր անում— հայտնի չէ: Միայն մի առավոտ տեսնեմ եկել փսփսում է իր նախկին հավաքում: Իմ հարցին, թե ի՞նչ է անում այնտեղ Դավիթ Յոմիշը, դժնապան Պողոսը ծիծաղելով պատասխանեց.

— Ի՞նչ պըտի անի, տեղավորում ա իր հափուռ-չփուռը: Ասած ա՛ կկակղի—կուտի:

Այժմ նա, ինչպես ասում են, միանգամից կտրվել էր, ծերացել, մեջքից կորացել: Սանձն արդեն շատ էին պինդ քաշել, և նա այլևս չէր կարողանում առաջվա պես գլուխը բարձր պահել: Գեղնավուն դեմքը հեռոզհետո սևանում էր, միշտ մաքուր սափրած երեսը ծածկվում էր սևը սպիտակի հետ խառն մազի փշերով, առաջվա միշտ անբիծ. միշտ արդուկած հագուստը ճմրթվում էր, ծալծլվում և ծածկվում վրան թափված կերակրի փոշակալ բծերով. գեղեցիկ շապույին հրաժեշտ էր տվել և շատ հասարակ գդակ էր դնում գլխին:

Երբեմն գիշերները նրա պատուհանի մոտով անցնելիս տեսնում էի նրան սեղանի մոտ ակնոցը թթին ինչ-որ գրելիս: Երևի նամակներ էր գրում արտասահման իր ընտանիքին: Իսկ շատ հաճախ նրան տեսնում էի հասարակաց այգու մի խուլ անկյունում իր պես խունացած նախկին մարդկանց հետ նստած խաղաղ զրույց անելիս: Այգու այդ անկյունը նրանց հավաքատեղին էր, ուր նրանք ամեն օր միևնույն ժամերին գալիս նստում էին միշտ միևնույն նստարանների վրա իրար դիմաց՝ խոսելու անցած-գնացած օրերի և զուշակությունների անելու եկած ու գալիք օրերի մասին: Նրանց մեջ կային մի նախկին գեներալ իր երբեմնի կարմրաստառ շինելով՝ առանց ուսադիրների, մի գեղապետ քաղաքացիական էժանագին վերարկուով, մի շինովնիկ իր շինովնիկական հնամյա գլխարկով առանց կոկարդի, որի տեղը մի ծակ էր և ծակի շուրջը մի սպիտակ շրջան խունացած մահուդի կապույտ ֆոնի վրա: Այնուհետև այդ անտիկների շրջանը կազմում էին նախկին առևտրական խո-

չոր տան մի ներկայացուցիչ, մի նոտարիուս, մի դատավոր, բոր-
սայիս մի մակլեր և նույնիսկ երբեմն-երբեմն էլ նախկին հարուստ
ծխերի տեր մի տերտեր, որ ֆարաջան հանել՝ վերարկու էր հագել,
բայց շարունակում էր կրել իր տերտերական մորուքը և ամեն գե-
րեզմանաօրհնեքին վազում էր գերեզմանատուն գերեզմաններ
օրհնելու, պահանջված դեպքումն էլ, որ շատ քիչ էր պատահում,
մեռել թաղելու:

Մի անգամ Դավիթ Յոմիչը դունապան Պողոսի բերանով թել
ու ասեղ էր խնդրել կ'ուղչիցս: Երբ Պողոսին հարցրի, թե Դավիթ
Յոմիչը ինչ էր անում թել ու ասեղը, պատասխանեց, թե ուզում է
վարտիքի կոճակը կարել:

— Ես թելեցի ասեղը,— ասաց նա,— աչքերը կտրում չի
լափ գնացել ա ձեռքից: Հախն ա,— ավելացրեց Պողոսը սըր-
տանց,— խի՞ էր օղլուշաղը զագրանիցա ճամփում. բալչևիկնին
հու ուտելու չէի՞ն նրանց. որտեղ ինքը, ընտեղ էլ նրանք: Հըմի
լավ ա՞, որ մին կոճակ կարող էլ չունի, բայղուշի պես մենակ նըս-
տած ա մնացել տանը: Փիս մարդ էր, փիս էլ վերջացնում ա իր
օրերը: Քսան տարի իր դոան շունն էր արել ինձ, տվածը մի գադ
չէր, ինչքան խնդրում ի, որ մին օթախ տա, օղլուշաղս հանեմ
պաղվալից՝ մեջը կենան, արևի լիս տեսան, տվավ ոչ, թե՛ ջու
ըրեխանց դալմադալի գլուխ շունեմ: Հըմի լավ իրան հանեցին բե-
րին մկան ծակուռը կոխեցին: Դե թող հըմի գնա մեզպեսների դադ-
րը իմանա: Համա ի՞նչ, անցածը անցած ա. հըմի որ տեսնում եմ
նրան էն հավաքնում կուչ եկած, խեղճս գալիս ա: Մին-մին վախտ
հաց ա ուզում, տալիս եմ: Հացի կնիժկա չունի:

— Մի՞ թե մինչև անգամ հացի փող չունի,— զարմացա ես:

— Է՛, ի՞նչ ես ասում, վարժապետ ջան. ունի, ո՞ւնց կարա չու-
նենա: Ասած ա՞՝ ուղտը ինչքան էլ սատկի, կաշին էլի մի իշաբեռ
դուրս կգա:

— Բա էդ ո՞ւնց է, որ հացը քեզնից է ուզում:

— Որ ասի, թե տեսեք, բալչևիկնին ինչ օրի են հասցրել խեղճ
հալեորիս: Շատ զալում քավթառ ա, որ ասիլ չի ուզի:

Դավիթ Յոմիչը կամաց-կամաց նշաններ էր ցույց տալիս ինձ
մոտենալու, այն Դավիթ Յոմիչը, որ առաջ հազիվ էր լայեղ անում
բարև տալ աղքատ վարժապետիս: Սկզբում, առավելապես ցուրտ
և անձրևային եղանակներին, երբ տեղ չունեի գնալու, երեկոները
մտնում էր ինձ մոտ տաքանալու և ժամանակ անցկացնելու հա-

մար: Մնում էր ժամերով, զանգատվում էր, թե տանջվում է ան-
քնությունից, հարցնում էր, թե արտասահմանի հետ առհասարակ
փոստային ազատ հաղորդակցություն կա՞ թե՛ ոչ: Կինս շատ էր
խղճում նրան և չէր խնայում թելով կամ տանը գտնված որևէ բա-
նով հյուրասիրելու ի մեծ դժգոհություն կոմերիտ տղայիս, որը
տանել չէր կարողանում նրա ներկայությունը: Ասենք՝ տղաս նրա
եկած ժամանակ մեծ մասամբ տանը չէր լինում, որովհետև բան-
ֆակում դասերը տեղի էին ունենում երեկոները:

Այնուհետև Դավիթ Յոմիչն իր այցելությունները ձանձրացնե-
լու շափ սովորություն դարձրեց և համարյա ամեն օր մեր հյուրն
էր, այնպես որ կինս արդեն սկսել էր քրթմնջալ: «Ցավ դառա՞վ մեր
գլխին»,— ասում էր նա, բայց և այնպես էլի շարունակում էր
հյուրասիրել:

Դավիթ Յոմիչը մեր տանը շատ զգուշաբար էր խոսում բու-
շեիկների մասին, որովհետև գիտեր, որ մեծ որդիս հենց իր բուշեիկ
լինելու պատճառով էր զոհվել մայիսյան ապստամբության ժա-
մանակ, մյուս որդիս նույնպես բուշեիկ և կուսակցական հրահան-
գիչ էր գավառում, իսկ փոքր տղաս— կոմերիտ, թեև սրան բանի
տեղ չէր դնում և երեխա էր համարում: Բայց հենց որ հին ցավե-
րը նորոգվում էին, էլ չէր կարողանում զսպել իրեն, սկսում էր
հայհոյել բուշեիկներին էլ, խորհրդային իշխանությանն էլ և սրանց
հայհոյելիս առանձին կատաղությամբ գերեզմաններից հանում
շների բերանն էր գցում բոլոր ցարերին և առանձնապես Նիկոլայ
II-ին, որը չէր լսել կաղետների խորհուրդը, ժամանակին եվրոպա-
կան պառլամենտական կարգեր և պատասխանատու մինիստրու-
թյուն չէր մտցրել, ցրել էր պետական դուման և այլն:

— Եթե նա ժամանակին կատարեր կաղետների պահանջը,—
ասում էր Դավիթ Յոմիչը,— ոչ հեղափոխություն կլիներ, ոչ մեն-
շեիկ ու բուշեիկ, ոչ սավետ ու մավետ, ոչ ժակտ ու մակտ, ինքն
էլ շանսատակ չէր լինի:

Ժակտ անունը մանավանդ սոսկալի ատելությամբ էր արտա-
սանում Դավիթ Յոմիչը: Նրա համարյա ամենօրյա զանգատը ժակ-
տից «իք» տան համար էր. ասում էր, թե տունը օրը օրին քայքայ-
վում է, կտուրը կաթում է, անձրևի խողովակները ժանգից ծակծկ-
վել են, մի քանիսը թափվել, ջրերը պատերի վրայից անցնելով
թափում են ծեփերը և պատերը խոնավացնում. կենողներն ան-
կարգ, բիրտ մարդիկ են, շարդում են պատուհանների ապակիներ:

րը, թիթեղի վառարաններ են դրել սենյակներում, ծխնելույզները դուրս են հանել պատուհաններից, պատի կառնիզները սևացրել՝ ծխի ծեփով ծածկել և այլն, և այլն, և այս բոլորի վրա ժակտը ոչ մի ուշադրութուն չի դարձնում:

— Լավ, ձե՛զ ինչ, Դավիթ Ֆոմիչ,— ասացի ես մի անգամ, երբ նորից սկսել էր գանգատվել այս մասին,— տունը խո ձերը չէ այլևս:

Նայեց ինձ աչքերի այնպիսի մի ցուլքով, որպիսին տեսել էի նրա աչքերի մեջ անցյալներում իր լավ ժամանակ, երբ որևէ բանի վրա կատաղած էր լինում:

— Տունը ի՛մս էր և ի՛մս էլ կլինի,— ասաց նա ծանր-ծանր, հատկապես շեշտելով «իմս» բառը և ամեն մի «իմս»-ի հետ բը-ռունցքը խփելով սեղանին:

— Այդ ինչպե՛ս, Դավիթ Ֆոմիչ:

— Այդ ե՛ս գիտեմ, թե ինչպես:— նորից շեշտեց «ես» բառը մի առանձին խորհրդավորությամբ:

— Եվ ե՛րբ, Դավիթ Ֆոմիչ,— շարունակեցի հարցուփորձս: Ինձ արդեն զվարճութուն էին պատճառում նրա անվերապահ պը-ղումները:

— Երբ որ երբը կգա,— պատասխանեց նույն խորհրդավոր-րությամբ:

— Ե՛րբ կգա այդ երբը:

— Շուտով, շուտով: Որովհետև մի նրկիր չի կարելի երկար ժամանակ կառավարել ավազակներով:

Այս անգամ «ավազակներ» բառը շեշտեց մի առանձին կըր-քոտությամբ և, ըստ երևույթին, ուզում էր շարունակել, երբ հան-կարժ հարևան սենյակիս դուռը բացվեց արտասովոր շրխեցողով և ոչ թե մտավ, այլ մի տեսակ ներս նետվեց կոմերիտ տղաս: Ինչ-պես երևում էր, նա տանն էր եղել, որ ես չգիտեի, և հարևան սենյակից լսելիս էր եղել մեր խոսակցությունը: Մտնելու ձևը որ տեսա և նայեցի աչքերին, իսկույն հասկացա, որ նրան վառել էր Գավիթ Ֆոմիչի արտասանած «ավազակներ» բառը:

Եվ շտապեցի:

Նա ուղղակի գնաց կանգնեց Դավիթ Ֆոմիչի առջև և հարցրեց.

— Ո՞վքեր են այդ «ավազակները»:

Նրա ձայնի մեջ զսպված վրդովմունքի և սպառնալից մարտա-կույնի շեշտեր զննվացին:

Դավիթ Ֆոմիչը հոնքերի տակից մի սաստող հայացք ձեռք նրա վրա և ասաց հանգիստ ձայնով.

— Քեզ հետ չեն խոսում. դու դեռ երեխա ես:

Տղաս տեղնուտեղը կրակ կտրեց մեկեն: Ես մինչև անգամ վա-խեցա, թե կարող է լսվել ծերունուն:

— Ո՛չ, ի՛նձ հետ խոսեցեք, ի՛նձ հետ,— աղաղակեց նա իր պատանեկան ձայնի զիլ հնչյուններով:— Նստել հորս հետ եք խո-սում, որը քիչ է մնում համաձայնի ձեզ հետ: Ի՛նձ հետ, մե՛զ հետ խոսեցեք, մեզ հետ, որովհետև մե՛նք ենք, մե՛նք, ձեր կարծած երեխաներս ենք, որ հաշիվ ենք պահանջում ձեզնից և մե՛նք ենք, որ պատժում ենք ձեզ ու պիտի շարունակենք պատժել այն-քան, մինչև որ միանգամայն սրբենք ձեր սերունդն ու դասակար-գը երկրի երեսից: Ավազակներ ասում եք: Ձեզնից ավելի մե՛ծ ավազակներ, որ դարեր շարունակ բամում, ծծում էիք բանվորնե-րի արյուն-քրտինքի վաստակը, ձեզ համար պալատներ շինում, շոալլ ու ցոփ կյանք վարում և անպետք ու անառակ մի սերունդ արտադրում, որ շարունակի ձեր գարշելի գործը:

Մի կողմից ես, մյուս կողմից կինս, որ ներս էր վազել նրա աղաղակների վրա, իզուր աշխատում էինք նրան հանգստացնել և դուրս տանել. նա թեքով դեռ-դեռ էր հրում մեզ և, զայրույթից ու վրդովմունքից ծայր աստիճան տաքացած, շարունակում էր իր ֆիլիպիկները կոմերիտական անվախ խիզախությամբ ծանր մուր-ճի հարվածների պես թրխկացնել բուրժուազիայի գլխին՝ հանձին Դավիթ Ֆոմիչի:

Վերջապես կնոջս մի կերպ հաջողվեց համարյա զոռով նրա թևից բռնած՝ քարշ տալով տանել նրան մյուս սենյակը և դուռը փակել:

Ես նայեցի Դավիթ Ֆոմիչին: Աչքերը, անմիտ բացած, հառել էր դեմքիս. զլուխը երեքվում էր սաստիկ, մարմինը վեր ու վար էր ցնցվում և հանկարծ ցած ընկնում, քարանում: Մանր լուսթյան մեջ մի քանի րոպե այդպես մնալուց հետո ուզեց վեր կենալ, շկա-րողացավ միանգամից. հետո երկու ձեռքով հենվեց սեղանին, ծանրացած մարմինը հագիվ վեր բարձրացրեց և պառավական երերուն քայլերով դուրս գնաց, առանց մի խոսք արտասանելու:

Այն գնալն էր, որ գնաց. էլ երբեք ոտք չդրեց մեր տունը:

Երբ որդուս հանդիմանեցի իր վարմունքի համար, ասելով, որ ընկածին չեն ծեծում, նա երեսովս տվավ, թե ես հաշտվողա-

կան եմ, թե այդպիսիներին ոչ միայն պիտի ծեծել, այլև անխնայ ատի տակ տրորել, ճիւղել միանգամայն, որ ընկած տեղից այլևս երբեք վեր չկենան:

— Այլապես, թե որ վեր կացան, հայրիկ, վա՛յ քեզ ու մեզ և նրանց, որոնք հազիվ են ազատվել նրանց ճիրաններից,— ավելացրեց նա:

Այս դեպքից հետո անցել էր մի քանի ամիս: Այս մի քանի ամսվա ընթացքում շատ քիչ էր պատահում, որ նույնիսկ բակում հանդիպեի Դավիթ Յոմիչին: Հանդիպելիս էլ շտեմնելուն էր տալիս և անցնում զնում: Շատ թունդ էր խոտվել:

Մի օր, երբ ճաշին տուն դարձա, կինս ասաց, թե մի քանի ժամ առաջ Դավիթ Յոմիչին հանկարծ կաթված էր խփել և հենց նոր նրան հիվանդանոց են տարել շտապ օգնության կառքով:

Պատճառն անշուշտ եղել էր այդ օրվա թերթերում տպված գործակալության մի հեռագիրը Մոսկվայից, որ ես կարդացել էի դեռևս այդ առավոտ: Հեռագիրը վերաբերում էր Պետքազվարչության ձեռքն ընկած տեղորոշման-լրտեսական մի խմբի դատավարության: Այդ խմբի մարդիկ, որոնք զանազան ժամանակներում կեղծ անցագրերով անցած են եղել սահմանը, ուղարկված են եղել արտասահմանյան ռուս մոնարխիստական մի կազմակերպության կողմից՝ տեղորոշման կատարելու և լրտեսելու համար: Դատվելուց հետո նրանք դատապարտվել էին սոցիալական պաշտպանության գերազույն միջոցի— զնդակահարության: Հեռագրի մեջ մեկ առ մեկ հիշված էին զնդակահարվածների անուն-ազգանունները և ով լինելը:

Դրանց թվումն էր և Դավիթ Յոմիչի նախկին յունկեր տղան:

Այդ հեռագիրը պարունակող լրագրի համարը գտել էին Դավիթ Յոմիչի ձեռքին կաթված ստացած միջոցին:

Ճաշին մեր խոսակցության առարկան այդ դեպքն էր:

— Տեսա՞ր, հայրիկ. ո՞ւմ էիր դու պաշտպանում,— նորից երեսուսու տվավ կոմերիտ տղաս:

Ես ծիծաղեցի: Զգիտեմ, ո՞րտեղից էր նրա գլխում ցցվել այդ մեխը, թե ես պաշտպանում էի Դավիթ Յոմիչին և նրա նմաններին իրենց իժի ծնունդներով:

Հետաքրքրությունից մի օր վեր կացա և զնացի հիվանդանոց՝ Դավիթ Յոմիչին տեսնելու:

Կաթվածը տարել էր նրա մարմնի ամբողջ կեսը, գլխի ձախ

մասից. բռնած մինչև ձախ ոտը: Դեմքն այնպես էր ծռվում, որ հազիվ ճանաչեցի: Աչ աչքը փոքրացել, կուշ էր եփել, իսկ ձախն այնքան էր մեծացել ու այլանդակվել, որ ակամա զարգանդազգացի: Այդ աչքը դուրս էր պրծել կոպերից մի ահագին անփայլ սպիտակուցով, որը կարծես պինդ խաշած ձվի սպիտակուց լիներ, և բուրբուխն չէր շարժվում: Բերնի կեսը վերև էր թռել, կեսն իջել և կողքից լորձուկ էր ծորում: Խոսել չէր կարողանում. բառերը դուրս էին գալիս կիսատ և աղավաղված, այնպես որ հասկանալ չէր լինում: Երբ հարցրի, թե ի՞նչ է ուզում, հազիվ կարողացավ արտասանել.

— Մըը-մե... մըը-մե...

Եվ որպեսզի հասկացնի, թե ինչ է ուզում ասել, աչ աչքը փակեց և ձեռքը վերև բարձրացրեց: Գլխի ընկա, որ ուզում էր ասել՝ «մեռնել-մեռնել»: Կարճ լուսթյունից հետո թոթովեց.

— Վըը-ո... մըը-ե... տըըը-տե... թըը-ա...

Երկար ժամանակ չէի հասկանում այս թոթովանքը, և նա ահագին ջանք թափելուց հետո զանազան նշաններով կարողացավ հասկացնել, թե ուզում է ասել. «որ մեռնեմ, տերտերով թաղեցեք»:

— Դավիթ Յոմիչ,— ասացի,— որքան գիտեմ, դուք ազատամիտ մարդ էիք, տերտեր-մերտեր չէիք ճանաչում, թեև երեցփոխ էիք, այդ ի՞նչպես է, որ տերտերով եք ուզում թաղվել, այն էլ հիմա, երբ տերտերով, ժամ-պատարագով էլ ոչ ոք չի թաղվում:

Նրա կուշ եկած աչ աչքը հանկարծ բացվեց, մեջը կատաղության նման մի բան ցուլաց և կաթվածահար լեզուն անսպասելի կերպով արագ-արագ վրա տվեց.

— Բըբը ջըզը, բըբը ջըզը...— Այս կցկտուր բառերն էլ հասկացրեց, ուզում էր ասել՝ «բուլճևիկների ջգրու, բուլճևիկների ջգրու»: Ինչո՞ւ էր կարծում, թե տերտերով որ թաղվի, բուլճևիկներից հանած կլինի իր ջիգրը, այդ էլ իր գաղտնիքը մնաց:

Այդ առաջին այցելությունից հետո շտեմա Դավիթ Յոմիչին: Թե քանի՞ օր ապրեց, ե՞րբ մեռավ, ի՞նչպես և ո՞րտեղ թաղվեց— ոչ ոք չիմացավ:

Միայն մի օր ինչ-որ ժառանգներ հայտնվեցին,— երևի այն աղքատ ազգականները, որոնց Դավիթ Յոմիչը չէր կարողացել կամ, ավելի շուտ, չէր կամեցել բաժան-բաժան անել իր բնակարանի կահավորանքը,— եկան բաց անել տվին նրա սենյակի կըն-

քած դուռը և ունեցած-չունեցածը տարան: Այդ ունեցած շունեցածի մեջ էր և մի ահագին սնդուկ, մեջը արտասահմանից բերած ամենաընտիր կոստյումներ, որոնցից մի քանիսը դեռ ամենևին չէր էլ հագել:

Ո՛րքան ճիշտ է, շգիտեմ, միայն ասում էին և պնդում, թե այդ միևնույն սնդուկի մի առանձին ծածուկ անկյունում գտնվել էին կլորիկ ոսկիներ— տասնոցներ:

Ննթադրվում է, որ այդ «Մի հայ —մի ոսկի» ֆոնդի «ավելցուկը» պիտի լիներ, որ Դավիթ Ֆոմիլը պահել էր «սե օրվա» համար:

Այսպես ապրեց և այսպես մեռավ մեկը հին աշխարհի այն վերջին մոհիկաններից, որոնք, նոր կյանքի ասպարեզից դուրս նետված, ամեն օր միևնույն ժամերին հավաքվում էին հասարակաց այգու խուլ անկյունում՝ խոսելու անցած-գնացած օրերի և գուշակութուններ անելու եկած ու գալիք օրերի մասին:

1930

ՎԻՊԱԿՆԵՐ ՎԵՊԵՐ

ՏՆՆՏԻՐՈՋՍ ԵՂՋԻԿԸ

Ծս հայ ուսուցիչ եմ:

Կարծեմ սրանով շատ բան ասացի,— ասացի այն ամենը, ինչ որ հազար անգամ գրված է մեր լրագրերում հայ ուսուցչի մարտիրոսության մասին:

Մի շոր գլուխ էի: Ներսիսյանի և ճեմարանի ավարտական վկայականները ծոցիս, ամբողջ հինգ տարի թափառեցի գավառները, մի տարի էլ պաշտոնավարեցի Պարսկաստանում և, մի քանի հարյուրներ թողնելով այս ու այն հոգաբարձության ձեռքին, վերջապես կարողացա ոտս Թիֆլիս գցել,— մի բան, որ վաղուցվա տենչանքս էր:

Այն ժամանակ արդեն մոտ երեսուն տարեկան էի:

Օգոստոսի վերջն էր, ուսումնական տարվա սկզբի եռուզեոթ օրերը: Առայժմ գլխավոր հոգսս այն էր, որ մի հարմար բնակարան գտնեի: Ընդունելության քննություններից հետո թրև էի գալիս այս ու այն փողոցը, աչքս տնկած տների դռներին ու պատուհաններին, որ գտնեմ վարձու սենյակ տալը հայտարարող թղթի փոքրիկ կտորներ: Ուզում էի, որ բնակարանս մոտիկ լիներ ուսումնարանից, խաղաղ տեղ լիներ և թեյ ու ճաշ տային: Բայց հակառակի պես եկա բռնեցի այնպիսի մի սենյակ, որ համ հեռու էր ուսումնարանից, համ սարսափելի աղմկալի տեղ (բակը լիքն էր երեխաներով), համ էլ ոչ թեյ և ոչ ճաշ խոստացան: Բավականացան միայն հարկավոր «կահավորանքով»: Այդ կահավորանքն էլ ինչ էր— փայտօջիլներով լի մի կուշետկա, որի ոտները ծռմովել և շարժվում էին տեղահան եղած փտած ատամների պես, մի սեղան, որի երեսի տախտակները տեղ-տեղ այրվել, սևացել և փոս

էին ընկել, բայտ երևույթին, ծակ սամավարից թափված կրակնե-
րից, և երեք հատ վիհննական աթոռ, որոնցից մեկի ծղոտից գոր-
ծած նստատեղն այնքան թուլացել և փոս էր ընկել, որ նստելիս
կարծում էի, թե «գարշոկի» վրա եմ նստում: Չմոռանամ գլխա-
վորն էլ հիշել.— սենյակիս վարձն այնքան թանկ էր, որ հետո,
երբ արդեն ուշ էր, տեսա, որ բոլորովին չի բռնում բյուզեիս: Մտա-
ծեցի առաջին ամիսը յուր տանեմ, իսկ հետո երևի ավելի հարմար
և ձեռնտու պայմաններով սենյակ կարող էի ճարել: Մասամբ գոհ
էի, որ ազատվել էի հյուրանոցում քաղաքավարի կողոպտվելուց:

Տանտերս հայ էր— թիֆլիսեցի հայ: Թիֆլիսեցի հայ ասելով
ուզում եմ ասել Թիֆլիսում ծնված ու սնված այն հայի տիպարը,
որին,— օրինակի համար եմ ասում,— եթե Ամերիկայում անգամ
հարցնեին թե որտեղացի է, կասեր՝ «քաղթից», միանգամայն հա-
մոզված լինելով, որ ամերիկացին «քաղթից» բառը «թիֆլիսեցի»
կհասկանար: Չար լեզուները պատմում էին, որ բազազ Սերգոն
կամ,— ինչպես անվանում էին նրան ոմանք,— Աերգեյ Ավետիշը
մեկ թե երկու անգամ «կուտոր էր ընկել» (սնանկացել), բայց և
այնպես (թե՞ հենց այդ պատճառով) բավական լավ էր ապրում
կենց անվանը փոխադրած իր տան մեջ, որը լիքն էր կենդանիներով:

Կարճահասակ, տուուզ մարդ էր, ծայրերը սանրի տակ կարճ
խուզած բեխերով և խիստ կանոնավոր կլորիկ գլխով, որի վրա
մազերը, շնայելով հազիվ հիսուն տարիքին, բոլորովին սպիտակել
էին: «Քաղթցու» կապա էր հագնում երկար թևերով, որոնցից ձա-
խը միշտ ծափ էր տալիս ծնկանը, իսկ աչք հանգչում էր ուսի վրա:
Ան առաջին արխալուզի վրա աչքի էին ընկնում ոսկեգօծ արծաթ-
յա նեղ գոտին և ծոցի գրպանի մեջ հանգչող ոսկի հաստ շղթան,
որը սկսվում էր կզատակից և գոտուց էլ ներքև էր իջնում:

Այդ պարոնն առհասարակ աղա մարդու տպավորություն էր
թողնում ինձ վրա թե՛ այն պատճառով, որ հազուատը շատ էր սա-
զում, և թե նրա համար, որ մարդկանց հետ վարվել գիտեր և հար-
գանք ազդող գիրքի մեջ էր պահում իրեն: Առավոտներն առանց
«բարի լուս» և երեկոներն առանց «բարիգուն» ասելու չէր անց-
նում մոտովս, եթե հանդիպում էինք իրար: Երբեմն էլ, երեկոնե-
րը, հրավիրում էր ինձ պատշգամբում միասին թե՛ անուշ անե-
լուս և նարդի գցելու կամ «աշխարթի բաներից» մասլահաթ անե-
լուս: Շատ էր սիրում խոսել քաղաքականությունից և երբեմն ինձ
զարմացնում էր նրա անսխալ ժանոթությունը քաղաքական անց-

քերին և անձերին: Լեզուն Թիֆլիսի բարբառն էր, բայց ոչ զուտ
Թիֆլիսի բարբառը, որն արդեն մեռնելու վրա է, այլ խառն գրա-
կան բազմաթիվ բառերով,— հետևանք՝ մեր մտավոր-հասարա-
կական կյանքի մեջ վերջին քսանամյակում կատարված զգալի
փոփոխություն: Բայց և այնպես Թիֆլիսի բարբառին հատուկ ար-
տասանությունը գրական բառերն էլ ներկել էր իր որոշ զուցնով:
Գեռևս այն ժամանակ, երբ ներսիսյան դպրոցում որդեգիր աշա-
կերտ էի, ճանաչում էի վանքի ավագ եկեղեցու թիֆլիսեցի մի զա-
ռամյալ ավագերեցի, որը ժամասացությունը Թիֆլիսի բարբառով
էր կատարում:

Ընտանիքի մեջ գործածական լեզուն վրացերենն էր,— թիֆ-
լիսեցի հայոց յուրահատուկ վրացերենը՝ աղճատված և ամեն ազ-
գի բառերով խճողված: Պատճառն անշուշտ կինն էր, որը վիրա-
խոս էր:

Որքան տանտերս աղամա հարգանք էր անում ինձ իր ծան-
րաբարո և լրջամիտ բնավորությամբ, այնքան նրա կինը հենց ըս-
կըզքից վանող տպավորություն գործեց ինձ վրա: Անհամակրելի
կին էր, կովարար և թունդ էլ անեծքներ գիտեր: Իզուր չէր, որ նրան
գիծ-Կեկել էին անվանում ետևից: Համարյա օր չէր պատահում,
որ նա վերևից, իրենց պատշգամբից դեպի բակը՝ խոնարհված,
ամբողջ ժամերով չկուլեր այնտեղ, ներքևում ապրող կենող կա-
նանց հետ և անեծքակոխ շաներ նրանց երեխաներին, որոնք խա-
ղալիս ըստ երեխայական սովորության մի որևէ բան քանդում,
փչացնում էին. ներքևից, իհարկե, անպատասխան չէին թողնում
նրան, և ահա ամբողջ բակը սկսում էր զրնգալ կանանց ձայների
այնպիսի մի երաժշտությամբ, որ ես ստիպված էի լինում դուռս
ու պատուհանս փակել կամ թե պարզապես փախչել տանից՝ պա-
րապմունքս կիսատ թողած: Վախենում էի միջամտել, որովհետև
գիծ-Կեկելն այդպիսի դեպքերում այն աստիճան զազազած էր լի-
նում, որ ոչ միայն չէր լսի ինձ, այլև կարող էր վիրավորանք
հասցնել միջամտությանս համար: Իսկ ինձ ջղերը քայքայող հինգ-
վեց ժամվա դպրոցական աշխատանքից հետո հանգիստ էր պետք:
Ուստի, համբերությունս որ հատավ, վճռեցի էլ շապասեմ ամիսը
վերջանալուն և զնամ ուրիշ մի խաղաղ տեղ բնակարան փնտրեմ
ինձ համար:

Բայց...

Անպտեմբերի վերջերին, երբ դեռ ժամանակ չէի գտել որոշումս իրագործելու, մի հիանալի երեկո տանտերս հրավիրել էր ինձ իր հետ թեյ ճանուղ անելու: Գեպի բակը նայող պատշգամբում նստած, նոր էինք վերջացրել թեյը և շարունակում էինք մեր սովորական մասլահաթը քաղաքականութունից, մեկ էլ տեսնեմ տանտիրոջս երեխաները գլխապատառ ներս վազեցին բակը, ներքևից դիմելով հորը՝ ինչ-որ ծվծվոց բարձրացրին ու նորից դուրս թռան փողոց:

Նույն րոպեին փողոցում կանգ առավ մի կառք և քիչ հետո բակի դռնից արագ ներս մտավ մի օրիորդ, ձեռքին ինչ-որ թղթի արկղեր, և սկսեց վերև վազել պատշգամբի սանդուղքով, նրա փեշերից բռնելով և նրա հետ վազում էին երեխաները նույն ուրախական ձիչ ու ծղրտոցով: Նրա ետևից բակը մտավ մի երիտասարդ, ամեն մի ձեռքին մի-մի ճամպրուկ:

Այդ միջոցին տանից դուրս վազեց տանտիրոջս կինը կավիթները ծափ տալով ծնոտներին և ամուսնու հետ ընդառաջ գնաց նորեկներին: Բարեններ, համբույրներ, երեխանց՝ ականջ խլացնող ուրախական ծղրտոց, վազվզոց— մի խոսքով մի կատարյալ Սոդոմ-Գոմոր: Տանտերս ուրախութունից, ըստ երևույթին, մոռացավ ինձ, իսկ նորեկները բավականացան միայն մի թուռցիկ հարցական հայացք ձգելով ինձ վրա, իբրև օտար և անծանոթ մի անձի վրա, որին նոր էին տեսնում իրենց տանը: Ընտանեկան ուրախության այդ ժխորի մեջ փաստփուսեսս հավաքեցի և քաշվեցի սենյակս, որը տանտիրոջս բնակարանին կից ամենավերջին սենյակն էր, պատշգամբի ծայրին, այնտեղ՝ ուր բարձրանում էր սանդուղքը:

Նորեկներից երիտասարդը, ինչպես հետո իմացա, տանտիրոջըս մեծ տղան էր, իսկ օրիորդը — աղջիկը: Այդ ամառ նրանք կովկասյան հանքային ջրերն էին եղել զնացած և այդ երեկո այնտեղից էին վերադառնում:

Տանտիրոջս այդ մեծ տղան, ընայելով իր դեռևս շատ շահել հասակին (հազիվ 23—24 տարեկան), արդեն ավարտել էր բժշկական ֆակուլտետը և եկել էր-տանը պատրաստվելու պետական քննությունների համար: Նիհար տղա էր, դեզնավուն, հիվանդոտ զնմքով և խոհուն, իր տարիքին անհամապատասխան լուրջ հա-

յացքով, հանգիստ շարժումներով, բայց, ըստ երևույթին, բավական շղային և հանկարծ բորբոքվող, որի մասին վկայում էր նրա երբեմն-երբեմն ցնցվող գլուխը:

Ընդհակառակն, նրա քույրը տեղն ու տեղը կրակ էր, — կրակ շարժումների մեջ, կրակ քայլվածքի մեջ, կրակ խոսակցության մեջ: Ուրախ ժամանակ ծիծաղում էր անդադար, ծիծաղում սրբտանց, հազը բռնելու շափ, իսկ լուրջ ժամանակ ժպիտը անսպասելի էր նրա դեմքից, մի ժպիտ, որը հիանալի մատնահարներ էր գոյացնում էրա թշերի վրա: Սիրում էի սենյակիցս ականջ դնել նրա թրթռուն, վարակիչ ծիծաղի ելեղներին, նրա կրծքային ձայնին: Տասնյոթ կամ տասնութ տարեկան էր, միջակից մի քիչ բարձրը հասակով, փոքր-ինչ անկանոն կազմվածքով և, ըստ երևույթին, միանգամայն անտարբեր դեպի կանացի արդուարդն ու պճնանքը: Արևելյան գեղեցկության մի ուրույն տիպար էր պինդ դեղձի նման թուխ ու թավուտ զնմքով և վերին շրթունքի վրա փայլուն սև աղվամազով: Զարմանալի սև ու փայլուն էին մազերը և այնքան առատ ու երկայն, որ երբ հյուսում էր մի գիսակի մեջ, գիսակի ծայրը համարյա մինչև կրունկներն էր հասնում: Մի տարի էր, որ ավարտել էր գիմնազիոնի հինգերորդ դասարանը և, ինչպես իմացա, մայրն այլևս չէր թողել, որ շարունակի ուսումը, ասելով, որ աղջկան այդքան էլ բավական է և այժմ պետք է «մարդու գնալ»: Գործածական լեզուն եղբոր հետ ռուսերենն էր, իսկ ծնողների և երեխաների հետ — վրացերենը: Ուզում էի, որ անունը, կրակոտ աչքերի համար, Հրաշյա լիներ, բայց բանից դուրս եկավ, որ Քալի էր (վրացերեն քալի նշանակում է աղջիկ): Տան մեջ այդ անունն աշխատում էին ամեն կերպ նվազական ու բարեհնչյուն դարձնել: Քալին դառնում էր մերթ Քալո, մերթ Քալինկա, մերթ Քալյա, բայց և այնպես ես այդ բարեփոխած անուններից էլ ոչ մեկի հետ չէի հաշտվում և շարունակում էի մտքումս նրան Հրաշյա անվանել:

Ի դեպ, երևելի էր տանտիրոջս բժշկացու տղայի անունը. քույրը նրան կոչում էր Սաշա, մայրը — Ալեքսանդր, հայրը — Սանդրո, մի պառավ կին, որ երևի «մամիդա», կամ «դիդիդա», կամ «դեդիդա» կլիներ և որը ամիսը մի քանի անգամ հյուր էր գալիս նրանց տուն, Ալեքսի էր անվանում, իսկ հաճախ նրան այցելող իր ուսանող ընկերներից մեկն էլ Ալյոշա էր կոչում:

Քալին իսկական «տանու աղջիկ» էր, ինչպես ասում են թիֆ-

լիսեցիք. առավոտից մինչև երեկո նրա ձեռքերն ու ոտները հանգիստ չէին. ավելում էր, թափ տալիս, կարում, լվանում, արդուկում, պահում մոր ծծկեր երեխային (տանտերս, շնայելով իր մոտ հիսուն տարիքին, այդպիսին էլ ունեք) և այդ բոլորը հարատև ծիծաղով ու աղմուկով: Իսկ երբ գործերից ազատ էր լինում, նրան տեսնում էի բակի կենդաններից սրա կամ նրա դռանը եռանդով գրույց անելիս կամ իր բազմաթիվ ընկերուհիների հետ, որոնք գրեթե ամեն օր այցելում էին նրան և, ինչպես երևում էր, շատ էին սիրում: Հասկանում էի, թե նրա ինչն էր գրավում ամենքին. գրավում էր, ամենից առաջ, նրա մշտածիծաղ, վերին աստիճանի համակրելի դեմքը, նրա ուրախ բնավորությունը, բաց, բարի սիրտը, անհանգիստ շատախոսությունը և, մանավանդ, պարզությունը, որ շատ անգամ ուղղակի երեխայական միամտության էր հասնում: Զարմանում էի, թե մի՞թե նա իր կովարար մոր աղջիկն է:

Որ ասեմ՝ թե նա ինձ վրա մի առանձին ուշադրություն էր դարձնում— ամենևին. այնպես, կնայելու կանցներ: Բայց ես ոչ միայն, ակամա, ուշադրություն էի դարձնում նրա վրա, այլև հետևում էի նրա ամեն մի քայլափոխին այնպիսի համառությունով, որ կարծես լրտես էի կարգել ինձ նրա վրա.— գիտեի որ ժամին, որ րոպեին որտեղ է, ինչ է շինում, ուր է գնում, դասերից հետո, որ տուն էի գալիս, բակի դռնից դեռ ներս շատած, ականջներս սրում էի, որ լսեմ նրա ձայնը: Մանավանդ շատ էի սիրում լուսամուտիս միջից գողունի կերպով նայել նրան, երբ նա, պատըշգամբում կանգնած, սովորաբար երկու ձեռքով կախ էր ընկնում պատշգամբի սյուններից միշտ կապված լվացքի թոկից, և ետ ու առաջ ճոճվելով ծիծեռնակի պես, ճովողում էր՝ ընկերուհիների հետ ուրախ գրույցի բռնված:

Ես երեխա չէի, իհարկե: շատ լավ հասկանում էի, թե ինչ էր նշանակում իմ այս համառ գողունի հետամտությունը, ու որքան էլ այդ մի տեսակ անվայել բան էի համարում, այնուամենայնիվ խոհեմությունս միշտ տեղի էր տալիս մի, առայժմ անորոշ, զգացումի, որը, հակառակ կամքիս, օրը օրին պաշարում էր ինձ:

Այդ զգացումի ազդեցության ասակ բնակարանս փոխելու որոշմանս իրագործումն էլ հետին գծի վրա էր քաշվել:

Իմ ու Քալիի ծանոթությանը սկիզբ դրվեց հետևյալ պարագաներում:

Մի երեկո տանտիրոջս ծառան մտավ ինձ մոտ և ասաց, որ տանտերս խնդրում է իր մոտ գնամ:

Գնացի:

Հյուրասենյակի դուռն ահագին աղմուկով բաց արեց Քալին:

— Пожалуйте, — ասաց մշտական ժպիտը դեմքին և, ներս թողնելով ինձ, իսկույն թռավ դեպի հարևան սենյակի դուռը: — Պա՛պա, մովիդա (հայրիկ, եկավ):

Ներս մտավ տանտերս իր մշտական սև ատլասի արխալուզով և քահուրբարի ահագին հատիկներով տեր-ողորմյան ձեռքին: Նստեցինք:

Քալին նստեց մեզից հեռու և սկսեց նայել ինձ այնպիսի հետաքրքրությամբ, որ կարծես առաջին անգամն էր տեսնում: Հայացքն այնքան համառ էր, որ չէի համարձակվում նայել նրա կողմը, բայց շատ հանգիստ էի պահում ինձ և ուշադիր լսում, թե ինչ է ասում տանտերս:

Իմացա, որ ուզում էր իր հինգ Ըն վեց զավակներից մեկին տերտեր շինի և ինձ կանչել էր, որ այդ սպազա տերտերին պատրաստեմ «վանքի շկուլը» մտցնելու: Շատ գործնական մարդ էր Սերգեյ Ավետիշը.— տղաներից մեկին «գոխտուր» էր շինել, մյուսին ուզում էր «ինջիներ» շինել, երրորդին— տերտեր, չորրորդին անպատճառ— «աղվակատ», հինգերորդին և վեցերորդին— չգիտեմ ինչ, բայց ոչ մեկին— վարժապետ: Իմ շատ էլ լավ կաներ: Ինչի՞ էր պետք քաղցած վարժապետը:

«Ամենայն սիրով» հանձն առա պարապելու տերտերացուի հետ: Քույրը մոր ուղեկցությամբ ներս բերեց տղային ինձ ցույց տալու: Բան շատացին, թե որքան կվճարեն, ես էլ ամաչեցի. այդ մասին խոսք բաց անեմ: Ուրախացած մտածում էի. չմթե այնպես լինի, որ սենյակիս համար վարձ շառնեն և ամսական մի քանի ռուբլի տան...»

Հետևյալ օրվանից սկսեցի պարապմունքը: Հաստազուլիս եմ ասում է՛, ի՛սկը տերտերացու Հայերեն որ ասես բան չէր իմանում, ուսերենին համեմատաբար վարժ էր, բայց և այնպես

վոնդել էին գիմնազիոնի առաջին դասարանից, որովհետև մնացել էր երկրորդ տարին:

Շատ շուտով տեսա, որ գլուխս քարովն էի տվել, հանձն առնելով այդ բթամիտ տղայի հետ պարապելու տաժանակիր աշխատանքը: Բայց կարո՞ղ էի մերժել...

Հայերենը քիչ էր մնում այրութենից սկսելի: Հոգիս դուրս էր գալիս և չէի կարողանում բառի վերջն ը արտասանել տալ. ասում էի՝ ասա ը, ասում էր. ասում էի՝ ասա «գիրքը բեր», ասում էր «գիրք բեր»: Երբեմն այնպես ջղայնանում էի, որ քիչ էր մնում գիրքը գլխովը տամ:

Մի երեկո, երբ պարապում էի աշակերտիս հետ, սենյակիս դուռը բացվեց և ներս մտավ Քալին:

— Ներեցեք,— ասաց ուսերեն, իր հրաշալի ժպիտը դեմքին,— թո՛ւյլ կտաք ներկա լինեմ ձեր պարապմունքներին:

— Խո՞ղրեմ,— ասացի այդ անակնկալից մի քիչ շփոթված և վեր կենալով, աթոռս առաջարկեցի նրան:

Նստեց. նստեց այնպիսի արագությամբ, որ, կարծես, աթոռը նախքան նստելը դուրս պիտի քաշեին տակից: Զարմանալի կենսունակ, շարժուն աղջիկ էր:

— Ես շատ եմ հետաքրքրվում, թե ինչպես է պարապում եղբայրս: Անշուշտ շատ է տանջում ձեզ, չէ՞:

Ես միայն ժպտացի և գլխով դրակա՛ն շարժում արի:

— Ես այդպես էլ գիտեի: Այս անպիտանը... Ա՛խ, դուք կանգնած մնացիք,— հանկարծ բացականչեց նա, վեր թռավ և սկսեց աչքը ման ածել սենյակի շորս կողմը:

Ես շտապեցի դեպի նստատեղը փոս ընկած աթոռը, որը ձգել էի մի անկյուն և չէի գործածում իր անպիտանության պատճառով, մոտ բերի, բայց շնստեցի, վախենալով ծիծաղելի դրություն մեջ ընկնեմ:

Այդ նկատեց նա:

— Ո՞վ է տվել ձեզ այդ աթոռը,— ասացի:— Այդ ի՞նչ խալտառակություն է: Տվեք տանեմ փոխեմ:

Իր աթոռն ինձ տվեց, անպիտանը դուրս տարավ և, երկու րոպե շանցած, ներս բերեց մի նորը, որի վրա կարելի էր համարձակ նստել:

— Այժմ կարող եք շարունակել,— ասացի:— Ես ձեռն խանգարի:

Ու զարմանալի սուսուփուս նստեց:

Դասի կեսը պատմել վերջացրել էի նրա մտնելուց առաջ և այժմ, փոխանակ շարունակելու, չգիտեմ ինչու, սկսեցի սկզբից: Բայց այդ սկիզբն սկսել էի անվստահ կերպով, բառերն արտասանելիս դանդաղում էի, լեզուս, կարծես, կապ էր ընկնում. կարծես այդ անպիտան աղջիկն եկել նստել էր դիմացս ոչ թե նրա համար, որ տեսնի, թե ինչպես է սովորում եղբայրը, այլ նրա համար, որ ստուգի, թե ինչպես եմ պարապում, ի՞նչ գիտեմ ես: Բայց հետո, մի քիչ որ վարժվեցի նրա ներկայությունը, կամաց-կամաց սիրտս առա և հետզհետե ոգևորվեցի ոգի ու շունչ տվող այն քաղցր ու քնքույշ զգացման ազդեցության տակ, որ ներշնչել էր ինձ այդ աղջիկն հենց սկզբից և որն այժմ սկսեց ուժգին թափով ջերմացնել սիրտս նրա մոտիկության շնորհիվ:

Դասախոսության ժամանակ առերևույթս եղբոր հետ էի, բայց ամբողջ ուշքս ու միտքս քրոջ կողմն էր: Թեև չէի նայում նրան, բայց զգում էի, որ նա մոտացել է, թե ինչի համար է եկել, և լսում է ինձ իբրև չանասեր, հետաքրքրվող աշակերտուհի: Այդ հայտնագործությունը թեև շատ էլ անսպասելի չէր ինձ համար, բայց և այնպես ես ավելի ոգևորվեցի դրանից: Մեր դերերը փոխվել էին. նա ընկճել էր ինձ (այդպես էի կարծում), ես անձնավստահ էի դարձել: Ոգևորությանս մեջ, կարծեմ, այնպիսի մանրամասնությունների մեջ մտա, որ խեղճ տերտերացու աշակերտս իհարկե ոչինչ չէր կարող հասկանալ: Հոգսս էլ չէր. այդ րոպեին ոչ թե նրա համար էի դասախոսում, այլ քրոջ համար, որը իր կրակ թափող համառ հայացքով, իր ամբողջ էությունը մարմնացած հետաքրքրություն էր դարձած: Դասախոսությանս ժամանակ չկարողացա դիմանալ և մի քանի անգամ նայեցի նրան: Գրո՞ղը տանի,— ի՞նչ հրաշալի, ի՞նչ պաշտելի աչքեր... Ի՞նչպես կուզեի վրա ընկնել, համբույրներով ծածկել այդ աչքերը և կլանել նրանց արձակած կայծերը՝ այդ կայծերից վառվելու համար...

— Ինչքան լավ պատմեցիք,— երեխայական պարզամտությամբ բացականչեց նա, երբ վերջացրի:— Գիտե՞ք,— ավելացրեց իսկույն մի տեսակ տխրությունով,— ես հայերեն լավ չգիտեմ, որովհետև մեր տանը հայերեն ոչ ոք չի խոսում, հորս խոսածն էլ ի՞նչ հայերեն է: Գրա-Յամար եմ ձեզ հետ տեսներն խոսում: Բայց հավատալով եմ ձեզ, բոլորը հասկացա՝ ինչ որ պատմեցիք, որը... Ես ինչու ինձ ծանոթ է, թեև շատ բան մոտացել եմ:

— Իսկ ձեր մեծ եղբայրը հայերեն գիտե՞,— հետաքրքրվեցի ես:

— Խոսե՞լ, թե կարդալ:

— Խոսել էլ, կարդալ էլ:

— Խոսել— ինձնից լավ է խոսում, բայց կարդալ— երևի բոլորովին մոռացած կլինի: Հարցնե՞մ:

— Ձէ, ի՞նչ հարկ կա հարցնելու,— ծիծաղեցի ես նրա միամտության վրա,— ես հարցրի հենց այնպես: Բայց հետաքրքրական է, դո՞ւք ինչպես եք կարդում հայերեն: Կարդալ գիտեք, չէ՞:

— Ինչպես չէ: Ուզում եք կարդամ:

— Խնդրեմ:

Վերցրի եղբոր հայերեն դասագիրքը, բաց արի առաջին պատահած հատվածը և դրի առջևը:

Գլուխը ցածր խոնարհեց գրքի վրա կարճատեսի նման և սկսեց կարդալ: Մի րոպե ուշադրությունս գրավեցին նրա սևաթույր առատ մազերը, որոնք գլխի ամեն մի շարժումի հետ պեծին-պեծին էին տալիս ճրագի լույսի տակ:

Որքան էլ որ թերահավատ էի նրա հայերենագիտության մասին, այնուամենայնիվ նրա կարդալը միանգամայն հիասթափեցրեց ինձ. կարդում էր մատը տողերի վրա շարժելով, հեզելով, վանկ-վանկ, արտասանությունը ուսերեն էր, բառի վերջը ը չկար, չկար ու չկար: Հազիվ մի հինգ-վեց տող կարդացած, գլուխը բարձրացրեց և նայեց ինձ այնպիսի մի խղճալի հայացքով, որից երկվում էր, թե ինքն ևս հիասթափված էր իր կարդալու կարողությունից:

— Վատ կարդացի, չէ՞,— հարցրեց մի տեսակ ամաչկոտ հուսահատությամբ:

Եղբայրը, որ նրա կարդալու միջոցին, ինձնից քաշվելով, հազիվ էր զսպում ծիծաղը, այժմ հանկարծ փոթկացրեց:

Քույրը հանկարծական գայրույթով գիրքը թոցրեց սեղանից և խփեց նրա գլխին:

— Ի՞նչ ես ծիծաղում, զզվելի: Ինձնից լավ ես կարդում:

— Իհարկե լավ եմ կարդում,— շարացրեց նրան եղբայրը, շարունակելով ծիծաղել:

— Լո՛ր, անպիտան: Ես գիտեմ, որ դու դասդ ես սովորում, որ սովորեիր, չէին գուրս անի գիմնադիտելը:

Եղբայրն, իմ լուռությանից սիրտ շոռած, ուզում էր հակաճանել, բայց քույրը շիտոկեց բերանը բաց անի.

— Լո՛ր, լո՛ր, դեռ ուզում ես խոսե՞լ: Դու միշտ բթամիտ ես եղել, բթամիտ էլ կմնաս:

— Բայց և այնպես, հայերեն քեզնից լավ եմ կարդում,— շարունակեց շարացնել եղբայրը:

Քույրը զայրացած դիմեց ինձ.

— Սա ի՞նչ հանդգնություն է, պարոն: Մի՞թե այս զզվելի իսկապես լավ է կարդում ինձնից:

— Դուք երկուսդ էլ վատ եք կարդում,— ծիծաղեցի ես:— Ձեր կարդացածը հայերեն չէ, այլ աստված գիտե ինչերեն: Ես զարմանում եմ, ինչո՞ւ չեք կարողանում ը արտասանել բառի վերջը, մի՞թե այդքան դժվար է:

— Որովհետև ը ոչ վրացերենում կա, ոչ էլ ռուսերենում,— նկատեց քույրը:

— Լավ, ի՞նչ անենք, որ չկա, բայց արտասանել խո կարելի է: Պետք է միայն վարժվել:

— Ի՞նչպես վարժվեմ:

— Խոսելով: Պետք է շարունակ խոսեք հայերեն:

— Որ ամաչում ե՞մ:

— Ա՛յ քեզ բան, մարդ խոսելուց էլ ամաչի՞: Այ, ես ձեզնից լավ չգիտեմ ռուսերեն, բայց խոսում եմ, և գիտեմ, որ սխալներ եմ անում, բայց չեմ ամաչում:

— Ես ախր գրել էլ չգիտեմ հայերեն, այսինքն համարյա թե չգիտեմ:

Հանկարծ գլխումս մի միտք ծագեց ինքնաբերաբար:

— Ուզո՞ւմ եք,— ասացի,— ձեզ հետ պարապեմ հայերեն:

Մի րոպե տարակուսանքով նայեց աչքերիս:

— Հետո, այդ դժվար չի՞ լինի ձեզ համար, համ ինձ հետ, համ եղբորս...

— Դժվար կլինի թե հեշտ,— այդ թողեք ես գիտե՛նամ, դուք միայն ասացեք, ուզո՞ւմ եք:

— Ուզո՞ւմ եմ... ինչպե՞ս թե ուզում եմ... Իհարկե ուզում եմ,— բացթողանեց նա ուրախությունից վառված աչքերով:— Ես այդ ինքըստի ուզում խնդրել ձեզ, որովհետև իսկապես ամոթ է, որ ես հայերեն ոչ կարգին խոսել գիտեմ, ոչ կարդալ և ոչ գրել:

— Շատ բարի, մենք հենց վաղվանից կսկսենք,— ասացի ես:

անցնող պատահական մարդիկ էին, որոնք ներս էին թափվել «Քամաշա» անելու: Չորս կողմս դժոխային դժվժոց էր ընկել:

Ուշքի եկա այն ժամանակ, երբ մեկը վրա ընկավ, բռնեց երկու ձեռքիցս և բուր ուժով քաշելով վեր կացրեց ինձ այդ թըշվառականի վրայից: Տանտերս էր:

— Գժվի՛ր իս, ինչ է, էդ խո խեղդեցիր,— ասաց:

Բան չկարողացա արտասանել. սաստիկ հոգնել և դժվարությամբ էի շունչ քաշում:

Այդ բոպեին հոր կողքին տեսա Քալիին լուռ, գունատ, սարսափահար ինձ նայելիս:

Տանտերս բռնեց թևիցս ու դուրս տարավ:

Բայց հազիվ ոտս դուրս էի դրել շեմքից, մեկ էլ հանկարծ ներսը հավաքված ամբոխի մեջ կանանց ու երեխանց մի սոսկալի ծղրտոց բարձրացավ և գրեթե նույն բոպեին ինչ-որ մի տրաքոց զգացի ծոծրակիս վրա: Ականջներիս մեջ մի սուր ծվոց լսեցի, վարժես մոտս թնդանոթ արձակեցին, աչքերս նախ պեծին-պեծին տվին, հետո հանկարծ մթնեցին, գետինը թռավ ոտներիս տակից և... այնուհետև թե ինչ պատահեց— չիմացա:

Ուշքի որ եկա, տեսա պառկած եմ սենյակումս, մահճակալիս վրա: Մոտս աթոռի վրա նստած էր տանտիրոջս բժշկացու տղան՝ սառը, լուրջ դեմքով: Շատ զարմացա. նա երբեք սենյակս չէր մտել. այնպես առանձնացած էր պահում իրեն, որ նույնիսկ չէինք ծանոթացել իրար հետ: Նրա մոտ անհանգստություն արտահայտող դեմքերով կանգնած էին տանտերս և նրա կինը: Աչքերս բանալուն պես մի թույլ, ուրախական ճիչ լսեցի գլխիս վերևը: Թըշվառացուն սաստող աչքերով արագ նայեց վերև և ասաց «ЧТО ТЫ!»: Իսկապես այդ ճիչն էր, որ ինձ ուշքի բերեց: Աչքերս գցեցի գլխավերև, որ տեսնեմ, ով էր, ոչ ոքի շտեսա: Հետո փոխեցի նայեցի բժշկացուի, նրա հոր, նրա մոր աչքերին և հարցրի:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ,— ասաց բժշկացուն շատ հանգիստ կերպով:— Խնդրեմ հանգիստ մնացեք, շարժվեք և մի խոսեք:

— Ինչո՞ւ:

— Գլխիդ ցավ չե՞ք զգում, ծոծրակի վրա:

Մոծրակ որ ասաց, իսկույն ամեն բան հիշեցի և խիստ վախեցա: Նոր զգացի, որ ծոծրակս սաստիկ ցավում է: Հետո տեսա գլուխս պինդ փաթաթել են մարլիով, այնպես պինդ, որ ճակա-

տիս մաշկը չէի կարողանում շարժել: Յոգաֆորմի հոտը բռնել էր սենյակս: Փորձեցի վեր կենամ դրությունս ստուգելու համար, բայց որ գլուխս մի քիչ բարձրացրի, իսկույն էլ ցած գցեցի— այնքան ծանր էր և անտանելի ցավեր զգացի. կարծես գանգս դատարկել էին և մեջն արժիճ լցրել:

— Տեսնում եք, ասացի շարժվեք,— ասաց բժշկացուն իր մշտական հանգիստ ձայնով:— Ձեզանից շատ արյուն է գնացել, դուք թույլ եք, ձեզ անպայման հանգիստ է պետք:

Բայց ես խիստ հետաքրքրվում էի իմանամ— ո՞վ խփեց ինձ և ի՞նչպես եղավ, որ ուշաթափվեցի: Այդ մասին ինձ համառոտակի պատմեց տանտերս: Երբ թևիցս բռնած՝ նա դուրս էր տանում ինձ այդ գազան մարդու սենյակից, վերջինս հանկարծ վեր էր թռել տեղից, հայտնի չէ որտեղից մի հաստագլուխ փայտ էր առել, վազել ետևիցս ու թրըխկ— գլուխս ճղել:

— Օ՛, Սաշա, որ տեսնեիր ինչքան սարսափելի էր նա այդ բոպեին,— լսեցի գլխավերև Քալիի ձայնը:

Նոր իմացա, որ աչքերս բացած բոպեին նա էր ուրախական ճիչ արձակողը: Ուրեմն նա էլ էր ինձ մոտ... Բայց ես դարձյալ չէի տեսնում նրան:

Իսկ ուշաթափվել էի նրա համար, որ— գլխին հասցրած դագանակի այնպիսի հարվածից մարդ կարող է մինչև անգամ տեղն ու տեղը մեռնել,— հոր պատմածին ավելացրեց նրա բժշկացու որդին:

Այստեղ տանտիրոջս կինն ինչ-որ ասաց մարդուն իր վրացերենով: Մարդն, ըստ երևույթին, հավանություն տվեց նրա ասածին և դարձավ ինձ.

— Հա բա՛ս. վու լավնաս, մատաղ պիտիս անի, թե չէ հանաք բան չգիտենաս: Ասենք, էն պիտանիցն էլ հեշտ չի պրծնի,— ավելացրեց նա:

Ինչ վերաբերում է այդ «պիտանիցին», նրան իսկույն ուստիկանատուն էին քարշ տվել:

Որպեսզի չհոգնեցնեն ինձ, բժշկացուն հորը, մորն ու քրոջը պատվիրեց, որ դուրս գնան, ինքն էլ շուտով հետևեց նրանց, նախապես պատվիրելով, որ կարելույն չափ շարժվեմ և աշխատեմ թնել:

Մոծրակիս ցավը հեռզհեռե սաստկանում էր: Յավն երբեմն այնպես էր շամփրում, որ շրթունքներս կծոտում էի՝ չզոռալու:

Հայմար: Պառկած էի շորերով. մինչև անգամ կոշիկներս հագիս էր: Ուզում էի վեր կենամ հանվելու, բայց բժշկացուի պատվերը հիշելով վախենում էի տեղիցս շարժվեմ: Բարեբախտաբար բժշկացուն նորից մտավ այս անգամ իրենց ծառայի հետ և նրա օգնությամբ հանեց կոշիկներս ու շորերս, գրեթե առանց տեղիցս վեր կացնելու: Անհուն երախտագիտություն սեղմեցի այդ բարի երիտասարդի ձեռքը:

Հինգ ռուպեից դարձյալ մենակ էի սենյակիս մեջ: Գրասեղանիս վրա, ուղղակի աչքերիս դիմաց, վառվում էր լամպը: Զգիտեմ ով էր վատել, միայն ինձ թվում էր, թե պատրույզն այնքան շատ էին բարձրացրել, որ սենյակս լցվել էր խեղդող ծխով. բացի դրանից, լամպի լույսը տարօրինակ կերպով ծակում էր աչքերս, մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ փակում էի աչքերս:

Մոծրակիս ցավը տանջում էր անողորմաբար, երբեմն ցավը չգիտեմ մեղմանում էր, թե ընդհակառակն, իր ծայրահեղ սաստկությամբ բթացնում զգացողությունս, միայն այդ ռուպեներին համեմատաբար հանգիստ էի զգում ինձ և չգիտեմ քունս էր տանում, թե մի տեսակ թմբիր էր գալիս վրաս:

Շատ թունդ տենդ էր պատել ինձ, և այդ տենդի մեջ կամաց-կամաց ինքնամոռացության մեջ էի ընկել:

Գիշերվա մի ժամին աչքս բաց արի և, կարծես երազիս մեջ, տեսա մահճակալիս մոտ ով-որ նստած է,— ով էր, հաշիվ չտվի ինձ, այսքանս միայն տեսա, որ կին էր,— ի՞նչ կին, շիմացա, շաշխատեցի էլ իմանամ:

— Զուր,— շշնջացի:

Վեր կացավ, դես-դեն նայեց սենյակիս մեջ, հետո անխելի քայլերով դուրս գնաց և մի քանի ռուպեից կրկին ներս մտավ շրով լի մի շիշ և մի բաժակ ձեռքին: Հիշում եմ, ուզում էի գլուխս բարձրացնեմ, չկարողացա: Զեռքը ներս կոխեց բարձիս տակը, բարձի հետ բարձրացրեց գլուխս և մյուս ձեռքով բաժակը մոտեցրեց շրթունքներին: Մարավից պապակում էի և ազահաբար ծծեցի սառը ջուրը: Դրանից հետո գրեթե իսկույն չգիտեմ քնեցի՞, թե նորից ինքնամոռացության մեջ ընկա:

Սրկու օր շարունակ համարյա ուշագնաց էի: Աչքերս բաց արի երրորդ օրը: Առավոտ էր: Աշնանային դժգույն արևը ողողել էր սենյակս: Մահճակալիս մոտ տեսա բժշկիս և նրա քրոջը: Հետո մտավ տանտերս իր կնոջ հետ: Նրանց նայելով, զգացվեցի, աչքե-

րըս արտասովակալեցին: Ինձ թվաց թե մենեկու եմ և այդպիսով մարդիկ կարեկցում են ինձ: Բժիշկս նայեց զարկերակս, չափեց տաքությունս աստիճանը, սկսեց ինչ-որ տարօրինակ հարցումներ տալ, որոնցից գլխի ընկա, որ կասկածում էր, թե մի գուցե ուղեղի ցնցում լինի ստացած: Վերջն ասաց, որ ճգնաժամն անցել է, որ այլևս ոչ մի վտանգ չկա, անպատճառ կլավանամ: Նկատեցի, թե ինչպես բժշկի այդ հուսադրական խոսքերից հետո տանտիրոջս, նրա կնոջ և աղջկա դեմքերին մինչ այդ եղած վախի և տխրության արտահայտությունը միանգամից ուրախական արտահայտության փոխվեց, և նրանք, որ մինչ այդ լուռ դիտում էին ինձ, սկսեցին միաժամանակ խոսել: Նրանց այդ ուրախության ազդեցությամբ տակ ինքս կենդանացա: Բայց մի բան, որ ավելի ևս կենդանություն տվեց ինձ, այդ Քալիի բուռն ուրախությունն էր, որը շէր իմանում ինչպես արտահայտեր: Առանց ծնողներին հարցնելու նա դուրս վազեց և թեյ ու նախաճաշ բերեց ինձ համար:

Ա՛խ, այդ աղջիկը... Ինչպե՛ս կուզեի համբուրել նրա ձեռքերը և լաց լինել այդ ռուպեին ինձ համակած մի ծայր աստիճան քաղցր, քնքշացնող զգացումից, որի մեջ հավիում էր ամբողջ էությունս: Արդյոք նա չէ՞ր (հանկարծ միտս եկավ այդ ռուպեին) առաջին գիշերը, գուցե և հետևյալ գիշերները, մահճակալիս մոտ ինձ հսկողը, ինձ ջուր տվողը...

V

Բժիշկը, տանտերս, նրա կինն ու աղջիկը նոր էին հեռացել սենյակիցս, մեկ էլ տեսնեմ դուռը կամացուկ բացվեց և ներս մտավ մի կին: Մի ռուպե կանգնած մնաց դռան մոտ և, ըստ երևույթին, այնքան շփոթվեց, որ ինձ թվաց, թե սխալմամբ է մտել իմ սենյակը: Բայց ո՞րքան եղավ զարմանքս, երբ այնուհետև մոտեցավ ինձ և հարցրեց.

— Այժմ ինչպե՛ս եք:

— Լավ եմ,— արտասանեցի մեքենայաբար, զարմացած ինքս ինձ հարց տալով, թե ո՞վ է:

— Փառք աստուծո՞ւ,— կամաց հառաչեց նա և, կարճ լուծությունից հետո, ասաց.— շատ էի վախենում. դուք շատ վատ դրության մեջ էիք:

Ուպեցի:

— Դուք ի՞նչ գիտեք:

— Չէ՞ որ այս երեք գիշեր ես էի ձեզ նայում:

— Դո՞ւք... Դո՞ւք էիք ինձ շուր տվողը:

— Ես էի:

Դեռևս ապուշ կտրած՝ նայում էի նրան.

— Ներողություն, դուք ո՞վ եք:

Սկզբում, ըստ երևույթին զարմացավ, որ չեմ ճանաչում իրեն:

— Մի՞թե ինձ երեք շք տեսել այս բակում... Ասենք, հազիվ թե տեսած լինեք, որովհետև ես մեծ մասամբ հիվանդ եմ և... ամաշում էլ եմ դուրս գալ տնից... Բայց այն օրը, տեսաք, չէ՞:

Իսկույն կռահեցի:

— Դուք այն... ներողություն, գազանի կի՛նն եք:

— Այո, — աչքերը վայր թողնելով, շշնջաց նա:

Խնդրեցի, որ նստի: Նստեց:

Հետաքրքրությամբ դիտում էի նրան: Կլիներ մոտ երեսուն տարեկան. այնքան նիհար էր, որ հասարակ շքի հագուստը լայն տոպրակի պես կախ էր ընկած սուր ուսերից: Նիհարությունից դեմքի և ձեռքերի վրա միս չէր մնացել, իսկ աչքերը տարօրինակ մեծ էին երևում և անսփոփ տխրությամբ լի: Առհասարակ նրա ամբողջ արտաքինի մեջ սիրտ ճմլող տրագիկական մի գիծ կար, որն իսկույն գրավում էր նայողի ուշադրությունը: Խոհուն դեմքից և խոսակցական լեզվից նկատում էի, որ բիշ թե շատ կրթված կին է:

Նստելուց հետո, ըստ երևույթին, ուզում էր խոսել, բայց ամաշում էր. նրա շփոթմունքը տեսնելով, ինքս էլ քաշվում էի հարցուփորձ անեն:

Սակայն, կարճ լռությունից հետո, աչքերը վայր թողած, հազիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Ինչո՞ւ միջամտեցիք, ինչո՞ւ ձեր կյանքը վտանգի մատնեցիք:

— Նա ախր ձեզ սպանում էր:

Հանկարծ նայեց ինձ. նրա հանգած աչքերը վառվեցին տարօրինակ փայլով:

— Թո՞ղ սպաներ, թո՞ղ սպաներ, թո՞ղ սպաներ, — վրա տվեց արտանց: — Ավելի լավ չէ՞ր լինի, միանգամից կպրծնեի... Իմ մահը երջանկություն կլիներ ինձ համար, իսկ ձեզ... ի՞նչ ասաց բժիշկը. վերքը խո վտանգավոր չէ՞:

— Չէ:

— Փառք աստուծո, — դարձյալ հառաչեց նա: — Ա՛խ, որ մտածում եմ իմ պատճառով եք այդ դրուժյան մեջ ընկել... Չնայելով, որ ինքս հիվանդ էի, — հիմա էլ լավ չեմ, — ամբողջ մարմինս մղկտում էր, բայց և այնպես, որ իմացա, թե այն հրեշն ինչ օրի է գցել ձեզ, մոռացա իմ ցավերս էլ, ամեն բան էլ և եկա մտիկ անեմ ձե՛զ: Չէ՞ որ դուք մենակ եք, նայող չունեք:

— Արեմն քվիթ, — նկատեցի ժպտալով:

Նեղացավ:

— Մի՞թե կարծում եք, որ ես քվիթ լինելու համար...

Թույլ շտվի վերջացնի, ասացի, որ կատակ արի, ներողություն խնդրեցի, շնորհակալություն հայտնեցի իր բարեսրտության համար և հարցրի, թե իր աժուանուն դեռ չե՞ն թողել:

— Ոչ, — կցկտուր պատասխանեց և լռեց: Հետո, կարծես ինքնիրեն, — նրան բռնեցին տարան: Բայց ի՞նչ օգուտ ժամ ժամ սպասում եմ, որ կթողնեն, և ես նորից...

Ասելիքը շվերջացրեց և իր դժբախտ վիճակի հետ վաղուց հաշտված մարդու հանգիստ հուսահատությամբ գլուխը կախեց կրծքի վրա:

Միրտս ճմլվեց: Չգացի, որ եթե նորից հարկ լինի իմ միջամտության, դարձյալ չեմ խնայի իմ օգնությունը՝ թեկուզ նույնպես հետևանքով ինձ համար:

Ինձ սկսել էր հետաքրքրել այդ դժբախտ կնոջ վիճակը:

— Ներեցեք, տիկին, անհամեստ հարցումիս համար. ինչո՞ւ է նա ձեզ... ինչո՞ւ է ձեզ հետ այդպես վարվում:

— Այդպես է վարվում, — կարճ պատասխանեց, առանց նայելու ինձ:

— Մի առիթ, մի պատճառ պիտի լինի՞ թե ոչ:

Այս անգամ նայեց ինձ. կարծես զարմացավ, որ առիթ, պատճառ էի հարցնում:

— Առիթը, պատճառն այն է, որ խմում է, — պատասխանեց շատ հասարակ կերպով:

— Ի՞նչ գործի է:

— Գառարանում գրադիր է:

— Շուտ-շուտ է խմում:

— Կմեռնի, որ մի օր շխմի:

— Եվ ամեն օր էլ... այդպե՞ս է վարվում:

— Ոչ ամեն օր:

— Ա՞յլ:

— Երբ որ քիչ է լինում խմած:

— Ի՞նչպես թե...

— Շատ խմած ժամանակ գալիս է, սուսուփուս վեր ընկնում քնում, բայց որ փող չի ունենում լավ թրջվելու, գալիս է մաղձն ինձ վրա թափում, ինչպես որ տեսաք անցյալ օրը: Եվ այս մի տարի չէ, — ամուսնանալու օրից սկսած:

— Լավ, որ այդպես է, էլ ի՞նչպես եք կարողանում ապրել նրա հետ: Գուցե ինքներդ չե՞ք աշխատում, չե՞ք կարողանում աշխատել:

— Ինչպես չէ, կար եմ անում և իմ աշխատանքով եմ պահում զավակներին:

— Այդ ավելի լավ, ուրեմն դուք հեշտությամբ կարող եք բաժանվել նրանից:

Նայեց ինձ այնպիսի մի ժպիտով, կարծես շատ միամիտ բան սասցի:

— Բաժանվե՞մ... Ի՞նչ հեշտ եք ասում...

— Ինչո՞ւ Երևի սիրում եք նրան:

Այս անգամ ծիծաղեց: Եթե այդ ըոպեին դեմքին նայելիս շի-նեի՝ կկարծեի լաց է լինում — այնքան տարօրինակ էին նրա ծիծաղի հնչյունները:

Հանկարծ դադարեց ծիծաղելուց և ընդունեց իր սովորական լուրջ, թախծալի դեմքը:

— Լսեցեք, պարոն. ես ձեզ իմ եղբայրն եմ համարում, թե չէ սիրտս չէի բանա ձեր առջև... Ես ոչ ոքի չեմ պատմել դրությունս, ոչ ոքի չեմ գանգատվել... Եվ կարեկցո՞ղն ով է, կարեկցեն էլ — ի՞նչ օգուտ... Ասում եք բաժանվեմ: Մի անգամ այդպես էլ ուզում էի անեմ, բայց ինձ սասցին, որ երեխաներիս ինձ չեն տա, հայրը կարող է նրանց օրենքի զորությամբ խլել ինձնից: Այդպես էլ սպառնաց ինձ ամուսինս: Իսկ ես կարո՞ղ եմ, առանց իմ երեխաների, գեթ մի օր, մի ժամ ապրել, ո՞ւմ համար եմ ապրում ես, ո՞ւմ համար կարող եմ ապրել: Երեխաների համար չէ՞, որ ապրում եմ և տանում այս տանջանքները... Իսկ երբ որ երեխաներս ինձ մոտ չեն լինելու, շատ հարկավո՞ր է ինձ հանսիստ կյանքը:

Լոնցի, էլ բան չկարողացա ասեմ:

Այսպես, սիրտը դատարկելուց հետո, դժբախտ կինը վեր կացավ, առողջություն մաղթեց ինձ և դուրս գնաց:

«Պիանիցին» թողեցին մի շաբաթից հետո: Մինչև այդ՝ նրա կինն ամեն օր մտնում էր ինձ մոտ. հարցնում առողջությունս, հավաքում սենյակս, երբեմն ճաշ բերում (տանտերս էլ էր ուղարկում), բայց էլ չէր խոսում, հարցումներիս խուսափողական պատասխաններ էր տալիս, կարծես զղջում էր, որ արդեն շատ բան էր պատմել: Խույս էր տալիս տանտիրոջս ընտանիքի այս կամ այն անդամի հետ ինձ մոտ հանդիպելուց և դնից ետ էր դառնում, երբ նրանց տեսնում էր ինձ մոտ: Երբ մի անգամ հարցրի, թե ինչու է խուսափում նրանցից, ասաց թե ամաչում է և կվիրավորվի, եթե սկսեն հարցուփորձ անել: Տեսա, որ որքան դժբախտ էր, այնքան և իր ընտանիքի պատվին նախանձախնդիր, հպարտ կին:

Ամուսնու երևալու օրից նա չբացավ:

Այդ օրվանից ականջս շարունակ ձենի էր, բայց նրանց բնակարանից այլևս աղմուկի ձայն չէր գալիս: Ինչպես երևում էր, տվածս դասը և «կուտուզկայում» նստելն ապարդյուն չէին անցել, կամ գուցե, մտածում էի, ամեն բան շարունակվում է առաջվա պես, և խեղճ կինը «ձայնը փորն է գցում», ինչպես մի անգամ ինքը խոստովանեց: Տանտերս ուզում էր դուրս անել նրանց իր տնից, մանավանդ որ երկար ժամանակ բնակարանի վարձը չէին տվել, բայց աղջիկն իմ ներկայությամբ խնդրեց նրան, որ այդպիսի բան չանի, առարկելով, որ «պիանիցը» ուրիշ տեղ ուղղակի կսպանի խեղճ կնոջը, իսկ իրենց տան մեջ այլևս չի համարձակվի ձեռք բարձրացնել նրա վրա: Եվ Քալին իր հրաշալի աչքերով նայեց ինձ՝ այդ ասելիս:

Գրո՞ղը տանի, այդ աչքերը չէի՞ն պատճառը, որ կյանքս վտանգի մատնեցի: Այժմ էլ, որ հիշում եմ նրա արտասովախառն, սարսուփահար հայացքը, որով բակից աղերսում էր ինձ, որ օգնություն հասնեմ, այժմ էլ երբեմն զարթնում է իմ մեջ այն խիզախ ոգին, որով այն ժամանակ մի ակնթարթում համակված ներքև վազեցի և կոտրեցի «պիանիցի» դուռը: Եվ միայն ա՞յդ կանեի այն ժամանակ այդ աչքերի համար...

Երբ գլխիս վերքն այնքան լավացավ, որ այլևս կարիք չունեի պառկելու, բայց զգուշութեան համար դեռևս ուսումնարան չէի գնում, վերսկսեցի պարապմունքներն տերտերացու աշակերտիս հետ և միաժամանակ սկսեցի Քալիի հետ պարապել հայոց լեզվից:

Տանտերս աղջիկս ինձ աշակերտելու վրա հաշտ աչքով էր նայում, նույնիսկ խրախուսում էր նրան. կինը, ընդհակառակը, որքան կուհաճում էի նրա ձեթոտ դեմքից, դժգոհ էր և զարմանում էր, որ աղջիկը գիմնազիոնի հինգերորդ դասարանն ավարտելուց հետո էլ, դեռ կարիք ունի ուսանելու Իսկ թե եզրայրը՝ բժիշկը, ինչպես էր նայում քրոջ այդ կապրիզի վրա, չիմացա, որովհետև առողջանալուց հետո երեսն այլևս չէի տեսնում, չնայելով, որ արդեն ազատ մուտք ունեի նրանց տան մեջ. նա կամ բոլորովին առանձնացած էր լինում իր սենյակում, երևի պատրաստվում էր պետական քննությունների համար, կամ տանը շէր լինում: Բայց կարծեմ, նա անտարբեր էր:

Հարկ չկա պատմելու, թե ինչպիսի հաճույքով էի պարապում Քալիի հետ: Ուսումնարանից վերադառնում էի հոգնած և շատ անզամ հուզված էի լինում հոգաբարձությունների վարմունքից կամ պաշտոնակիցներիս ինձ դեմ լարած խարդախություններից, որոնցից, ինչպես հայտնի է, ոչ մի ուսուցիչ ազատ չէ: Բայց երբ Քալին մայրենի լեզվի դասագիրքը և հայոց գրութեան տետրակը ձեռքին փոքրիկ երեխայի պես աղմկալի կերպով ներս էր վազում ինձ մոտ, հոգնածությունս էլ էի մոռանում, հուզումս էլ, և կարծում էի, թե հանկարծ մի կենարար հեղուկ սրկեցին երակներս մեջ: Ոչինչ այնքան չէի սիրում նրա մեջ, որքան նրա այդ շարժունությունը և մանավանդ մանկական պարզաբանությունը: Երբեմն հանկարծ այնպիսի մի անմեղ հարց կտար, որ չէի կարողանում ծիծաղել զայս: Այդպիսի դեպքերում նախ, կարծես, ապշում էր, թե ինչ կար ճիծաղելու, հետո ինքն էլ էր սկսում ծիծաղել, կարծես նոր գլխի ընկնելով, որ տված հարցն իսկապես ծիծաղելի էր:

Սկզբում խոսում էր ուսերեն և խնդրել էր, որ ես միշտ հայերեն պատասխանեմ. հետո կամաց-կամաց սկսեց հայերեն խոսել, մեջեմեջ ուսերեն բառերով, որոնց հայերենը իսկույն հարց-

նում էր ինձնից: Պատահում էր, և շատ հաճախ, որ դասի ժամանակ մենք սկսում էինք զրույց անել կողմնակի բաների մասին, և այդպիսի դեպքերում նա միշտ աշխատում էր խոսակցությունը լուրջ բաների վրա դարձնել, որ ավելի շատ բան իմանա և շատ բաներ սովորի:

Ցավ ի սիրտ տեսնում էի, որ ոչ մի գաղափար չունի մեր ոչ անցյալից, ոչ ներկայից, ոչ կուլտուրական, ոչ հասարակական կյանքից, ուստի իմ զրույցը պտտվում էր մեծ մասամբ այդ խրնդիների շուրջը:

Մեր պարապմունքները տեղի էին ունենում, տերտերացու աշակերտիցս ջոկ, երեկոները, երբ Քալին ազատ էր լինում տնային գործերից: Ասենք, նրա համար առավոտ-երեկո չկար. նրա համար գործը միշտ անպակաս էր լինում տանը: Պարապմունքի ամենաթունդ ժամանակ, մեկ էլ կտեսնեիր, մայրը կկանչեր նրան: Այդպիսի դեպքերում Քալին դժգոհությամբ, շատ անզամ զսպված զայրացկոտությամբ, գիրքը կամ մատիտը շարտում էր սեղանի վրա և դուրս գնում՝ մոր պատվերը կատարելու, բայց շատ շէր ուշանում, էլի մտնում էր, ինչպես միշտ, ժպիտը դեմքին: Զարմանալի բարեսիրտ և հնազանդ աղջիկ էր. կոթոններ, կզայրանար, շատ անզամ բարկացած կաղաղակեր, կկատաղեր, բայց շէր անցնի մի րոպե և կտեսնեիր նորից ժպտում է, կարծես իսկի էլ բան չի պատահել:

Երկու ամսից հետո արդեն հայերեն գրքեր էի տալիս կարդալու, որ վարժվի: Գիրքը կարդում վերջացնում էր շատ շուտով, այնպես որ մինչև անզամ կասկածում էի, թե առանց կարդալու է վերադարձնում, բայց որքան էր լինում զարմանքս, երբ սկսում էր մի առ մի պատմել բովանդակությունը: Հարցնում էի, տանն այնքան գործ ունենալով, ե՞րբ է ժամանակ գտնում կարդալու, այն էլ այդպես շուտ: Պատասխանում էր. «Գիշերներն եմ կարդում»:

Ինձ մոտ գտնվում էր «Վերք Հայաստանի»-ի հին հրատարակություն մի օրինակը փալաս դարձած կարտոնի կազմով, հնացած, դեղնած. թերթերով: Նոր տարին մոտեցում էր. շեմ իմանում ինչպես, խելքիս փչեց այդ գիրքը նվիրեմ Քալիին: Եվ առանց երկար ու բարակ մտածելու գիրքը վերցրի տարա կազմարարի մոտ, պատվիրեցի, որ փալաս դարձած կազմը պոկի և մի փառավոր ոսկեզօծ կազմ շինի: Նոր տարվա նախօրը ստացա հնամյա Աբովյանը պնդված, զարդարված նորահարսի պես, շապկի վրա ամե-

նայն խնամքով գրեցի Քալիի անունը, ազգանունը, հետո իմը, իսկ տակը՝ օրը և տարեթիվը, և նոր տարու առավոտը, երբ Քալին, ուրախ, զվարթ մտավ սենյակս նոր տարին շնորհավորելու գիրքը լուռ մեկնեցի իրեն:

— Կարդա՛մ,— հարցրեց:

— Կարդացե՛ք և պահեցե՛ք ձեզ մոտ:

Ըստ երևույթին, իսկույն գլխի շքեղամ, թե ինչ էի ուզում ասել, հետո շփոթվեց, կարմրեց:

— Այս նվե՞ր է ինձ,— հարցրեց կամաց, աչքերը վայր թողած:

— Ուրիշը ձեզ այսօրվան օրը կոնֆետ կնվիրեր, բայց ես ավելի լավ համարեցի այդ գիրքը նվիրել:

Ծիծաղեց, շնորհակալություն հայտնեց և դուրս փախավ:

Հետևյալ օրը, երբ ըստ սովորականին պարապում էի նրա հետ, հանկարծ խոսքս կտրեց և հարցրեց.

— Դուք թաշկինակ ունե՞ք:

Ձարմացա:

— Ինչո՞ւ եք հարցնում:

— Պատասխանեցե՛ք, ունե՞ք թաշկինակ:

— Ունեմ:

— Տեսնեմ:

Գրպանիցս հանեցի հասարակ միտկալի թաշկինակս և տվի իրեն:

— Է՛հ,— դեն շարտեց:— Ուրիշ չունե՞ք:

— Ունեմ:

— Տվե՛ք տեսնեմ:

Մնուկիցս հանեցի տվի երկրորդ թաշկինակս, որը միևնույն կտորից էր:

Նայեց և նորից ետ տվավ:

— Լա՛վն եմ ասում, լա՛վը:

— Գե այս րոպեիս դրանից լավ ո՞րտեղ ճարեմ,— ասացի.—

իմ ունեցածս այդ է:

— Լավ, թողնե՛ք այս, շարունակե՛ք:

Շարունակեցի ընդհատված դասախոսությունս, բայց այս անգամ ինքս ընդհատեցի և հարցրի.

— Լավ, ինչնե՞րի՞դ է պետք իմ թաշկինակը:

— Քիթս պետք է սրբեմ,— վրա բերեց բարձրաձայն ծիծաղելով:

Այդ թաշկինակը ցավ դառավ ինձ համար. ինչքան էլ պուխս կոտորում, մտածում էի, որ իմանամ ինչին էր պետք թաշկինակս, բան չէի հասկանում. ինչքան խնդրեցի, որ ասի, չասաց, ամեն հարցնելիս ծիծաղում էր միայն, մինչև որ մի օր էլ, ոչ սովորական պարապմունքի ժամին մտավ ինձ մոտ, անսովոր հանգրստությամբ, առանց ձայն ծպտուն հանելու, սեղանիս վրա դրեց բարակ թղթի մեջ փաթաթած ինչ-որ փոքրիկ մի բան և նույն լուծվյամբ դիմեց դեպի դուռը: Գռան մոտ շուտ եկավ, նայեց ինձ և ասաց.

— Այսօր ձեր անվանակոչության օրն է, և ամոթ ձեզ, որ ոչինչ չեք պատրաստել ինձ հյուրասիրելու համար:

Ասաց և ծիծաղելով դուրս փախավ:

Այ՛ թեզ բան. իսկապես որ անվանակոչությանս օրն էր, և ես ոչինչ չգիտեի:

Ապշած վերցրի բաց արի թղթի մեջ փաթաթված իրը. թաշկինակ էր, ութաձալ, մետաքսի և այնքան բարակ, որ բռան մեջ կարելի էր հավաքել: Մայրերից մեկի վրա զարմանալի նրբությամբ ասեղնագործված էին անվանս և ազգանվանս սկզբնատառերը հայերեն նշանագրերով: Ահա՛ թե ինչի համար էր ինձնից թաշկինակ պահանջում: Անհուն երջանկությամբ նրա փոխադարձ նվերը մոտեցրի շրթունքներիս և համբուրեցի այն տեղը, ուր նրա մատներն իմ անվան և ազգանվան սկզբնատառերն էին ասեղնագործել ո՛վ գիտե ինչ մտածումներով և զգացումներով:

Չգիտեմ, շատ տարօրինակ, թե շատ սովորական էր մեր սերը (եթե միայն այդ սեր էր), բայց մեր միջև երբեք ոչ սիրո խոստովանություն եղավ, ոչ էլ սիրո մասին որևէ ակնարկ: Գարուն, լուսին, վարդ, սոխակ, ախ ու վիշ և այլ այդպիսի բաներ չկային. ինչպես երևում է, այդ ակսեսուարներով սիրում են միայն բանաստեղծները, իսկ մենք շատ պրոզայիկ մարդիկ էինք: Ճիշտ է, մեր փոխադարձ նվերներն, ըստ երևույթին, մի քիչ բանաստեղծական էին, բայց նա իմ նվիրած Աբովյանից կիմանար, թե Հայաստանի վերքը ո՞րն էր, որից ամենևին զաղափար չուներ, իսկ նրա նվիրած մետաքսե թաշկինակն էլ ես կարող էի գործածել ամեն անգամ, երբ միտկալի թաշկինակներս կեղտոտվեին: Մեր սիրո լիզուն այս էր.— ծիծաղում էինք իրար վրա, ծաղրում էինք

Իր պարզ գրացնում, նա ինձ «քննողս վարժապետ» էր անվանում, ես նրան— «Քալո խաբարդիանո» (այդ բառերով սկսվող վրացերեն մի հին երգ էի լսել Քիֆլիսում), մի քիչ էլ որ առաջ գնացիք, կամացուկ խփում էինք իրար ձեռքի, երբեմն նա բռնում էր քթիցս, ես ձիգ էի տալիս նրա գիսակը, մի խոսքով՝ օրինավոր սիրահար-վածներին անվախել այսպիսի երեխայական շարածնիություններ։ Որից հետո,— այս էլ ասեմ,— մենք բաժանվում էինք իրարից իբրև միակ ամենաերջանիկ մարգիկ աշխարհիս երեսին։ Գոնե ինձ համար ես այդ կարող եմ ասել։

Բայց այս կատակները լինում էին, Իհարկե, ի միջի այլոց, իսկ դասերը շարունակվում էին իրենց կարգին, առաջվա պես։ Հինգ-վեց ամսից նա արդեն այնպես վարժ էր կարգում հայերեն և այնքան լավ էր հասկանում կարդացածը, որ այլևս շատ քիչ բառերի թարգմանության կարիք էր զգում։ Իսկ մեր փոխադարձ հարաբերության մեջ քաղաքավարի «դուք»-ը ինքնբուստիքյան վազուց վերացել էր և փոխվել մտերմական «դու»-ի։

Բայց... «վերջն է գովելի»։

VII

Քալին հանկարծ չքացավ. մի օր, երկու օր, շորս օր, մի շաբաթ իզուր սպասում էի— Քալի չկար ու չկար. ոչ միայն այլևս չէր գալիս դաս առնելու, այլև սովերն անգամ չէի տեսնում պատրզգամբում։ Սկզբում կարծում էի հիվանդ է, ուզում էի հարցնեմ տերտերացու աշակերտիս, որն անխափան գալիս էր գասի, բայց դեռ բերանս չբացած, հանկարծ, ինչպես ասում են, «հոգիս ծվաց»։ Ղինի՞ թե— ասացի ինքս ինձ— ծնողները հոտն առել են և... Սառը քրտինքը պատեց ճակատս։ Է՛լ սուս արի, ձայն ծրպտուն չհանեցի։

Կասկածս արդարացավ շատ շուտով։

Մի օր տանտերս մտավ ինձ մոտ, քեֆս, հալս հարցրեց. սկսեց ուր ու ձորից, վերջը, մի քիչ սուս անելուց հետո, ասաց.

— Մի բան որ ասիմ, խոմ չի՞ս նեղանա։

— Հրամայեցեք,— ասացի (շատ սառն էի պահում ինձ)։

— Վուչ թե հրամայի, այլ պիտի խնդրի։ Հախ ասածու, յիս շատ բավական իմ քիզմեն, բայց... փրդիս ինչ կա— օթախս պիտի դարդկի։

Ճիշտն ասած, ես ամեն բան սպասում էի, բայց այդ մեկը ոչ։ Ուզում էի հարցնեմ, հենց այնպես, ձևականորեն, «ինչո՞ւ լեզուս չզորեց։

— Գիդիս էլի,— շարունակեց տանտերս,— ինչքան նիղված-բություն ինք քաշում։ Էս իմ աղա դոկտորը կանգնիլ է թե՛ ինձ ջոկ օթախս պիտիս տաք, սուրյոզնի պարապմունքներ ունիմ. կօսե, էրեխեքը խանգարում ին։

Խոսք տվի, որ հենց վաղն ևեթ կաշխատեմ բնակարան ճարել ինձ համար։ Այդ բանն ասացի այնպես հանգիստ, որ ինքս ինձ վրա զարմացա։ Բայց այդ արտաքին հանդուստություն էր, մինչդեռ ներքուստ այնքան շփոթված էի, որ երբ տանտերս ներողություն խնդրելով դուրս գնաց, դեռևս երկար ժամանակ չէի կարողանում ուշքի գալ այդ անակնկալից։

Շատ պոլիտիկոս մարդ էր տանտերս. առանց կովի ու դալմադալի, համով ու քաղցրությամբ, «աղա դոկտորի սուրյոզնի պարապմունքների» պատրվակի տակ վռնդում էր ինձ տնից, որպեսզի միանգամ առմիշտ հույսս կտրեմ իր աղչկանից։

Շատ բարի,— ասացի ինքս ինձ, երբ մի քիչ ուշքի եկա, և ինքնասիրությունս թունավոր օձի պես սկսեց կամաց-կամաց գլուխը բարձրացնել իմ մեջ։— Շատ բարի,— կարծես սպասում էի, ինչո՞ւ և ո՞ւմ— չգիտեմ։

Ու հետևյալ օրը, հենց որ դպրոցում դասերս վերջացրի՝ գնացի նոր բնակարան որոնելու։ Վարձեցի առաջին պատահած սենյակը, ամենեկին ուշադրություն չդարձնելով ոչ հարմարության և ոչ գնի վրա, և վճռեցի նույն օրն ևեթ տեղափոխվել։ Ինձ թվում էր, որ եթե մի օր անգամ ուշացնեի, լիովին գոհացում տված չէի լինի ինքնասիրությանս։

Այն միջոցին, երբ ունեցած-չունեցածս հավաքում էի, որ մշակի շալակը տամ, տանտերս կանգնեց գլխիս։

— Վա՛, էսենց շո՞ւտ,— զարմացավ։— Գեթաղվա։ խոմ չի՞ս նիղացի։

— Ինչո՞ւ պիտի նեղանամ։

— Յիս ինչ գիտիմ, էսենց մե բաշ... Գիտիս, էլի, ինչքան սիրեցի քեզ, բայց էս իմ աղա դոկտորը... Մախլաս։ Օթախս վո՞ւրդի է, լավ տիղ է՞, վո՞ւնց իս բռնի։

Պատասխանում էի հանգիստ. սառը նույն սառնությամբ հրածեշտ տվի նրան, կնոջը, երեխաներին։ Քալին չէր նրկում։ «Ա-

դա դոկտորը» տանը չէր: Քալիի բացակայութեան մասին ոչ մի խոսք չթողնի բերանիցս, կարծես բնավ գոյութիւն չուներ: Չհրշեջին նրա մասին և ծնողները: Փոխադարձաբար հասկանում էինք իրար մտքինը և համառութեամբ լռում Քալիի մասին: Բոպեն անհամ էր: Տանտիրոջս ձեռքը վերջին անգամ սեղմելու ժամանակ տվի նրան սենյակիս վերջին ամսականը: Ի դեպ հրշեմ, որ տերտերացուի հետ ամբողջ յոթ ամիս պարապելուս համար ոչ մի կուպեկ չէի ստացել, իսկ սենյակիս վարձը կանոնավորապես վճարում էի, և տանտերս ընդունում էր առանց որևէ առարկութեան, ինչպես ընդունեց և այս անգամ:

— Կա՛մ, էս վուր գ'ում ես, բաս միը կոլյայի բա՛նը վունց պիտինք անի,— ասաց նա:

— Ուզում եք, կշարունակեմ պարապել:

— Վա՛, վո՛ւնց թե ուզում ենք, բաս խոմ կիսատ չի՞նք թողնի:

— Շատ բարի, կգամ պարապելու,— ասացի առանց մտածելու և իսկույն էլ զղջացի, որովհետև տանտերս նույնիսկ նկատելի հանգստութեամբ վրա բերեց.

— Չէ՛, չէ՛, ինչի՞ դու նիղութի՛ն քաշիս գաս. հազիվ էրեխեն ինքը գուքա, դու մենակ ասա վուրդի իս բռնի օթախը:

Տվի նոր բնակարանիս հասցեն և գնացի:

Սկզբի օրերում վերավորանքս ինքնասիրութեանս ազդեցութեան տակ այնքան սաստիկ էր, որ գրեթե չէի զգում Քալիից անջատվելու: Բայց հետո կամաց-կամաց այնպիսի մի թախիծ, այնպիսի մի կարոտ տիրեց ինձ, որ երբեմն սարսափահար մտածում էի, մի գուցե խելագարվեմ: Ախորժակս կապվել էր, գիշերները քուն չունեի, դպրոցում դասերս պարապում էի մեքենայաբար, նոր բնակարանում— մի խոնավ, կեղտոտ, անպիտան բնակարան— սիրտս վեր չէր գալիս, պարապ ժամանակս թափառում էի շփտեմ որտեղ: Մի խոսքով՝ տաժանելի դրութիւն, որը, հանկարծ, անսպասելի կերպով, հակառակ կամքիս, եկել կաշկանդել էր ինձ ամուր... Քալիի պատկերը գիշեր-ցերեկ աչքիս առջևն էր: Երբեմն հուսահատութիւնից լաց էի լինում երեխայի նման: Այնքան հպարտ ինքնասիրութեանս, ավա՛ղ, առմիշտ մնաս բարով էր ասել ինձ: Նոր էի զգում, որ սիրում եմ այդ հրաշալի, այդ զարմանալի աղջկան և առանց նրան չեմ կարող: Այնքան ընտելացել էի նախկին բնակարանիս և այդ բնակարանի մեջ ամեն օր նրան տեսնելու, նրա ձայնին, ծիծաղին, որ այժմ նոր բնակա-

րանս, Քալիից զրկված լինելուս մի խիստ տարօրինակ և անտանելի բան էր թվում ինձ,— կարծես իմ հայրենի աշխարհից հանկարծ պոկել շարտել էին ինձ մի օտար աշխարհ: Կարոտը սպանում էր ինձ: Կարոտում էի ոչ միայն Քալիին. ուրախութեամբ կցանկանայի տեսնել նաև նրա հորը, նրա բժիշկ եղբորը, մյուս փոքրիկներին, նույնիսկ նրա կուլարար մորը, որը մեր անջատման գործում անշուշտ քիչ դեր չպիտի լիներ խաղացած,— մի խոսքով՝ այն ամենքին և այն ամենը, որոնց հետ կապ ունեւր Քալին և որոնք կհիշեցնեին ինձ Քալիին: Այդպիսի հուսահատական դրութեան մեջ մի կատարյալ սփոփանք էր ինձ համար Քալիի ինձ նվիրած թաշկինակը— միակ առարկան, որին նայելով, որը համբուրելով թե՛ կարոտս էր ավելի վառվում և թե՛, միևնույն ժամանակ, սիրտս հովանում:

Վերին աստիճանի հետաքրքրում էր ինձ այն միտքը, թե Քալին արդյոք նո՛ւյնպես քաշում է իմ կարոտը, ինչպես ես իրենը: Բայց արդյոք սիրո՞ւմ էր նա ինձ... Այս հարցը հանկարծ ծագեց գլխումս, և ամեն հանգամանք կշռադատելով, ավելի շուտ տրամադիր էի կարծելու, որ չէ, չէր սիրում: Այլապես, անկարելի բան էի համարում, որ հրաժեշտի ժամանակ կամ, եթե ծնողներից վախենում էր, դրանից առաջ կամ հետո շաշխատեր մի կերպ, ծնողներից ծածուկ, ինձ հետ տեսնվել: Օ՛, իհարկե, թաշկինակ նվիրելն ավելի հեշտ է, քան սիրտ նվիրելը:

Տեսականորեն ես միշտ, եթե ոչ անկարելի, գեթ աննորմալ, հիվանդագին երևույթ եմ համարել սիրել առանց փոխադարձութեան: Այդպիսիներին ես միշտ իրենց հարզը չճանաչող, կամքից և ինքնասիրութիւնից զուրկ ողորմելի արարածներ եմ համարել— ուղղակի փալաս: Սակայն անձնական փորձս ցույց էր տալիս, որ ուրիշ է տեսականը, ուրիշ՝ գործնականը.— գրեթե համոզված էի, որ Քալին չէր սիրում ինձ, այնուամենայնիվ մեռնում էի նրա համար, չնայելով որ, ամենայն վստահութեամբ կարող եմ ասել, ես ամեն բան եմ և եղել եմ միշտ, բայց ոչ երբեք փալաս:

Այսպես թե այնպես, կասկածս մի անգամ առմիշտ փարատելու և անելիքս որոշելու համար կարիք ունեի ստուգելու, ուզում էի ստուգել Քալիի դեպի ինձ տածած զգացումը: Բայց ի՞նչպես ստուգեի, ոչ մի տեղ չէի հանդիպում նրան. գնայի՞ նրանց տուն, նամակ գրեի: Ինձ այնտեղից վճնդելուց հետո այդ մասին մտածելն անգամ ավելորդ էի համարում: Մնում էր միայն մի ճանա-

պարհ, այն է՝ մի կերպ խոսք դուրս քաշել Կոլլայից, որը դասերը շարունակելու համար պետք է ամեն օր գար ինձ մոտ: Բայց արդեն անցել էր մի ամբողջ շաբաթ, որ տեղափոխվել էի նոր բնակարանս, և Կոլլան չկար, չէր գալիս: Չէի հասկանում, արդյոք ի՞նքը չէր ուզում գալ ծովափյունից, թե հայրն էր փոշմանել և, հակառակ իր խոստման, այլևս չէր ուզում ուղարկել նրան, որպեսզի իսպառ կտրի մեր միջև եղած բոլոր հարաբերությունները:

Մի շաբաթը դարձավ երկու շաբաթ, և ահա մի օր տեսնեմ Կոլլան, գրգռի պայուսակը ձեռքին, եկավ հարցնելով ներս մտավ ինձ մոտ: Այնպես ուրախացա, որ կարծես հարազատ եղբորս տեսա:

— Ո՞րտեղ էիր մինչև հիմա, ինչո՞ւ չէիր գալիս, հիվանդ խոչնդո՞ր,— սկսեցի հարցուփորձ անել:

— Ոչ, հիվանդ չէի, մամաս չէր թողնում գամ:

— Մամա՞դ: Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ:

— Բայց հրեղ եկել ես:

— Պապաս ուղարկեց:

— Ուրեմն պապադ ուզում էր, որ գա՞ս:

— Այո: Մենակ մամաս չէր ուզում: Այսօր մինչև անգամ

կովեցին:

— Կովեցի՞ն...

— Այո: Մամաս այնպես շարացած էր, որ գրգռն խլեց ձեռքիցս և բակը շարտեց: Տեսեք, այս գրգռի կազմը կոտրվել է՝ իսկ սրանից երեք թերթ պատուվել:

— Իսկ թո՛ւյրդ:

— Քույրս լաց էր լինում:

— Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ: Մամաս սաստիկ տնիծում էր նրան:

— Ի՞նչ էր ասում:

— Նս ի՞նչ գիտեմ:

— Իսկ պապա՞դ:

— Պապաս չէ: Վերջը պապաս այնպես բղավեց մամայիս վրա, որ մամաս սուս կացավ և գնաց Վանիչկին ծիծ տալու: Հետո պապան հրամայեց ինձ, որ գրգռն հավաքեմ և գամ ձեզ մոտ:

Ինձ համար միանգամայն անսպասելի այդ բաները լսելուց հետո ակամա մտախոհության մեջ ընկա: Խոսք չկա, որ այդ բո-

լորն իմ պատճառով էր,— Քալիի մայրը հակառակ էր ինձ, հայրն իմ կողմն էր: Վերջին հանգամանքն անսպասելի նորություն էր ինձ համար:

Այդ օրը իբր թե պարապեցի Կոլլայի հետ. դասի միջոցին հարցերը տալիս էի մեքենայաբար, պատասխանները բուռն անուշադիր:

«Քույրիկս լաց էր լինում»,— այս խոսքերը դրոշմվել էին ուղեղումս և չէին հեռանում այնտեղից: Ու շգիտեմ, երեխայական միամտությամբ արտասանած այդ խոսքերը ցնծություն էին պատճառում ինձ, թե խորին թախիծով համակում սիրտս. գիտեմ միայն, որ դեպի Քալին տածած կարոտս իր գագաթնակետին հասավ: Կոլլայի ասածներից պարզ էր ինձ համար, որ մայրն իրեն հատուկ լեզվի զորավոր արտահայտություններով հանդիմանություն էր հայտնում աղջկան իմ պատճառով, և աղջիկը լաց էր լինում— արդյոք ինձ սիրելո՞ւց և նրա՞ համար, որ չէր կարող մորը դիմադրել, թե՞ այն պատճառով, որ մոր հանդիմանություններն անարդար էր համարում, որովհետև ինքը չէր սիրում ինձ: Այդ բանը դարձյալ հանելուկ մնաց ինձ համար և նոր մտատանջությունների առիթ դարձավ:

Հետևյալ օրը Կոլլայի հետ պարապելիս, երբ մտածում էի, թե ինչպես անեմ, որ նոր խոսք դուրս քաշեմ նրանից Քալիի մասին, հանկարծ նա դասն ընդհատեց և դարձավ ինձ.

— Գիտե՞ք, պարոն, քույրս շատ է դարդանում:

— Ինչի՞ համար:

— Ձեզ համար:

— Վա՛հ...

Այդ բացականչությունն ակամա դուրս թռավ բերանիցս ոչ այնքան նրա համար, որ այդ հայտնությունն անակնկալ ազդեցություն գործեց ինձ վրա, որքան նրա՞ համար, որ իմ կարծած բթամիտ տերտերացու աշակերտս այդ բանը նկատել էր և հարկ համարեց հայտնել ինձ, անշուշտ հետաքրքրված լինելով իմ ու իր քրոջ հարաբերությամբ, որը այնքան աղմուկի առարկա էր դարձել իրենց տանը: Ուղեցի բռուն հետաքրքրությամբ հարցուփորձ անել, բայց հանկարծ զգուշացա այդ «խաբարբառն» տղայից, որը կարող էր իմ հարցուփորձը հասցնել ծնողների ականջը, որոնք առանց այն էլ, ինչպես երևում էր, լավ օրի՛չ էին հասցրել իրենց աղջկան իմ պատճառով: Ուստի սուս արի, բան չհարցրի, կարծես

քույրը գոյութիւն չուներ ինձ համար, մինչդեռ իսկապես այդ րոպեից Քալին գոյութիւն ունեցավ ինձ համար:

Ուրեմն այլևս կասկած չկար. Քալին սիրում էր ինձ, նա լաց էր լինում, նա դարդ էր անում ինձ համար... Հարկավոր է ասեմ, թե ինչ ահագին երջանկութիւն էր այդ գիտակցութիւնն ինձ համար:

VIII

Կոլլան դարձավ իմ «Կոունկը» (հիշում եք— «Կոունկ, հայոց աշխարհն խապրիկ մը շունի՛ս»): Այլևս մոռացել էի զգուշանալ այդ «խաբարբզանից» և ամեն օր, նրա դասի եկած ժամանակ, սկսում էի հարցուփորձ անել Քալիի մասին, հարկավ սկսելով հորից, մորից, «դոխտուրից», երեխաներից, «պիանիցի» ընտանիքից, շատ անգամ էլ բոլորովին կողմնակի բաներից: Հարցուփորձս անում էի արտաքին անտարբերութեամբ, իսկ պատասխանները լսում ներքին լափող հետաքրքրութեամբ: Քալիին վերաբերող ամեն մի մանրամասնութիւն ահագին գոյուտի արժեք ուներ ինձ համար:

Կոլլան հազիվ մի ամիս կանոնավորապես գալիս էր դասի, հետո մեկնեմ դադարեց: Խիստ անհանգստացա. չլինի՞ «խաբարբզանն» արդեն կատարել էր իր դերը և ծնողներն արգելել էին նրան այլևս գալ ինձ մոտ: Բայց հինգ օրից հետո նրանց ծառան եկավ և ասաց, որ Կոլլան հիվանդ է և դրա՛ համար չի գալիս:

Խոստովանում եմ, այդ բանը ոչ թե տխրեցրեց, այլ ուրախացրեց ինձ, որովհետև այդ դեպքը մի շատ հարմար առիթ էր, որ զնայի նրանց տուն և հիվանդ աշակերտիս այցելելու պատրու վակով վերջապես տեսնեի Քալիին, որի կարոտը սպանում էր ինձ:

Ու նույն օրն ևեթ երեկոյան գնացի:

Դեռ Քալիինց տանը շմոտեցած՝ նրանց բակից ինչ-որ ճղճղոցի և բղավոցի ձայներ լսեցի: Ծվ երբ ներս մտա բակը, ակամա կանգ առա ապշած:

Բոլոր կենողները դուրս էին թափվել տներից: Վերևը, պատըզամբում, կանգնած էր Քալիի մայրը, գիծ-Կեկեկը, և ականջ ծակող ձայնով, վերին աստիճանի արագահոս բառերով ինչ-որ ճղճղում էր վրացերեն. ներքևը, բակում, կապայի թևերն ուսերին զցած, գլխարկը ճակատից ետ քաշած, կանգնած էր Քալիի հա-

յր, Սերգեյ Ավետիշը, և նույնպես ինչ-որ բղավում էր: Երևում էր, որ մի քիչ «խմած» էր: Մարդ ու կին երկուսն էլ կովում էին միաժամանակ, և նրանց ձայները— մեկինը բարիտոն, մյուսինը կոնտրալտո— խառնվում էին իրար ուժեղ դիապազոնով. կովում էին ո՛ւմ հետ— հայտնի չէր: Սկզբում կարծեցի, թե կովում են բոլոր կենողների հետ, բայց երբ տեսա, որ կենողները հանգիստ ու լուռ լսում են նրանց, հասկացա, որ նրանք հանդիսատեսներ էին, «թամաշա» էին անում միայն:

Հետաքրքրված, մոտեցա Սերգեյ Ավետիշին, բարեկցի և հարցրի ինչ էր պատահել:

— Էլ ի՛նչ ինչ է պատահել,— շարունակեց նա բղավել առանց բարևս առնելու և ընդունելով ինձ այնպես, որ կարծես թե ամեն օր հանդիպում էինք իրար:— Էս շան վուրթիքն ուզում ին սաղ բազը կոտորի: Մեկին էրեզ թաղեցին, երկուսն էլ ասում ին, էսօր ին հոգեվարք դրած: Ախպեր, չիմ ուզում, թող դուս գան է՛լի: Տունը իմս չէ՞, վա՛հ: Առանց էն էլ հառամ ըլի, քրի՛հը խոմ չին տալի, դուս գնան է՛լի: Ուզում ին պոլիցոզ դուս անի՛մ: Էս բագումը էսքան երեխեք կան, բաս մեխկը չի՛ն: Իմ Կոլլիս խո հիվանդացրիք, տո անաստուճներ, ուզում իք սաղ քուլփաթս կոտորի՞ք:

Որովհետև Սերգեյ Ավետիշն իր վերջին խոսքերն ուղղեց այն սենյակի հասցեին, ուր ապրում էր «պիանիցը», ուստի վերջապես հասկացա, որ նրա և կնոջ կռիվն այդ սենյակում ապրողների հետ էր: «Պիանիցի» տան դուռը փակ էր, միակ լուսամուտի վարագույրն իջեցրած և այնտեղից ոչ մի պատասխան չէր լսվում, այնպես որ կարելի էր կարծել, թե տանը ոչ ոք չկա:

Մինչդեռ մարդ ու կնոջ բղավոց-ճղավոցը չէր դադարում: Եվարած կանգնած էի մնացել, չէի իմանում ինչ անեմ: Դրութիւնս բավական անհամ էր. եկել էի հիվանդ աշակերտիս այցելութեան, վրաս ուշադրութիւն դարձնող չկար: Աչքերովս որոնում էի Քալիին, չէր երևում: Այսպիսի աղմուկի մեջ նրա բացակայութիւնն ինձ զարմանալի էր թվում:

Զգիտեմ ինչով պիտի վերջանար այդ տարօրինակ տեսարանը, եթե այդ ժամանակ բակի դռնից շմոտեր տանտիրոջս բժիշկ որդին: Իբրև ինտելիգենտ մարդ, նա, ըստ երևութիւն, վերավորվեց այդ գոհակական ճիշ ու աղաղակներից: Մեղմ նախատական եղանակով մի քանի հորդորներ կարդաց հորը, հանգստացրեց նրան, հետո բարեկց ինձ— ինչպես թվաց ինձ— բավական սառն կեր-

այնչ, և երես միասին բարձրացանք պատշգամբ: Որովհետև մայրը պատշգամբում դեռևս շարունակում էր ճղճղոցը, այդ պատճառով որդին ջղայնացած համարյա թե գոռաց նրա վրա, թե ի՞նչ է ամբողջ բակը գլխին հավաքել:

Գիծ-Կեկեկն իսկույն լռեց, սակայն— ինձ այդպես թվաց— ոչ թե որդու նկատողության վրա, այլ ինձ անսպասելի կերպով տեսնելուց: Այնքան գազազած էր, որ, երևի, բակում չէր նկատել ինձ և հանկարծ տեսնում էր միայն այժմ, երբ իր ամուսնու և որդու հետ կանգնած էի իր առջև: Նայեց դեմքիս այնպիսի մի հայացքով, որով կարծես հարցնում էր. «սա՞ որտեղից լույս ընկավ»:

Թե՛ այդ կոպին ու ղալմաղալը և թե՛ մանավանդ այդ անբարեհաճ ընդունելությունը տեսնելով, ես արդեն զղջացել էի այցելությունս համար. բայց մեկ որ եկել էի, էլ ի՛նչ կարող էի անել:

— Ես եկել եմ Կոլյային տեսնելու, կարելի՞ է,— երեսս պընդացնելով, վերջապես միջոց ունեցա հայտնելու այցելությանս նըպատակը:

Զգիտեմ ձայնի՞ս վրա, թե ինչ, սենյակներից մեկի դուռը բացվեց և շեմքում երևաց Քալին լացակումած աչքերով:

— Այդ գո՞ւր եք,— ասաց դիմելով ինձ:— Ա՛խ, Կոլյան շատ հիվանդ է...

Հետո անմիջապես դիմեց եղբորը.

— Սաշա, դեղը բերի՞ր:

Ապա դառնալով ծնողներին, հանդիմանությամբ նկատեց.

— Դուք էլ հիմա եք ժամանակ գտել կովելու...

Մի րոպեից ամենքս Կոլյայի սենյակումն էինք: ԳիՖտերիս ունեեր և, իրրե վարակիչ հիվանդի, բժիշկը բուրդովին առանձնացրել էր նրան: Երեխան պառկած էր սարսափելի տաքության մեջ. երեսը կարմիր վարդ էր կտրել և կարծես փքվել, բորբոքված աչքերով, անմիտ հայացքով նայում էր մերթ սրան, մերթ նրան և շողված կաթի գույն ստացած լեզվի ծայրով լպստում էր շրթ-թունքները: Փորձեցի խոսել հետը. խիստ խլացած ձայնով ինչ-որ պատասխաններ տվեց, որոնցից բան չհասկացա: Բժիշկն իմ և հոր օգնությամբ լյապիսով այրեց նրա կոկորդը: Այդ օպերացիայի ժամանակ մայրը տարօրինակ քաշություն ցույց տվեց, մինչդեռ քույրը, այն ժամանակ երբ ես ձեռքերիս մեջ էի առել հիվանդ երեխայի գլուխը, իսկ հայրը պահում էր ձեռքերը, այնպես էր լալիս, մղկտում, որ կարծես մորթում էին եղբորը:

Խոսք չկա, որ այսպիսի պարագաներում իմ ու Քալիի տեսակցությունը մի շատ անհամ բան դուրս եկավ: Նա տարօրինակ կերպով ցրված էր, արտասուքը չէր ցամաքում աչքերից: Մի ժամից ավելի էր, որ նստած էի նրա հետ հիվանդ եղբոր սենյակում, և այդ բոլոր ժամանակ նա հագելով մի-երկու անգամ ուշադրություն դարձրեց ինձ, ամբողջովին զբաղված լինելով հիվանդ երեխայի հոգացողությամբ: Ծիշտ է, եղբոր հիվանդությունը շատ վատագույն էր, իսկ Քալին ասաստիկ սիրում էր իր բոլոր եղբայրներին ու քույրերին, բայց մի՞թե... — մտածում էի ես և ավելորդ էի համարում միտքս վերջացնեմ, որովհետև պարզ տեսնում էի, որ մինչև այժմ ինձ սենել եմ ապարդյուն հույսերով ու սպասելիքներով:

Հիասթափված ու հուսաբեկ դուրս եկա ու մտածում էի՝ ինչքան լավ կլինեիր չգայի և շարունակեիր ապրել իմ քաղցր երազանքներով:

Բայց երկրորդ օրը շղիմացա և զարձյալ գնացի հույն պատրվակով: Ուզում էի լավ դիտել, լավ ուսումնասիրել Քալիի վարմունքը, որպեսզի վերջնական եզրակացության գամ և ըստ այնմ էլ մի անգամ առմիշտ որոշեմ դիրքս:

Այս անգամ Քալին ինձ ընդունեց այնպիսի ոգևորությամբ և այնքան ուրախ, որ սիրտս թունդ ելավ: «Ահա՛ վերջապես», ասացի ինքս ինձ: Բայց... բանից դուրս եկավ, որ նրա այդ ոգևորությունն էլ, ուրախությունն էլ ինձ համար չէր, այլ որովհետև հիվանդ եղբայրն այդ օրը լավ էր, կրիզիսն անցել էր:

— Երևակայեցեք, որ մեր կենդի երեխաներն էլ լավ են այսօր,— ավելացրեց նա.— ձեր գնալուց հետո Սաշան (բժիշկ եղբայրը) գնաց նրանց էլ նայեց: Գիտեք, նա որ սկսի պրակտիկայով զբաղվել, հրաշքներ կգործի: Ափսոս, որ ուշ իմացանք, թե չէ նա այն մեկ երեխային էլ չէր թողնի, որ մեռնի: Ամենից փոքրն էր և այնքան լավի կը... Ծկեք, եկեք Կոլյայի մոտ:

Ու ձեռքիցս բռնած ներս տարավ հիվանդ աշակերտիս սենյակը, առանց քաշվելու նույնիսկ մոր ներկայությունից, որից այնքան թուր ու մուր էր կրել իմ պատճառով: Այդ հանգամանքը բավական զարմացրեց ինձ: Քիչ չզարմացա նաև այն բանից, որ մայրն այս անգամ թթու գեմք ցույց չտվավ ինձ, ինչպես նախորդ երեկոյան, և նույնիսկ սկսեց քաղցր զրույց անել ինձ հետ: Ի՛նչ էր այդ անսպասելի փոփոխության պատճառը: Երևի ա՛յն,— մտա-

ծում էի ինքս ինձ,— որ համոզվել էր, թե ես ոչ մի վտանգ չեմ սպառնում իր աղջկան և իր աղջիկն էլ շատ էլ խելքահան չի լինում ինձ համար:

Եվ, իսկապես, թե՛ այդ օրը և թե՛ հետագա օրերը, մինչև Կոլյայի լիովին առողջանալը, երբ ես այցելում էի նրանց տուն, Քալիի դեպի ինձ ունեցած վերաբերմունքի մեջ չէի նկատում այնպիսի մի բան, որից կարողանայի եզրակացնել, թե սիրում է ինձ. ինձ հետ նստում, ասում-խոսում էր, ծիծաղում, կատակներ անում ինչպես լավ բարեկամի հետ և միայն այդքան, այնպես որ ամեն անգամ էլ ես հեռանում էի ծանր երկմտանքի և հուսալքում մի տակ ճնշված:

Հոգեկան այս անտանելի վիճակից դուրս գալու համար առիթներ էի որոնում մի անգամ երես առ երես խոսելու Քալիի հետ, ստուգելու կասկածներս ու ենթադրություններս, բայց ոչ մի կերպ չէր հաջողվում ինձ մենակ մնալ նրա հետ. կամ մայրը, կամ հայրը, կամ բժիշկ-եղբայրը, կամ երեխաները միշտ մեզ մոտ էին լինում:

Այսպես շարունակվեց մինչև այն ժամանակ, երբ Կոլյան լիովին առողջանալուց հետո նորից սկսեց գալ ինձ մոտ դասերի, և ես այլևս առիթ չունեի գնալու նրանց տուն:

Բայց հույսս դեռ բոլորովին չէի կտրել և մութ կերպով ինչ-որ բանի սպասում էի, մինչև որ ահա թե ինչով վերջացավ այս տրագիկոմեդիան:

IX

Մայիսը վերջացել էր: Սկսվել էին ամառային արձակուրդները: Անսովոր տոթ օրեր էին: Մի երեկո գնացել էի Մուշտայիդ մի քիչ զով օդ շնչելու: Այգու հրապարակում շատ քիչ մարդ կար, որովհետև օրը հասարակ օր էր և այդ երեկո էլ նվազածունների խումբ չկար: Հրապարակի բոլորքը ծառերի տակ նստարանների վրա նրստած էին կենտ ու կունտ կանայք, որոնց առջև խաղում էին նրանց երեխաներն իրենց հատուկ ճիչ ու ծղրտոցով:

Այն միջոցին, երբ ուզում էի անցնել դեպի գետափ, աչքս ընկավ ոտտոնդի բաժինը, ուր ինձ համար միանգամայն անսպասելի կերպով տեսա Քալիին իր բժիշկ եղբոր հետ սեղաններից մեկի մոտ նստած: Քալին նկատեց ինձ և հեռվից գլխով բարև արավ:

Մոտեցա, բարևեցի: Հրավիրեցին որ նստեմ: Նկատեցի, որ բժիշկը շատ էլ հաճությամբ շրնդունեց ինձ. երևի տան մեջ իմ մասին ունեցած խոսակցությունը որոշ ազդեցություն էր գործել այդ կրթված երիտասարդի վրա:

— Էլ չեք գալիս մեզ մոտ, անպատճառ հիվանդ պիտի ունենանք, որ գաք,— ասաց Քալին ծիծաղելով:

Ոչինչ չպատասխանեցի: Ի՞նձ էր միամիտ կարծում, թե իրեն էր միամիտ ձևացնում: Սակայն, ըստ երևույթին, իսկույն գլխի ընկավ, որ իր հարցումն անտեղի էր, մի քիչ շփոթվեց և սկսեց հարցուփորձ անել. ամառս ո՞ր եմ գնալու, ինչպե՞ս է սովորում Կոլյան, կարո՞ղ է քննություն բռնել և այլն:

Մեզանից բավական հեռու մի սեղանի շուրջ բոլորած էին մի խումբ երիտասարդներ, որոնք, ինչպես երևում էր նրանց կապույտ բլուզներից և կապույտ երիզավոր գլխարկներից, ուսանողներ էին: Նրանք ինչ-որ տաք-տաք վիճաբանության մեջ էին, և նրանց ձայները պարզորոշ լսվում էին հեռվից: Նրանցից մեկը հանկարծ վեր կացավ, արագ քայլերով մոտեցավ մեզ և, դառնալով բժշկին ասաց.

— Սաշա, մի բոպե. մենք այնտեղ լուրջ վիճաբանության մեջ ենք, քո կարծիքն անհրաժեշտ է:

Ու բժշկին վեր կացնելով տեղից, թևանցուկ տարավ իր հետ, նախապես ներողություն խնդրելով մեզնից:

Ես ու Քալին մնացինք մենակ:

Բոպեն հարմար համարելով, վճռեցի հենց այդտեղ ևեթ ստուգել նրա դեպի ինձ տածած զգացումը և մի անգամ առմիշտ վերջ տալ երկմտանքիս: Ու առանց երկար ու բարակ մտածելու, մանավանդ որ վախենում էի, թե եղբայրը կարող է շուտով վերադառնալ և խանգարել, ուղղակի դիմեցի գործին:

— Օրի՛որդ, ի՞նչ եք կարծում,— ասացի,— ինչո՞ւ չպատասխանեցի ձեր հարցումին, թե ինչու էլ չեմ գալիս ձեր տուն:

Ըստ երևույթին, զգաց, թե խոսքս ուր էր տանելու:

— Չգիտեմ,— ասաց նկատելի կերպով շփոթվելով:

— Ի՞նչ եք կարծում,— շարունակեցի ես,— որ գիտենաք, թե մի տեղ անկոչ և անցանկալի հյուր եք, կշարունակե՞ք գնալ այնտեղ:

Քալին դարմացած նայեց աչքերիս:

— Ո՞վ ասաց ձեզ, թե դուք անկոչ և անցանկալի հյուր եք մեր տանը:

— Ամենից առաջ ձեր հայրը:

— Ե՞րբ:

— Երբ որ քաղաքավարի կերպով առաջարկեց ինձ դատարկել իմ սենյակը:

— Ձեր սենյակը եղբայրս էր ուզում, որ իր համար հանգիստ տեղ ունենա պարագեղու:

— Շատ բարի, թող այդպես լինի,— ասացի ժպտալով.— իսկ ինչո՞ւ ձեր մայրը չէր ուզում, որ Կոլյան գա ինձ մոտ դասերի և... անիծում էր ձեզ:

Քալին կասկարմիր կտրեց և աչքերը վայր թողեց:

— Ո՞վ ասաց ձեզ այդ,— շշնջաց նա:

— Դուք այն ասացեք, ճիշտ է այդ թե ոչ:

Ոչինչ, չպատասխանեց, միայն գլուխն այնքան խոնարհեց, որ դեմքն այլևս չէր երևում լայնեզր գլխարկի տակից:

— Թող ապահով լինեն ձեր ծնողները,— կարճ լռությունից հետո ավելացրի ես շատ հանգիստ կերպով,— երբեք ինձ ոչ ոքի վզովը չեմ փաթաթել և երբեք էլ չեմ փաթաթի. այդ կողմից ես ինքնասիրություն ունեմ և, գուցե, ավելի՞ քան հարկավոր է: Ընչու է, ես ձեզ... սիրում եմ... Այս առաջին անգամն է, որ պարզ կերպով ասում եմ ձեզ... Բայց ի՞նչ նշանակություն ունի միակողմանի սերը, երբ... չես իմանում փոխադարձը կա՞, թե ոչ...

Լռեցի և իզուր սպասում էի նրա պատասխանին. նստած էր ծայրաստիճան շփոթված և չէր իմանում ինչպես անի, որ ես չնկատեմ այդ:

— Լսեցեք, օրիորդ, ինչ եմ ասում,— շարունակեցի ես շատ հասարակ տոնով, որպեսզի սիրտ տամ նրան:— Այստեղ քաշվելու, շփոթվելու ոչինչ չկա: Դուք նոր չեք ճանաչում ինձ, ինչպես և ես ձեզ: Խոսենք առաջվա պես մտերմորեն, ընկերաբար: Ես պարզ կերպով ասացի ձեզ այն, ինչ որ գուցե չհամարձակվիի սասել, եթե չճանաչեի ձեզ: Ինչպես ուզում եք հասկացեք, իմ բախտը ձեր ձեռքին է: Այսքան ժամանակ ես մեկ հուսադրվել եմ, մեկ հուսահատվել ձեր դեպի ինձ ցույց տված այս կամ այն, իհարկե, ոչ դիտավորյալ վերաբերմունքից ու միշտ էլ տատանման մեջ եմ եղել՝ սիրո՞ւմ եք ինձ, թե ոչ: Կրկնում եմ— իմ բախտը ձեր ձեռքին է և դուք այժմ, հենց այս րոպեին այս կամ այն կերպ սրտաբար է

որոշեք իմ վիճակը, պետք է մի անգամ առմիշտ ասեք ձեր վրձնական խոսքը. ասում եմ այժմ, հենց այս րոպեին, որովհետև ձեր ծնողների շնորհիվ մեր միջև այնպիսի դրուժյուն է ստեղծվել, որ մի ուրիշ անգամ հազիվ թե մենք կարողանանք հանդիպել իրար և խոսել այս մասին: Լսո՞ւմ եք, օրիորդ, ինչ եմ ասում,— ավելացրի ես, տեսնելով, որ նա ձայն ծպուտ չի հանում, այլ միայն, աչքերը շարունակ վայր թողած, մերթ կարմրում է, մերթ գույնը գցում և սեղանի սփռոցի ծայրը մեքենայաբար փաթաթում է մատին ու բաց թողնում:

Րոպեն ծանր էր. անշուշտ, որքան նրա, նույնքան և ինձ համար: Որքան աշխատում էի ինձ հանգիստ պահեմ, այնուամենայնիվ սիրտս լքլքոց էր ընկել: Շտապում էի: Աշխատում էի կարելույն չափ շուտով խոսք դուրս քաշել նրանից, քանի եղբայրը չէր վերադարձել, այլապես այդ հարմար րոպեն բաց կընկներ ձեռքիցս և ես կմնայի նույն անտանելի անորոշ դրուժյան մեջ:

— Օրիորդ, ես սպասում եմ ձեր պատասխանին,— ասացի ես թախանձագին:— Խնդրում եմ, աղաչում եմ, մի՛ լռեք, մի բան ասացեք:

— Ես ի՞նչ կարող եմ ասել,— ասաց վերջապես կամաց, շարունակ աչքերը խոնարհած:

— Մի խոսք, միայն մի խոսք. սիրո՞ւմ եք ինձ, թե ոչ. այո՞ թե ոչ:

Հակառակ սպասածիս, նա իմ այս կտրուկ պահանջի հանդեպ ավելի հանգիստ գտնվեց, քան թե առաջ և սպաց հազիվ լսելի ձայնով.

— Դուք ինքներդ ասացիք, որ մայրս անիծում էր ինձ...

— Այո՞, և դուք էլ լաց էիք լինում. այդպես չէ՞:

— Այո:

— Բայց այդ ես բացատրել եմ նրանով, որ դուք զրպարտություն եք համարել ձեր մոր հանդիմանությունները, որ դուք բողբոջվին այն զգացումը չեք տածում դեպի ինձ, ինչ որ նա է կարծել: Այդպես չէ՞:

— Ոչ, բողբոջվին այդպես չէ,— եռանդով վրա բերեց նա, առաջին անգամ նայելով ինձ համարձակ:— Ես լաց էի լինում նրա՞ համար, որ մայրս շատ վատ լեզու էր բանեցնում ձեր մասին: Իսկ ես... ես չէի կարող այդ սառնասրտությամբ լսել...

— Որովհետև դուք շատ բարի եք, որովհետև դուք առհասարակ

րակ ոչ մի վատ խոսք չեք կարող սառնասրտութեամբ լսել, լինի այդ վատ խոսքն իմ մասին, թե...

Քալին մինչև անգամ զայրացած ոտը խփեց գետնին:

— Ո՛չ,— ասաց,— որովհետև... վերջապես ինչ եք ուզում ինձ-նից... որ ես է՛լ խոստովանեմ, թե...

Խոսքը չվերջացրեց և արագ դարձավ իր աթոռի վրա, որ դեմ-քը ծածկի ինձնից: Իսկ այդ դեմքն ամբողջովին կաս-կարմիր կտրեց:

Բայց հարկ էլ չկար, որ վերջացներ ասելիքը. ինձ համար այն էլ բավական էր, որ ասաց. և խելացնոր ուրախութիւնից քիչ էր մնում շնչասպառ լինելի: Վեր թռա, ուզում էի առնեմ ձեռքը և ծածկեմ խենթ համբույրներով, բայց հանկարծ հիշելով, թե որ-տեղ եմ, նորից նստեցի և այս անգամ գողի վախկոտութեամբ նա-յեցի շուրջս, առավելապես այն կողմը, ուր նստած էր Քալիի եղ-բայրը իր ուսանող ընկերների հետ, ըստ երևույթին տաք վիճա-բանութեան բռնված:

Բավական երկար ժամանակ լուռ էինք, ես էլ, Քալին էլ: Աչ-քերս անուշադիր և աննպատակ հածում էի շուրջս, առանց որևէ բան տեսնելու և չէի վստահանում նայել Քալիին. զգում էի, որ եթե նայեմ, շեմ կարող տիրապետել ինձ և այնպիսի մի խելա-ցնոր բան կանեմ, որ թույլատրելի չի կարող լինել:

Այնուհետև, մի փոքր որ ինքս ինձ հավաքեցի, հարցրի կա-մաց, կարծես թաքուն.

— «Վերք Հայաստանի»-ն կարդո՞ւմ եք:

— Վերջացրի,— նույնպես կամաց պատասխանեց նա և կարճ լուսթիւնից հետո հարցրեց ժպտալով.— Իսկ իմ թաշկինակը... Պատասխանելու տեղ, նույնպես ժպտալով, ծոցիցս հանեցի նրա նվիրած թաշկինակը, որ պահում էի մաքուր թղթի մեջ փաթաթած, առանց բանեցնելու, ցույց տվի և դարձյալ ծոցս դրի:

— Մեր տանը ոչ ոք չգիտե.— ասաց,— գիշերներն եմ կարել, երբ որ ամենքը քնած էին:

— Վախենո՞ւմ էիք:

— Մայրս շատ խիստ կին է. որ իմանար ձեզ համար եմ կա-րում, կսպաներ ինձ:

Թեև այդ բանը նորութիւն չէր ինձ համար, բայց այդ բո-պեին, հոգեկան այն վերասլաց տրամադրութեան մեջ, որի ժամա-նակ ամեն ինչ մոռացել էի, Քալիի միամտորեն արած այդ խոս-

տովանութիւնն եկավ սուր ասեղի պես ծակելու սիրտս: Ու անձ-նասիրութիւնս պոչը ոտնակոխ եղած թունավոր օձի պես նորից ծառս ելավ իմ մէջ:

— Ես գիտեմ, որ ձեր մայրը և վերջերը ձեր հայրն էլ լավ աչքով չէին նայում ինձ,— կարճ լուսթիւնից հետո ասացի ես կարեւույն շափ հանգիստ.— բայց թե ո՞ր մեղքիս համար, այդ ես մինչև այժմ էլ չեմ կարողանում հասկանալ: Գուցե դուք կարո-ղանաք բացատրել:

— Ես էլ չեմ հասկանում,— ասաց նա կամաց, նորից գլուխը կախելով և, ըստ երևույթին, զղջալով, որ միամտորեն այդպիսի խոստովանութիւն արավ, որովհետև տեսավ, որ տրամադրու-թիւնս հանկարծ փոխվեց իր վերջին խոսքերից հետո:

— Ես միայն մի բան եմ ենթադրում և կարծում եմ, որ չեմ սխալվում,— շարունակեցի ես:— Ձեր ծնողներն, իհարկե, տես-նում էին, որ մենք շատ էինք մոտեցել իրար և երևի կարծում են եղել, թե այդպես որ շարունակվի, մի օր վեր կկենանք և կփախ-չենք իրար հետ, առանց իրենց կամքը հարցնելու: Իհարկե, եթե ես մի խելճ ու կրակ, մի անտուն-անտեր վարժապետ լինեի, այլ մի հարուստ օջախի որդի, մի ասենք, փաստաբան, մի բժիշկ, մի ինժեներ, տեխնիկ, կամ հենց թեկուզ մի տերտերացու, որը վաղը կարող է հարուստ ծուխերի տեր դառնալ, նրանք երկու ձեռքով կբռնեին փեշիցս, բայց որովհետև ես, ինչպես ասացի, մի խելճ վարժապետից ավելի բան չեմ, ուստի արժանի չէի լինի իրենց փեսա լինելու: Գուր ի՞նչ եք կարծում, այդպես չէ՞:

Քալին ոչինչ չպատասխանեց. գլուխը կախ, մատներով շա-րունակ ոլորում էր սփռոցի ծայրը և բաց թողնում:

— Բայց թողնենք ձեր ծնողներին,— շարունակեցի ես,— նրանք տգետ մարդիկ են, ուրիշ կարծիք չեն կարող ունենալ մի վարժապետի մասին, և ես ամենևին չեմ նեղանում նրանցից: Թող ինչ ուզում են՝ կարծեն, նրանց կարծիքը ոչ մի նշանակութիւն չունի ինձ համար: Ինձ հետաքրքրողն այս խնդրում ձեր կարծիքն է, վճռական դերը ձեզ է պատկանում և դուք, իբրև կրթված աղ-ջիկ, պետք է անկախ դիրք բռնեք, նույնիսկ հակառակ ձեր ծնող-ների կամքին, որովհետև այստեղ խնդիրը որքան ինձ, նույնքան և ձեզ, ձեր ամբողջ ապագա կյանքին է վերաբերում: Ասելս այն է, որ... օրիորդ, խնդիրն ես դնում եմ պարզ և շեշտակի. ասացե՛ք, կուզե՞ք իմ կինս լինել, թե ոչ:

Հարցումս, ըստ երևույթին, այնքան անսպասելի էր նրա համար, որ մի րոպե ծայրաստիճան ապշանքով նայում էր ինձ առանց պատասխանելու: Հետո, երբ հարցումս կրկնեցի, նա տանջանքով դեմքը շրջեց ինձնից:

— Ենդրում եմ,— ասաց հագիվ լսելի ձայնով.— ինձնից ոչինչ մի պահանջեք:

— Ապա ումի՞ց պահանջեմ,— հարցրի:

— Մտողներիցս:

Այժմ հերթը ինձ հասավ ապշանքով նայելու նրան:

— Բայց դուք խո գիտե՞ք, որ նրանք շեն համաձայնի մեր ամուսնությունը: Հը՞, օրիորդ, լսո՞ւմ եք ինչ եմ ասում,— համառորեն կրկնեցի ես, տեսնելով, որ գլուխը կախ՝ չի ուզում պատասխանել.— խո գիտեք, որ նրանք շեն համաձայնի. այն ժամանակ ի՞նչ կանեք:

— Դե ես ի՞նչ կարող եմ անել,— համարյա լացազին շշուշաց նա:

— Դուք փախա՞ս եք ուրեմն,— դուրս թռավ բերանիցս և զայրույթի հանդարձական բռնկումով, ինքս ինձ կորցրած, բռունցքս այնպես պինդ զարկեցի սեղանին, որ վրան դարսած շիշն ու բաժակները խաղաղցին զրնգզրնգալով:

Քալին վախից ճշաց և վեր թռավ տեղից: Մինչև այդ միանգամայն խաղաղ հրապարակում մի տարօրինակ շարժում ընկա՞վ. ամենքի հայացքը մեր կողմը դարձավ: Ես ու Քալին դարձանք ընդհանուր հետաքրքրության առարկան: Սկանդալը կատարյալ էր: Ջղջացի, բայց արդեն ուշ էր:

Ու երբ դեռ կատարելապես չէի ուշաբերվել, տեսնեմ Քալիի եղբայրը իր ընկերների հետ կանգնած է մեզ մոտ, շեմ իմանում զարժացած թե՛ վախեցած, փոխն ի փոխ նայում է մեզ և ինչ-որ բան է հարցնում մերթ քրոջը, մերթ ինձ դիմելով, իսկ ես կանգնած եմ նրա առջև հանցավոր երեխայի պես միանգամայն ամոթահար և նվաստացած ու խոսք չեմ գտնում պատասխանելու:

Այդ դրությամբ էլ թողի ու հեռացա: Կարծես մի շղարշ էր իջել աշքերիս կամ շուրջս մի թանձր մշուշ էր պատել, որի միջով անցնում էի ու ոչինչ չէի տեսնում: Գնում էի ու չէի իմանում— ուր: Անդուսով, խեղացնոր զարմանքիս գիտակցությունը բուպե առ-բուպե, վազրկյան առ վազրկյան շիկացած էրգաթի պես շամփորում էր

ուղեղս, և այդ միջոցին ի՛նչ չէի տա, միայն թե այդ գիտակցությունը շունհնայի:

Այդ գիշեր իմ քունը քուն չէր, այլ մի կատարյալ մղձավանջ, ուր անդեմ ու մշուշապատ ուրվականների պես խառնվում էին իրար այգու մեջ Քալին, նրա եղբայրը, սրա ընկերները, սեղանների մոտ հեռու-մոտիկ նստած մարդիկ, սրանք բոլորը միասին, իսկ ես մեն-մենակ սրանց բոլորի մեջտեղը իմ ծայրաստիճան արգահատելի դիրքով, բոլորի հետաքրքրության և զարմանքի առարկան...

Հետևյալ օրը ես ուրիշ ավելի լավ բան չգտա անելու, եթե ոչ այն, որ հետևյալ նամակը գրեցի Քալիին ուղարկելու.

«Օրիորդ.

Ես երբեք չպիտի հանգստանամ, մինչև որ իմանամ, թե դուք ներում եք իմ երեկվա խելացնոր վարմունքը («խելացնոր» բառը ի՛նչ զորավոր, ի՛նչ վիրավորական բառով ուզում եք փոխարինեցեք, ես այդ ընդունում եմ): Իսկ եթե չներեք, շեմ իմանում, ճշմարիտ, ի՛նչ կպատահի ինձ: Ես տանջվում եմ, ես հուսահատված եմ: Երեկվա վարմունքիս գիտակցությունը խենթացնում է ինձ: Ձեր հրեշտակային ներողամտությունը միայն հանգստություն կբերի տանջված ուղեղիս և հոգուս: Անհամբեր սպասում եմ ձեր պատասխանին»:

Այս նամակը մտադիր էի ուղարկել Կոլյայի ձեռքով քրոջը հանձնելու համար: Երկյուղ շունհի, որ նամակս կարող էր ընկնել Քալիի ծնողների ձեռքը, որոնցից անշուշտ ծածուկ մնացած չպիտի լիներ Մուշտայիդում պատահած միջադեպը, քանի որ այդ միջադեպիս ներկա և վկա էր նրա եղբայրը. թեև այս էլ էի կարծում, որ «աղա դեկտորը», իբրև ինտելիգենտ մարդ, իր տգետ ծնողներին կարող էր ոչինչ հայտնած չլինել. իսկ քույրը խո այնքան հիմար չէր, որ ծնողներին պատմած լիներ, թե ինչ խայտառակ դրության մեջ էի գրել ես իրեն հասարակական այգում: Բայց նամակս Քալիի ծնողների ձեռքն ընկնելուց ես չէի վախենում գրված խավորապես այն պատճառով, որ նրա մեջ, իմ կարծիքով, այնպիսի բան չէի գրել, որ նրանց տեսակետից դատապարտելի լիներ. բացի այդ, Քալիի ներողամտությունը ստանալուց հետո, որի համար ոչ մի տարակույս չունեի, հաստատապես վճռել էի երեսս պնդացնեմ, զնամ ուղղակի նրա ծնողների մոտ և խնդրեմ նրանց աղչկա ձեռքը, թեև մեր հարաբերությունների ամբողջ ընթացքից

շատ պարզ էր ինձ համար, որ ոչ մի հաջողութիւն չպիտի ունենամ: Վճիռս խեղդովոյ մարդու հուսահատական վճիռ էր. կամ այս, կամ այն. դրանով գոնե միանգամից կորոշվեր իմ մշտատե երեւոն վիճակը և անելիքը:

Նամակս գրել ծրարել էի և սպասում էի Կոլլային, բայց նա այդ օրը ոչ սովորական ժամին և ոչ հետեւյալ ժամերին չերևաց: Այդ արդեն առաջին վատ նշանն էր, և ես խիստ տատանման մեջ ընկա— նամակս ուղարկեի՞ թե ոչ: «Է՛հ, ինչ ուզում է պատահի,— ասացի ինքս ինձ,— եղածից խո ավելի վատ բան չի՞ պատահի», և նամակն ուղարկեցի քաղաքային փոստով:

Բայց պատահեց եղածից ոչ միայն ավելի և շատ ավելի վատ բան, այլև այնպիսի մի բան, որ այն ժամանակվա իմ անտանելի դրութեան մեջ բնավ չէի նախատեսել: Այդ բանն այժմ ինձ մի շատ զվարճալի տրագիկոմեդիա է թվում, բայց այն ժամանակ քիչ մնաց ինձ խելագարութեան հասցնել:

Կարճ խոսքերով պատմեմ իրողութիւնը:

Նամակս ուղարկելուց հետո հետեւյալ օրը տանից դուրս շեւարոպե առ ընկա սպասում էի, թե ահա որտեղ որ է, կմտնի կամ Կոլլան, կամ փոստային ցրիչը և կբերի Քալիի պատասխանը: Բայց որքա՛ն եղավ զարմանքս, երբ Կոլլայի կամ փոստային ցրիչի տեղ ահագին աղմուկով սենյակս մտավ, ո՛չ, գնդակի պես ներս նետվեց Քալիի մայրը— «գիժ-Կեկելը» այնպես գազազած, որ վախից տեղն ու տեղս քարացա: Հետո էր. քրտինքը կոխել էր երեսը. երևում էր, որ վազելով էր եկել: Ու սկսեց խկույն, սկսեց ոտը ջեմքին դրած հենց առաջին վայրկյանից: Առաջաբան չկար, սկսեց ուղղակի վերջաբանից, նախ նամակս շարտեց երեսիս, հետո մի խիստ երկարատե ու փրփրալից ճառ արտասանեց, համեմված իր կովարար լեզվին հատուկ բավական զորավոր ածականներով և սպառնալիքներով իմ հասցեին: Դա ճառ չէր, սովորական խոսակցական լեզու չէր, այլ իրար վրա կուտակված, խելագար վազքով իրար գլխից թռչող բառերի մի անվերջ և անընդմեջ շարահյուսութիւն՝ առանց ստորակետների և վերջակետների: Չնայելով ողբալի դրութեանս, զարմանում էի, թե ո՞րտեղից էր բխում այդ տիպիկ քաղքենի կնոջ մեջ այդ հարուստ բառապաշարը:

Որքան կարողացա հասկանալ, նրա ցասմնալից ճառն այն մասին էր, թե ի՞նչպես ես, քնձոտ «ուչիտելս», համարձակվում էի աչք ունենալ իրենց աղջկա վրա, Մուշտայիդում սկանդալ սարքել

նրա գլխին և այդ բանից հետո դեռ սիրահարական նամակ էլ գրել նրան: Եվ այս ամեն մի մեղադրականին անմիջապես կցում էր՝ «չե քեցիանո, շե կոո մամաձաղլո» (գոու քոսոտ, դու կոո շանորդի):

Այսպես, զորս դու պատվիրեցար, մի լավ ներկեց ինձ, առանց թողնելու, որ մի բառ անգամ արտասանեմ, վերջը ինչ-որ սպառնալիքներ կարողաց ու թողեց հեռացավ, գլխի աղլուվան ուղղելով:

Այստեղ ես կարող էի վերջակետ դնել, եթե ինձ վիճակված չլիներ հետագայում նորից հանդիպելու Քալիին այնպիսի պարագայում, որ այն ժամանակ ինձ ուղղակի խենթացրեց, բայց որի հետ այժմ վաղուց հաշտվել եմ, ինչպես մարդ ժամանակի ընթացքում կհաշտվի իրեն շատ սիրելի հարազատի ընական մահվան հետ:

Անհրաժեշտ եմ համարում այդ հանդիպման մասին գրել պատմութիւնս լրացնելու համար:

X

Վեց տարի էր անցել:

Այդ վեց տարվա ընթացքում հայ ուսուցչի անհաստատ վիճակը Թիֆլիսից ինձ դարձյալ զավառներն էր նետել:

Ամառվա արձակուրդներին եկել էի Թիֆլիս, թեմական տեսչի մոտ՝ իմ և հոգաբարձութեան միջև ռոճկիս վերաբերմամբ ծագած մի վեճի համար:

Մի անգամ փողոցով անցնելիս հանդիպեցի Քալիենց բակում ապրող այն կնոջը, որին ազատել էի իր արբեցող մարդու գազանային ճիրաններից, բայց որի պատճառով ինքս էլ դազանակի հարված էի ստացել ծոծրակիս, նույն այդ գազան մարդու ձեռքով: Այդ վեց տարվա ընթացքում այնքան էր փոխվել, որ հազիվ ճանաչեցի և եթե ինքը չկանգնեք չբարևեր, կթողնեի կանցնեի. ավելի կմախքացած, ավելի կորացած, այժմ ուղղակի պառավի էր նմանվում իր սե, հնամաշ հազուստի մեջ:

— Այդ դո՞ւք եք, տիկին: Ինչքա՛ն փոխվել եք:

— Է՛, եղբայր,— հառաչեց նա,— ինչ որ ես կրեցի իմ մարդու ձեռքից ամբողջ տասնհինգ տարի...

— Հիմա խելոքացե՞լ է, էլ չի՞ խմում, չի՞ ծեծում:

Նորից հառաչեց.

— Կա՞, որ խմի, ծեծի...

— Ինչպե՞ս թե...

— Մեռավ:

— Մեռավ... Ի՞նչ եք ասում: Ե՞րբ:

— Այս երկրորդ տարին է:

Չայնը դողաց. առանց շտապելու գրպանեթց հանեց թաշկի-
նակը և սեղմեց աչքերին:

Ապշեցի: Մի՞թե այն գազանի համար էր արտասվում:

— Մի զարմանաք,— ասաց կերկերուն ձայնով, կարծես
մտքինս գուշակելով:— Նա այնքան էլ վատ մարդ չէր, բայց ան-
տեր մնա գինին... Եթե շատ էլ որ վատ մարդ լիներ, ինչ ուզում
է լինի, էլի իմ ամուսինն էր, իմ թագն ու պսակը...

Ինձ մեռում էր միայն ուսերս թոթվել տարակուսանքով այդ
նահատակ հայ կնոջ առասպելական անհիշաշարության վրա:

Հետագա հարցուփորձից իմացա, որ «պիանիցը» մեռել էր
սպիտակ տենդից:

— էլի այն տա՞նն եք ապրում,— շարունակեցի հարցուփոր-
ձըս, որպեսզի կողմնակի կերպով մի խոսք դուրս քաշեմ Քալիի
մասին:

— Ոչ: Ամուսնուս մահից հետո դուրս արին, որովհետև սեն-
յակի վարձը չէի կարողանում վճարել: Գե ես հիվանդ եմ, ինչքան
էլ շարշարվում եմ, սրա-նրա համար լվացք եմ անում, թոկ եմ
գզում, տուրակներ կարում, էլի հազիվ եմ կարողանում կես
կուշտ, կես տկլոր պահել երեխաներիս, ո՞ր մնաց թե կարողա-
նայի ամսական տասը ուրլի սենյակի վարձ տալ: Շատ, շատ վատ
մարդ էր մեր տան տերը, իսկ նրա կինը խո... գիտեք էլի, ամեն
օր կոթիվ ու դալմադալ էր մեր բակում նրա պատճառով, երբեմն
այնքան դատարկ բանի համար, որ մարդ զարմանում էր:

— Իսկ նրանց աղջի՞կը,— չկարողացա դիմանալ և հարց-
րի ես:

— Քալի՞ն: Վայ, ես նրա հոգուն մեռեմ. նա աղջիկ չէ, նա
հրեշտակ է: Եվ ես զարմանում եմ, մի՞թե կարող էր այնպիսի մի
հոր ու մորից այդպիսի մի հրեշտակ ծնվել: Նա որ լլիներ, մեզ
վաղուց էին դուրս շարտել այն տանից իմ մարդու պատճառով:
Նա էր, որ ինձ մխիթարում էր և օգնում ինչով որ կարողանում էր,
ծնողներից ծածուկ:

Ուզում էի հարցնեմ ամուսնացա՞ծ է,— լեզուս չէր գորում:

Վախենում էի դրական պատասխան տար: Բայց նա, կարծես մըտ-
քինս գուշակելով, ասաց.

— Ափսո՞ս, հազար ափսոս, որ իրեն արժանի մարդու չտվին.
բոլորովին տգետ, պառավ, համարյա իր հոր տարիքի այրի մարդ
է, այնպես որ մի կին արդեն թաղել է: Բայց ասում են, շատ հա-
րուստ է, Կախեթում ահագին այգիներ ունի, գինու վաճառքով է
գրազվում:

Առժամանակ կանգնած էի շանթահար. ականջներիս չէի հա-
վատում. ամեն բան կսպասեի Քալիից, բայց այդպիսի բան...

— Եվ Քալին համաձայնե՞ց այդպիսի մարդու կինը լինել,—
բացականչեցի ես:

— Ի՞նչ կարող էր անել խեղճ աղջիկն այնպիսի հոր ու մոր
ձեռքին: Նշանված ժամանակ քանի՞ անգամ եմ տեսել նրան տխուր,
արտասուքն աչքերին...

էլ բան չհարցրի, թողի ու փախա. սարսափում էի ուրիշ ման-
րամասնություններ լսեմ: Արդեն այն էլ, ինչ որ իմացա, քիչ էր
մնում ինձ խելքահան անելու:

Տգետ, պառավ, գինեվաճառ... այդ բառերը եկան մեկը մյու-
սի ետևից շիկացած շամփուրների պես ցցվելու ուղեղիս մեջ, որ-
պեսզի այլևս չհեռանան այնտեղից: Գինեվաճառի այդ տիպը ինձ
շատ լավ ծանոթ էր Թիֆլիսի Շիրաջխանա կոչված այն զառիվայր
փողոցից, ուր կենտրոնացած են Կախեթի գինու խանութներն ու
պահեստները՝ լիքը գինու հսկայական տակառներով և ումբերով:
Վեց տարի առաջ Հավաբարի դպրոցից դասերս ավարտելուց հետո
տուն դառնալիս ես համարյա թե ամեն օր տեսնում էի այդ տիպը:
Իր ումբի պես ուռուցիկ փորով, որի վրա արծաթի գոտին շտե-
զավորվելու պատճառով թռել էր դեպի կուրծքը, մեկի տեղ եռա-
ծալ կզակով, գուննաշու պես փքած կարմիր թշերով և գոմշի վզով,
որի մսերը ծալ-ծալ նստել էին ուսերին ու վզին, նա նստած էր
լինում իր խանութի առջև քահրուբարի տեր-ողորմյան ձեռքին և
ճարպակալ աչքերով նայում էր իր այդ օրվա ճաշին: Այդ ճաշը
պատրաստվում էր հենց այդտեղ, խանութի առջև, փողոցում. դա
ոչխարի ամենարևտեր, ամենաճարպոտ մսի խորովածն է, որի
շամփուրները մանզալի առջև պպզած շուռ ու մուռ էր տալիս նրա
գործակատարը և որի ճարպահատն ու ծուխը բռնել էր ամբողջ
փողոցը:

Եվ Քալին այդպիսի մարդու կի՞նն էր գտել...

Որ պսեմ թե դեռևս սիրում էի Քալիին— չէ. սերս կամաց-կամաց սառել էր այն օրից, երբ հուլիսս միանգամայն կտրեցի նրանից: Այդ՝ ինձ համար պատմական այն օրն էր, երբ նրա մայրը եկավ ինձ մոտ և քիչ մնաց ծվիկ-ծվիկ աներ ինձ, որ համարձակվել էի աչք բռնել իրենց աղջկա վրա: Ուրեմն նրա ամուսնության լուրն առնելիս ինձ այդպես սաստիկ ազդողն այն շէր, որ այժմ Քալին արդեն հաստատապես և վերջնականապես կորած էր ինձ համար, այլ այն, որ ես միանգամից թափանցեցի իրերի դրությունը: Իսկ իրերի այդ դրությունը հետևյալ կերպով էր ներկայանում ինձ.— Քալին, լավ թե վատ, միջնակարգ կրթություն ըստացած, կուլտուրայի շավղի վրա դրված ինտելիգենտ աղջիկ էր. քիչ թե շատ հետաքրքրվում էր կամ գոնե սկսել էր հետաքրքրվել գրականությամբ, հասարակական խնդիրներով: Եվ հանկարծ այդպիսի մի աղջիկ կին էր դարձել մի պառավ, տգետ գինեվաճառի, որի ուշքն ու միտքն անշուշտ իր տոգած փորից և փողի սնդուկից դենը չի տարածվում: Ի՞նչ զարհուրելի կենսակցություն պիտի լիներ նորատի, կենսուրախ, թովուն մի աղջկա և կյանքի ամբողջ հմայքը կորցրած, բայց անշուշտ վավաշոտ մի ծերունու միջև: Ինչի՞ մասին պիտի խոսեին նրանք իրար հետ, ինչպե՞ս պիտի համակերպեին իրենց հասկացողությունները, իրենց հայացքները, իրենց զգացումները, ճաշակը, հակումները... Կարելի բան էր միթե միացնել երկու հակառակ բեռներ: Կարելի բան էր միթե նորաբողբոջ ծաղիկը տնկել հոտած, մզլած ճահճի մեջ...

Որ այդ ամուսնության մեջ մեղավոր էին Քալիի ծնողները, որ նրա կամքի և զգացումների վրա ամենաանխիղճ, ամենաբիրտ բռնություն էր կատարված ծնողների կողմից, այդ լույսի պես պարզ էր ինձ համար. բայց ինձ վերին աստիճանի զարմացնում էր այն հանգամանքը, թե մի՞թե Քալիի մեջ չկար ինքնուրույնություն, ազատասիրության մի կայծ անգամ, որ դիմադրեր իր տգետ՝ անհասկացող ծնողների ստիպմունքին: Հապա էլ ի՞նչ բանի էր պետք նրա ստացած կրթությունը, ուսումը: Իսկ չէ՞ որ ուսման, կրթության ուժն ու զորությունը հենց այն է, որ մարդուն գիտակից է դարձնում, նրա մեջ ինքնուրույնություն է զարթեցնում, բարոյապես ինքն-իր տերն է դարձնում. նրան է առաձեռնում. նա կամքի այնքան ուժ չունեցավ, որ դիմադրեր ծնողներին իմ վերաբերմամբ, թեև անտարբեր չէր դեպի ինձ, զուցե մասամբ և վախեցավ այն բանից, որ մի թափառական շքավոր ուսուցչի կին լինելը շատ էլ վարդա-

զույն հեռանկարներ չէր բանալու իր առջև. բայց մի՞թե կամքի այնքան ուժ էլ չունեցավ, որ բացեիրաց մերժեր հենց թեկուզ միմիայն տարիքով իրեն միանգամայն անհամապատասխան մարդու ձեռքը, ինչչա՞ն էլ որ այդ մարդը հարուստ լիներ: Դրա համար խո կախաղան չէի՞ն հանի նրան:

Ուրեմն ճիշտ էր նրա երեսին շարտած իմ խոսքը.— նա փալաս էր, կամքից, անհատականության, ազատասիրության զգացումից զուրկ մի արարած, մի խոսքով— քաղքենի հայ ընտանիքի մեջ մեծացած տիպիկ մի աղջիկ, որի մեջ ուսումը, կրթությունն ամեն բան փոխում է, բացի ստրկական ոգուց: Եթե այդ ստրկական ատելի ոգին մոր կաթի հետ չէր ծծվել և արմատացել նրա մեջ, հապա էլ ո՞ր դեպքում պիտի արտահայտվեր, եթե ոչ ամուսնության խնդրում,— մի խնդիր, որը ոչ միայն իրեն՝ ամուսնացողի, այլև իր ամբողջ հետագա սերնդի բախտի հիմքն է դնում: Խո չէ՞ր կարելի ընդունել, թե Քալին այդ չէր հասկանում իր ձեռքը տգետ, պառավ գինեվաճառին տալիս:

Եթե անգամ նա չէր հասկանում, եթե չէին հասկանում նրա ծնողները, գոնե նրա բարձրագույն կրթության տերն էսկուլպպեղբայրը պիտի հասկանար և քրոջ սիրույն ետ կասեցներ ծնողներին իրենց կործանարար քայլից: Կամ զուցե քաղքենության ծոցից ելած այդ համալսարանական ինտելիգենտի մե՞ջ ևս հավիտենական մի անեծքով պինդ նստած էր քաղքենին՝ աչքը տընկած իր հարուստ փեսայի քսակին...

Ո՞վ գիտե: Սրանք միայն ենթադրություններն են՝ ր ասեմ, թե տրամաբանական հետևություններ էին, որ անում էի ես կատարված փաստից:

Այժմ ես արհամարհում էի Քալիին էլ, նրա եղբորն էլ: Նրանց ծնողների մասին խո էլ չեմ խոսում: Եթե դեպի Քալին տածած նախկին սիրույս ավերակներից մի-մի բեկոր դեռևս մնացել էին սրտիս խորքում թաղված, երբեմն-երբեմն միայն մխալով, դրանք էլ միանգամից փշրվեցին փոշի դարձան:

Բայց ինչպես երևում էր, հիասթափությունս միայն սրանով չպիտի վերջանար: Ինձ վիճակված էր անձամբ ականատես լինելու բնական երևույթի տրամաբանական հետևությանը:

Ահա թե ինչպես:

Թիֆլիսում այդ ամառ ես իջել էի իմ մի լավ բարեկամի մոտ
Հավլաբարում:

Հավլաբարն ընդհանրապես Թիֆլիսի կեղտոտ քաղաքամու-
սերից մեկն է, իսկ բարեկամս այդ քաղաքամասի ամենաեռ ըն-
կած և ամենակեղտոտ փողոցներից մեկումն էր ապրում: Հունիս
ամիսն էր, եղանակը տոթ. երեկոյան դեռ նստած էինք դիպի փո-
ղոց նայող պատշգամբում, թեյ էինք անուշ անում և վայելում
ամեն կողմից փչող գարշահոտությունը: Ներքեր՝ կիսախարխուլ,
տափակ կտուրով մի տան առջև, փողոցի համարյա թե մեջտեղում,
ղանազան աղտեղություններով ծածկված մերկ գետնի վրա, մի-մի
սեպ բար տակներն առած, նստոտած էին մի խումբ պառավ և շա-
հել կանայք, ոմանք ուղղակի բորիկ ոտներով և գլխների փաթաթան-
ների ծայրերը ետ արած, որ մի քիչ հով փչի քրտնակոխ երես-
ներին: Տոթը դուրս էր քշել նրանց իրենց խոնավ ու մութ տնակ-
ներից և նրանք եկել հավաքվել էին մեկտեղ իրենց առօրյա դար-
գերից խոսելու և բամբասանքների տուպրակը բանալու: Նրանց
շուրջը ականջ խլացնող ճիչ ու ծղրտոցով վազվզում էին բազմա-
թիվ երեխաներ, ոմանց հագին միայն մի շապիկ և ոմանց հագին
միայն մի վարտիք: Ինչպես երևում էր, այդ երեխաները շատ էին
խանգարում կանանց՝ իրենց բամբասանքները հանգիստ շարու-
նակելու և նրանք անեծքակոխ անելով շարունակ քշում էին իրենց
մատից այդ շարաճճիներին: Չարաճճիները մի րոպե կորչում էին
փողոցի այս կամ այն ծայրը և նորից ճիչ ու ծղրտոցով գալիս էին
իրենց աղմկալի խաղը շարունակելու նրանց շուրջը: Կանանցից
մեկը, որ, ինչպես երևում էր, ամենից ջղալինը և անհամբերատարն
էր, հանկարծ վեր թռավ տեղից, վազեց բռնեց երեխաներից ամե-
նաշարաճճիին և սկսեց տուր թե կտաս նրա մերկ հետույքին՝ այն-
քան կատաղի կերպով, որ շրմփոցի ձայնը մեզ էր հասնում: Երե-
խան երկար ժամանակ խլպտում էր նրա ձեռքին, մինչև որ կա-
րողացավ դուրս պրծնել և լաց լինելով փախավ: Կինը, սիրտը հո-
վացրած, եկավ նստեց իր տեղը, շարունակելով իր անլուր անեծք-
ները երեխաների «եռ գցողների» հասցեին: Մեծված երեխայի ըն-
կերներն ու ընկերուհիները հենց սկզբից ցրիվ էին եկել, անհետա-
ցել:

Փողոցը հազիվ մի քիչ հանգստացել էր շարաճճիների ճիչ ու
ծղրտոցից, մեկ էլ տեսնեմ որտեղից որտեղ հանդես եկավ մի նոր
կին, ինչպես երևում էր, ծեծված երեխայի մայրը: Նրա ձայնը դեռ-
ևս հեռվից էր լսվում: Գալիս էր կրակ կտրած աչքերով: Մնավ ու
սկսեց:

Բանավիճը կամ, ավելի լավ է ասեմ, բառավեճը սկզբում ծեծ-
ված երեխայի մոր և նրա երեխային ծեծող կնոջ միջև էր: Ասենք
դա ավելի շուտ կատաղի մրցութուն էր ամենաընտիր և մեծ տա-
ղանդով շարահյուսված անեծքների, որոնց մեջ նույնիսկ հազվա-
դեպ չէին տղամարդկանց բերնից ելնող և նրանց միայն սազական
անհամեստ հայհոյանքներ: Հետո մրցությանը սկսեցին մասնակ-
ցել և ուրիշները: Մեկը մյուսի ետևից հանդես էին գալիս ընտա-
նիքների այնպիսի կենսագրականներ, ուր «բողբ», «գողը», «կին-
տոն», «ղումարբազը», «չաթուքեսանը», «ջիրգիրը», «պիանիցը» և
այլն, և այլն իրենց պատվավոր տեղն էին բռնել:

Բայց դա միայն նախերգանքն էր: Շուտով սկսվեց և բուն
գործողությունը մի շատ փառավոր ապաթյոզով: Երկուսի մենա-
մարտը դարձավ ընդհանուր պատերազմ, որի մեջ չէր երևում ո՛վ
էր հարձակվում և ո՛վ պաշտպանվում: Ձեռքեր էին, որ բարձրա-
նում էին և իջնում շրմփոցով, քիթ ու պոունկ էր, որ շարդվում էր.
սուր-սուր եղունգներ էին, որ ցցվում էին մարմինների մեջ, շորեր
էին, որ ծվիկ-ծվիկ էին լինում, գլխի փաթաթաններ էին, որ տրոր-
վում էին ոտների տակ, մազեր էին, որ փունջ-փունջ պոկվում էին
գլխներից և ցրիվ գալիս գետնին...

Թեև այս տեսարանը ինձ շատ լավ ծանոթ էր դեռևս վեց տա-
րի առաջ՝ իմ նախկին տանտիրոջ բակից, նրա կնոջ՝ գիծ-Կեկեկի
շնորհիվ, բայց սա մի գրանդիոզ բան էր իմ նախկին տեսածների
հանդեպ: Ու մինչդեռ ես, կատարելապես ապուշ կտրած, դիտում էի
կանացի այս պատերազմը, բարեկամս ծիծաղից փորը բռնած էր:

Էլ շղիմացա, վեր թռա տեղիցս, որ գնամ ամաչեցնեմ այդ
խելագար կանանց և բաժանեմ իրարից, բայց բարեկամս վրա ըն-
կավ թևիս և նստեցրեց տեղս:

— Կաց, — ասաց, — թե չէ՝ քեզ էլ այն օրը կգցեն, որ հաս-
տով կփախչես: Սրանք այնպիսի ազազիլ արարածներ են, որ
կատաղած ժամանակ մարդ կուտեն: Ինչու չես ճանաչում սրանց:

մայն անսպասելի նորութունը,— գեթ սկզբի բուսկներին,— ահա թե ինչն էր:

Դեռ չէինք ծովել մյուս փողոցը, որ այնտեղից գուրտ եկան երեք կին և գալիս էին մեր կողմը: Մեկը շատ պառավ էր երկուտակված մեջքով և հազիվ էր քայլում ձեռնափայտը ձեռքին: Մյուսը միջին տարիքի կին էր, իսկ երրորդը շատ ջահել, թխադեմ, ժպտուն, կրակոտ աչքերով: Երեքն էլ հագնված էին վրացական, անխուսափելի շիխտի-կոպիտով և թշերի վրա կախված կավիքնե-րով: Երևում էր, որ հարուստ ընտանիքից էին: Զահել կինը մի քիչ առաջ էր ընկել, միջին տարիքի կինը հետևում էր նրան, իսկ պառավը տնքտնքալով քարշ էր գալիս նրանց ետևից և անատամ բերանով ինչ-որ քրթմնչում:

Մտոներով անցնելիս հազիվ մի բուսկ աչք գցեցի նրանց վրա, և դեռ մի քանի քայլ չհեռացած նրանցից, հանկարծ կանգ առա շանթահար ու ետ նայեցի:

— Հը՛, երազ խո շտեսա՞ր:— զարմացած հարցրեց բարեկամս:

Զպատասխանեցի: Նայում էի կանանց ետևից աչքերս շարս շինած:

Երեք կանայք գնացին, մի բուսկ կանգ առան այն տան բակի առջև, ուր հերթի էին սպասում գրքացի կլիենտները և ներս մտան:

— Հը՛, խոսիր է՛,— կանչեց բարեկամս անհամբեր:

— Խոսե՛մ, ի՞նչ խոսեմ,— ասացի ես,— զարմանքից, ապշությունից, անսպասելիությունից լեզու մնացե՞լ է բերանումս, որ խոսեմ: Գիտե՞ս ով էր այն ջահել կինը: Քալին էր, տանտիրոջս աղջիկը:

— Հա-ա՞: Սպասիր մեկ, ձեռքս դնեմ կրծքիդ,— ասաց բարեկամս կոմիկական լրջությամբ և իսկապես ձեռքը դրեց կրծքիս:— Ոչինչ, լավ է տկտկում:

Ու ծիծաղեց:

— Եվ դեռ ասում էիր, թե վաղուց թաղել մոռացել էիր նրան: Հը՛, բարեկամ, բռնվեցի՞ր:

— Սկզբում ախր չճանաչեցի նրան,— ասացի ես առանց ուշադրություն դարձնելու բարեկամիս սովորական ծաղրանքին,— որովհետև մեջտեղով վեց տարի է անցել և, հետո, ի՞նչ կկարծեի, թե լաչակով կտեսնեմ նրան: Մորից ճանաչեցի, որ նա է, այն սոսկալի կնոջ երեսին նայելուց հետո միայն: Այն մեկն էլ ախր

նրա մայքն էր: Իսկ այն պառավն անշուշտ սկեսուրը կլիներ: Եվ տեսա՞ր ուր մտան:

— Տեսա:

— Եվ ի՞նչ ես կարծում՝ լաչակ կգնեիր գլխին և գրքացնելի դռնե՞րը ման կգար:

— Ընչու է, լաչակ չէր դնի գլխին, իմ սիրելի հայկական Զացիկի, բայց դեռ հարց է՝ գրքացնելի դռները չէ՞ր ման գա արդյոք: Որովհետև ինչքան էլ որ քո գաղափարները հալեցնելիք նրա գլխում, այնուամենայնիվ, քո գավառական քաղաքում հեռու-մոտիկ ազգական կամ հարևան այաններ ու արլաներ կունենաս, որոնք կարիք եղած դեպքում կփսփսային նրա ականջին քեզից ծածուկ և կտաննին: Իրենց ճամփով:

— Եվ մինչև ե՞րբ պիտի շարունակվի այս սոսկալի երևույթը:

— Մինչև ե՞րբ: Մինչև որ, ինչպես երեկ էլ ասացի, մի նոր ջրհեղեղ գա և սրբի տանի քո գիծ-կեկեկներին, քո այանների ու արլանների ամբողջ սերունդը իր բարքերով, սովորություններով, նախապաշարունակներով, իր աղոթքներով ու անեծքներով և այն տեսարաններով, որոնցից մեկին ես ու դու հանդիսատես եղանք երեկ երեկո հենց այս փողոցում և այժմ՝ գրքացի բակում:

— Իսկ մինչև ա՞յդ:

— Իսկ մինչև այդ ես ու դու իզուր կնստենք շանա թակելու: Աշխարհաստան մի կատաստրոֆ, որ քար քարի վրա լիողնի,— ահա թե ինչ է հարկավոր:

Ինձ ուրիշ բան չէր մնում ասելու, եթե ոչ համաձայնելու բարեկամիս եզրակացությունը:

1901

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅՆ

Ա.

Քիֆիս, 6 սեպտեմբերի 1880

Իմ սիրելի՛ Հռիփսիմե, իմ անգին քույրիկ,

Անսպասելի նամակդ ինձ շատ տխրեցրեց և միևնույն ժամանակ շատ բարկացրեց: Մի՞թե կարծում ես, որ ես երբևիցե կարող կլինեմ— մինչև անգամ եթե այդ կամենամ էլ— մոռանալ նրան, որ մանկությունս ժամանակից ի վեր իմ ամենասիրելի, իմ ամենասրտակից ընկերուհին է եղել, որին ամեն ժամանակ և ամեն դեպքում համարձակ հայտնել եմ սրտիս բոլոր գաղտնիքները և որ կիսել է տխրությունս, կրկնապատկել է ուրախությունս: «Դու ինձ մոռացար, Աննա, դու ինձ մոռացար», դառնություն՝ բացականչում ես նամակիդ մեջ: Չեմ հասկանում, թե այդ ինչ կասկած է (թեև հավատ կարող էի անվանել այն զգացմունքը, որով գրել ես այդ բառերը), որ ծնել է քո մեջ մեր անջատումն ու երկարատև լուռությունը: Գուցե այդ ընկերական անհուն, կույր սիրո հանկարծ բռնկվող անմեղ բարկության արգասիք է: Եթե այդպես է (որ ամենահավանականն եմ գտնում), ապա ես կրկնապատիկ ուժով սիրում եմ այն մաքուր սիրտը, որ տրամադիր է այդպիսի արդար բարկությունների: Իհարկե, անպատճառ շպիտի երդվեմ, սիրելի՛ քույրիկս, հավատացնելու համար, որ չնայելով այսքան ժամանակ քեզ նամակ չէի գրում, բայց ամեն օր և միշտ հիշում էի քեզ: Իսկ երբեմն— և այն շատ հաճախ— մի այնպիսի անհուն կարոտություն էի զգում դեպի քեզ, այնպես ցանկանում էի քո ներկայությունը, որ... մի՞թե բառեր կան այդ զգացումներն արտահայտելու: «Բայց ինչո՞ւ նամակ չէի գրում», անպատճառ կհարցնես ինձ:

— Ինչո՞ւ նամակ չէի գրում քեզ,— հարցնում եմ և ինքս ինձ: Պատասխանի համար պետք է դիմել այն անհասկանալի գորությունը, որ՝ մարդկային կամքին հակառակ՝ միայն ինքն է զգացմունքների ղեկավարը: Մարդկային սիրտն, երբեմն այնպես լրջվում է (սակայն այդ շատ քչերին է պատահում, իսկ ինձ՝ շատ հաճախ, մանավանդ վերջին ժամանակներս), նորանոր զանազան զգացմունքները՝ միմյանց խառնվելով՝ այնպիսի ուժով գործում են մեր մեջ, որ նրանց կարելի չէ լինում արտահայտել ո՛չ բառերով, և ո՛չ, մինչև անգամ, գրչով: Զորեղ զգացմունքներից ալիկոծվող սիրտն էլ ունի իր կապրիզները, ինչպես օվկիանոսն ահեղ սիոթորկի ժամանակ: Առանց դուրս գալու սրտի պատերից, այդ զգացմունքները, ինչպես լավան երկրի ներսը, բորբոքվում են, եռում այնքան, մինչև որ իրենք իրենց դարձյալ հանգստանում են, խաղաղվում: Սակայն որքա՞ն քաղցր ու թեթև, բայց և, միևնույն ժամանակ, որքա՞ն դառն ու ծանր է զգացմունքների այդ ալիկոծությունը սրտի մեջ: Ուզում ես աղոթել և անիծել, ուզում ես ապրել և մեռնել: Երանի՛, բայց վա՛յ նրան, ում սրտին հատուկ են այդպիսի ալիկոծություններ... Եվ ո՞վ գիտե, մինչև ե՛րբ ես այսպես շարունակեի պահպանել դեպի քեզ ունեցած լուռությունս, սիրելի՛ քույրիկ, եթե նամակդ հանկարծ չբանար սրտիս դռները քո առաջ... Բայց այստեղ գրիչս այլևս առաջ չի գնում... Տարակուսում եմ... Ի՞նչպես արտահայտեմ այն, ինչ որ այժմ զգում եմ... Ամբողջ քառորդ ժամ անցավ. գրիչը ձեռքիս կանգ է առնում. գլուխս խոնարհվել է թղթի վրա. սիրտս սաստիկ բաբախում է... Հազարավոր զգացումներ ու մտքեր ալիկոծում են ինձ. ուզում եմ, ամեն ջանք գործ եմ դնում՝ արտահայտելու այդ զգացումներն ու մտքերը նամակիս մեջ, բայց... Կես ժամ էլ անցավ... Ո՛չ, չեմ կարողանում: Մնաս բարյավ, անգին քույրիկ: Մյուս անգամ:

Թուռն կարոտով սեղմում եմ քեզ կրծքիս և համբուրումս

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

Միտածում,

Գու զարմանում ես, թե ինչպիսի եղանակով էի գրել նամակըս. «կարծես մեկամաղձութիւն է եկել վրադ», գրում ես դու երավունք ունիս զարմանալու և այդպես կարծելու, քանի որ այդ եղանակով գրած նամակ ինձնից դեռ երբեք չես ստացել: «Ի՞նչ է պատահել քեզ», հարցնում ես:— Ոչինչ, բոլորովին ոչինչ չի պատահել ինձ. ես նույնն եմ, ինչպես վերջին անգամ տեսել ես ինձ. ապրում եմ նույն լիութեան մեջ, ծնողներս, եղբայրներս բոլորը ողջ և առողջ են և մենք առաջվա նման հաշտ ու սիրով ենք ապրում: Ըստ երևութիւն, պետք է որ երջանիկ լինեմ, տրտնջալու ոչինչ տեղիք չպիտի ունենամ, այնպես չէ՞. սիրելի քույրիկ, Բայց արի տես, որ այդ այդպես չէ. — ընդհակառակն, այս վերջին ժամանակներս ես ինձ թշուառ եմ զգում՝ առանց մի որևէից ակնհայտ պատճառի: Էլ չես տեսնի ինձ առաջվա նման ամեն մի շնչին բանի վրա ուրախ քրքջալիս կամ շարաճճիութիւններ անելիս, որոնց համար դու ինձ միշտ նախատում էիր և խրատում, որ ես գոնե փոքր ինչ լրջմիտ կենամ: Էլ չես տեսնի ինձ առաջվա նման ցանցառամիտ երիտասարդների հետ ընկած, որի համար քո նախատիճքն ավելի սաստիկ էր լինում, և երբ չէի լսում քեզ, ուղղակի խոռովում էիր ինձնից, մինչև անգամ երկար ժամանակով: (Բայց եթե այժմ տեսնես թե որքան ես առում եմ այդպիսի երիտասարդներին և որքան զգում եմ նրանցից... Գուցե այժմ ե՛լ նախատես քեզ և խոռովեմ քեզնից, եթե ինձ չլսես): Առաջվա անմիտ երեխայեկան արարքներիցս էլ ոչ մի նշույլ չես տեսնի իմ մեջ. կարծես, երիտասարդութեանս վաղուց արդեն հրաժեշտ եմ տվել, սիրտս կարծես միանգամից ծածկվել է և էլ հնար չկա բանալու Այն, ինչ որ առաջ հոգով չափ սիրում էի, այժմ սաստիկ առում եմ. կլուր բոլորովին չեմ գնում, պարահանդեսներ— համարյա երբեք, իսկ թատրոն— շատ քիչ անգամ: Ամեն տեղ և ամեն բանից շատ շուտ եմ ձանձրանում: Ես այժմ սիրում եմ միայն առանձնութիւն և շատ եմ ջղայնանում, երբ ինձ անհանգստացնում են: Առանձնութեան ժամանակ մտածումներն ակամա պաշարում են ինձ: Եստ անգամ այնպես խորագուզվում եմ մտածումներն արի մեջ, որ ամեն բան կատարելապես մոռանում եմ: Բայց թե ինչ եմ

մտածում,— այդ ես ինքս էլ չգիտեմ. միայն այս գիտեմ, որ, ինչ որ մտածում եմ, բոլորը դառն է լինում: Երբեմն՝ մտածումներն արի անձնատուր լինելուց հետո՝ երբ սթափվում եմ, զգում եմ, որ աչքերս լցվել են արտասուքով և քիչ է մնում հեկեկամ: Լինում է և ժամանակ, որ սաստիկ ծուլանում եմ,— թեև, ինչպես գիտես, բացի կարգալուց և դաշնամուր նվագելուց, ես ուրիշ ոչ մի զբաղմունք չունիմ, և այնքան ծուլանում եմ, որ առավոտները ոչ ուզում եմ անկողնիցս վեր կենալ և ոչ տնից դուրս գալ. ուզում եմ միշտ մնալ այնպես, ինչպես կամ: Բայց երբեմն էլ այնպիսի մի անզուսպ շարժունութեան պետք եմ զգում, որ միանգամից ուզում եմ և՛ այս անել, և՛ այն, և՛ վազել, վազվզել, և՛ պարել, անդադար պարել, դաշնամուր ածել, կոտրել, վիթել, ծեծել, մի խոսքով՝ անել այն ամենը, ինչ որ կամենում եմ, և ինչ որ ձեռքիցս կգա: Հենց երեկ ճիշտ այդ դրութեան մեջ էի. երեկոյան թեյը խմելուց հետո՝ բաժակն այնպես շարտեցի սեղանի վրա, որ գլորվեց, ընկավ հատակի վրա և փշրվեց: Վերցրի գիրքը կարգալու, բայց մի քանի տող հագիվ կարդացած՝ իսկույն ծածկեցի և շարտեցի հատակի վրա: Նստեցի դաշնամուրի առաջ և այնպես կատաղի կերպով խփեցի մի քանի ակկորդներ, որ ստեղծումներն արի մեկի զբաղանակը կոտրվեց: Էլ չեմ հիշում, թե ինչեր արեցի: Մեր տանը բոլորը զարմացած են մնացել: Ես էլ պակաս չեմ զարմացել, հավատացիր: Ի՞նչու եմ այսպես անում, ինչո՞ւ. խելագարվում եմ, ի՞նչ է, թե՞ այս էլ մի տեսակ հիվանդութիւն է, որ ակամա գալիս է մարդու վրա.— ոչինչ չեմ հասկանում: Բայց մի բան ես շատ լավ հասկանում եմ ու զգում.— սիրտս ձգտում է, ուժգին թափով ձգտում ինչ-որ մի անհայտ, կարծես երբեք գոյութիւն չունեցող բանի, ձգտում է և, կարծես, հույս չունի, թե երբևէ կհասնի: Ես այժմ ամեն կերպ աշխատում եմ այդ հիմար գրութիւնից դուրս գալու և հույս ունիմ, որ զանազան զգացումներով ինձ այդ կրահազողվի: Սկսել եմ շատ կարգալ և համարյա ամբողջ օրն ընթերցանութեամբ եմ անցկացնում:

Միտածում, նամակ շուտ-շուտ գրիր, ես էլ շուտ-շուտ կգրեմ. ի նկատի ունեցիր, որ սիրտս արդեն բաց է եղել քո առջև և ես այլևս չեմ կարող ծածկել քեզնից իմ զգացումները: Ուզում եմ նամակներով քեզ հետ ամեն ինչ բաժանել. զգում եմ, որ այդ ինձ թեթևութիւն կպատճառի: Առայժմ, սիրելիս, ցնոր գրութիւն:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ռ ո յ ա ն

Սիրելի Հռիփսիմե,

Գու աշխատում ես բացատրել հոգեկան օտարոտի դրու-
թյունն և գտնում ես, որ այդ պարապոթյունից, անգործ լինե-
լուցս է: Գուցե մասամբ ճիշտ է այդ, բայց այս էլ կա, որ ես
դեպի ոչ մի գործ ձգտում չեմ զգում: Եվ ի՞նչ գործ կհրամայեիր,
որ կատարեի, ի՞նչ անեի, ինչո՞վ զբաղվեի, քանի որ մի հասարակ
գործվածք անգամ մինչև վերջը համբերություն չունիմ տանելու և
ամեն բան, ինչ ձեռքս եմ առնում, ձգում եմ կիսատ... Ոչ, ես
կարծում եմ, որ գլխավոր պատճառը մենակությունն է: Գուցե
զարմանաս, բայց այդ այդպես է. ես մենակ եմ այժմ, և այդ ոչ
թե այն պատճառով, որ առաջվա նման այլևս ընկերուհիներ չու-
նիմ, որոնց հետ կարողանամ անցընել ժամանակս՝ տաղտկու-
թյունից խուսափելու համար— ոչ, այլ այն պատճառով, որ ես
ինքս եմ հեռացել նրանցից, որովհետև նրանք բոլորն ինձ այժմ
շատ հիմար և դատարկ արարածներ են երևում... Այ, ուրիշ բան
կլինեիր, եթե դու լինեիր մոտս. այն ժամանակ երբեք չէի ձանձրա-
նալ. երբեք տաղտկություն չէի զգա, ինչպես առաջ, երբ դու այս-
տեղ էիր, թեև այն ժամանակ քո շափից դուրս լուրջ դատողու-
թյուններն ու խրատներն երբեմն շառժում էին ծիծաղս... Ա՛խ,
որքան թեթևամիտ էի այն ժամանակ... Եվ այժմ զարմանում եմ,
ճշմարիտ, թե ինչպես քո առողջ խելքով, քո լրջությամբ կարո-
ղանում էիր ինձ, թեթևալիկիս հետ որևէ հարաբերություն ունե-
նալ, թեև չբավորությանդ հետ ունեիր և սաստիկ ինքնասիրու-
թյուն, որպեսզի իսկույնեթ հեռանայիր ինձնից, երբ տեսնեիր,
որ քո դեպի ինձ ունեցած սերտ բարեկամության մեջ զանազան
նախանձախնդիրներ լոկ ստոր հաշիվներ են տեսնում քո կողմից:
Ի՞նչպես չէիր ձանձրանում իմ ամենահիմար խոսակցությունից,
որ միշտ այն մասին էր լինում, թե գիշերը պարահանդեսում ո՞ւմ
հետ պարեցի, ո՞ւմ հետ ծանոթացա, ով ինչպիսի նոր հագուստ
ունեիր, թե թատրոնում ի՞նչ օպերա էին ներկայացնում, ո՞վ ինչպես
էր երգում, ո՞վ կար այնտեղ աչքի ընկնող, թե ի՞նչ մոդա է եկել,
ի՞նչ նոր հագուստ պիտի կարել տալի ինձ համար, թե այսինչ օրը
ո՞րտեղ եմ հրավիրված...— Անշուշտ դրա համար ես պարտական

եմ քո գիշող, սիրող բնավորությանը և խղճահարությանը, որով
կամենում էիր ինձ գոնե փոքր-ինչ խելքի բերել...

Ախ, անգին քույրիկս, որքան սիրում եմ քեզ: Որքան շատ
եմ մտածում մեր բարեկամության մասին, այնքան սիրա ապելի
ու ապելի է կապվում քեզ հետ, որովհետև գնահատությունդ նոր
եմ հասկանում: Ուզում եմ, որ այդ անցյալը գոնե մի բույս վե-
րադառնա, և ես առատաբուխ ջերմ զգացմունքներով հատուցա-
նեմ քեզ քո դեպի ինձ տածած անկեղծ բարեկամության փոխա-
րենը: Չես կարող երևակայել, թե որքան կարտում եմ քեզ այժմ:
Եվ ի՞նչպես չկարտեմ, քանի որ ամբողջ երկու տարի է անցել
այն օրից, երբ դու վերջին անգամ եկար մեր տուն հրաժեշտիդ
ողջույնը տալու մեզ: Այդ օրը հիշում եմ, ինչպես երեկը: Ի՞նչ
սքանչելի օր էր այդ— Շաբաթ երեկո էր: Տան բոլոր դռներն ու
լուսամուտները բաց էին դեպի պատշգամբ: Մայիսյան թարմ, զո-
վարար օդը, որ ես միշտ համեմատել եմ քնած քնքիկ մանկան
անխելի շնչառության հետ. ամենայն առատությանը ներս էր
մտնում սենյակները: Արևի ճառագայթները՝ բեկվելով լուսամուտ-
ների ապակիների մեջ՝ անդրադառնում էին հանդեպի պատերի
վրա աղոտ և անջերմ լուսով: Պատշգամբում շարաճճի ծտերն
իրենց ուրախ ծվլոցով ահագին աղմուկ էին հանում. նրանց ծվլո-
ցի ձայնը պարզ օդում արձագանք էր տալիս: Որքան սիրելի է
զարունը, երբ երգում են թռչունները: Ի՞նչ կլինեիր գարունը, եթե
թռչուններ չլինեին.— Նա անշուշտ կկորցնեիր իր հրապույրի կեսը,
ինչպես ուրախ, հանդիսավոր տոնախմբությունն՝ առանց երգի ու
նվագի: Ես նստած էի դահլիճում դաշնամուրիս առաջ և նվագում
էի Շումանի սերենադը (շատ լավ հիշում եմ, որ հենց այդ էի
նվագում). հարևան սենյակում պարապում էին եղբայրներս. մե-
ծը— Արշակը նստած էր սեղանի վերջին լուսամուտի մոտ՝ իր
գրասեղանի առաջ և կանցելյարիայից բերած մի ահագին կույտ
ինչ-որ թղթեր էր քրքրում, սենյակի մյուս վերջին լուսամուտի մոտ՝
իր գրասեղանի առաջ նստած էր մյուս եղբայրս— Գրիգորը և կար-
դում էր «Բոն Կարլուսը» (այդ հիշում եմ նրանից, որ նա ներս
մտավ և, խնդրելով որ լսեմ, կարդաց ինձ մոտ մի գեղեցիկ կտոր
Մարկիդ Պոզայի մի մենախոսությունից, որից հիացել էր: Նա
առհասարակ շափից դուրս սիրում է Շիլլերը. խո գիտես, որ նա
թունդ ռոմանտիկ է): Իսկ փոքր եղբայրս— Գարեգինը նստած էր
մեջտեղի լուսամուտներից մեկի առաջ և սովորում էր դասը: Հա-

րեան սենյակում հայրս և մայրս «նարդի» էին խաղում. այդ նրանց սիրելի զբաղմունքն էր, և է, երեկոներին: Ա՛խ, ինչքան ուրախ, ինչքան երջանիկ էի ես այդ ժամանակ: Ինչպիսի՜ անհուն սեր էի զգում ես դեպի մեր այդ խաղաղ, սիրող, հաշտ ընտանիքը: Սրբտախ մեջ դրախտ էր բացված և այդ գրախտն ես ուզում էի արտահայտել Շումանի սքանչելի սերենադի մեջ...

Հանկարծ հարեան սենյակում լսեցի քո ձայնը:

— Եկել եմ ձեզ մնաք բարև ասելու. վաղն առավոտյան գնում եմ,— ասում էիր ծնողներին:

Քողի դաշնամուրը, վեր թռա և վազեցի քեզ մոտ:

— Սիրելիս, մի՞թե իրավ, վաղն առավոտյան,— բացականչեցի՝ բռնելով ձեռքերիցդ:

— Այո:

«Այո»... Անգո՛ւթ, ի՛նչ էի արել քեզ, որ երջանկությանս բարձրությունից ինձ այնպես հանկարծ ցած գլորեցիր:

— Սիրելիս, Հոփսիսկա, հետաձգի՛ր,— փարեցի վզովդ:

— Ո՛չ,— կարծես երդվել ես դու:

— Սիրելիս, մնա մի քանի օր էլ:

— Անկարող եմ:

Մի՞թե սիրան այնքան կարող է քարանալ: Դու մնաք բարև ես ասում ծնողներին, մնաք բարև ես ասում եղբայրներին, սեղմում ես ամենքի ձեռքն էլ: Ես շտապով ծածկում եմ փեղույրս, դուրս եմ գալիս քեզ հետ: Գնում ենք: Ո՛ւր: Ո՛վ գիտե: Երկուսս էլ խոսում ենք, սակայն ավելի լուռ եմ, քան թե խոսում: Ինչո՞ւ: Զգիտեմ: Թեև զգում էինք, որ շատ բան ունինք ասելու, բայց շատ քիչ բան էինք կարողանում ասել: Ի՛նչ հիմար դրություն էր:

Հետևյալ օրն ես քեզ հրաժեշտ տվի երկաթուղու կայարանում: Վերջին շերմ համբույրները դրոշմեցինք միմյանց շրթունքներին: Ինչպե՛ս էինք լալիս... Սքանչելի՜ արցունք... Շոգեկառքը սուկեց և սկսեց դեռ կամաց, հետո քիչ-քիչ արագ փախցնել քեզ: Վերջին անգամ լուսամուտից շարժեցիր թաշկինակդ, ես— իմը, և այլևս չտեսա քեզ:

«Բայց ինչո՞ւ ես գրում ինձ արդեն հայանի այդ եղելությունը, ինչո՞ւ այդ բոլորը հիշեցնում ես ինձ»— գուցե հարցնես դու, եթե միայն այլևս նույնը չես, ինչպես ես քեզ ճանաչում էի այն ժամանակ, որովհետև եթե դու նույնը լինես, ապա այդ հիշողությունը քեզ համար նույնքան սիրելի պիտի լինի, որքան և ինձ

համար այժմ, շնայելով, որ այն ժամանակից անցել է ամբողջ երկու տարիս: Կարծեմ Գյոթենն էլ ասում— պետք չէ քրքրել անցյալը. նա միշտ դառն է լինում ներկայի համար:— Ծի՛շտ է արդյոք այդ: Զգում եմ, որ այս և զգում եմ, որ ոչ: Ինչո՞ւ. Բացատրել չեմ կարող, բայց ես այդպես եմ զգում: Անցյալի հիշողությունը որքան դառն, նույնքան և քաղցր է, և այդ պատճառով սիրելի է, որպես անունը սրտիդ մոտ այն էակի, որին տարիներ առաջ հողին ես հանձնել: Այդ հիշողության մեջ կա մի տեսակ ուրույն, եթե կարելի է այդպես ասել, հոգեկան պոեզիա, ինչպես երկու հակադիր զգացումների զուգորդության մեջ: Մի՛ ծիծաղիր փիլիսոփայությանս վրա:

Կարծեմ այս անգամ այսքանը բավական է. մյուս անգամ մեր ընտանիքից տեղեկություն կտամ քեզ, որ խնդրում ես ինձնից: Իսկ այժմ ընդունիր համբույրս և մնաք բարև:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

Դ.

Քիֆիս, 11 հոկտեմբերի 1880

Սիրելի Հոփսիմե,

Նախորդ նամակովս խոստացել էի քեզ տեղեկություն առ մեր ընտանիքից և ահա կատարում եմ խոստումս:

Նախ պիտի ասեմ, որ Գրիգորը հիվանդ է. հազում է: Այս հինգերորդ օրն է, որ գիմնագիտն չի գնում. բժիշկները խորհուրդ են տալիս առժամանակ ձեռք վերցնելու պարապմունքներից: Ես սաստիկ երկյուղ եմ կրում, որ նրա հիվանդությունը թաքախտ լինի, մանավանդ որ նա կազմվածքով շատ թույլ է և նիհար: Դու գիտես, թե որքան եմ սիրում եղբայրներին, առավելապես Գրիգորին, որը այս վերջին ժամանակներս մանավանդ ինձ համար թե՛ եղբայր է բառիս բուն նշանակությամբ և թե՛ ամենամտերիմ խորհրդակից: Ես սարսափում եմ, որ լուռ եմ նրա խուլ հազի ձայնը, մանավանդ գիշերները, երբ քնած է լինում: Նա շատ է պարապում, չափից դուրս պարապում է. այդ վատ է ազդում նրա հիվանդությանը:

Բայց Գրիգորի հիվանդութիւնից զատ մի ուրիշ հանգամանք էլ կա, որ պակաս մտահոգութիւն չի պատճառում մեզ: Գու գիտես, թե հայրս ինչպիսի զվարճասեր և կատակասեր մարդ է, բայց վերջին ժամանակներս մեծ փոփոխութիւն է նկատվում նրա մեջ. օրինակ՝ երեկոները վերադառնում է տուն միշտ մի տեսակ տխուր ու մտախոհ և գլխարկն աչքերի վրա վայր թողած, այն ինչ առաջ՝ նա գլխարկը միշտ ետ գցած էր ունենում ճակատի վրա և միշտ մրմնջում էր մի որևիցե ուրախ երգ: Խոսելիս էլ ամենքի հետ բարկացած է խոսում, կարծես ամենքն էլ նրան որևիցե անախորժութիւն են պատճառել, կարծես ամենքն էլ նրա առաջ մեղավոր են: Մի անգամ հարցրի պատճառը: Խոժոռած դեմքով նախ լուռ նայեց ուղղակի աչքերիս, հետո հանկարծ մի վայրկյան միայն ժպտաց, աչքերը վայր թողեց, ներքին շրթունքը կախեց և դեմքին տվեց մի այնպիսի ճիշտ և միևնույն ժամանակ ծիծաղելի արտահայտութիւն, որպիսին ունենում է երեխան այն ժամանակ, երբ նրան բոլորովին իզուր մեղադրում են շարութիւն անելու համար:

— Ես ի՞նչ մեղավոր եմ, օրիորդ,— արտասանեց նա բարակ, իբրև թե երեխայական ձայնով.— Կիրակոսյանը շարութիւն է անում, դուք ի՞նչ եք մեղադրում: Ուզում եք Մարտիրոսյանին հարցրեք:

Չկարողացա ծիծաղա զսպել և գրկեցի նրան:

— Հայրի՛կ, մի՞թե տխուր ժամանակդ էլ կարողանում ես կատակներ անել,— բացականչեցի ուրախացած:

— Ուզում եք Մարտիրոսյանին հարցրեք,— ևրկնեց նույն բարակ ձայնով:

Գարձյալ ծիծաղեցի և ավելի ամուր գրկեցի նրան:

Նա կամաց ազատվեց գրկիցս, ժպտաց՝ նայելով աչքերիս և քնքշորեն համբուրելով ճակատս, դուրս գնաց իր առանձնասենյակը:

Մտախոհութեամբ նայեցի նրա ետևից: Ինչպես շուտ և հեշտութեամբ կարողացավ ազատվել բացատրութիւնից: Այնուհետև ամեն անգամ նկատում եմ, որ նա ամեն կերպ աշխատում է խուսա տալ ինձնից, իսկ երբ այդ չի հաջողվում, գարձյալ սկսում է կատակ անել և, զարմանալի է, շնայելով որ այդ կատակներն ակամա է անում (ես այդ շատ լավ եմ նկատում), բայց նրանք երբեք անհամ չեն դուրս գալիս և միշտ ունենում են իրենց ազ-

դեցութիւնը, գոնե ով այդ ժամանակ նայում է նրան (մինչև անգամ ես), չի կարողանում զսպել ծիծաղը: Սակայն իզուր է աշխատում ծածկել ինձնից իր վիշտը. և որ մի վիշտ— և այն էլ ծանր վիշտ— կրծում է նրա սիրտը և մեծ մտատանջութիւն է պատճառում նրան,— այդ ես գիտեմ, այդ ես պարզ տեսնում եմ: Չեմ կարծում, թե նրա վիշտը Գրիգորի համար լինի, որովհետև Գրիգորն այնքան էլ հիվանդ չէ, որի համար կարող լիներ այնքան մտատանջվել: Ուրիշ բան կա անշուշտ, որ մենք չգիտենք: Մայրս խիստ անհանգիստ է. ասում է, որ գիշերները նա հանգստութիւն չունի, իսկ երբեմն՝ քնած ժամանակ, ասում է, կարծես վախեցած, հանկարծ բղավում է և վեր թռչում, երբեմն էլ երազում, ասում է, ուղղակի լաց է լինում...

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

Ն.

Թիֆլիս, 11 հոկտեմբերի 1880

Սիրելի Հռիփսիմե,

Այս անգամ դարձյալ հորս մասին պետք է գրեմ, որովհետև բոլոր մտածութեանս առարկան նրա տարօրինակ դրութիւնն է, որից մինչև այժմ ոչինչ չեմ հասկանում:

Անցյալ կիրակի մեր տուն եկավ Թոմաս Գասպարիչը: Գու ճանաչում ես նրան— այն անատամ, ժամանակից շատ վաղ ծերացած, անտերութիւնից սրա-նրա դռանն ապրող, իր ասելով՝ «օտստավնոյ տիտուլյարնի սովետնիկը», որ ոչ մի օր եկեղեցուց ետ չի ընկնում և ինչպես ավետարանն ու սաղմոսը, նույնպես և եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները շատ լսելուց ու կարդալուց անգիր գիտե: Նա նույնն է մնացել, ինչպես տեսել ես նրան երկու տարի առաջ. ծերութեան ժամանակ մարդկանց մեջ փոփոխութիւնը շատ աննկատելի է կատարվում: Հագուստն էլ նույնն է. նույն խունացած գլխարկը կարմիր կանտերով, նույն խունացած նշանազգեստը՝ հնութիւնից սևացած երկաթե կոճակներով և նույն ձեռնափայտը, որից նստած ժամանակն անգամ չի բաժանվում: Եղանակը, շնայելով աշուն էր, շատ տաք էր: Ես նստած էի սենյակումս՝ բաց լուսամուտի առաջ և կարդում էի Տուրգենևը: Եղբայրներս տանք չէին, մայրս խոհանոցումն էր, իսկ հայրս դուրսը

պատշաճմբում: Նա նստած էր լուսամուտից հեռու՝ մեջքը գեպի
ինձ արած և մտախոհ հայում էր քաղաքին: Երևի չգիտեր, թե ես
տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թե ոչ աչքերիս առաջ անձ-
նատուր չէր լինի իր տխուր մտածմունքներին: Բայց նա այն աս-
տիճան խորասուզված էր մտածմունքների մեջ, որ չնկատեց, թե
ի՞նչպես Քոմաս Գասպարիչն իր դանդաղ, երեբուն քայլերով մո-
տեցավ նրան:

— Շատ խորն ես մտածում, աղա՛ Գևորգ,— կարճ ժամանակ
նրա մոտ լուռ կանգնելուց հետո, ասաց Քոմաս Գասպարիչը, իր
բուժ հայացքով կողքից շարունակ նայելով նրան:

Հայրս հանկարծ սթափվեց և նայեց նրան: Առաջին նվագ,
կարծես շարողացավ ճանաչել նրան, որովհետև նախ մի րոպե,
ըստ երևույթին զարմացած և լուռ, նայեց նրա դեմքին, հետո
հանկարծ բացականչեց.

— Ա՛, Քոմաս Գասպարիչ, այդ դո՞ւն ես... Բարև (ու մեկ-
նեց նրան ձեռքը): Ի՞նչպես ես: Քե՞քդ լա՞վ է: Համեցիր, նստիր:
(Նա կանչեց ծառային, որ մի աթոռ բերի): Նոր լուր կունենաս,
ասա տեսնենք: Անպատճառ եկեղեցուցն ես գալի:

— Բաս ո՞րտեղից պետք է գամ,— մրթմրթաց Քոմաս Գաս-
պարիչը, կարծես նեղացած, որ այդ բանի համար դարձյալ հարց-
նում են իրեն:

— Իհարկե, ինձ համար էլ կազոթներ:

— Անպատճառ: Քեզ համար էլ որ շաղոթեմ, աղա Գևորգ,
բաս էլ ո՞ւմ համար պետք է աղոթեմ:

— Քեզ համար:

— է, ամեն մարդ որ մենակ իր գլխի մասին մտածի, այդ
ո՞ւր կգնա:

— Իր գրպանն ու փորը... Բայց ասա տեսնենք՝ աղոթքիդ մեջ
ի՞նչ էիր խնդրում ինձ համար:

— Ի՞նչ... Ա՛յ ինչ,— ասաց Քոմաս Գասպարիչը, նստելով
ծառայի բերած աթոռի վրա:— Նախ և առաջ խնդրում էի, որ ամե-
նակարողն աստված քեզ և ընտանիքիդ երկար կյանք տա...
«Կյանքս խնդրեց ի քե՛ն, և ետուր նմա ընդերկայն ավուրս՝ հա-
վիտյանս հավիտենից»: Երկար կյանքն, իհարկե, ամեն բանից
լավ է, այդպես չէ՞, աղա Գևորգ:

— Իհարկե... շարունակիր:

— Հա, նախ և առաջ խնդրում էի, որ ամենակարողն աստ-
ված քեզ...

— Հեր օբճնած, այդ խո ասացիր,— անհամբերությամբ և մի
քիչ շղայնացած ընդհատեց հայրս:— Շարունակիր:

Քոմաս Գասպարիչը տարակուսանքով և զարմացած նայեց
նրան. առաջին անգամն էր, որ հայրս նրա հետ այդպես էր խո-
սում:

— Հետո խնդրում էի,— շարունակեց նա այս անգամ փոքր
ինչ անվստահ եղանակով,— որ ամենակարողն աստված քեզ և
ընտանիքիդ...

— էլի՛,— նորից ընդհատեց հայրս նրան անհամբերու-
թյամբ:

— Չէ, աղա Գևորգ, շարունակում եմ,— շտապեց պատաս-
խանել խեղճ Քոմաս Գասպարիչը,— ... որ ամենակարողն աստ-
ված քեզ և ընտանիքիդ երկար կյանքի հետ առողջություն տա...
երկար կյանքն առանց առողջության, իհարկե, մի կոպեկ չարժե.
այդպես չէ՞, աղա Գևորգ:

— Այդպես է, այդպես... շարունակիր,— մեքենայարար
կրկնեց հայրս, առաջվա նման մտախոհությամբ նայելով քաղա-
քին: Նա կարծես այլևս չէր լսում Քոմաս Գասպարիչին:

— Հետո խնդրում էի,— շարունակեց Քոմաս Գասպարիչը,—
որ ամենակարողն աստված գործիդ հաջողություն տա, արտիդ բա-
րի ցանկություններին կատարումն տա, ուրախություն, երջանկու-
թյուն տա, որդոցդ բարի միտք և սիրտ տա, որ քեզ սիրեն, հար-
գեն և պատվեն... Խնդրում էի, որ քեզ և բոլոր ընտանիքիդ ամեն
չարից հեռու պահի, սատանայի փորձությունից ազատ պահի,
թշնամու սրտով չանե. «փրկյա զիս ի ձեռաց թշնամյաց և ի հա-
լածչաց իմոց»։ Խնդրում էի, որ իր սուրբ ողորմությունը միշտ ան-
պակաս անի քեզնից և ջո ընտանիքից. «ողորմություն ջո, տեր,
զհետ իմ եկեսցե՛ զամենաչն ավուրս կենաց իմոց»...

Նա լռեց և կարծես նոր տեսավ, որ հայրս ոչ նայում էր և ոչ
լսում նրան: Նա գլուխը փոքր ինչ թեքելով, առաջ տարավ, որպես-
զի լավ նայի հորս դեմքին, որ ամբողջապես դեպի քաղաքն էր դար-
ձած:

— Հը, ի՞նչ է... պրծա՞ր,— մտախոհությունից սթափվելով
և դեմքը դեպի նա դարձնելով, հարցրեց հայրս:

— Ես պրծա, աղա Գևորգ, բայց դու ինձ չէիր լսում, կարծես:

— Կարծես,— հարեց հայրս ծաղրական եղանակով:— Հնդհակառակն, իմ պատվելի տիտուլյարնի սովետնիկ, ես քո պատմածն ավելի լավ էի լսում, քան թե դու ինքդ... Բայց այդ թողնենք, ուրիշ բան խոսենք... Ի՞նչ նոր լուր ունես, ասա տեսնենք:

— Է՛հ, աղա Գևորգ, ես ի՞նչ նոր լուր պետք է գիտենամ: բացի եկեղեցուց, ո՞ւր եմ գնում, որ ինչ լուր լսեմ... Լրագիրը դուք եք ստանում, նոր լուրերը դու կլինես կարդացած:

— Այս քանի ժամանակ է ինչ ձեռքս լրագիր չեմ անել... Ապա գնա տես, սեղանի վրա կլինի լրագիրը, բեր կարդա մոտս... Սպասիր, լավ, դու նեղություն մի՛ կրիր, ծառան կբերի:

Նա դարձյալ կանչեց ծառային և հրամայեց, որ լրագիրը բերի: Ես լուսամուտից տվեցի ծառային լրագրի համարը: Մտան տարավ տվեց թոմաս Գասպարիչին:

Թոմաս Գասպարիչը նախ հանեց ակնոցը, որ պահում է, ինչպես գիտես, առանձին պատյանի մեջ, դրեց աչքերին և սկսեց կարդալ: Կարդաց մի քանի լուր, թե ինչպես մի երիտասարդ անհայտ պատճառներից այսինչ տեղն և այսինչ ժամանակ անձնասպանություն է գործել («սիրահարված կլինեք» — այստեղ նկատեց հայրս), թե ինչպես մի կին միանգամից երեք երեխա է ծնել, երեքն էլ կենդանի, թե ինչպես այսինչ տեղ ավազակները ճանապարհին կողոպտել և սպանել են ճանապարհորդներին, թե ինչպես այսինչ հայտնի վաճառականը սնանկացել է, նրա բոլոր կայքը գրավել, աճուրդով վաճառել են...

Հայրս սկզբում, ըստ երևույթին, հետաքրքրությամբ էր լսում թոմաս Գասպարիչին, բայց վերջինս այնքան դանդաղ և անվարժ էր կարդում, որ նա շատ շուտով ձանձրացավ և դեմքը դարձյալ շրջեց դեպի քաղաքը: Սակայն, ինչպես նկատում էի, այնուամենայնիվ լսում էր և լսում ինքն իրեն ստիպելով. կարծես չէր ուզում անձնատուր լինել մտախոհությանը, որ ինչպես երևում էր, ակամա պաշարում էր նրան: Վերջ ի վերջո դարձյալ սկսեց հետաքրքրությամբ լսել, և զարմանալի է, նրա հետաքրքրությունն այն աստիճանի հասավ, որ մինչև անգամ դարձավ թոմաս Գասպարիչի կողմը, արմունկով կոթնեց ծնկան վրա և սկսեց շեշտակի նայել նրա շրթունքներին: Այս անգամ տեսնում էի նրա՝ դեմքը և երբեք չեմ կարող մոռանալ այն հայացքը, որով նայում էր այդ ժա-

մանակ. այդ հայացքի մեջ կար. և մեծ հետաքրքրություն, և մեծ երկյուղ, և մի տեսակ բան, որ ոչ կատաղություն էր, ոչ ստորանք և ոչ հուսահատություն: Վերջին լուրը լսելով, հանկարծ այնպիսի ուժով դուրս խլեց լրագիրը թոմաս Գասպարիչի ձեռքից, գոռալով — «Ինչ վատ ես կարդում» — այնպես ճղեց և ձեռքում ճրմելով, շարտեց պատշգամբից ներքև, որ կարծեցի, թե խելագարվեց: Ինքս էլ շիմացա, թե ինչպես այդ ժամանակ գլուխս հանեցի լուսամուտից դեպի դուրս և նայեցի նրա կողմը: Նա հանկարծ տեսավ ինձ, և ես մինչև հիմա էլ զարմացած եմ մնացել, թե ինչպես այնպես արագ կարողացավ փոխել դեմքի արտահայտությունը, ձեռքերը վայր թողած՝ կանգնեց հանդարտ, աչքերը խոնարհեցրեց, ներքին շրթունքը կախեց (ինչպես այդ արավ մի անգամ, երբ հարցրի նրա մտահոգության պատճառը), և ասաց բարակ, իբրև թե մանկական ձայնով.

— Ես ինչ մեղավոր եմ, օրիորդ... բաս ինչու՞ թոմաս Գասպարիչը այնպես վատ է կարդում...

Բայց այս անգամ չծիծաղեցի, ինչպես առաջ, արդյոք նրա՞ համար, որ արդեն հասկանում էի, թե ինչ են նշանակում նրա այդպիսի կատակները, թե՞ նրա համար, որ այս անգամ նրա կատակը բավական անհամ դուրս եկավ, — չգիտեմ: Այդ, կարծես ինքն էլ զգաց և, մի րոպե շփոթվելով իմ անթարթ, լուրջ հայացքից, հանկարծ նայեց թոմաս Գասպարիչին և բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Աննա, — բացականչեց նա, առանց իմ կողմը նայելու, — թե աստվածդ կսիրես, մեկ նայիր մեր տիտուլյարնի սովետնիկին:

Նայեցի թոմաս Գասպարիչին, բայց դարձյալ չծիծաղեցի, թեև այդ րոպեին նա շատ ծիծաղելի էր: — Նստած էր անշարժ՝ ակնոցն աչքերին և կատարյալ ապուշի նման բերանը բաց՝ նայում էր հորը: Նրա ձեռքերը մնացել էին այնպես, ինչպես որ բռնած ուներ լրագիրը կարդալիս: Կարծես նրան դիտմամբ նստեցրել էին այդ դրություն մեջ, որպեսզի հանեն նրանից մի ծաղրական պատկեր: Հորս բարձրաձայն ծիծաղից նա հանկարծ սթափվեց և ժպտալով դարձավ ինձ.

— Տեսնո՞ւմ ես, Աննա, ինչ շարճճի մարդ է եղել հայրդ, — ասաց գլուխը շարժելով: — Լրագիրը ձեռքիցս խլեց, ճղեց, ճիպեց, պատշգամբից ներքև գցեց. ասա ինչու՞...

— նրա համար, իմ պատվելի տիտուլյարնի սովետնիկ, որ...
ճաշին մեզ մոտ կլինես,— ասաց հայրս և գնաց դեպի իր առանձ-
նասենյակը:

Դիտմամբ այս անցքն այսպես մանրամասն նկարագրեցի
Նամակիս մեզ սիրելի Հոփսիմի, որպեսզի ցույց տամ, թե որ-
քան մեծ է այն գաղտնի վիշտը, որ այնքան մտատանջություն
պատճառելով, այսպիսի դրության մեջ է ձգել հորս:

Ինչպե՞ս վախենում եմ, թե մի՞ գուցե խելագարվի... Սարսա-
փը, անասելի վիշտն ու հուսահատությունը պաշարում են ինձ, որ
մտածում եմ, թե կարող է այդպիսի դժբախտություն պատահել...
Բայց ի՞նչ անեմ, ի՞նչ... Ինչո՞վ կարելի է այդ դժբախտության
առաջն անել...

Սրտիս վատ նախազգացումներից ես ավելի եմ սարսա-
փում...

Ընդունի՛ր ջերմ համբույրներս:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր յ ա ն

2.

Թիֆլիս, 23 նոյեմբերի 1880

Անգին բույրիկ,

Գուշակութունս ճիշտ դուրս եկավ.— դժբախտությունը— և
այն էլ ի՛նչպիսի դժբախտություն— առաջին անգամ բաց արավ
մեր տան դուռն և ներս մտավ՝ այնտեղից այլևս երբեք չհեռանա-
լու համար:— Մենք համարյա միանգամից զրկվեցինք մեր բոլոր
կարողությունից, մեր բոլոր հարստությունից. հայրս աչ ձեռքով
անդամալուծ եղավ և խելագարվեց:— Ահա թե ինչ եղավ նրա բո-
լոր մտատանջությունների, նրա գաղտնի վշտի, նրա օտարոտի
գրության հետևանքը: Իսկ պատճառը հորս պարտքերն են եղել,
որոնց գոյության մասին մենք նույնքան տեղեկություն ունեինք,
որքան տեղեկություն ունեինք, թե մեր գլխին մի այսպիսի սար-
սափելի փորձանք պետք է զար... Բայց մինչև հիմա էլ դարձան-
քից չեմ կարողանում ուշքի գալ, թե հայրս այնքան պարտք ե՞րբ է
արել, և ի՞նչ բանի համար... Մայրս ասում է, որ նա մոլի խաղա-
ցող էր. այդ ես ինքս էլ գիտեի. բայց մի՞թե խաղալով այդքան

պարտքեր են անում, այդքան տանուլ են տալիս... Ո՛չ, ո՛չ, ես այդ
բանին ոչ մի կերպ չեմ ուզում հավատալ և երբեք էլ չեմ հավա-
տալ... Գուցե, այո, ուրիշ մարդիկ այդպես անեն, բայց իմ հայ-
րը... դու խո քիչ թե շատ ճանաչում ես հորս, դու խո գիտես, թե
որքան ազնիվ, պատվասեր և հեռատես մարդ էր նա. մի՞թե այդ-
պիսի գեղեցիկ հատկություններ ունենալով, նա կարող էր չհաս-
կանալ, թե ապագայում ինչ սարսափելի հետևանքներ կարող էր
ունենալ խաղալու սերը: Ի՞նչ, մե՞ծ է այդ սիրո, այդ մոլության
զորությունը, մարդկային բոլոր գեղեցիկ հատկությունները կորց-
նո՞ւմ են իրենց ուժը դրա առաջ. այո՞, ճի՛շտ է այդ, հավատա-
լու է այդ... Ով ուզում է թող այդ ճիշտ համարի, ով ուզում է
թող հավատա դրան, բայց ես չեմ հավատում. չեմ հավատում՝
որովհետև այդ անկարելի եմ համարում գոնե հորս վերաբեր-
մամբ... Ա՛խ, մի՛ կարծիր, թե որդիական անհուն սիրուց կուրա-
ցած միայն՝ ես այսպես պաշտպանում եմ հորս. ո՛չ, ամենքն էլ,
ով ճանաչում է նրան, կասեն, որ հայրս այդպես թեթևամտու-
թյամբ չէր կարող վերաբերվել դեպի իր և իր ընտանիքի երջան-
կությունն ու պատիվը, որքան էլ նրա մեջ բուռն ցանկությամբ
գործեր խաղալու սերը, մոլությունը:

Ես ճանաչում եմ հորս, ինչպես ինքս ինձ. նրա բնավորու-
թյան բոլոր կողմերը, նրա հոգին բաց էր իմ առաջ, որպես մի
պատկեր իր պարզ ու որոշ գծերով, և ես համարձակ, առանց
կույր կողմնապահության պետք է ասեմ, որ նրա պես ընտանիքը
պաշտող և նրա պատվի համար զուխը ետ գրած մարդ ճրագով
պիտի որոնել: Ամենավաղ մանկությունիցս, գիտակցությանս
բացվելու օրից սկսած մինչև այժմ դեռ չեմ հիշում գեթ մի օր, որ
նա մի վատ խոսք ասած լիներ մորս, կամ մեզ— իր զավակների
վրա ձեռք լիներ բարձրացրած. նա մեզ պահել է միշտ սիրո և
խաղաղության մեջ, ազատ ընտանեկան ամեն տեսակ տարա-
ձայնություններից և երկպառակություններից. նա մեր ամենա-
չնչին կապրիզներն անգամ անարտուժ բավարարել է և ընտանի-
քի երջանկության ու պատվի նախանձախնդիր նրա սրտի մեջ մենք
միշտ հովանի կյանք ենք գտել: Եվ այդ բոլորից հետո, ասա՛, սի-
րելիս, մի՞թե ես իրավունք ունեմ թեկուզ ենթադրելու, որ այդ
միևնույն հայրս, որ միշտ անփոփոխ է մնացել իմ աչքում (և ես
կերգվեմ, որ չեմ խաբվել), իր ընտանիքի երջանկությունը, պա-
տիվը, ապագան, ամեն ինչ, որոնց համար կյանքը ետ ունեք

դրած, այդպես թեթևամտորեն տանուլ տար կանաչ սեղանի վրա...

Ախ, որքան ծանր է, որքան ծանր է, սիրելի՛ քույրիկ... Այսքան ժամանակ ոչ մի ծանր վիշտ տեսած չլինելով մեր ընտանիքի մեջ, այժմ այս սոսկալի դժբախտության առաջ զգում եմ, որ հոգիս շատ հեշտությամբ է ընկճվում... Եվ կարե՛լի է միթե անվեհերություն դեմ գնալ ճակատագրի մի այսպիսի հարվածի: Ո՛վ է ուշադրություն դարձնում, թե զրկվեցինք մեր բոլոր կարողությունից. դրա մասին չեմ էլ մտածում կամ գեթ աստուծում, այլ հա՛յրս, հա՛յրս, ես տանջվում եմ հորս համար: Ես և մեր բոլոր ընտանիքը կորցրինք մի այնպիսի հայր, որպիսին կարող չէ տալ աշխարհն իր բոլոր գանձերով: Եվ դեռ փառք աստծու,— այո, փառք աստծու,— որ կաթվածն այնքան էլ սաստիկ չէր, ապա թե ոչ, նա կարող էր բուրդովին անդամալույծ դառնալ կամ իսկույն մեռնել:

Բայց ամենից ավելի ինձ տանջում, հուսահատեցնում է այն հանգամանքը, որ նրա խելքն այլևս գլխին չէ: Արդյոք հասկանո՞ւմ ես, երևակայո՞ւմ ես, սիրելի քույրիկ, թե ինչ է նշանակում խելագարված լինել:— Այդ նշանակում է լինել մեծ մարդ և միևնույն ժամանակ— երեխա. այդ նշանակում է անել այն, ինչ որ շուրջդ ոչ ոք չի անում, և չի անի այն, ինչ որ շուրջդ ամենքն են անում. այդ նշանակում է հիմարների ծաղրի և խելոքների խղճահարության թշվառագույն առարկա լինել. այդ նշանակում է բնությունից անարգված լինել, մարդկային իրավունքներից զրկված լինել, ապրողների ցանկից դեռ կենդանության ժամանակ ջնջված լինել. այդ նշանակում է հազարավոր ապրողների մեջ ապրել իբրև առանձին մարդ, ինչպես մի ամայի անապատի մեջ, որտեղ շրջապատդ համար լուռ ես և խուլ. այդ նշանակում է տեսնել և չճանաչել, լսել և չիմանալ, ապրել և չզգալ. այդ նշանակում է կրքեր չունենալ— կյանքի խորհրդի այդ բանալիները: Սոսկալի՛ է, սոսկալի՛...

Ների՛ր, սիրելի Հռիփսիմե, նամակս երկար չեմ կարող շարունակել.— ամբողջ հոգեկան աշխարհս փշրված է:

Ք ո Ա Ն Ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

է.

Քիֆլիս, 7 դեկտեմբերի 1886

Իմ քաղցրիկ ընկերուհի,

Շնորհակալ եմ ցավակցությունդ համար: Այո՛, լավ կլիներ, շատ լավ, եթե մոտս լինեիր. զգում եմ, թե որքան կթեթևանար սիրտս այդ ժամանակ. բայց այդտեղից հեռանալդ անկարելի ես համարում: Ինքս էլ գիտեմ, որ այդ անկարելի է, որ այդ քեզնից չի կախված, և այդ պատճառով երբեք չէի կամենալ, որ մի այդպիսի մեծ զոհաբերություն անեիր ինձ համար: Վնաս չունի: Այն էլ բավական է, որ մեր սրտերը կապում ենք իրար հետ նամակագրությամբ:

Մեր նախկին բնակարանից տեղափոխվեցինք. նա այլևս մեզ չի պատկանում: Այնտեղից մեզ վճռեցին,— գուցե այդ վերջին բառը քեզ շատ կուպիտ երևա, բայց այդ այդպես է,— մեզ վճռեցին քաղաքավարի կերպով, և մեզ համար այդ առավել ևս զգալի էր... Երանի նրան, ով չի զգացել, թե ինչ է նշանակում իր նախկին մշտական բնակարանից վերջնականապես տեղափոխվել և այն էլ ինչպես,— ստիպված, ակամա: Իսկույն զգում ես, որ սրբտիցդ մի բան կտրվում է, ինչպես այն ժամանակ, երբ սրտակից բարեկամիդ հավիտյան մնաս բարև ես անում: Տան պատուհանները, դռները, պատերը, յուրաքանչյուր աղյուսը, այնտեղ ընկած յուրաքանչյուր մի ծեղ զգում ես, որ անգին է քեզ համար և դու ոչ մի կերպ չես ուզում բաժանվել, անջատվել նրանցից ընդմիշտ: Այո՛, շատ դժվար է, ծանր է, դառն է հավիտյան թողնել և առավել ևս վճռված լինել այնտեղից, որտեղ ծնվել և անց ես կացրել մանկությանդ ոսկի ժամերը և որտեղի հետ կապված են կյանքիդ ամենաքաղցր հիշողությունները:

Այժմ մենք բնակվում ենք մեր հին տանը, որ մի կերպ կարողացանք ազատել պարտապանների ճանկերից: Դու տեսել ես այդ տունը՝ ետ ընկած փողոցում, խոնավ, մռայլ պատերով, որոնք կարծես միշտ լաց են լինում: Ամեն անգամ, որ մտնում եմ այս տան սենյակները, մի տեսակ անբացատրելի, ծանր, սաստիկ ծանր թախիժ պատում է սիրտս. հուսահատությունն ու կատաղությունը միաժամանակ պաշարում են ինձ և դառն արտասուքը ակամա խեղդում է կոկորդս...

Ա՛խ, Հոփսիմե, անգի՛ն քույրիկս, որքան դառն, որքան ան-
տանելի է կյանքը... Գոնե նա այնքան շնչին լիներ, գոնե նա
ունենար մի մեծ նշանակություն, մի մեծ նպատակ, որի համար
արժենար կրել նրա տված այսքան դառնությունները... Ոչնչի հա-
մար շարաշար տանջվել,— մի՞թե մարդը դրա համար է միայն
ծնված... Մի՞թե մարդու կյանքը, որ վերջանում է ոչնչով, նրա
խորհուրդը պետք է լինի նույնպես ոչինչ... մի՞թե... Ի՛նչպիսի
մտալի մտքեր են պաշարում ինձ... Մտածությունս թեղ խճճվում է
և հանկարծ կտրվում... Ոչնչություն, ոչնչություն... Ես սարսա-
փում եմ...

Օ դեկտեմբերի

Երեկ ամբողջ մտավոր և հոգեկան աշխարհս այնպիսի մի
հուզմունքի մեջ ընկավ, սիրելի Հոփսիմե, որ նամակս չկարողա-
ցա շարունակել, գրիչս վայր ձգեցի, դուրս գնացի և, ինքս էլ չգի-
տեմ որտեղ և որքան ժամանակ, սկսեցի թափառել։ Վերջին ժա-
մանակներս այդպիսի օտարոտի հուզմունքներ ինձ շատ հաճախ
են պատահում։ Չնայելով, որ ես ոչ մի կերպ չեմ ուզում նրանց
անձնատուր լինել, բայց նրանք ակամա հափշտակում են ինձ։ Եվ,
զարմանալի է, չնայելով, որ այդ հուզմունքները ծանր, շատ ծա-
րեր են լինում, բայց այնուամենայնիվ մի տեսակ անբացատրե-
լի թեթևություն են տալիս։— ուրիշ կերպ ի՛նչպես բացատրեմ հո-
գեկան այն դրությունը, որ օտանում եմ այդպիսի հուզմունքների
ժամանակ.— մտքերի մեջ խորասուզված՝ նայում եմ շուրջս—
երկնքին, երկրին, ամբողջ բնությանը, նայում եմ մարդկանց, կեն-
դանիներին, թռչուններին, միջատներին, նայում եմ, նայում և
հանկարծ զգում եմ, որ մի տեսակ հեգեազան ժպիտ ակամա
ծամածոում է դեմքս։ Ոչնչություն, ոչնչություն, ոչնչություն,—
արտասանում եմ ինքս ինձ և զգում եմ, որ սրտիս մեջ այլևս ոչ
մի վիշտ, ոչ մի դառնություն չկա. մարդկային զգացողական բո-
լոր կարողություններս, կարծես, միանգամից դադարում են գոր-
ծելուց կամ ոչ մի կարիք չեն ունենում գործելու։ Հավատը, հույ-
սը և սերը, որոնք մարդկային կյանքի հիմունքն են համար-
վում, կարծես փշրվում, չթափում են իմ մեջ և այնուհետև
ամեն բանի, մինչև անգամ մեր թշվառության վրա սկսում եմ
նայել խորին սառնասրտությունով, նույնիսկ արհամարհան-

քով... Սակայն բարեբախտաբար թե դժբախտաբար, այդ եր-
կար չի տեղում, սակավ առ սակավ այդ տարօրինակ դրությունից
դուրս եմ գալիս, որի միջոցին երբեմնակի սարսափի նման մի տե-
սակ անբացատրելի սարսուռ ցնցում է ողջ մարմինս, կարծես մի
ինչ-որ ոճբագործություն լինեմ կատարած... Ի վերջո, առաջվա
վիշտն ու դառնությունը նորից պաշարում են ինձ, հոգիս նորից
ընկճվում է, նորից սկսում եմ տանջվել... Որքան զարմանալի է
մարդկային հոգեկան աշխարհը, որքան մութ, որքան անբացա-
տրելի և անհիմանալի խորշեր ունի նա։

Հորս դրությունը նույնն է, ինչ որ առաջ։ Նա բոլորովին խե-
լագարված է, բայց նրա խելագարությունը շատ հանգարտ է, որի
պատճառը, կարծում եմ, անդամալուծությունը պիտի լինի. չի
կարողանում ազատ շարժումներ գործել կամ ազատ խոսել։ Սա-
կայն վերջին օրերս ձեռնափայտի կամ իմ և մորս օգնությամբ
կարողանում է կամաց ման գալ տանը, հազիվ շարժելով ոտները։
Նա ոչ ոքի չի կարողանում ճանաչել. պատահում է երբեմն, որ
մայրս կամ եղբայրներս մտնում են նրա մոտ, սկսում են խոսել
նրա հետ, հարցնում են՝ ճանաչո՞ւմ է իրենց. նա անթարթ, կար-
ծես ամենայն մտառությամբ նայում է նրանց դեմքին, առողջ
ձեռքում միշտ խաղացնելով թաշկինակը, դեմքը շրջում է նրան-
ցից և չի պատասխանում։ Ինձ էլ չի ճանաչում, բայց ինձ հետ սի-
րով և քնքրությամբ է խոսում։ Երբ մտնում եմ նրա մոտ, ինչպես
նկատում եմ, ուրախանում է, բայց եթե ամբողջ օրերով չերևամ
էլ աչքին, չի հիշի։ Խոսակցությունը անմիտ է և անկապ, հարցե-
րին պատասխանում է, բայց ոչ այն, ինչ որ ուզակի այդ հարցե-
րին է վերաբերում, այլ բոլորովին ուրիշ բան։ Ինձ միշտ սիրուն
աղջիկ է անվանում. անունս մոռացել է և, չնայելով, որ ամեն ան-
գամ հիշեցնում եմ անունս, ասում է և իսկույն էլ մոռանում։ Մի
անգամ միայն,— այն էլ հազիվ երկու րոպե,— ճանաչեց ինձ և լաց
եղավ։ Սակայն վերջին օրերումս, ինչպես նկատում եմ, ուշքը
քիչ-քիչ սկսում է գլխին գալ, անցյալից մի բան հիշում է և նույն
րոպեին էլ մոռանում, իսկ առաջ բոլորովին ոչինչ չէր հիշում։ Այդ
ինձ հույս է տալիս, որ վերջի վերջո գուցե առողջանաւ Բժիշկն էլ
հույս է տալիս, բայց ասում է, որ կանոնաչանա ոչ բոլորովին։
Քո՞ղ, թո՞ղ ինչպես կուզե՞ առողջանա, միայն թե ներկա գրության
մեջ մինչև վերջը շտեպնեմ նրան։ Դու չես կարող երևակայել, ան-
գին քույրիկ, թե ի՛նչ սուկալի, ի՛նչ անտանելի տանջանք եմ

կրում ես, երբ ամեն անգամ, մտնելով նրա մոտ, հանդիպում եմ նրա միշտ անմտորեն ժպտող հայացքին և լսում եմ նրա նույնքան անմիտ թոթովանքը...

Անցյալ օրն էր: Ինչպես միշտ, նույնպես և այդ առավոտ մտա նրա սենյակը: Մորս և ծառայի օգնություններ արդեն հագնվել և լվացվել էր (առավոտները նա միշտ վաղ է զարթնում. առհասարակ շատ քիչ է քնում): Երբ ներս մտա, նստած էր մահճակալի վրա և թաշկինակն՝ իր սովորության համեմատ՝ խաղացնում էր ձեռքին: Ինձ տեսնելուն պես դեմքը խոժոռեց (այդ առաջին անգամն էր, որ ինձ այդպես էր հանդիպում) և հետո, երևի ճանաչելով, ժպտաց և, բարևելու փոխարեն, թաշկինակը քնքրորեն իմ կողմը գցեց: Իսկույն բռնեցի թաշկինակը, նախքան գետին կրնկներ, և նստեցի նրա մահճակալի վրա:

— Հայրիկ, ի՞նչպես ես այսօր, — հարցրի թաշկինակը տալով նրան:

— Լավ եմ, — պատասխանեց իր մշտական, բայց այս անգամ, կարծես, ամոթխած ժպիտով և թաշկինակը նորից սկսեց խաղացնել ձեռքին:

Հարցիս տված ուղղակի պատասխանը ինձ շատ ուրախացրեց:

— Բայց ի՞նչդ է ցավում, հայրիկ, — հարցրի, այս անգամ կամաց գրկելով նրա մեջքը:

Նայեց դեմքիս: Այլևս չէր ժպտում:

— Ի՞նչ, — հարցրեց, կարծես, խորին մտառություններով:

— Ասում եմ՝ ի՞նչդ է ցավում, ո՞րտեղդ է ցավում:

Խոր հառաչեց և հայացքը դարձրեց դեպի լուսամուտը:

— Շա՛տ վատ, շա՛տ վատ, — արտասանեց կամաց, բայց այնքան սրտառուչ ձայնով, որ աչքերս լցվեցին արտասուքով: Ես ավելի ամուր գրկեցի նրա մեջքը և երկար ժամանակ ոչինչ չկարողացա արտասանել: Նա թաշկինակն այլևս չէր խաղացնում ձեռքին և՛ կարծես տխուր մտածմունքների մեջ ընկղմված՝ շարունակ նայում էր դեպի լուսամուտը:

— Հայրիկ, ինձ չե՞ս ճանաչում, — հարցրի վերջապես:

Նորից նայեց ինձ, կարծես, աշխատելով մտաբերելու, թե ո՞վ եմ:

— Ոչ, — պատասխանեց միայն:

— Ես Աննա՛ն եմ, հայրիկ, ես քո աղջիկն եմ, — բացականչեցի:

— Ես աղջիկ չունեմ, — անտարբերությամբ արտասանեց և դեմքը նորից դեպի լուսամուտը դարձրեց:

— Ունես, ունես, ունես, հայրիկ. ի՞նչպես չէ, ունես աղջիկ, այդ ես եմ, ես քո Աննան եմ, մի՞թե ինձ չես հիշում:

Նա նույն անտարբերությամբ գլուխը շարժեց միայն և ոչինչ չպատասխանեց: Հուսահատությունից, վշտից և անզորությունից պատրաստ էի ազդողորմ լաց լինելու, բայց կարողացա զսպել ինձ:

Երկար ժամանակ մենք լուռ էինք: Առաջվա անորոշ մտախոհություններ շարունակ նայում էր դեպի լուսամուտը, իսկ ես անթարթ՝ նրա դեմքին: Որքա՛ն քաղցր բան էր հիշեցնում ինձ այդ դեմքը, այդ գրավիչ, այդ սիրուն, այդ փափուկ, քաղցր, միշտ ժպտող դեմքը, որ առողջ ժամանակ (հիմա էլ) նայողին, կարծես, զգվում, փայփայում էր և ակամա բարշտում դեպի ինքը, սիրեցնել տալիս իրեն: Երևակայությանս մեջ կենդանի կերպով և գիծ առ գիծ ներկայանում էին նրա այնքան ծիծաղելի ծամածուծությունները, որ նա տալիս էր իր դեմքին կատակ անելիս: Որքա՛ն սազում էին նրան այդ ծամածուծությունները, որքա՛ն շնորհքով էր անում նա իր կատակները և որքա՛ն սիրում էի այդ... Հենց որ սկսում էր իր կատակները, ես սկսում էի ծիծաղել. ծիծաղում էի անդադար, մինչև որ մարմինս թուլանում էր, սիրտս ցավում և աչքերս ջրակալում էին: Մի անգամ նստած էի դաշնամուրիս առաջ և նվագում էի. երբ հանկարծ, կիտած հոնքերով շտապով ներս մտավ և մոտեցավ ինձ:

— Աննա, քե՛ֆս խաբար է, — ասաց, իբրև թե մի անախորժ բանից նեղացած. — Թե արևդ կսիրես, վեր կաց, ուզում եմ «Բեթ-խեհեմի սենատն» ածել:

«Բեթհեմի սոնատը» բառերի գիտություններ այդ աղավաղված արտասանությունը լսելով, թողի դաշնամուրի ստեղծունքները և ծիծաղից թուլացա: Նա սկսեց ծաղրել ինձ՝ իմ ծիծաղիս նմանեցնելով. Դրանից ծիծաղս ավելի սաստկացավ. նա նույնպես սաստկացրեց իր նմանողական ծիծաղը: Ես չկարողացա դիմանալ. վեր թեւ և՛ կուրծքս բռնած՝ դուրս փախա սենյակից:

Ա՛խ, ինչքա՛ն լավ ժամանակ էր այդ. ինչքա՛ն երջանիկ էր նա, ինչքա՛ն երջանիկ էի ես, ինչքա՛ն երջանիկ էինք մենք ամեն-

բրտ... Իսկ ա՞յժմ... ա՞յժմ... Երջանիկ, բայց անդառնալի անցյալի և թշվառ ներկայի դառն գիտակցութիւնը հանկարծ այնպիսի սաստկութեամբ ճմլեց սիրտս, այնպես ճմլեց; որ չեմ հասկանում, թե ինչպես կարողացա դիմանալ այդ անասելի տանջանքին: Երկար շկարողացա մնալ նրա մոտ. արտասուքն արդեն խեղդում էր ինձ. դուրս ելա և ինչպի՛սի դառնութեամբ ողբացի մեր երջանիկ, անդառնալի անցյալը...

Շնորհակալ եմ անգին քույրիկ:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

Ը.

Թիֆլիս, 14 դեկտեմբերի 1880

Սիրելի Հախումբե,

Հորս ցավալի դրութիւնն այն աստիճան զբաղեցնում էր ինձ, որ մեր ընտանիքի մյուս անդամների մասին վերջին անգամներս ոչինչ չէի գրում քեզ: Բայց նախ պետք է ասեմ, որ հորս դրութեան մեջ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարվել դեպի լավը: Նա դարձյալ ոչ ոքի չի ճանաչում: Մայրս, որ սկզբներում սաստիկ վշտանում էր և համարյա թե միշտ զայն էր լինում, այժմ, կարծես, հաշտվել է իր դրութեան հետ, և այլևս ոչ մի տրտունջ չեմ լսում նրա բերանից.— նա, կարծես, տեղն ու տեղը ստեղծ է: Ամեն օր վաղ առավոտյան մտնում է հորս մոտ, հարցնում է, լվացվել է տալիս նրան, թեյ է խմեցնում, ձեռքից բռնած՝ սենյակում մի քանի անգամ անցուդարձ անել է տալիս, կեսօրին իր ձեռքով ճաշ է ուտեցնում և Կրեմլիցան դարձյալ թեյ, գիշերը հանում պառկեցնում է քնելու, և այդ բոլորը կատարում է լուռ, երբեմն միայն խոր հառաչում է: Շատ անգամ գիշերները լուսացնում է հիվանդի մոտ՝ աթոռի վրա, չնայելով թախածանքիս, որ այդ պաշտոնի կատարումը ինձ թողնի: Ամեն անգամ, քանի նայում եմ նրա գունատ, նիհարած դեմքին և անկենդան աչքերին, վշտից և կարեկցութեանից սիրտս ճմլւում է: Երեւակայում եմ, թե ո՞րքան մեծ պիտի լինի այն լուռ վիշտը, որ բույն է գրել նրա սրտում:

Սակայն միայն հորս դրութեանը չէ, որ նրան այդպես տանջում է. Գրիգորի դրութիւնն էլ պակաս մտաւանջութեամբ առարկա չէ նրա համար: Նամակներինցս մեկի մեջ, կարծես, գրել էի

քեզ, որ Գրիգորը հազում է և բոլորիների խորհրդով առժամանակ դադարել է գիմնազիոն հաճախելուց: Իսկ այժմ պիտի ասեմ, որ նրա դրութիւնն էլ վատացել է: Սկզբներում նրա հազը թեև բոլորովին կտրվեց, բայց երկու շաբաթից հետո նորից լույս ընկավ և մինչև այժմ էլ շարունակվում է, օր-օրի վրա սաստկանալով, այնպես որ, ոչ գիշերը քուն ունի, ոչ ցերեկը հանգիստ: Աւուամբ շարունակելու մասին առայժմ կարելի չէ մտածել անգամ: Հորս դրութեան հետ ես համարյա հաշտվել եմ, բայց այժմ սկսել է մտաւանջել ինձ Գրիգորի դրութիւնը, և այդ տանջանքը պակաս տանջանք չէ: Եթե տեսնես, թե որքան նա փոխվել է, և լսես նրա հազը...

Երեկ առավոտյան ժամը տասն և մեկն էր, բայց նա դեռ չէր վեր կացել անկողնից: Չնայելով, որ ցուրտն ու խոնավութեանը ստիպում են նրան տանից դուրս չգնալ, բայց առավոտները նա միշտ իր ժամանակին էր վեր կենում և օրվա ընթացքում համարյա երբեք չէր պառկում անկողնում, որքան էլ իրեն թույլ զգար. բայց այդ օրը, ինչպես ասացի, մինչև այդ ժամանակ դեռ չէր վեր կացել անկողնից: Փոքր ինչ վախեցած՝ ներս մտա նրա սենյակը: Ես պառկած էր հանգիստ՝ երեսը դեպի պատն արած: Կարծեցի թե քնած է; այդ պատճառով, որպեսզի շանհանգստացնեմ նրան, զգուշութեամբ մոտեցա նրա մահճակալին: Բայց նա քնած չէր. նրա աչքերը բաց էին և, ինչպես երևում էր, անձնատուր էր եղել մտածութեան: Կամաց խոնարհվեցի նրա դեմքի վրա. նա տեսա՞վ ինձ, բայց մնաց նույն դրութեան մեջ:

— Գրիգոր, ի՞նչպես ես,— հարցրի կամաց:

— Լավ եմ, քույրիկ,— պատասխանեց շատ հանդարտ ձայնով:

— Բայց ինչո՞ւ մինչև հիմա պառկած ես:

— Վեր կացա, բայց շատ ցուրտ է, նորից պառկեցի:

Ես մնացի խոնարհված նրա դեմքի վրա: Ես այնքան հանգիստ էր, որ կարծես չէր շնչում:

— Գրիգոր, ի՞նչ ես մտածում,— հարցրի երկար լռութեանից հետո:

Իր հայացքն ինձ դարձրեց:

— Ե՛ս:

— Այո:

— Ես ոչինչ չեմ մտածում:

Շուռ եկավ մեջքի վրա և ուղղակի նայեց աչքերիս:

— Ինչո՞ւ աչքերդ միշտ այդպես կարմիր են,— հարցրեց:

— Աչքերս կարմիր չեն.— փոքր ինչ շփոթված, բայց որքան կարելի էր հանգիստ ձայնով պատասխանեցի ես և վերմակով ծածկեցի նրա բաց կուրծքը:

Նրա դեմքը դժգոհություն արտահայտություն ստացավ:

— Է՛-է՛հ, Աննա, դու քեզ ամենևին չես խղճում,— արտասանեց տխուր ու մեղմ հանդիմանությունամբ, և նույն րուպեին սաստիկ շոր հազը կարծես պատռեց նրա կուրծքը: Շուռ եկավ պատի կողմը, գլուխը քիչ բարձրացրեց բարձի վրայից, հազաց, հազաց, և անկողնի տակից հանելով թաշկինակը, թքեց վրան: Մարսափեցի. թաշկինակի վրա արյուն տեսա, որ առաջ երբեք չէի տեսել:

— Գրիգոր, այդ ի՞նչ է,— բացականչեցի ակամա:

— Ի՞նչ է,— հարցրեց հազիվ հանգստացած, բայց սաստիկ թուլացած ընկավ բարձի վրա:

— Արյո՞ւն ես թքում:

— Է՛հ, հիմար բան է,— պատասխանեց, իբրև թե, արհամարհանքով.— արժե՞ ուշագրություն դարձնել:

— Վաղո՞ւց է, որ արյուն ես թքում:

— Վաղուց է:

Անհուն սիրով և միևնույն ժամանակ սարսափած՝ մի ձեռքով կամաց գրկեցի նրան. զգում էի, թե ինչպես սիրտս մարում է: Ոչինչ չկարողացա արտասանել: Նա կարծես հասկացավ, թե այդ րուպեին ինչ անցավ մտքովս և ինչ էր կատարվում իմ մեջ: Նա շատ տխուր ու մեղմորեն ժպտաց, և ես կյանքումս չեմ մոռանալ այն հայացքը, որ նա այդ ժպտի հետ ձգեց իմ դեմքին. բայց նա ոչինչ չարտասանեց, միայն ձեռքը հանեց վերմակի տակից և կամաց, քնքրորեն ուղղեց ճակատիս վրա թափված մազերը:

— Այսօր հայրիկի մոտ եղե՞լ ես,— հարցրեց երկար լուրջությունից հետո:

— Սղել եմ:

— Ի՞նչպես է:

— Ինչպես առաջ:

— Քեզ դարձյա՞լ չճանաչեց:

— Ոչ:

— Մեզանից ոչ ոքի անունը գոնե չի՞ տալիս:

— Ոչ:

— Մայրիկին է՞լ չի ճանաչում:

— Ոչ ոքի:

— Ի՞նչ է խոսում:

— Համարյա ոչինչ, միշտ լուռ է:

— Երևի չի կարողանում խոսել:

— Երևի:

Երկուս էլ լռեցինք:

— Ինչո՞ւ ես ինձ այդպես նայում, քույրիկ,— հարցրեց նա, լուրջությունը խզելով:

Հանկարծ զգացի, որ արտասուքը խեղդում է ինձ: Արագությունամբ համբուրեցի նրա ճակատը, թողի և ուղղվեցի դեպի դուռը:

— Ա՛ննա,— կանչեց ետևիցս: Կանգ առա, առանց նրա կողմը նայելու.— Մայրիկին ոչինչ չասես:

Հասկացա, որ խոսքն արյան մասին էր:

— Չեմ ասի,— պատասխանեցի որքան կարող էի հանգիստ ձայնով, որ, սակայն, չհաչողվեց ինձ, և շտապով դուրս գնացի: Եվ այդ ժամանակ թե ո՞րքան և ինչպես լաց եղա, սիրելի քույրիկ, դրա մասին լուռ եմ: Միանգամից սրտիս մեջ փշրվեց բոլոր, բոլոր հույսս...

Ք ո Ա ն ն ա Ս ար ո յ ա ն

Թ.

Քիֆիս 21 դեկտեմբերի 1880

Իմ սիրելի Հռիփսիմե,

Չեմ հիշում ո՞ր բանաստեղծն է ասում.— «Թշվառությունը մենակ չէ գալիս», և այդ ճիշտ է: Մեր անկումը որքա՞ն թշվառություններ բերեց իր ետևից և ո՞վ հիտե, դեռ էլի որքա՞ն է բերելու.— Հայրս անդամալույծ եղավ և խելագարվեց, Գրիգորի դուրջությունն օր-օրի վրա սկսեց վատթարանալ, մայրս ոտի վրա հալվում է, իսկ այժմ հերթը հասել է մյուս երկու եղբայրներին.— մեծին, Արշակին, ահա երրորդ շաբաթն է գնում, ինչ հեռացրել են աշտոնից արբեցողության համար, իսկ փոքրին— Գարեգինին զոնդել են ուսումնարանից ծուլության համար: Դրանք էլ սակաս թշվառություններ չեն մեր ներկա դրության մեջ, մահաժանգ առա-

չինք՝ մեծ եղբորս անպաշտոն մնալը, որովհետև մեր ամբողջ ընտանիքի միակ հույսը նա էր: Մեր նախկին հարստությունից դեռ էլի մի բան մնացել է մեզ և մենք դեռ բոլորովին նեղը շնք ընկել, բայց երբ այդ «մի բանն» էլ կհատնի և շքավորությունը (ո՞վ դիտե, գուցե և ծայրահեղ աղքատությունը) ներս մտնի մեր տուն, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի ապրենք, ինչո՞վ պիտի կերակրվենք... Այժմից արյունս պաղում է, դառն, անտանելի դառն մտածումներ ճնշում են հոգիս. երևակայում եմ, թե մոտիկ ժամանակներում ի՞նչ սոսկալի վիճակ է սպասում մեզ:— Աղքատություն... Անգին քույրիկ. արդյոք հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ է նշանակում այդ բանը մեզ համար:— Աղքատությունը միշտ երևակայում եմ որպես հազար գլխանի մի հրեշ, որ մեզ իր սառը գրկի մեջ առած՝ իր սարսափելի ժանիքներով դժոխային անհագ բավականությամբ կամաց-կամաց պիտի բազրի մեր հոգին: Ո՛հ, հազար անգամ ավելի լավ է, որ մարդ առաջուց մեռնի, քան մի օր անգամ զգա իրեն այդ սոսկալի հրեշի գրկի մեջ, ապա թե ոչ մարգրս ամբողջապես երկաթից պիտի լինի կազմված, որպեսզի կարողանա տանել դրա բարոյական և ֆիզիկական բոլոր հալածանքները: Գուցե խոսքերս քեզ չափազանցություն թվան, սիրելի քույրիկ, գուցե աղքատությունն իսկապես այնքան էլ սարսափելի չէ ինչպես ես եմ նկարագրում, բայց ես ուրիշ կերպ չեմ կարող երևակայել: Ի նկատի ունեցիր, թե մինչև այժմ ի՞նչպես եմ մեծացել, կենսական ի՞նչպիսի պայմաններում և այսուհետև ինձ ի՞նչ է սպասում, ի՞նչպիսի կյանք: Մանկական հասակիցս ես շրջապատված եմ եղել դայակներով և աղախիններով. ես երբեք չեմ իմացել, թե ինչ է նշանակում շոր կամ սև հաց. կերակուրս միշտ թարմ է եղել և ամենահամեղ խորտիկները: Երբ հագուստիս վրա մի աննշան յուղ է կաթել կամ ծայրը փոքր ինչ պատռվել, այլևս չեմ հագել այն: Երբ մագազինների առաջով անցնելիս նրանց ցուցանակների վրա դարստած իրեղեններից մի որևիցե բան հավանել եմ, նույն օրը դա իմս է եղել: Երբ մի որևէ ինձ պես հարուստ օրհորդի հագին տեսել եմ մի որևէ նորածն շրջագետ, աղախի կամ մի ուրիշ բան և հավանել, մի քանի օրից հետո ես էլ ունեցել եմ այնպիսին: Մի խոսքով՝ ես միշտ ապրել եմ լիության և փափկակեցության մեջ: Բայց հանկարծ այդ բոլորից հետո— ծայրահեղ թշվառություն, ծայրահեղ աղքատություն, սև, շոր հաց— և այն ոչ միշտ, — մոթ մենյակ, անվերջ աշխատանք, մեր-

լիություն, ցուրտ, հիվանդություն, անվերջ գրկանքներ, վեշտ, տառապանք, լաց, ողբ, հալածանք, արհամարհանք, սառը կարեկցություն, վիրավորանք, ամոթ, անպատվություն, անզոր բարկություն, անպաշտությանություն, տանջանք, անվերջ տանջանք... Ո՛հ, բավական է. երևակայելով անգամ կարելի է խելագարվել...

Ա. Ա.

Ճ.

Քիֆիս, 2 հունվարի 1881

Սիրելի Հովհաննես,

Ահա և նոր տարին: Եկավ և յուրաքանչյուրի համար նվեր բերեց այն, ինչ որ նա առաջ էլ ուներ. — երջանիկներին՝ նոր երջանկություն, ուրախացողներին՝ նոր ուրախություն, ժպտողներին՝ նոր ժպիտներ, իսկ թշվառներին՝ նոր թշվառություն, տանջվողներին՝ նոր տանջանքներ, արտասվողներին՝ նոր արտասուք... Յուրաքանչյուրին յո՛ւրը: — Աղախի սկզբից մինչև այժմ բոլոր նոր տարիներն այդպես եկել են, այդպես էլ կգնան: Անխոնջ ժամանակն յուր հավիտենական ընթացքի այդ որոշ շրջանառությունների սկզբնավորության մեջ միայն հաստատում է այն, ինչ որ ցանկ են այն անշեղ, անիմանալի օրենքները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են բախտ: Եվ դեռ մարդիկ նախապաշարմունքներով են նայում նոր տարու. վրա. ազահ երջանիկները նոր ոսկի ժամեր են երազում, կարոտ թշվառները — մի քիչ պայծառ ուղեներ: Երջանիկներ, դուք ստանում եք ձերը, բայց, թշվառներ, ինչո՞ւ դուք ստանում եք դարձյալ այն, ինչ որ արդեն ունեք: — Յուրաքանչյուրին յո՛ւրը, — հանդիսավոր կերպով աղաղակով է անտարբեր ճակատագիրը՝ անհոգ նոր տարու հետ զուգընթաց շարունակվող աշխարհի մի ծայրից մյուսը:

Մենք էլ ստացանք ձերը, այսինքն՝ նոր թշվառություն, նոր արտասուք, նոր տանջանքներ... Ո՛հ, եթե կարողանայի գոռալ սրտով և խորին արհամարհանքով նայել անամոթ նոր տարու զգվելի ժպիտներին. եթե կարողանայի արգելել նրա մուտքը գիտակցությունս մեջ. — ես վիրավորված հպարտությամբ կնայեի նրա լեզբ, երեսին, անտարբերությամբ կըրջեի նրանից դեմք և

սիրելով տանջանքներս՝ կփայփայեի նրանց սրտիս մեջ և հերոսաբար կտանեի նրանց: Բայց մարդկային հոգեկան կազմը կամօքին երբեք չի հպատակում. նա գործում է այնպես, ինչպես թելադրում են նրան բնության անկախ օրենքները:

Ո՛հ, թշվա՛ռ մարդ, ի՞նչ մեղք ես գործել...

Երեկ, նոր տարու առաջին օրը, առավոտվանից փակվեցի սենյակումս և ողջ օրը մտադիր չէի դուրս գալու այնտեղից: Նոր տարին կատաղության և ատելության մի այնպիսի զգացմունք էր ներշնչել ինձ, որ ես այդ օրը կատարելապես ոչ ոքի չէի ուզում տեսնել,— ո՛չ հորս, ո՛չ մորս, ո՛չ եղբայրներիս, ո՛չ ոքի. ես ուզում էի կենտրոնանալ միայն իմ մեջ, ես ուզում էի մոռանալ ամենօրին և ամեն ինչ... Ի՞նչ է ուզում ինձանից նոր տարին,— ասում էի ինքս ինձ,— երբ ես նրանից ոչինչ չեմ ուզում:— Եվ, իրավ, եթե հաստատապես գիտենայի— և այդ հնարավոր լիներ,— որ նոր տարին այդ օրը պիտի վերադարձներ ինձ վաղաթոռիչ ոսկի անցյալս, ես կմերժեի և ներկա թշվառությանս մեջ ինձ երջանիկ կհամարեի, եթե այսօր էա անցներ մոտովս և ուշք չդարձներ վրաս, իբր թե աշխարհիս երեսին այդ օրվա հազարավոր մեռածներից մեկն էլ ես եմ: Եվ կհավատա՞ս արդյոք, քույրիկ՝— այդ ժամանակ ես ինձ բնավ թշվառ չէի զգում: Արդյոք այդ նրանի՛ց է՞ որ ես չափից դուրս արդեն թշվառ էի, թե՞ նրանից՝ որ նոր տարու դեմ սաստիկ կատաղության զգացմունք էր զարթնել իմ մեջ,— չգիտեմ, միայն այս ճշմարիտ է, որ ես այդ ժամանակ առաջվա պես չէի տանջվում: Մի տեսակ կաշկանդումն էր տիրել ինձ, ես ինձ վեհանձն, սառնասիրտ էի զգում. կարծես մեկն ինձ սաստիկ վիրավորել էր և երբեք չէի կարող նրան ներել: Ես հպարտանում էի գրությունովս, և այժմ էլ զգում եմ, թե ինչպիսի արհամարհանքով էի նայում անգամ ինձ շրջապատող առարկաներին:

Օրը շատ տխուր էր. երկինքը պատած էր այն ծանր, միակերպ մոխրագույն մառախուղով, որ նայողի վրա ծուլություն և քուն էր բերում: Ձյունը գալիս էր սաստկությամբ. նրա փաթիլներն՝ անթիվ համատարած ճանճերի նման օդի մեջ միմյանց խառնվելով և՛ կարծես գո՛հ իրենց վիճակից՝ թեթև կերպով թափվում էին գետին: Քամու թեթև շունչն ընդհանուր հոսանքից երբեմն շեղում էր մի բանի փաթիլներ և հազիվ լսելի ձայնով խփում էր լուսամուտիս ապակիներին: Սենյակումս ցուրտ էր. վառարան վառում ենք

միայն հորս և Գրիգորի սենյակում: Շալի՛ մեջ փաթաթվելով, վերցրի Դոստոևսկին և սկսեցի կարդալ, թեև կարդալու ամենևին ցանկություն չունեի: Ես ուզում էի մի կերպ սպանել այդ անտանելի օրը և դրա համար պատրաստ էի ամեն բան անել: Դոստոևսկին ես երբեք չեմ սիրել. առաջ մի բանի անգամ փորձել էի կարդալ և ամեն անգամ էլ հենց առաջին երեսների վրա ձանձրացել ու շարտել էի մի կողմ, բայց այս անգամ— չգիտեմ ինչո՞ւ. նա գրավեց ինձ: Թեև սկզբում կարդում էի մեքենայաբար և կարդացածիցս համարչա ոչինչ չէի հասկանում, բայց հետզհետե մտառությունս լարելով՝ այնպիսի հետաքրքրությամբ սկսեցի կարդալ, որ ի վերջո բոլորովին անձնատուր եղա ընթերցանությանս: Զգիտեմ որքան ժամանակ էր, որ կարդում էի, երբ սենյակիս դռան բացվելն ուշադրությունս իր կողմը գրավեց: Ներս մտավ մայրս: Նա նույնն էր, ինչպես տեսնում էի նրան ամեն օր.— նույն անզգա քայլվածքը, նույն մեքենայական շարժումները, դեմքի նույն մեռած արտահայտությունը. միայն այս անգամ նրա աչքերն ավելի մեծացած էին, դեմքն ավելի գունատ էր: Ամեն տարի կաղանդի օրը միշտ, ինչպես հարկն է, առաջին անգամ ես եմ մտել մորս մոտ՝ շնորհավորելու նրա նոր տարին, բայց այս անգամ, երևի հասկանալով դրությունս և տեսնելով, որ ես երկար ժամանակ սովորությանս համեմատ չեմ մտնում իր մոտ, նա առաջինն ինքն էր գալիս ինձ մոտ: Նրա դեմքին նայելով, իսկույն հասկացա, որ այդ այդպես է: Նա մոտեցավ ինձ:

— Շնորհավոր նոր տարի, աղջիկս,— արտասանեց դողդոջուն ձայնով, գրկեց ինձ և համբուրեց ճակատս:

Այդ րոպեին հանկարծ չգիտեմ ինձ ինչ պատահեց, միայն քիչ հետո զգացի, որ ամո՛ւր, ամո՛ւր սեղմում եմ նրա մեջքը ձեռքովս, դեմքս ծածկել եմ նրա կրծքի մեջ և դառն, անտանելի դառն արտասուքները խեղդում են ինձ: Ո՛ւր չբացավ արդյոք առաջվա սառնասրտությունս, անտարբերությունս, կատաղության և ատելության զգացմունքներս,— այդպիսի բան այլևս չէի զգում. զգում էի միայն առաջվա ինձ ծանոթ վիշտը, որ այս անգամ կրկնապատիկ սաստկությամբ էր ճմլում սիրտս:

Մայրս իմ գլուխն առել էր իր ձեռքերի մեջ և ես զգում էի, որ նա նույնպես արտասվում է և քնքրորեն համբուրում մազերս: Վերջապես զսպեցի ինձ, թողի նրա մեջքը և նայեցի դեմքին: Նա նույնպես թողեց ինձ:

— Ինչո՞ւ հանգստացած սիրտս նորից վրդովեցիր,— ասացի ակամա զժկամությամբ, և զգացի, որ ձայնս այնպես չի հրնշում, ինչպես ամեն օր խոսում էի նրա հետ:

Նա, ըստ երևույթին, հասկացավ, թե դրանով ինչ էի ուզում ասել, կամաց, շատ կամաց հառաչեց և, երևի ծանր բուպեն ավելի շփոթեցնելու համար, ոչինչ չպատասխանեց. այլ միայն հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ես այս ցուրտ սենյակում նստել. խո կմրսես:

— Ես վճռել եմ այսօր այս սենյակից բոլորովին դուրս չըզալ,— ինքս էլ չիմանալով, թե ինչ բանի համար՝ բարկացած պատասխանեցի և Դոստոևսկին նորից ձեռքս առա:

— Ես քեզ ի՞նչ եմ արել, որ ինձ վրա բարկանում ես, Աննա,— կարճ լուռությունից հետո ասաց մի այնպիսի անմեղ և տխուր եղանակով, որ կարծեցի, թե սիրտս հազար կտոր արին:

— Իսկ ե՞ս քեզ ինչ եմ արել, որ ինձ այդպես տանջում ես,— աղաղակեցի, գիրքը շարտելով հատակի վրա և, դիմքս ծածկելով ձեռքերիս մեջ, սաստիկ ցնցողաբար լաց եղա:

— Երբ որ այդպես է, դուրս կգնամ,— կարծես ներողություն խնդրելով, ասաց և ուղղվեց դեպի դուռը:

— Դու ինձ չես հասկանում, մայրիկ,— բացականչեցի ես խղճահարկած և անտանելի տանջանքով:— Ես բարկանում եմ ոչ թե քեզ վրա,— դու ինձ ի՞նչ ես արել, իմ խեղճ, իմ քաղցրիկ մայրիկ,— այլ բարկանում եմ... ինձ վրա... միայն ի՞նձ վրա... հիմարությունս վրա, բնավորությանս վրա, մտածմունքներիս վրա, տանջանքներիս վրա...

— Աննա, սի՛րելիս,— իր մեղմ, տխուր, փաղաքշող ձայնով արտասանեց նա,— եթե քեզ չես խղճում, զոնե՛ ինձ խղճա: Ներկա դրությունս մի՞թե բավական չէ, որ ուղում ես նոր հոգսեր և տանջանքներ էլ պատճառել ինձ: Տեսնո՞ւմ ես ինչ եմ դառել այս մի բանի ամսվա մեջ...

— Այլևս չեմ անի, անգի՛ն մայրիկ, ների՛ր ինձ,— բացականչեցի և անհուն սիրով փաթաթվեցի նրա վզովը:

Այդ բուպեին ի՞նչ չէի անի, ի՞նչ զոհաբերություններ. միայն թե նրան հավատացրած լինեի, որ նրա յուրաքանչյուր տանջանքն ինձ համար հազարավոր տանջանքներ արժե:

Նա ձեռքով կամաց փաղաքշեց գլուխս և ասաց.

— Աննա ջան, մտածմունքների անձնատուր մի՛ լինիր և

խուսափիր մենակությունից: Ինչո՞ւ այսօր փակվել ես այստեղ և չես ուզում դուրս գալ... Ավելի լավ չի՞ լինի, որ գնաս Գրիգորի մոտ և խոսես նրա հետ կամ թե՛ եթե ուզում ես կարգալ, կարգաս նրա մոտ, որպեսզի նա էլ զբաղվի. խեղճը պառկած է մենակ:

— Դու գնա, մայրիկ, ես էլ իսկույն գալիս եմ,— շտապով ասացի՝ թողնելով նրան:— Իսկույն գալիս եմ, գնա:

Նա դուրս գնաց:

Անմիջապես լվացի աչքերս և նստեցի, որպեսզի սիրտս խաղաղի: Չէի ուզում, որ Գրիգորն իմանար, թե հուզվել և լաց եմ եղել. այդպիսի դեպքերում նա ինձ միշտ հանդիմանում էր: Երբ բավական հանգստացա, գնացի նրա մոտ: Բոլորովին հագնված՝ նա նստած էր անկողնի վրա՝ և գլուխը ձեռքին հենած՝ թիկն էր տվել բարձին. բայց իմ մտնելուն պես՝ նստեց ուղիղ և խոր նայեց աչքերիս: Ինձ թվաց, որ իսկույն հասկացավ թե ինչ էր կատարվում իմ մեջ, և շնայելով, որ այս անգամ ոչինչ չասաց ինձ, բայց նրա հայացքն էլ բավական էր, որ ես շփոթվեի, ինչպես նրա հանդիմանությունների ժամանակ: Բարևեցի և նստեցի նրա մոտ՝ աթոռի վրա:

— Շնորհավոր նո՛ր տարի, քույրիկ,— առանց բարևիս պատասխանելու, ասաց նա մի այնպիսի եղանակով, որից իսկույն իմացա, որ դրանով ուղում էր ինձ հասկացնել, թե բարևից առաջ ա՛յդ պետք էր ասել և թե այդ ասելն առաջ ինձ էր պատկանում:

— Ա՛խ, դու է՛լ,— բացականչեցի դառնությամբ,— ի՞նչ եք տեսել այդ անիծյալ նոր տարու մեջ, որ ամենքդ էլ շնորհավորում եք ինձ:

— Շնորհավոր նո՛ր տարի, քույրիկ,— կրկնեց նա առաջվանից ավելի հաստատ ձայնով և ծպտալով մեկնեց ինձ իր ձեռքը: Ես լուռ տվի նրան իմը: Սեղմեց, հետո համբուրեց և նորից թիկն տվեց բարձին:

— Նոր տարին քեզ ի՞նչ է արել, Աննա, որ նրան այդպես ատում ես,— կարճ լուռությունից հետո հարցրեց նա, անթարթ նայելով աչքերիս:

Շփոթվեցի, չիմացա ինչ պատասխանեմ: Իրավ, ինչո՞ւ նոր տարին ատում էի, ինքս էլ չգիտեի:

— Որովհետև նախապաշարմունք է,— հանկարծ և մեքենայաբար պատասխանեցի բերանիս եկածը:

— Ի՞նչը, նոր տարի՞ն, թե շնորհավորելը:

— Շնորհավորելը:

— Նա ժպտաց և նրա ժպիտը, կարծես, ասում էր՝— ինչո՞ւ ևս ասում այն, ինչ որ շեռ ուզում ասել:

— Մի՞թե նախապաշարմունք չէ այն, — նկատեց նա, — որ այնքան բարեկեցիք ինձ: Ի՞նչ զանազանություն կա անորոշ բարեկեցիքի և նոր տարին շնորհավորելու մեջ:

— Ես ոչինչ չպատասխանեցի և աչքերս վայր թողի: Զգում էի, որ այդ միջոցին մի առանձին հայացքով նա անթարթ նայում է դեմքիս:

— Գիտե՞ս ինչ կա, Աննա, — վերջապես խոսեց Գրիգորը շատ խորհրդավոր ձայնով, որ ես առաջին անգամն էի լսում նրանից ինձ հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ: — Այս վերջին ժամանակներս նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ:

Հետաքրքրության մեջ և միևնույն ժամանակ մի տեսակ անբացատրելի երկյուղով նայեցի նրան: «Ի՞նչ է ուզում ասել» ակամա հարցրի ինքս ինձ: Նա ուղղակի և շատ լրջորեն, մինչև անգամ խստորեն նայում էր աչքերիս:

— Այո, նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ, — կրկնեց առաջվա նման, — և այդ պատճառով ուզում եմ քեզ հետ այդ մասին խոսել լրջորեն: Առաջ դու միշտ ուրախ էիր, միշտ անհոգ միշտ ժպտում կաս ծիծաղում էիր, ոչ մի ժամանակ չէի տեսել որ տխուր լինեիր կամ որևիցե բանի մասին լուրջ մտածեիր, թեև մեր շուրջը, անորոշ կյանքի մեջ միշտ եղել են թեկուզ մեր անձնականությանն ուղղակի շվերաբերող այնպիսի երևույթներ, որոնց մասին արժեք և արժեք որ ամեն մեկը տխրեր և լուրջ մտածեր: Մի խոսքով դու առաջ քեզ կատարելապես երջանիկ էիր զգում... Իսկ այժմ միշտ տխուր ես, միշտ լաց ես լինում, միշտ մտածում ես: Ի՞նչ թեթև ժպիտ անգամ այլևս չեմ նկատում դեմքիդ... Այդ բոլորն, ի՞նչ արեց, այդպես էլ պիտի լինի և ուրիշ կերպ չի կարող լինել: Երբովհետև դրա համար ունենա անթիվներ, որոնք բնականաբար քեզ պետք է այդպես փոխեն: Եվ ես չեմ ուզում ասել, — և հիմարություն կլինեիր, եթե ասելիքս այդ լինեիր միայն, — թե ինչո՞ւ առաջ այնպես էիր, իսկ այժմ — այսպես, ոչ այլ ուզում եմ ասել և շեշտել, Աննա, որ այս վերջին ժամանակներս, ինչպես այդ պարզ նկատում եմ, դու շատ ես տառաջանում:

— Ի՞նչ, — մի տեսակ անոտող երկյուղով մեքենայաբար հարցրի ես և աչքերս նորից վայր թողի:

— Այն, — պատասխանեց նա լուրաքանչյուր բառն առանձին շեշտելով, — որի մարդու խելքը ոչ հասել է և ոչ կհասնի երբեք...

Ամբողջ մարմնովս ցնցվեցի. կարծես մի սարսափելի ոճիր լինեի կատարած և այդ ոճիրը հայտնի եղավ: Նա, ինչպես ինձ թվաց, նկատեց այդ, նստեց ուղիղ, թեքվեց դեպի ինձ և կամաց, կարծես զգուշությամբ, ւտավ ձեռքս:

— Անդին քույրիկս, — արտասանեց նա հանդիսավոր շշուկով, որի մեջ լավում էր և մի տեսակ պաղատանք, — թող կասկածը բնության արարչության, և մարդկային կյանքը ղեկավարող օրենքների մասին երբեք չմտնեմ մանուկ ուղեղիդ: Ոչ մի, կատարելապես ոչ մի բավարար եղրակացության չհասնելով, նա ծնում է լոկ հանցանք: Թող անմեղ սրտիդ մեջ հավատը միշտ մաքուր, միշտ հաստատ մնա, որպես շինչ լույսը: Հավատը հույս է, իսկ հույսը — կյանք: Եվ գիտե՞ս արդյոք, թե ո՞րքան ջահել ևս դու և այդ հասկում ո՞րքան անմեղ պետք է լինի հոգիդ... Աղոթք անո՞ւմ ես, — հանկարծ հարցրեց, զլուխն ավելի մոտեցնելով դեմքիս և ձայնը բոլորովին ցածրացնելով:

— Ոչ, — ակամա դուրս թռավ բերանիցս:

Նա զլուխը տխուր և հանդիմանորեն շարժեց և կարճ լռությանից հետո սկսեց բացատրել ինձ, թե ինչ է աղոթքը և ինչպիսի փրկարար զենք է նա հոգեկան և բարոյական խաղաղության համար: Եվ այնպիսի համոզիչ եղանակով, այնպիսի հանգիստ պերճախոսությամբ էր նա բացատրում, որ ես՝ ազահության մեջ լսելով հանդերձ՝ մնացել էի բոլորովին զարմացած, թե ինչպես նրա տակավին երկտասարդ ուղեղին մատչելի էին այդպիսի վերացական գաղափարները: Բայց նա կարողացավ ինձ համոզել, և երեկվանից դեռ զգում եմ, թե մի ծանր բեռ ընկել է վրայիցս:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ար ո յ ա ն

ՃԱ.

Քիֆլիս, 10 փետրվարի 1881

Սիրելի Հովհաննիս,

Դու էլ ես մեղադրում ու հանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար որ մեղադրում և հանդիմանում էր Գրի-

գորք. նրա ասելով, ես «չառ եմ մտածում»: Սակայն դու նրանից
սովորի խիստ ես դատաքննում իմ այդ վարմունքը, ասելով, թե ես
նույնակի «աթեհիստություն» եմ անում, ոտնակոխ եմ անում ամ-
բողջ մարդկության ամենասրբազան, անմեղծունակի հավատալիքի
և այդտեղ բերում ես Գյոթեի նշանավոր խոսքերը, թե՛ «մտածող
մարդու ամենամեծ երջանկությունն այն է, որ քննելին քննած
ունենա, իսկ անքննելին խաղաղ հոգով պաշտե»: Երևակայում եմ,
թե ինչ կլինեի գրությունս, եթե ապրելիս լինեի միջին դարերում.
անշուշտ Հուսի նման ինձ էլ խարույկ կրարծրացնեին: Քա՛վ լիցի,
սիրելի բույրիկ: Լուս ուղտ մի՛ շինեք: Մի՛թե գլխումս խելք է
մնացել, որ արարքներիս համար ինքս ինձ հաշիվ տամ: Ինչո՞ւ չես
մտնում գրությունս և ապա թե դատաքննում արարքներս: Ամբողջ
բարոյական աշխարհ, ճակատագրից ծանր հարված է ստացել-
նա վիրավորված և կատաղած է, որպես մի անզոր գաղան, որին
խաղաղ գրության ժամանակ սաստիկ անհանգստացրել են: Հիաս-
թափությունս մեծ է, ես դեմ առ դեմ կանգնած եմ դառն իրակա-
նությունս առաջ, որի մասին կյանքիս մեջ երբեք գաղափար անգամ
չեմ ունեցել: Շատ վատ խաղ է խաղացել ինձ հետ ճակատագիրը.
հանկարծակի և անպատրաստ, նա շարտել է ինձ այդ դա՛ն, այդ
սոսկալի իրականության առաջ և ասում է՝ հաստատուն մեա:—
Ա՛խ, թշվառականս, ի՛նչ եմ ստացել, որ ինչ տամ...

Մեր վիճակն օր-օրի վրա վատթարանում է: Մի երկու խոսքով
նկարագրեմ քեզ մեր կենցաղավարությունը, մեր ապրուստը, և
գու ամեն բան կհասկանաս: Եթե այժմ մտնես մեր տունը, շրջես
մեր սենյակները և քեզ ասեն, թե՛ այստեղ Սարոյաններն են ապ-
րում, ոչ աչքերիդ կուզես հավատալ, ոչ ականջներիդ. այն բոլո-
րը, ինչ որ կտեսնես, շատ ծիծաղելի— չեմ ասում դառն— կատակ
կլնվա քեզ:— Տան մուսյլ շինությունն և անհարմարությունները մի
կողմ թողնելով (այդ մասին կարծեմ, գրել եմ քեզ), մեր սենյակ-
ների նախկին շոռյլ, փառավոր զարդարանքների և կահավորման
հետքն անգամ չես կարող գտնել այժմ, դաշնամուրիցս, իմ սիրելի
դաշնամուրիցս սկսած մինչև վերջին բազկաթոռը, մինչև լուսամու-
տի վերջին վարագույրը— բոլորը վաճառեցին աճուրդով: Խոհա-
բարի, աղախնի և ծառաների մասին, իհարկե, ավելորդ է անգամ
խոսել. չունենք գոնե մի հատիկ ծառա, որին փողոց ուղարկե՞նք:
Ա՛րեն բանի մեջ— ուտելում, խմելում, հագնելում— սաստիկ խնա-
յողություն ենք անում, անում ենք ճարահատյալ: էլ չեմ գրում, թե

այդ բոլորը ո՞րքան զգալի է մեզ համար, այդ ինքը էլ կարող ես
երևակայել... Տանը գտնված ավելորդ ոսկեղենը և արծաթեղենը
արդեն սկսել ենք վաճառել: Առավելապես մեզ քանդում են բժիշկ-
ների վարձն ու դեղորայքը. գոնե դրանից մի զգալի օգուտ լինե-
հորս կամ եղբորս: Ահա ամբողջ շորս ամիս է, որ այդ բժիշկները
ջանասիրությամբ հաճախում են մեր տուն և շնայելով դրան, հորս
գրությունն այժմ էլ համարյա նույնն է, ինչ որ առաջ, իսկ Գրի-
գորի առողջությունն, ընդհակառակն, օր-օրի վրա ես ու ետ է
գնում....

Հա, բժիշկներ ասացի, միտս եկավ: Անցյալ անգամները
(այդ մասին, կարծեմ, քեզ չեմ գրել) հորս բժիշկը— (գու պետք
է որ ճանաչում լինես այդ պարոնին) դառնում է մեզ և ասում
է ծածուկ, թե հորս այլևս ոչինչ չի օգնիլ և իզուր համ նա է
չարչարվում (ասա խեղճն ի՛նչ է շարչարվում), համ մենք. «Եթե
ուզում եք, ասում է, այնպիսի դեղ կտամ, որ վերջնականապես
կորոշի նրա վիճակը»: Հասկանո՞ւմ ես, սիրելի բույրիկ, թե որ-
նով ինչ էր ուզում ասել. ուզում էր ասել— ձեր հոր կյանքն իմ
ձեռքին է. ուզո՞ւմ եք, ես նրան կսպանեմ... Չարմանքից, սարսա-
փից և կատաղությունից չգիտեի ինչ պատասխանեմ: Սառնասր-
տությունս կատարելապես կորցնելով, պատրաստ էի մի ապտակ
տալ նրա գեր երեսին և կտայի, եթե նա, նայելով, թե բանն ին-
չումն է, իսկույն շհեռանար: Ես աղաղակեցի նրա ետևից, որ նրա
ոտն այլևս չլինի մեր տանը: Երբ նա գնաց, ես բաց եղա, որով-
հետև որդիական ամենասուրբ, ամենաքնքույշ զգացմունքն էս
անասելի կերպով վիրավորված էին: Հարազատ հոր աննպատակ
սպանման գործի մեզ ուզում էին որ հարազատ աղջի՛կը խորհրդ-
դակից և մասնակից լինեի... Այս մասին մտածելիս անգամ մա-
զերս փշաքաղվում են և ամեն անգամ սոսկում եմ, որպես չի
զարհուրելի ոճրագործ... Տեր աստված, մի՛թե բժիշկներն այդ-
պես հեշտ կարող են խաղալ իրենց հիվանդների կյանքի հետ.
մի՛թե առանց զարհուրանքի նրանք կարող են նույնիսկ մտածել
այդպիսի բաներ... Նրանք, որոնց ուղղակի կոչումն և հոժարա-
կամ պարտականությունն է հիվանդներին կյանք տալ, ընդհակա-
ռակն՝ առաջարկում են. ունեցած կյանք էլ խել, և այդ ինչո՞ւ—
որովհետև իրենց գործից ոչինչ չեն հասկանում և, խոստովանելով
այդ բանը, չեն ուզում հրաժարվել բժշկելուց, որպեսզի չխայտա-

ուակվեն իրենք... Ավազակ մարդասպաններն ավելի խիղճ ունեն
թերևս:

Մյուս երկու եղբայրներս— Արշակն ու Գարեգինը— բավա-
կան չէ, որ անգործ են, այլ մի ծանր բեռ են դարձել մեր վզին:
Երկուսն էլ ամբողջ օրն ընկած են տանը և ձրի ուտում են, խմում:
Արշակին այլևս ոչ մի տեղ չեն պահում իր արբեցողութեան հա-
մար, իսկ Գարեգինն ինքը չի ուզում ոչ մի տեղ կանգնել: Չնայե-
լով մեր հորդորանքներին, թախանձանքներին և հանդիմանու-
թյուններին, ոչ Արշակն է ուզում ձեռք վերցնել իր արբեցողու-
թյուններից, ոչ Գարեգինն— իր ծուլութունից: Ա՛խ, հա՛յր, հա՛յր,
որքա՛ն տառապանքներ բերիր մեր գլխին... Նրա առողջութեան ժա-
մանակ, ամենքս սիրում էինք նրան և վախենում նրանից: Թողնե-
լով իր զվարճություններն ու կատակները, հարկավոր դեպքում
գիտեր լուրջ խոսել, լուրջ խորատել: Մենք աշխատում էինք այնպի-
սի անդուրեկան բան շանել, որի համար նա հանդիմաներ մեզ. իսկ
այդպիսի դեպքերում նրա հանդիմանությունները շատ խիստ էին
լինում: Կարո՞ղ էինք Գրիգորը, ես կամ Գարեգինը գեթ մի օր
առանց մի որևիցե հարգելի պատճառի ուսումնարանից ետ ըն-
կրնել, կարո՞ղ էր Արշակը՝ նրա հետ միասին ճաշի նստած ժամա-
նակ՝ մի բաժակ ավելի խմել: Իսկ ա՛յժմ: Այլևս չկա հայր. հա-
վիտյան լեցին նրա հանդիմանությունները, նրա խրատները,
այո, հավիտյա՛ն, որովհետև այն, ինչ որ կար, էլ չի լինելու.
անցյալն է՛լ չի դառնալու: Վա՛յ նրան, ով տեր շունի:

Երկու եղբայրներիս անգործ մնալը՝ մեր այս թշվառութեան
ժամանակ՝ սաստիկ մտատանջություն է պատճառում մանավանդ
Գրիգորին: Էլ ոչ մի հանդիմանություն, ոչ մի նախատինք չի
լնում, որ շխափի նրանց գլխին, բայց նրանք ուշադրություն չեն
դարձնում ոչ նրա և ոչ ինձ ու մորս վրա, երբ մենք նույնպես
սկսում ենք հանդիմանել, հորդորել, խնդրել, որ նրանք թողնեն
ձրենց պակասությունները և մի գործի կանգնեն:

Երեկ մտա Գրիգորի սենյակը: Նա այնտեղ չէր, բայց հարևան
սենյակից լսեցի նրա ձայնը. խոսում էր Արշակի և Գարեգինի հետ.

— ... մի՞թե գոնե ամոթ, պատկառանք չունեք,— ասում էր
նա:— Ախր մինչև ե՞րբ պիտի այդպես ման գաք... Տեսնում եք,
էլի, թե հետզհետե մեր վիճակն ի՛նչ է դառնում, օր կգա, որ դուք
այստեղ հացի կտոր անգամ չեք գտնիլ, որ ուտեք: Գոնե ձեզ հա-

մար, ձեր փորի համար աշխատեցեք... Եվ ի՞նչ հուսով եք այդպես
անում:

— Մի վախի, աշխարհիս երեսին ոչ ոք քաղցած չի մեռնի,
լսեցի մեծ եղբորս ձայնը, որին հետևեց երկար հորանջում:

— Եվ առանց ամոթի՞,— նկատեց Գրիգորը:— Եվ դու ըն-
դունակ կլինես ծանոթներիդ, բարեկամներիդ, թեկուզ հենց բոլո-
րովին անձնանոթ մարդկանց պարզել ձեռքդ՝ ողորմություն խնդ-
բելո՞ւ... Հա՛:

— Դեհ, շատ պետք է զահլա տանե՞ս,— բարկացած գոռաց
Արշակը: Եթե սիրտդ շատ է այրվում ծնողներիդ և քրոջդ համար,
կարող ես ինքդ աշխատել:

Դեռ կարճ ժամանակ լռություն տիրեց, հետո լսվեց Գրիգո-
րի շոր հազը:

— Դու այնքան չես մտածում, որ եթե ես— չեմ ասում քեզ
պես, փոքր ինչ առողջ լինեի, բանն երբեք այնտեղ չէի հասցնի,
որ իմ այդ պարտականությունը դու ինձ հիշեցնեիր,— հանդարտ
ձայնով պատասխանեց նա, երբ հաղը կտրեց:— Բայց դժբախ-
տաբար, այո՛, դժբախտաբար, ես ստիպված եմ լսելու քեզինից
այդպիսի խոսքեր, որքան էլ այդ ծանր լինի ինձ համար:

— Թող քույրդ աշխատի...

— Եվ դու ուտե՞ս,— աղաղակեց Գրիգորը մի այնպիսի եղա-
նակով, որից երևում էր, որ նա երբեք չէր սպասում, թե Արշակից
մի այդպիսի բան կարող է լսել:

Կարճ լռությունից հետո լսեցի, թե ինչպես նա սաստիկ զայ-
րացած մոտեցավ դռան շեմքին: Նա ներս մտավ և դուռը ամուր
շրխկացնելով փակեց ետևից: Ես արձանացած կանգնած էի սեն-
յակի մեջտեղ և չգիտեի ինչ էր կատրվում իմ մեջ. այսքանը մի-
այն գիտեի, որ մեծ եղբորս արտասանած վերջին խոսքերը, «Թող
քույրդ աշխատի»— ինձ սաստիկ ազդել էին...

— Աննա՞,— զարմացած և փոքր-ինչ վախեցած արտասանեց
նա հանկարծ տեսնելով ինձ:

Երևում էր, որ չէր սպասում, թե ես այնտեղ կլինեի: Ես չկա-
րողացա ձայն հանել և ոչ էլ շարժվել տեղիցս:

Նա կամաց մոտեցավ ինձ, կամաց առավ ձեռքերս և, սաս-
տիկ կարեկցությամբ, նայելով աչքերիս, արտասանեց դողդոջուն
ձայնով:

— Սիրելի՛ քույրիկս, տեսնո՞ւմ ես, տեսնո՞ւմ ես, որքան անգութ են նրանք...

— Ի՞նչ, ես կաշխատեմ,— սառնությամբ պատասխանեցի ես:

Նրա դեմքի վրա երևաց սաստիկ տանջանք:

— Աննա, սիրելիս, շնչաց նա, և նրա ձայնը կարծես հանգավ: Նրա աչքերը լցվեցին արտասուքի փայլուն կաթիլներով. նա խոնարհվեց և սկսեց համբուրել ձեռքերս: Ես համարյա ոչինչ չէի դգում և շարունակ կանգնած էի նույն դրություն մեջ:

Հանկարծ թողեց ձեռքս և գնաց դեպի իր մահճակալը:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիվանդ եմ,— աղաղակեց և ընկնելով անկողնի վրա, դեմքը թաքցրեց բարձի մեջ:

Այն աստիճան աղեկտուր էր նրա ձայնը, որ ցնցվեցի, և սիրտս կարծես սաստիկ, սաստիկ ճմլեցի: Ետպեցի դեպի նա: Նա ցնցողաբար հեկեկում էր և ցնցվելուց նրա ամբողջ մարմինը վեր ու վեր էր թռչում: Առաջին անգամն էր, որ տեսնում էի նրան այդպես հուսահատված և լաց լինելիս: Իսկ առաջ նրա դեմքի վրա երբեք չէի տեսել հուսահատության ոչ մի գիծ, աչքերի մեջ արտասուքի ոչ մի կաթիլ. նա միշտ խրախուսում էր մեզ, հանդիմանում, երբ տեսնում էր, որ մենք այնպես շուտ ընկնում ենք հոգով, և ամեն անգամ կարողանում էր մեզ վրա ներգործություն ունենալ: Իսկ ա՛յժմ, ա՛յժմ:

Նրա աղաղակն ու հեկեկանքն ամեն բանից էլ լավ էր բացարժույթ, թե որքան փշրված էր նրա ուժեղ կամքն արտաքին ծանր հանգամանքներից... «Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիվանդ եմ»,— աղաղակում էր նա այն ժամանակ, երբ ես նրան ասում եմ, թե պատրաստ եմ աշխատելու: Այդ խոսքերն երբեք չեմ մոռանալ. դրանք արտասանված էին այնպիսի տանջանքով և այնպիսի անկեղծ սրբտով, որից երևում էր, թե որքան անկեղծ և անհուն էր նրա եղբայրական սերը դեպի ինձ...

Ամեն կերպ աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց նա այն աստիճան հուզվել էր, որ այլևս չկարողացավ խոսել ինձ հետ: Ավելի լավ համարեցի նրան մենակ թողնել և դուրս եկա շատ ծանր տրամադրությամբ. «Թող քույրդ աշխատի» խոսքերը բնավ մտքիցս չէին հեռանում... Բայց ամենից ավելի ինձ մտատանջում էր այն հանգամանքը, որ Գրիգորի հուզմունքը անվնաս չէր կարող

անցնել նրա առողջության համար: Եվ, դժբախտաբար, այդպես էլ եղավ.— այսօր նրա դրությունը շատ վատ է:

Դեպի քեզ ունեցած սաստիկ կարոտս է, սիրելի Հռիփսիմե, որ այսքան երկար նամակներ եմ գրում քեզ.— այդ միևնույն է, թե խոսում եմ քեզ հետ: Սիրտս սաստիկ լցված է: Վշտերս ուղում եմ բաժանել մեկի հետ և բացի քեզնից էլ ո՞վ ունեմ... Ա՛խ, եթե այժմ մոտս լինեիր, միակ կարեկրիցս, ինչպե՞ս ջերմագին կսեղմեիր քեզ վշտահար կրծքիս...

Քո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

ԺԲ.

Անգին քույրիկ,

— Եղբայրս— Գրիգորը մեռավ... Արտասուքը խեղդում է ինձ. էլ ուժ չունեմ գրելու...

ԺԳ.

Թիֆլիս, 30 ապրիլի 1881

Ստացա անկեղծ ցավակցությանդ նամակը: Անշափ շնորհակալ եմ և խրախուսանքիդ համար: Առավել քան այժմ ես կարոտ եմ այդպիսի խրախուսանքների, որովհետև զգում եմ, թե ինչպես վերջին հարվածը հիմն ի վեր տապալել է ամբողջ բարոյական աշխարհս: Ես ընկած եմ, որպես մի մարդ, որ անթիվ ծանր վերքեր ստանալուց հետո՝ ստանում է և վերջին ամենասարսափելի վերքն ուղիղ կրծքին: Սակայն ես չեմ տրտնջում: Փա՛ռք և գոհություն նրան, ով տնօրինում է մարդկային բախտը: Երբ տեսնում ես, երբ զգում ես, որ տկար են ուժերդ, պետք է հպատակվես տիրապետող բարձր, անիմանալի օրենքներին, որոնց սահմանել է ինքը նախախնամողը: Եվ ես հպատակվում եմ: Մինչև այժմ հուսահատ պատերազմ էի մղում: Մոլորության անդունդն արդեն բաց էր արել իմ առաջ իր ահարկու բերանը, և քիչ էր մնում, որ կուրորեն ընկնեիր նրա մեջ: Բայց ի՞նչ շահեցի դրանից.— ա՛յն, որ տանջանքներս կրկնապատկվեցին, ա՛յն, որ մեղք գործեցի և ի վերջո ընկա հաղթված: Այո՛, ես այժմ ընկած եմ. հպարտ գլուխս անարհ կմնա: Թող այսուհետև ինչ կուզե լինի,— ես հաշտվել եմ

ամեն բանի հետ: Եվ դու չես կարող երևակայել, սիրելի Հռիփսի-
մե: թե որքան հանգիստ եմ այժմ: Եթե կուրծքս ճղեն և հանեն
սիրտս, նրան սառած կգտնեն: Կարծես ես այլևս չեմ ապրում:
Եվ այդ պատճառով, առանց գեթ մի փոքր հուզվելու, այժմ հա-
մարձակ կարող եմ նկարագրել քեզ եղբորս վերջին ժամերն ու
մահն իրենց բոլոր մանրամասնություններով: Եվ պետք է նկա-
րագրեմ: Թող քո աչքերից էլ փոքր ինչ արտասուք թափվի.— նա
արժանի է դրան:

Սա մեռավ սրանից ուղիղ երկու շաբաթ առաջ, նույն ամսի
16-ին, երկույան մոտ 5 ժամին: Այդ նշանավոր օրը շատ լավ
հիշում եմ: Գարունն այստեղ շատ վաղ եկած լինելով, եղանակը
հիանալի էր և այնքան տաք, որ մինչև անգամ լուսամուտները
բաց էինք արել: Մեր տեղափոխվելուց հետո, առաջին անգամն էր,
որ մենք այս տանը պարզ օդ էինք ծծում: Գրիգորը պառկած էր
լուսամուտի առաջ. երկու օր առաջ նա խնդրել էր, որ մահճակալն
այնտեղ տեղափոխենք: Վերջին անգամ ուզում էր տեսնել գաբ-
նան պայծառ արևը, նայել կապույտ երկնքին և տեսնել, թե ինչ-
պես ուրախ ծիծեռնակները գալիս նստում են բակում կապած
թուկի վրա, օրորվելով ճիվում են և նորից թռչում գնում: Այդ
հինգերորդ օրն էր, որ այլևս չէր կարողանում վեր կենալ անկող-
նից: Մենք բոլորովին չէինք կարծում, թե այդ օրը կմեռներ,
որովհետև մեռնելուց մի քանի ժամ առաջ նրա դրուժյունը նույնն
էր, ինչ որ մի քանի օր առաջ, մինչև անգամ լավ էր: Բայց երևի
ինքն այդ իմանում էր, որովհետև նույն օրն առավոտյան հա-
տուկ խնդրեց ինձ, որ շնուանամ մոտից: Այդ օրը սովորականից
ավելի քնքույշ էր թե՛ դեպի ինձ և թե՛ դեպի մայրս, որի մի ոտը
հորս սենյակումն էր, մյուսը նրա մոտ: Այդ օրը սովորականից
շատ էլ էր խոսում ինձ հետ: Իսկ երբեմն մերթ ուրախ էր լինում,
մերթ հանկարծ տխրում և մտածություն մեջ ընկնում: Մի անգամ
էլ ուրախ խոսելուց հետո, հանկարծ լռեց, գլուխը դարձրեց դեպի
լուսամուտը և դուրս նայելով, ընկզմվեց մտածությունների մեջ:
Չուզեցի խանգարել նրան, և փոքր ինչ կուսնալով դեպի նա, սկսե-
ցի նայել դեմքին: Աստված իմ, որքան փոխված էր այդ դեմքը,
իմ ճանաչած սիրուն, կանացի դեմքը.— նիհար, շոր, գունատ,
կարծես մի կաթիլ արյուն անգամ չկար նրա երակների մեջ: Փոք-
րիկ, կանոնավոր քիթը, որ միշտ ներդաշնակ գեղեցկություն էր
տվել նրա դեմքին, կարծես սպաստիկ մեծացած, դուրս էր ցցվել

սեղմված պնչերով: Աչքերը խոր էին ընկել և մեծացել, իսկ պարզ,
լայն ճակատը կարծես ավելի լայնացել էր: Չգիտեմ ինչ էր պատ-
ճառը, բայց ինձ թվում էր, թե առաջին անգամն եմ տեսնում
նրան այդքան փոխված: Երկար ժամանակ նա անշարժ կար նույն
դրուժյան մեջ: Մի ինչ-որ անորոշ զգացմունք, կարծես, չէր թող-
նում ինձ, որ խանգարեմ նրա մտածությունները. իսկ ինձ թվում էր,
թե այդ մտածությունները թանկ արժեն նրա համար: Լուռ և խո-
րին վշտով նաչում էի նրա դեմքին. երբ հանկարծ նրա շրթունք-
ները բացվեցին և նա կամաց, շատ կամաց, կարծես ինքնիրեն
շշնջաց.

— Ի՞նչ սիրուն բան է գարունը... Ակամա սիրում ես կյան-
քը, ինչքան էլ որ լի լինե՞ր ձախորդություններով... ակամա ուզում
ես ապրել, սիրել և...

Լռեց և դեմքը կամաց դեպի ինձ դարձրեց.

— Ուղիղ ասա, քույրիկ,— առաջվա նման դարձյա՞լ մտա-
ծում ես...

— Ոչ, Գրիգոր, ես ւզոթում եմ,— պատասխանեցի ջերմե-
ռանդ զգացմունքով:

Տեսա, թե ինչպես նրա դեմքը սայծառացավ: Նա առավ
ձեռքս և սեղմեց:

— Աղոթի՛ր, սիրելի՛ քույրիկ,— պատասխանեց, կարծես ուժ
ստացած:— Աղոթի՛ր, միայն աղոթքը կարող է փրկել քեզ կյան-
քիդ ծանր րոպեներում... Հավատա ինձ, որ երբեք չես զղջա. եթե
շմոռանաս իմ այս անկեղծ խորհուրդը: Ծշմարիտ է, թեև կյանքի
ձախորդություններն երբեմն շատ մոլորությունների պատճառ են
դառնում, բայց մարդս այդպիսի դեպքերում միշտ աչքի առաջ
պիտի ունենա, թե ո՞վ և ի՞նչ է ինքը, երբեք չպիտի մեռցնե իր
մեջ հավատը, հույսը, երբեք չպիտի մոռանա աղոթել, կարծելով
թե այդպիսով ինքը վրեժխնդիր է լինում.— այդ շափից դուրս ան-
մտություն կլինե՞ր մարդու կողմից... Հավատա ինձ, որ ձախոր-
դություններն ու թշվառությունն էլ ունեն հոգեկան իրենց վսեմ
քաղցրությունը, ինչպես առողջությունն ու երջանկությունը, միայն
թե մարդ բնավ չկորցնե՞ր հավատը, հույսը, բնավ չմոռանար աղո-
թել... Այդ սովորեցրել է ինձ ինքը կյանքը, և դու առանց կասկա-
ծելու հավատա ինձ:

Ես լսում էի նրան խորին երկյուղածությամբ. լսում էի ոչ
թե իբրև մի քսան տարեկան անփորձ երիտասարդի, այլ որպես մի

պատկառելի, փորձութեան բովից անցած ծերունու, մի երկնառաք մարգարեի, որ տարածում է աստծո խոսքը... Բայց հանկարծ նրան լսելիս՝ մի ինչ-որ անորոշ երկյուզ պաշարեց ինձ: «Այս ի՞նչպես է խոսում սա այսօր» — այդ հարցն ակամա ծագեց ցլխումս: Է. և նա խոսում էր մի ուրիշ տեսակ, ոչ այնպես, ինչպես ամեն անգամ խոսում էր այդպիսի բաների մասին. նրա ձայնը հնչում էր տխուր, բայց մի ինչ-որ վեհ, սրբազան ոգևորութեամբ: Նա նայում էլ էր ուրիշ տեսակ: Նրա հայացքը վառվում էր. դրանով կարծես ուզում էր ուժ տալ իր խոսքերի ազդեցութեանը...

— Գրիգոր, ինչո՞ւ այսօր այսպես ես խոսում, — շարունակեց նայով դիմանալ, հարցրի կարճ լուռությունից հետո:

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց քնքշորեն, նայեց աչքերիս և մի տեսակ օտարոտի կերպով ժպտաց: — Որովհետև պետք է... մեռնեմ, — ավելացրեց հանդարտ ձայնով, բայց վերջին բառն արտասանեց այնքան կամաց, որ հազիվ լսեցի:

Զգիտեմ այդ թույլին ինչ պատահեց ինձ, միայն ամուր գրկեցի նրան. կարծեցի, թե նույն թույլին հավիտյան պիտի անհետանար աչքիս առաջից:

— Գրիգոր, իհարկե, կատակ ես անում, — շնչացի, ինքս իմ ձայնից վախենալով:

Գարձյալ նայեց աչքերիս, և տեսա, թե ինչպես ժպիտը հանկարծ անհետացավ նրա դեմքից և այդ դեմքն ընդունեց տխուր, վշտալից արտահայտություն: Նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն երկար նայեց աչքերիս և դեմքը շրջեց դեպի լուսամուտը: Այժմ նայում էի նրան համարյա սարսափով. համ ուզում էի փախչել նրանից, համ գրկիցս բաց շթողնել...

Զգիտեմ որքան ժամանակ այդպես անցավ, երբ նա, շարունակ դուրս նայելով, առաջվա նման, բայց այս անգամ շատ տխուր ձայնով շնչաց.

— Հիշո՞ւմ ես, քույրիկ, — այն ժամանակ մենք գեռ շատ փոքր էինք. ես տասը տարեկան էի, դու՝ յոթ, — գնացել էինք տետրակներ առնելու և ետ էինք գալիս: Ճանապարհին մեզ մի կատաղած եղ պատահեց: Ամենքն երկյուզից մի կողմն էին փախչում և թաքնվում առաջին պատահած տեղը: Մենք շատ վառ տեղովն էինք անցնում. այնտեղ ոչ խանութ կար, ոչ բակ, որտեղ մենք էլ կարող լինեինք թաքնվել: Ճարահատյալ կանգնեցինք այնտեղ գտնված մի տան պատի տակ: Եզր մոտենում էր: Գունա-

թափ և սաստիկ երկյուղով դու սեղմվեցիր ինձ. ես կանգնեցի առաջդ, որպեսզի եզանը դիմադրեմ և պաշտպանեմ՝ քեզ նրա հարվածից: Արյուն կտրած աչքերով՝ եզն ուղղակի ինձ վրա եկավ և կանգնեց մեր առաջ: Ես սարսափից ոչ կարողացա աղաղակել, ոչ շարժվել, միայն բնազդմամբ մի կողմ սեղմվեցի և ետևիցս երկու ձեռքով ամուր բռնեցի քեզ: Եզր կանգնեց, կանգնեց, նայեց, նայեց մեզ, հանկարծ փոնջացրեց, շուտ եկավ և, պոչը տատանելով, վազեց միևնույն ուղղությամբ: Մենք ազատվեցինք: Ես նայեցի դեմքիդ՝ և կարծես, այժմ էլ տեսնում եմ այդ դեմքը. սաստիկ գունաթափ, սարսափից շոած, անմիտ աչքերով, դու ամբողջ մարմնով դողում էիր, առանց թողնելու ինձ՝ շարունակ նայում էիր եզան ետևից, կարծես նա դարձյալ շուտ պիտի գար մեր կողմը և առաջվա նման պիտի մոտենար մեզ այս անգամ հարուտալու դիտավորութեամբ: Բայց եզը շուտ եկավ մի ուրիշ փողոց և շքացավ մեր աչքերից: Տեսա, թե ինչպես դու ազատ շունչ քաշեցիր, լուռ նայեցիր ինձ, մի տեսակ օտարոտի, բայց շատ անշնորհ կերպով ժպտացիր, կամ ավելի ճիշտ է ասել՝ ծամածռեցիր դեմքդ և հանկարծ լուրջ եղար: Թեև, իհարկե, ես չփրկեցի քեզ եզան հարվածից. բայց այդ թույլին պատրաստ էի գոհ գնալու եզանը, միայն թե քեզ ազատած լինեի, շնայելով, որ սարսափն ինձ էլ էր կաշկանդել: Այնուհետև ինչպիսի՞ հպարտութեամբ և հրճվանքով հիշում էի այդ անցքը. մտքումս միանգամից տպավորվել էր, որ քեզ ազատողն ես էի...

Նա լոնց և մնաց անշարժ, անթարթ դեպի դուրս նայելով: Երևում էր, որ մանկական այդ հիշողությունն այդ թույլին էլ քաղցր էր նրա համար, և նա չէր ուզում հեռացնել այդ հիշողությունն իր գլխից: Ես էլ չէի համարձակվում խանգարել նրա այդ քաղցր հիշողությունը: Իրավ, ի՞նչ սքանչելի ժամանակներ էին այդ...

Մանկության օրեր, երազի նման
Անցաք. գնացիք. այլ չեք դառնալու...

— շնչաց նա, կամաց հոգոց հանեց և նայեց ինձ:
— Գրիգոր, — ինչո՞ւ հիշեցրիր ինձ այդ անցքը, — հարցրի:
— Ինչո՞ւ, — արտասանեց նա հուսահատ ձայնով. — նրա համար, որ ես այժմ այլևս ոչ մի բանից չեմ կարող քեզ ազատել...

Զգացի, թե ինչպե՞ս սիրտս, սաստիկ ցավ տալով, թրթռաց, գլուխս ակամա խոնարհվեց նրա կրծքի վրա, և հուսահատութեան հեկեկանքը սկսեց խեղդել ինձ: Այդ ըոպեին արդեն աներկբա զգում էի, թե ինչպես մի աներևութ զորութուն սկսում էր կամաց-կամաց բաժանել նրան ինձից հավիտյան...

Ճաշին, բացի կես բաժակ կաթից, ոչինչ չտոավ բերանդ: Նկատում էի, թե ինչպես կամաց-կամաց թուլանում էր նա, բայց ուշքը մինչև վերջին շունչը վրան էր: Մեռնելուց մի ժամ առաջ ուզեց տեսնել հորը: Մայրս, որ, ըստ երևութին, արդեն սկսել էր հասկանալ, թե բանն ինչումն է, կատարեց նրա խնդիրքը: Շուտով հորս՝ թևից բռնած՝ զգուշությամբ ներս բերեց և զգուշությամբ նստեցրեց հիվանդի մահճակալի առաջ՝ աթոռի վրա: Հայր և որդի նայեցին միմյանց. հորս հայացքը նույն անմիտ, նույն անզգա հայացքն էր. սակայն այս անգամ այդ հայացքի մեջ նկատվում էր փոքր ինչ հետաքրքրություն, իսկ եղբորս հայացքը... Ինչքան սեր, կարեկցություն, վիշտ և հուսահատություն կար այդ հայացքի մեջ, հորը հավիտյան մնաս բարյավ ասող այդ լուռ վերջին հայացքի մեջ... Առավ հոր ձեռքը, ուզեց բան ասել, բայց ոչ մի ձայն դուրս չեկավ բերանից: Միայն խոնարհվեց և շրթունքը կպցրեց նրա ձեռքին:

- Այս ո՞վ է, — կամաց հարցրեց հայրս, նայելով մորս:
 - Գրիգորն է... Չե՞ս ճանաչում, — հազիվ կարողացավ արտասանել խեղճ մայրս, որովհետև արտասուքը խեղդում էր նրան:
 - Ոչ, չեմ ճանաչում, — պատասխանեց հայրս և, փոքր ինչ լռելուց հետո, հարցրեց. — հիվանդ է:
 - Այո:
 - Ծն էլ եմ հիվանդ, խեղճ տղա, ես էլ եմ հիվանդ, — արտասանեց հայրս, կարծես, սնաստիկ կարեկցությամբ և, ձեռքը հեռացնելով Գրիգորի շրթունքից, սկսեց շոյել նրա գլուխը:
- Այլևս չկարողացա դիմանալ — սիրտս պատռվում էր — և շտապով դուրս գնացի, որպեսզի այլևս ոչինչ չտեսնեմ, ոչինչ չլսեմ...

Երբ քառորդ ժամից հետո դարձյալ ներս մտա, մայրս հորս արդեն դուրս էր տարել: Գրիգորը պառկած էր երեսն ի վեր և ձեռքով ծածկել էր դեմքը: Երբ մոտեցա նրան, ձեռքը հեռացրեց դեմքից: Ինչքան վիշտ տեսա այդ դեմքի վրա... Աղերսող հայացքով նայեց ինձ և առավ ձեռքս:

— Աննա՛, — արտասանեց դողդողուն ձայնով, — դու գիտես, թե ինչպես կնայես հայրիկին ու մայրիկին: Բացի քեզնից, նրանք ո՛չ ոք չունեն. օգնիր նրանց, ինչպես կարող ես:

Ապա սեղմեց ձեռքս, թողեց և պատասխան չպահանջեց. շուտահանջեց արդյոք նրա՞ համար, որ հասկանում էր, թե որպիսի ծանր սարտականություն էր դնում ինձ վրա, թե՞ նրա համար, որ հույս ուներ ինձից, — շեփեմ, միայն այդ մասին այլևս ոչինչ չխոսեց:

Նրա մահվան ներկա էինք միայն ես, մայրս և թոմաս Գասպարիչը, որ հենց նոր էր եկել և, իմանալով թե բանն ինչումն է, սաստիկ տխուր նստած էր մի կողմը: (Եղբայրներս՝ եղանակը լավ լինելու պատճառով՝ այդ օրը դուրս էին գնացել և դեռ տուն չէին եկել. ո՞վ գիտե որտեղ էին թափառում): Նա խնդրեց, որ քահանա կանչենք: Թոմաս Գասպարիչը գնաց քահանայի ետևից: Քահանան եկավ: Ինչպիսի՞ սրբազան ջերմեռանդությամբ ընդունեց հաղորդությունը... Մեռնելուց առաջ համբուրեց մորս ձեռքը, հետո — իմը, իսկ ամենից վերջը՝ թոմաս Գասպարիչինը, որն, այլևս չկարողանալով դիմանալ, սկսեց երեխայի նման լաց լինել: Այնուհետև վերջին հայացքը — վշտալից, աղերսող հայացքը — ձգեց ինձ վրա և համարյա նույն ըոպեին էլ հողին ավանդեց... Ոչ, հոգին չավանդեց, — հողին ավանդելիս, ասում են, մարդ սարսափելի է լինում. բայց այդպիսի բան ես բոլորովին չնկատեցի նրա մեջ, — այլ աչքերը փակեց և քնեց, քնեց, որպեսզի այլևս երբեք չարթնանա... Երբ աչքերը փակեց, ես բոլորովին չէի կարծում, թե մեռավ, բայց մայրս այդ իսկույն հասկացավ: Նա նախ մի տեսակ բուրբ, անմիտ հայացքով մեքենայաբար նայեց ինձ, հետո թույլ, շատ թույլ ձայնով, կարծես ուժասպառ ճշաց և, գլուխը դնելով մեռած որդու գլխի մոտ՝ բարձի վրա, մի ձեռքով գրկեց նրա կուրծքը: Սաստիկ մի դող ցնցեց ողջ մարմինս. ես հասկացա, որ եղբայրս մեռավ: Աչքերս մթնեցին, ծնկներս թուլացան և այնուհետև այլևս ոչինչ չզգացի: Երբ ուշքի եկա, տեսա, որ պառկած եմ սենյակումս՝ մահճակալի վրա, մայրս նստած է կողքիս՝ սառը, զուլակումս՝ մահճակալի վրա, մայրս նստած է կողքիս՝ սառը, զուլակումս, շոր դեմքով, իսկ թոմաս Գասպարիչը — դիմացը՝ աթոռի վրա, վշտից սառած ու կուլ եկած: Սկզբում կարծեցի, թե առավոտ է և նոր եմ զարթնում, բայց երբ նայեցի մորս, նայեցի թոմաս Գասպարիչին, նայեցի շուրջս, դարձյալ մորս, դարձյալ թոմաս Գասպարիչին, — արդեն եղելությունը պարզվեց ինձ համար:

Եվ մինչև հիմա էլ դարմանում եմ, թե այդ ժամանակ ի՞նչպես կարողացա այնքան հանգիստ լինել.— ո՛չ մի հառաչանք, ո՛չ մի արտասուքի կաթիլ, ո՛չ մի դառնութուն, ո՛չ մի վիշտ. կարծես մեռած էի և զգում էի, որ մեռած եմ: Ասում էին կեր՝ ուտում էի, խմիր՝ խմում էի, հագիր՝ հագնում էի, բեր այսինչը՝ բերում էի, տար այսինչը՝ տանում էի, արի՛ գալիս էի, գնա՛ գնում էի, մի խոսքով՝ անում էի, ինչ որ ասում էին, և արածս ոչ հասկանում էի, ոչ զգում: Եվ եթե այժմ հարցնես ինձ, թե ինչպես թաղեցինք եղբորս, ով կար հուզարկափորությանը և այլն,— ոչինչ չեմ կարող ասել: Այսբանը միայն մութ կերպով երազի նման հիշում եմ, որ ինձ սևեր հագրին, ձեռքս մի թաշկինակ դրին, թեև թաշկինակի կարիք չունեի, ձեռքիցս բռնեցին, տարան եկեղեցի, և դարձյալ ետ բժրին: Այս էլ հիշում եմ, որ եկեղեցում համբուրեցի նրա ճակատը, դարձյալ համբուրեցի, դարձյալ... էլ ոչինչ չեմ հիշում: Իսկ այժմ, երբ այդ ժամանակից անցել է մի ամբողջ երկու շաբաթ, երբ ամեն օր մտնում եմ նրա սենյակը և ամբողջ ժամերով՝ ձեռքերս խաշած՝ նստում եմ նրա դատարկ մահճակալի վրա,— ի՞նչ եմ զգում ես... Փառք և գոհություն նրան, ով տնօրինում է մարդկային բախտը: «Աղոթքը, միայն աղոթքը կարող է փրկել քեզ կյանքիդ ծանր րոպեներում»— ասաց նա: Օրհնեյալ լինի քո հիշատակը, իմ սիրելի, իմ անդին եղբայր:

Քո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

ժ.Ռ.

Քիֆլիս, 27 հունիսի 1881

Սիրելի Հովհաննես,

Նամակ ես պահանջում. ի՞նչ գրեմ, ի՞նչ ունեմ գրելու, ի՞նչ կարող եմ գրել, երբ շուրջս և ներսս կատարյալ դատարկություն է տիրում: Ոչինչ չկա, ոչ մի հիմնավոր բան, որից կարողանայի ամուր կպչել՝ շանհետանալու համար, որի վրա կարողանայի վերջնականապես կենտրոնացնել թափառող մտքիս ընթացքը՝ չմոլորվելու համար: Երևակայիր մի անհուն անտակ խորխորատ անվերջ տարածության մեջ, որտեղ ընկել է մարդ. ես տարածում է ձեռքերն այս ու այն կողմը, արպեսդի մի բան գտնի, որից կա-

րողանա բռնել՝ ավելի խորը շրնկնելու համար, բայց միշտ հանդիպում է դատարկ տարածության, և նա շարունակ ընկնում է ցած, ընկնում է անվերջ, մինչև անգամ ոտների տակ հատակ չգտնելով.— ես այդ դրության մեջ եմ: Ըշմարիտ է, կա իմ մեջ մի զգացմունք, որի համար պարտական եմ մեռած եղբորս, և թեև այդ զգացմունքը շատ անգամ բարերար ներգործություն է ունեցել տանջված հոգուս վրա, բայց... անդին քույրիկ, հասկանո՞ւմ ես, թե որքան երկտասարդ եմ ես դեռ և թե սիրտս, հոգիս բնականաբար դեպի ինչը պիտի ձգտեն: Ես... Ախ, բավական է. թողնենք այն, այլևս սիրտ չկա:

Եղբորս մահն, իհարկե, անհետևանք չէր կարող անցնել ոչ ինձ և ոչ մորս համար՝ մանրավանդ մեր այս թշվառության՝ ժամանակ: Մայրս անմիջապես ընկավ անկողին և մոտ մի ամիս շարունակ պառկած էր: Նրա և հորս միակ խնամատարն ես էի, թեև ես էլ պակաս հիվանդ չէի զգում ինձ: Նրա անկողնից վեր կենալն ու իմ պառկելը մեկ եղավ. կարծես դիտմամբ իրար խոսք էինք տվել այդպես անելու: Ես նրանից ավելի կարճ ժամանակ էի պառկած և ահա մի շաբաթ է ինչ վեր եմ կացել: Այժմ ինձ սաստիկ թույլ եմ զգում. երկար չեմ կարողանում ման գալ կամ որևիցե բան շինել, շուտով հոգնում եմ, ուզում եմ նստել կամ թիկն տալ: Գրիչն էլ այժմ դժվարությամբ եմ շարժում ձեռքիս: Անցյալ օրը նայեցի հայելում, և ինքս ինձնից սարսափեցի: Ակամա վերցրի անցյալ տարվա լուսանկարս և համեմատեցի.— ինչքան փոփոխություն... չէի ուզում հավատալ, թե այդքան փոխվել եմ: «Կամ այս իմ լուսանկարս չէ, կամ թե հայելին է ինձ խաբում»— ասում էի ինքս ինձ: Լուսանկարը ներկայացնում է մի գեղեցիկ, մի կայտառ օրիորդ, որի աչքերն երջանկությամբ և շարճճի կերպով ժպտում են, իսկ հայելու մեջ տեսնում էի սաստիկ նիհար, սաստիկ գունատ, կարծես ծերացած մի աղջիկ, որի անկենդան, մեքենայական հայացքը, կարծես, ասում է... ի՞նչ է ասում.— որոշ ոչինչ, բայց մի բան ասում է, որ ոչ ինքն է հասկանում, և ոչ ուրիշը կարող է հասկանալ... Դառնացած գեռ շարտեցի լուսանկարս և հեռացա հայելուց...

Այստեղ սաստիկ շոգեր են: Ամառանոցի սովոր լինելով, շատ դժվարությամբ եմ կարողանում դիմանալ: Համարյա ողջ օրը սենյակիցս դուրս չեմ գալիս: Միայն գիշերներն և առավոտյան կարո-

զանում եմ ազատ օղ շնչելու ներքի՛ր, սիրելիս, սաստիկ հոգնեցի-
էլ շինչ շնմ կարող գրելու

Ընդունիր կարտաւիր համբույրներս:

Քս Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

ԺԵ.

Փիֆիս, 25 հունիսի 1881

Սիրելի Ղոխփսիմե,

Այժմ փառք աստուծու, բավական լավ եմ զգում ինձ, միայն շուգերն են սաստիկ նեղացնում: Երբեմն երեկոները, լավ եղանակ-
ներին, դուրս եմ գնում փոքր ինչ զբոսնելու և շուտով էլ վերա-
դառնում եմ: Հարցնում ես՝ մի՞թե եղբայրներս դարձյալ պարապ
են: Ոչ, մեր նախկին հարուստ «բարեկամներից» մեկը վերջապես
«խղճաց» մեզ և երկուսին էլ ընդունեց իր մագաղինը, բայց այն
պայմանով, որ նրանք իրենց լավ պահեն, եվ այժմ, փառք աստու-
ծո, նրանք տակավին իրենց լավ են պահում, և եթե բանը միշտ
այդպես գնա, մենք գոհ կլինենք: Այդ շատ լավ եղավ. եթե եղ-
բայրներս դարձյալ պարապ մնային, հավատա՛ որ քաղցած կը-
մեռնեինք: Մորս հիվանդության միջոցին մեր վերջին կոպեկները
ձեռքներիցս գնացին, և մենք մնացե՛լ: Ինչ տարակուսած՝ թե ինչ
պիտի անենք: Այժմ եղբայրներիս գործի կանգնելով, կարող ենք
փոքր ի շատե տանելի կյանք ունենալ:

Ես արդեն վերջնականապես հաշտվել եմ դրությանս հետ,
ներկան ինձ այնպես սարսափելի չի թվում, ինչպես երևակա-
յում էի առաջ: Միայն եղբորս վաղահաս մահը սրտիս մեջ թողել
է մի այնպիսի խոց, որ երբեք և ոչ մի բանով չի կարող բուժվել:
Ամեն օր, ամեն ժամ նա կարծես կենդանի կանգնած է աչքիս
առաջ, իսկ երազումս համարյա ամեն գիշեր տեսնում եմ նրան:
Նրա մեռնելուց հետո առանց տանջվելու չէի կարողանում մոտե-
նալ նրա գրքերին և տետրակներին: Ամեն անգամ, որ տեսնում էի
այդ գրքերն ու տետրակները պահարանում ջրառնայ իսկույն մի
տեսակ սաստիկ-սաստիկ ճմլվում էր սիրտս և անցյալի հիշողու-
թյունները մեկը մյուսի ետեից անամա զարթնում էին իմ մեջ:
Բայց երեկ— չգիտեմ ինչու— սիրտս ձգտում էր գեպի այդ յեր-
բերն ու տետրակները. ուզում էի քրքրել նրանց, ուզում էի թեր-

թել, ուզում էի ծայրեծայր կարդալ տետրակները. և ինձ թվում է,
թե այդպիսով նա ինքը՝ կենդանի կանգնած իմ առաջ՝ խոսելիս
կլինի ինձ հետ: Այդ պատճառով մոտեցա պահարանին և բաց
արի դուռը: Գրքերն ու տետրակները դարսված էին իրենց կարգով,
այնպես, ինչպես նա վերջին անգամ ինքն իր ձեռքով դարսել էր:
Կարգապահությունն ու մաքրությունն առհասարակ նա սաստիկ
սիրում էր, և ես երբեք չէի տեսել, որ նրա գրքերը կամ տետրակ-
ները խառնիխուռն թափված լինեին. ամեն ինչ իր տեղը, ամեն ինչ
մաքուր: Բայց այդ անգամ գրքերի և տետրակների վրա բավական
փոշի էր նստել: «Իսկ նրա վրա ահագին շերտ հող էր նստած»—
մտածեցի ես, զողորուն ձեռքով մի առ մի վերցրի գրքերն և սկսե-
ցի փոշին սրբել: Այդ վերջացնելուց հետո, վերցրի բոլոր տետրակ-
ները, ցած բերի և, նախապես նրանց վրայից էլ փոշին սրբելով,
սկսեցի մի առ մի թերթել: Այդ բոլորն ուսանողական տետրակներ
էին, որոնց մեջ իրեն հատուկ մաքուր և գեղեցիկ գրերով գրել էր
դասերը: Այդ տետրակների մեջ գտա և նրա հիշատակարանը:
Ինչպես մի անգին գյուտի վրա, վրա ընկա այդ տետրակին և ահա-
գին հետաքրքրությամբ սկսեցի թերթել: Ա՛խ, ինչպե՛ս տրոփում
էր սիրտս, ինչպիսի՛ տանջանքով և սիրով սեղմում էի այդ տետ-
րակը սրտիս, ինչպե՛ս չերմագին համբուրում էի այն և թրջում
արտասո՞քով... Մի անգամ, հրե կգաս այստեղ, սիրելի Ղոխփսիմե,
այդ տետրակը կկարդամ քեզ մոտ, և կտեսնես, թե ինչպիսի տղա
էր նա. այդ տետրակի մեջ նա թափել էր իր բոլոր միտքն ու հո-
գին: Բայց այժմ ես այնտեղից կարտագրեմ նրա բանաստեղծու-
թյուններից մեկը (հիշատակարանի մեջ բավական թվով բանաս-
տեղծություններ էլ ունի գրած), որ, ինչպես ամսաթիվը ցույց է
տալիս, նրա վերջին գրածն է և գրել է մահից մի շաբաթ առաջ:
Այդ բանաստեղծությունը մի ամփոփ գաղափար կուս քեզ նրա
հոգեկան աշխարհից:

Հասել է ժամը: Ելա՞նք նորարաց.
Մանուկ արևս պիտի խավարի.
Դեռ կյանք չտեսած, դեռ չվաստակած՝
Մարմինս հողը պիտի ավերի:

Ա՛խ, ինչպե՛ս, ինչպե՛ս ուզում եմ ապրել,
Ապրել և գործել, գործել և տոկալ,
Ինչպես չերմագին ուզում եմ սիրել.
Ամենքի համար աղոթել և լալ...

Խնդճ, անբախտ եղբայր... Ինչպիսի կյանքի ծարավ, ինչ-
քան անկեղծ, խոր զգացմունք, ինչքան տանջանք... Մի՞թե այդ-
պիսի հղբորը երբևէ կարելի է մոռանալ, իմ անգին թուրքի-
ճրեկվանից զե անընդհատ մտածութեմ եմ նրա մասին և որքան
շատ եմ մտածում, այնքան ավելի եմ զգում, թե որքան մեծ և ան-
փոխարինելի է իմ կորուստը: Գիշերս բոլորովին չկարողացա քնել-
ակամա արտասուքը հանդարտ հոսում էր աչքերիցս և թրջում էր
գեմքս. անկողինս— և ես շողողուն ձեռքերս սաստիկ հուսահա-
տությամբ ու տանջանքով տարածում էի օդի մեջ՝ գոնե նրա ուր-
վականը գրկելու համար... Ա՛խ, նրա հիշատակարանն ամեն ինչ
տակնույժբա արեց իմ մեջ: Դարձյալ սկսում եմ առաջվա նման...
Ո՛ր, այլևս ոչինչ չեմ գրի այս մասին. միշտ միևնույն երգը...
Գուցե արգեն ձանձրացրել եմ քեզ:

Մեծաբարյա՛ւ, իմ սիրելի թուրքիկ, ցնոր գրություն:

Քո Աննա Սարոյան

ԺԳ.

Քիֆիս, 16 օգոստոսի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Խորհուրդ ես տալիս, որ շատ շուրջվեմ, և խնդրում ես, որ
եղբորս հիշատակարանն ուղարկեմ քեզ, որպեսզի այլևս տեղից
չունենաւ հուզվելու: Եւ էլ եմ հասկանում, որ շատ հուզվելը նեխ-
կա դրությանս մեջ ինձ վնասակար է, բայց մի վախենա. հիշա-
տակարանը գտնելուս առաջին օրն էր, որ այնպես հուզվում էի,
այժմ զսպում եմ: Ուրեմն, սիրելիս, հիշատակարանը կմնա ինձ
մոտ. ողջ կյանքումս չեմ բաժանվի նրանից, չեմ բաժանվի այն
պատճառով միայն, որ նա ինձ համար անգին է և միշտ էլ անգին
կմնա:

Դարձյալ բանը թարսվեց և մեծ եղբայրս իր հին աստվածը
միտը բերեց: Մեր «բարեկամն» էլ փոնգեց նրան, և իրավունք
ունենր, որովհետև եղբայրս դարձյալ սկսել էր խմել. ստացած
ոտճիկից էլ ոչ մի կոպեկ տուն չէր բերում: Է՛հ այդպես էլ կար-
ծում էի. այբիցողությունն այնպես չէ բույն զբեւ նրա մեջ, որ նա
երբևէ կարողանա դրանից ձեռք վերցնել: Դրա համար կամք է

հարկավոր և փոքր ինչ՝ ժուժկալություն, իսկ եղբայրս զուրկ է
թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից. անգործ մնալն ու խմելը նրա համար
ամեն բանից քաղցր է: Իսկ փոքր եղբայրս դարձյալ այնտեղ է և,
պիտի ասած, կարողացել է ծուլությանը հաղթել և աշխատում է:
Բայց նրա ստացած ոտճիկն ի՞նչ պիտի անի մեր այնքան, թեկուզ
սաստիկ շահավորած, կարիքներին: Մայրահեղ աղքատությունը
սպանում է թակելու մեր դուռը... Մայրս ուզում է տունը ծախել,
բայց ես չեմ թողնում, դրանից ստացած փողն էլ շուտով կհատնի
(մանավանդ, որ տունն անհամեմատ պակաս են գնահատում),
այնուհետև ի՞նչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի վճարենք բնակարա-
նի վարձը... Ոչ, անմտություն կլինենր հոգսերի վրա նոր հոգսեր
ավելացնել: Երևակայում եմ, թե որքան դժվար է մի անից մյուսը
տեղափոխվել, թե որքան անտանելի է տանտիրոջից միշտ անարգ-
ված լինել տան վարձը ժամանակին չվճարելու համար... Ոչ, հա-
զարապատիկ ավելի լավ է մեռնել թեկուզ քաղցած, բայց ականջը
հանգիստ՝ սեփական տան հարկի տակ: Սեփակա՛ն տանը, սեփա-
կա՛ն տանը... ուրիշ տեղ կյանքը կրկնապատիկ, քառապատիկ
դառը կլինի: Ես այդ զգում եմ: Մայրս ուզում է մի որևէ գործ
վերցնել: Տեսնենք ինչ կլինի:

Քո Աննա Սարոյան

ԺԵ.

Քիֆիս, 24 օգոստոսի 1881

Սաստիկ հուզված եմ գրում քեզ այս տողերը, սիրելի Հռիփ-
սիմե: Ես այժմ կատարելապես ոչնչացած եմ:— Մայրս կար էր
վերցրել կարելու, ես էլ օգնում էի նրան, բայց... ոչինչ չկարող-
ացա կարել, այսինքն ոչ թե ոչինչ չկարողացա կարել, այլ—
կարել չգիտեի, կարը փշացրի: Կար բաժանող կինը տեսավ կարս և
հանդիմանեց նախ մորս, որ ինձ թողել էր կարելու, հետո ինձ—
որ կարը փշացրել էի: «Ահագին աղջիկ ես և ամենահաճարակ կար
անգամ չգիտես, ամոթ չէ՞»,— ասաց: Ամոթ չէ՞... Այնքան ամոթ
էր, որ հազար երանի կլինենր, եթե նույն բոպեին գետինը պատովել
և կլաներ ինձ հավիտյան... Մինչև անգամ մտադրվեցի ինքնա-
սպանություն գործել և կգործեի, աստված է վկա, կգործեի, ե՛րև...

Ամեն տեսակ դժբախտություն, ամեն տեսակ բախտի հայածանք կտաննի— և տանում եմ— բայց հասարակ կնոջ այդ հասարակ բանի համար, տված հանդիմանությունը ոչ մի կերպ չէի տանի և չեմ կարող տանել: Այդ հանդիմանությունը մտքիցս մի վայրկյան անգամ չի հեռանում, և որքան շատ եմ մտածում այդ մասին, այնքան... սիրտս անտանելի՛ ծանրանում է... Կարծում եմ, թե ամբողջ մարդկությունն աշխարհիս ամեն ծայրերից, մինչև անգամ տան շորս պատերը, որոնցից այլևս դուրս չեմ գալիս, ծաղրելով մատնացույց են անում ինձ և ասում՝— տես՛ք, այս ահագին աղջիկը հասարակ կար անել շքիտե... Ի՛նչ մեծ համարում ունի ինձ վրա. կարծում էի, թե բավական է, որ մի բան անել կամենամ— և վերջացած է, ամեն բան կանեմ. բայց իրողությունը, փորձը ցույց տվեց, որ ո՛չ թե ոչինչ չեմ կարող անել, այլև... որ ես ինքս ոչ ի՛նչ եմ, ոչ ի՛նչ, ոչ ի՛նչ... Եվ դեռ մի անգամ մեռած եղբորս հայարտությանը պատասխանեցի. «Ի՛նչ, ես կաշխատեմ»... Խեղճ, խեղճ Աննա... Եվ եղբայրս էլ հույս ուներ ինձնից, թե կարող եմ աշխատել... Ո՛հ, որքա՛ն անտանելի է դրությունս... Ինքս ինձնից սարսափում եմ: Գոնե շունենալի սրտիս մեջ՝ դեռ մանկությանս հասակից սերմանված՝ հպարտությունը, այս գոռոզությունը, գոնե կարողանալի տանել ինձ տված արդարացի հանդիմանությունները, գոնե սիրտս կարողանար հաշտվել ուղեղիս հետ,— այն ժամանակ... Իսկ այժմ... կատարելապես իրավունք ունեմ ասելու, որ ես իսկապես թշվառ եմ... Ա՛խ, ա՛խ, անգի՛ն քույրիկ... սրտիս և ուղեղիս մեջ դժոխք կա...

Քո Ա. Ս.

ԺԸ

Երեքիս 15 սեպտեմբերի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Աղքատ տեղովդ ինձ բսան ռուբլի ես ուղարկել: Ինչո՞ւ... Ինչո՞ւ ես ուղարկել... և դեռ ներողություն էլ ես խնդրում, որ ուզ ես ուղարկում, որովհետև ոռճիկդ նոր ես ստացել... Բայց քեզ ո՞վ ասաց, որ ուղարկես... նպատակդ ի՞նչ էր, որ ուղարկել ես... Ինձ ծաղրե՞լ, ինձ հանդիմանե՞լ... Այո՞... Կարծես թե

ինքս ինձ քիչ եմ ծաղրում, կարծես թե ինքս ինձ քիչ եմ հանդիմանում... Եվ գրում ես, որ շնորհակալություն չգրեմ քեզ: Մի՞թե կարծում էիր, որ շնորհակալություն կգրեմ: Ի՛նչ բանի համար.— որ տանջանքս կրկնապատկեցի՞ր... որ ինքս ինձ ավելի ատել տվեցի՞ր... որ միանգամից ցույց տվիր, թե որքան շնչին և անպե՛տք եմ ես՝ քեզ հետ համեմատած... Երբ բաց արի ծրարը, հանեցի միջից ուղարկածդ թղթագրամները և կարդացի նամակդ— արչունս զխիս խփեց: Կատարությունից, ամոթից ու անզորությունից լաց եղա... Աստված իմ, այն ինչ արտասուք էր... Կյանքիս մեջ դեռ այնպես լաց չէի եղել. արտասուքիս յուրաքանչյուր կաթիլը, կարծես, թույն էր, որ քաղվում էր ուղղակի սրտիցս... Անգի՛ն քույրիկ, այս ի՛նչ է պատահում ինձ...

Քո Աննա Սարոյան

Հ. Գ. Նամակիս հետ ես նմ ուղարկում ուղարկածդ բսան ռուբլին: Անշուշտ հասկանում ես ինձ է չես նեղանալ, որ այդ փողերը չեմ ընդունում:

Ա. Ս.

ԺԹ.

Թիֆլիս, 15 սեպտեմբերի 1881

Դարձյալ, դարձյալ ուղարկել ես և հետն էլ մի երկար հանդիմանություն: Այո՛, այո՛. սիրելի Հռիփսիմե. համաձայն եմ քեզ հետ, որ ես շատ հպարտ եմ, շատ փոքրոգի և շատ հիմար, բայց... հավատա, որ ավելի մեծ բարերարություն արած կլինեիր ինձ, եթե այդ փողերը սկզբից չուղարկեիր: Չես կարող երևակայել, թե ինչպես տանջվում եմ ես, երբ նայում եմ այդ փողերին... Այնուամենայնիվ, ընդունում եմ, բայց այն պայմանով.— ուշադրություն դարձրու,— այն պայմանով, որ այդ իմ պարտքս լինի և ես՝ այսօր թե էգուց, բայց մի ժամանակ՝ անպատճառով երազարձնեմ քեզ: Գրիր, որ այդ պայմանին համաձայն ես, ապա թե ոչ, դարձյալ ետ կուղարկեմ: Մինչև գրելդ այդ փողերից մի կուպեկ անգամ չեմ ծախսի:

Քո Աննա Սարոյան

Ի.

Քիֆլիս, 19 սեպտեմբերի 1881

Սիրելի Հովհաննիս,
Շնորհակալ եմ:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

ԻԱ.

Քիֆլիս, 4 հոկտեմբերի 1881

Սիրելի Հովհաննիս,

Ի՞նչ ես ուզում, որ գրեմ: Թե ի՞նչպես եմ անցկացնում օրս: Կզակս ափիս հենած՝ առավոտից մինչև երեկո նստած եմ լուսամուտի առաջ և եթե երբեմն պատահում է, որ մի որևէ ճանճ՝ ցրտից անզորացած՝ մասն է գալիս ապակիների վրա, բռնում կամ գլուխն եմ կտրում դեմ գցում, կամ թևերն ու ոտները կտրատում ու թողնում, որ թավալվոր գա այդպես անդամահատված, մինչև որ սատկի... Սրանից էլ լա՞վ զբաղմունք: Ժամանակ չէ՞, թող անցնի, ուրիշ կերպ չանցնի, թող այսպես անցնի, ի՞նչ վնաս: Վերջը խո մահ է...

Ք ո Ա. Ս.

ԻԲ.

Քիֆլիս, 18 հոկտեմբերի 1881

Սիրելիս,

Իզուր ես ինձ երկար ու բարակ խրատներ կարդում. իզուր ես աշխատում ապացուցել ինձ, որ իմ այս խելքով, հասկացողությամբ ես չեմ կարող և չպետք է այսպես լինեմ, որ ես զոռով եմ այսպես անում և անարդարացի կերպով շարախոսում ինքս ինձ վրա: Ես ինքս էլ այդպես եմ կարծում, բայց արի տես, որ անիծյալ իրապատկությունը խելք և հասկացողություն չի պահանջում, այլ կյանքի համար պատրաստություն. իսկ հենց այդ բանն է, որ ես չունեմ, բայց թե ինչու՞ չունեմ,— այդ ինքզ էլ շատ լավ կարող ես հասկանալ, եթե քրքրես անցյալս և դաս-

տխարակութունս... Միտևաբանից համոզվիր, որ ես կյանքի համար մի կոպեկ, մի գրող չարժեմ: Կրկնում եմ՝ ես անպատրաստ եմ, անպատրաստ,— այս երբեք մի մոռանար: Իսկ նոր պատրաստվել այժմ անհնարին է, ուշ է: Ինչպես սկզբից հիմքը գցվել է, այնպես էլ պետք է գնա մինչև վերջը: Եվ թող գնա: Ես հրաշքներ չեմ սպասում և ոչ էլ ինքս կարող եմ հրաշքներ գործել: Ես մի այլանդակ արարած եմ, որի բերանը հացը ծամած պիտի դնել... Որքան ատում եմ ինքս ինձ, որքան զզվում եմ ինքս ինձնից... Եթե հնար լիներ սոսկալի մեղապարտությունից խուսափելու...

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

ԻԳ.

Քիֆլիս, 31 հոկտեմբերի 1881

Իմ անգին Հովհաննիս,

Այս տողերը գրելիս արդեն թույն եմ խմել, իսկ երբ կարդալիս կլինես, անշուշտ այլևս կենդանի չեմ լինի: Մնաս բարյավ... հավիտյան... էլ ինձ չես տեսնի: Անիծի՛ր ինձ, բայց լաց եղիր. արաասուբզ գուցե թեթևացնի մեղապարտ հոգիս... Ի՞նչ սոսկալի է թույնը... Բայց կյանքն ավելի սոսկալի է, իհարկե, ինձ համար, իսկ քեզ և ուրիշների համար— ոչ: Հա, կարծեմ արդեն ստացած պետք է լինես մի քանի օր առաջ իմ քեզ ուղարկած քսան բուրլին, որ պարտք էի քեզ: Ների՛ր, հպարտությունս հաղթեց: Այս նույն հպարտությունն է, որ ինձ գերեզման է տանում: Արդյոք կների՞ ինձ աստված, կների՞ Փրկորի հոգին... Բայց ապրելն ինձ համար անհնարին էր: Դարձյալ մնաս բարյավ, աննման քույրիկ. աղօթք արա մեղապարտ հոգուս համար:

Ք ո Ա ն ն ա Ս ա ր ո յ ա ն

Ս Պ Ս Ն Վ Ո Փ
Ս Ղ Ս Վ Ն Ի Ն

469

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I

Գիշերվա ժամը 2-ին մոտ էր: Ուղեղս արդեն թմրել էր: Գրիշ վար դրի. վեր կացա և պատրաստվում էի, որ քնեմ, երբ հանկարծ դռանս զանգակը հնչեց: Սկզբում ինձ թվաց թե ականջի պատրանք է— գիշերային խորին լուռության արդյունք, բայց չէ— զանգակը նորից հնչեց և այս անգամ ավելի ուժեղ, ավելի երկարատև:

Ուշադրություն դարձրե՞լ եք, թե գիշերվա ուշ ժամին, երբ հանգիստ նստած եք ձեր տանը, երբ դուրսն ու ներսը լռել են բոլոր ձայները, որքան խորհրդավոր է լինում զանգակի ձայնը՝ լի ինչ-որ գուժկան հնչյուններով, որոնք անորոշ վախ են գցում ձեր սիրտը: Այդպիսի մի վախ պաշարեց ինձ ակամա, որովհետև այդ ժամին ոչ ոքի չէի սպասում: Տանտիրոջս ծառան, որը միևնույն ժամանակ ծառայում էր և ինձ, վաղուց արդեն բնած էր անշուշտ և այնքան քնուկ էր, որ զանգակ չէ, գուռնա էլ փշեիր ականջի տակ՝ չէր զարթնի: Ուստի ստիպված էի ինքս գնալ դուռը բանալու և, մինչդեռ իջնում էի մութ նախասենյակի սանդուխքով, զանգակը երրորդ անգամ հնչեց:

Երբ դուռը բաց արի, փողոցում, դռան առջև գտնված քարի մի հատիկ աստիճանի վրա կանգնած տեսա Գարեգին Միսակյանին— մի շատ մոտիկ բարեկամ ընկերոջ, որին գիշերային մթության մեջ իսկույն չկարողացա ճանաչել:

— Գարեգին... այդ դո՞ւ ես,— բացազանչեցի ակամա շատ զարմացած նրա այդ տարածամ այցի վրա:

— Ես եմ:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ:

— Բաս ինչո՞ւ ես եկել:

— Հենց այնպես:

— Ի՞նչպես թե հենց այնպես:

— Գիտեմ, որ ուշ ես պառկում, դրա համար եկա:

— Ինչո՞ւ, է՛:

Հարցիս պատասխանելու տեղ ծիծաղեց մեղմ, տարօրինակ ձայնով: Առհասարակ ձայնից նկատում էի, որ շափազանց ուրախ տրամադրության մեջ էր. գիշերն այնքան մութ էր, որ դեմքի արտահայտությունը չէի տեսնում:

— Գիտե՞ս ժամը քանիսն է.— հարցրի:

— Частливые часов не наблюдают,— վրա բերեց նա և նորից ծիծաղեց:

Չգիտեմ ինչու, հանկարծ ինձ թվաց, թե ցնորվել է, մանավանդ որ նրան ճանաչում էի առհասարակ իբրև տարօրինակ ուղեղի տեր երիտասարդի: Եվ այդ կասկածն այնքան ազդեց ինձ վրա, որ մի րոպե մնացի կարկամած:

— Գնանք վերև, ես քեզ մի շատ կարևոր նորություն ունեմ հաղորդելու,— ասաց նա և, կամաց ետ մղելով ինձ, ներս մտավ:

Ինձ ուրիշ բան չէր մնում անելու, եթե ոչ առաջնորդել նրան իմ սենյակը: Հետաքրքրությունս շափազանց լարվել էր:

Նստեց գրասեղանիս մոտ և նայում էր ինձ այնպիսի մի հայացքով, որով կարծես հարցնում էր. «Հապա իմացիր՝ ինչ նորություն պիտի հաղորդեմ»:

Իսկ ես զարմացած դիտում էի նրան: Սյուրտուկ էր, որ գրեթե երբեք չէր գործածում, սպիտակ, շատ մաքուր ժիլետով, և բոլորովին նոր, թանկագին փողկապով: Իսկ դեմքը նույն ֆիզիկապես առողջ, կլորիկ, լեցուն դեմքն էր, առանց, սակայն, առնական որևէ արտահայտության: Միայն մշտաժպիտ աչքերը, որոնք նրա առասպելական թույլ կամքի և հեզահամբույր բնավորության արտահայտիչն էին, փայլում էին ինչ-որ անմիտ, անհուն իդիոտական երջանկությամբ: Սակայն այդ աչքերը փոքր ինչ շաղված էին, և մի վայրկյան ինձ թվաց, թե գինու հոտ առա նրա բերանից:

— Դու հարբած ես,— ասացի, շեշտակի նայելով նրա աչքերին:

— Այո, մի քիչ, ինչպես ասում են, քեֆով եմ,— խոստովանեց նա, կամաց ծիծաղելով:

— Տեսնում եմ, որ հյուր ես եղել: Ո՞րտեղ էիր:

— Որտե՞ղ... Որ ասեմ, շեռ հավատա:

— Մի վախենա, այնպիսի դրության մեջ եմ տեսնում քեզ, որ ինչ էլ ասես՝ կհավատամ:

Կարճ ժամանակ նայում էր ինձ ժպտալով: Հստ երևույթին տատանվում էր՝ ասի, թե թողնի, որ ես գուշակեմ: Հետո հանկարծ վեր թռավ, ամուր գրկեց ինձ և փսփսաց ակաճնումս.

— Այս գիշեր նշանվեցի:

Ու, պինդ համբուրելով ականջիս տակ, հեռացավ և, շարունակ ժպտալով, սկսեց դիտել ինձ, կարծես ստուգելու համար, թե ինչ տպավորություն գործեց ինձ վրա իր հայտնած նորությունը:

Իսկ իմ ստացած տպավորությունն ապշեցուցիչ էր, որովհետև նրա հայտնած նորությունը միանգամայն անակնկալ էր ինձ համար: Եվ, որովհետև այդ տպավորության տակ ես բան չգտա ասելու և զարմացած նայում էի նրան, նա դեմ արավ ինձ իր աջ ձեռքի անանուն մատը, որի վրա ոսկե մի պարզ մատանի կար, և ասաց մի տեսակ պարծանքով.

— Այ, թե շեռ հավատում:

— Ուրեմն հիմա այնտեղից ես գալիս:

— Այո՞, գալիս եմ ուղղակի նշանածիս տանից:

— Որ հայտնես ինձ այդ նորությունը այս կես-գիշերին.

կարծես թե վաղը չէիր կարող:

— Վա՛ղը... Այդքան համբերություն կա՞ որ: Եվ ո՞ւր գնալի: Տո՞ւն, որտեղ մի կենդանի հարազատ շունչ չկա, որին հայտնեի ուրախությունս: Եվ ի՞նչ անեի մինչև վաղը: Քնեի՞: Քունս փախել է: Ախր, որ գիտենաս ինչ է կատարվում իմ մեջ... Սրտումս վարդ է բացվել, հոգիս երգում է. ուզում եմ ասել, խոսել, պարել. ուսերիս կարծես թևեր են բուսել, և թվում է թե՛ որ թափահարեմ, կըթաչեմ, ինչպես... ինչպես...

Եվ իսկապես մի ուսույունով թռավ ձեռքերը տարածած, պինդ գրկեց գլուխս և, շնայելով դիմադրությանս, սկսեց խելագարի պես համբուրել դեմքիս ինչ տեղ որ հանդիպեր:

Փիծաղելի լինելով հանդերձ, այն աստիճան սրտազրավ էին նրա սրտի զեղումները, որ ակամա ավագ-եղբայրական մի քրքրանք զարթնեց հոգուս խորքում դեպի այդ մեծ երեխան, որին

միշտ սիրել էի իր առասպելական պարզամտությամբ և անմեղ-երեխայական բնավորության համար:

Մի կերպ հանգստացրի, նստեցրի և սկսեցի հարցուփորձ անել:

— Թեև ես իրավունք ունեմ,— ասացի,— քեզից նեղանալու, որ այդպիսի մի խոշոր քայլ ես արել առանց իմ գիտության, բայց և այնպես ներում եմ. որովհետև, ինչպես տեսնում եմ, թաքուն սիրահարված ես եղել և ուզել ես թաքուն էլ վերջացնել բանը, երևի կարծելով, թե ես արգելք կարող եմ լինել: Այդպես չէ՞:

— Ամենևին ոչ:

— Հապա՞:

— Ես ոչ միայն սիրահարված չեմ եղել, այլև այլ երեկո աստիճան անդամն էր, որ տեսա նրան:

— Ո՞ւմ, աղջկա՞ն:

— Այո:

— Որի հետ նշանվեցի՞ր:

— Այս:

Զարմանքը տաքավ ինձ: Որ շճանաչեի նրան, կկարծեի կատակ է անում:

— Լսիր, Գարեգին: Մի քիչ առաջ, այնտեղ, դռան մոտ, քո այս տարածած այցը մի բոսի կասկած զարթեցրեց իմ մեջ: Թե՛ նո չես ցնորվել: Հիմա պարզորեն հարցնում եմ քեզ՝ իսկապես ուղեղդ տե՞ղն է:

— Ի՞նչպես:

— Որովհետև հասկանում ես՝ ինչ ես ասում: Կարելի բա՞ն է առաջին անգամ տեսնել աղջիկը և հենց առաջին անգամից էլ նշան տալ:

— Ինչո՞ւ չի կարելի, բանի որ հավանեցի: Ես քեզ մի ուրիշ բան կասեմ. հայրս ասում էր, թե իր հայրը նշանվել էր առանց իր Լպագա կնոջը տեսնելու:

— Այդ ե՞րբ: Սրանից հարյուր հիսուն տարի՞ առաջ: Եվ դո՞ չես մտածում, թե որ ժամանակներո՞ւմն ես ապրում և դու, որ կրթված, ինտելիգենտ մարդ ես, քեզ համեմատում ես քո խավար, տղետ պապի՞ հետ:

— Այդ սուտ բան է, Միքայել, չհավատաս,— ասաց նա զոգմատիկ հանդստությամբ:— Ամուսնությունը բախտի բան է: Ման-

տը

րամասնութիւնները որ պատմեմ, կտեսնես, որ իսկապես բախտի բան է: Հետո, սերը ինտելիգենտ և տգետ չի հարցնում:

— Սե՞ր: Մինչև անգամ սիրահարվե՞լ ես արդեն:

— Եվ ի՞նչպես...

— Մի գիշերո՞ւմ, մի քանի ժամվա ընթացքում:

— Տեսնելու՞ս պես: Ես մի տեղ կարդացել եմ, որ սիրահարվում են առաջին իսկ վայրկյանից, առաջին իսկ հայացքից:

— Եվ այդ հիման վրա՞ ես կարծում, թե սիրահարվել ես:

— Ոչ թե կարծում, այլ իսկապես սիրահարվել եմ: Աստված

է վկա:

— Դե որ երզվում ես, ի՞նչ կարող եմ ասել: Իսկ նա՞:

— Ո՞վ, Սառա՞ն:

— Անունը Սառա է՞:

— Այո:

— Դու որ հավանեցիր ու մինչև անգամ սիրահարվեցիր, նա էլ հավանե՞ց քեզ:

— Հը՞, — արտասանեց Գարեգինը և ապշած նայեց ինձ:

Ըստ երևույթին, հարցս այնքան անակնկալ էր նրա համար, որ հանկարծակիի եկած՝ շիմացավ ինչ պատասխան տար: Այդ րոպեին այնքան զվարճալի արտահայտություն էր ստացել նրա դեմքը, որ ծիծաղս շկարողացա դսպել: Բայց նրա շփոթմունքը երկար շտեկեց, և նա պատասխանեց առաջվա երեխայական պարզամտությամբ.

— Իհարկե. եթե նշանս ընդունեց, կնշանակե հավանել էր:

— Վնաս չունի. թեև սիրահարված ես, բայց լոգիկայով ես խոսում: Բայց ինձ ասա տեսնեմ. ի՞նչպիսի աղջիկ է:

— Խելոք, լուրջ, ծանրաբարո, վեհանձն, թաղուհու պես վեհանձն և... այնքան գեղեցիկ, այնքան գեղեցիկ, որ... Դե, իհարկե, սա բախտի բան է, թե չէ՝ ո՞վ կարծանացներ ինձ այդպիսի մի գեղեցկուհու, — ավելացրեց նա հուզված և, վեր կենալով սկսեց անցուդարձ անել սենյակում:

— Դու միայն ընդհանուր բառեր ասացիր, նկատեցի ես, — նկարագրիր օրինավոր կերպով նրա արտաքինը, որպեսզի կարողանամ որոշ գաղափար կազմել նրա գեղեցկության մասին:

— Միևնույն է, ոչ մի գաղափար չես կարող կազմել:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև... — Գարեգինը հանկարծ կանգ առավ առ-

չես: — Դու կարգացե՞լ ես Ստերնի ինքնակենսագրությունը:

— Զէ:

— Նա սիրահարված է լինում մի աղջկա վրա և ուզում է այդ աղջկա նկարագիրը տալ ընթերցողին. բայց դրա փոխարեն տալիս է իր գրքի մեջ մի շատարկ երես այսպիսի մի ծանոթագրությամբ մոտավորապես. «Թող այս երեսի վրա ընթերցողն իր առաջին սիրո առարկայի արտաքինը նկարագրի: Ես վախենում եմ, որ ընթերցողներս չհավանեն իմ նկարագրած աղջկան, որին սիրեցի: Թե ասեմ՝ իմ սիրած աղջիկը շեկ մազեր ուներ, նա, ով սև մազեր է սիրում, կասի՝ «լավ, ինչ մի գեղեցիկ բան է շեկ մազերը»: Թե ասեմ՝ նրա մազերը սև էին սաթի պես, քթները վեր կքաշին ոսկեգույն մազերի սիրահարները: Դրե՞ք այստեղ ձեր սիրած աղջկա նկարագիրը: Այդպես էր և ի՞մ սիրած աղջիկը: Ուրեմն կարող եք երևակայել, թե որքան գեղեցիկ էր նա»:

— Ստերնը, կարծեմ, անլլացի է և հումորիստ, — նկատեցի ես, — և այդ տողերը գրել է, անշուշտ, իր ընթերցողներին ծիծաղեցնելու համար: Բայց ես որ դեռ ոչ մի աղջիկ չեմ սիրել, ի՞նչպես երևակայեմ, թե որքան գեղեցիկ է քո սիրածը:

— Դե սր չես սիրել, չես էլ հասկանա — հազար նկարագրեմ:

— Կավ, որ այդպես է, այդ թողնենք, մինչև որ երևի բախտ կունենամ նրան անձամբ տեսնելու: Այժմ պատմիր ինձ՝ ինչպես պատահեց այդ բանը:

— Ի՞նչը:

— Այսինքն ի՞նչպես եղավ, որ հանկարծ սիրահարվեցիր և նշանվեցիր:

— Իսկապես որ հանկարծ, — ծիծաղեց Գարեգինը և նստեց իր առաջվա տեղը: — Այ, ինչպես պատահեց: Անցյալ շաբաթ, երեկոյան, փողոցում հանդիպեց ինձ մեր հին բարեկամներից մեկը, մաքսատան մի հին ծառայող՝ Բաղիրյան ազգանունով, որին փոքր ժամանակս շատ էի սիրում, որովհետև քանի մեր տուն գար, միշտ կոնֆետ կբերեր ինձ համար: Հորս մահից, առհասարակ մեր ընտանիքը քայքայվելուց հետո համարյա ոչ մի անգամ չէինք պատահել իրար: Ես իսկույն ճանաչեցի նրան. բայց նա չճանաչեց: Հետո, որ իմացավ ով եմ, այնքան ուրախացավ, որ կարծես կորած որդի ուներ ու հանկարծ գտավ: Մի առ մի հարցրեց հանճամանքներս և որ իմացավ ամուսնացած չեմ, կպավ թե՛ ռեզ պետք է ինձ փեսա դարձնեմ»: Ու բոռով քարշ տվեց ինձ

իրենց տուն, որ աղջիկը ցույց տաւ ճիշտն ասած, շատ էլ շփոթա-
լիցեցի, որովհետեւ մտածում էի՝ մի բան, որ ամուսնանալու միտք
չունենամ, զոտով հո չի կապելու վզիս, թեկուզ ոսկի աղջիկ էլ ունե-
նաւ: Բայց բարեբախտաբար թե զժբախտաբար, աղջիկը տանը չէր
կամ, գուցե տանն էր և չերևաց— չկարողացա իմանալ,— այն-
պես որ այդ երեկո շտեսա նրան: Կարծում էի, թե բանը դրանով
էլ վերջացավ: Բայց չէ: Տեսնեմ այս երեկո եկավ ինձ մոտ, թե՛
«վեր կաց գնանք աղջկաս ասել եմ տանը մնա, պետք է ծա-
նոթացնեմ քեզ նրա հետ»: Դու գիտես էլի, ինչքան փափուկ երես
ունեմ, ոչ մի կերպ գիմազրել չկարողացա. էլի զոտով քարշ տվեց:
Ճանապարհին ներս տարավ իր ծանոթ ակնավաճառի մի խանութ,
վերջրեց այս մատանին և սրա էլ մի հատը, զոտով գրպանս կո-
խեց, թե՛ «կհավանես աղջկաս— կտաս, չես հավանի— կբերես ետ
կտաս»: Լավ: Վեր կացանք դնացիներ: Գնացիներ ու...

Գարեգինն սկսեց ծիծաղել...

— Դե էլ ի՞նչ շարունակեմ,— ավելացրեց նա,— նշանը տվի,
է՛լի: Տվի, ու սիրտս այնպես կպավ, որ հիմա մնացել եմ ապշած,
թե այս ի՞նչ բան էր,— հրա՞շք, կախարդա՞նք... ոչինչ չեմ հաս-
կանում:

— Ուրեմն աղջկան տեսար ու հավանեցիր:

— Տո՛ւ, աղջիկ մի ասի, հրաշալի՞ք ասա,— բացազանչեց
Գարեգինն իրեն հատուկ զեղուն հիասքանչումով:— Որ մտավ ու
նայեցի... է՛հ, չէ. պետք է իմ դրության մեջ լինես և տեսած լինես
նրան, որ հասկանաս ինձ, թե չէ խոսքերով ի՞նչ կարող եմ հաս-
կացնել քեզ:

— Ինձ խոսքեր հարկավոր էլ չեն, որովհետեւ տեսնում եմ,
որ արդեն խելքդ կորցրել ես,— նկատեցի ես ակամա ժպտալով
նրա խանդավառության վրա:— Դու միայն, եթե կարող ես հան-
գիստ կերպով, պատմիր ինձ լոկ իրողութիւնը:

— Լոկ իրողութիւնը, հանգիստ կերպով: Շատ բարի: Ամե-
նից առաջ ասեմ, որ մեզ ու մեզ էինք, այսինքն՝ ես էի, աղջիկը
և հայրն ու մայրը: Ասենք, հայրն ու մայրը նրա ծնողները չեն:

— Ուզում ես ասել Սառան,— այդպես ասացիր, չէ՞, նրա
անունը,— նրանց որդեգրուհին է:

— Ոչ, նրանց աղջիկ: Է, բայց ոչ հարազատ աղջիկը: Այ
ինչպես: Սառան աներոջս խորթ զավակն է: Այսինքն՝ աներս իր
այժմյան կնոջից առաջ ամուսնացած է եղել մի այլի կնոջ հետ,

որի ձեռքին եղել է Սառան մոտ տասը տարեկան հասակում: Հն-
տոն այդ կինը, այսինքն Սառայի հարազատ մայրը մեռել է, և
աներս ամուսնացել է իր այժմյան կնոջ հետ: Այսպիսով Սառան
դառնում է երկուսի էլ խորթ զավակը: Հասկանալի՞ է:

— Հասկանալի է: Հիմա շարունակիր քո պատմութիւնը. այ-
սինքն ի՞նչպես նշանվեցիր:

— Դե ի՞նչպես են նշանվում: Աղջիկը տեսա, հավանեցի ու
նշանը տվի: Եկի, տեսի, հաղթեցի,— վրա բերեց Գարեգինը ծիծա-
ղելով:— Հետո նստեցինք, կերանք, խմեցինք, քո կենացն էլ անուշ
արինք, իբրև իմ ապագա խաչեղբոր: Լավ է, չէ՞:

— Շատ շնորհակալ եմ այդ պատվի համար: Բայց դու էլի
այն չես ասում, ինչ որ ինձ է հետաքրքրում:

— Հարցրու, հարցրու, ես քեզ բոլորը կպատմեմ:

— Դու ինձ այս ասա, թե ի՞նչպես ծանոթացար աղջկա հետ,
ի՞նչ խոսեցիր, ի՞նչպես հանկարծ սիրահարվեցիր, վերջապես՝
ի՞նչպես հայտնեցիր սերդ և...

— Ես նրան սեր չեմ հայտնել:

— Հապա՞:

— Հապա չկա: Ասածս միայն այս էր. «Օրիորդ, ես ձեզ հա-
վանում եմ. եթե դուք էլ ինձ եք հավանում, խնդրեմ ընդունեցեք
այս մատանին»:

— Հենց այդպե՞ս:

— Հենց այսպես. ոչ մի բառ ավել, կամ պակաս:

— Եվ նա էլ ընդունե՞ց:

— Ընդունեց և դրեց սեղանի վրա:

— Ի՞նչպես թե սեղանի վրա:

— Սեղանի վրա, է՛լի:

— Եվ ոչ մա՞տր:

— Զարմանալի է, ես, կարծեմ, կարողանում եմ զանազանել
սեղանն ու մատր:

— Եվ այդ դառավ նշան տա՞լ:

— Դե ես ի՞նչ գիտեմ ինչ դառավ,— խնդաց Գարեգինը,—
այսքանս միայն գիտեմ, որ դրանից հետո հայրն ու մայրը շնոր-
հավորեցին, համբուրեցին, օրհնեցին մեզ, և ես այնքան ուրախ
էի, որ ծափ տային, պար կզայի: Իսկապես, օրենքով որ գնանք,—
ավելացրեց նա,— եթե չեմ սխալվում, ես ինքս իմ ձեռքով պետք
է մատանին դնեի մատը, բայց որովհետեւ չփոթմունքից այդ բա-

նը մոռացա անել, երևի նա էլ ամաչեց և մատը շղթեց:

— է, հետո՞:

— Հետո էլ ի՞նչ:

— Ի՞նչ ասացիք, ի՞նչ խոսեցիք:

— Ես ու նշանածս: Ոչինչ: Առհասարակ նա ինձ հետ համարյա թե չի խոսել: Միայն շարունակ պինդ-պինդ նայում էր աչքերիս:

— Լավ, որ հետո չի խոսել, բայց ո՞րտեղից գիտես, թե խելոք, կրթված աղջիկ է:

— Հայացքից: Շատ ուրիշ հայացք ունի. կարծես ուղղակի թափանցում է հոգուդ խորքը և պրպտում, թե ինչ կա այնտեղ: Իսկ երբ չի նայում քեզ, այլ աչքերն ուղղում անորոշ տարածության մեջ կամ անշարժ հռոտ մի կետի, այդ հայացքն այնքան մտածկոտ է, այնքան լուրջ և, միևնույն ժամանակ, այնքան— ինչպես ասեմ,— լացող,— այո՛, ուղղակի լացող,— որ կարծես հոգիդ առնում է բռան մեջ և սեղմում: Ահա այդ հայացքն էր, որ տեսնելուս պես գերեց ինձ: Քանի անգամ այս երեկո, երբ նա շըր նայում ինձ, ես դիտում էի նրան և, զարմանալի է, ամեն անգամ կարծես մի բան պոկվում էր սրտիցս և գալիս բկիս դեմ առնում: Ահա այս բոպեին էլ, որ մտաբերում եմ նրա այդ հայացքը, ակամա մի անորոշ տխրություն է պատում ինձ:

— Գուցե մի վիշտ ունի,— հարցրի հետաքրքրված:

— Չեմ կարծում. այդ պետք է որ նրա հայացքի հատկանիշը լինի: Առհասարակ ես երբեմն տեսել եմ կանայք, որոնց աչքերը կարծես լաց են լինում, և այդ աչքերն են առավելապես, որ նրանց գեղեցկություն ու զբաղվածություն են տալիս: Ասենք, ես դեռ լավ չեմ ճանաչում նրան, որովհետև միջոց չեղավ նրա հետ առանձնանալու և, բացի այդ, ինքս էլ մի քիչ քաշվում էի: Ընթրիքի ժամանակ, երբ, ինչպես ասում են, կատարս մի քիչ տաքացել էր և բավական համարձակություն էի ստացել, կարող էի շուտ մոտենալ, բայց, զժբախտաբար, նա շմասնակցեց ընթրիքին:

— Ի՞նչպես թե շմասնակցեց:

— Ներողություն խնդրեց, որ մի քիչ տկար է զգում իրեն և

հեռացավ:

— էլ շտեպա՞ր նրան:

— Չէ:

Ակամա թոթվեցի ուսերս և վեր կաշա:

— Դե հիմա կարող ես զնալ, որովհետև արդեն շատ ուշ է, և քունս տանում է: Բայց իմացիր, որ նշանտուրը շատ տարօրինակ նշանտուր է, և մինչև որ շտանես շժանոթացնես ինձ նշանածիդ հետ, ես բան չեմ կարող հասկանալ: Կտանե՛ս:

— Երբ ուզես:

Պայմանավորվեցինք, որ հենց առաջիկա շաբաթ երեկոյան, երբ ես բոլորովին ազատ էի, նա կգա ինձ մոտ և միասին կզնանք: Ու գրեթե զոռով յուրս արի նրան:

II

Շաբաթ երեկոյան, ճիշտ նշանակված ժամին, Գարեգինը և կավ ինձ մոտ նույն սյուրտուկով, սպիտակ ժիլետով, այս անգամ ուրիշ կապ-կարմիր փողկապով, նոր սպիրտ գեմքով, անսովոր առույզ ու կենսուրախ:

Բայց նախ մի երկու խոսք այդ տարօրինակ երիտասարդի մասին:

Գարեգին Սխալյանը քիչ էի շատ ունևոր ծնողների զավակ էր: Թեմականի դասընթացն ավարտելուց հետո պատրաստվում էր գլխավորական ըննություն աւելու, որ համալսարան մտնի, բայց որովհետև արդեն 21 տարեկան էր և չէր ուզում հասարակ ռինվոր գնալ, մտավ յունկերական դպրոցը, որ վերջը սպա դառնա: (Այն ժամանակ մեռած էին նրա ծնողները, և նա զրկվել էր, իբրև իր ծնողների միակ զավակը, ղինվորագրությունից ազատվելու արտոնությունից): Բայց շուտով տեսավ, որ ղինվորական դիսցիպլինան և շարքաշ կյանքը չեն համապատասխանում իր խառնվածքին, թողեց սպա դառնալու մտադրությունը և հակառակ ծայրն ընկավ— ուզեց կուսակրոն դառնալ: Այդ բանի համար գնաց էջմիածին, բայց երեք ամիս հետո վերադարձավ կատարելապես հիասթափված կուսակրոնների անբարոյական կյանքից: (էջմիածնում նա լիզել էր իր հոր հին ծանոթ մի եպիսկոպոսի մոտ, որի սենյակից մի գիշեր զուրս էր փախել ներքնաշորով): Այնուհետև մի տարի անգործ մնալով չէր իմանում, ինչ անի, վերջը մտավ պետական կալվածքների տեղական վարչությունը իբրև հասարակ պաշտոնյա շնչին բռնիկով: Նա կարոտ չէր, իհարկև, այլ ունեւր քանի որ, միակ զավակը լինելով, հոր ամբողջ կարողությունը ժառանգում պահ տրված զուտ դրամով, իրեն էր մնալու իրեն ժառանգություն: Իսկ այդ կարողությունն այնքան շահ

զգալով: Օրինակ, պատը որ փուլ է գալիս, դու, շնայելով որ աշ-
քերդ բնազդաբար փակում ես, բայց և այնպես ամենայն ման-
րամասնությամբ տեսնում ես, թե ինչպես զդրդունով գալիս տա-
կովն է անում քեզ:

— Դու այդ փորձե՛լ ես,— ծիծաղեցի ես:

— Չէ, բայց պետք է որ այդպես լինի, հոգեբանորեն ուրիշ
կերպ չի կարող լինել:

Չգիտեմ ինչու, ակամա փորձող հայացքով նայեցի նրա աշ-
քերին:

— Լսիր, Գարեգին,— ասացի, եկ խոստովանիր, որ թեև
նշանվել ես և այն գիշերն էլ հիացմունքով էիր խոսում նրա մա-
սին, բայց... վախենում ես նրանից:

— Ի՞նչպես թե վախենում,— հարցրեց մեքենաբար, բայց
նկատեցի, որ շփոթվեց:

— Վախենում, է՛լի, ուղղակի վախենում, ինչպես հարցաքնն-
ություն չամանակ աշակերտը կվախենա ուսուցչից: Եվ այդ է
պատճառը, որ նա պինդ-պինդ նայելիս դու չես կարողանում նա-
յել նրան:

— Այո, մի տեսակ ճնշվում ես:

— Եվ դարձյալ դրա համար է, որ նա ավելի մեծ է երևում,
երբ պինդ-պինդ նայում է քեզ:

— Այո, զարմանալի է, կարծես,— շատ ճիշտ նկատեցիր,—
դասը շիմացող աշակերտ լինեմ ուսուցչի առաջ կանգնած: Մի տե-
սակ կուշ եմ հալիս ոչ միայն մարմնով, այլև հոգով:

— Այդպես: Որովհետև զգում ես, որ նա բարոյապես մեծ է,
բարձր է քեզնից, չէ՞:

— Ինչպես թե բարոյապես:

— Այսինքն իր նեղքին ուժով— կամքով, բնավորությամբ,
խելքով:

— Անցյալ գիշեր հո ինքս ասացի, որ շատ խելոք տղջիկ է:

— Այսինքն զգում ես, որ խելոք տղջիկ է, որովհետև, կար-
ծում եմ, նրա խելքը դեռ չես չափել:

— Ընդհատ է: Նա շատ քիչ է խոսում, և նրա լուսությունից ես
ավելի շատ բան եմ զգում, քան եթե շարունակ խոսի:

Գարեգինի այդ խոսքերի վրա հանկարծ մի նոր-և-նոր դրու-
թյուն ծագեց գլխումս, և նրա խորհրդավոր հարսնացու նշան
զվարճալի գույնով ներկայացավ ինձ:

— Պա՛, մեր տղա,— բացագանչեցի ծիծաղելով— կարող է և
բոլորովին հակառակ լինել:

Գարեգինը նայեց ինձ զարմացած, երևի, այն բանի վրա, որ
լուրջ խոսակցությունը ես հանկարծ ծիծաղի փոխեցի:

— Այսինքն,— հարցրեց:

— Այսինքն ա՛յն, որ նա կարող է տգետի և հիմարի մեկը
լինել, ինչպես սովորաբար լինում են մեր նահապետական ըն-
տանիքների մարդու տալու աղջիկները:

— Ի՛նչ ես ասում,— բացագանչեց Գարեգինը եռանդուն կեր-
պով և այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես մի ծանր վիրավո-
րանք լինեի հասցրած իր անձին:— Նա ավարտել է միջնակարգ
դպրոց և պատրաստվում է եղել մանկավարժական դասընթացնե-
րը մտնելու, որ վարժուհի դառնա, բայց ընտանեկան դժբախտ
հանգամանքների պատճառով,— այդպես ասաց հայրը,— չի կա-
րողացել իրագործել այդ մտադրությունը, մանավանդ որ մի տա-
րուց էլ ավելի ծանր հիվանդ է եղել: Նա մինչև անգամ կարողացել
է թոբլոր գրվածքները և շատ լավ է ճանաչում քեզ:

— Մինչև անգամ: Ա՛յ այդ հավանեցի,— շարունակեցի ես
ծիծաղել:

— Չէ, հավատացնում եմ քեզ, Միքայել, նա շատ կրթված
աղջիկ է: Այ, կգնանք, ինքդ կտեսնես:

— Կտեսնեմ, իհարկե, բայց ասելս այն է, որ ես ճանաչում
եմ շատ այդպիսի կրթված հայ աղջիկների, որոնց գլխից երկու
կոպեկի խելք հագիվ կարելի է քամել: Դու հո գիտես, որ չեն խո-
սում գլուխները դատարկ լինելուց:

— Համաձայն չեմ: Բոլորովին համաձայն չեմ,— վրա բերեց
Գարեգինը լրջորեն:— Լոռուները միշտ խելոք են լինում: Մինչև
անգամ այն հիմարը, որ լուում է, խելոք է. կնշանակի՝ այնքան
խելք ունի, որ հասկանում է, թե հիմար է, ուստի լուում է, որ ցույց
չտա, թե հիմար է:

Գարեգինն առհասարակ սիրում էր վերացական դատողու-
թյուններ և երբեմն շատ խելոք մտքերի հետ այնպիսի անհեթեթ
բաներ էլ էր ասում, որ չէի կարողանում ծիծաղս զսպել: Եվ ես
սիրում էի նրա այդ դատողություններն իրենց պարզամտության
համար:

Գառքը կանգ առավ մի նեղ ու մութ փողոցում մի տան բակի բաց դռան առջև։ Այն միջոցին, երբ իջնում էինք կառքից, օակի դռան շեմքում կանգնած մի կին շտապով անհետացավ կիսախավար բակի մեջ։

Կառքը ճամփու դնելով, մտանք բակը և մի կողմի վրա թեքված ճոճուան սանդուխքով բարձրացանք մի շատ նեղ պատըշաամբ, որ աղոտ կերպով լուսավորվում էր պատից կախած լապտերով։ Մի շարք պատուհանների առջևով, որոնց սպիտակ վարագույրների ետևից լույս էր երևում, Գարեգինն առաջնորդեց ինձ դեպի մի դուռ, որն և առանց նախապես ծեծելու բաց արեց ուղշակի, իբրև տանու մարդ, և հրավիրեց, որ մտնեմ։

Այն սենյակը, ուր մտանք, ըստ երևույթին, հյուրասենյակն էր։ Այդտեղ ոչ ոք չկար, բայց հին ձևի գահավորակի առջև, կտոր սեղանի վրա վառվող լամպը ցույց էր տալիս, որ մենք անսպասելի հյուրեր չէինք։

Գարեգինը անուշեղենի փաթեթը դրեց պատի երկայնքով գինՎորների պես շարված աթոռներից մեկի վրա, վերարկուն ու զըլխարկը հանեց դրեց հարևան աթոռի վրա, մերենայաբար շտկեց մազերն ու փողկապը և հրավիրեց ինձ, որ հետևեմ իր օրինակին։

Սուսուփուս նստեցինք և սպասում էինք։

Սենյակի կահավորանքը ցույց էր տալիս, որ տանտերերն ունեւոր մարդիկ չէին, բայց ըստ կարելույն աշխատում էին ծածկել իրենց չբավորութունը։ Բացի հին, շատ հին ձևի գահավորակից, որի կարմիր պաստառի խավը նստելու և մեջքը դեմ տալու տեղերում իջել, գորշ գույն էր ստացել, և նրա առջևը դրված բավական մեծ կտոր սեղանից, որի ծաղկանկար սփռոցի ծայրերը հազիվ էին ծածկում ներքևը երեք ճյուղի բաժանված մի հատիկ սուր,— սենյակում կային գահավորակի այս ու այն կողմը դրված երկու բազկաթոռ, որոնցից մեկի բազուկը կտտրված էր, մի դյուժինի շափ աթոռ, երեք հայելի՝ մեկը հորիզոնական ձևով գահավորակի գլխի պատից թեք կախած, մյուս երկուսն իրար դեմնուդեմ պատն ի վեր ցից կանգնած, ինչպես վարսավիրանոցում։ Վերջիններիս տակ դրված էր թղթախաղի ծախովի մի-մի սեղան, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բաղմած էին մի-մի զույգ

բրոնզե ժանգոտ շամդան չվառված մոմերով և ապակյա ցուլն գինդերով. իսկ հատակի վրա, այդ բոլոր կահավորանքի տակ, պատից պատ փռված էր մի շատ ընդարձակ գորգ՝ հնությունից խավը մաշված և տեղ-տեղ թելերը դուրս թափված։ Պատերից մեկի մեջ նկատեցի երկու պահարան, որոնց գոյութունը ծածկելու համար դոներին կպցրած էր միևնույն պաստառը, ինչ որ պատերին։ Կտոր սեղանի վրա դրված էր մի ալբոմ և մի գիրք սև կաշեպատ կաղմով։

Գարեգինը վերցրեց գիրքը, բաց արեց և իսկույն մեկնեց ինձ սանլով։

— Ահա՛, որ ասում էի։

Գիրքն առա և նայեցի։

— Ի՛նչ էիք ասում։

— Որ շատ կրթված աղջիկ է։

Գիրքը ժյուլ Սիմոնի «Բանվոր կինը եվրոպայում» գրվածքի ռուսերեն թարգմանութունն էր։

— Ի՛նչ ես կարծում,— ասացի,— մոռացմամբ է դրել այստեղ, թե դիւմամբ։

— Ինչո՞ւ դիւմամբ։

— Որ ցույց տա, թե՛ տեսնք ինչպիսի գրքեր եմ կարգում։

— Ո՞վ գիտե։

Ու նորից սուս արինք։

Սա դիւմում էի բարեկամիս։ Անհանգիստ դրության մեջ էր և մի քիչ էլ շփոթված, երեք այն սյառնառով, որ ինձ հյուր բերելով՝ ոչ ոք չէր դիմավորել և ոչ ոք ներս չէր գալիս։ Ետում էր կամաց և հանդարտ, կես անհամբեր, կես վախկոտ հաչացք էր բացում դեպի հարևան սենյակի դուռը, որը ավելի փոքր ու ցածր էր, քան այն, որտեղով մտանք։

— Գուցե չեն իմանում, որ եկել ենք,— ասացի։

— Սը՛սս,— շնչաց Գարեգինը, ձեռքը շրթունքներին դնելով և, աչքերը չուած, ականջները խլշեց։

Հարևան սենյակից նախ ինչ-որ հուղված ըջիչոցի ձայներ լսվեցին, հետո հանկարծ— կանացի մի ջղային ծղրտոց, և ասպամեն ինչ լռեց առաջիկա սյես։

Գարեգինը, դույնը չևւած, վեր կացավ և կանգնած տեղը ջարբացավ, ալիւնջը դուրս հարևան սենյակի դուռը լարած։

— Այս ի՞նչ էր,— հարցրի գարնացած։

- Այս նրա ձայնն էր,— շնչաց Գարեգինը մեքենայաբար:
- Ո՞ւմ հետ էր:
- Երևի մոր հետ:

Կարճ ժամանակ մնաց նույն քարացած դրության մեջ. հետո կամաց նստեց և դարձավ ինձ խորհրդավոր շշուշոյով.

- Գիտե՞ս, ես նկատել եմ, որ մոր հետ չունի...
- Ինչո՞ւ:
- Զգիտեմ:

— Լավ, ժամանակ էին գտել կովելու,— հարցրի կարճ լուսթյունից հետո:

Գարեգինը չպատասխանեց:

Դարձյալ սուս արինք և դարձյալ սպասում էինք, այս անգամ շատ անախորժ դրության մեջ, և Գարեգինը— առավել քան ես:

Վերջապես հարևան սենյակի դուռը բացվեց, և ներս մտավ վրացնակ հագնված մի գիրուկ, ցածրահասակ կին՝ դեռևս բավական ջահել և սիրունատես:

Գարեգինը շտապեց ընդառաջել նրան, համբուրեց նրա ձեռքը և մեզ ներկայացրեց իրար:

Դա հարսնացուի մայրն էր:

Շրթունքները կուշ ու հուպ ածած՝ նա անվստահորեն դարձավ ինձ և կես Թիֆլիսի բարբառով, կես գրական լեզվով ներողութուն խնդրեց, որ այսքան սպասեցրեց: Ու սկսեց մի ինչ-որ պատմություն, թե իր քրոջ երեխան հանկարծ վատ էր դառել, թե եկել կանչել էին իրեն, թե երեխան հիմա, փառք աստծո, լավ է, և ինքը հենց նոր է վերադառնում այնտեղից: Պարզ տեսնում էի, որ սուտ էր ասում. ուզում էր մի կերպ արդարացնել իրենց տարօրինակ հյուրընկալությունը և ծածկել այն անախորժությունը, որ պատահել էր հարևան սենյակում:

Բայց այդ անախորժության տպավորությունը դեռևս այնքան թարմ էր, որ՝ երբ նստեցինք, ոչ մեկս չկարողացանք որևէ խոսք արտասանել: Դրությունը շփազանց անհամ էր, լուսթյունը խիստ ճնշող:

— Ո՞րտեղ է Սառան,— վերջապես առաջինը խոսեց Գարեգինն այնքան կամաց, որ կարծես հարևան սենյակում հիվանդ կար պառկած:

— Սառան իսկույն գուրբ,— պատասխանեց զոքանչը, ոլո-

րելով գիրուկ թշերին. կախ ընկած շագանակագույն հաստ կավիթ-նիրը:

— Իսկ հայրի՞կը:

Գարեգինը իր ապագա աներոջն արդեն հայրիկ էր անվանում:

— Շաբաթ գիշերները նա մի փոքր ուշ է տուն գալիս,— կարճ սլատասխանեց զոքանչը:

Խոսակցությունն այդ եղանակով շարունակվեց մի կարճ ժամանակ, մեջ ընդ մեջ ընդհատումով: Նկատում էի մի ընդհանուր տրամադրություն.— ամենքս էլ սպասում էինք Սառային, և ես՝ ամենից անհամբեր:

Վերջապես մտավ և նա:

IV

Եթե նախապատրաստված չլինեի Գարեգինի պատմածով, կկարծեի, թե մտնողը ոչ թե մի օրիորդ է, այլ հասուն մի կին՝ միջահասակ ու բարեկազմ, և բարակ, ճկուն իրանին անհամաշփ փարթամ, սննդատու կրծքով: Եվ առաջին իսկ հայացքից լիովին ըմբռնեցի, թե ինչու Գարեգինը սիրահարվել էր նրա վրա «տեսնելուն պես», թեև այդ երեկո ապարդյուն անցավ իմ աշխատանքը՝ գտնելու համար նրա աչքերի մեջ այն «լացող հայացքը», որ այնպես գերել էր բարեկամիս: Այդ հայացքն, ընդհակառակն, շատ լուրջ էր, կասկածոտ ու թափանցող և նրա նուրբ գծված, մաքուր դեմքին մի տեսակ խստաբարո արտահայտություն էր տալիս: Զեմ կարող ասել, թե իմ ստացած առաջին տպավորությունը նպաստավոր էր նրա համար, գլխավորապես նրա այդ անբարեհամբույր հայացքի պատճառով, թեև իմ առջև տեսա մի ուրույն գեղեցկուհի, որն իր արտաքինով կարող էր հրապուրել բարեկամիցս շատ ավելի նուրբ ճաշակ ունեցող մարդկանց:

Սառան մտավ ջղային արագ քայլվածքով, կարծես հուսահատական վճռականության մի ուժգին մղումով, և մտնելիս գլխի մի շարժումով ղեպի մեջքը գցեց ուսի վրա ընկած մի հատիկ հաստ գիսակը, որը ամենևին չէր սազում նրա ոչ-օրիորդական արտաքինին: Երևում էր, որ նա տնային սովորական հագուստով էր— շատ պարզ, բայց ճաշակով կարված և շատ մաքուր: Թե՛ այդ և թե՛ այն հանգամանքը, որ մազերը չէր շինել, ենթադրել էր տալիս, թե բնավ չէր նախապատրաստվել մեզ ընդունելու կամ կարևորու-

Թյուն չէր բռնի մեր այցելությանը: Եվ մի բնական ինձ թվաց, թե դրանով պիտի բացատրվեր նրա և մոր միջև տեղի ունեցած կռիվը հարևան սենյակում:

Նրա մտնելուն պես Գարեգինը վեր թռավ տեղից, վազեց դեպի նա, ուզեց ձեռքն առնել, բայց որովհետև Սառան ուշադրություն չդարձրեց նրա վրա և իր հայացքն ինձ էր ուղղել, ձեռքը ետ բաշեց և շշնջաց:

— Այս... մեր խաշեղբայրն է:

Ես շտապեցի առաջ և ներկայացա: Սառան ոչ մի խոսք չարտասանեց, միայն գլխով մի թեթև շարժում գործեց և սեղմեց ձեռքս, շարունակ նայելով աչքերիս «պինդ-պինդ», ինչպես ասում էր Գարեգինը: Այնուհետև պաշտոնական շոր ու ցամաք ձայնով խնդրեց, որ նստեմ, և, շարունակելով ոչ մի ուշադրություն չդարձնել փեսացուի վրա, նստեց մեկուսի, շիփ-շիտակ, գլուխը բարձր ու հպարտ, և հայացքը, համարձակ ու թափանցող, չէր հեռացնում ինձնից, որով կարծեմ ասում էր. «Դուք եկել եք ինձ տեսնելու և դիտելու: Համեցեք, ինչքան ուզում եք նայեցեք և գիտեցեք. ես ձեզնից ոչ վախենում եմ, ոչ էլ ձեր կարծիքին որևէ նշանակություն տալիս. ես ձեզ ամենքիդ էլ արհամարհում եմ և մոռացնել կտամ ձեզ ամուսնացող աղջկա վրա իբրև ծախու ձիու վրա նայելու ձեր գարշելի սովորությունը»:

Այս էր ասում արդյոք նրա հայացքը, թե՞ այդ հայացքի ազդեցության տակ ես էի նրա փոխարեն այդպես մտածում, — չգիտեմ, միայն ակամա շփոթված՝ հեռացրի նրանից իմ դիտողի հայացքը, զգալով, որ առջևս նստած է «ծախու ձիերից» հազարից հազիվ մեկը, որ ծայր աստիճան նախանձախնդիր է իր մարդկային արժանապատվության և գիտե, թե ինչպես պետք է հակահարված տալ իր այդ արժանապատվությունը նվաստացնողներին:

Աղջկա ներս մտնելուց մի կարճ ժամանակ հետո մայրը վեր կացավ, ինչ-որ փսփսաց նրա ականջին և, ներողություն խնդրելով մեզնից, դուրս գնաց: Սառան նրան ճանապարհ գրեց մի երկար. անհաշտ հայացքով: Պարզ երևում էր, որ ասում էր մորը և ամենևին չէր ծածկում այդ բանը:

Գարեգինը, կարծես հանկարծ հիշելով, վեր թռավ, գրպանից հանեց ականջի օղորի տուփը, բաց արեց և բռնեց ճրագի գիմաց օջնպիսի մի ձևով, որ կարծես ուզում էր մեկուսի և բավական

հետո նստած հարսնացուին հրապուրելով մտոցնել: Ազամանդներն օղորի մեջ ճրագի լուսի տակ պսպղացին խոշոր աստղերի բալոր ցուլուն երանգներով:

— Այս մեր խաշեղբոր նվերն է, — ասաց Գարեգինը և, նայելով ինձ. չգիտեմ՝ հիմարաբար՞ թե խորամանկորեն՞ ժպտաց:

Ապշած նայեցի նրան. կատակ էր անում, շատ հիմար կատակ էր: Իմ լուրջ և հանդիմանական հայացքի ազդեցության տակ երևի հասկացավ իր հիմարությունը և կարմրեց, բայց շարունակում էր ժպտալ:

— Բարեկամս կատակ է անում, օրհորդ, — ասացի, դառնալով Սառային, — այդ ինքն է նվեր բերել ձեզ համար:

— Որ դու հիմարություն անվանեցիր, — չգիտեմ որտեղից և ինչու: համար հնարելով, վրա բերեց Գարեգինը և այս անգամ խնդաց:

Սառան փոխնիփոխ նայում էր մերթ ինձ, մերթ Գարեգինին, ըստ երևույթին, շատ զարմացած էր և չէր հասկանում, թե ինչ ենք խոսում մենք: Նա ոչ միայն շմոտեցավ, այլև բնավ ուշադրություն չդարձրեց շարաբաստիկ օղորին:

— Լավ, օղբորդ որ ես եմ նվեր բերել, հապա ա՛յս ով է բերել, — ասաց Գարեգինը, գնաց աթոռի վրայից վերցրեց անուշեղենի փաթեթը, բաց արեց և բերեց դրեց օղորի տուփի կողքին: — Այս հո դու ես նվեր բերել:

Ու այս անգամ քրքշայ պարզապես մի իդիոտական քրքշուով:

Արդեն համը տարավ, և ես սկսեցի այլևս չնեղանալ նրանից, որովհետև պարզ տեսնում էի, որ ուրախությունից հիմարացել էր և չէր նկատում, որ իր վարմունքով օւ խոսքերով ավելի ու ավելի էր ապշեցնում հարսնացուին:

Գիտելով Սառային, որը շարունակում էր ապշած նայել մերթ ինձ, մերթ իր փեսացուին, ինձ զարմացնում էր մի բան — թե ինչպես էր եղել, որ այդ անշուշտ խելացի ու լուրջ աղջիկը հենց նշանաւորի գիշերը, երբ իր փեսացուն այդպես հիմարություններ շատ պիտի լինեք արած, չէր ճանաչել նրան և համաձայնել էր նրա կինը լինել: Բայց որ Սառան ամենևին չէր հավանում իր փեսացուին և նրա վրա բարձրից էր նայում, այդ պարզ տեսնում էի նրա արհամարհական վերաբերմունքից:

Սակայն ես ավելի իմ մասին էի հոգում: Բանն այն է, որ

վախենում էի, թե ընկերս իր հիմար վարմունքով միգուցե ինձ էլ վարկաբեկի Սառայի առջև որը, զարմանալի է, միայն այն բանով, որ չէր խոսում և շարունակ դիտում էր մեզ զարմացած, մի տեսակ երկյուղ էր ազդում ինձ և ստիպում զգուշ լինելու։ Այդ պատճառով շտապեցի վերջ տալ Գարեգինի հիմարություններին և, զգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ ժյուլ Սիմոնի գիրքը ձեռքումս էր, հարցրի.

— Այդ գո՞ւր եք կարդում, օրիորդ:

— Ոչ,— պատասխանեց նա կտրուկ:

— Հապա ինչո՞ւ էր այստեղ դրված.— մեջ ընկավ Գարեգինը:

Սառան, նրան պատասխանելու տեղ, ինձ դիմեց.

— Մի ընկերուհի ունեմ, նա էր տարել կարդալու. այս երեկո վերադարձրեց:

— Ուրեմն թո՞նք է,— հարցրեց Գարեգինը և, վեր կենալով զնաց նստեց նրա մոտ:

Այդ եզակի դիմումը, ըստ երևույթին, բավականին անհաճոթ վաց Սառային: Նա հոնքերը կիտեց և, թերթերունքների տակից նայելով զեպի ցած, պատասխանեց ոչ-խսկույն.

— Այո:

— Իսկ դու կարդացել ես,— հարցրեց Գարեգինը, ըստ երկվույթին, ուրախացած. որ առիթ ունի զրույց անելու հարսնացուի հետ, և ամենևին չնկատելով, որ այդ հարցուփորձը և մանավա՞նք իր մերձավորությունը անախորժություն է պատճառում նրան, խնայեալ ես էի եզրակացնում Սառայի դեմքի արտահայտությունից:

Սառան հանկարծ վեր կացավ և արագ քայլերով դիմեց զեպի ինձ.

— Ներեցեք, տվեք այդ գիրքը պահեմ:

Ու նախքան եւ ժյուլ Սիմոնը կմեկնեի: Նա գիրքն առավ ձեռքիցս այնպիսի մի ձևով, որ ինձ թվաց թե խլեց, և տարավ զցեց պատի մոտ. հայելու տակ դրված սեղանի վրա: Զսպած ներքին զայրույթից նրա դեմքին թեթև շառագույն էր պատել, աչքերը շար արտահայտություն էին ստացել:

Հարսնացուի այդ,— կուպիտ որ շասեմ,— խիստ տարօրինակ վարմունքը շատ կոտորեց խեղճ փեսացուի սիրտը: Սկզբում Գարեգինը տեղն ու տեղը ստոնց, հետո, երբ Սառան վերադարձավ և

հոնքերը կլիտած նստեց իր տեղը, նա մինչև անգամ վախկոտությամբ իր աթոռը մի քիչ հեռու բաշկց:

— Դու վերավորվեցի՞ր,— հարցրեց վարանքով:

— Ես առհասարակ չեմ սիրում, որ ինձ հարցաքննում են,— պատասխանեց Սառան խստորեն, առանց նրան նայելու:

— Հեռո ես քեզ ե՞րբ հարցաքննեցի,— թոթովեց խեղճ բարեկամս:

— Դու՛մ (Սառան առանձնապես շեշտեց այս «դուք»-ը) այս րոպեիս հարցրի՞ք՝ կարդացել եմ ես այս գիրքը: Ասացեք խնդրեմ, ինչո՞ւ չպետք է կարդացած լինեի:

Գարեգինը բուրբուկին կուշ եկավ:

— Ես... ներողություն... Ես չէի կարծում... Հարցրի այնպես... Որ գիտենայի... Դու իզուր...

— Խնդրեմ ինձ հետ դու-ով չխոսեք,— հանկարծ ընդատեց նրան Սառան այնպիսի մի եղանակով, որ ինձ թվաց, թե այդ խոսքերի տեղ եթե ապտակ տար, տպավորությունը միևնույնը կլիներ:

Խեղճ բարեկամս զույնը նետեց և պապանձվեց: Այդ րոպեին այնքան արգահատելի տեսք ուներ նա, և այդ տեսարանն ընդհանրապես այնքան ճնշող էր ինձ համար, որ ի՛նչ չէի տալ, միայն թի ներկա չլինեի:

Եվ աստու՛ած գիտե, թե ինչով պիտի վերջանար այս տարօրինակ ընդհարումը նոր նշանված զույգի միջև (հոգիս պարզապես մի շատ վատ սկանդալ էր զուշակում), եթե, բարեբախտաբար, շմտներ այդ րոպեին Սառայի հայրը:

Խեղճ բարեկամս այնքան էր շփոթված, որ բուրբուկին մոռացավ ինձ ներկայացնելու իր աներոջը: Ուստի ներկայացաւ ինքս անձամբ:

V

Բարձրահասակ, բայց մեջքից կորացած մի ժիր ծերունի էր Բաղիրյանը, արծաթի պես սպիտակ մազերով և կենսուրախ հայացքով: Նայելով նրա խորամանկ, ծիծաղկոտ աչքերին, թվում էր, թե երբևք ոչ տխրել է, ոչ էլ բարկացել: Ինձ ընդունեց վերին աստիճանի սլոբալի կերպով և առաջին իսկ խոսքերից այնպիսի մի

տրամադրութիւն ստեղծեց իմ մեջ, որ կարծես շատ հին բարեկամներ էինք:

Երբ, առաջին ծանոթության սովորական խոսքերը փոխանակելուց հետո, տանտիրոջ հրավերով նորից նստեցի, տեսա Սառան այլևս չկա սենյակում:

— Օհո՛, սուպենի՛ր,— բացազանչեց Բաղիրյանը, տեսնելով սեղանի վրա, բաց տուփի թավշյա բարձիկի մեջ խրված ոսկե օղերը և մի քննական հայացք գցեց նախ ինձ, հետո փեսայի վրա, կարծես կամենալով առանց մեր թելադրության իմանալ, թե ո՛ւմ ընծան էր: Հետո մի «ըհըմ» արավ, ժիլետի գրպանից հանեց ակնոցը, դրեց թիկն, վերցրեց տուփը, մոտեցրեց լույսին և սկսեց դիտել ակնոցի մերթ միջից. մերթ վերևից և մերթ տակից, որի ժամանակ շատ զվարճալի կերպով բարձր ու ցածր էր անում զուլարն ու հոնքերը: Օղերը դիտելուց հետո բաց արեց անուշեղենի արկղիկը և դարձավ Գարեգինին.

— Այս ո՞վ է սովորեցրել քեզ, թե նշանածի համար պետք է այսպիսի բաներ բերել: Իսկ ես կարծում էի, թե գառան պես միամիտ ես: Այս դու ժուլիկ, ժուլիկ:

Ու մի ձեռքը դնելով Գարեգինի կրծքին, մյուսը մեջքին խաղտեց նրան խնդալով:

Բայց Գարեգինի շփոթմունքը դեռ չէր անցել. վերին աստիճանի խղճալի դրության մեջ, նստած տեղում մնացել էր կաշվա նդված: Աներոջ հայրական բարեսիրտ խոսքերին սլառասլառ նեղու համար, ըստ երևույթին, ուզեց մի բան ասել, բայց ոչինչ չկարողացավ արտասանել, միայն դիմքի վրա լացախառն մի ժպիտ երևաց:

Բաղիրյանը կարծես նոր նկատեց, որ ինչ-որ բան է պատահել նրան, մի կարճ ժամանակ նայեց նրա աչքերին քննական հայացքով ուղղակի ակնոցի միջից, հետո նստեց նրա մոտ և հարցրեց լուրջ դեմք առած.

— Ի՞նչ է պատահել: Նեղացրե՞լ են քեզ:

Լացախառն ժպիտը ծամածռեց Գարեգինի դեմքը, և նա պատասխանեց ոչ իսկույն.

— Ոչ: Ես նեղացրի:

Բաղիրյանը գլուխը վեր ձգեց և նայեց ակնոցի միջից:

— Ո՞ւմ:

— Մատային:

Բաղիրյանը գլուխը ցածրացրեց և նայեց ակնոցի վերևից:
— Ի՞նչպես:

— Զգիտե՛մ.— կմկմաց Գարեգինը պատժված երեխայի պես աչքերը վայր թողած:— Կարծեց, թե ուզում եմ հարցարնել իրեն, մինչդեռ այդպիսի միտք ամենևին չեմ ունեցել: Ներողութիւն խնդրեցի... չնրեց և... դուրս գնաց:

Ու ողորմելին քիչ մնաց լաց լինի: «Վա՛յ խեղճ մեծ երեխա» արտասանեցի մտքումս ականա ժպտալով:

— Ա՛յդ միայն,— հարցրեց Բաղիրյանը:

— Հետո... նեղացավ, որ դու-ով էի խոսում հետո:

Բաղիրյանը հանկարծ այնպես պինդ ծիծաղեց, որ ակնոցն ընկավ թիցի և կախ ընկավ վզովն անցկացրած դայթանից:

— Վա՛յ, վայ,— բացազանչեց նա,— տեսա՞ք ինչ է պատահել. էդ հո ամեն բան քանդվե՛ց, կործանվե՛ց, վերջացա՞վ, պըրծա՞վ, գնա՞ց մո՛ւթ, խավա՞ր, տարտարո՞ւս... Հիմի ի՞նչ անենք:

Ու սկսեց նայել մերթ ինձ, մերթ Գարեգինին այնպիսի մի կոմիկական տարակուսանքով, որ ծիծաղս չկարողացա զսպել:

Բայց որովհետև Գարեգինը, ըստ երևույթին, տրամադրութիւն չունի ոչ ծիծաղելու և ոչ նույնիսկ ժպտալու, Բաղիրյանը հանկարծ լուրջ դեմք առավ, դայթանից կախ ընկած ակնոցը ժիլետի գրպանը կոխեց, մի ձեռքով կես գրկեց փեսացուին և սկսեց մխիթարել:

— Բան չկա, բախկա, բան չկա, սիրտդ մի կոտրի: Այդպիսի դատարկ բաներին որ ուշադրութիւն դարձնես, ուր կերթա հա՛: Դուք դեռ չեք ճանաչել իրար: Երեկ մեկ, էսօր երկու Քանի գնաք, այնքան կճանաչեք, կհասկանաք և կսիրեք իրար: Այս էլ ասեմ, որ սկզբում կովելը լավ նշան է. այդ նշանակում է, որ վերջը իրար արևով կերդվեք: Ծիշտ է, թաքցնելու ի՞նչ կա, նա մի քիչ ուրիշ տեսակ աղջիկ է, ջղային է, բայց դու նրա լեզվին մի նայիր, սիրտն ուղղակի աղավնու սիրտ է: Լուցկու պես ձեռաց կվառվի և իսկույն էլ կհանգչի: Այդպես է նրա գրգռմունքը: Այ շուտով, աստված տա, կպսակվեք, կապրեք միասին, և կտեսնես՝ ճիշտ եմ ասում թե ոչ:

Նկատեցի, որ Գարեգինն աներոջ այդ պերճախոսութիւնից բավականին հանդուստացավ և սկսեց ժպտալ գուրգուրված երեխայի պես:

— Ախր ընծայիս էլ ուշադրութիւն չդարձրեց,— զանգատ-
վեց նա:

— Այս հրաշալի օղերի՞ն: Հըմ, բաս դու իսկապէս որ շատ
միամիտ մարդ ես եղել և ամենևին չես ճանաչում կանանց:
Ահա, խնդրեմ, ի՞նչպէս կարող է կին արարածը այսպիսի բա-
ների վրա ուշադրութիւն չդարձնել: Հը՞, պարոն Մարգարյան,
այսպիսի բան կարելի՞ է,— դիմեց ինձ Բաղիրյանը և ինքն էլ
պատասխանեց իրեն.— Իհարկէ ոչ: Հա՛, այս մեկը ճիշտ է, որ
Սառան ուրիշները պէս հիմար չէ,— ավելացրեց նա, նորից դառ-
նալով Գարեգինին,— և իսկույն վրա չէր ընկնի ուրախացած. նա
ծանրաբարո, խելացի, ինտելիգենտ աղջիկ է, որի համար այսպի-
սի զիզիպիզի բաները կարող են այնքան էլ նշանակութիւն չու-
նենալ: Բայց և այնպէս, էլի եմ ասում, նա կին է, հասկա՞նում ես,
կին. և մեկ անգամ որ բերել ես այս ընծան, արդեն գիտե՛ս, որ սա
իրենն է, իր սեփականը և մենակ մնացած ժամանակ էլ շատ լավ
կարող է տնտղել, անցկացնել: ականջներին. շուտուտ գալ հա-
յելու առջև և ուրախանալ: Հը՞, ճիշտ չե՞մ ասում, պարոն Մարգար-
յան:

Քաղաքավարութիւնը ստիպում էր ինձ հավանութիւն տալ
այդ շատախոս ձերուսու խոսքերին, մանավանդ որ,— այդ բանը
տեսնում էի նրա ինձ վրա նետած խորհրդավոր հայացքներից և
խոսակցութեան եղանակից.— նա ուզում էր, որ ես օգնեմ իրեն
փեսացուի կոտորված սիրտը տեղը գցելու:

Մտավ Բաղիրյանի կինը. կավիքները ոլորելով: Օղերը տես-
նելուն պէս նրա աչքերը փայլեցին, շփտեմ՝ հիացմունքի՞ց թե
նախանձից: (Սպիտակահեր ամուսնու մոտ այդ կինը ավելի ևս
ջահել երևաց իմ աչքին):

Գարեգինի տրամադրութիւնը բոլորովին բացվեց, և ես նորից
տեսա նրան առաջվա պէս պարզամիտ, սրտաբաց, ուրախ ու շա-
տախոս. կարծես ոչինչ չէր պատահել:

Բայց նրա ուրախ տրամադրութիւնը նորից խանգարվեց
շուտով. խանգարողը դարձաւ իր հարսնացուն էր:

Սկսվել էր մի ընդհանուր կենդանի խոսակցութիւն, երբ մտավ
Սառան մատուցարանը ձեռքին. որով ինչ էր բերում:

Գարեգինը, որ, ոտի կանգնած, իրեն հատուկ պարզամտու-
թյամբ ինչ-որ փիլիսոփայութիւններ էր դուրս տալիս, հարսնա-
ցուին տեսնելուն պէս, լռեց ինչպէս հանկարծ լուռ է շարու-

թյուն անող աշակերտն ուսուցչին տեսնելիս, և նստեց, մի վախ-
կոտ հայացք գցելով նրա վրա:

Մի անհարմար լուծիւն տիրեց սենյակում: Եվ այդ ընդ-
հանուր լուծիւն մեջ Սառան սկսեց բաժանել բաժակները
կենտրոնացած հայացքով, առանց ոչ ոքի նայելու ինձ թվաց,
թե ամենից ավելի նա պետք է ճնշվեր այդ լուծիւնից. բանի
որ պատճառն ինքն էր, և ամենքի հայացքը նրան էր ուղղված,
որ բայց ընդհակառակն, շատ հանգիստ էր երևում. Երբ մոտե-
ցավ հորը, Բաղիրյանը. բարեսիրտ-հեզնական ժպիտով ներքեից
նայելով նրա վայր թողած աչքերին, նկատեց.

— Լսիր, ինչո՞ւ ես նեղացրել մեր այս սիրելի պարունին:
Սառան ոչինչ չպատասխանեց:

— Ինձ նայիր:

Սառան, մի շարագուշակ հանգստութեամբ աչքերը միշտ
վայր թողած, կանգնած էր հոր առջև և, մատուցարանը ձեռքին,
սպասում էր, որ նա վերցնի իր բաժակը:

— Քեզ հետ չե՞մ: Ինձ նայիր,— կրկնեց հայրը:

Սառան դարձյալ կանգնած էր լուռ և արձանացած: Նկա-
տեցի, որ մատուցարանը սկսեց թեթևակի դողալ նրա ձեռքին:

— Տե՛ս, ինչ սիրուն բան է բերել քեզ համար,— ասաց հայրը
և օղերի տուփը վերցնելով՝ ուզեց կամացուկ խփել նրա կզակին:

Բայց Սառան ջղային հանկարծական մի ցնցումով գլուխը
ետ գցեց, մատուցարանը պահեց մի ձեռքում, մյուսով վերց-
րեց վերջին բաժակը, դրեց հոր առաջ և դիմեց դեպի դուռը: Նրա
դեմքն այնպիսի մի զսպված զայրույթ էր արտահայտում, որ ես
ուղղակի յարսափով սպասում էի, թե ահա՛, որտեղ որ է, մի
սկանդալ կհանի:

— Դե, այդ արդեն բանի նման չէ,— կես-կատակով, կես-
լրջորէն կանչեց նրա ետևից հայրը:— Դու մեզ բոլորովին խաղք
ու խայտառակ ես անում:

Սառան հանկարծ կանգ առավ դռան մոտ, մի շատ սուր հա-
յացք նետեց հոր վրա և նկատեց չափազանց լրջորեն.

— Հայրիկ, ճշմարիտ, ես չեմ հասկանում, թե այդ ինչ վար-
մունք է: Երեխա՞ եմ, ինչ է, որ...

Նա շվերջացրեց խոսքը, դարձավ և դուրս գնաց. դուռը շրթա-
կացնելով իր ետևից:

— Բա՛,— արտասանեց Բաղիրյանի կինն ամոթահար և ձեռքը բռունցք շինած՝ դրեց շրթունքին ի նշան ապշուժյան:

Բաղիրյանը սկզբում բավական շփոթվեց, բայց շուտով հավաքեց իրեն և դարձավ ինձ այնպիսի վարանոտ հայացքով, որով կարծես ներողություն էր խնդրում պատահած անախորժություն համար:

— Ասացի, չէ՞, չզային է, և տրամադրությունն էլ այսօր, ինչպես երևում է, լավ չէ: Ասենք, մեղավորը ես եմ: Զէ՞, սիրելի փիսիկս, դարձավ նա Գարեգինին, մտերմորեն գրկելով նրա ուսը:— Լսո՞ւմ ես, փիսիկս եմ ասում և ոչ թե փեսիկս: Մեղավորը միշտ մենք ենք— ես ու դու, դու և ես:

Եվ Բաղիրյանը քահ-քահ ծիծաղեց, ինչպես ինձ թվաց՝ ավելի նրա համար, որ ցրի աղջկա ավելի քան տարօրինակ վարմունքի թողած ընդհանուր անախորժ տպավորությունը:

Բայց այս տպավորությունն այնքան ծանր էր ինձ համար, որ ես հազիվ կարողացա մի կեղծ ժպիտ խաղացնել դեմքիս, լնդառաջելու համար բարի ձերուհու ցանկությունը: Ես ուղղակի ամաչելով էի նայում նրան, որ նա իր և կնոջ ամոթը պարտկելու համար ստիպված էր դրությունը շաղող կատակների դիմել: Էարժես ես— մի կողմնակի և օտար անձնավորություն— մեղավոր էի, որ ներկա էի նրանց այդ ընտանեկան անախորժությանը: Եվ եթե գիտենայի, որ անբաղաճարի բան արած չեմ լինի և ավելի խորացրած նրանց ամոթահար դրությունը, իսկույն վեր կ'չենայի և կգնայի: Ուստի ստիպված ելա «վայելելու» թեյի երկրորդ բաժակն էլ, որ այս անգամ հրամցրեց տիկին Բաղիրյանը, ու՛սովհետև նստան ալյուս շեբեաց: Այնուհետև մի քիչ մրգեղեն «անուշ արինք», դարձյալ առանց Սառայի ներկայության: Բաղիրյանը, մի քանի անգամ դուրս ու տուն անելուց հետո, փորձեց դարձյալ կատակների դիմել՝ աղջկա բացակայությունը բացատրելու և արբարացնելու համար: Բայց այդ էլ չօգնեց: Ոչ միայն մեր, այլև իր տրամադրությունը, ինչպես նկատում էի, անդարձ փշաջել էր այդ երեկո:

Աս վեր կացա և, շնորհակալությամբ հրամարվելով Բաղիրյան ամուսինների, իհարկե, լուկ բաղաճարության համար՝ անուշաբուրե կած ընթրիքից, հրաժեշտ տվի:

Գարեգինը, բարեկամությամբ, ուղղում էր մնաց: Բայց տեսնե՛

լով, որ ես գնում եմ, ինքն էլ վեր կացավ: Զորանչն ու աները, թերևս իմ պատճառով, շատ էլ շթախանձեցին նրան որ մնա: Ու դուրս եկանք միասին:

VI

Երկար տեղ գնում էինք լուս: Գարեգինը հոգեկան շտփահանց ճնշված դրություն մեջ էր:

— Ա՛յդ է քո շատ խելոք, շատ կրթված և ես ինչ գիտեմ ուրիշ ինչ տեսակ աղջիկը,— վերջապես խոսեցի ես:

Գարեգինը ձայն չհանեց: Զգում էի, որ ավելի շատ այն բանից էր ճնշված, որ իր հարսնացուն իմ ներկայությամբ ոչ միայն չէր արդարացրել իր գովասանքները նրա մասին, այլև բնավորության այնպիսի գծեր էր դրսևորել, որոնք իր համար էլ անսպասելի էին: Եվ մեղքս գալիս էր ասելու նրան այն, ինչ որ անհրաժեշտ էի համարում սսել իբրև բարեկամ: Բայց նրան ժամանակին չզգուշացնելն էլ հանցանք կլիներ իմ կողմից: Ուստի ասացի ուղղակի:

— Ես կարծում եմ, ինքդ էլ զգում ես, որ քո այս այցը պետք է վերջինը լինի, եթե, իհարկե, դու փոքր ի շատե պատվո զգացում ունես:

— Ինչպե՞ս թե վերջինը,— մեքենայաբար հարցրեց Գարեգինը:

— Այնպես, որ անմիջապես պետք է ձեռք վերցնես այդ աղջկանից: Գուր չեք կարող իրար մարդ ու կին լինել:

Գարեգինն իսկույն չպատասխանեց: Բայց այն բանից, ինչ որ լուսաց, տեսա, որ նա նույն տարակուսանքի մեջ է և նույնն է մտածում, ինչ որ ես:

— Հետո կարո՞ղ եմ,— ասաց կամաց և այնպիսի եղանակով, որ կարծես ինձ չէր պատասխանում, այլ իր մտածումներն էր:

Ու ձայնից նկատեցի, որ թուրը կուլ տվեց:

Ակամա կանգ առա և զարմացած նայեցի նրա երեսին:

— Մի՞թե, իսկասպես, այնքան սիրահարված ես, որ շեռ կարող:

— Այո, չեմ կարող... ուղղակի չեմ կարող,— ասաց լացողին, առանց ինձ նայելու:

— Բայց թո սերը քանի՞ գրոշ արժի նրա համար: Մի՞թե չես տեսնում, որ չի հավանում քեզ: Եվ ոչ միայն չի հավանում, այլև տեսնել անգամ չի ուզում:

— Ինչ անեմ, ես սիրում եմ,— կրկնեց Գարեգինը բմահան երեխայի բուժ համառությունը:

— Լսիր, Գարեգին, ինչ եմ ասում,— ասացի ես համոզիչ եղանակով և, նրա թևն առնելով, առաջ տարաւ:— Դու երեխա չես, տղամարդ ես՝ փոքր ի շատե դատելու ընդունակ, և, ես կարծում եմ, սերը դեռևս այնքան էլ չի կտրացրել քեզ. ո՞ր հրերը շտեմես իրենց իսկական գույնով: Մի՞թե այդ աղջկա թե՛ դեպի քեզ և թե՛ դեպի ծնողները ցույց տված վարմունքից պարզ չէ քեզ համար, որ նրան զոռով են կպցրել քեզ, և նա վերջ ի վերջո պիտի մերժի քեզ: Մի՞թե քեզ հաճելի կլինե՞ր այդ խայտառակությունը:

— Այդպիսի բան չի՞ կարող պատահել,— վրա բերեց Գարեգինը եռանդով:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև, նախ՝ նա որևէ մի տգիտ աղջիկ չէ, որ ծնողների կամքով շարժվի և ում տան՝ գնա, և երկրորդ՝ ես առիթ չեմ տա, որ դժգոհ մնա ինձնից:

— Շատ բարի. համաձայն եմ, որ նա ծնողների բմահանույքով շարժվող աղջիկներից չէ,— այդ ես տեսա այս երեկո.— բայց դու ի՞նչ գիտես. թե ներքին ընտանեկան, ինձնից ու քեզնից ծածուկ ի՞նչ հանգամանքներ կան, որոնք անշուշտ ստիպել են նրան հակառակ գնալ իր կամքին ու ցանկությունը: Այս մեկը Երկրորդ՝ ասում ես, թե առիթ չես տա, որ դժգոհ մնա քեզնից: Շատ բարի. հիմա առիթ տվի՞ր, որ այն օյիները խաղաց զըլխիդ:

— Տվի, իհարկե, տվի: Ի՞նչ է նշանակում՝ «կարդացե՛լ ես այս գիրքը»: Իհարկե, հարցաքննություն: Եվ, իսկապես, ինչո՞ւ չպետք է կարդացած լինել: Լետո, երեկ չէ, մեկէլ օրը բոլորովին անծանոթ էինք իրար, իսկ այսօր վեր եմ կենում և «դու»-ով եմ խոսում հետը: Ի՞նչ անեմ, թե նշանված ենք. բաղաբավարական պայմանները մի որոշ ժամանակ պետք է պահպանե՞լ թե ոչ:

— Բայց նրա ապտակներն ուտելուց հետո քիթը լավ կախեցի՞ր:

— Ոչ թե քիթս կախեցի, այլ տեսա, որ արժանի էի:

— Լավ, հայրը, հո երեկ-մեկէլ օրվա ծանոթը չէր, ինչո՞ւ նրա հետ էլ այնպես վարվեց:

— Հայրն արդեն գլխովին մեղավոր էր: Որովհետև, ճիշտ որ, ի՞նչպես կարելի է մի ահագին օրիորդի հետ օտար հյուրի ներկայությամբ վարվել ինչպես մի երեխայի հետ: Շատ էլ որ հայրն է:

— Իսկ մայրը: Հիշո՞ւմ ես ծկլթոցը հարևան սենյակում:

— Երևի նա էլ մի բանով նեղացրել էր: Եվ, վերջապես, հո լսեցի՞ր, որ հայրն ասաց, թե չղային է:

— Եվ դու պիտի կարողանա՞ս ապրել այդպիսի մի չղային աղջկա հետ:

— Ինչո՞ւ չէ, քանի որ ոչ մի առիթ չեմ տա նրան գրգռվելու:

— Դու արդեն ինքդ ոտով գլխով մի մեծ առիթ ես, ուրիշ էլ ի՞նչ առիթ: Եվ ես հիմար եմ, որ քեզ պես մի անհասկացողի աշխատում եմ համոզել,— ասացի ես ակամա գրգռված նրա համառությունից և, նրա թևը թողնելով, առաջ անցա վճռական քայլերով:

Կարճ ժամանակ Գարեգինը լուռ հետևում էր ինձ, հետո հանկարծ քայլերն արագացրեց և եկավ հավասարվեց ինձ:

— Լավ, ի՞նչ ես ուզում անեմ,— ասաց մի տեսակ գրգիռով:

— Էլ ես ոչինչ չեմ ուզում, ինչ ուզում ես— արա:

— Չէ, սպասիր,— նա կանգ առավ և զոռով պահեց ինձ,— ուզում ես թողնեմ, չէ՞: Լավ: Բայց, ասա տեսնեմ, ինչի՞ համար:

— Էլ ասե՛մ ինչի համար:

— Չի հավանում ինձ, չէ՞, զոռով են ինձ կպցրել, չէ՞: Բայց ես չեմ հասկանում, թե ի՞նչպես կարելի է մի կրթված, հասկացող աղջկա զոռով կպցնել մի տղամարդի, որին չի հավանում: Լետո, ասում ես, ընտանեկան ինչ-որ հանգամանքներ: Ի՞նչ հանգամանքներ: Դու այդ չգիտես, ես էլ չգիտեմ, ուրեմն այդ արդու մենտն էլ չըվում է: Մնում է, որ ասես, թե ինձ չէր ճանաչում, նշանտուքի գիշերը սխալմամբ է ընդունել նշանս: Լավ: Բայց նրանից հետո այս շորրորդ անգամն է, որ գնում եմ նրանց տուն, հիմա հո ճանաչե՞ց:

— Պետք է ենթադրել, որ ճանաչեց, որովհետև ոչ տարած թանկագին ընծայիդ վրա ուզեց թքել և ոչ էլ...— ուզում էի ասել՝ «քեզ վրա»— և քիչ մնաց, որ գիրքն էլ գլխովդ տար:

— Ընդունում եմ, ճիշտ է, այդ բոլորը ճիշտ է. և այդ բանը

սրտիս շատ դիպավ: Բայց դու ինձ ասա. մատանին հո մատին էր: Հը՞, հո մատի՞ն է:

— Ասենք, թե մատին էր:

— Ի՛նչպես թե՛ ասենք: Չտեսա՞ր, որ մատին էր:

— Լավ, մատին էր, հետո՞:

— Հետո ա՛յն, որ... Ի՞նչ է նշանակում այդ. ինձ չի հավանում և միևնույն ժամանակ տվածս մատանին մատն է դրել: Ինչո՞ւ չհաննեց, չվերադարձրեց ու շասաց. «Պարոն, ահա ձեր մատանին, որ ես չճանաչելով ձեզ, սխալմամբ եմ ընդունել: Այժմ, որ ճանաչեցի ձեզ, խնդրեմ ետ առեք. ես ձեր կինը չեմ կարող լինել»:

Ակամա ծիծաղս եկավ ոչ թե այդ խոսքերի, այլ այն պարզամիտ լրջության վրա, որով արտասանեց այդ խոսքերը:

— Բայց նա այդպիսի բան չարավ,— շարունակեց Գարեգինը նույն գրգիռով, առանց ուշադրություն դարձնելու ծիծաղիս: Ինչո՞ւ չարավ: Հը... քեզ եմ հարցնում:

— Երևի վախեցավ, թե մի անգամ սխալված լինելով՝ միգուցե այս անգամ էլ սխալված լինի,— նկատեցի ես, շարունակելով ծիծաղել:

— Զէ, մի՛ հեզնիր խնդրեմ: Այնպիսի բաներ անելուց հետո, այդ էլ որ աներ, ի՛նչ զարմանալու բան կլիներ: Բայց չարավ: Ինչո՞ւ Որովհետև... Այստե՛ղ է, ահա, որ ոչ ես եմ ճանաչում նրան, ոչ դու և ոչ, այո՛, նույնիսկ ծնողները գուցե, և դու իզուր ես շտապում քո դատավճիռը կարգալու:

— Ուրե՛մն:

— Ուրեմն ա՛յն, որ ես նրանից ձեռք չեմ վերցնի և նրա կողմից մերժվելու խայտառակությունից էլ չեմ վախենում, իմացա՞ր:

— Իմացա:

— Դե որ իմացար, էլ բան չունեմ ասելու և... բարի գիշեր:

Եվ նա ինձ համար բոլորովին անակնկալ կերպով թողեց ինձ ու հեռացավ արագ քայլերով, երևի վախենալով, որ ես իմ հոռուտեսությունը կարող եմ նորից փոխել իր տրամադրությունը իր լավատես ապագայի հեռանկարների նկատմամբ:

Ես մնացի նրա ետևից նայելիս: Ինձ պարզապես ապշեցրել էր նրա տարօրինակ գրգիռը և մանավանդ համառությունն ու վրձնականությունը, որովհետև մինչև այժմ ես նրան ճանաչել էի իբրև շատ հանգիստ, կամազուրկ և կրավորական բնավորության տեր մի երիտասարդի, որ միշտ լսում էր ինձ:

Անցավ մոտ մի ամիս: Այդ բոլոր ժամանակամիջոցում Գարեգինը ոչ մի անգամ չերևաց: Ես արդեն այն համոզմանն էի եկել, որ նա թունդ խոռվել է ինձնից և վճռել է առանց ինձ պակասելու կամ արդեն իսկ պակասվել է, եթե միայն մերժում չի ստացել Ստոպից, ինչպես ես էի ենթադրում: Բայց ահա մի երեկո եկավ ինձ մոտ աշխույժ ու կենդանի և, այն արտասովոր խանդավառ տրամադրություն մեջ, որ համակել էր նրան նշանվելու օրից:

— Ո՞ւր էիր շքացել,— հարցրի:

— Ոչ մի տեղ:

— Բաս էլ չերևացիր:

— Ո՞րտեղից երևալի, քանի որ շունչ քաշելու ժամանակ էլ չունեի: Ամբողջ օրը փողոցներն ընկած՝ նոր բնակարան էի որոնում: Հետո՝ օրինավոր տուն-տեղ պիտի դնեի՞, թե ոչ: Այժմ, որ ամեն բան պատրաստ է, եկել եմ հայտնելու, որ այս կիրակի պակասվում եմք:

— Արդե՛ն: Իսկ ես կարծում էի...

— Դու շատ բան ես կարծում,— ընդհատեց ինձ Գարեգինը.— Դու այն էլ էիր կարծում, թե այս բանը գլուխ չի գա, կըքանդվի: Քո ջիգրու ոչ ես ձեռք վերցրի նրանից, ոչ էլ նա մերժեց ինձ: Այժմ այնպես մտերմացել է հետս, որ կարծես մանկությունից իրար հետ ենք մեծացել:

— Իսկ «դու»-ի և «դուք»-ի խնդիրն ի՞նչպես լուծվեց:

— Իհարկե, «դու»-ի օգտին: Հա՛, մի անգամ հարցրի նրան, թե ի՞նչ էր նշանակում այն գիշերվա օլինները, ասաց. որ լավ է այդ մասին ոչինչ չհարցնեմ, որովհետև ինքը շատ է զղջում և ամաչում իր արարքից, մանավանդ որ այդ բանը թույլ էր տվել իրեն քո ներկայությամբ: «Ինչ անեմ,— ասաց, շատ ջղախի՛ն եմ և այն գիշերն,— ասաց,— շատ վատ տրամադրություն մեջ էի»:

Բայց գիտե՛ս՝ ինձ ինչն է զարմացնում. հո տեսար՝ ինչքան խոհուն, լուրջ աղջիկ է, բայց երբեմն այնպիսի բաներ է անում, որ կարծես երեխա լինի:

— Ի՛նչ, այդ էլ նո՞ր բան է,— հարցրի:

— Օրինակ, երեկ շոկոլադ էի տարել, նստած՝ միասին էինք զատում: Երկու հատ ինքն իր ձեռքով դրեց բերանս: Հետո, մի հատ էլ որ ես էի ուզում զննել նրա բերանը, մատս կծեց և ծիծաղեց:

Միծաղելիս էլ ուրիշ տեսակ է ծիծաղում. ծիծաղում է հանկարծ և հանկարծ էլ լուրջ դեմք առնում: Իսկ անցյալ օրը Մուշտալիդ էինք գնացել զրոսնելու Իջանք գետափը: Սկսեց բարեր շարտել գետ, մեջ կոկոսացող գորտերի վրա: Հետո մի բար էլ վերցրեց. պատրաստվեց նետելու և ասաց. «Ձեռքիս նայիր»: Նայեցի: «Ո՞ր ձեռքով եմ գցում»,— հարցրեցի:— Աջ.— ասացի: Բարն ուժգին թափով նետեց այս անգամ գետի կողմը: Ու նետելուց հետո հարցրեց. «Ոչինչ չնկատեցի՞ր»:— Ի՞նչ,— հարցրի: «Չնկատեցի՞ր,— ասաց,— որ աջ ձեռքս շարժում եմ ձախլիկ մարդու պես»: Եվ որովհետև չհասկացա նրա խոսքերի իմաստը, այսպես բացատրեց. կանայք առհասարակ ձեռքի ճարպիկ և ուժգին թափ չունեն. նրանք աջ ձեռքով մի բան շարտում են այնպես, ինչպես տղամարդը ձախ ձեռքով կշարտի. նրանց մկանների ուժը բնությունից թե դաստիարակությունից բնորոշացած է, և դրա համար է, որ կանայք առհասարակ չեն կարողանում վրեժ լուծել իրենց վիրավորողից, ինչպես տղամարդը կլուծի:

— Լավ, քարեր նետելն ի՞նչ կապ ունեն այդ խոսքերի հետ,— հարցրի ես:

— Ես ի՞նչ գիտեմ,— ասաց Գարեգինն ուսերը թոթվելով և շարունակեց:— Հետո, գետափից որ բարձրացանք վերև. նստեցինք մի նստարանի վրա, հովանոցի ծայրով մի բան գծագրեց հողի վրա և հարցրեց:— «Այս ի՞նչ է»: Շուն է,— ասացի:— «Բաս շունը ոտներ չի ունենա»,— ասաց:— Նկարի որ կունենա է՛լի,— ասացի ծիծաղելով: Գծագրածի վրա հանկարծ խաչ քաշեց բազմապատկության նշանի ձևով ու ասաց. «Այս ոչ թե շուն է, այլ ատրճանակ»:

— Ի՞նչ:

— Ատրճանակ:

Զգիտեմ ինչու, այդ բանն ինձ ավելի հետաքրքրեց:

— Լավ ինչո՞ւ անպատճառ ատրճանակ էր գծագրել:

— Ես ի՞նչ գիտեմ,— եղավ նորից Գարեգինի կարճ, անփուլթ պատասխանը:

— Զբացատրե՛ց:

— Զէ: Միայն հարցրեց. «Մարդ կարո՞ղ ես սպանել»:

— Ի՞նչպես թե մարդ... ինչե՞ր ես պատմում,— բացազանչեցի ես պարզապես ապշած:

— Ես բառացի պատմում եմ այն, ինչ որ խոսել ենք: Աստ-

ւ՛ած է վկա,— երդվեց Գարեգինն իր սովորական պարզամտությամբ:

— Հետո ի՞նչ պատասխանեցիր:

— Ի՞նչ կարող էի պատասխանել: Զարմացա: Ես երևակայել անգամ չեմ կարող, ասացի, թե ինչպես կարելի է մարդ սպանել: Զինվորական ծառայությունը թողի, ինչո՞ւ համար,— որովհետև տեսա, որ ինձ օրը-օրին շարշարում են մի նպատակով միայն, մի սարսափելի նպատակով— որ սովորեցնեն մարդ սպանելու արհեստը, այն ինչ ես դեռ երեխա էի, փախչում էի, երբ իմ առջև հավ էին մորթում: «Ուրեմն դու վախկոտ ես» ասաց:— Անձնազուսուցությունը, կարծեմ, ավելի մեծ քաջություն է,— ասացի,— իսկ ես պատրաստ եմ ինձ կրակը նետել՝ ուրիշի կյանքը փրկելու համար, բայց ուրիշին կյանքից զրկել— այդ ոչ թե քաջություն է, այլ պարզապես հրեշույթուն: «Բայց չէ՞ որ— ասաց,— ամեն մի սպանություն, խոսքս սովորական ավազակության մասին չէ, իհարկե,— իր զորավոր դրդապատճառն է ունենում»:— Ո՛չ մի պատճառ,— ասացի,— որքան էլ որ զորավոր լինի, չի կարող արդարացնել մարդասպանությունը, որովհետև մարդ էակը չէ՞ որ այդ ես եմ, այդ դու ես, այդ այս կենսաբույս արյունն է, որ ետում է մեր երակների մեջ, այդ այս հրաշալի աշխարհն է, ուր մահից հետո դարձ չկա այլևս, այդ այս պայծառ արևն է, որի տակ փերջին մրջյունն անգամ իրավունք ունի ապրելու, և մարդ սպանել— կնշանակի արևը հանգցնել: Ոգևորվել էի և, ճիշտն ասած, լավ էի խոսում, մանավանդ որ լսում էր մեծ ուշադրությամբ և աչքերը աչքերիցս չէր հեռացնում:

Գարեգինը պատմում էր այնքան կենդանի կերպով, որ ինձ թվում էր, թե ինքս ներկա էի նրանց տարօրինակ խոսակցությանը Մուշտալիդի այգում:

— Լսիր,— ասացի,— չգիտեմ, այդ մասին մտածե՞լ ես թե ոչ, բայց դու շատ խորհրդավոր բաներ պատմեցիր:

— Ի՞նչ խորհրդավոր բաներ,— հարցրեց Գարեգինը զարմացած, որից եզրակացրի. որ բնավ չէր մտածել այդ մասին:

— Խորհրդավոր չթվացի՞նք քեզ նախ նրա այն խոսքերը, թե կանայք առհասարակ չեն կարողանում վրեժ լուծել իրենց վիրավորողից այնպես, ինչպես տղամարդը կլուծի, հետո այն, որ նա դեռ ատրճանակ նկարեց, հետո հարցրեց՝ մարդ կարո՞ղ ես սպանել:

Գարեգինը ծիծաղեց:

— Զարմանալի կասկածամիտ մարդ ես,— ասաց,— ամեն մի շնչին բանում ինչ-որ խորհրդավորություն ես նկատում: Ամեն մի խոսակցության ժամանակ մարդ կարող է հազար ու մի միտք հայտնել հենց այնպես, առանց որևէ հետին իմաստի: Ատրճանակն էլ... դե ձեռքի պատահական մի շարժում էր, փոխանակ շուն կամ կատու գծվելու, ատրճանակի նման մի բան դուրս եկավ, ու այդտեղից էլ, բնականաբար, բացվեց սպանություն մասին եղած խոսակցությունը: Այստեղ ի՞նչ խորհրդավոր բան կարող էր լինել: Ինչպես տեսնում եմ, դու շատ լավ պրոկուրոր կլինես,— ավելացրեց նա նորից ծիծաղելով:

Թեև ինձ համար բնավ պարզ չէր այդ բացատրությունը, նկատի ունենալով Սառայի տարօրինակությունները, բայց և այնպես խոհեմություն համարեցի շարունակել այդ խոսակցությունը, շուգելով այդ միամիտ երիտասարդի սիրտը թունավորել այն անորոշ կասկածով, որ նրա խորհրդավոր պատմությունը հարուցել էր իմ մեջ: Այնուամենայնիվ քիչ հետո էլի շղիմացա և ընկերական պարտքս համարեցի նորից նախազգուշացնելու նրան Սառայի հետ ամուսնանալուց, որովհետև մի ներքին ձայն շարունակ ասում էր ինձ, որ նա դժբախտ պիտի լինի՝ իր կյանքն այդ աղջկա հետ կապելով:

Գարեգինը կարճ ժամանակ նայում էր ինձ վերին աստիճանի խղճալի, նույնիսկ պաղատագին հայացքով, հետո քիչ մնաց լաց լինի:

— Խնդրում եմ, աղաչում եմ, Միքայել, մի կոտորի սիրտըս,— ասաց լացակումած ձայնով, և նրա աչքերի մեջ արտասուքի կաթիլներ ցուլացին:— Ես նրան սիրում եմ: Սիրում եմ անշափ: Սա իմ անդրանիկ սերն է: Ես պաշտում եմ նրան: Որ թույլ տա, մոմ կվառեմ նրա առջև, ծունկ կշոքեմ և կհամբուրեմ այն գետինը, որի վրա ոտք է դնում: Մոտը եղած ժամանակ այնքան երջանիկ եմ զգում ինձ, որ նույնիսկ վախենում եմ, թե միգուցե մի ցնորք, մի տեսիլք լինի ու հանկարծ շքանա: Նրա գլուխը... գիտե՞ս ի՞նչ բան է նրա գլուխը... աշխարհիս երեսին դեռ ոչ մի նկարիչ չի ստեղծել այդպիսի գլուխ, դեռ ոչ մի քանդակագործ չի կերտել այդպիսի մի հրաշալիք: Խենթանում եմ, որ երևակայում եմ, թե կարող եմ, թե իրավունք պիտի ունենամ գրկելու այդ գլուխը, համբուրելու այդ ճակատը, այդ աչքերը, այդ շրթունքները:

դեմքս շփելու այդ հրաշալի մազերին: Զեռք քաշեմ նրանից. ավելի լավ չէ՞ ասես՝ ձեռք քաշեմ իմ կյանքից, իսկ նրան սիրելուց հետո այնպե՛ս սիրում եմ կյանքը...

Նրա այս ծիծաղելի պաթետիկ խոսքերից հետո, որ, սակայն, նա արտասանում էր սրտի խորքից, ինձ ուրիշ բան չէր մնում, եթե ոչ հորդորներս ու խրատներս ծալել մի կողմը դնել և դեպքերը թողնել իրենց բնականոն ընթացքին: Այդպես էլ արի, որովհետև տեսա, որ գործ ունեմ մի տիպիկ սիրահարվածի հետ, որի վրա ոչ մի բարի խորհուրդ ու հորհոր ազդել չի կարող: Վերջը նույնիսկ համաձայնություն հայտնեցի, որ նրա խաշեղբայրը կրկնեմ: Անշափ ուրախացավ, վրա ընկավ, գրկեց և սկսեց խելագարի պես համբուրել ինձ:

VIII

Մինչև վերջին րոպեն էլ չէի հավատում, թե ամուսնությունը դուրս կգա, գլխավորապես այն ծայրաստիճան անբարենպաստ տպավորության պատճառով, որ թողել էր ինձ վրա Սառան իմ առաջին այցի ժամանակ իր բնավորության նկատմամբ:

Բայց այդ ամուսնությունը ոչ միայն գլուխ եկավ, այլև պսակի գիշերը Սառան իր պարկեշտությունը, իր տխուր-մտախոհ հեղությունը կարող էր օրինակելի նորահարս լինել: Ապշած էի մնացել:— Ե՛րբ էր շքացել նրա դեմքի վանող արտահայտությունը, նրա այնքան ջղային, անհրապույր վարմունքը: Ինձ թվում էր, թե կամ մի հրաշքով վերածնվել էր Սառան, կամ իմ առջև տեսնում էի մի բոլորովին այլ աղջիկ, որը ոչ մի բանով չէր հիշեցնում ինձ իմ տեսած Սառային:

Այդ գիշեր միայն տեսա, թե որքան սքանչելի էր նրա գեղեցկությունը հարսանեկան սպիտակ զգեստի մեջ: «Նրա գլուխը... գիտե՞ս ի՞նչ բան է նրա գլուխը»— ակամա միտս եկան Գարեգինի խոսքերը, երբ ներս մտա պայծառ լուսավորված հյուրանոցակը և տեսա այդ խորհրդավոր աղջկա լայն, խոհուն, փրկոսկրի սպիտակությունը փայլող ճակատը՝ գազաթին հավաքած շքեղ սև մազերով, սպիտակ շղարշի փրփուրների մեջ: Մի հավերժահարս էր, որի առջև իսկապես պետք էր ծունկ խոնարհել և սքանչացման, սրբազան երկյուղածությունների ու պաշտամունքի խոսքեր մրմնջալ: Այնուհետև հասկացա, և այս անգամ բնավ ծիծաղելի

չթվաց ինձ, թե՛ ինչու Գարեգինը սիրո էքստազի մեջ մոմ էր վառում նրա առջև, ծնրադրում ու համբուրում այն գետինը, որի վրա ոտք էր դնում նա:

Մայիսյան ծառիկների մի շքեղ փունջ էի տարել: Մատուցի: Ընդունելիս մեղմորեն ժպտաց և գլխի թեթև խոնարհումով շնորհակալութուն հայտնեց:

Այդ գիշեր մի տարօրինակ վախկոտություն էի նկատում Գարեգինի մեջ. ման էր գալիս ոտների մատների վրա, շատ չէր խոսում, շուտ-շուտ կարմրում էր և քրտնում, երբ աները իրեն հատուկ բարեսրտությամբ որևէ նկատողություն էր անում կատակով: Բայց այդ բոլորի հետ միաժամանակ հարսնացուի վրա նայում էր մի տեսակ գողունի հիասքանչումով: Ըստ երևույթին, Սառայի այդ գիշերվա հեղությունը և մանավանդ գեղեցկությունը նրա համար էլ անսպասելի մի նորություն էր, և նա ճնշվում էր այդ գիտակցության տակ, որ այդ գեղեցկուհին իրենն էր վերջնականապես, իր սեփականը, վախենալով միաժամանակ, թե միգուցե դա, իսկապես, ինչպես ինքն էր ասում, մի ցնորք, մի տեսիլք լինե՞ր ու հանկարծ չբանար: Ու ինձ թվում էր, թե իր հոգու խորքում իրեն արժանի չէր համարում այդ բախտավորությանը:

Հարսանիքը շատ համեստ էր, որովհետև Սառան այդպես էր կամեցել: Հյուրերի թվում ներկա էին նոբաճարսի ամենամեծավոր ազգականները, նրա ընկերուհիներից մի երկուսը, վերջինների թվում ժյուլ Սիմոնը կարդացող ընկերուհին— մի շատ համարձակ և շատախոս աղջիկ, որը տեղի-անտեղի սրախոսում էր և բարձրաձայն ծիծաղում. իսկ փեսացուի կողմից հրավիրված էին նրա մի երկու ազգական կանայք և մի քանի պաշտոնակիցներ, այնպես որ բոլորս միասին առած՝ հազիվ մի տաս-քսան հոգի լինեինք:

Պսակից մի երկու շաբաթ հետո ավելի շուտ հետաքրքրությունից, քան քաղաքավարական մի պարտք կատարելու համար, այցելեցի նորապսակ գույգին (դրանից մի օր առաջ նրանք այցելել էին ինձ, բայց, դժբախտաբար, նա տանը չէի եղել):

Գարեգինը թողել էր իր հայրական մոռյլ տունը, ուր ապրում էր ամուսնանալուց առաջ, և վարձել էր քաղաքի ամենալավ և խաղաղ թաղերից մեկում մի շատ սիրուն բնակարան մի մեծ տան վե-

րին հարկում, որտեղից հիանալի տեսարան էր բացվում ամբողջ քաղաքի վրա և դեպի լեռնային հորիզոնները:

Աղախինը նոր էր առաջնորդել ինձ դեպի ընդունարան, որ դրսից, երկաթե պատշգամբից, ներս վազեց Գարեգինը, չափազանց ուրախ ու կայտառ, գրկեց, համբուրեց ինձ և ձեռքիցս բռնած, անմիջապես տարավ դեպի պատշգամբը. ուր իմ պալուց առաջ նստած էր իր նորատի կնոջ հետ և երեկոյան թեյն էր վայելում:

Սառան, հալառակ սպասածիս, ինձ ընդունեց բավական սառն կերպով: Իսկույն մտքովս անցավ, որ Գարեգինն իր անհեռատես պարզությամբ, անշուշտ պատմել էր նրան, թե ինչ կարծիք էի կազմում նրա մասին ամուսնությունից առաջ և ի՞նչ խորհուրդ էի տալիս իրեն: Եվ այն ուրախ տրամադրությունը, որ հաղորդել էր ինձ Գարեգինն իր աղմկալի ընդունելությամբ, միանգամից կտորվեց Սառայի այդ անբարեհաճ ընդունելության հանդեպ: Ձղջացի, թե ինչու այդ բանը չէի նախատեսել և Գարեգինին չէի նախազգուշացրել, որ ամուսնությունից առաջ Սառայի մասին մեր միջև եղած խոսակցությունը պահի իր համար: Բայց էլ ի՞նչ կլինե՞ր: Այժմ, քանի որ բանը բանից անցել էր, պետք է ամեն կերպ աշխատեի ցույց տալ Սառային, որ ես ոչ միայն փոխել եմ իմ կարծիքն իր մասին, այլև չափազանց հարգում եմ իրեն և շատ ուրախ եմ, որ նրան իմ ընկերոջ ամուսինն եմ տեսնում: Բարեբախտաբար, այդ շատ էլ դժվար չեղավ. Գարեգինն իր սիրահարվածի և մեղրամիսը վայելող երջանիկ ամուսնու խանդավառ ոգեվորությամբ, որով ակամա վարակում էր դիմացիներին, մի տեսակ հաշտեցնողի, մերձեցնողի պեր էր կատարում իմ ու Սառայի միջև:

— Հավանում ես, չէ՞, մեր այս բնակարանը և այս տեսարանը, — ասաց Գարեգինը ցույց տալով Կովկասյան լեռներն այնպիսի մի պարծենկոտությամբ, որ կարծես այդ բնակարանն էլ, այդ տեսարանն էլ իր ստեղծագործության արդյունքն էին: — Տես, որքան պարզ է հորիզոնը, ամպի նշույլ անգամ չկա, և ինչպես պսպղում են այն վիթխարի սարերն իրենց սպիտակափառ գազաթներով. ձյուն չէ, կարծես, այլ արծաթի մի հսկայական զանգված: Հենց նոր ես ու Սառան ծրագրում էինք այս ամառ մի ճանապարհորդություն կատարելու այդ կողմերով դեպի Նյուսիս և գուցե այնտեղից էլ դեպի արտասահման: Դու անցել ես, չէ՞, Ռադմավիրական ճանապարհով: Ի՞նչ հրաշք ու հրաշալիք, ի՞նչ սար-

տափ ու հիացք. այդ գահավեժ անդունդները, այդ ահավոր գագաթները, որոնք թույլ էին երկինք և կորել ամպերի մեջ: Վերևը երկինք, ներքևը, անդունդների երախի մեջ գալարվող գոռ գետը, որ իր կատաղի վազքով թնդացնում է այդ անդունդները կատաղության փրփուրը բերանին իսկ մեջտեղը— դու քո փոշուտ խրճուղով, որ օձի պես գալարվելով գոտեորում է այդ անվերջ վերելքներն ու վայրէջքները:

— Դու բանաստեղծ ես եղել,— նկատեցի ես ծիծաղելով և նայեցի Սառային:

Սառան նստած էր լուռ և կենտրոնացած հայացքով նայում էր Կովկասյան լեռների կողմը, բայց նկատեցի, որ կատակով արած իմ նկատողության վրա հազիվ նշմարելի մի ժպիտ անցավ նրա դեմքի վրայով:

— Բանաստեղծ, բացազանչեց Գարեգինը:— Մի՞թե դու կարծում ես, թե նա՛ է միայն բանաստեղծ, ով վարժվել է հանգերով ոտանավորներ գրել: Ամեն ոք, ով սիրում է, անպայման բանաստեղծ է: Ծա առհասարակ բոբիկ եմ գրականության պատմությունից, շատ քիչ եմ ծանոթ մեծ պոետների կենսագրություններին, բայց համոզված եմ, որ ամենալավ պոետներն, անշուշտ, նրանք են, որոնք սիրել են, որովհետև սերը... գիտե՞ս ինչ բան է սերը: Սերը... Ասենք դու շես հասկանա, որովհետև... չնայելով, որ դու սիրո նկարագրություններ ունես քո գրվածքների մեջ, բայց սիրո իսկապես նկարագիրը տալու համար պետք է...

— Բանաստեղծ դառնամ քեզ պես,— վրա բերի ես ծիծաղելով և նորից նայեցի Սառային:

— Այո, պետք է սիրես ինձ պես. ի՛նձ պես,— շեշտեց Գարեգինը և, խոնարհվելով դեպի նորատի կինը, քնքշորեն առավ նրա ձեռքն ու սկսեց կաթոգին համբուրել:

Սառան նայեց ինձ և ժպտաց այնպիսի հայացքով, որով կարծես ասում էր՝ «տեսնո՞ւմ եք որքան մեծ երեխա է»: Այդ լուռ դիմումի, այդ բարի ժպտի մեջ ես հավիված տեսա նրա դեպի ինձ ցույց տված սառնությունը, որ սկզբում բավական կաշկանդուժ էր ինձ:

Շուտով Սառայի տրամագրությունն այն աստիճան բացվեց, որ նա սկսեց ոչ միայն մասնակցել մեր խոսակցությանը, այլև վերաբերվել դեպի ամուսինը ճիշտ այնպես, ինչպես ես էի վերաբերվում— կես-լրջորեն, կես-կատակով և զիջողաբար, որ ան-

շուշտ սիրո նշան էր, այն անմեղ սիրո, որպիսին մեծերն են տաժում դեպի փոքրիկները: Ասենք այդպիսի վերաբերմունքի բուն պատճառը պետք էր որոնել իրեն իսկ Գարեգինի մեջ, որի անսահման բարի սիրտը, կայտառ հոգին, ոգևորված շատախոսությունը և պարզամիտ փիլիսոփայական հայացքները միշտ այդպիսի վերաբերմունք էին թելադրում փոքր ի շատե խելահաս խոսակցին: Ինձ թվում էր, որ եթե Գարեգինը ներկա չլիներ, ես ու Սառան երկու խոսք չէինք գտնի իրար ասելու, մինչդեռ նրա ներկայությամբ մեր խոսակցությունն ի՛նչ բանի վրա ասես չէր դառնում:

Գարեգինի խանդավառությունը քիչ չէր նպաստում, անշուշտ, իմ այցը, մայիսյան հրաշալի երեկոն և մանավանդ իր պաշտած նորատի կնոջ ներկայությունը, որի գեղեցկությունը, ինչպես թվում էր ինձ, պարծենում էր իմ առջև իր հոգու խորքում:

Այդ երեկո ես նորից առիթ ունեցա համոզվելու, որ Սառան հիրավի մի կատարյալ գեղեցկուհի էր, այն ուրույն գեղեցկուհիներից, որոնց դեմքի ինքնատիպ գծագրությունը մի անգամ տեսնելուց հետո խորապես դրոշմվում է մարդու հիշողության մեջ: Նա հագած ուներ յապոնական ձևի տնային թեթև վերնազգեստ կարճ ու լայն թևերով, ծայրեզերված պերճ անկվածներով: Երբեմն, երբ ձեռքերը բարձրացնում էր հարուստ մագերն ուղղելու, լայն թևերը ետ ծավելով մերկացնում էին նրա արմունկները սպիտակ ու ողորկ և ծածկված փայլուն աղվամազով՝ ոսկու փոշու մեջ:

Բայց ինձ ավելի հետաքրքրում էր նրա ներքինը, քան թե արտաքինը, նրա հոգին, քան թե գեղեցկությունը: Ու, դիտելով նրան, աշխատում էի նրա դեպի ամուսինը ցույց տված վերաբերմունքից կանխագուշակել, թե երկա՞ր կդիմանա արդյոք այդ «մեծ երեխայի» ձեռքին: Թեև այդ նորատի կինը դեռևս մի կատարյալ հանելուկ էր ինձ համար, բայց լավ ճանաչելով նրա ամուսնուն, եզրակացությունս տխրառիթ էր: Մի կին— լինել նա Սառան թե մի ուրիշը— կարող էր խղճալ, գուրգուրել և սիրել Գարեգինին այնպես, ինչպես մեծ քույրը փոքր եղբորը, բայց կապվել նրա հետ կանացի բոցոտ սիրով՝ անկարող էր, որովհետև Գարեգինն իր բոլոր պատվական առաքինություններով հանգերձ գուրկ էր կնոջ մեջ այդպիսի անվերապահ սեր հարուցանող բացասական առաքինությունից— արուի ամեն ինչ ընկճող, ամեն ինչ հպատակեցնող միահեծան կամքից,— մի բան, որ բոլոր գրական բարեմասնություններից ավելի սիրում է կինը տղամարդու մեջ:

Մինչդեռ ես, այս խոհերին անձնատուր դիտում էի այդ անհամապատասխան զույգը. Գարեգինը անհոգ ու երջանիկ, խոսում էր, հա՛ խոսում, ջրաղացի շախախի պեւ անդնշում:

Ու չնկատեցի, թե ինչպես արևն արդեն հանգցրել էր իր վերջին ճաճանչները, և մուժը սկսել էր բարձրանալ երկրի կրծքից: Մի աներևույթ ձեռք կարծես գորշագույն շղարչ էր փռում քաղաքի վրա, և այդ շղարշը քանի գնում, այնքան թանձրանում էր: Եվ ահա այստեղ ու այնտեղ սկսեցին փայլփլել առաջին ճրագները սկզբում աղոտ, հետո քանի բարձրանում էր խավարը, ավելի ու ավելի պայծառ: Եվ մինչդեռ քաղաքն արագորեն սև էր հագնում՝ կորցնելով իր զծագրությունը, երկինքը դեռ երկար ժամանակ լուսավորված էր վերջալուսի մեռնող փայլով:

Շատ էի ուզում գեթ մի քանի բույս մենակ մնալ Գարեգինի հետ, որպեսզի հարցուփորձ անեի Սառայի մասին, բայց այդ չհաջողվեց: Սառան շարունակ նստած էր մեզ մոտ, և եթե կարիք էր լինում հյուրասիրության վերաբերմամբ որևէ պատվեր տալու աղախնին, միշտ Գարեգինն էր գնում: Իսկ երբ, բավական ուշ, վերկացա հրաժեշտ տալու, Սառան ևս եկավ մինչև դուռը ճանապարհ գնելու ինձ և ամուսնու հետ խնդրեց, որ շուտ-շուտ այցելեմ իրենց:

Բայց հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ ես, հակառակ ցանկությանս, այլևս հնար չունեցա այցելելու նրանց: Մի քանի օրից մի անակնկալ շտապ գործով հեռացա Քիֆլիսից և ամբողջ ամառը, մոտ երեք ամիս բացակա էի: Այնուհետև երբ վերադարձա, առաջին գործս այն եղավ, որ տեսության գնացի բերեկամներին: Բայց նրանց բնակարանը փակ գտա, և հարևաններն ինձ ասացին, որ նորապսակ զույգը դեռևս հունիսին մեկնել է քաղաքից հայտնի չէ ուր: Նոր հիշեցի, որ նրանք մտադիր էին ամառը մի ճանապարհորդություն կատարելու: Մի ամսվա ընթացքում նորից մի քանի անգամ գնացի Գարեգինի բնակարանը և միշտ էլ բացակա գտա նորապսակ զույգին: Գնացի պետական կալվածների տեղական վարչությունը, և այնտեղ ինձ ասացին, որ Գարեգինը պսակվելու օրից թողել է պաշտոնը և հայտնի չէ ուր է գնացել: Կնացի Սառայի հորանց տուն, որ նրանցից տեղեկանամ, թե ո՛ւր է չքացել նորապսակ զույգը, և ե՛րբ կվերադառնա, բայց այնտեղ էլ այն միայն իմացա հարևաններից, որ Բաղիրյանը տնով-տեղով քոչել է Բաթում, պաշտոնով փոխադրվելով այնտեղի մաքսատուն:

Վերջ է վերջս ստիպված եղա դադարեցնել գրոնումներս և նույնիսկ գրեթե մոռացել էի բարեկամներին, երբ բախտը նորից դեմ հանդիման բերեց մեզ իրար, բայց այս անգամ այնքան անակնունելի. այնքան տարապայման պարագաներում, որ այն, ինչ որ պատահեց, մինչև օրս էլ մղձավանջային մի ծանր երազ է թվում ինձ:

Սակայն առաջ չվազեմ և դեպքերը պատմեմ իրենց հաջորդականությամբ:

ՆՐԱԲՈՐԴ ՄԱՍ

I

Նոյեմբերի մի ցուրտ գիշեր, երբ, երեկոյան պաշտոնական աշխատանքս վերջացնելուց հետո, վերադարձա տուն և մտա ննջարանս՝ գրական գործովս պարապելու (ննջարանս միշտ տաք էր, որի պատճառով այդտեղ էի փոխադրել գրասեղանս), ահամա կանգ առա զարմացած: Գրասեղանիս վրա վառվում էր լամպար: Մահճակալիս վրա երեսնիվեք պառկած էր մեկը և խոմփալով քնած էր: Վերմակը, ինչպես երևում էր, սկզբում ծածկել էր, բայց հետո, քնի մեջ, պատի կողմն էր գցել: Աջ ձեռքը կախ էր ընկել մահճակալից ներքև: Ժիլետի կոճակները բաց էին: և տակից երևում էր սատիկի կապույտ վերնաշապիկը, որի օձիքը կապվում էր կողքից: Բաճկոնը, մաշված աստառով, կախված էր մահճակալի գլխից: Գլխարկը, ուսանողական կապույտ երիզով, ընկած էր բաճկոնի տակ, հատակի վրա: Ծամփորդական երկարաճիտ կոշիկներից մեկը հագին էր, մյուսը երկարումեկ պառկած էր մահճակալի առջև: Աթոռի վրա ընկած էր ձմեռվա վերարկուն մազի օձիքով, և մաշված աստառով, որի տակից տեղ-տեղ սպիտակին էր տալիս բամբակը: Սենյակի անկյունում դրված էր մի ահագին ճամպուրակ՝ թոկով կապկպած, շարդված ու ճխլված:

Զարմանքը տիրել էր ինձ: Մոտեցա, որ լավ դիտեմ, թե ով կարող էր լինել այդ անկոշ հյուրը, որ այդպես ազատ-համարձակ եկել տեղավորվել էր սենյակումս: Կարճ խուզած, բայց շատ խիտ և շատ սև փայլուն մազերով, ժամանակին շափրած լիքը դեմքով և առատամազ հոնքերով, արծվաքիթ մի երիտասարդ էր, — բոլորովին անծանոթ մի դեմք: Դուրս գնացի խոհանոց, զարթեցրի ծառային և սկսեցի հարցուփորձ անել: Նրա քնաթաթախ կցկտուր խոսքերից այս միայն իմացա, որ անկոշ հյուրս եկել է կառքով,

մթնշաղին, մի ուրիշ պարոնի հետ, այդ պարոնը հեռացել է նույն կառքով, իսկ հյուրս իր ճամպուրակով ուղղակի մտել է, իմ անունս է տվել, ուտելու բան է պահանջել և, ոչինչ չստանալով, հանվել պառկել է անկողնումս, պատվիրելով, որ երբ գամ, զարթեցնի:

Վերադարձա ննջարանս և սկսեցի նորից դիտել քնած հյուրիս դեմքը: Երկար ժամանակ հիշողությանս մեջ պրպտում էի ինձ ծանոթ հին, մոռացված դեմքեր, որպեսզի նմանություն գտնեի դրանցից որևէ մեկի և անկոշ հյուրիս միջև, բայց և այնպես քնածի դեմքը մնում էր բոլորովին անծանոթ:

Ու մինչդեռ կանգնած էի նրա առջև և ապարդյուն պրպտումներ էի անում հիշողությանս մեջ, նա բերանը բաց, շարունակում էր խոմփալ այնքան ուժգին, որ զարմանում էի, թե ինչպես էր, որ իր սեփական խոմփոցի ձայնը չէր զարթեցնում նրան: Երբեմն խոմփոցը կտրվում էր, և նրա բաց բերանից այնպիսի կերկերուն ձայներ էին դուրս գալիս, որ ինձ թվում էր, թե խեղդվում է:

Չեղբս կամաց տարա նրա ուսին ոչ այնքան նրան զարթեցնելու, որքան նրա անտանելի խոմփոցի ձայները կտրել տալու համար: Չեղբիս շփումից նա հանկարծ մի կատաղի խոռոց արձակեց, լուց, շարժվեց և աչքերը բանալով՝ ուղղակի տնկեց վրաս խոր քնից հանկարծ արթնացածի խելագար հայացքով, հետո աչքերը ման ածեց այս ու այն կողմը և նորից բերեց տնկեց վրաս:

— Մարգարյանն ես, չէ՞, — հարցրեց խուլոտ ձայնով:

Ոչինչ չպատասխանեցի: Այժմ, որ նրա աչքերը, — խոշոր, սև աչքերը, — բաց էին, ինձ թվաց, թե այդ դեմքը ծանոթ է ինձ:

Ոտները ցած դրեց մահճակալից և սկսեց հետաքրքիր հայացքով նայել աչքերիս:

— Դե Միքայել Մարգարյանն ես, է՛լի, որ կաս, — ասաց դրական կերպով, կանգնեց, գրկեց ինձ և համբուրեց շրթունքներս: — Բայց այդ ի՞նչ է, արդեն ծերանո՞ւմ ես. մազերդ սկսել են սպիտակել:

— Ներողություն... ես... — թոթովեցի նրա անսպասելի մտերմական վարմունքից շփոթված, դեռևս լավ չկարողանալով մտաբերել, թե ով է:

— Պահ, չես ճանաչո՞ւմ, — բացազանչեց նա անկեղծ զարմանքով, — Թուսյանը չե՞մ, Ռուբեն Թուսյանը:

— Սա...

— Հա՛, հա՛. հենց ինչը Սատանի ճուտը.— իսկույն լրացրեց նա խոսքս:

Ձեռքս խփեցի ճակատիս: Նոր հիշեցի, որ մի ժամանակ, շատ տարիներ առաջ, դասընկերներ ենք եղել, և նա մեր ընկերական շրջանում այդ մականունով էր հայտնի իր շատ շարաճճի բնավորության և արարքների պատճառով:

— Դե որ հիշեցիր, արի մեկ էլ պոռշտի անենք:

Ու, չնայելով խուսափումից, որովհետև բերանից ծխախոտի ծանր հոտ էր փչում, նորից համբուրեց շրթունքներս և գնաց նորից նստեց մահճակալի վրա:

— Դու այնքան փոխվել ես...— ասացի՝ մի բան ասած լինելու համար:

— Տեսա՞նք, բա այսքան տարիների ընթացքում մարդ չի փոխվի՞... մանավանդ արևելցին, որ այսօր, տեսնում ես, մազ չկա երեսին, իսկ վաղն արդեն արջի սյես մազակալել է: Դե ասա տեսնեմ ոնց ես, ոնց չես, ի՛նչ ես անում:

Ու առանց սպասելու, որ ասեմ, թե ո՛նց եմ, ոնց չեմ և ինչ եմ անում, հարցրեց.

— Ժամը քանի՞սն է:

Նայեցի ժամացույցիս. տասն և մեկն էր:

— Պահ՞, քեկ եմ է՛: Ծնորհակալ եմ, սենյակդ տաք էր: Ծանապարհին շան պես մրսում էի: Հազիվ ջանս տեղն է եկել: Վլադիկավկազից սկսած բեռնակիր ֆուրգոնով եմ եկել. ոսկրներս սաղ ջարդուփշուր արեց:

Հորանջեց, ձեռքերը տարավ վզի ետևը, մատները հյուսեց իրար մեջ և ամբողջ մարմնով ճմլկոտաց այնքան ուժգին, որ մատների խաղերը և վզի ոսկորները ճրթճրթացին:

— Այս անտեր մազոլն էլ հո հոգիս հանում է,— ասաց և, կոշիկն առնելով հատակից, սկսեց հագնել դեմքի ցավագին ծամածոթյուններով ու տնքտնքոցով, հետո վեր կացավ և կուզեկուզ եկավ կանգնեց առջևս:

— Ինչ եմ ասում, Մարգարյան: Գիտեմ, շատ էլ սրտովդ չի լինի, բայց ուզես-չուզես՝ քո հյուրն եմ: Ծատ չէ, մի քանի օր միայն, մինչև որ տանից պատասխան գա: Փողս այնպես հատել է, որ ոտներիցս կախես, մի սև գրող չի ընկնի գրպանիցս: Ոնց ուզում ես՝ հաշվիր— Պետերբուրգից մինչև Քիֆլիս երեք տեղ պարտք եմ արել, մի տեղ էլ ոսկե ժամացույցս եմ գրավ գրել:

Գնում եմ տուն: Հայրս մեռնում է, գրել էր, որ հոգուն վրա հասնեմ, ու փող չէր ուղարկել: Թե՞ որ Սարուձյանը չպատահեր,— հիշում ես, ինչքան էի լացացնում նրան դպրոցում,— թե որ նա չպատահեր, ստիպված պիտի լինեի փողոցում գիշերելու: Ասաց, թե տնփեսա է, հարմարություն չունի իր մոտ տանելու, մի խոսքով, գլխից ուղ արավ ու բերեց քեզ մոտ: Տեսնում ես, ես մեկավոր չեմ, թե նեղանալու ես, նրանից նեղացիր:

— Ինչո՞ւ պիտի նեղանամ:

— Դե ի՛նչ գիտեմ: Մի քիչ աներես մարդ եմ, գիտես, է՛լի: Նոր հո չես ճանաչելու: Սարուձյանից փող ուզեցի, շտվեց. ասաց՝ չունի: Սուտ էր ասում սրիկան: Բայց ստիպված էր կառքիս փողը տալ:

Այս ասելով՝ մոտեցավ լվացարանին և սկսեց լվացվել: Երեսը սրբելիս եկավ նորից կանգնեց առջևս:

— Հիմա գիտե՞ս ինչ կա, Մարգարյան. ես շան պես քաղցած եմ, քունս հանել եմ: Մի քիչ որ բան տաս ուտեմ, հորդ հոգին արթալությունը կգնա:

Ասացի, որ սովորաբար չեմ ընթրում, ուստի ուտելու բան չունեմ տանը, այդ ժամին խանութներն էլ փակ են, որ ուտելու բան բերել տամ, և առաջարկեցի, որ եթե ուզում է, գնանք մոտակա ճաշարանը:

— Ես կուրս կուզեի, բայց վնաս չունի. կուրք հեռու է, ժամանակն էլ ուշ է, երեի դու կուզես շուտ քնել: Գնանք ճաշարան:

Երեսսրբիչը շարտեց աթոռի վրա, արագորեն կոճկեց ժիլետը, բաճկոնը հագավ, ծոցի գրպանից հանեց սանրը, մազերը, հոնքերը ու բեղերը սանրեց, աչքերով որոնեց, գտավ գլխարկը, թափ տվեց, ծածկեց, վերարկուն հագավ, ու դուրս եկանք:

Ծանապարհին առավ թևս և խոսում էր այնպիսի մտերմությամբ, որ կարծես ինձնից ավելի սրտակից բարեկամ չուներ: Ծիշտ է, մի ժամանակ դասընկեր էինք եղել, բայց այդ այնքան վաղուց էր, որ ես ոչ միայն իսպառ մոռացել էի նրան, այլև այժմ, որ նորից հանդիպել էինք իրար, ոչ մի կապ չէի զգում իմ ու նրա միջև: Եվ այդ էր պատճառը, որ նրա մտերմական վարմունքն սկզբում բավական տարօրինակ և նույնիսկ անախորժ էր

Թվում ինձ: Բայց հետո, երբ նրա բնավորութունն սկսեց կամաց-կամաց պարզվել ինձ համար, մի գիծ այդ բնավորության մեջ— թեև բացասական— կարծես թե գրավեց ինձ. այդ գիծն այն էր, որ նա ցինիկի պես անկեղծ էր, լրբի պես համարձակ և երեխայի պես անփութ: Ինձ թվում էր, թե նա ընդունակ էր և՛ ամենամեծ ցածրությունը գործել, և՛ ամենամեծ առաքինությունը, և երկու դեպքումն էլ առանց իր արածի գիտակցությունն ունենալու, ինչպես մի մարդ, որ գործում է լոկ բոպեի ազդեցության տակ:

— Գլխարկիցդ տեսնում եմ, որ ուսանող ես. ո՞ր մասնաձյուղն ես ուսումնասիրում,— հարցրի:

— Բոլորը, այսինքն՝ էրոտիկականը, կոնծաբանականը, կարտոմոնիկականը, թատերական-ցիրկային-կուլիսականը, բորսայականը, տոտալիզատորականը և ուրիշ ինչ նման ական ուզում ես,— շարեց իրար ետևից թուայանը, առանց բնավ ցույց տալու, թե կատակ է անում: Ասենք, կատակ անելիս էլ, լուրջ խոսելիս էլ նա միշտ միևնույն տոնով էր խոսում:— Այս գլխարկս էլ որ տեսնում ես,— ավելացրեց նա,— շատ վաղուց է հրաժարական տվել ինձ, բայց հիմա, որ տուն եմ գնում, առել գլխիս եմ դրել, որ հորս ցույց տամ, թե դեռ ուսանող եմ, թե չէ՝ էլ մի քոռ կոպեկ էլ չի ուղարկի, որ աչքս կոխեմ, եթե, իհարկե, արդեն հոգոցն հանգուցելուց եղած չի լինի:

— Լավ, էլ ինչո՞ւ ես նստել Պետերբուրգում,— շարունակեցի հարցուփորձս:

— Որովհետև հենց միաբ չունեմ ճգնելու: Երբ որ կտեսնեմ մի ոտս արդեն գերեզմանումն է, նոր կգամ ձեր այս մեռելների աշխարհը հոգիս աստժու փայ անելու: Ահավասիկ, նայիր շորս կողմը. դեռ կեսգիշեր էլ չկա, և փողոցն այնքան սուսուփուս է, որ կարծես ամեն մի տան մեջ մի մեռել կա: Եվ սա քո զովական Կովկասի մայրաքաղաքն է, հապա որ մեր գավառական օրհնյալ քաղաքը դաս տեսնես...

Ճաշարանը, ուր մտանք, բոլորովին դատարկ էր: Բուֆետչիկը համրիչն առջևը, ինչ-որ հաշիվներ էր անում. սպասավորներից մեկը քնած էր գլուխը սեղանի վրա դրած. մի ուրիշը, ոտները խաշած և անձեռոցիկն ուսին, մեջքը հենել էր պատին և բութ հայացքով նայում էր գուռը, ըստ երևույթին քունը հաղթահարելով:

— Ահավասիկ քեզ մի ուրիշ ապացույց, որ ես ընկել եմ մեռելների աշխարհը,— ասաց թուայանն աչք ածելով ընդարձակ

դատարկ սրահում.— ռեստորան, գիշեր և տորիչելյան դատարկություն. ոչ մարդ, ոչ մյուզիկ, ոչ ժխախոտի ծուխ: Հրաշալի է:

Նստեցինք սեղաններից մեկի մոտ, և թուայանն սկսեց ընթրիքի մասին պատվեր տալ ծուլաբար մոտ եկող սպասավորին, անդադար գիմելով ինձ. «Ես բիֆշտեբս կուտեմ, դո՞ւ: Կոնյակ շե՞ս խմի. ես մի բաժակ կկոնծեմ» և այլն: Կոնյակը կոնծեց մի ումպով: Մինչև բիֆշտեբս կբերին, սառը մսեղենի վրա ընկավ քաղցած գայլի պես: Բիֆշտեբսն էլ չկշտացրեց, և դարձյալ մսեղեն պահանջեց: Եվ այդ բոլորը ջրեց մի շիշ կարմիր գինով: Հետո ժխախոտ պահանջեց և հրամցրեց, որ ես էլ ծխեմ: Հրաժարվեցի, որովհետև չէի ծխում:

— Ի՞նչ տեսակ մարդ ես,— ասաց,— ոչ ծխում ես, ոչ խմում, ոչ էլ կարգին հաց ուտում, քեզ հետ քեֆ անել չի կարելի:

Գանակով ծեծեց գինու դատարկ շիշը և պատվիրեց, որ մի շիշ էլ բերեն:

— Կուզե՞ս ասեմ այս բոպեիս ինչ ես մտածում,— ասաց տեսնելով, որ ես սուսուփուս նստած, դիտում եմ իրեն:

— Ի՞նչ:

— Մտածում ես. «էս հարամզադեն համ ի՞մ հյուրն է, համ էլ ինքն է բաներ պահանջում, որ զահրումար անի»: Չէ՞:

Միծաղեցի:

— Տեսնում ես, չխալվեցի,— վրա բերեց թուայանը լուրջ:— Ինչ ուզում ես՝ ասա, անմիտ սովորություններով լի է մեր կյանքը: Այդպիսի սովորությունների կարգը պիտի դասել անշուշտ մի կողմից հյուր լինելու, մյուս կողմից հյուր պատվելու ցերեմոնիաները: Մի կողմից՝ չեմ ուզում— ջիբս դիր, մյուս կողմից, անուշ արա— քթովդ դուրս գա: Կեղծիք է. չէ՞: Իսկ կեղծիքն ինձնից ավելի կատաղի թշնամի չի կարող ունենալ: Մի բան, որով կարող եմ պարծենալ, այդ այն է, որ ոչ ոքից և ոչ մի բանից չեմ քաշվում, որովհետև քաղաքավարությունը, համեստությունը, ամոթը և այլ նման, այսպես կոչված, առաքինությունները քողարկված կեղծավորություն եմ համարում, որ մարդիկ հնարել են իրենց վատ ներքինը ծածկելու համար, ինչպես աղբակույտը ծածկես թավշյա ծածկոցով: Տկլոր երեխան գլխից լոր է գալիս, ցուցահանելով իր բոլոր հրաշալիքներն առանց ամաշելու: Ինչո՞ւ: Որովհետև,— կասեիր դու,— նրա մեջ դեռ չի դարձնել ամոթի զգացումը: Իսկ ես

կասեմ՝ որովհետև նրա հոգին դեռևս չի ապականվել: Ապականված հոգին է միայն, որ ամոթ է զգում:

— Դու այդ աֆորիզմները ո՞րտեղից ես վերցրել,— նկատեցի ես ժպտալով:

Մի ձեռքով գինու բաժակը մոտեցնելով շրթունքներին, մյուսով մատնանշեց իր ճակատը, ասել ուղեղով, թե իր սեփական գլխից:

— Գիտե՞ս ինչ կա, Մարգարյան,— ասաց բաժակը դատարկելուց հետո մի կտոր հաց ու պանիր զցելով բերանը,— երբեմն լավ է, որ մարդ զոռ է տալիս խելքին: շատ անգամ այնպիսի բաներ է գտնում այս անտերի մեջ, որ զարմանալի: Հետո, դու նկատե՞լ ես, որ մարդիկ խմելիս միշտ փիլիսոփա են դառնում: Ես թեև շատ էլ չեմ սիրում փիլիսոփայությունն առհասարակ, իբրև «пленной мысли раздражение», ինչպես ասում է բանաստեղծը, բայց և այնպես ինքս մասամբ փիլիսոփա եմ, այսպես ասած՝ էպիկուրյան կարգի փիլիսոփաներից: Եվ իմ այդ կարգի փիլիսոփայական ուղեղով ես հսկայական հիմարներ եմ համարում առհասարակ այն մարդկանց, որոնք ներկան զոհում են ապագայի համար: Մի ընկեր ունեի ուսանողներից՝ շափազանց ջանասեր և իր կեղևի մեջ պինդ փակված, ինչպես անպետք մի տխիլ, որ ատամով չի կտորվում. գրպանում որ մի մանեթ ունենար, մորթեիր— մի կոպեկ չէր ծախսի. ասում էր՝ վաղը քաղցած կմնամ, բայց մոռանում էր. որ այսօր քաղցած է մնում: Իսկ ես ընդհակառակը. այսօր ինչքան փող ուզում ես դիր գրպանս, վաղը կտեսնես մի կոպեկ չկա: Բերականության միջից պետք է ջնջել ապառնի ժամանակը: Ապագա չկա, որովհետև անհայտ է, իսկ ինչ որ անհայտ է, այդ մասին մտածելն ու հոգալը բնականաբար, հիմարություն է: Վաղվան մասին մտածում են վախկոտները, այսինքն նրանք, որոնք վստահություն չունեն իրենց ուժերի վրա:

Նորից լցրեց իր բաժակը և, տեսնելով որ իմը դեռ լիքը զբրված է առջևս, բացազանչեց.

— Տո՛, խմի, է՛. Չլինի՞ դու էլ իմ ասած վախկոտներիցն ես. վախենում ես հարբես և վաղն անպետք դառնաս գործի համար:

— Շատ ճիշտ գուշակեցիր,— նկատեցի ես ժպտալով:

Բաժակը, որ արդեն մոտեցրել էր շրթունքներին, նորից դրեց սեղանի վրա և դարձավ ինձ շատ լուրջ տոնով.

— Լսիր, Մարգարյան: Թեև ինձնից քեզ խրատ չի հասնի, բայց և այնպես խորհուրդ կտամ— երբեք չմտածես վաղվան մասին: Այնպես ամբողջ կյանքդ կթունավորես: Ի՞նչ է կյանքը: Կամ, ավելի ճիշտ ձևակերպենք, ի՞նչ պետք է լինի կյանքը այն դժբախտ մահկանացուի համար, որի անունն է մարդ.— րոպեական հաճույք և հաճույքական րոպեների մի շարահար շղթա, մինչև որ կգա անխուսափելի սահմանը, որից դենն արդեն նիրվանայի թագավորությունն է: է՛՛, ելբ ոք ներկա րոպեի հաճույքը վանում ես քեզնից ինչ-որ անհայտ հաշիվներով, էլ ինչո՞ւ ես ապրում: Այդպիսով իբր թե խոհեմությունամբ— այ՛ մի բան, փայտի պես բուլթ ու անհամ, որ ատելով ատում եմ,— իբր թե խոհեմությունամբ, բայց իսկապես վախկոտությունամբ, միշտ էլ չես անի այն, ինչ որ թելադրում է սիրտդ, մարդկային բնույթը, միշտ կզսպես քեզ ժլատ մարդու պես, իսկ հետո մեկ էլ տեսար չկաս, նիրվանա: Այդպիսի կյանքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի անվերջ մեծ պաս առանց զատկի: Մահվան գաղափարը խելացի մարդու համար մեծ խթան պետք է լինի ամեն բան անելու, այսինքն այն ամենը, ինչ որ կարող է հաճույք պատճառել: Այսօր թե վաղը պետք է մեռնեմ. չէ՞, է՛՛, երբ որ այդպես է, ինչո՞ւ չօգտվեմ կյանքից, ինչո՞ւ չանեմ այն, ինչ որ սիրտս ուզում է, և ինչ որ կարող եմ անել այս րոպեին: Ես դեռ կանեմ, հետո հերն անիծեմ, ինչ ուզում է, թող լինի: Սա անարխիա է, կասես. ոչ, սա ինքը կյանքի փիլիսոփայությունն է: Հին փիլիսոփաների մեջ ամենից խելոքը, իմ կարծիքով, էպիկուրն էր.— խի՛ր կյանքից այն ամենը, ինչ որ հաճույք կարող է պատճառել քեզ և ոչ մի բանի մասին մի մտածիր: Այս էլ՝ աստված լուսավորի նրա հոգին:

Եվ Թուսյանը դատարկեց գինու բաժակը:

— Բայց դու մոլորության մեջ ես,— այլևս չկարողանալով համբերել, նկատեցի ես:— էպիկուրն այդպիսի բան չի քարոզել: Դու միայն կրկնում ես տարածված ընդհանուր սխալ կարծիքը նրա վարդապետության մասին, մի կարծիք. որի աղբյուրը ստոյիկների զրպարտությունն է: Ինչպես հայտնի է, ստոյիկները էպիկուրի հակառակորդներն էին և ամեն տեսակ ափեղցփեղ բաներ էին տարածում նրա վարդապետության մասին, որպեսզի վարկաբեկեն նրան:

— Ի՞նչպես,— զարմացավ Թուսյանը:

— Այ ինչպես. եթե դու քիչ թե շատ հետաքրքրված լինեիր

փիլիսոփայութեան պատմութեամբ, կտեսնենք, որ քո հավանած այդ փիլիսոփան ճիշտ հակառակն էր քարոզում այն բանին, ինչ որ դու ես դավանում և անում: Ամենից առաջ պետք է իմանաս, որ էպիկուրը շատ սակավապետ մարդ էր, գործ էր ածում ամենահասարակ կերակուր և խմում էր միմիայն ջուր: Այն այգու մուտքի վրա, ուր նա հավաքում էր իր բարեկամներին, այսպիսի մակագրություն կար. «Ուզո՞ւմ եք հաճելի ժամանց ունենալ— մտեք այստեղ, ուր կգտնեք զարու հաց և աղբյուրի մաքուր ջուր»: Իսկ դու այնպիսի խորտիկներ ես ուտում և առհասարակ այնքան ես ուտում ու խմում, որ քիչ է մնում ինձ էլ կուլ տաս: Այդ մարմնական Ֆիզիքական: Իսկ հոգեկան-բարոյականը...

— Հոգուդ սատկեմ, Մարգարյան, սպասիր,— հանկարծ ամբողջ կրծքով առաջ նետվեց Թուսյանը,— էքստրա քո կենացը խմեմ շատ տեղին նկատողությանդ համար: Ծիշտ է, թեև ուտել-խմելս մի քիչ թանկ կնստի քեզ, բայց պետք է ներես հանուն մեր հին բարեկամության նորոգման:

Այս ասելով, բաժակը նորից լցրեց, խմեց մինչև վերջին կաթիլը, լեզուն ծլմփացրեց և, արմունկներով հենվելով սեղանին, աչքերը տնկեց աչքերիս:

— Այդ մարմնական-ֆիզիքականը, հետո՞:

— Ինչ վերաբերում է հոգեկան-բարոյականին, այսինքն նրա վարդապետության էականին,— շարունակեցի ես,— ճիշտ է, էպիկուրը ստոյիկներին հակառակ, պնդում էր, թե երջանկությունը հաճույքի մեջ է, բայց ամեն մի հաճույք ճաշակելուց առաջ ամենախիստ քննության էր ենթարկում հավանական հետևանքը, որովհետև, ասում էր, կան հաճույքներ, որոնց հետևանքը դառն է լինում: Այ, օրինակ, այս բուսիին, ինչպես տեսնում եմ, որ դու հաճույք ես զգում գինի խմելուց, բայց գիտեմ, դու էլ գիտես, որ վաղը ամբողջ օրը տրամագրությունդ շատ վատ պետք է լինի:

— Ի՞նչ, գլխի ցավ և ա՞յլն: Անհոգ կաց, այդ կողմից ես ապահովագրված եմ, որովհետև վաղուց է, որ խմելը սովորություն եմ դարձրել:

— Այդ ավելի վատ: Եթե ամեն մի հաճույք սովորություն ես դարձրել, ուրեմն հաճույքները կորցրել են քեզ համար իրենց նպատակը— քաղցրությունը կամ, ինչպես էպիկուրն էր ասում, երջանկությունը: Հենց այդ նպատակը պահպանելու և ուժեղացնելու համար էր, որ էպիկուրը քարոզում էր ժուժկալու-

թյուն,— և ոչ թե անսահման սանձարձակություն. ինչպես դու ես հասկանում,— որովհետև հայտնի է, որ պահեցողությունից և ինքնազսպությունից հետո հաճույքի քաղցրությունն ավելի ուժեղ է լինում: Ավելի վաղը քան թե այսօր, ավելի ապագան, քան թե ներկա բալեն,— ահա՛ էպիկուրի վարդապետության իսկական իմաստը, այսինքն քո դավանանքի ճիշտ հակառակը:

— Հե՛րն անիծեմ,— բացազանչեց Թուսյանը,— կարծում ես՝ կվիճե՞մ: Չեմ վիճի: Բայց և այնպես թույլ տուր ասե՛մ, որ ես չհավանեցի և չեմ կարող հավանել է՛ր էպիկուրին. որովհետև որտեղ խոսք կա ժուժկալության, պահեցողության և ինքնազսպության մասին, այնտեղ մղդսիություն հոտ է փշում, իսկ մղդսին ու մղդսիությունն ինձնից ավելի մեծ թշնամի չեն կարող ունենալ: Ուրեմն, չնեղանաս, Մարգարյան, շնայելով բոլոր պերճախու բացատրություններիդ և հերքումներիդ, ես մնում եմ դարձյալ իմ էպիկուրի հետ և նորից խմում եմ նրա ողորմաթասը:

Արդեն արբած էր, բայց շարունակում էր խմել, ըստ երևույթին, ոչ թե նրա համար, որ ուզում էր, այլ որովհետև, ինչպես ասաց, սովորություն էր դարձրել: Խմում էր ու ծխում, ծխում էր ու խմում և ոչ մի բուսի դադար չէր տալիս լեզվին: Համբերության մրցակցի, մինչև որ մի շիշն էլ դատարկեց, հետո պատվիրեց, որ վճարեմ, և, վերջապես գուրս եկանք ճաշարանից:

— Հիմա գիտե՛ս ինչ, Մարգարյան,— ասաց թեև առնելով և ոտներն ու լեզուն՝ մի քիչ շաղկելով:— Ծս ախր սովոր եմ լուսացնելու. բայց դու, ինչպես տեսնում եմ, պոերիտանական քնափորության տեր մարդ ես: Եթե այդպես չլինեիր, կառաջարկեիր, որ այսքան ուտել-խմելուց հետո մի, այսպես ասած, էքսկուրսիա կատարեիր դեպի...

Ծս թույլ շավի, որ խոսքը վերջացնի, և հանգիստ, բայց լուրջ ու կտրուկ եղանակով ասացի, որ մենք էքսկուրսիա ենք կատարում դեպի տուն, ուր նա այնքան ուտել-խմելուց հետո հանգիստ կպառկի կքե՛ր:

Տանը անկողին պատրաստեցի ընդունարանումս: Բայց նա դեռ երկար ժամանակ ինձ հանգիստ չտվեց իր արբածի անվերջ շատախոսությամբ:

Առավոտյան վեր կացավ բավական ուշ և երկար ժամանակ՝ լվացվում էր ու մաքրվում: Թեյից առաջ կոնյակ պահանջեց և նախաճաշում էր նախանձելի ախորժակով: Այն ինչ ես արդեն բավական ուշացել էի գործից և վեր կացա, որ գնամ: Հայտնեցի, թե երբ և որտեղ եմ ճաշում, և ասացի, թե կարող է գալ ինձ մոտ, միասին կճաշենք:

— Այդ իր կարգին, — ասաց: — Բայց այս բոլորին ինձ փող է հարկավոր: Նախ ուզում եմ հեռագիր տամ տուն, որ փող փոխադրեն, թե չէ՝ Թիֆլիսից ոտս դուրս դնել չեմ կարող: Երկրորդ՝ պետք է բաղանիք գնամ, որովհետև ճանապարհին շատ եմ փոշոտվել, և երրորդ՝ պետք է արտաքինս մի քիչ կարգի գցեմ, թե չէ՝ սրանով մարդամեջ երևալ չի կարելի:

Եվ նա ցույց տվեց իր հագուստը, որը ցերեկվա լուսի տակ շատ խղճուկ տպավորություն էր գործում:

— Ասենք, ինձ շատ փող հարկավոր չէ, — ավելացրեց նա. — մի տաս-տասնհինգ ռուբլի որ տաս, բավական կլինի. պետք է մի կամ մի զույգ շապիկ և մի փողկապ առնեմ, ուրիշ ոչինչ, իսկ շեմոդանումս մի քիչ օրինավոր հագուստ կա, մի վախենա:

Տվի պահանջած գումարը և դուրս եկա, թողնելով նրան վերջացնելու իր նախաճաշը:

Ճաշին սպասում էի նրան ժամագրավայրում, բայց չերևաց և այդ օրը գիշերն էլ տուն չեկավ: Մտան պատմեց, որ առավոտյան իմ գնալուց հետո նա էլ շուտով դուրս էր գնացել, հետո մի քանի ժամից վերադարձել, հագուստը փոխել ու նորից դուրս գնացել: Երկրորդ օրն էլ չերևաց: Երևաց միայն երրորդ գիշերը շատ ուշ, երբ ես տանս նստած դեռ պարապում էի:

Արտաքուստ բոլորովին կերպարանափոխվել էր: Հագած էր շատ լավ կարած սև բաճկոն շատ լավ կտորից, գունավոր փայլուն ժիլետ և փայլուն կոշիկներ սուր քթերով և կոճակներով: Շապիկը նոր էր, շատ բարձր, փղոսկրի պես փայլուն օձիքով և արյան պես կարմիր փողկապով, որի բարձիկի վրա շողշողում էր մի, ըստ երևույթին, իսկական ադամանդ: Կարճ խուզած շափազանց սև ու փայլուն մազերը բաժանված էին կողքից անգլիական ձևով, իսկ մաքուր սափրած մանր երեսի կաշին պլպլում էր սոխի կճեպի պես:

Ուսանողական խունացած գլխարկի տեղ ծածկել էր մոխրագույն մորթե գլխարկ՝ մեջտեղից ծալված, բայց վերարկուն նույնն էր:

Իսկույն նկատեցի, որ խմած է:

— Ամենից առաջ հալցնեմ, — ասաց, վերարկուն հանելով, — հեռագրիս պատասխանը չկա՞:

Վերցրի տվի պատասխանը, որ ստացվել էր դեռևս նախորդ օրը:

Բաց արեց, լուռ կարդաց և հանգիստ գցեց գրասեղանի վրա:

— Աչքդ լույս, — ասաց, — հայրս այլևս միտք չունի մեռնելու, հետևապես կարիք չկա շտապելու, իսկ փողը աստված կտա: Իր գավառական խելքով մտածել է — հայա հո բերել եմ Թիֆլիս, այնտեղից երևի մի քանի մանեթ կճարի կգա, ու, որ եկավ, ոտները կկապեմ վեր կգցեմ խանութումս, որ վաշխառուական դավթարներս պահի: Գիտե՞ս քանի տոկոս է առնում և քանի քյասիբի է աղի արցունքով ճամփու դրել... Ես ինքս, ազնիվ խոսք եմ ասում, գրեցի լրագրում, իհարկե, կեղծ ստորագրությամբ: Շատ դեռ ընկավ, շատ դեռ ընկավ, որ գտնի թղթակցին, բայց ո՞րտեղ: Տիպ եմ ասում է՝ Հայրս է, բայց աստված հեռու պահի ամեն մի որդու այդպիսի հայրերից: Ես ինքս էլ, իհարկե, մի բարի պտուղ չեմ, բայց փողի համար այդպես հոգի տալ — այդ ես ուղղակի չեմ հասկանում: Գիտե՞ս որքան էր նրա ուղարկած փողն ինձ Պետերբուրգ. — երեսուն ռուբլի կամ երեսուն անգամ հարյուր կոպեկ: Դե արի Պետերբուրգի պես մի տեղում ապրի կոպեկներով:

Մի ծխախոտ հանեց, վառեց լամպի վրա և նետեց դիմացս գրասեղանի մոտ:

— Այդ թող և ինձ ասա, ո՞րտեղ էիր երեկ և ո՞րտեղ գիշերեցիր, — հարցրի:

— Սարումյանի տանը, այսինքն նրա կնոջ տանը, որովհետև չէ՞ որ նա տնփեսա է: Ճաշին գնացի երանց մոտ, հետո երեկոյան կլուր գնացինք, այնտեղ էլ ընթրեցինք և գիշերն արդեն ժամը երկուսն էր, որ դուրս եկանք: «Այս ժամին ո՞ւր գնամ, — ասում եմ. — Մարգարյանին չեմ ուզում անհանգստացնել. քեզ մոտ պետք է տանես ինձ»: Շատ էլ չէր ուզում, բայց ի՞նչ կարող էր անել:

— Ինչո՞ւ չէր ուզում:

— Զգիտեմ, վախենում է կնոջից, թե խանդոտ է: Կնոջը տեսե՞լ ես: Մի քիչ ջահել չէ, բայց վնաս չունի... ասող խոսող, կրակոտ: Ուրախությամբ համաձայնեց, որ գնամ իրենց մոտ:

Տիրութից-բանից կարող էր լինել, բայց դե մարդը շարունակ ցըց-ված էր մոտեերս: Այսօր էլ նրանց մոտ ճաշեցի: Իսկ հիմա գալիս եմ ուղղակի առանձին կաբինետից...

Բայց դու փող չունեիր:

— Գիշերը խաղացի կլուրում և մի վաթսուն ուրբու շափ տարա:

— Առանց փողի:

— Ինչո՞ւ առանց փողի. քո տված տասնհինգ մանեթից դեռ մի քանի կոպեկ մնացել էր գրպանումս,— հեզեց Թուսյանը:— Մարդը նա է, Մարգարյան, ով քեֆ է քաշում առանց փողի, թե չէ՝ փողով անգամալույծներն էլ պար կգան: Ես միշտ փող ունեցել եմ և միշտ էլ չեմ ունեցել, որովհետև ունեցածս իսկույն ծախսել եմ կամ բաժանել կարիքավոր ընկերներին: Չունեցածս ժամանակ խաղաղել եմ և համարյա միշտ էլ տարել: Կանանց վրա էլ ոչ մի կոպեկ չեմ ծախսել: Միայն այս գիշեր, որովհետև այստեղ օրինավոր ծանոթություններ չունեմ, տարածս վաթսուն ուրբու մի մասը հալվեց առանձին կաբինետում: Քամին բերեց, քամին էլ տարավ: Մեզ էլ քամին է բերել, քամին էլ կտանի: Մտածելու պետք չկա: Ու դարձյալ գալիս ենք էպիկուրյան վարդապետության... ներողություն, ի՞նչ էպիկուրյան և ոչ բո: Համենայն դեպս, դու կարող ես միանգամայն հանգիստ լինել— քո տված տասնհինգ ուրբին կորած տեղ չէ: Չտամ էլ, վնաս չունի:

Տեսա, որ տրամադիր է երկար խոսելու, ուստի առաջարկեցի, որ գնա քնի:

— Որ շխանգարեմ, գրես: Հնազանդվում եմ,— ասաց և վեր կացավ: Առաջնորդեցի նրան հարեան սենյակը անկողին պատրաստելու:

Առավոտյան ինձնից վաղ էր վեր կացել և տեղավորում էր ճամպրուկը:

Այսօր ուզում եմ գնալ— ասաց: Թեև հեռագիրն ստանալուց հետո ուզում էի վերադառնալ Պետերբուրգ, բայց մեկ էլ մտածեցի, որ շարժե կոնֆլիկտ ստեղծել: Շուն է, թե գել— հայրս է: Բացի սրանից, քանի գրպանումս փող կա: պետք է օգտվել, թե չէ կալող եմ էլի առանց ճանապարհածախսի մնալ:

Ճամպրուկից դուրս էր թափել ինչ-որ գրքեր ու թղթեր, որ այժմ տեղավորում էր հագուստի հետ միասին: Թղթերի միջից չոկեց մի տետրակ և տվեց ինձ:

— Այս թողնում եմ քեզ մոտ,— ասաց.— կարգա, թե հավանես, տպիր լրագրումդ, թե չէ՝ վեբագարծիս ետ կտաս:

— Ի՞նչ է այս,— հարցրի:

— Մի պատմվածք: Անցյալ տարի մտադրվել էինք մի ամանախ հրատարակել ուսանողական ֆոնդի օգտին, վերցրի գրեցի այդ, բայց գործը գլուխ չեկավ, և գրվածքս այդպես էլ մնաց: Կարծեմ վատ չեմ գրել. որ կարդաս, կհավանես:

Տետրակը պահեցի մոտս, խոստանալով, որ կկարդամ, թեև առաջ վճռեցի, որ մի հիմար բան կլինի դրածը, ինչպես շատ դիլետանտների գրվածքներ:

Որովհետև մեկնելու էր մի-երկու ժամից, ուստի հրաժեշտ տվի հենց տանս և գնացի գործիս: Բայց ճաշից հետո որ տուն դարձա, տեսա չի գնացել, որովհետև ճամպրուկը, առանց իրեղենները տեղավորելու, հենց այնպես էլ թողել էր բաց: Մտածեցի, որ թերևս որոշել էր գիշերվա գնացքով գնալ:

Թեև բնավ ցանկություն չունեի նրա գրվածքը կարդալու, բայց այժմ ստիպված էի կարդալ, որովհետև գիտեի, որ տուն գալուն պես՝ պիտի հարցնեմ՝ կարդացե՞ր եմ թե ոչ և, եթե կարդացած չլինեի, պիտի ստիպեի, որ կարդայի, կամ ինքը՝ պիտի կարդար և ինձ էլ պիտի ստիպեր, որ լսեի: Ուստի այդ երեկո քանի չէր եկել, նստեցի և կարդացի:

Կարդացի և...

Այստեղ արտագրում եմ Թուսյանի տետրակը:

IV

Ս Պ Ա Ն Վ Ա Պ Ա Ղ Ա Վ Ն Ի Ն

Պատմվածք

ԴՈՒՐԲԵՆ ԹՈՒՍՅԱՆԻ

Բարեկամս, որ ինքն էլ չգիտե, թե ինչ է ինքը— մի սրիկա՞ թե շատ սովորական մի մարդ, որոնցով լիքն է աշխարհս,— մի անգամ հետևյալը պատմեց մեր ընկերական շրջանում իր կյանքից:

Սրանից մի քանի տարի առաջ, ամառը, օգտվելով արձակուրդից, հյուր էի գնացել հորեղբորս մոտ ամառանոց: Հետո տարել էի հրացանս և շունս: Որս անել շատ էի սիրում: Առավոտները վաղ վեր էի կենում, գնում անտառը ամբողջ ժամերով թրև գալիս և մի ծիտ անգամ չէի գտնում, որ սպանեմ: Դե ամառանոց, հազար ոտ էր ման գալի, բոլոր կենդանիները փախել էին: Հետո ասացին, որ մի հինգ-վեց վերստի վրա մի լիճ կա, ուր վայրենի բաղեր շատ են լինում: Այնուհետև գնում էի այդ լիճը որս անելու: Ծանապարհս անտառի միջովն էր:

Մի առավոտ, երբ անցնում էի այդ անտառով, եղևնու մի հսկայական ծառի վրա մի կտցահար նկատեցի: Հենց այնպես, որպեսդի մի բան սպանած լինեի, հրացանս նշան դրի և արձակեցի: Զիմացա՝ դիպավ թե ոչ, որովհետև հրացանիս տրաքոցն ու մի սարսափելի ճիչ բարձրանալը մեկ եղավ: Նույն վայրկյանին մեկը դուրս թռավ ծառի տակից: Մի աղջիկ էր, որին չէի նկատել ծառի հաստ բնի հտերը: Գլխաբաց էր, բայց տաք վերարկու ուներ հագին, — օղբ դեռևս բավական ցուրտ էր: Գլխարկս վերցրի և ներողություն խնդրեցի: Կանգնած էր անշարժ, ձեռքը կրծքին, ինձնից մի տասը քայլ հեռու: Դեմքը մեռելի գույն էր ստացել: Նայում էր ինձ անթարթ ահագին աչքերով և ամբողջ մարմնով դողում: Նկարելն ավելի լավ մոդել չէր կարող գտնել կենդանի սարսափը նկարելու համար: Նորից ներողություն խնդրեցի: Ոչ մի խոսք չարտասանեց: Մոտեցավ ծառին, խոտի մեջ ինչ-որ որոնեց գտավ, — գիրք էր, — դրեց թևի տակ, ձեռքով ետ քաշեց երեսին ընկած մագերի խուրձը և հանգիստ քայլերով հեռացավ:

Հետևյալ առավոտյան, երբ անցնում էի նույն տեղով, նրստած էր նույն ծառի տակ, գիրքը ձեռքին: Բարեկեցի: Զպատասխանեց: Անցա: Հետո ետ դարձա և, հրացանս դիմհար տալով, կանգնեցի նրանից մի տասը քայլ հեռու, ուղղակի նրան դեմ առ դեմ: Շունս մոտ վազեց նրան և սկսեց հոտոտել նրա վերարկուն: Նա քշեց շանս, հոնքերը կիտած, բայց ոչ բարկացած, նայեց ինձ և հարցրեց.

- Ի՞նչ եք ուզում:
- Ուզում եմ, որ ներեք, — ասացի:
- Ի՞նչ բանի համար:
- Որ երեկ վախեցրի ձեզ:
- Բայց հո չգիտեիք, որ ես նստած եմ այստեղ:

— Ճիշտ է, բայց և այնպես... Շատ անհանգիստ էի. մտածում էի, որ վախից կարող էիք հիվանդանալ:

— Հետո ձե՞զ ինչ:

— Ի՞նչպես թե ինձ ինչ: Զէ՞ որ պատճառը ես կլինեի:

Կարճ ժամանակ նայեց ինձ զարմացած, հետո ուսերը թոթվեց տարակուսանքով և գլուխը նորից կախեց գրքի վրա. առանց այլևս ոչ մի խոսք արտասանելու. ըստ երևույթին, ուզում էր հասկացնել, որ հանգիստ թողնեմ իրեն և հեռանամ:

Բայց ես համառորեն կանգնած էի նրա առջև և ակամա հիանում էի, դիտելով նրա գեղեցիկ գլուխը շատ հարուստ փափուկ ու փայլուն յագերով. որոնք նոր ծագած արևի թեք ճառագայթների տակ բաղմազան երանգներ էին ընդունում, ինչպես փոքրիկ երեխաների թավշյա մագերի:

— Այստեղ էայցեք, — ասացի, — տեսնելով, որ գլուխը չի ուզում գրքի վրայից բարձրացնել:

Նայեց:

Ծակատս դրի հրացանիս փողի ծայրին, իսկ ոտս շնիկի վրա:

— Եթե չներեք, — ասացի, — այս բոլորին գանգս ցրիվ կածեմ:

Այս ասելս ու նրա տեղից վեր թռչելն մեկ եղավ:

— Գժվե՞լ եք, ինչ է, — աղաղակեց գունատվելով:

— Ներո՞ւմ եք. թե ոչ, — համառորեն պնդեցի ես:

— Ի՞նչ եք ասած, դեն կորցրեք այդ հրացանը, ներում եմ, — արագ-արագ արտասանեց նա:

— Շնորհակալ եմ. Այժմ հանգիստ կթողնեմ ձեզ, — ասացի, շվացրի շանս ու հեռացա:

Բավական տեղ գնալուց հետո ետ նայեցի: Նա դեռևս կանգնած էր նույն դրույթյան մեջ՝ ողողված վաղորդյան արևի ոսկեհուն ճաճանչներով, որոնք ծառերի բների արանքից հազարավոր լուսեղեն ժապավեններ էին փռել զեպի անտառի խորքը, մեջ ընդ մեջ խառնված գուգահեռ ստվերներով: Ցողի կաթիլները թարմ խոտի վրա պսպղում էին լուսատուիկների պես. կարծես կախարդական մի ձեռք անփույթ ու շռայլ անթիվ չոհարներ էր ցանել շորս կողմը:

Երբորդ առավոտյան նույն ծառի տակն էր: Այս անգամ բարևս ընդունեց:

— Ձեզ խորհուրդ չեմ ու առավոտյան այս ժամին նստեք
խոտի վրա. տեսնում եք՝ որքան թաց է. — ասացի:

— Խոտի վրա հո չեմ նստած. ասաց, — տեսեք:

Ու ցույց տվեց. թե ինչի վրա էր նստած. նստած էր հսկա-
յական եղևնու մի հասարարմատի վրա. որը մի կես արշին բարձր
էր. մնացել գետնից.

— Այդ միևնույն է, — ասացի, — խոնավութիւնը կարող է
էնքոտներին անցնել:

Անկույթ կերպով թափ տվեց ուսերը, և առաջին անգամ նրա
գեմքի վրա մի թեթև ժպիտ նկատեցի:

— Դուք նրեի ամեն առավոտ որսի եջ գնում, — ասաց, շո-
շիւղով շանս գլուխը. որ նորից մոտեցել և հոտոտում էր նրան:

— Այո:

— Ո՞րտեղ:

Տեղն ասացի:

Կիրքը բաց ու խուփ արավ, ըստ երևույթին ուզեց բան ասել,
սույն ոչինչ չասաց. թեթևակի կարմրեց ու գլուխը կախեց գրքի
վրա, աշխատելով այնպես անել, որ դեմքը շտեմանմ:

— Ցտեսութիւն, — ասացի:

— Ցտեսութիւն, — արձագանքեց նա. առանց գլուխը բարձ-
րացնելու գրքի վրայից, և եւ հեռացա իմ ճանապարհով:

Նրա այս վերջին բարեհաս ընդունելութիւնն ինձ այն հա-
մարման բերեց, որ ամեն առավոտ ես նրան կհանդիպեմ նույն
տեղում: Եվ շխալվեցի. չորրորդ առավոտյան նույն տեղումն էր:
Այս տեղում արդեն իրար հանդիպեցինք իբրև հին ծանոթներ:

— Գիտե՞ք, երեկ մի բան էի ուզում խնդրել ձեզ. բայց չհա-
մարձակվեցի, — ասաց ժպտալով և կարմրեց:

— Ի՞նչ:

— Ուզում էի խնդրել, որ թույլ տաք ինձ գամ ձեզ հետ, տես-
նելու. թե ինչպես եք որս անում:

— Դրա համար թույլտութիւն հարկավոր չէ, այլ պետք է
ուղղակի վեր կենալ և գալ, — ասացի:

— Որե՞մն կարելի՞ է:

— Իհարկե:

Ուրախացած վեր թռավ տեղից:

— Եթե միայն չեք վախճնում հրացանի ձայնից, — հարկ
համարեցի գուշացնել:

— Չէ, այն օրվանն ուրիշ էր, — ծիծաղեց նա, — խորասուզ-
ված կարդում էի, և հրացանի ձայնը հանկարծակիի բերեց: Իսկ
հիմա, որ տեսնեմ պիտի արձակեք, հեռու կփախչեմ, ականջ-
ներս կփակեմ, աչքերս կփակեմ ու չեմ վախենա, չէ՞ — հարցրեց
երեխայի միամտութեամբ:

— Տեսնենք, — կարճ պատասխանեցի ես ժպտալով:

Այս անգամ հետը մի թեթև շալ էր վերցրել, որպիսին գործ
են ածում կանայք ամառանոցներում գլխարկի տեղ. գցեց գլխին
ու գնացինք: Գնում էինք քաղցր գրուցով: Չիմացանք, թե ինչպես
անտառը վերջացավ և դուրս եկանք ընդարձակ բաց դաշտը: Մեր
գնացած ճանապարհը հազիվ մի երկու վերստ լինէր, բայց նկա-
տեցի, որ ոտներն արդեն դանդաղ է շարժվում:

— Ո՞րտեղ է լիճը, — հարցրեց:

— Այն սարը տեսնո՞ւմ եք, — ասացի, ցույց տալով դիմացի
բավական բարձր բլուրը. — այն սարը պիտի բարձրանանք, իջ-
նենք, մի այնքան էլ գնանք, որ նոր հասնենք լճին:

— Ո՞ւ՛հ, այդքան հեռո՞ւ է, — ասաց ու կանգ առավ:

— Ի՞նչ է, հոգնեցի՞ք, — հարցրի:

Գլխով դրական շարժում արավ ժպտալով:

— Հիմա ի՞նչ եք ուզում անենք, — հարցրի, — ճանապարհը
շարունակե՞նք, թե...

— Ես ետ կդառնամ, — ասաց:

Շուտա բավական առաջ էր վազել: Շվացրի: Պոչը խաղացնե-
լով և հաշիւով ետ վազեց:

— Դե դառնանք, — ասացի:

— Դուք է՞լ եք ետ դառնում, — զարմացավ ուղեկցուհիս:

— Բաս հո մենակ չե՞մ թողնի ձեզ. անտառում կարող եք
մոլորվել:

— Ոչ, չեմ մոլորվի, — ասաց. — այս անտառն ինձ լավ ծա-
նոթ է:

— Այդ միևնույն է, — ասացի, — իմ պարտքն է ձեզ ձեր տե-
ղը հասցնել:

— Հետո՞, — հարցրեց:

— Ետ կդառնամ:

— Ետ կդառնա՞ք:

— Ուզում եք, ետ չեմ դառնա:

Նկատելի կերպով կարմրեց:

— Ես այդ չէի ուզում տեսի,— ասաց,— այլ ուզում էի ասել, թե... մի՞թե չեք հոգնի:

— Որսորդը որ հոգնելու մասին մտածի, երբեք որսի չի ելնի: Այսպես խոսելով սկսեցինք ետ դառնալ: Շատ էր հոգնել: Թևս առաջարկեցի: Ընդունեց: Շունս ամենալավ տրամադրության մեջ էր, առաջ էր ընկել, մերթ կորչում էր անտառի թփուտների մեջ, մերթ դուրս պրծնում, նայում մեզ ու նորից կորչում. անտառն ազմկում էր նրա հաշոցի ձայներից: Արևը բավական բարձրացել էր: Օդն անշարժ դրուձյան մեջ էր: Անտառը կանգնած էր լուռ ու խորհրդավոր: Բացատներում, տեղ-տեղ դեղնած խոտերի մեջ սըվ-սըվում էին մորեխները: Շուրջը մարդ չէր երևում:

Հանկարծ ուղեկցուհիս կանգ առավ, ձեռքը հանեց թևիս միջից և մատն ուղղեց դեպի ծառերից մեկի կատարը.

— Տեսե՛ք, տեսե՛ք,— այն ի՞նչ թռչուն է:

Հրացանս հանեցի ուսիցս և շվացրի շանս: Ուղեկցուհիս փախավ մի քան քայլ հեռու, կուշ եկավ մի ծառի տակ, գիրքը թևի տակ առավ, մատներով խցկեց ականջները, աչքերը փակեց և մնաց անշարժ: Նշան բռնեցի և արձակեցի: Մտոի տերևները խշխշացին, և թռչունը վայր ընկավ: Շունս թռավ մի քանի ոստյունով և ատամների մեջ բռնած՝ բերեց մատույց ինձ իմ որսը:

Ուղեկցուհիս մոտ վաղեց և բուռն հետաքրքրությամբ, որպիսին միայն երեխաների մեջ եմ տեսել, սկսեց դիտել սպանված թռչունը:

— Ա՛խ, աղավնի՛ է,— շշնջաց այնքան ցավագին, որ իմ մեղքն էլ եկավ:

Որսս տվի իրեն: Երկու մատով բռնեց մի ոտից և սկսեց լավ դիտել:

— Տեսե՛ք, տեսե՛ք,— ասաց,— կրծքին կարմիր պուտպուտ... արյուն է, չէ՞, տե՛ր իմ աստված, ինչքա՛ն էլ սպիտակ է, ինչքա՛ն գեղեցիկ...

Երկար ժամանակ դիտում էր հուզված, ինչպես արդեն գիտակցության եկած մեծ, բարի երեխաները դիտում են մի ցավալի բան, հետո հառաչեց և տվեց ինձ:

Առա և շարտեցի թփուտների մեջ:

— Ինչո՞ւ դեն գցեցիք,— նկատեց հանդիմանությամբ և խղճահարությամբ:

— Բաս ինչի՞ս էր պետք,— ասացի:

Ճանապարհը շարունակեցինք այս անգամ բուրբուկին այլ տրամադրության մեջ: Ուղեկցուհիս շատ էր տխրել և գրեթե այլևս չէր խոսում: Նորից թևս առաջարկեցի,— շընդունեց: Սովորական կատակներս այլևս ոչ մի ժպիտ չէին բերում նրա դեմքին: Քայլում էր լուսնոտի պես և մտախոհ հայացքը հառել էր անորոշ տարածության մեջ:

Հանկարծ կանգ առավ, նայեց ինձ և բացազանչեց լացագին.

— Գցեցե՛ք, գցեցե՛ք այդ հրացանը և խոսք տվեք, որ այլևս երբեք ոչ մի թռչուն չեք սպանի:

Ձարմացած նայեցի նրա դեմքին: Այդ դեմքն արտահայտում էր միաժամանակ և՛ զայրույթ, և՛ պաղատանք, և՛ մի բան, որ անուն չունի և որը դրսևորում է մարդու ամբողջ ներքինը— այն բուրբ լավը, որ կա մարդ էակի հոգու խորքում: Եվ ես, որ երբեք չեմ իմացել, թե ինչ բան է սենտիմենտալությունը, պահ մի այն աստիճան զգացվեցի, որ քիչ մնաց հրացանս առնելի և փշրելի հենց նրա աչքի առջև:

— Խո՞սք եք ուզում, ահավասիկ,— ասացի ամենայն անկեղծությամբ և ձեռքս վճռականորեն մեկնեցի նրան:

Նա վրա ընկավ և սեղմեց այնպիսի բուռն ուրախությամբ, որ աչքերի մեջ նույնիսկ արցունքներ փայլեցին:

Հիրավի, այդ օրվանից այլևս երբեք որսի չելա, բայց ոչ թե նրա համար, որ բուպեի ազդեցության տակ խոսք էի տվել, կամ երդմանը որևէ կարևորություն եմ տալիս, այլ այն պատճառով միայն, որ այդ օրվանից սկսեցի մշակել ինձ համար մի նոր աշխարհայացք.— աշխարհիս երեսին ամեն բան թույլատրելի է, բացի սպանությունից, որովհետև ամեն մի վատ արարք կամ այն, ինչ որ վատ է անվանվում, պայմանական է և ուղղելի, և սպանությունն է միայն, որ ոչ մի պայման չի վերցնում և անուղղելի է: Թույլը ավելի, քան ուժեղը, իրավունք ունի ապրելու աշխարհիս երեսին հենց այն պատճառով, որ թույլ է և անպաշտպան:

Այսքանը, ինչ որ պատմեցի, ռոմանի, այսպես ասած, բանաստեղծական նախբազանքն է: Իսկ բուն ռոմանը, ինչպես ամեն մի ռոման, այնքան սովորական և պրոզայիկ մի բան է, որ շարժե մանրամասնությունների մեջ մտնել: Բավական է ասեմ, որ միերկու շաբաթից հետո անձնատուր եղավ ինձ հենց նույն անտառում և նույն տեղում, ուր սպանեցի աղավնին: Մինչև անձնատուր լինելը խրտնում էր այժի պես, իսկ անձնատուր լինելուց հետո

կապվեց ինձ հետ շան պես: Կանայք առհասարակ այդպես են. դեռ կվախենան, շեմուշում կանեն, բայց մեկ որ սահմանն անցան, էլ պրծնում չկա նրանց ձեռքից: Օր չէր պատահի, որ երզում շառնեի հնձնից, թե կամուսնանաք: Երզվում էի, իհարկե, բայց նկատում էի, որ որքան շատ էի երզվում, այնքան քիչ էր հավատում:

Մեր տեսակցության տեղը միշտ անտառն էր: Քաշվում էինք այնպիսի խորքեր, ուր մարդու ոտ չէր դիպչում: Հենց որ տեսնում էր ինձ, սաստիկ ուրախացած ընկնում էր վզովս: Բայց այդ ուրախությունը երկար չէր տևում. նրա դեմքը կամաց-կամաց ինչ-որ մտախոհ տխրության արտահայտություն էր ստանում, ինչպես այն ժամանակ, երբ սպանված աղավնին դեն շարտեցք, էլ չէր խոսում, չէր նայում ինձ, նույնիսկ հեռացնում էր ձեռքերս, երբ ուզում էի գրկել իրանը:

Մի անգամ տարավ ինձ անտառի այն տեղը, ուր սպանեցի աղավնին, և սկսեց թփուտների մեջ որոնել: Աղավնին քնկած էր այնտեղ փետուրները թափված, սևացած, որդերով ծածկված: Նայեց և իսկույն ետ քաշվեց փշաքաղված:

— Ինչո՞ւ սպանեցիր, ինչո՞ւ,— դարձավ ինձ մեզմ կշտամբանքով:

Բայց ես միայն ծիծաղեցի նրա այդ աստիճան զգայնության վրա:

— Որովհետև ինքդ ցույց տվիր,— ասացի,— և ուզում էիր տեսնել, թե ինչպես եմ որս անում:

— Ա՛խ, թե որ գիտենայի...— արտասանեց կերկրուն ձայնով, և մի ակնթարթում նրա աչքերը լցվեցին արտասուքի կաթիլներով:— Տես ինչ է դառել այն սպիտակ, այն մաքուր, այն գեղեցիկ, անմեղ...

Փղձուկը թույլ շտվեց, որ վերջացնի: Նստեց խոտի վրա, թաշկինակը պինդ հուպ տվեց աչքերին և սկսեց լալ: Եվ լալիս էր այնքան ուժգին, որ ուսերը վեր էին թռչում:

Մնացել էի ապուշ կտրած: Պարզապես չէի հասկանում, թե ինչպես կարելի էր այդքան վշտանալ մի հասարակ թռչունի սպանության համար: Եվ այժմ եմ միայն կոհհում, որ նա աղավնու և իր միջև, թերևս անգիտակցաբար, մի նմանություն էր տեսնում և լալիս էր ոչ թե այն անմեղ թռչունի սպանությունը, այլ իր կուսության սպանությունը:

Այստեղ էլ պետք է վերջակետ գնեմ, որովհետև, շուտով քա-

ժանվեցինք և այլևս շտեսանք իրար: Իմ մեկնելուց հետո սկզբում բավական երկար ժամանակ նամակագրություն ունեինք իրար հետ, բայց հետո, շգիտեմ ինչպես, այդ նամակագրությունը քանի գնաց՝ նվազեց և վերջ ի վերջո դադարեց իսպառ: Կյանքն առավ ինձ իր հորձանուտ ալիքների մեջ և ժամանակը բերեց անխուսափելին— մոռացումը:

V

Այդ գիշեր երկար սպասում էի թուայանին, բայց նա չէր երբև՛ր: Արդեն հոգնել էի պարապելուց, և քունս տանում էր: «Ավարա մարդ է, կարող է չգալ»— վճռեցի ինքս ինձ և պատրաստվում էի պառկելու, երբ դուռնս զանգը հնչեց:

Ինքս գնացի դուռը բանալու, որ քնած ծառային նեղություն չտամ: Բայց դուռը բանալուց հետո տեսա մարդ չկա: Դես նայեցի փողոցում, դեն նայեցի— ոչ ոք չէր երևում: «Կատակի ժամանակ է գտել հիմարը»— մտածեցի ինքս ինձ, կարծելով թե իրեն հատուկ թեթևամտությամբ, զանգակը քաշելուց հետո, թաքնվել է մեր տան կողքին գտնվող նրբափողոցում: Մի քանի րոպե սպասում էի այն ցրտին դուռն շեղելու կանգնած— ոչ ոք չկար ու չկար: Հետո մտածեցի, որ կարող էր մի օտար մարդ լինել, որն սխալմամբ քաշել էր դուռն զանգակը և, տեսնելով, որ սխալվել է, հեռացել էր. վերադարձա, հանվեցի և պառկեցի: Բայց շուտով քնել չկարողացա, որովհետև ականջս շարունակ ձենի էր: Շուտովուտ էի գալիս անկողնումս, տանջվելով քնիս խանգարումից, և մշտքումս հայհոյում թուայանին:

Չգիտեմ որքան ժամանակ էր անցել, և սպասողական դրություն մեջ երևի թե արդեն քուն էի մտել, երբ գիշերային լուսության մեջ մի թրխկոց հանկարծ զարթեցրեց ինձ: Աչքերս բաց արի. տեսնեմ՝ թուայանն է: Լամպը, որ նրա համար վառ էի թողել, վերցրել և դուրս էր տանում:

— Քնիր, քնիր,— ասաց,— ես ինքս կպատրաստեմ առնադինս:

— Դուռն ո՞վ բաց արեց,— հարցրի:

— Մտառն: Տնաշեններ, այդպես էլ խոր քնել կլինի: Քիչ էր մնում դուռը կտրատելի:

— Հիմա ժամը քանի՞սն է:

— Երեքից անց կլինի:
Չարմացաւ Կարծում էի, թե հինգ րոպե էլ չկար, որ թնել էի:
Մինչդեռ քնած եմ եղել երկու ժամից ավելի:

— Ժամը մեկի մոտերքը հո չե՞ս եկել զանգակը քաշել, —
հարցրի:

— Ե՛րբ այս գիշե՞ր:

— Հա:

— Այդ երեք հրազումդ ես տեսել, — ասաց և լամպը ձեռին
դուրս գնաց հարեան սենյակը:

Երկար ժամանակ փսփսում էր այնտեղ, հետո արագ բայլե-
րով մտավ նորից կիսահանված և ոտաբոբիկ, լամպը շրեց որա-
սեղանի վրա և հարցրեց հետաքրքրությամբ.

— Ասում ես ժամը մեկին եկել են զանգակը քաշե՞լ:

— Հա:

— Հետո՞, ո՞վ էր:

— Կարծեցի դու ես, գնացի դուրս բաց արի, մարդ չկար:

— Ի՞նչպե՞ս թե մարդ չկար:

— Մարդ չլինելը ի՞նչպե՞ս կլինի:

— Դուրս ինքդ բաց արի՞ր:

— Ինքս անձամբ:

— Եվ ոչ ոք չկա՞ր:

— Ոչ ոք:

Թուսյանը կարճ ժամանակ նայում էր աչքերիս փորձող հա-
յացքով:

— Մարգարյան, եկ մի՛ խաղա ինձ հետ, — ասաց իրեն ոչ
հատուկ լրջությամբ: — Ասա ուղղակի, որ մի կին էր և ինձ էր
հարցնում:

Չարմանալու և հետաքրքրվելու հերթն ինձ հասավ:

— Ի՞նչ կին:

Թուսյանը շատասխանեց. շարունակում էր նայել ինձ զար-
մացած:

— Լավ, այդ ի՞նչպիսի բան է, որ եկել զանգը քաշել են և
միևնույն ժամանակ ոչ ոք չի եղել: Մատանա հո չէ՞ր կարող լի-
նել, որ անհրեթեանար, — ասաց, ըստ երևույթին, դեռևս չհավա-
տալով, որ ես ճշմարտությունն եմ ասում:

— Երևի փողոցին անձանոթ ոտար մարդ է եղել, — ասա-

ցի, — փոխանակ հարեանի շանգը քաշելու, սխալմամբ իմ զանգը
է քաշել:

— Այդպես հա՞: Իսկ ես կարծեցի...

Ինչ-որ մտածելով, ծալապատիկ նստեց աթոռի վրա (ըստ
երևույթին, բոբիկ ոտները մրսում էին մերկ հատակի վրա), հետո
հանկարծ նայեց ինձ և ասաց.

— Բաս չես հարցնում՝ ինչու այսօր չգնացի:

— Երևի մի պատճառ կար, որ մնացել ես:

— Մինչև անգամ երկու պատճառ, — վրա բերեց Թուսյա-
նը, — առաջինն այն, որ առավոտյան, երբ իրարից բաժանվե-
ցինք և ես հափուռ-չափուռ հավաքում էի, որ գնամ վազդալ, տես-
նեմ գրպանումս կոպիկ չկա: Մինչդեռ շատ լավ հիշում եմ, կլու-
րում տարած վաթսուն ութուց մի-քսան-քսանհինգ ուրբի դրել
էի ժիլետիս գրպանը, և այդ փողը գնաց առանձին կարիներում,
իսկ մնացածը դրել էի պինջակիս ծոցի գրպանը, և այդ փողն էր,
որ հանգել էր: Մտածել եմ — կամ այն քաճն է հանել, որի հետ
քեֆ էի անում, կամ պարզապես ընկել է գրպանիցս: Այսպիսով
առավոտվա գնացքով գնալս չհաջողվեց: Զուգեցի նորից քեզ դի-
մել և գնացի անմիջապես Սարումյանի մոտ ու մինչև մի քսան
ուրբի շպոկեցի, հանգիստ չտվի: Գալիս էի տուն, որ չեմողանս
առնեմ գնամ վազդալ, վրա հասավ երկրորդ պատճառը... Քնեցի՞ր,
Մարգարյան:

— Զէ, բունս արդեն փախցրի:

— Լսիր, լսիր, շատ հետաքրքրական բան եմ պատմելու
նստեցի տրամվայ... Հա, ամենից առաջ հարցնեմ — Կարճա՞րդ
դացի՞ր:

— Կարգացի:

— Եղրակացուցի՞ր՞նդ:

— Վատ չէ, կարելի է տպել:

— Ես այդ չեմ հարցնում: Ուզում եմ ասել՝ հասկացա՞ր, որ
բարեկամս, որի անունից անում եմ պատմությունը, այդ ես
ինքս եմ:

— Իհարկե, դա գրական մի որոշ ձև է:

— Էլի չհասկացար: Ուզում եմ ասել, որ պատմվածքիս հե-
րոսը ես ինքս եմ, և ամբողջ պատմվածքն էլ զուտ իրողու-
թյուն է:

— Այդ ես չգիտեի:

— Հապա, զուտ իրողութիւն իմ սեփական կյանքից: Հիմա լսիր: Նստել եմ տրամվայ, գալիս եմ: Սկզբում ուշադրութիւն չեմ դարձնում, թե ով է նստած շուրջս: Հետո պատահումներով ետ եմ նայում և ի՞նչ տեսնում, ճիշտ իմ ետևի նստարանի վրա նստած է նա— անտառի սիրուհիս: Հետաքրքրական է, չէ՞:

— Եթե միայն ֆանտազիա չէ կիսատ թողած պատմվածքը շարունակելու համար,— նկատեցի ես կեղծ անտարբերութիւնս: Բայց իսկապես շատ հետաքրքրված:

Թուսյանը մինչև անգամ ցած թռավ նստած տեղից:

— Տո, ճիշտ եմ ասում, է՛, ինչ ֆանտազիա,— բացազանչեց նա:— Նա ինքը, իսկ և իսկ նա, սպանված աղավինի: Ճանաչեցի առաջին իսկ հայացքից, որովհետև մեջտեղով քանի՞ տարի է անցել,— ընդամենը չորս-հինգ տարի: Ինչպես երևում էր, ինձնից առաջ էր նստել, և ինձ էր նայում: Աչքս աչքին որ չդիպավ, չիմացա ինչ պատահեց ինձ. կարծես մի քար վերցրին և գլխովս տվին: Այսպիսի բան երբեք չէր պատահել ինձ: Գե հիմա երևակայիր դրութիւնս. չեմ իմանում ինչ անեմ— վեր կենամ փախչեմ, թե ուղղակի խոսակցութիւն սկսեմ: Թե փախչում եմ— խայտառակութիւն է դուրս գալիս, որովհետև գիտեի, որ հետո չպիտի ներքի ինձ այդ փոքրոգութիւնը. թե խոսակցութիւն եմ սկսում— վազոնը լիքն է, վախենում եմ ուրիշ բան դուրս գալ: Եվ ի՞նչ պիտի ասեի, ի՞նչ կարող էի ասել: Նստած եմ իշացածի պես և թեև ետ չեմ նայում, բայց զգում եմ, որ նրա հայացքը շեշտակի ուղղված է ինձ և կարծես այրում է ծոծրակս: Այսպես բավական երկար տեղ գնալուց հետո շփոթմունքս մի քիչ անցավ, երեւակայիր, հանկարծ մի տեսակ ուրախութիւն պատեց ինձ: Ասեմ ինչու: Որովհետև այն ժամանակ, երբ նամակագրութիւնս դադարեցրի և նրանից էլ այլևս ոչ մի նամակ չէի ստանում, երբեմն մտածում էի, թե շլինի որևէ բան բերած լինի իր գլխին, և այժմ անսպասելի կերպով ողջ և առողջ էի տեսնում նրան: Այդ ուրախութիւնս ազդեցութիւնս տակ նորից քայլագոյնութիւնս բռնեց. վճռեցի, որ իջնի, ես էլ իջնեմ, և ինչ ուզում է՝ պատահի: Այդպես էլ արի: Վազոնը որ կանգնեց, իջավ: Ես էլ իջա: Սկսեց արագ քայլերով հեռանալ: Հասա ետևից: Կանգ առավ և... դե ինչ երկարացնեմ. բողոքներ, մեղադրանքներ, հանդիմանութիւններ— այդ բոլորը, եղավ, իհարկե, բայց, փառք արածին, ոչ լեզուս է պակաս, ոչ համարձակութիւնս, ոչ էլ փորձառութիւնս՝ կարողա-

ցա կամաց-կամաց մեղմել նրա վրդովմունքը, ասացի, թե ես մեղավոր չեմ, թե այդ բոլորը կատարվել է իմ կամքին հակառակ, թե սուսանդական անկարգութիւններին մասնակցելու համար ինձ Սիրիբ էին բռնել, և ուրիշ այսպիսի ստեր: Այս բոլորի հետ միասին երգում-կրակն ընկա, թե առաջվա պես սիրում եմ իրեն, ցավ հայտնեցի, որ ամուսնացել է (ինքն ասաց). բայց և այնպես— ասուցի, այդ չի խանգարում, որ մեր նախկին հարաբերութիւնները շարունակենք:

— Եվ ի՞նչ պատասխան ստացար:

— Այդ էլ բեզ եմ թողնում որ գուշակես,— ասաց Թուսյանը, լամպը վերցրեց և, բարի գիշեր մաղթելով, դուրս գնաց:

— Երևի մի փառավոր ապտակ կերար,— կանչեցի նրա ետևից:

— Սխալվեցիր, թեև հոգեբան ես,— բղավեց նա մյուս սենյակից:— Այդ ցույց է տալիս, որ դու կանանց հետ գործ չես ունեցել և կանանց չես ճանաչում: Ծրագը հանգցնե՛մ, թե մնա:

— Կարող ես հանգցնել:

Լուսի այն շերտը, որ ընկնում էր սենյակս հարևան սենյակի բաց դռնից, հանգավ:

— Ապտակը գիտե՛ս ինչ տեսակ կանայք են տալիս, Մարգարյան,— կանչեց Թուսյանը, ըստ երևութիւն, արդեն անկողին մտած:— Ապտակն այն տեսակ կանայք են տալիս՝ որոնք ոչինչ չունեն կորցնելու: Այ, օրինակ, փողոցում մոտենում ես մի հանրածանոթ թեթևաբար կնոջ և առաջարկութիւն անում. թե որ քիթդ դուր չեկավ, մեկ էլ տեսար տարավ ու բերեց— շրթիկ: Գեռ գարադավոյ էլ կկանչի, որ ցույց տա թե տեսե՞ր՝ որքան նամուսով կին եմ: Իսկ իսկական նամուսով կանայք, ընդհակառակն, այգպիսի դեպքերում կարմրում են, կարկամում և ամոթից քիչ է մնում գետինն անցնեն, որ մարդ չտեսնի, չիմանա: Գրող մարդ ես, պետք է որ այս բաներն իմանաս,— ավելացրեց նա հորանչելով:

— Բայց և այնպես շատացիր, թե ինչ պատասխան ստացար,— նկատեցի ես:

— Համենայն գեպս ապտակ շատացա և չէի կարող ստանալ, որովհետև այսպես թե այնպես, իր անդրանիկ սիրո առարկան էի, իսկ անդրանիկ սերը կնոջ սրտում անընչելի է, ինչքան էլ որ այդ սիրո առարկան անառակի մեկը լինի ինձ պես:

— Ինձ փրկիստփայություններ հարկավոր չեն, ինձ վերջն է հարկավոր,— կանչեցի ես անհամբերությամբ:

— Դե վերջն ինչ վերջն ա՛յն, որ... Հարցրեց որտեղ եմ ապրում: Ծս էլ տվի քո տան հասցեն:

— Թե ի՞նչ:

— Թե այն, երևի, որ կամ ինքը գա, կամ նամակով օանդեո: Նշանակի որեւէ տեղ: Ծս այդ մտքով էլ հասկացա Նրան և դրա համար էլ վճռեցի առժամանակ հետաձգել գնալու: Հիմա որ ասացիր եկել զանգղ բաշել են, մտածեցի, չլինի նա է եղել և վերջին բուպեին ամաշել փախել է: Բայց այս էլ եմ մտածում, թե՛ ի՞նչպես կհամարձակվեր գալ կեսգիշերին:

— Ինչո՞ւ իր հասցեն չուզեցիր:

— Չտվավ:

— Ինչո՞ւ:

— Դե հասկանալի է, ամուսին, բնտանիք, ո՞վ գիտե...

Թուայանը նորից հորանջեց և երկար ժամանակ լուռ էր:

— Բայց լսիր ինչ եմ ասում, հանկարծ կանչեց նա:— Թե որ, ով գիտե, վաղը, մյուս օրը գա և դու տանը լինես, հույս ունեմ այնքան փափկանկատ կգտնվես, որ մեզ մենակ կթողնես: Իսկ այժմ բարի գիշեր, ես արդեն քնեցի:

VI

Զգիտեմ ինչ հիման վրա, Թուայանը համոզված էր, որ իր խաբած աղջիկը շուրջ-հինգ տարվա լքումից հետո անպատճառ պիտի գա իր մոտ կամ նամակով տեսակցություն պիտի նշանակի: Այս պատճառով հետևյալ օրը երեկոյան տուն էր եկել շատ վաղ և, երկար ապարդյուն սպասումից ծանձրացած, պառկել քնել էր առանց հանվելու, պատվիրելով, որ եթե գա, վեր կացնեմ իրեն:

Նստած պարապում էի, ըստ սովորականին, երբ դարձյալ գրեթե նույն ժամին, ինչպես և նախորդ գիշերը, հնչեց դռանս զանգակը: Գրեթե նույն բուպեին և հանկարծ կտրվեց Թուայանի խոմփոցի ձայնը հարևան սենյակում: Այդ նշան էր, որ նա հանկարծ զարթնեց զանգակի ձայնի վրա:

— Հը՞, Մարգարյան,— կանչեց նա,— այս նա է՞:

— Զէ՛ մի, պողեր,— ասացի ես գրգռված, շնայելով, որ ակամ սկսեցի հավատալ, թե կարող է նա լինել:

Թուայանը երևաց դռան շեմքում շտապով բաճկոնը հագնելով:

— Կաց, ես եմ բանալու,— ասաց և դուրս գնաց:

Անհամբեր սպասում էի նրա վերադարձին: Այդ արկածն սկսել էր խիստ հետաքրքրել ինձ:

Մրկար սպասում էի: Թուայանը չէր վերադառնում: Ասացի՝ երևի դռանը խոսակցության են բռնվել և որտեղ որ է՝ կմրանեն: Ու հիմա, անհանգիստ, այն մասին էի մտածում, թե ինչ հիմար դրություն մեջ է դնելու ինձ իմ սեփական բնակարանում այդ անամոթ մարդը:

Մի քիչ էլ սպասեցի, տեսնեմ վերադարձավ մենակ և ձեռքերը տարածեց ծայր աստիճան տարակուսանքով:

— Սա ի՞նչ հանելուկ է,— ասաց,— ոչ ոք չկար:

VII

Հանելուկը պարզվեց հետևյալ առավոտյան, երբ ես նոր էի գնացել պաշտոնաձայրս և, առանձնասենյակումս նստած, ձեռնարկել էի օրվա աշխատանքս: Թեև պատվիրել էի, որ աշխատանքիս օրոշ ժամերին ոչ ոք չխանգարի ինձ, բայց և այնպես ծառան մտավ և ասաց, որ մի պարոն ուզում է տեսնել ինձ մի շնոր կարևոր գործի համար: Ստիպված էի պատվիրել, որ ներս հրավիրի:

Մտավ մեկը շատ զգույշ և անհամարձակ քայլերով: Նրբ գլուխս բարձրացրի, որ տեսնեմ՝ ով էր, սկզբում զարմացած, հետո մեկեն վեր թռա ուրախական բացազանությունով:

Գարեգին Սիսակյանն էր, որին ոտով-գլխով կորած էի համարում:

Ու մինչ ուզում էի ընդունել նրան, ըստ հին սովորությանս, մտերմական-հեզանական եղանակով, զարմանքով տեսա, որ ա՛յն Գարեգինը չէ: Դեմքը գունատ էր, աչքերը թափառուն և հիվանդոտ, անփայլ ցոլքով, քնատ մարդու աչքերի պես. միշտ կենսուրախ, միշտ խանդավառ տրամադրության հետքն անգամ չէր երևում ոչ դեմքի, ոչ շարժումների մեջ. ընդհակառակը, հոգեկան

ծանր վշտի տակ ճխլված մարդու տպավորություն էր թողնում իր ամբողջ արտաքինով:

Առանց բարեկերու և առանց երեսիս նայելու նստեց գրասենյակի մոտ և տենդոտ, անհանգիստ հայացքն սկսեց ման ածել թափթփված թղթերի վրա:

Նստեցի իմ տեղը, նրա դիմաց, և, ինքս ճնշված նրա արտասովոր հոգեկան վիճակի տպավորության տակ, սկզբում ոչինչ չկարողացա արտասանել և միայն ապշած գիտում էի նրան: Շատ պարզ էր, որ խորապես դժբախտ էր, և ոչ մի տարակույս չկար ինձ համար, որ նրա դժբախտությունը ծագում էր հենց այն բանից, որի դեմ ես նախազգուշացնում էի նրան ամուսնությունից առաջ: Եվ այդտեղից էլ սկսեցի հարցուփորձս:

— Չլինի՞ գուշակությունս ճիշտ գուրս եկավ,— ասացի,— և այդ աղջիկը վերջ ի վերջո դժբախտացրեց քեզ:

Նա հանկարծ մի վախեցած հայացք գցեց շորս կողմը, վեր կացավ և արագ ու զույլ քայլերով մոտեցավ դռանը:

— Այս գուրս կարելի է փակել, չէ՞,— ասաց գրեթե շշուշալով:

— Կարող ես:

Շատ զգուշորեն երևի նրա համար, որ շրխկոց չհանի, բանալին շուտ տվեց փականքի մեջ և եկավ նստեց առաջվա տեղը: Այժմ միայն ուղիղ նայեց աչքերիս և ասաց:

— Սխալվում ես, ես դժբախտ չեմ և չեմ եղել երբեք, և այս բուստին էլ ինձնից ավելի երջանիկ մարդ չի կարող լինել, եթե... ես կամենա:

— Ո՞վ:

— Կինս:

— Ի՞նչպես թե...

— Լսի՛ր պատմեմ,— ընդհատեց ինձ Գարեգինը, նորից մի վախկոտ հայացք գցելով շորս կողմը: Հետո զլուխը մոտեցրեց ինձ և հարցրեց շշուշուով. ո՞վ է այն պարոնը, որ քեզ մոտ հյուր է...

Այդ անակնկալ հարցմունքը և մանավանդ այդ շշուշուներ, որ շատ խորհրդավոր կերպով հնչեց ականջիս, կայծակի ազդեցություն ունեցավ ինձ վրա: Կարծես մինչև այդ վայրկյան նստած էի խոր մթության մեջ, և հանկարծ մի անակնկալ պայծառ լույս շողաց և լուսավորեց շրջապատս: Մի ականթարթում մտքիս մեջ

եկան շողկապվեցին իրար հետ երեք անձնավորություններ— Աստուան, Թուայանը և Գարեգինը,— և ինքս իմ մեջ վճռեցի, որ ևս արդեն ամեն բան գիտեմ:

Այս ինքնաբերական պարզամտությունն այնքան անակնկալ էր ինձ համար, որ Գարեգինի հարցմունքին իսկույն պատասխանել չկարողացա: Հետո, երբ անակնկալի առաջին շշուշունը տպավորությունն անցավ, ինքս հարց տվի նրան:

— Գու՞րտեղից գիտես, թե ինձ մոտ հյուր կա:

— Գիտեմ... Եվ ես քեզ մոտ չէր, որ գալիս էի, նրա մոտ էի գալիս:

— Ե՞րբ, ի՞նչ ես ասում:

— Այս և անցյալ գիշեր:

— Սպասիր, այն դո՞ւ էիր զանգակս քաշում,— բացազանչեցի ես:

— Ես էի:

— Հետո, ինչո՞ւ չէիր սպասում, որ գուրս բանայի:

— Ինչո՞ւ: Ահա թե ինչու:

Ետևի գրպանից հանեց մի ատրճանակ, ցույց տվավ և նորից գրպանը կոխեց շտապով:

Թեև դրաման գրեթե արդեն բոլորովին պարզ էր ինձ համար, բայց և այնպես զարմանքս այնքան մեծ էր, որ չկարողացա չհարցնել:

— Ինչո՞ւ ես առել գրպանդ:

— Քր սպանեմ:

— Ո՞ւմ:

— Այն պարոնին, որ քեզ մոտ հյուր է:

— Նա ի՞նչ է արել քեզ:

Գարեգինը հանկարծ վեր կացավ, աթոռն առավ, եկավ նրստեց ուղղակի կողքիս այնքան մոտիկ, որ մեր ծնկներն ու թևերը քավում էին իրար, և կցկտուր բառերով, կարծես տենդի մեջ, շշուշաց ուղղակի ականջիս մոտ:

— Այդ պարոնը... Սառային... օրիորդ ժամանակ... հասկանում ես... Ես ոչինչ չգիտեի, ինքն ասաց...

— Ո՞վ:

— Ինքը Սառան... երեկ չէ, մեկ էլ օրը... Զգիտեմ որտեղ, հանդիպել էր այդ պարոնին և ասաց, որ քեզ մոտ է... Ես էլ ահա երկու գիշեր է, գալիս եմ զանգո քաշում, բայց ձայնը որ դիպչում

է ականջիս փախչում եմ սարսափահար, որովհետև ի՞նչ... Ե՛ս... եւ մարդ սպանե՛մ... Ե՛ս, որ կյանքումս մի ճանճ անգամ չեմ սպանած...:

— Լավ էլ ինչո՞ւ եւ ատրճանակը գրպանդ առել և ինչո՞ւ ես գալիս:

— Նա՛ է տվել: Նա՛, Սառան, և նա՛ է ստիպում, որ չամ սպանեմ, հասկանո՞ւմ ես: Թե չէ եւ ի՞նչ գործ ունեմ ատրճանակի հետ ինչո՞ւ պետք է ամբողջ գիշերներ թափառեմ փողոցներում խելագարի պէս և վերջը, որ վերադառնամ, նորից վռնդվեմ տանից՝ նոր թափառումներ կատարելու համար:

— Սպասիր, — ասացի ես, հեռացնելով նրան ինձնից, որովհետև, չափազանց հուզված, ուղղակի ընկել էր վրաս, և նրա փսփոսոցն ականջիս մոտ ճանճի անախորժ բզզոցի պէս քայքայում էր ջղերս: — Ես քեզ հարցումներ կտամ, և դու պատասխանիր ինձ հանգիստ կերպով, որովհետև քո այդ կցկտուր խոսքերից ես ոչինչ չեմ հասկանում:

Նա ետ քաշվեց և մի քիչ հանգստացավ: Ու ես սկսեցի հարցնալործալ:

— Ամենից առաջ հարցնեմ, — ո՞րտեղ էիք այս հինգ-վեց ամիսը:

— Արտասահման էինք գնացել:

— Ե՞րբ եք վերադարձել:

— Մի շաբաթ չկա:

— Ասում ես՝ օրիորդ ժամանակ հարաբերություն է ունեցել ինձ մոտ հյուր եղող պարոնի հետ: Այդ էլիք ուզում ասել, չէ՞: Ես պարզ եմ խոսում:

— Այո:

— Ի՞րբ հայտնեց քեզ այդ բանը:

— Երեկ չէ. մեկէլ օրը. երբ հանդիպել էր այդ պարոնին:

— Մինչև այդ ժամանակ ոչինչ չէ՞ր ասել:

— Ամենևին:

— Եվ դու ոչինչ չէի՞ր կասկածում:

— Բնավ:

— Այդքան ժամանակ ծածուկ պահելուց հետո ինչո՞ւ հայտնեց:

— Որ վրեժխնդիր լինեմ:

— Բայց չէ՞ր մտածում, որ դու կարող էիր վրեժխնդիր լինել ամենից առաջ իրենից, որ քեզ խաբել է:

— Ո՞վ, Ե՛ս... վրեժխնդիր նրանի՞ց... Ուրեմն դու դեռ լավ չես ճանաչում ինձ, ուրեմն դու դեռ չգիտես, թե որքան եմ սիրում նրան...

— Իսկ նա քեզ սիրո՞ւմ է:

— Կարող եմ ասել, որ առանց ինձ մի օր էլ չի ապրի:

— Որ այդպես է, ինչո՞ւ է ուզում քեզ կործանել. չէ՞ որ մարդասպանության համար դու կկորչես, իսկ դրանով ինքն էլ կդժբախտանա, եթե իսկապես այդ աստիճան սիրում է քեզ:

— Այդ բոլորն ասել եմ, կարծում ես՝ չե՞մ ասել. բայց նա ոչ մի պատճառաբանություն, ոչ մի առարկություն չսխալեց անգամ չի ուզում: Ամբողջովին վրեժ է կտրել և այդ վրեժը լուծելու համար պատրաստ է ինձ էլ, իրեն էլ, ամեն բան զոհելու: Հիշո՞ւմ ես, քեզ պատմել եմ, նշանած ժամանակ որ Մուշտախյոզ էինք գնացել, գետնի վրա ատրճանակ նկարեց և հարցրեց՝ մարդ կարո՞ղ եմ սպանել: Դու մի ասի՛ շարունակ մտածելիս է եղել իր վրեժի մասին: Եվ ես նոր եմ գլխի ընկնում, որ նրա բոլոր տարօրինակությունների պատճառն իր խորտակված կյանքն է եղել:

— Լավ, ինչո՞ւ է ուզում, որ իր վրեժը անպատճառ սպանություն մը լուծվի:

— Որովհետև, ասում է, ուրիշ պատիժ չկա այդպիսիների համար. որովհետև, ասում է, նա սպանեց ինձ, ինչպես այն աղավնուն, որ իր համար հանգիստ նստած էր ծառի վրա և ոչ ոքի վնաս չէր տալիս: Ի՞նչ աղավնի է դա — ոչինչ չեմ հասկանում: Ինձ թվում է, թե սկսել է ցնորվել, և այս մասին՝ որ մտածում եմ, քիչ է մնում ինքս էլ խելագարվեմ: Տե՛ր իմ աստված, ինչո՞վ պիտի վերջանա այս բանը, ինչո՞վ...

Գարեգինը զուխը բռնեց ձեռքերով և կարճ ժամանակ շըշմածի պես նայում էր մի կետի: Հետո հանկարծ ցնցվեց. ձեռքերը հեռացրեց գլխից և նայեց ինձ պարզապես խելակորույս աչքերով:

— Ես քեզ մի ուրիշ, ավելի սարսափելի բան պատմեմ, — ասաց նա ձայնը խիստ ցածրացնելով: — Նա զավակ էլ է ունեցել այդ պարոնից... և ինքն իր ձեռքով խեղդել սպանել է...

— Ի՞նչ ես ասում, — շնչացի ես բնազդական սոսկումով:

— Այո, այո, այս էլ ինքը խոստովանեց:

— Հետո Ի՞նչ է արել սպանված մանուկը

— Հայրը, աներս, աղջկա նամուսը պարտկելու և հանցանքը ծածկելու համար գիշերով վերցրել, տարել գետն է նետել կամբրջից:

VIII

Մինչև մանկան սպանությունը Գարեգինի հայտնածը Սառայի և Քուսյանի հարաբերությունների մասին ես համարում էի շատ սովորական պատմություն, գրեթե առօրյա մի երևույթ, որպիսին շատ է պատահում կյանքի մեջ: Նույնիսկ լուրջ կարևորություն չէի տալիս այն բանին, որ Սառան ստիպում էր Գարեգինին սպանելու իր պատիվն անարգողին և իրեն լքողին. այդ բանը համարում էի նրա սովորական տարօրինակություններից մեկը. ջղային ուժգին հուզմունքի մեջ նա անշուշտ չէր հասկանում, թե որքան պահեթեթ բան էր պահանջում իրեն սիրող ամուսնուց, որին անշուշտ շատ լավ էր ճանաչում: Բայց այն հանգամանքը, որ այդ պատմության մեջ խառն եղել է որդեսպանության պես մի ստեղծված եղեռն, միանգամայն կարկամեցրեց ինձ, և ես հարկադրված եղա շատ լրջորեն նայելու այս գործին, որովհետև այն, ինչ որ սովորական պատմություն ու առօրյա երևույթ էի համարում, իսկապես մի տրագեդիա է եղել, որի վախճանը կարող էր շատ աղետաբեր լինել այն երեք գործող անձերի համար, որոնց ճակատագիրը բերել կցորդել էր իրար այդ տրագեդիայի մեջ: Եվ որովհետև ես ևս բուրբուխի կողմնակի մի անձնավորություն— բախտի պատահական բերումով ընկել էի այդ տրագեդիայի շրջապատույտը, ուզեի շուգեի պիտի մասնակցեի: Իմ շեղոք լինելու պարագան արդեն ինքնին որոշում էր իմ դերը, որը ոչ այլ ինչ պիտի լիներ, եթե ոչ շանթարգելի դեր գալիք աղետի հանդեպ. բայց թե ինչ եղանակով պիտի կատարեի ինձ վիճակված այդ դժգոհ դերը, դեռևս պարզ չէր ինձ համար: Ուստի, երբ անցավ սոսկալի հայտնության առաջին ցնցող տպավորությունը, շարունակեցի հարցուփորձս.

— Հիմա Ի՞նչ ես մտադիր անելու:

— Մտադիր,— զարմացավ Գարեգինը.— խեղճ միտք մնացել է գլխումս, որ մտադիր լինեմ որևէ բան անելու: Եվ ի՞նչ կարող եմ անել իմ այս դժբախտ թույլ կամքով, իմ այս ողորմելի

անհիշաշար, բարի սրտով: Ուրիշ բան կլիներ, իհարկե, եթե ես էլ ուրիշների պես կարող լինեի վառվել, բորբոքվել: Բայց մեղավոր եմ, որ չեմ կարող, օրգանապես անընդունակ եմ: Ահա այստեղ է իմ ամբողջ դժբախտության արմատը: Եվ քանի՞ անգամ է նա երեսովս տվել, որ ես տղամարդ չեմ, կնիկ եմ, փալաս... Եվ դու կարծում ես, թե այս երկու օրը ես ապրում եմ, գիտե՞մ ինչ բան է հանգիստը, ե՞րբ է լուսանում, երբ մթնում... Ոչինչ չգիտեմ: Ինձ գուրս են շարտել սովորական և բնական կյանքի սահմաններից, և ես գլխիվայր ցած եմ գլորվում, ցած, շարունակ ցած— չգիտեմ ուր, բայց միշտ ցած, միշտ ցած, և ինձ թվում է, թե երբևէ չպիտի դադարի այս գլորումը, մինչև որ հոգիս փչեմ: Ես արդեն շշմել եմ, հոգիս եկել բուկս է հասել, հազիվ եմ շնչում, որովհետև Սառան հանգիստ չի տալիս ինձ, չի ուզում երեսս տեսնել, սպառնում է, որ եթե չսպանեմ, կդադարի ինձ սիրելուց, կատի, կարհամարհի, նույնիսկ անձնասպանություն կգործի:

Գարեգինն արմունկները դրեց գրասեղանի վրա և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ: Շնչում էր ծանր ու հատու և այնքան ուժգին, որ ուսերը բարձրանում ցածրանում էին երկար տեղ վազած մարդու նման: Հետո ձեռքերն ու գլուխը հանկարծ ընկան գրասեղանի վրա, մի ծանր զսպված հեծկտոց բռնեց սենյակը:

Այդ բանն ինձ շատ ազդեց: Առաջին անգամն էր, որ այդ միշտ խանդավառ, միշտ կենսուրախ, միշտ անհոգ երիտասարդին տեսնում էի այնքան դառնորեն լալիս: Եվ երբեք այնպես չէի խղճացել նրան, ինչպես այդ րուպեին, երբ նա նմանում էր բախտից հալածված ու անօգ ու որբացած մի երեխայի: Չկարկեցել նրան անկարելի էր, և մինչդեռ նա զսպված հեծկտանքից հազիվ էր շունչը ետ բերում, ինձ համար կամաց-կամաց պարզվում էր այն եղանակը, որով ես թե ընկերական կարեկցությունից և թե բախտի բերումով պարտավոր էի զգում ինձ միջամտելու այս գործին:

Սրտապնդիչ խառքերով Գարեգինին հանգստացնելուց հետո ասացի.

— Ինձ մոտ եկել ես անշուշտ նրա համար, որ օգնեմ, այնպես չէ՞:

— Այո,— հազիվ արտասանեց լացակուժած ձայնով,— դու միայն կարող ես օգնել, որովհետև այն պարունը...

— Լավ, Այդ պարոնը ոչ թե միայն իմ տանը, այլև Թիֆլիսում չի լինի հենց այսօր ևեթ,— ասացի ես վճռականորեն:

— Ճիշտ,— բացազանչեց նա, հանկարծ վրա ընկնելով ձեռքերիս այնպիսի մի բուռն ուրախությամբ, որ կարծես ինքը չէր մի քիչ առաջ այնպես հուսահատորեն լաց եղողը:

— Այդ կողմից կարող ես ապահով լինել, բայց հարցն այս է, թե բանը դրանով կվերջանա՞րդ:

— Օ, գլխավորն այդ է, գլխավորն այդ է,— շնչաց Գարեգինը եռանդով:— Միայն թե դու այդ անես, միայն թե նա այստեղից հեռանա, մնացածը հեշտ է: Գիտե՞ս ինչ է, — շարունակեց Գարեգինը ավելի ու ավելի ոգևորվելով, — ես չգիտեի, թե դու այդքան ազդեցություն ունես այդ պարոնի վրա, բայց որ ասում ես, թե այդ կանես, ես լիովին հավատում եմ և այս րոպեին այնպիսի մի թեթևություն եմ զգում, որ կարծես հանկարծ ազատվեցի մի սոսկալի ատամնացավից: Իսկ ես գիտե՞ս ինչի համար էի գալիս քեզ մոտ. գալիս էի խնդրեմ, որ գաս հանգստացնես Սառային: Եվ այդ էլ որ անես, ոչ թե միայն իմ, այլև նրա փրկելը կդառնաս:

Եվ դու կարծում ես, թե այդ բանը հարմար է:

— Ոչ թե հարմար, այլ անհրաժեշտ է: Ես նրա վրա ոչ մի ազդեցություն չունեմ. պարզապես արհամարհում է ինձ, եթե արդեն չի ատում, իսկ քեզ, գիտեմ, հարգում է և չի կարող չլսել քեզ: Ես շատ փորձեցի և տեսա, որ առանց կողմնակի ազդեցության անկարելի է նրան հանգստացնել: Իսկ հանգստացնել պետք է, անպատճառ պետք է, որովհետև... գիտե՞ս ինչից եմ ես ավելի վախենում. նա հղի է, և այդ հուզումները շատ վատ հետևանք կարող են ունենալ:

Թեև Սառային տեսնելու միտքը առանց Գարեգինի ասելու էլ հղացել էի ես, բայց այդպիսի մի անձնական և ընտանեկան գործի միջամտելն էլ այնքան փափուկ խնդիր էր, որ չէի կարող իսկույն խոսք տալ, մանավանդ երբ հիշողությանս մեջ կորոզում էի Սառայի այնքան անբարեհամբույր ու անմատչելի բնավորությունը: Այդ պատճառով պատասխանս խուսափողական եղավ:

— Լավ,— ասացի,— այդ մասին կմտածեմ:

— Ա՛յ, խնդրում եմ, մտածել հարկավոր չէ,— վրա բերեց Գարեգինն աղերսագին:— Եկ, անպատճառ եկ, ազալում եմ, և

որքան շուտ, այնքան լավ: Եկ հենց այսօր, երբ ազատ լինեա, որովհետև ամեն մի րոպեն թանկ է: Պետք է փրկել նրան. ես վախենում եմ, որ հետո ուշ լինի:

Երկար ժամանակ այդպես թախանձագին ու համառորեն խնդրում էր, չէր ուզում լսել իմ ոչ մի պատճառաբանությունը, թե Սառան կարող էր ինձ շնորհունել, կարող էր վիրավորել ինձ և պարզապես վնդդել անկող միջամտությանս համար, այնպես որ վերջ ի վերջո ստիպված եղա զիջել և խոսք տվի, որ այդ երեկո կգեամ:

Նա բաժանվեց ինձից այնքան ուրախ և հանգստացած, որ կարծես այլևս ոչ մի դժբախտություն գոյություն չունի նրա համար աշխարհիս երեսին: Եվ հենց այդ միայն բավական էր, որ չզղաշախի իմ տված խոսքի համար և առաջուց վարձատրված չզգայի ինձ այն անախորժությունների համար, որ ես, լիովին հավատացած էի, պիտի կրեի այդ երեկո Սառայի հետ ունենալիք հանդիպման ժամանակ:

IX

Աշխատանքս վերջացնելուց հետո առաջին դործս այն եղավ, որ գնացի փնտրելու Թուսյանին, որպեսզի հենց այդ օրն ևեթ ճանապարհեի Թիֆլիսից: Հանդիպեցի ամեն տեղ, ուր ենթադրում էի թե կգտնեմ նրան. գնացի, ի միջի այլոց, Սարույանի մոտ, որի կնոջ վրա աչք էր բռնել,— ոչ մի տեղ չգտա: Իսկ աշնան կարճատև օրն արդեն մթնում էր, և ես վերջ ի վերջո ստիպված եղա որոնումներս դադարեցնել, որպեսզի գնայի Սառայի մոտ:

Զյմացա ինչպես ճաշեցի, որովհետև ինձ շափաղանց անհանգրստացնում և, միևնույն ժամանակ, հետաքրքրում էր այն տեսակցությունը, որ պիտի ունենայի Սառայի հետ: Զգիտեի թե ինչ անուն պիտի տայի այդ տեսակցությանը, ինչով պիտի արդարացնեի միջամտությունս, ինչ պիտի ասեի, ինչպես պիտի «հանգրստացնեի» Սառային, և որքան աշխատեցի պատճառաբանությունների մի նախագիծ կուզմել ինձ համար, որպեսզի ըստ այնմ էլ շարժվեի, ոչինչ դուրս չեկավ: Վերջ ի վերջո հիշեցի, որ այդպիսի դեպքերում առհասարակ նախապատրաստումը միանգամայն ավելորդ է հանդիսանում, որովհետև երբեք չի արդարանում, և ամեն

բան պետք է գցել հանգամանքները քեզ մուտքին ու բոսիկի թելա-
գրանքին:

Այդպես էլ վճռեցի ու գնացի:

Փողոցի դուռը բաց արեց ինքը Գարեգինը, որին դուռն ասա-
կու միջից տեսա վերևից մարմարի սանդուղքով արագորեն իջ-
նելիս:

— Ծնորհակալ եմ որ եկար. անհամբեր սպասում էի,—
ասաց կամաց՝ ձեռքս պինդ սեղմելով:— Եկ գնանք: Բայց ոչ,
սպասիր:

Ձեռքս բռնած, պահեց ինձ, մի անհանգիստ հայացք պցեց
վերև, դեպի սանդուղքի գուլիսը երրորդ հարկում, և նորից դառ-
նալով ինձ՝ հարցրեց ավելի կամաց.

— Իսկ այն պարոնին արդեն ճանապարհ դիր:

— Շատ ման եկա, չգտա: Բայց սովորաբար ինձ մոտ է գի-
շերում. այս երեկո որ վաղ գա, կճանապարհեմ հենց այս գիշեր-
վա գնացքով, հակառակ դեպքում բանը կմնա վաղվան:

— Այդ վնաս չունի, միայն թե աղաչում եմ. Սառային ասա,
որ այլևս այստեղ չէ, գնացել է, որովհետև վախենում եմ, որ այս
գիշեր էլ ստիպի, որ գամ սպանեմ: Եվ բացի դրանից, որ իմա-
նա, թե նա այլևս այստեղ չէ, կհանգստանա:

— Դու կարծո՞ւմ ես:

— Անպատճառ:

Սկսեցինք բարձրանալ սանդուղքով: Բայց այս անգամ, իմ
հերթին, ես կանգնեցրի նրան:

— Զլինի՞ թե Սառային հայտնել ես մեր այսօրվա տեսակ-
ցությունը,— ասացի:

— Ո՛չ, ո՛չ, ի՞նչ ես ասում,— շնչաց Գարեգինը, ըստ երե-
վույթին, զարմացած, որ ես կարող էի այդպիսի կասկած տա-
նել:— Այդ աստիճան հո դեռ չեմ կորցրել խելքս: Նա ինձ տեսնել
էլ չի ուզում. փակվել է իր սենյակում և չի ուզում դուրս գալ:

Այս անգամ ես արդեն վճռականապես կանգ առա:

— Լավ, որ այդպես է, էլ ինչո՞ւ եմ եկել,— ասացի:

— Ո՛չ, ոչ. քեզ կընդունի, կընդունի: Այդ ինձ է, որ չի ուզում
տեսնել: Քեզ կընդունի հենց միայն այն պատճառով, որ այն պա-
րոնը քեզ մոտ հյուր է: Եկ, եկ գնանք:

Ու, ձեռքս բաց շփոթելով, գրեթե զոռով տարավ ինձ վերև:
Մտանք նախասենյակը, որը լուսավորված էր էլեկտրական

ճրագով: Միջոցառ ես հանում էի վերարկուս, Գարեգինը շատ
զգուշորեն բաց արավ մութ հյուրասենյակի դուռը, ներս մտավ,
դարձրեց էլեկտրական ջահի կոճակը, որից հյուրասենյակը հան-
կարծ լուսավորվեց կապտավուն պայծառ լույսով, նույն զգուշու-
թյամբ դուրս եկավ և դարձավ ինձ շնչալուծ:

— Դու մտիր, իսկ ես իսկույն աղախնի բերնով կապը-
պրեմ Սառային, որ եկել ես իրեն տեսնելու:

— Իսկ դո՞ւ:

— Իսկ ես չեմ երևա, որպեսզի չգրգովի. և հանգիստ խո-
նեք:

Եվ Գարեգինը զգուշ ու արագ շքացավ մի ուրիշ դուռն ետևը,
որ նույն նախասենյակից տանում էր դեպի ներքին սենյակները:

Մտն հյուրասենյակ և նստեցի: Այստեղ, բացի մուտքի և դե-
պի ինձ ծանոթ պատշգամբը տանող դռներից, կար ուրիշ երկու
դուռ: Փոխելով նայում էի մերթ՝ այս, մերթ՝ այն դուռնը, սրտիս
մեջ զգալով մի տարօրինակ վախ և բոսի առ բոսի սպասելով, թե
ա՜հա ո՛րտեղ որ է՝ կմտնի Սառան իր անհամբույր համառ հա-
յացքը տարակուսորեն աչքերիս հառած: Ու նոր զգացի, թե որքան
մեծ անմտություն էի գործել հանձն առնելով մի առաքելություն,
որ մի կատարյալ անհայտություն լինելով հանդերձ՝ հզի էր ինք-
նասիրությունս համար շատ անախորժություններով, և որի տակ
այժմ ավելի, քան մինչև գալս, զգում էի թե պիտի ճխլվեմ:

Սակայն մի հանգամանք, որի մասին մինչև այժմ չէի մտա-
ծել, հանկարծ քաջություն տվեց ինձ, և իմ այցը ոչ միայն ան-
մտություն չհամարեցի, այլև անհրաժեշտ կարիք նկատեցի նույն
իմ ինքնասիրության, իմ բարի անվան համար:

Այդ հանգամանքը հետևյալն էր.

Սառան թույլատրեց իմանալով, որ նա ինձ մոտ է իջև-
նած, անշուշտ կարծում է, որ ինձ հայտնի է եղել նրա սրիկա-
յական արտքը, և ես, այնուամենայնիվ, տեղ եմ տվել նրան իմ
տան մեջ, ես, որ իր խաշիղբայրն եմ և իր ամուսնու մտերիմ ըն-
կերը: Այս պարագայում, պարզ է, թե որքան ես վարկաբեկված
պիտի լինեմ նրա աչքում, և որքան խոր ատելություն պիտի հա-
մակված լինի նա դեպի ինձ: Այժմ ես պիտի հատկացնեմ և համո-
զեմ նրան, որ թուայանք, նախ, հակառակ իմ ցանկության է եկել
հյուր նստել տանս և երկրորդ, ամենագլխավորն է, ես միանգամ

մայն անտեղյակ եմ եղել, որ նրա սրիկայության զոհը ինքը Սառան է եղել:

Այժմ շատ ցավեցի, որ իզուր Գարեգինը ծածկել էր Սառայից մեր այսօրվա տեսակցութիւնը: Ի՞նչ այդ բանը պատմած լիներ կնոջը, Սառան անուշտ հմայած կլինէր, որ իր անցյալը, հետեւաբար և իր վերաբերմամբ Փուլյանի գործած սրիկայութիւնն ինձ իսկապես անհայտ է եղել:

Մինչև ես այս մտորումների մեջ էի և մտքումս խոսքեր էի սրոնում Սառայի առջև ինքս ինձ արդարացնելու համար, տեսնեմ զոներից մեկը բացվեց, և զուրս եկավ Սառան ուսերին մի հաստ շալ գցած:

Մտավ, դուռը ետ դրեց. նախապես շրջազգեստի հտակի փեշը քաշելով դեպի ինքը, որ դռան տակ շմնա, և նայեց ինձ մի շափազանց սառը հայացքով, որի մեջ կատարելապես արդարացած տեսա իմ բոլոր ամենավատ գուշակութիւնները և նախազգացումները:

Եվ այդ հայացքը բավական էր, որ շհամարձակվեի մոտենալ նրան. միայն մեքենայաբար վեր կացա և բարեկեցի:

Չընդունեց բարևս և շարունակում էր լուռ կանգնած մ'առ դռան մոտ՝ իր սպանիչ սառն հայացքը դեմքիս սևեռած:

Ու, ինչքան էլ որ շփոթված էի, շկարողացա շնկատել մի ասհագին փոփոխութիւն, որ կատարվել էր նրա արտաքինի մեջ: Ամուսնական կյանքը, թե վերջին օրերի ջղային հուզումները միանգամայն շնջել էին նրա նախկին գեղեցկութիւնը: Առանց այն էլ խոշոր աչքերը մեծացել էին անբնականորեն, շրթունքները կապտել ու հաստացել էին, գեմքը գունատ էր. նիհար և այնքան հիվանդոտ, որ կարծես անկողնից էր վեր կացել:

Երկար ժամանակ նայում էր ինձ իր ատելությամբ և սառն հայացքով, հետո, հանկարծ ցնցվեց, արագորեն նստեց մոտը գտնված աթոռի վրա, փորը բռնեց ձեռքերով, կուշ եկավ ու բարացավ՝ դեմքը ծամածուլած ֆիզիքական մի սուր ցավի արտահայտությամբ:

Նոր հիշեցի, որ Գարեգինն ասել էր, թե հղի է: Եվ կարեկցության ու հարգանքի մի խոր զգացում ակամա համակեց ինձ: Միևնույն ժամանակ երբեք այնպես, ինչպես այդ րոպեին, պարզորոշ չէի գիտակցել այն անխիղճ ցածութիւնը, որի շնորհիվ:

ըստ երևույթին, հավիտենապես խորտակվել էր այդ դժբախտ աղջկա կյանքը:

Դրութիւնս շափազանց անհարմար էր: Մնացել էի տեղումս կաշկանդված, շիմանալով ինչ անեմ, ինչ ասեմ:

Իսկ Սառան, շրթունքները պինդ սեղմած իրար, ըստ երևույթին զսպելով ցավի ճիշերը, շարունակում էր մի խուլ նվոցով կուշ ու հուպ գալ, երբեմն-երբեմն բռնելով մեջքը, մինչև որ կամացկամաց հանգստացավ, ետ ընկավ աթոռի մեջքին, ձեռքերը թուլացած գցեց ներքև, աչքերը փակեց և խոր շունչ քաշեց թեթևացած: Դեմքն այժմ ավելի գունատ էր, բան առաջ, և այնքան խաղաղ, որ թվում էր թե չի շնչում: Այնուհետև, երբ աչքերը բաց արավ և նայեց ինձ, ապշած մնացի, թե ուր էր շքացել այն անհաշտ ատելութիւնը, որի պարզորոշ արտահայտութիւնը տեսա մի քիչ առաջ նրա սպանիչ սառն հայացքի մեջ: Այժմ նայում էր ինձ և կարծես շէր տեսնում. նրա ամբողջ ներքին աշխարհը եկել կենտրոնացել էր այդ զարմանալի արտահայտիչ աչքերի մեջ, և ես կարծես խոշորացույցի մեջ տեսնում էի այդ աշխարհը՝ լի հոգեկան այնպիսի տառապանքով, որը դարմանելու համար թվում էր թե ոչ մի սպեղանի չկա:

Ու ինքս, իմ հերթին, նայում էի նրան արտասովելու շափ զգացված և անհունապես փափագելով օգնել նրան, ինչով որ կարող էի, նրա այդ տառապանքը գեթ փոքր ինչ մեղմելու համար:

X

— Ներեցեք, տիկին, կարծեմ շատ անհարմար ժամանակ եմ եկել,— ասացի վերջապես, լուռ դիտողի անախորժ դրութիւնից զուրս գալու համար:— Որ գիտենայի թե դուք հիվանդ եք...

— Ոչ, ոչ,— ընդհատեց ինձ Սառան թույլ ձայնով, ըստ երևույթին զեռև ֆիզիքական ցավի տպավորության տակ ճընշված:— Ես ինքս ուզում էի ձեզ տեսնել, և լավ է, որ եկել եք: Խնդրեմ նստեցեք:

Շալն ուղղեց ուսերի վրա, ձեռքերը, ըստ երևույթին մրսելով, փաթաթեց ծայրերի մեջ, դրեց կրծքին, գլուխը կախեց և երբ ես նստեցի, ասաց նույն թույլ ձայնով:

— Գիտեմ ինչու եք եկել, և ես էլ հենց նույն բանի համար էի ուղում ձեզ տեսնել: Խոսեցեք, ես ձեզ լսում եմ:

— Գուք ինձ թո՛ւյլ եք տալիս, տիկին:

Սառան մի դառն քմծիծաղով թոթվեց ըստերը:

— Մի կնոջ ամենանվիրական սրբությունը անարգված և կոխկրտված, կախված է հրապարակի վրա, իբրև ցինիկության մի մեծ հաղթանակ, և այդ կինն այժմ խոսքերի՞ց պիտի վախենա,— արտասանեց նա մի տեսակ շարագուշակ հանգստությունով, նայելով ուղղակի աչքերիս:— Կարող եք ապահով լինել միանգամայն, ես ձեզ կլսեմ ամենայն սառնասրտությամբ:

— Ներեցեք, տիկին, ես ձեզ չեմ հասկանում,— ասացի պարզապես ապշած նրա խոսքերի վրա:— Մի՞թե դուք կարծում եք, որ ես եկել եմ...

— Խնդրեմ, առանց առաջաբանի,— ընդհատեց ինձ Սառան խստորեն:— Թե ինչ եմ կարծում ես, այդ թողեք ես գիտենամ, իսկ դուք ասացեք ուղղակի ձեր ասելիքը:

Տեսա, որ արդեն շղայնանում է և, եթե իսկույն գործի շանցների, այլևս անկարող պիտի լինեի բան հասկացնել:

— Սպասեցեք, ամուսնուս կանչեմ, — հանկարծ վրա բերեց Սառան և, արագորեն վեր կենալով, դիմեց դեպի այն դուռը, որտեղից մտավ:

— Ոչ, ոչ,— ակամա բացազանչեցի ես նրա ետևից:

Կանգ առավ և զարմացած զարձակ ինձ.

— Ինչպե՞ս:

— Նա չպետք է ներկա լինի մեր խոսակցությանը:

— Ինչո՞ւ:

Շփոթվեցի, շիմացա ինչ պատասխանեմ, որովհետև չգիտեի իսկապես, թե ինչու Գարեգինը ներկա չպիտի լիներ մեր խոսակցությանը, բայց այստեղ հանկարծ օգնության հասավ ինձ ընդհանուր, և ես պատասխանեցի.

— Որովհետև այն, ինչ որ պիտի ասեմ և ինչի համար որ եկել եմ ձեզ մոտ, նրան է վերաբերում:

— Եվ ոչ ի՞նձ:

— Ոչ, նրան, միմիայն նրան:

Մի կարճ ժամանակ Սառան զարմացած շարունակում էր նայել ինձ, հետո ուսերը թոթվեց տարակուսանքով և նորից նստեց:

— Շատ բարի,— ասաց նորից թախծալի կերպարանք անելով և փաթաթվելով շալի մեջ:— Խոսեցեք, ես ձեզ լսում եմ:

Այժմ արդեն, ընդհանուր թելադրանքի տակ, ինձ համար միանգամայն պարզ էր, թե ինչ պիտի ասեի, ինչպես պիտի սկսեի և ինչպես վերջացնեի: Ու սկսեցի, աշխատելով կարելույն չափ խուսափել նրա սուր հայացքից, որը պարզապես շփոթեցնում էր ինձ:

— Գուք գիտեք, տիկին, որ ես ու Գարեգինը շատ մոտիկ բարեկամներ ենք իրար: Ես նրան ճանաչում եմ դեռևս պատանեկությունից: Գուք էլ, անշուշտ, պետք է որ այս հինգ-վեց ամսում շատ լավ ճանաչած լինեք նրան: Խոսքս նրա առասպելական բարություն մասին չէ, իմանալու համար բնավ կարիք էլ չկա նրա հետ կենակցելու: Խոսքս նրա բնավորության մի քանի ուրիշ գծերի մասին է, որոնք, անշուշտ, խուսափած չպիտի լինեն ձեր դիտողությունից: Ինձ հայտնի են նրա կյանքից մի շարք շատ տարօրինակ վարմունքներ, որոնք երբեմն առիթ են տվել ինձ լրջորեն կասկածելու նրա... հոգեկան վիճակի մասին: Ընդամենը պետք է ասեմ,— եթե արդեն հայտնի չէ ձեզ, որ նրա մայրը մեռավ հոգեկան հիվանդների ապաստարանում, իսկ հայրը, թեև ոչ պարզապես խելագար, բայց աննորմալ հակումների տեղ մարդ էր: Այսպիսի ժառանգական պայմաններում ես միանգամայն հասկանալի եմ համարում Գարեգինի տարօրինակությունները. նա, անշուշտ, շատ բան է ժառանգել իր հիվանդոտ ծնողներից: Բայց ես երբեք նրան հոգեկան այնպիսի աննորմալ վիճակի մեջ չէի տեսել, ինչ որ այսօր: Ձեր ճանապարհորդությունից վերադառնալուց հետո այսօր առաջին անգամ էր, որ տեսնում էի նրան: Եկավ ինձ մոտ չափազանց հուզված վիճակի մեջ, մի ատրճանակ գրպանում. ասաց, թե ատրճանակը դուք եք տվել և պատվիրել, որ զա՛սպանեի ինձ մոտ հյուր եղող մի երիտասարդի, որին ամենևին չի ճանաչում, որի հետ ոչ մի գործ չի ունեցել և որի երեսը նույնիսկ չի տեսել: Երբ սկսեցի հարց ու փորձ անել, այնպիսի բաներ սկսեց պատմել, որոնք այլևս ոչ մի կասկած չթողին իմ մեջ, որ նրա հոգեկան վիճակը միանգամայն խանգարված է:

— Ի՞նչ բաներ,— հարցրեց Սառան, շարունակելով շեղուկի նայել աչքերիս:

— Ի՞նչպես թույլ կտամ ինձ, տիկին, կրկնելու ձեր առաջ այն, ինչ որ պատմում էր մի...

— Ոչ, խնդրում եմ, առանց որևէ սրբանկատության,— ընդհատեց ինձ Սառան խստորեն,— ես ձեզ թույլ եմ տալիս:

— Իսկ ես հատկապես խնդրում եմ, տիկին, ազատեցեք ինձ

այդ հարկադրանքից, որը շափազանց ծանր է ինձ համար,— ուղղակի աղերսեցի ես պարզապես վախեցած նրա ձայնի մեջ լսված ինչ-որ շարագուշակ շեշտից:— Եթե այժմ ես եկել եմ ձեզ մոտ, եկել եմ հատկապես այն նպատակով, որ ձեր լուրջ ուշադրությունը հրավիրեմ Գարեգինի դրության վրա: Թերևս կարելի լինի նրան փրկել, և ես պատրաստ եմ այդ բանում ամեն կերպ օգնելու ձեզ: Լռեցի և սպասում էի:

Լուռ էր և Սառան և այդ լռության ընթացքում, որից լավ բան չէի գուշակում, իր խուզարկու աչքերով շարունակ կարծես պրփրպտում էր իմ մեջ այն, ինչ որ,— զգում և տեսնում էր անշուշտ,— աշխատում էի ծածկել նրանից:

— Ես շատ շնորհակալ եմ, պարոն, որ դուք այդքան հոգատար եք ձեր բարեկամի և իմ ամուսնու համար,— վերջապես խզեց նա իր շարագուշակ լռությունը մի տեսակ շեշտած քաղաքավարի-հեգնական տոնով, որով, ըստ երևույթին, ուզում էր հասկացրած լինել ինձ, թե իմ պերճախոսության հետին իմաստը շատ լավ հասկանում է ինքը, և իզուր եմ ես այդքան միամիտ կարծում իրեն:— Բայց ձեզ հանգստացնելու համար կարող եմ ասել, որ դուք միանգամայն սխալվել եք ձեր եզրակացության մեջ. Գարեգինը շատ նորմալ վիճակի տեր մարդ է գորտի արյունով, բուժվող մասին, անձնական պատվասիրության մասին ոչ հասկացողություն չունեցող և անդադար իր սեփական կաշվի մասին մտածող: Եվ եթե այսօր նա ներկայացել է ձեզ անսովոր հուզված դրության մեջ, այդ պետք է վերագրել այն բանին միայն, որ արտաքու կարգի մի հանգամանք, հակառակ իր կամքին ու ցանկության, ստիպողաբար եկել է վրդովելու նրա շատ նորմալ հոգեկան վիճակը, նրա ճահճի պես անդորր կյանքը, որը ամեն բանից թանկ է նրա համար: Բավական է, որ ես մի փաղաքշական խոսք ասեմ, և նա ուրախությունից պար կգա, նույնիսկ կգա համբուրվելու ձեր հյուրասիրությունը վայելող պարոնի հետ, առ ոչինչ համարելով, որ այդ պարոնն անլուր անարգանք է հասցրել իր կնոջը: Ահա այսչափ հոգեկան նորմալ վիճակի տեր մարդ է ձեր պատվական ընկերը և իմ ամուսինը, պարոն: Ուրեմն ոչ իմ կողմից մի առանձին ուշադրության, ոչ էլ ձեր կողմից այդ բանում ինձ օգնելու կարիք չկա ամենևին: Իսկ որպեսզի դուք միանգամայն ապահով ու հանգիստ լինեք նրա համար, ես ահա իմ բերանով հաստատում եմ, որ այն բոլորը, ինչ որ պատմել է նա ձեզ այսօր, զուտ

իրողություն է: Ատրճանակն էլ, այո՛, ես եմ տվել նրան և ե՛ս եմ ստիպում, որ զա և սպանի ձեր հյուրասիրությունը շայելող պարոնին: Հիմա՛ ինչ կասեք պարոն:

Պատասխան չգտա տալու: Մնացել էի կարկամած և դարձացած այդ համարձակ խոստովանությունից, նրա անշփոթ, մեթոդիկ դատողությունից, որ կարծես շարահարել էր առաջուց ու սերտել, և մանավանդ նրա անողոք հայացքից, որի մեջ, ինչպես և նրա ամբողջ խոսակցության եղանակի մեջ, անվախ մարտակոչի շեշտեր էի զգում շարունակ:— Կարծես ես եկել էի ոչ թե իբրև քավակից բարեկամ. այլ իբրև մի անհաշտ ախոյան, որի հետ պատրաստ էր մահացու մենամարտի բռնվելու:

— Ասացե՛ք, հիմա՛ ինչ կարող եք ասել.— կրկնեց անողոք կերպով:

— Ես... ի՞նչ կարող եմ ասել,— թոթովեցի ես. սյարզապես շփոթված նրա համառ սնդումից և իսկապես շիմանալով, թե ինչ կարող եմ ասել:

Կամաց վեր կացավ, շեշտակի նայելով աչքերիս:

— Ինչպե՛ս թե ինչ կարող եք ասել.— ասաց կարծես ծայրահեղորեն ապշած:— Ես ձեզ այսպիսի բան եմ ասում, և դուք ոչինչ չունե՛ք ասելու: Ես իմ ամուսնուն, որ ձեր ամենամոտիկ ընկերն է, ուղարկում եմ դեպի ոճբագործություն, դեպի մարգասպանություն, որից նա կարող է կորչել, և դուք ոչինչ չունե՛ք ասելու, և դուք այդքան անտարբեր եք: Այդ անկարելի է: Դուք պետք է որ բան ունենաք ասելու:

Արդեն տեսա, որ այլևս անկարելի էր խուսափել բուն խրնդրից, դեպի որը համառորեն մղում էր ինձ ինքը Սառան: Ու, բռնի կերպով տիրապետելով ինձ և մի քիչ վրափորված զգալով ինքնասիրությունս նրա վերջին խոսքերից, նկատեցի այլևս առանց շփոթվելու:

— Տիկին, իզուր եք կարծում, թե ես անտարբեր եմ: Եվ եթե ոչինչ չեմ ասում, այդ միայն այն պատճառով, որ այս բոլորն ինձ շափազանց տարօրինակ է թվում, և ես պարզապես չեմ հասկանում ձեզ:

— Ահա՛ վերջապես... ես ձեզ բռնեցի՛,— աղաղակեց Սառան հաղթականորեն, և այդ աղաղակը կարծես մի խցան էր, որ հանկարծ դուրս պրծնելով՝ ազատություն տվավ նրան դուրս ժայթքեցնելու իր հոգու խորքից այն բոլոր թույնը, որ տարիների ընթաց-

քում կուտակվել էր այնտեղ: — Տարօրինակ ասում եք, ինձ լեզ
հասկանում ասում եք, իսկ երբ ամոթի կարմիրն երեսիս, վերա-
վորանքի թույնը կրծքիս տանջանքի կսկիծը հոգուս մեջ, բարո-
յապես լքված ու սմբած՝ կծկվեի, լռեի և տերևի պես դողալի ամեն
մի կասկածոտ հայացքի առջև, — այն ժամանակ այս տարօրինակ
չէր թվա ձեզ, այն ժամանակ կհասկանայիք ինձ, այն ժամանակ
այս շատ բնական կլինեի ձեզ համար, այնպես չէ՞, քանի որ այդ-
պես եք սովոր, քանի որ այդպես են անում սովորաբար ինձ պես
անպատվածները, ինձ պես խարվածները, ինձ պես լքվածները:
Բայց քանի որ ես ուրիշ հազարների պես չեմ կծկվել, չեմ լռել,
ամեն բան ինքս եմ հրապարակ հանել, փոխանակ ծածկելու, քա-
նի որ համարձակ, անվախ ինքս եմ դուրս եկել ցույց տալու աշ-
խարհին անպատվությունս, կսկիծս, տանջանքներս և վրեժ եմ
պահանջում բողոքող հոգուս ամբողջ թափով, — այս բոլորը շատ
տարօրինակ է թվում ձեզ, և դուք չեք հասկանում ինձ, որովհետև,
իսկապես, որ, այս տարօրինակ է ձեր հասկացողությամբ, որով-
հետև այսպես չեն անում սովորաբար, որովհետև այսպես չպետք
է անեն, այնպես չէ՞, որովհետև դա ամաք է, սովորական մորալից
դուրս մի բան է, այնպես չէ՞, պարոն:

— Ես բողոքում եմ ձեր այդ խոսքերի դեմ, տիկին, — նկա-
տեցի ես եռանդով: — Դուք այնպիսի բացատրություն տվիք իմ
խոսքերին, որ ես մտքովս անգամ չեմ անցկացրել: Եթե դուք բո-
ղոքում եք սովորական մորալի դեմ, ապա ուրեմն պետք է երկու
ձեռքով կառչեք ձեր ամուսնուն, որովհետև ահա իսկապես մի
մարդ, որ բարձր է կանգնած սովորական մորալից հանուն իսկա-
կան սիրու: Եթե ասացի որ չեմ հասկանում ձեզ, ասացի այն իմաս-
տով միայն, որ Գարեգինը չէ՞ որ սիրում է ձեզ և սիրում է այն
աստիճան, որ պատրաստ է ամեն բան մոռանալու, ամեն բան նե-
րելու:

— Ներելու... ո՞ւմ, ի՞նչ, — արագ հարցրեց Սառան:

— Հենց ձեզ, — անզգուշարար և որովհետև մասամբ էլ զբո-
զբոված էի նրա ինձ վրա գործած հարձակումներից՝ դուրս թռավ
բերնիցս:

Անզգուշարար եմ ասում, որովհետև այն, ինչ որ ձեզ եք իմ
այդ խոսքերից, ես երբեք չեմ կարող ներել ինձ:

Սառան ցնցվեց, կարծես օձից խայթված, և կարճ ժամանակ
նայում էր ինձ ծայր աստիճան ապշած, հետո գլուխը հպարտո-

րեն ետ գցեց, միշտ սևեռած պահելով ինձ վրա իր խոշոր աչքե-
րը, որոնք կամաց-կամաց սկսեցին լցվել մի կատաղի ցասումով:

— Այդպես հա՞, — ձգեց նա: — Ներել... ի՞նչ... ի՞նչ... Այդ
լավ է, այդ հիանալի է, այդ սքանչելի է, այդ աննման է...
Ուրեմն ի՞նչ. ես նրան դատավոր եմ հրավիրել իմ գլխին: Ուրեմն
նա, որ իմ ամուսինն է, և դատավորն է իմ: Ուրեմն ես կարող էի
և հանցավոր նկատվել իմ ամուսնու, իմ տիրոջ կողմից: Ուրեմն,
եթե նա պատրաստ է ինձ ներելու, կարող է և իրավունք ունի
պատժելու, որովհետև չէ՞ որ ներում կամ պատժում են միայն
հանցավորներին: Այդ լավ դատողություն է, այդ հրաշալի դատո-
ղություն է: Եվ դուք համարձակվում եք այդ ասել ինձ, ի՞նչ, որ
ոտից գլուխ անիրավության մի զոհ եմ և շուրջս համակ հանցա-
վորներ եմ տեսնում: Ես հանցավոր, ե՛ս և ոչ այն սրիկան, որ
խորտակեց իմ մատաղ կյանքը, և ոչ դուք, այո՛, դուք, պարոն,
որ օթևան եք տվել նրան ձեր հարկի տակ, և ոչ այն հասարակու-
թյունը, որ հանդուրժում է իր մեջ այդպիսի սրիկանների գոյություն-
նը: Ես հանցավոր, որովհետև անմեղ եմ եղել, միամիտ եմ եղել:
Հանցավոր, որովհետև աշխարհիս վրա, մարդկանց վրա մաքուր,
պայծառ հայացք եմ ունեցել: Հանցավոր, որովհետև կուսական
անփորձությունս մեջ իմ անբիծ, անարատ սիրտը հավատացել եմ
մի մարդու, որ անխիղճ կերպով խաբեց ինձ, գործածեց սպիտակ
ձեռնոցի պես և կեղտոտելուց հետո դեն շարտեց իբրև այլևս ան-
պետք մի իր, որպեսզի տարիներ անցնելուց հետո, երբ ես հազիվ-
հազ հոգու անդորրություն էի ձեռք բերել, նորից գա ցինիկարար
անարգելու իմ կանացի առաքինությունը, պղծելու իմ ընտանեկան
սրբությունը, ծաղրելու իմ մարդկային արժանապատվությունը,
որպես թե ոչինչ չի սլատահել, որպես թե ես էլ նույն տեսակ շուն
եմ, ինչպես և ինքը... Օ՛, այս ի՞նչ անիրավ աշխարհ է, ի՞նչ ան-
իրավ... Այս ի՞նչ անտարբերություն և անարդարություն է, որ
տեսնում եմ շուրջս... Ո՞ր մեղքիս համար է, որ գցել են ինձ այս-
պես մենակ, անօգնական...

Վերջին խոսքերի հետ նրա մինչ այդ անզուսպ ցասումով
վառվող աչքերը հանկարծ լցվեցին անզորության առատ ար-
տասուքներով, նա ընկավ աթոռի վրա, դեմքը ծածկեց ձեռքե-
րով, և մի խելագար հեկեկանք սկսեց վեր ու վար նետել նրա
մարմինը ջղալին ուժգին ցնցումներով:

Սկզբում նրա կատաղի ցասումը, որ անշուշտ հետևանք էր իմ

անզգույշ խոսքերի, և այս այդ հուսահատական հեկեկանքը, որ համակեց ինձ անհուն կարեկցությամբ, այլ աստիճան՝ ազդել էին ինձ որ ես կատարելագույն ստույգ կարկամել էի շիմանալով հնչ ասեմ, ինչ անեմ, որ ուղղեմ սխալմունքս և հանգստացնեմ նրան:

Բարեբախտաբար այդ միջոցին ներս վազեցին վախեցած մի կողմից Գարեգինը, մյուս կողմից աղախինը, բայց Սառան նրանց տեսնելուն պես վեր թռավ, ոտը կատաղի թափով խիեց հատան կին և ծկլթաց:

— Կորե՞ք... կորե՞ք ամենքդ էլ... ո՛չ որի շտանեմ... անխիղճներ, անաստվածներ...:

Ու նորից ընկնելով աթոռի վրա, շարունակեց իր խելագար հեկեկանքը ավելի ուժգին ցնցումներով:

Ինձ ուրիշ բան չէր մնում, եթե՛ ոչ անմիջապես հեռանալ:

Ու դուրս եկա հոգեկան այնպիսի մի ծանր ճնշման տակ, որպիսին չէի զգացել կյանքումս: Կանխապես արդեն զգում էի, որ ակամայից մի մեծ դժբախտության պատճառ էի դարձել, և այդ գիտակցությունը շիկացած երկաթի պես շանթում էր ուղեղս:

XI

Այդ երեկո պարապելու ոչ մի տրամադրություն չունեի, ուստի ինքս ինձ մի քիչ ցրելու համար ճանապարհին մտա թատրոն: Բայց երկար դիմանալ չկարողացա և, հազիվհազ մինչև առաջին գործողության վերջը մնալուց հետո, վեր կացա, որ տուն գնամ հաշիվ տալու ինձ այդ օրվա տպավորություններիս մասին, որոնք քանի գնում՝ այնքան ավելի ու ավելի տիրապետում էին ինձ:

Դուրս գալով դահլիճից, քայլերս ուղղեցի դեպի հանդերձարահը, տեսնեմ ֆոյեում խոնվող հասարակության մեջ դեմս ելավ թուսյանը՝ երկու տիկնոջ հետ, որոնք թևանցով բարձրաձայն ծիծաղում էին նրա մի ինչ-որ, ըստ երևույթին, շատ զվարճալի, պատմության վրա: Մեկը տիկին Սարումյանն էր— բարձրահասակ ու հաստիկ, կրկնակի կղակով և դեղձան մազերի մեջ հուրհրատին տվող ծամկալներով. մյուսին չէի ճանաչում.— երկուսն էլ պճնված, քսված և չափազանց ուրախ տրամադրության մեջ: Տիկին Սարումյանի հետ սովորական հարցուբարեր փոխանակելուց և մյուս տիկնոջ հետ ծանոթանալուց հետո ասացի.

— Կներե՞ք, որ ձեր հետաքրքրական կավալերին մի քանի ըրպեով անջատեմ ձեզնից:

— Տարեք թեկուզ քոլորովին,— բացազանչեց տիկին Սարումյանը զրթալով.— սպանեց, այնքան ծիծաղեցրեց:

Առա թուսյանի թևը և մի կողմ տարա:

— Այսօր բո ետևից շատ եմ ման եկել,— ասացի.— Հիմա տուն եմ գնում. դու էլ Դր գաս, շատ լավ կանես: Ի՞նչ միասին գնա՞ք:

— Այս րոպեի՞ն:

— Հենց այս րոպեին:

— Ի՞նչ է պատահել որ:

— Մի շատ կարևոր բան:

— Հեռագիր հո չկա՞ մեր տանից:

— Զէ, բայց կա այնպիսի մի բան, որի համար դու պետք է հենց այս գիշեր հեռանաս այստեղից:

Թուսյանը կարճ ժամանակ նայում էր ինձ զարմացած. Տեսնում էր, որ շատ լուրջ եմ խոսում, և նրա դեմքն էլ լուրջ ու մտառու արտահայտություն ստացավ:

— Դե, էլ ի՞նչ ես երկարացնում, ասա ու պրծի, էլի.— բացազանչեց անհամբեր:

— Եկ գնանք, կասեմ. այստեղ հարմար չէ, ժամանակ էլ չկա. այնպես անենք, որ գնացքին հասնես:

Թուսյանը շարունակում էր նայել ինձ զարմացած և, ըստ երևույթին, մի քիչ էլ վախեցած, հետո ուսերը թոթվեց տարակուսանքով և ասաց.

— Լավ, դու գնա հագնվիր, ես էլ իսկույն գալիս եմ:

Ու վազեց երկու տիկինների ետևից, որոնք կորել էին խընրվող հասարակության մեջ:

Հանդերձարահում վաղուց հագնվել և սպասում էի մուտքի դռան մոտ, երբ վերջապես երևաց թուսյանը: Շտապով հագնվեց և միասին դուրս եկանք:

— Զգիտե՞մ իմ բախտն է թարսվել, թե Սարումյանի բախտըն է բանում,— ասաց մի-ծխախոտ վառելով,— հազիվհազ հույսունեի այս գիշեր բանը գրստելու, և թարսի պես եկար մեջտեղ ցցվեցիր: Դե ասա տեսնեմ:

— Մի քիչ շուտ-շուտ արի, որովհետև հիմա իննից անց է. և հազիվ լե կարողանաս պատրաստվել, որ գնացքին հասնես.— ասացի և քայլերս արագացրի:

— Հանար չե՛ս ան՞ում,— հարցրեց թուսյանը, նույնպէս արագացնելով քայլերը:

— Այ հիմա կտեսնես՝ հանար եմ անում, թե ոչ: Լսիր: Գու գիտե՞ս, որ թու պատմվածքի հերոսուհին իմ ամենալավ բարեկամի կինն է:

Թուսյանը հանկարծակի կանգ առավ:

— Ինչպե՞ս թե...

Կանգ առաւ և ես ու նայեցի նրան: Փողոցի էլեկտրական լուսավորութիւնը հնարավորութիւն էր տալիս ինձ տեսնելու նրա դիմագծերի փոփոխութիւնները: Նա նայում էր ինձ ծայրահեղորեն ապշած իմ անակնկալ հայտնութիւնից:

— Հետո, դու գիտե՞ս, որ նա նոր է ամուսնացել, և ես նրա խաչեղբայրն եմ:

— Խաչեղբայրը...

— Հետո դու գիտե՞ս՝ ով է եղել, որ այս երկու գիշեր գալիս քաշում էր զանգակը:

— Ո՞վ:

— Սառայի ամուսինը:

— Որ ի՞նչ:

— Որ քեզ սպանի:

Իմ այս հայտնութիւնը կարծեմ ամենից անակնկալն էր նրա համար, որովհետև նա հանկարծակի այնպէս սփրթնեց, որ ակամա զղջացի, թե ինչու այդքան սուր կերպով հայտնեցի այդ բանը: Կարճ ժամանակ նայում էր ինձ կատարյալ ապուշի պես, հետո ասաց.

— Ի՞նչ հեքիաթներ ես պատմում:

— Դժբախտաբար կյանքը հեքիաթ չէ, բարեկամ,— վրա բերի ես,— և այս տրագեդիան էլ հենց այն բանի հետեանքն է, որ դու կյանքը զվարճալի հեքիաթի տեղ ես դրել:

— Լավ, որ գալիս էր ինչո՞ւ չէր մտնում ու սպանում, մանավանդ, որ երկրորդ գիշերը ես ինքս զնացի դուռը բաց արի: Թէր էր փախել:

Ես մի քիչ շփոթվեցի նրա այս շատ տրամաբանական հարցումի վրա. բայց իսկույն մտածեցի, որ եթե ճշմարտութիւնը հայտնեի, կնշանակեր, թե ամբողջ գործը պիտի փշաջնեի: Աւտի պատասխանս խուսափողական եղավ:

— Ո՞վ գիտե,— ասացի,— գուցե վերջին բոպեին յտածել էր, որ ինձ շատ անախորժ դրո: Սյան մեջ պիտի դնեիր, եթե իր վրիժառութիւնն վայրը իմ տունը դարձնէր: Բայց գիտեմ,— ավելացրի ես խոսքերիս նրա վրա թողած տպավորութիւնը շթուպացնելու համար,— նա ման է գալիս, որ ուրիշ տեղ բռնի քեզ: Եվ ահա թե ինչու ես անհրաժեշտ եմ համարում, որ դու այս գիշեր ևեթ հեռանաս:

Ու, առնելով նրա թևը, առաջ տարաւ: Այլևս ձայն ծպուտ չհանեց: Հետևում էր ինձ հանցավոր երեխայի պես:

— Հա՛, մի բան էլ,— հանկարծ մտաբերեցի ես: Գու գիտե՞ս, որ քեզնից զավակ էլ է ունեցել:

— Գիտեմ,— ասաց նա կամաց,— իր վերջին նամակների մեջ գրում էր, որ հղի է:

— Հետո՞:

— Հետո էլ չգիտեմ. նամակագրութիւնը գաղարեց:

— Ուրեմն չգիտե՞ս, որ իր նորածին մանուկը ինքն իր ձեռքով սպանել է:

— Ճի՞շտ,— գրեթե ճշաց թուսյանը և կանգ առավ հանկարծ:— Ո՞վ ասաց քեզ այդ:

— Արի, արի, ես քեզ բոլորը կպատմեմ:

Ճանապարհին մինչև տուն հասնելը, մանրամասնորեն պատմեցի այդ օրվա Գարեգինի ինձ արած այցը, հետո իմ արած այցը Սառային և այն բոլոր խոսակցութիւնը, որ ունեցել էի նրանց հետ, իհարկե որոշ գունավորումով: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուսյանը բնավ չէր ճանաչում Գարեգինին և իր կյանքում չէր էլ տեսել նրան, Սառայի ամուսնուն ներկայացրի ոչ թե իբրև անհիշաշար, թույլ ու անկամ մի երիտասարդի, որ իր սիրած կնոջ անցյալին ոչ մի նշանակութիւն չէր տալիս, այլ իբրև մի կատաղի մարդու, որ վրիժառութիւնը լցված, շարունակ կրկնում է, թե չի հանգստանա, մինչև որ իր ախոյանին «շանսատակ» չանի: Ես այդպէս էլ ասացի և նկատեցի, որ թուսյանի թուրք ցամաքեց. այնպէս որ երբ տուն հասանք, նա երկար ժամանակ նստած էր լուռ ու կաշկանգված, ըստ երևույթին չիմանալով ինչ ասի, ինչ անի:

Սառային պատվիրեցի, որ վազի մի կառք կանչի, իսկ թուսյանին ստիպեցի, որ շուտով տեղավորի իր իրեզնները, որպէսզի շուշանա գնացրից:

Լուս վեր կացավ, դանդաղորեն, կարծես ակամա, հանեց հագի տոնական զգեստը, հագավ այն հնամաշ շորը, որով հյուր էր եկել ինձ մոտ, և նույն դանդաղկոտությամբ սկսեց տեղավորել ճամպրուկի մեջ, շարունակ խորասուզված ինքն իր մեջ, կարծես տատանվելով՝ գնա՛, թե չգնա: Երբ տեղավորեց պրծավ, ճամպրուկը փակեց, թողով կապկպեց, վեր կացավ նստեց և շարունակում էր մտածել՝ կենտրոնացած հայացքը մի կետի հառած:

Բայց, ինչպես երևում էր, այդ միայն ժամանակավոր ընդարմացում էր, որ փեղ տիրել էր նրան և բխում էր ոչ թե նրա խառնվածքից, որը բնավ վախկոտ չէր և օրգանապես անընդունակ տևականորեն խորանալու գրություն մեջ. ինչքան էլ որ այդ գրությունը վտանգավոր լիներ, — այլ հետևանք էր իմ հայտնած անսպասելի նորության և մանավանդ այն լուրջ եղանակի, որով խոսում էի նրա հետ:

Ի՞նչ էս չսխալվեցի իմ այդ ենթադրության մեջ, որովհետև մեկ էլ նայեմ տեսնեմ՝ դեմքը պարզել է և նայում է ինձ ժպտալով: — Քեռի, — ասաց, — արի մի բան ասեմ, և դու էլ խոստովանիր, որ չեմ սխալվել:

— Ի՞նչ:

— Տեսար տանդ խնամի եմ նստել, ինքդ էլ հեղինակ, վառ երևակայության տեր, այդ բաները հեղինակեցիր, որ զլխիցդ ուղտ անես: Չէ՞:

Պատասխանս միայն ուսերիս արհամարհական շարժումը եղավ, և, երևի, ես չկարողացա զսպել զզվանքիս արտահայտությունը, որովհետև նա նորից լուրջ կերպարանք առավ:

— Լավ, — ասաց, — բայց ի՞նչպես է, որ անցյալ օրը մեր առաջին հանդիպումին մի առանձին թշնամական վերաբերմունք չնկատեցի նրա մեջ դեպի ինձ: Կամ, գուցե, դա մի խորամանկություն էր և հասցես առավ նրա համար, որ... Ասենք, ե՛ս չեմ, որ պիտի վախենամ մահից, բայց չէ՞ որ մահն էլ որևէ իմաստ, որևէ արդարացում պիտի ունենա: Թե չէ — ահա՛ իմ ճակատը և ահա՛ քո գնդակը, տուր զլորիք, թե ի՞նչ:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել դրանով, — հարցրի զարմացած:

— Ա՛յն եմ ուզում ասել, որ... մի՞թե, հիրավի, ես այնքան Գեղավոր եմ, որ ուզում են ինձ շանսատակ անել: Չէ՞ որ ես բռնի կերպով շտիրացա նրան, ինչպես անում են վերջին կինտոները: Նա այնքան ուզում էր ինձ, որքան և ես իրեն: Մեր հոգի-

ները և մեր մարմինները փոխադարձաբար ձգտում էին իրար. և այդ փոխադարձության հետևանքն ուրիշ բան չէր կարող լինել, քան այն, ինչ որ կատարվեց: Ծիշտ է, ամուսնանալու խոստում էի տվել, բայց այդպիսի դեպքերում սեփական կյանքը զոհաբերելու խոստում էլ են տալիս. և ո՞վ է լուրջ նշանակություն տալիս այդ բանին, որովհետև մի խոստում, որ չի կատարվում իսկույն, վաղվան համար հո մի կտորած գրոշ էլ շարժե: Իսկ ես հեռացա, հետո տարիներ անցան, և եթե այս պատահական հանդիպումը չլիներ, ո՞ւմ մտքով կանցնեի, թե մի ժամանակ անտառում ինչ եմ արել: Եվ ո՞ր մեկը հիշեմ. մեկն այստեղ, հարյուր մեկն այնտեղ — Ռուսաստանում: Եվ ինչո՞ւ պիտի հիշեմ: Մի բան, որ բնական է, պիտի էատարվի անցնի: Հո մենք չենք հիշում, թե օրը-օրին ինչ ենք ուտում. քաղցը ստիպում է ուտել, ուտում ենք և մոռանում: Հետո... զավակ՝ ասում ես: Խոստովանում եմ, այդ բանին էլ լուրջ նշանակություն չեմ տվել: Վերջին նամակների մեջ, որ գրում էր, թե հղի է, ինքս ինձ ասում էի՝ վնաս չունի, արթուր կանի, կանցնի: Նրա պես քանիսնե՛րն են այդպես արել: Բայց որ ասում ես, թե ծնել է և... Ա՛յ, այստեղ ես բան չեմ հասկանում: Ի՞նչպես կարելի է այդ: Ինքն էր, չէ՞, որ ինձ մոռացնել տվեց սպանությունը: Մինչդեռ իմ սպանածը միայն մի աղավնի էր: Նա աղի արցունք էր թափում մի անպետք թռչունի համար և հանկարծ ինքն իր ձեռքով սպանում է իր սեփական արգանդից նոր ելած մանուկը: Դա ի՞նչ սոսկալի հակադրություն է:

— Ա՛յ լավ ասացիր, — վրա բերի. ես: — Հենց այդ բանից էլ կարող ես եզրակացնել քո մեղավորության չափը: Որքա՛ն այլանդակված պիտի լիներ քո վարմունքով նրա հոգին, որքա՛ն լքված ու հուսահատված պիտի զգար նա իրեն, որ ստիպված լիներ այդպիսի մի սոսկալի ոճիր գործել: Ես լիովին հասկանում եմ նրան և ամենևին չեմ դատապարտում, որովհետև ներկա հասարակության և ներկա հասարակարգի մեջ ո՞ւր գնար, ո՞ւմ ապավինեի, ո՞ւմ և ո՞ր օրենքի օգնությանը դիմեր մի անմեղ, անփորձ աղջիկ՝ ապօրինի մանուկը ձեռքին: Եվ դեռ հարցնում ես, թե մի՞թե այնքան մեղավոր ես:

Ռուսյանը շառարկեց և լսում էր ինձ անկնդձ զարմանքով: Տեսնում էի, որ իսկապես լուրջ նշանակություն չէր տվել այդ բանին և հագիվ թե երբեք մտածած լիներ առհասարակ այդպի-

սի բաների մասին, և այժմ դարձանում էր, թե ի՞նչպես կարող էր մի ուրիշն այդքան գոբախտանալ իր պատճառով:

— Եվ այդ բոլորից հետո,— ավելացրի ես,— դու դեռ երես ես ունեցել ոչ միայն մոտենալու նրան, այլև ինչ-որ զգվելի առաջարկ ատելու, «չնական» առաջարկ, ինչպես ինքն ասաց: Եվ ոչինչ այնքան չի վիրավորել ու վրդովել նրան, որքան այդ հանդրգնությունը: Որովհետև ի՞նչ է նշանակում այդ: Այդ նշանակում է, որ դու նրան էլ համարում ես այն կանանցից, որոնց հետ՝ Լորդ կամենա՛ս՝ կաշող ես գործ ունենալ, ինչպես օրինակ, Կիկին Սարուժյանի հետ, և ամենեկին նկատի չես առել, որ նա ոչ միայն ամուսնացած է, այլև վաղը չէ մյուս օրը մայր պիտի լինի:

— Ի՞նչպես թե մայր...

— Չէ՛ որ նա հղի է...

— Фy тy чepт!— բացազանչեց Թուսյանը, վեր կացավ և սկսեց անցուդարձ անել սենյակում:— Դա ի՞նչ գոբախտություն է. այն ժամանակ հղի, հիմա հղի...

— Եվ այս անգամ գուցե ավելի գոբախտ հետևանքով:

Թուսյանը հանկարծ կանգ առավ և վախեցած նայեց երեսիս:

— Ի՞նչպես:

— Որովհետև թո՛վարմունքից այնքան է վրդովվել, որ եթե ժամանակից առաջ չվիժի և կենդանի մնա, այդ ուղղակի հրաշք կլինի:

— Ի՞նչ ես ասում,— շնչաց Թուսյանը, գույնը նետելով:

— Ես քեզ բան եմ ասում, որովհետև աչքովս տեսա, թե չնչոքիս սոսկալի ցավեր է զգում:

Թուսյանը շարունակ երեսիս նայելով, կարճ ժամանակ մնաց բարոացած: Հետո նստեց և այլևս ձայն ծպուտ չհանեց: Միայն անսովոր լուրջ ու մտազբաղ, որ բնավ չէր սազում նրան, հայացքը հասել էր մի կետի: Պարզ էր, որ իմ հայտնություններից և ոչ մեկն այնպես չէր ազդել նրան, որքան վերջին հայտնությունը Սառային սպառնացող վտանգի մասին:

Այդ միջոցին վերադարձավ ծառան և հայտնեց, որ կառքը բերել է: Թուսյանը բնավ ուշադրություն չդարձրեց, կարծես ինքը չէր գնացողը, և շարունակում էր անշարժ նստած մնալ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ծառան գուրս տարավ նրա ճամպուղի:

— Դե վեր կաց, որ շուշանաս,— ասացի:

Մեքենայաբար վեր կացավ, գլխարկը ծածկեց և սկսեց շատ դանդաղորեն, կարծես ակամա, հագնել վերարկուն:

— Գուցե փող չունես,— ասացի, կարծելով, թե նրա վարանման պատճառն այդ է:

Մեքենայաբար շոշափեց գրպանները և ոչինչ չասաց:

Համենայն դեպս հանեցի տվի գրպանումս եղած բոլոր փողը: Առավ ձեռքի միջ, առանց գրպանը դնելու, և դուրս գնաց:

Մինչև կառքը ճանապարհ դրի:

Շարունակ լուռ էր և մտազբաղ: Եվ այդպես էլ բաժանվեց, նույնիսկ առանց մնաս բարև ասելու:

XII

Թուսյանին ճանապարհ դնելուց հետո դարձա սննյակա: Սովոր լինելով ուշ քնելու, շուգեցի այդպես վաղ հանվել ու պառկել, շնայելով որ թե ֆիզիկապես և թե յոգեպես շատ հոգնած և ճրճուկ էի զգում ինձ: Ուստի առանց հանվելու թիկն տվի մահճակալիս վրա, որ մի քիչ հանգստանամ և կարգի դնեմ այդ օրվա տպավորություններս, մանավանդ այն տպավորությունը, որ ստացել էի վերջին րոպեին Թուսյանի մեջ նկատած անսպասելի և խորհրդավոր փոփոխությունից: Եթե չվախեննայի, որ նա կարող է սեռանալ գնացքից և այդ գիշերն էլ մնալ,— իսկ այդ գիշերն ո՛վ գիտե ինչ կարող էր պատահել,— անշուշտ մի քիչ ավելի երկար կպահես նրան՝ խմանալու համար, թե ինչ է կատարվում նրա մեջ: Գուցե զղում, գուցե իր յուրօրինակ էպիկուրյան մտահայացքի հեղաշրջում: Եվ մինչդեռ, զանազան ենթադրություններ անելով, ընկել էի մաքսիս ծովը, չէի նկատել, թե ինչպես հոգնածությունից բուռն տարել էր:

Ու քնիս մեջ մի տարօրինակ երազ տեսա: Իբր թե մի մեծ դահլիճումն եմ: Մարդիկ և կանաչք խոնվում են զուգված-զարդարված, ինչպես պարսահանդեսում: Բեմ կա: Բեմի վրա հետին ոտները վրա բարձրացած ցատկոտում է մի սպիտակ այժ ակահոն պոզերով և երկար մորուքով: Այժի երեսն թրթ թե այժի չէ, ալլ մարդու երես՝ ցուրն աչքերով: Հետո մեկ էլ տեսնեմ՝ ալժը այժ չէ, ալլ կին, և այդ կինն իբր թե Սառան է քալերինի նման սպիտակ փրփուլ հագուստով: Գլխին պղնձի մի սպիտոր ունեք, և աչք սպիտոր նրա ամեն մի ցատկոտից վերև էր թռչում ու կորից

նստում գլխին: Բայց հանկարծ կանգ առավ, գլուխը թափահարեց, և սափորն ընկավ գետին ուժգին զրնգոցով:

Աչքերս բաց արի ականջումս լսված մի սուր ձայնից: Սկզբում ինձ թվաց, թե այդ սափորի զրնգոցն էր: Հետո, երբ կես քնած, կես արթուն նայում էի շորս կողմս և աշխատում սթափվել, ձայնը կրկնվեց: Այս անգամ արդեն պարզապես տեսա, որ դռանս զանգակի ձայնն էր:

Վեր թռա: «Մի՞թե դարձյալ նա է» — պսացի ինքս ինձ, կարծելով, թե Գարեգինն է, որ Սառայի դրդամբ նորից եկել է Թուսյանին «սպանելու»։ Բայց մեկ էլ մտածեցի, թե դա կարող էր և Թուսյանը լինել, որ երևի ուշացել էր գնացքից և ետ դարձել:

Ու շտապեցի դուռը բանալու:

Բայց որքան եղավ զարմանքս, ու վախս նույնիսկ, երբ դուռը բանալով, առջևս տեսա ոչ թե Գարեգինին կամ Թուսյանին, այլ Սառային:

— Տիկի՛ն, — ակամա դուրս թռավ բերնիցս, և մեքենայաբար ետ քաշվեցի, որ տեղ տամ մտնի:

Այնուհետև ինչ որ պատահեց, մինչև օրս էլ ինձ թվում է, թե երազ էր կամ հենց նոր տեսած երազիս շարունակությունը նոր փոփոխությունով:

Սառան մի ընդհատ լուսնոտի պես անշարժ կանգնած էր դռանս առջև գտնված մի հատիկ աստիճանի վրա: Լուսինը աշնանային պարզկա երկնքից՝ կողքից լուսավորում էր նրա կիսագնմը: Մեծ զարմանքով նկատեցի, որ այդ ցուրտ գիշերին զխաբաց էր և նույն թեթև հագուստի մեջ, որով տեսել էի նրան այդ երեկո իրենց տանը, բայց տանը տաքուկ շալ ունեւր ուսերին, իսկ այժմ այդ էլ չուներ: Լուսնոտի պես անշարժ և անվրդով, շեշտակի նայում էր դեպի ներս, ոչ թե ինձ, այլ դեպի մութ նախասենյակը: Մի աչքից, այն աչքից, որ կողմից լուսինն էր լուսավորում, կարծես կայծեր էին դուրս ցայտում, և այդ աչքը հիշեցրեց ինձ երազիս մեջ տեսած պարուհու ցուլուն աչքերը:

Ոչ մի ձայն չհանեց, ձեռքը կամաց, կարծես երկաթի ծանրությամբ, բարձրացրեց և ուղղեց դեպի նախասենյակը: Ձեռքին լուսնի տակ ինչ-որ պլպլաց պողպատի սպիտակ փայլով: Մեքենայաբար ետ ընկա դեպի նախասենյակի պատը և թաքնվեցի դռան ետևը: Նույն վայրկյանին լսվեց մի տրաբոց կարճ ու հա-

ստու, պողպատի բերանն ուղղակի դեմքիս առջև կրակի մի խուրձ արտավիժեց, և նախասենյակը լցվեց վառողի հոտով:

Արյունը սառավ երուկներինս մեջ, մազերս փշաքաղվեցին, և ինձ թվաց, թե աչքերս հանկարծ դուրս պրծան խոռոչներից: Մի ընդհատ կարծեցի, թե վիրավորված եմ, և զարմանում էի, որ չէի ընկնում: «Երևի նրա համար, — մեքենայաբար բացատրեցի ինքս ինձ, — որ վերքս նոր է, և ռեռ չեմ զգում»: Ու, մահվան սարսափի մեջ կաշկանդված, սպասում էի, թե ահա որտեղ որ է՝ պիտի ընկնեմ ու մահանամ:

Զգիտեմ, որքան տևեց այս սարսափելի դրությունը, որը երբեք չեմ մոռանա, բայց դեռևս կանգնած էի ոտքիս վրա, և ինձ թվում էր, թե տափակել կպել եմ պատին այնպես պինդ, որ անկարող եմ պոկվել:

Հանկարծ մի միտք լցրեց ամբողջ էությունս մի խելագար ուրախությամբ: «Կարող եմ և վիրավորված չլինել», — մտածեցի և սկսեցի շոշափել դուխս, կուրծքս, փորս, կողերս: Ոչ մի տեղ աշխարհի տաքություն չզգացի ու կարծես մոզական մի գավաղանի գորությունը վերակենդանացա:

Առաջին գործս այն եղավ, որ առանց համարձակվելու դեպի դուրս նայել, դուռն արագորեն փակեցի և խելագարի պես վազեցի սենյակս:

Երբ արգեն, լիովին ապահով էի սենյակիս մեջ, նոր զգացի, որ ամբողջ մարմնովս դողում եմ: Նստեցի, ձեռքերս սեղմեցի ծնկներինս մեջ և ծնոտներս պինդ հուպ տվի իրար, որ զսպեմ ջղաձգումներս: Մի ջիղ մանալանդ, որ ոչ մի կերպ զսպել չէի կարողանում, ամբողջ մեջքս ի վեր մինչև շիկնքս սեղմվում ու բացվում էր առաձգակուն ռետինի պես և ամեն սեղմվելիս դեպի ետ, դեպի ներքև էր բաշում գլուխս երբեմն այնքան ուժգին, որ թվում էր, թե եթե փորձեմ դեպ առաջ խոնարհվել, շիկնքս ու մեջքս պիտի կոտրվեն շոր փայտի պես: Աշխատում էի հավաքել խոհականությունս ու սառնասրտությունս, որպեսզի հաշիվ տայի ինձ. թե այդ ինչ էր, որ պատահեց, — ոչինչ չհաջողվեց: Ծարունակում էի մնա, կարծես հավիտենական մղձավանջային մի դրություն մեջ, որից, հակառակ ջանքերիս, ելնել չէի կարողանում: Ինձ թվում էր, թե այդ մի քանի ընդհատ մեջ երբևէ կրել էի մահվան բոլոր սարսափը, աշխարհը կործանվել էր, տարտարոսը դուրս էր վիժել իր բոլոր արհամիրքները, զարմանում էի, թե ինչ-

պես էր եղել, որ այդ տիտանական զարհուրանքի մեջ չէր զարթել ոչ ոք ամբողջ տան մեջ, իսկ դուրսը, փողոցում, այնպիսի անզորութիւն էր տիրում: Ես բացեիքաց հրաժարվում էի հավատալ, թե այն բոլորը, ինչ որ տեսա և զգացի այդ մի քանի րոպեում, իրականութիւն էր, և, ինչպես երբեմն պատահում է սարսափելի երազի մեջ, ինքս ինձ սրտապնդում էի նրանով, որ ասում էի, թե այդ երազ է միայն, ուրեմն և վախենալու ոչինչ չկա, ահա որտեղ որ է՝ կզարթնեմ և ամեն բան կանցնի:

Այդ դրութեան մեջ էի գեռու, որ հանկարծ մի սուր ձայն ունեցնի գնդակի պես վեր նետեց ինձ. նորից փշաքաղելով ամբողջ մարմինս: Դռանս զանգակի ձայնն էր նորից և այնքան ահաւոյն, որ կարծես ինքը մահը ճշաց: Ու, ինչպես վիրավոր մի գազան, որ խելակորույս ինքն է վազում որսորդի գնդակի դեմ, ես գուրս նետվեցի: Եվ երբ դուրս բաց արի այն անգիտակցական վճռականութեամբ, որ իսկույն վրա ընկնեմ և ատրճանակը խլեմ ձեռքից, ապշած, գրեթե զգաստացած տեսա, որ ոչ թե Նառան է, ինչպես համոզված էի ես, այլ Գարեգինը ծանր հեքը բերնին, երևի վազելուց:

— Ի սեր աստուծո, օգնիր,— ասաց հազիվ շունչը ետ բերելով:— Սառան չկա... քնած էի... դուրս է եկել... չգիտեմ ուր է գնացել... Պետք է օգնես... Ես խելքս կորցնում եմ... չեմ իմանում ինչ անեմ... Ի սեր աստուծո, շուտ... արի գնանք...

— Ո՞ր:

— Որոնելու:

— Ո՞րտեղ:

— Զգիտեմ... ես այլևս մտածելու ընդունակութիւն չունեմ...

Գու ասա, ո՞րտեղ կլինի:

— Նա այստեղ էր:

— Այստեղ... քեզ մո՞տ,— աղաղակեց խեղճը և վրա ընկավ ձեռքերիս:— Հետո՞:

Շնչասպառ էր լինում, լափում էր ինձ հետաքրքրութեանից և անհամբերութեանից շտաձ աչքերով:

Մի քանի խոսքով պատմեցի եղելութիւններ:

Լսեց ինձ, լսեց, հետո մի «վայ» արավ, երկու ձեռքով պինդ խոփեց գլխին և մնաց այդպես քարացած: Հետո հանկարծ խեղճվողի պես բռնեց ձեռքիցս և ձիգ տվեց, որ տանի իր ետևից:

— Գնանք... Ի սեր աստուծո, գնանք շուտով... շուտով...

— Ո՞ր:

— Զգիտեմ... Գետը... Հիմա եմ հիշում. սպառնում էր, որ ինքը կսպանի, եթե ես չսպանեմ, և հետո գետը կընկնի կիսեղջիկ... Գնանք, մենք կազատենք նրան...

Եվ խելագարի պես մի կատաղի ուժով շարունակում էր, ձեռքիցս պինդ բռնած քաշել իր կողմը, որ տանի ինձ իր հետ:

Մեծ ուժ և սառնասրտութիւն էր հարկավոր ինձ. որ պահել նրան և համոզել, թե դա դատարկ սպառնալիք է եղել նրան վախեցնելու համար, թե Սառան անշուշտ բռնված է եղել սպանելու մանիալով, և այն բանից հետո, երբ ատրճանակը պարպեց՝ այստեղ, երևի կարծել է, թե արդեն սպանեց, և հանգստացած վերադարձել է տուն:

— Գու կարծո՞ւմ ես, դու կարծո՞ւմ ես,— բացագանչեց Գարեգինն ուրախացած:— Որ այդպես է, տուն գնանք... Շուտ, աղաչում եմ, շուտ:

Շտապով դարձա սենյակս, գլխարկս ծածկեցի: վերարկուս հագա և, դուրս գալով, Գարեգինի հետ դիմեցի դեպի նրա բնակարանը: Այժմ ինձ առաջ էր մղում ավելի հետաքրքրութեանը, քան օգնութեան կարիքը. որովհետև ինձ համար ոչ մի տարակույս չկար, որ աղետն արդեն կատարված պիտի լիներ. թեև Գարեգինին հայտնած ենթադրութիւնս էլ անհավանական չէր թվում ինձ:

Գիշերը, ինչպես երևում էր շատ ուշ էր. փողոցներում ոչ մի կենդանի շունչ չէր երևում. բացի գիշերապահներից, որոնք ահագին մուշտակների մեջ կոլոված դանդաղորեն շափում էին խանութների շարքերը: Կես ճանապարհին հազիվ մի կառք գտանք և նստեցինք: Երբ հասանք կառքը համենայն դեպքս. պահեցի և բարձրացանք վերև: Գարեգինը երկայն սանդուղքի երկու աստիճանը մեկ էր անում:

Նրա բնակարանի դուռը բաց գտանք և ճրագները վառ: Գարեգինն ուղղակի վազեց դեպի ննջարանը: Ես հետևեցի նրան:

Այստեղ մեր աչքերի առջև բացվեց հետևյալ տեսարանը:

Սառան իսկապես տուն էր դարձել: Աղախինը հետո պատմում էր, որ նա շափազանց ուրախ էր, ծիծաղում էր, ծափ տալիս, թռչկոտում երեխայի պես. գրկում էր իրեն, համբուրում և շարունակ կրկնում. «Գիտե՞ս, Նատաշա, պանեցի՞, սպանեցի՞, սպանեցի՞ արդեն...» Հետո սկսել էր գանգատվել. որ մրսում է, պառկել էր առանց հանվելու և պատվիրել, որ շատ բան ծածկի և

վառարանը վառի: Այնուհետև սկսվել էին անտանելի ցավեր, որոնք ճշում էր շարունակ և զալարվում: Աղախինը վախեցած վազել էր Գարեգինի սենյակը, որ զարթեցնի նրան, բայց նրան այնտեղ և ամբողջ բնակարանում ոչ մի տեղ չգտնելով, դիմել էր կողքին ապրող տանտիրուհու օգնության: Տանտիրուհին, մի ուս գնենրալի այրի կին, շատ բարի ու եռանդոտ, չէր զլացել անկողնուց վեր կենալու և, Սառայի վիճակը տեսնելուց հետո, իր կողմից դիմել էր տան ներքին հարկում ապրող բժշկի օգնության:

Մենք որ մտանք, բժիշկը նոր էր եկել: Հողաթափերը ոտներին, խալաթը հագին, քնաթաթախ աչքերով, քննում էր հիվանդի զարկերակը: Մոտը կանգնած էր տանտիրուհին՝ նույնպես ձեռաց հագնված, խճճված սպիտակ մազերը ծամկալներով մի կերպ ամբացրած: Դուան մոտ արձանացել էր աղախինը՝ վախից սառած, ցամաքած: Վառարանի մեջ ճրթճրթում էր կրակը:

Գարեգինը վազեց դեպի կնոջ մահճակալը, մի տեսակ անմարդկային, գրեթե անասնական ձայնով կանչեց «մառա՛» և ըստ երևույթին, ուզում էր վրա ընկնել նրան, բայց բժիշկը, մի ձեռքով հիվանդի զարկերակը բռնած, մյուսով կամաց հեռացրեց նրան, և խեղճը տեղն ու տեղն արձանացավ, աչքերը սարսափահար գամելով կնոջ դեմքին:

Սառան պառկած էր անշարժ, դիմքն սպիտակել էր քաթանի պես. շրթունքներն ուռել կապտել էին, շրջապատված լայն սևավուն շրջանակներով. կիսաբաց կուպերի տակից պլպլում էին աչքերի սպիտակուցները ապակու անկենդան փայլով: Սկզբում ինձ թվաց, թե արդեն մեռած է, բայց հետո տեսա, որ կուրծքը վեր ու վար է անում, և կիսաբաց շրթունքներից մի թեթև հեք է լսվում:

Հիվանդի զարկերակը քննելուց հետո բժիշկը ետ նայեց, մատով մոտ կանչեց աղախինին և, դառնալով մոտը կանգնած տանտիրուհուն, խնդրեց, որ հիվանդի հազուադր հանեն:

Այլևս անհարմար համարելով իմ ներկայությունը, ևս դարձա և դուրս գնացի առաջին խակ դռնով: Սկզբում շիմացա, բայց հետո տեսնեմ՝ մտիլ եմ հյուրասենյակը, ուր այդ նրեկո տեսակցություն ունեցա Սառայի հետ: Ահա այն աթոռը դուան մոտ, որի վրա նստած էր Սառան, և մի բոպե ինձ թվաց, թե ականջումս դեռ հնչում են նրա ցամախից խոսքերը և ապա աղեկատու հեծկրտանքը: Ինչ էր պատահել այնուհետև, երբ, այդ տեսակցու-

թյունից հետո, ես թողի նրան ուժգին հիստերիկայի մեջ, այդ մասին ոչինչ չգիտեի, բայց ինձ համար միանգամայն պարզ էր, որ մեր շարաբաստիկ խոսակցությունը ճակատագրական դեր էր խաղացել Սառայի հետագա վիճակի մեջ: Իսկ այդ վիճակի հետևանքը ես այժմ տեսա աչքիս առջև: Թեև մի կողմից ինքս ինձ արդարացնում էի նրանով, որ մտածում էի, թե այդ բոլորը կատարվել էր և պիտի կատարվեր մի տեսակ տարերային ուժով և հակառակ իմ ցանկության, բայց և այնպես ուղեղիս մեջ գամվել էր այն միտքը, թե այդ բոլորի պատճառը միայն ես էի, և թերևս ոչինչ չպատահեր, եթե չլսեի Գարեգինին և բնավ չմիջամտեի: Այս պատճառով նստած էի հոգեպես միանգամայն սպանված, իր գործած ոճիրի ծանրությունը գիտակցող մարդու պես, և ականջներս լարել էի դեպի հարևան սենյակը, որտեղ լսվող ամեն շրջյուն կլանում էի ամբողջ էությունս: Չէի կարծում, թե սիրտս այնքան ուժգին ու խորապես արձագանքեր այդ շրջյուններին, եթե այնտեղ, հարևան սենյակում մերձ ի մահ պառկած լինեի իմ սրտակից հարազատներից որևէ մեկը:

XIII

Գրեթե լուսադեմ էր, որ վերադարձա տուն և քնեցի կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասեմ, ընկա ծայր աստիճան ծանր ու տանջալից մի թմրության մեջ՝ լի հազար ու մի անհեթեթ, անբովանձակ ու սարսափելի տեսիլներով:

Ջարթեցի սենյակիս մեջ լսված ինչ-որ քայլերի ձայնից: Նայեմ տեսնեմ՝ թուսլանն է:

Սկզբում ոչինչ չէի հասկանում: Գլուխս այնքան ծանր էր, որ կարծես գանգս դատարկել և լցրել էին կապարով: Հետո հանկարծ մտաբերելով գիշերվա եղելությունը, միանգամից սթափվեցի և վեր թռա: Նոր նկատեցի, որ պառկել եմ առանց հանվելու «Ի՛նչ եղավ Սառան» — այս էր առաջին միտքը, որ ծագեց գլխումս, նորից տրորելով սիրտս ու հոգիս:

Սակայն առջևս կանգնած էր այդ ամբողջ անցուդարձի ինքը հեղինակը — թուսլանը, որի անակնկալ վերադարձը պակաս չհետաքրքրեց ինձ:

— Այդ ի՛նչ է, դու չե՞ս գնացել, — հարցրի զարմացած:

— Ոչ, — պատասխանեց կտրուկ:

— Ինչո՞ւ:

Զպատասխանեց: Տստեց պատուհանի առջև, մի ծխախոտ հանեց, վառեց և սկսեց ծխել անսովոր լուրջ և ինքն իր մեջ ամփոփված, ինչպես նախորդ գիշերը անջատման ժամին: Չէր նայում ինձ: Իսկ ես զարմացած դիտում էի նրան: Ուսանողական խունացած բաճկոնն ու երկարաճիտ կոշիկները հանել էր և հագել էր ետք հագուստը, որի մեջ այնքան գեղեցիկ էր իր սափրած լիքը դեմքով և կարճ խուզած սև ու խիտ փայլուն մազերով, որոնք այժմ էլ ավելի փայլում էին պատուհանից ներս թափանցող առավոտյան արևի ճաճանչների տակ:

— Զլինի՞ սւշացար գնացքից,— շարունակեցի հարցուփորձս:

— Ոչ:

— Հապա՞:

Նորից շպատասխանեց: Շարունակում էր ծխել և համառորեն չէր նայում ինձ: Հետո ասաց մի տեսակ շեշտով.

— Ես հրեքք վախկոտ չեմ եղել և չեմ ուզում, որ որևէ մեկը կասկած տաներ, թե վախկոտ եմ, մանավանդ նա, ում հետ որ գործ ունեմ:

— Ես քեզ չեմ հասկանում. ի՞նչ վախկոտություն մասին է խոսքդ:

— Այն բոլորից հետո, ինչ որ դու հայտնեցիր այս գիշեր, վեր կենալ և հեռանալ՝ այդ նշանակում է պարզապես փախչել, իսկ փախչում են միայն վախկոտները:

— Ուրեմն դու ուզում ես ճակատդ գեմ անել գեղապիսի:

— Այո՞,— վրա բերեց Թուսյանը և իսկույն ավելացրեց.— եթե միայն մեղավոր եմ:

— Արեմն դու շարունակում ես քեզ մեղավոր չհամարե՞լ: Թուսյանը վեր կացավ հանկարծ, ծխախոտը դնձ շարունից և նայեց ինձ շեշտակի:

— Էսիր, Մարգարյան,— ասաց մի տեսակ շղայնացած առեռով, որպիսին ես ամենևին չէի սպասում նրանից:— Ես հենց դրա համար էլ շղանցի իսկապես: Պետք է պարզել վերջապես, մեղավոր եմ ես, թե ոչ: Եթե մեղավոր եմ, անշուշտ պետք է կրեմ իմ արժանի պատիժը,— թող այդ պատիժը գեղապիսի լինի,— ասացի, որ ես չեմ վախենում դրանից.— իսկ եթե մեղավոր չեմ, թե՛ղ իզուր տարակուսանքի տակ մեամ ինքս և ուրիշներին տարակուսանքի տակ թողնեմ: Ի՞նչ պակասություններ ուզե՞ս կարող ես վերագրել ինձ, ես այդ ընդունում եմ. բայց որ ասես, թե կեղծել գի-

տեմ, այդ չես կարող: Երբե՞ք ես կյանքիս մեջ վատ բան չեմ արել, երբեք: Ես այդ ասում եմ և կպնդեմ: Եվ միշտ մինչև հոգուս խորքը վրդովվել եմ, երբ ուրիշների կողմից վատ արարք եմ տեսել: Եվ իմ վատի կրիտերիումը եղել է ոչ թե ընդհանուր շարունը, այլ իմ սեփական գիտակցությունը և խիզճը: Մեր գավառական քաղաքներում մի վարժապետ կար, որ իրեն Գերմանիայում ուսած աստվածաբան էր անվանում. բռնաբարել էր իր աշակերտուհիներից մեկին— տաս-տասերկու տարեկան մի որբ աղջկա. բռնեցի այնպես ծեծեցի, որ քիչ մնաց ինձ բանտ ճրտեցնեին չա самосуд. Մեր ընկեր-ուսանողներից մեկը պարզ մատնիչ էր, օթրանկայի և ռեկտորի գաղտնի ագենտը համալսարանում. ամենքը վախենում էին նրանից, բայց ես այնպիսի օյին հանեցի նրա գլուխը, որ նա ստիպված եղավ տեղափոխվել ուրիշ համալսարան, թեև ինձ էլ դուրս շարտեցին համալսարանից: Այսպիսի դեպքեր ես շատ կարող եմ թվել իմ կյանքից: Իսկ եթե ինքքս, ուրիշների կարծիքով, որևէ վատ բան եմ արել, այդ արել եմ ոչ թե այն պատճառով, որ ինքս վառ եմ կամ վատասեր, այլ նրա համար, որ արածս վատ բան չեմ համարել: Հենց Սառայի օրինակը: Ի՞նչ վատ ու դատապարտելի բան կա նրանում, որ արբունքի հասած մի երիտասարդ և մի աղջիկ սրտերի փոխադարձ ձգտումով բնության գրկում և բնության հրավերով կատարում են կյանքի գերագույն խորհուրդը:

— Այդ շատ լավ,— ընդհատեցի ես նրա երկարաբանությունը.— այդ նս ընդունում եմ, և ոչ որ չի դատապարտում քեզ այդ բանի համար: Բայց հետո, հետո: Ի՞նչ արիր դու «կյանքի գերագույն խորհուրդը» կատարելուց հետո:

— Ես էլ հենց այդտեղ եմ գալիս, իմ խոսքն էլ հենց այդ հետոյի մասին է,— վրա բերեց Թուսյանը:— Ուզում ես՝ հավատա, ուզում ես՝ չէ, բայց ես քեզ ասում եմ, որ այն ժամանակ ես Սառային սիրում էի անկեղծ կերպով,— կարող եմ ասել նույնիսկ, որ դա իմ անդրանիկ սերն էր,— և ամուսնանալու համար նրան տված խոստումս էլ միանգամայն անկեղծ էր: Հետո գնացի: Քկզբում կարոտում էի նրան և շատ էի կարոտում, պատասխանում էի նրա բոլոր նամակներին, նույնիսկ շատ անգամ ինքս էլ դրում անհամբեր, երբ այս կամ այն պատճառով ուշանում էին նրա նամակները. բայց հետո կամաց-կամաց... Դե՛ հո գիտես, ժամանակը և տարածությունը թշնամի են մարդկանց հարաբերու-

թյուններին: Մանավանդ որ ես ներքին հոգեկան կյանքով ապրող մարդ չեմ եմս այսօր է, և ոչ վաղը: Իմս արտաքին աշխարհն է իր եռուզեռով, իր թուղիկ տպավորություններով: Գոնե մինչև այժմ ես այդպէս եմ եղել: Եթե այն ժամանակ մնայի կամ նա գար ինձ հետ, անշուշտ կպատկվեի, և այժմ մենք շատ սովորական բախտավոր գամ անբախտ ամուսիններ կլինեինք: Բայց ես, ինչս'ս ասացի, հեռացա և... մոռացա կամ ավելի ճիշտը, սառեցի: Աստեղի ոչ թե այն պատճառով, որ այդպես էի ուզում կամ նրանից ավելի լավերը գտա, այլ որովհետև այդպես է կյանքը, այդպես է մարդկային բնությունը:

— Այդ էլ թող այդպես լինի, այդ էլ պատրաստ եմ ընդունելու, — նորից նկատեցի ես: — Բայց չէ՞ որ ձեր միջև ամեն մի կապ կտրված էր արդեն և նա ինքն էլ, Երևի, վաղուց սառել, մոռացել էր քեզ: Հաշտվել իր դրություն հետ, ամուսնացել, տուն ու տեղ գրել և պատրաստվում էր նորից մայր լինելու: Էլ հանուն ինչի՞, հանուն կյանքի ո՞ր գերագույն խորհրդի եկար վրդովելու նրա հանգիստ կյանքը բանալու նրա հին վերքը, ծաղրելու նրա անցյալ տառապանքները, վիրավորելու նրա կանացի առաքինությունը: Կոխկրտելու նրա մարդկային արժանապատվությունը: Այդ բոլորը ես նրա խոսքերն եմ կրկնում: Սրա՞ն ինչ անուն կտաս:

— Պարզ թեթևամտություն. երես առածի հանդգնություն. նույնիսկ շնականություն, — ինչ անուն ուզում ես տուր, այդ բոլորը ես ընդունում եմ և չեմ արդարացնում ինձ: Բայց այս չնչին բանն այդպես փքել, ուռեցնել, մի պարզ ֆարս տրագեդիայի վերածել: Մի ստահակ վարմունք մահացու հանցանք համարել, — այդ ես ուղղակի չեմ հասկանում, անկեղծ եմ ասում՝ չեմ հասկանում: Ինձ ուրիշ բան չէր մնում, եթե ոչ լռել, և միայն թափահարեցի ձեռքս, դրանով հասկացնել ուզելով, որ այլևս ավելորդ է շարունակել այդ խոսակցությունը:

Նկատելով այդ, Թուսյանը մոտեցավ, առավ ձեռքս և ասաց պաղատագին.

— Ոչ, խնդրում եմ, Մարգարյան, մի կարծիր, թե ես դիտմամբ չհասկանալ եմ ձեզանում: Ապացուցիր, համոզիր ինձ, որ ես այդչափ մեղավոր եմ, որ ես մահացու հանցանք եմ գործել, և կտեսնես, որ իմ դատաստանը ինքս իմ ձեռքով կկտրեմ: Գուցե իսկապես ես մի հրեշ եմ, որին պետք է ոչ միայն սպանել, այլև կտոր-կտոր անել և կտորները շան բերանը գցել:

— Դե ես ի՞նչպես ապացուցեմ և համոզեմ քեզ, երբ դու այնպիսի հայացքի տեր մարդ ես, թե ամեն բան թույլատրելի է: Երբ որ ինքը՝ քո արարքի հետևանքը, որ իբրև կենդանի ապացույց կանգնած է առջևդ, չի համոզում քեզ, խոսքերն ինքնըստինքյան ավելորդ են:

— Բայց իմ այդ արարքն առաջինը և վերջինը չէ, և ինչո՞ւ այդպիսի աղետաբեր հետևանք ունեցավ այնքանի մեջ միայն մեկի վերաբերմամբ: Մի՞թե սրանից պարզ չէ, որ աղետի պատճառը իմ կամքից և արարքի էությունից դուրս է:

— Եվ, երևի, գտնվում է այդ մեկի կամքի և էության մեջ: Ա՞յս ես ուզում ասել:

— Եթե չեմ ասածից այդ է հետևում... — ասաց Թուսյանը և շրթանից իր ասելիքը, խուսափելով իմ հայացքից:

Ես կարճ ժամանակ նայում էի նրան զարմացած. այս անգամ անկոտրում մարդու տպավորություն էր թողնում:

— Քո դատողությունը գիտե՞ս ինչ անալոգիա է ստեղծում իմ առջև, — նկատեցի ես: — Խելագարի թե հարբածի մեկը կանգնած է փողոցում և հրացան է պարպում: Փողոցով շատ մարդիկ են անցնում. բայց գնդակը դիպչում է միայն մեկին և գետին գորում: Ուրեմն մեղավորն այդ մեկն էր, որ սպանվեց, և ոչ հրացան պարպողը, այլապես բոլորն էլ կսպանվեին: Ահա քո լոգիկան:

— Եվ երևակայիր, որ այ՞ո, այդ մեկն էր մեղավոր, — տարորինակ համառություն պնդեց Թուսյանը: — Կամ եթե մեղավոր չէր, այլ անմեղ պատահական մի զոհ, համենայն դեպս մեղավոր չէր նաև հրացան պարպողը, որովհետև նա, խելագար թե հարբած, համենայն դեպս գործել է որոշ էմոցիայի ազդեցության տակ և գնդակը չի արձակել որևէ մեկի և հատկապես այդ մեկին սպանելու գիտավորությամբ:

Որովհետև ես լռել և լսում էի նրան ավելի ու ավելի զարմանալով, նա շարունակեց իրեն ոչ հատուկ պեղանտային լըրջությամբ.

— Դու ասում ես՝ շնականություն, ես ասում եմ՝ կյանքի գերագույն խորհուրդ. այսինքն բնական տարերային մի ուժ, որի վրա մարդն իր բոլոր խոհականությամբ հանդերձ անկարող է իշխել: Այդ տարերային ուժն իմ միջոցով եկել անցել է իր հաղթական ճանապարհով, և ես մեղավոր չեմ, որ մեկն այդ ճանապարհին ընկել է նրա քայլերի տակ և ճխլվել, անկարող լինելով հար-

վարվել նրա քմահաճույթին: Սա պարզ է, Մարգարյան, շատ պարզ:

— Որ այդպես է, ինչո՞ւ ձեռնցիք իր աշակերտուհուն լվող ձեր գավառական վարժապետին:

— Որովհետև նա բռնություն, կամ, ուրիշ խոսքով ասեմ՝ շնություն էր գործ դրել և այն էլ մի անշահաֆաս աղջկա վրա, — ահա թե ինչու էսկ բռնության, շնության և հոգիների ու մարմինների փոխադարձ ձգաման միջև սարեր ու ձորեր տարբերություն կա: Սա պարզ է, կարծեմ:

— Այո, քեզ համար ամեն բան պարզ է, պարզից էլ պարզ, — նկատեցի ես, կամենալով վերջ տալ այս ապարդյուն խոսակցությանը: — Եվ ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ շեզ գնացել, ինչու ես եկել և ինչու ե՛ն այդ սոփեստություններդ: Որ հումոզես, թե մեղավոր չե՞ս: Չես կարող: Ես միայն մի բանում համոզվեցի. — դու կամ հանցանքիդ գիտակցությունը չունես կամ այնքան խորն ես զգում հանցանքդ, որ խիղճդ հանգստացնելու համար աշխատում ես մեղքը փաթաթել ինչ-որ կյանքի գերագույն խորհրդի, ինչ-որ բնական տարերային ուժի վրա, որ իբր թե եկել անցել է քո միջով իր հաղթական երթը կատարելու համար: Այդ հո քո աստվածարան վարժապետն էլ կարող էր ասել, ինչքան էլ որ նրա արարքը դու բռնություն համարես և սարերի ու ձորերի տարբերություն տեսնես նրա ու քո արարքի միջև: Ինչո՞ւ մի բան, որ քեզ համար կյանքի գերագույն խորհուրդ է և բնական տարերային ուժ, նրա համար շնություն պիտի լինի: Ոչ այս, ոչ այն. մի անգամ որ ինքդ քեզ ներշնչել ես այն համոզումը, թե կյանքը մի հարատև խնդր է, և դու իրավունք ունես խլելու նրանից այն ամենը, ինչ որ հաճելի է քեզ, ուզում ես այդպես էլ շարունակել. բայց հիմա, որ դժնադեմ կյանքը, իսկական կյանքը և ոչ քո կասկածը, եկել ցցվել է առջևդ և իր պահանջներն է անում քեզ: Ի՛հ, դու շփոթվել ես. ինքդ քեզ կորցրել և շեզ իմանում ինչ անես: Ահա քո ամբողջ հոգեբանությունը: Ես այլևս ոչինչ չունեմ ասելու քեզ:

Այս անգամ թուայանք միանգամայն սուս էր արել և լսում էր ինձ, ինչպես նախորդ գիշերը. լուքն ու կենարոնացած: Ըստ երևույթին նրա մեք շարունակվում էր նախորդ գիշերը հրաժեշտի ժամին նրա մեք իմ նկատած հոգեկան հեղաշրջման պրոցեսը: Բայց այս անգամ առաջվա պես քնդարձացած չէր, այլ նրա ամեն

մի դիմագիծը ցավագին շղաձգումներով արձագանքում էր իմ խոսքերին:

Շտապով լվացվեցի և պատրաստվեցի, որ գնամ իմանալու Սառայի դրությունը, որ այդ բոլոր խոսակցության ժամանակ մի րոպե անգամ չէր հեռանում մտքիցս: Եվ երբ բոլորովին պատրաստ էի, թուայանք, որ մինչև այդ շարունակ ինքնամփոփ լուս դիտում էր ինձ, հարցրեց.

— Ո՞ւր ես գնում:

— Գնում եմ իմանալու՝ ինչ դրության մեջ է գոհդ:

— Բավական է, Մարգարյան, — աղաչեց նա զայրույթի հանկարծական բռնկումով և սե, խոշոր աչքերը սպառնագին փայլեցրեց ինձ վրա: Բայց այդ բռնկումը մի վայրէջան միայն տեղի նա զսպեց իրեն, գլխարկն առավ և շատ հանգիստ կերպով պսաց. — Ես էլ եմ գալիս:

Ակամա նայեցի նրան զարմացած:

— Ինչպարզե՞լ ես, ինչ է:

Իսկույն չպատասխանեց: Կանգնած էր առջև, գլխարկը ձեռքին և հանգիստ հայացքը, մոայլ վճռականությամբ լի, հառել էր հատակին:

— Զո՞հ ասում ես: Ընդունում եմ, — առաց մի առանձին հաստատուն շեշտով: — Բայց զոհը հատուցում է պահանջում, և այդ հատուցումը ես պատրաստ եմ տալու: Եվ պիտի տամ:

— Ես քեզ չեմ հասկանում, — ասացի պարզապես ապշած նրա այդ հանկարծակի վճռականության վրա: — Ի՞նչ հատուցում, ո՞ւմ, ի՞նչ ձևով, ինչի՞ համար:

— Ինչպիսի հասուցում ուղում ես, ում ուզում ես, ինչ ձևով ուզում ես, ինչի համար ուզում ես, — ինձ համար ողջը մեկ է: Ես սակարկել չգիտեմ: Մի բան որ վճռեցի և ասացի — կանեմ: Եվ խնդրում եմ իմ այս խոսքերի վրա մի՛ ճայիր իբրև գատարկ բրավադայի վրա: Ճիշտ է: Ես թեթևահիմ եմ, և շատ տրագիկական դեպքեր իմ կյանքում եկել անցել են թեև մի թեթև հպումով, անանց որևէ խոր հետք թողնելու իմ մեջ, բայց այն, ինչ որ այժմ եմ զգում, չեմ զգացել երբեք:

— Ասա, ասա, ես քեզ լսում եմ, — ասացի ես չափազանց հետաքրքրված նրա արտասովոր լուրջ տոնից և աչքերի արտահայտությունից տեսնելով, որ վերջապես պիտի պարզվի այն գր-

խավորը, ինչ որ տակավին մութ էր մնում ինձ համար այդ տարօրինակ երիտասարդի մեջ:

— Երեկ գիշեր, որ դու պատմում էիր Սառայի մասին, — շարունակեց Քուսյանը, — ես համարյա ոչինչ չզգացի. ես միայն շշմել էի — այնքան անակնկալ էր այդ բոլորն ինձ համար: Բայց հետո որ բաժանվեցի քեզնից և փոխանակ կայարան գնալու գնացի իջա հյուրանոց, կամաց-կամաց ինչ-որ անհանգստություն տիրեց ինձ և քանի գնաց՝ սաստկացավ: Որ ասեմ ամբողջ գիշերը չեմ քնել, չես հավատա: Արթուն պահապանի պես ման էի գալիս անդադար և շարունակ ծխում: Խի՞ղճ, խի՞ղճ խա՞լթ, թեթևամտորեն գործած չարիքի գիտակցություն... Կամ գուցե կարեկցություն, սրտի հարազատություն՝ հետևանք այն զգացումի, որ երբեմն տածել եմ դեպի նա... Կամ գուցե նույնիսկ նախկին սե՛րը, անդրահիկ սե՛րը, որի կայծերն սկսել են բորբոքվել նոր թափով տարիների շեղակույտի տակից և ավելի մաքուր, ավելի ուժգին, քան առաջ, նրա կրած տառապանքների ազդեցության տակ... Ես ոչինչ չգիտեմ, ոչինչ չեմ հասկանում: Միայն կրկնում եմ, այսպիսի բան երբե՛ք չեմ զգացել, երբե՛ք կյանքիս մեջ: Եվ եթե մի քիչ առաջ ես, — շատ ճիշտ նկատեցիր, — ղանազան սոփեստություններով աշխատում էի անարատ դուրս բերել ինձ, այդ ոչ թե նրա համար, որ իսկապես անմեղ էի համարում ինձ, այլ նրա համար, որ ուզում էի քո օգնությամբ դուրս գալ հոգեկան այս անտանելի քաոսային դրությունից: Կյանքի գերագույն խորհուրդ, բնական տարերային ուժ և ես ինչ գիտեմ ուրիշ ինչ, սրանք բոլորը, իհարկե լոկ ֆրազներ են, որոնք թիրևս նշանակություն ունենան տղամարդու և կնոջ հարաբերության մասին վերացական դատողության մեջ, բայց որոնք գրոշի արժեք չունեն կյանքի այնպիսի փաստերի հանդեպ, որպիսին իմ ու Սառայի հարաբերությունն է հղել: Եթե մինչդեռ ճշմարտությունն այն է, որ ես չկարողացա գնալ, որ գիշերն այնքան անհանգիստ անցրի, որ այժմ եկել եմ քեզ մոտ և ուզում եմ գալ քեզ հետ նրան տեսնելու:

— Այդպես. վերջապես խոստովանեցիր ճշմարտությունը, — նկատեցի ես: — Բայց նրան տեսնելը մտքիցդ հանի, որովհետև չգիտես, թե այս գիշեր քո գնալուց հետո ինչ կատարվեց:

— Ի՞նչ:

Ես պատմեցի նրան գիշերվա ամբողջ մղձավանջային դեպքը, թե ինչպես Սառան խելագար դրություն մեջ եկել էր իմ բնա-

կարանը ատրճանակը ձեռքին՝ անշուշտ նրան, Քուսյանին սպանելու մանիայով բռնված, թե ինչպես ատրճանակը պարպել էր նախասենյակում: Ես փախել, թե ինչպես նրա ամուսինը վազել էր ինձ մոտ նրան որոնելու և թե, վերջապես, ինչ դրության մեջ գտանք նրան իրենց տանը:

Քուսյանը լսում էր ինձ իր ահագին աչքերի լափող հետաքրքրությամբ և հետզհետե սփրթնելով: Հետո, որ վերջացրի, գլուխն առավ ձեռքերի մեջ և մնաց քարացած:

— Այդ անկարելի է, — շշնջաց նա: — Այդ սոսկալի է... Եվ այդ բոլորի պատճառը...

— Է՛լ ավելորդ և անօգուտ է պատճառի կամ պատճառների մասին մտածելը, — ասացի: — Եթե այժմ զղջում ես և ուզում ես ինչ-որ հատուցում տալ, ուշ է արդեն, շատ ուշ:

— Ուշ է... շատ ուշ, — կրկին արձագանքի պես, առանց հեռացնելու ինձնից իր լայն բացած աչքերը:

Ես այդպես էլ թողի նրան ու դուրս եկա:

XIV

Նոր էի թեքվել գլխավոր փողոցը, տեսնեմ արագ քայլերով Աստվ ետևիցս:

— Ո՛ւր ես գնում, — հարցրի:

— Գալիս եմ քեզ հետ:

— Ես Սառայի մոտ եմ գնում:

— Ես էլ:

— Որ ի՞նչ անես:

— Որ իմանամ՝ ինչպես է:

Ու տեսնելով, որ ուզում էի առարկել, ավելացրեց իսկույն.

— Մի՛ վախենա, ներս չեմ մտնի. կսպասեմ դուրսը, մինչև դուրս կգաս:

Ճանապարհին այլևս ոչ մի խոսք չարտասանեց: Ըստ երեվույթի շատ հանգիստ էր և ինքն իր մեջ խորասուզված: Որ հասանք, նա իսկապես մնաց դուրսը, իսկ ես մտա և վերև բարձրացա:

Գարեգինի շնակարանում շուտ բաց արեց աղախինը՝ օսակուժակ կարմիր աչքերով: Նրա դեմքին նայելու պես սիրտս կարծես պոկվեց հանկարծ և ցած ընկավ:

— Ինչպե՞ս է տիկինը, — հարցրի:

Պատասխանի տեղ աղախինը թաշկինակը սեղմեց աչքերին և հեկեկաց:

Հարցուփորձն այլևս ավելորդ էր, և ես շտապով ներս մտա:

Դեմս ելավ բարի տանտիրուհին, որ այնքան հողացողություն էր ցույց տվել գիշերը Սառայի հիվանդությունն ժամանակ: Կարճ խոսքերով պատմեց ամբողջ եղելությունը: Գիշերը, իմ գնալուց հետո, բժիշկը խորհուրդ էր տվել հիվանդին անմիջապես փոխադրել ծննդաբերական ապաստարան: Սառային ուշազնաց դրություն մեջ կառք էին դրել տարել, և նա մեռել էր վաղաժամ և անկանոն ծննդաբերությունից:

— Մենք նոր ենք վերադարձել, — ավելացրեց նա (սինքն ասելով ուզում էր ասել՝ ինքը և Գարեգինը): — Եկեք, եկեք միութարեցեք ձեր խեղճ բարեկամին, իսկ ես կգնամ մի քիչ հանգստանալու:

Բարի պառավն առաջնորդեց ինձ դեպի ննջարանը, որտեղ գիշերը Սառային գտա հոգեվարք դրություն մեջ, և ինքը հեռացավ:

Դուռը բաց արի և կամաց ներս մտա:

Գարեգինը նստած էր ինոչ դատարկ մահճակալի մոտ, ձեռները կրծքին խաշած և գլուխը կախ: Ինձ թվաց, թե քնած է, բայց որ մոտեցա, գլուխը կամաց բարձրացրեց և անքնությունից ուռած ու կարմրած աչքերը սևեռեց վրաս: Երկար ժամանակ նայում էր դեմքիս անզոյացած մարդու անիմաստ հայացքով, կարծես չկարողանալով գլխի ընկնել, թե ով եմ, հետո ձեռքերը կամաց հեռացրեց կրծքից և սուսաց շատ հանգիստ ձայնով:

— Հա, այդ դու ես... նստիր:

Ու, առանց տեղից վեր կենալու, առաջ քաշեց մոտը դրած մի աթոռ:

Կուռ սեղմեցի նրա ձեռքը և նստեցի:

— Դու գիտե՞ս, որ Սառան այլևս չկա, — ասաց իր ցամաք անկենդան հայացքը սևեռելով աչքերիս:

Ես կարողացա միայն գլխով մի դբական շարժում անել, թե գիտեմ. փղձուկը բռնեց էր կոկորդս, և չկարողացա որևէ խոսք արտասանել:

— Ներս տարան. մորթեցին. ինչ արին — չգիտեմ, և գուրս բերին մեռած, — շարունակեց Գարեգինն այնքան հանգիստ ձայնով, որ կարծես իրեն չվերաբերող մի հասարակ բան էր պատ-

մում: — Հետո, գիտե՞ս ինչ, այն բժշկին, որ մորթել էր նրան, տեսա իր կարհենտում կաթով թեյ խմելիս: Շատ զարմացա: Ահկ էլ ինչ զարմացրեց ինձ. տուն որ գալիս էի, տեսնեմ արևը լուսավորում է առաջվա պես, մարդիկ անցուդարձ են անում փողոցում, խանութները բաց են սովորականի պես, մի խոսքով ամեն բան — ինչպես ամեն օր, և ոչ մի փոփոխություն: Մինչդեռ ես կարծում էի, թե էլ ոչինչ չկա, վերջ, մութ, խավար... Ապշելու բան է, չէ՞:

— Գիտե՞ս ինչ, Գարեգին, — ասացի նս, գիտելով նրա անքնությունից ուռած, բորբոքված աչքերը և դեղնած դեմքը. — դու հոգնած ես և չես քնել, մի քիչ որ պառկես հանգստանաս, լավ կլինի:

— Հա՛, ես էլ հենց այդ պիտի ասեի, — վրա բերեց նա: — Ինձ ավելի այն է զարմացնում, որ ես էլ, գիտեմ, առաջվա պես պիտի ուտեմ, ման դամ, քնեմ, հանգստանամ, էլի ուտեմ, մա՛յ դամ, քնեմ, հանգստանամ, որպես թե ոչինչ չի պատահել, որպես թե այս կես տարվա կյանքը մի քաղցր երազ էր, որ եկավ ու անցավ, որպես թե Սառան մի հրաշալի տեսիլք էր, որ մի վայրկյան երևաց աչքիս ու հանգավ անհետ...

Վերջին խոսքերի վրա նրա ձայնը դողաց, իլացավ և հանկարծ կտրվեց: Նա խոնարհվեց ծնկների վրա, և գլուխը ցած ընկավ թուլացած: Երկար ժամանակ այդպես մնալուց հետո նորից շտկվեց և նայեց ինձ:

— Փարատիր, խնդրում եմ իմ մի տարակուսանքը, եթե կարող ես, — ասաց նա: — Այս մասին էի մտածում, որ դու եկար: Ասա խնդրեմ, ո՞րն է ավելի կարևորը — մա՞րդը, կենդանի արարածը, թե իրը. հոգի՞ն, թե նյութը:

— Ինչո՞ւ ես հարցնում այդ:

— Ինչո՞ւ...

Իր թափառուն հայացքը ման ածեց սենյակի մեջ, վեր կացավ և սկսեց մեկ-մեկ մատնանշել:

— Ահա այս մահճակալը, որի վրա պառկած էր նա, ահա այս հողաթափերը, որ հագնում էր առավուտները, երբ վեր էր կենում. ահա այս գլխարկը, այս սանրերը, այս ձամկալները, այս մատանիները, այս բոլոր լաթերն ու իրերը, որոնք պատկանում էին նրան, որոնց նմանը ինչքան սուգում ես՝ կարող ես ճարել, որանք իրենց արժեքից ավելի բան չարժեն, — այս բոլորը կան ու կմնան, եթե պահես, իսկ նա, որ մեզ պես խոսում, մտա-

ծում, ման էր գալիս. որը ճարդու ձեռքով շինված մի իր շէր, որը մի հատ էր ամբողջ ճարդկության մեջ, որի նմանը չես գտնի աշխարհիս և ոչ մի տեղ. իսկ նա շկա այլևս և չի լինի երբեք: Ի՞նչ է նշանակում այս,— որ այս ծամկալն ավելի կարևոր է և անմահ, քան թե նա. որ բնության տեղծագործության անզուգական մի հրաշակերտ էր, քան թե այն յիտոր, որ բարբախում էր նրա կրթքում, քան թե այն հոգին. որ այնպես փոթորկվում էր նրա մեջ: Ի՞նչ է այս,— ծաղր, թե այնպիսի մի բան, որի առջև մարդու ուղեղն ուրիշ բան չունի անելու. եթե ոչ միայն քարանալ...

Ի՞նչ երկար ժամանակ խոսում էր այդ մասին, մերթ հուզվելով, մերթ փիլիսոփայական հանգստությունում, շարունակ դիմելով իրեն հատուկ մանկամիտ համեմատությունների, երբ վերջապես առա նրա թևը և, նորից հորդորելով, որ մի քիչ հանգստանա, տարա նրան իր առանձնասենյակը, որպեսզի հեռացրած լինեի կնոջ սենյակից, ուր ամեն ինչ հիշեցնում էր Սառային և այնքան հուզում նրան: Զհակառակեց, անձնատուր եղավ ինձ քունը տանող երեխայի պես, պառկեց և աչքերը ծածկեց:

Կարճ ժամանակից հետո լսեցի նրա թթի փսփսոցը և կամացուկ դուրս եկա, որ գնամ ցավալի իրողությունը հայտնեմ փողոցում ինձ սպասող Քուսյանին:

Դուան առջև նա ետ ու առաջ էր քայլում և ծխում: Ինձ որ տեսավ, կանգ առավ:

Մի քանի խոսքով հայտնեցի Սառայի մահը:

Ձայն ծպուտ չհանեց, դարձավ ու հեռացավ:

Իսկ ես վերադարձա, որ Սառայի ծնողներին հեռագիր տամ՝ գան:

XV

Երկու ամբողջ չը շերկացի: Ուր էր, ինչ էր անում— չգիտեի, համարյա չէի էլ հետաքրքրվում, որովհետև այդ ամբողջ ժամանակ չէի հեռանում Գարեգինի մոտից, որը մի տեսակ իդիոտիզմի մեջ էր ընկել: Երրորդ օրը միայն, Սառայի թաղման ժամանակ, մի քանի րոպեով երևաց աչքիս հուղարկավորների բազմության մեջ, ու էլ չտեսա: Թաղումից հետո, երբ գերեզմանատնից վերադառնում էինք, ինչքան փնտրեցի— չգտա:

Այնուհետև նույն օրը ուշ երեկոյան, երբ Գարեգինի մոտից նոր էի վերադարձել տուն, տեսնեմ եկավ այնքան արբած, որ ոտի վրա հազիվ էր կանգնում:

Մտավ առանց բարև տալու, նստեց ուղղակի դեմս, զխարկե ետ գցեց ծոծրակին, ձեռքերով կռթնեց ծնկներին և ծանր շնչելով, նայեց ինձ շողված աչքերով:

— Խմած եմ, չէ՞,— հարցրեց:

Եվ, որովհետև ես ոչինչ չասացի, շարունակեց, որպես թե դրական պատասխան լինեի տված.

— Եվ ի՞նչ ես կարծում, ինչո՞ւ եվ ինչո՞ւ այս անգամ ավելի, քան ուրիշ անգամներ: Պատասխանիր: Պատասխանիր,— բարձրացրեց ձայնը հրամայողաբար, տեսնելով, որ ես շարունակում եմ լռել:

— Երևի դարդը մոռանալու համար,— ասացի ես վերջապես:

— Հեզնում ես, հա՞, Մի՛ հեզնիր: Սովորական արբեցողների այդ արդարացումը ես չեմ ընդունում. մերժում եմ, լսո՞ւմ ես— մերժում եմ:

— Կամ որպեսզի խիղճը հանգստացնես:

— Խի՞ղճ, ի՞նչ խիղճ, ո՞ր խիղճը, այն, որ այստեղ կա՞,— խփեց կրծքին:— К черту ее. Այդ հո Տոլստոյի մորալն է: Տոլստոյը մեծ գրող է, ճիշտ է, բայց... մղդսի է: Դու էլ ես մղդսի, Մարգարյան,— չնեղանաս: Բոլոր մորախոսները մղդսի են: Անցյալ օրը ինձ էլ հո համարյա թե մղդսի դարձիր: Օ՛, ես այդ քեղ չեմ ների, երբե՛ք: Եվ քո ջգրու է, որ այսպես խմել եմ, քո՛ ջգրու, լսո՞ւմ ես, Մարգարյան: Соловья баснями не кормят. Ես միշտ խմում եմ, բայց այսօր սովորականից ավելի եմ խմել ոչ թե,— լավ լսիր, Մարգարյան,— ոչ թե դարդս մոռանալու կամ խիղճս հանգստացնելու համար, այլ որպեսզի թույլ շտամ քեզ, որ թթիցս բռնած շուռ տաս ինձ անցյալ օրվա պես դեպի մղդսիություն: Հասկացա՞ր:

— Բայց և այնպես, դու աշխատում ես դարձյալ արդարացնել քեզ, և այդ մի բան նշանակում է,— նկատեցի ես:

— Այս ոչինչ չի նշանակում, և դու շատ ես սխալվում, որ կարծում ես, թե ես դարձյալ ուզում եմ արդարացնել ինձ: Ի՞նչ, էլի հատուցո՞ւմ, մատուցո՞ւմ, ու ես ինչ գիտեմ, ուրիշ ինչ զահարուխկո՞ւմ: Ներողություն կանես: Այդ միայն անցյալ օրն էր: Անցավ: Վերջ: Մի անգամ հիմարանալուց հետո երկրորդ անգամ

հիմարածան՝ կատարյալ էշություն կլինի: Ավելի լավ է շուն շանորդի լինել, քան թե էշ ու ավանակ: Եվ որպեսզի դու մի անգամ առժիշտ համոզվես, թե այս անգամ շեմ եկել քեզ մոտ ինչ-որ մեղայականով, ահավասիկ...

Նա վեր թռավ, բարձրացավ աթոռի վրա և այնպես տատանվեց, որ անպատճառ վայր կընկներ, եթե վրա չվազեի և չբռնեի:

— Իջիր, իջիր, — ասացի, — կընկնես:

— Ո՛չ, թող, շեմ ընկնի, — բղավեց նա վառված, համարյա կատաղի աչքերով: — Հեռու կանգնիր և լսիր, ես պիտի հայտարարեմ: Եվ ահավասիկ հայտարարում եմ աշխարհին և ամենքին. — ես մեղավոր չեմ ես մեղավոր չեմ, ես մեղավոր չեմ: Չեմ, չեմ, չեմ (ամեն մի «չեմ»-ի հետ բռունցքը պինդ զարկում էր կրծքին): Ես այս կրկնում եմ երեք անգամ և պատրաստ եմ կրկնելու հազարերեքերորդ անգամ, որովհետև, — լավ լսիր, Մարգարյան, — աշխարհիս երեսին արդար ու մեղավոր չկա, չկա՝ քեզ ասում եմ, և մարդ ամեն բան, լավն էլ, վատն էլ անում է բնության թեւադրանքով:

— Բավական է, մի անգամ ասացիր, իմացանք, իջիր ասում եմ, կընկնես, — ասացի ես և բռնեցի ձեռքից, որ իջեցնեմ, բայց նա ձեռքն այնպիսի կատաղի թափով ետ խլեց, որ այլևս չկարողացավ պահպանել հավասարակշռությունը, և նախքան ես վրա կընկնեի, որ բռնեի, երեսն ի վեր թրմիաց հատուկի վրա: Մոծրակին ետ գցած գլխարկը թռավ մի անկյուն:

Հազիվ բարձրացրի և նստեցրի: Գլուխը փալասի պես կախ ընկավ կրծքին: Լուռ էր: Մեկ էլ տեսնեմ աչքերից արտասուքներ են կաթում: Երկար ժամանակ լալիս էր այդպես լուռ: Հետո թաշկինակը հանեց, աչքերը սրբեց և, առանց գլուխը բարձրացնելու, ասաց կամաց.

— Մի քիչ ցուր տուր:

Տվի: Խմեց և կարծես թե մի քիչ զգաստացավ: Ու դարձյալ երկնար ժամանակ նստած էր լուռ, գլուխը մերթ վեր բարձրացնելով, մերթ ցած գցելով թուլացած, կարծես ննջում էր: Հետո, սկսեց օձիքը քանդել և ձեռքով մոտ կանչեց ինձ: Մոտեցա: Գլուխը ետ գցեց և մատով ցույց տվեց կոկորդը: Կոկորդի վրա հազիվ կես վերջոկաշափ մի կարմիր բարակ սպի կար, կարծես սուր դանակով կաշվի վրա մի թեթե գիծ էին քաշել առանց խորը կտրելու:

— Այդ ի՞նչ է, — հարցրի զարմացած:

Մոցի գրպանները քրթրեց, հանեց մի ափելի պատյանի մեջ և տվեց ինձ:

— Առ պահիր, — ասաց, — էլ շտառ ինձ:

— Վա՛յ, թշվառակա՛ն, — ահամա դուրս թռավ բերանիցս:

— Այդ անցյալ օրն էր, որ դու այնտեղ, դուանը հայտնեցիր ինձ նրա մահը, — ասաց նույն հանգիստ ձայնով: — Իմ խելքով ուզեցի իբր թե հատուցում տալ, բայց հատուցումը դուրս եկավ այս ողորմելի գիծը, բրավադան էլ օղով լի մի փուչիկ: Փուչիկը պատովեց, օղը դուրս եկավ միջից առանց նույնիսկ մի սուտ տրուպատովեց, հանելու Ի՛նչ է նշանակում այս, Մարգարյան, հը՞, — հարցրեց աչքերը տարակուսանքով սեեռելով ինձ վրա: — Այս ես ե՛մ, թե ես չեմ: Ես ախր էլ չեմ ճանաչում ինձ: Ո՞րտեղից է մտքի այս տատանումը, հոգեկան այս շփոթությունը, այս զզվելի փոթորու՞թյունը: Ես Ռուբեն Թուսյանը լինեմ և նստեմ քեզ մոտ լա՞ց լե՛նեմ, իբրև մի ճաճա. ես Ռուբեն Թուսյանը լինեմ, ուզենամ ինձ մորթել ու... վախենա՛մ: Դե էլ ինչացո՞ւ եմ ես, ինչի՞ պետք եմ, բռնիր բռնեք ու քարշ տուր տար գետը գցիր է՛լի, իբրև մի սատկած շուն: Ինչո՞ւ մեռավ նա, ինչո՞ւ: Որ ինձ պատժի՞, որ վրեժ լուծի ինձնի՞ց...

Նրա ձայնը երերաց, և ինձ թվաց, թե ուզում է նորից լաց լինել, բայց զսպեց իրեն և հանկարծ վեր թռավ կատաղի աչքերով: — Ո՛չ, ես թույլ չեմ տա, որ մեռելները քարշ տան ինձ իրենց ետևից, — գոռաց նա: — Ես կենդանի մարդ եմ, սիրում եմ կյանքը և հանուն այդ սիրո պիտի շարունակեմ զոհել ամեն ինչ և ամենքին, ով կհամարձակվի խոչընդոտ կանգնել իմ հաղթական ճանապարհին: Առաջին անգամ կյանքիս մեջ անձնատուր եղա այս հիմարական կնիկարմատային զգացումներին և ահա եկա հասա ուր... ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

Ու ամեն մի «ինչու»-ի հետ սկսեց ձեռքով խփել հա խփել գլխին:

Մի կերպ հանգստացրի, առաջարկեցի, որ պառկի քնի, մինչև որ գինու ազդեցությունն անցնի:

— Ոչ, — ասաց, — այս երեկո արդեն գնում եմ: — Եկա, որ փող տաս հյուրանոցին վճարելու և տոմսակ առնելու: Անցյալ օրը տված փողերը մինչև վերջին կոպեկը զահրումար արի: Գնամ թե չե, բոլորը միանգամից կուղարկեմ: Հորս կասեմ, որ տա:

Կտա— լավ, չի տա— Տե՛րը կանիծեմ, թուր զավթարներն ու մուրհակները կպատռեմ, փողի սնդուկը կվառեմ, իրեն էլ կբռնեմ կխեղզեմ, որ ինձ պես մի լակոտ է ցնկնել:

— Հետո՞:

— Հետո էլ չգիտեմ: Ծս սովոր չեմ «հետո»-ի մասին մտածելու: Տուր փողը: Գլխարկս էլ տուր:

Ուզած փողն էլ, գլխարկն էլ տվի:

Փողը գրպանը կոխեց: գլխարկը ծածկեց, ձեռքս սեղմեց և օրորվելով դուրս գնաց:

էլ շտեսա նրան:

Տարիներ հետո իմացա, որ տնից դուրս արած, թափառում է մայրաքաղաքի փողոցներում, իբրև պրոֆեսիոնալ ինտելիգենտ մուրացիկ և արբեցող:

1898

Պ Ա Յ Բ Ր

Վ Ե Ղ

I

189* թվի մեծ պասի նախավերջին շաբաթն էր, օրն երկուշաբթի, ապրիլ ամսի տաք, հիանալի մի օր: Փոքրիկ եկեղեցու սպիտակ ներկված պատի տակ, տախտակի նեղ նստարանի վրա, նստած էին մի պառավ և մի նորատի կին: Նրանք սպասում էին ճաշի ժամերգությանը: Հագուստներից երևում էր, որ պատկանում են հարուստ զասակարգի: Պառավը հագնված էր թիֆլիսեցի կնոջ տարազով, նորատին՝ եվրոպական: Նրանք հարս ու սկեսուր էին:

Պառավի գլուխը ծերութունից շարժվում էր անդադար կամ վերևից ներքև. կամ ձախից աջ,— կարծես «այո» կամ «ոչ» էր ասում,— և աչքերը շրակալում էին շարունակ, թեև արտաքուստ նա շատ էլ ծեֆ կնոջ տպավորություն չէր թողնում: Բարությունն ու միամտությունը կաթում էր նրա փափուկ դեմքի ամեն մի խորշոմից. և այդ դեմքը մի տեսակ բութ-պայծառ արտահայտություն ուներ:

Հարսը կլինե՞ր մոտ քսան-քսաներկու տարեկան: Սկեսուրը կողքին նստած՝ ամբողջ գլխով և ուսով բարձր էր նրանից: Փետրազարդ և ծաղկազարդ փեղույրի շրջապատն այնքան լայն էր առչևից, որ արևի տակ ստվեր էր ձգում նրա նիհար դեմքի վրա, քթից վերև նա կատարյալ գեղեցկուհի էր, այն ուրույն գեղեցկուհիներից: Երոնց դեմքն առաջին իսկ անգամից խոշոպես տպավորվում է դիտողի հոգու մեջ և ինչ-որ քնած լարեր է շարժում այնտեղ մաքուր ու մեյամաղձիկ, ինչպես տեսքը սգավոր գեղեցկուհու: Ահագին թերթերունքների տակ պատսպարված նրա սևորակ

աչքերը նայում էին կարծես անդունդից և այնպիսի մի թախիծով, որ կարծես նրա հետ ծնվել, նրա հետ էլ պիտի մեռնեին: Նա հագնեղված էր ինտելիգենտ կնոջ պարզությամբ ու ճաշակով և նստած էր շիտակ՝ նեղ նստարանի ձայրին, ըստ երևույթին, զգուշանալով, որ եկեղեցու պատի սպիտակ ջրաներկը չկպչի մեջքին:

Երկինքը բարձր էր. շատ բարձր և իր բարձրությունից նայում էր ներքև բաց-փիրուզի անփայլ կապույտով: Արևի ճառագայթները հուրհրատում էին եկեղեցու և զանգակատան կաթուղիկենբրի եռանկյունիները ծածկող արծաթագույն թիթեղների մեջ: Հարևան խարխուլ տան կտրան ծայրին, նորաբույս առատ կանաչի մեջ կանչնած էր հազիվ մի ամսական սպիտակ մի գառ՝ ականջները սուր ցցած, նայում էր դեպի եկեղեցու բակը, մայում էր համառորեն, և նրա սուր ձայնը զի, արձագանք էր տալիս գարնանային պարզ օդում: Մտերը խմբովին թևերի ամբողջ թափով շեշտակի գալիս նստում էին բակի մեջ տնկված հակակի ծառերի վրա, ճվճվում-ծլվում էին արևի ճաճանչների տակ պեծին-պեծին ափող մատաղ տերևների մեջ և հանկարծ, կարծես մի ազդանշանով, պոկ էին գալիս բոլորը միասին ու կորչում օդի մեջ եկեղեցու վրայով կամ կողքերով: Օդը շարժվում էր անդադար ինչ-որ անհանգիստ հունչով— մերթ սառն, մերթ տաք: Այդ ձմեռն էր, որ իր օրհասի վերջին շունչն էր փչում, և գարունն էր, որ իր տաք շունչառությամբ բնության վերածնությունն էր ավետում:

Եկեղեցին գտնվում էր քաղաքի աղմկալի կենտրոններից հեռու, և բակում հանգուցիչ անդորրություն էր տիրում: Բակն երեք կողմից շրջափակված էր տներով, իսկ շորորոզ կողմը, զանգակատան հետևը, մի փոքրիկ ձոր կար, որը ծառայում էր աղբանոցի տեղ: Այդտեղ բջույ էր անում ժամկոչի թխական հավը ձվից նոր ելած իր բազմաթիվ ճուտերով, իսկ աքաղաղը, շափազանց ծանրաշարժ ու բրդոս՝ ոտներով, կանգնած էր աղբանոցի ծայրին հպարտ ու հանդուգն և իր առողջ թոքերի ամբողջ ուժով ծուղրուղու էր կանչում, արձագանք տալով հայտնի չէ որտեղից, բայց շատ հեռվից լսվող մի սրիչ ծուղրուղուի, որին նա ուշի-ուշով ականջ էր դնում իր ամեն մի կանչից առաջ:

Կամաց-կամաց հավաքվում էին ժամավորները— մեծ մասամբ կանայք և մեծ մասամբ պառավներ: Նրանք մտնում էին բակը հանգիստ քայլերով, երեսները խաչակնքում էին անկանոն, համբուրում էին եկեղեցու դուռը և, որովհետև դեռ վաղ էր, ցր-

վում էին արևի ախորժեղի ջերմ ճառագայթներով ոգողված բակում:

Բակը մտավ մի զառամյալ ծերունի՝ կոչված ձմեռվա խիստ խունացած վերարկուի մեջ, որի մաշված փեշերի ծայրերից տեղատեղ զուրս էր պրծել դեղնած սպիտակ բամբակը: Մերությունից երկուտակված էր այն աստիճան, որ վերարկուի փեշերն առջևից գրեթե քսվում էին գետնին, իսկ հետևի փեշը տարօրինակ կերպով բարձրացել և երևան էր հանում նրա շորիկ-մորիկ ոտները, որոնցից մեկի վրա բարակ շալվարի պատառոտուն տուտը մտել էր կիսակոշիկի հնությունից լայնացած ճտի մեջ: Կարճ կանաչափայտի զիմհար տալով, նա մոտեցավ եկեղեցու դռանը, գլխարկը վերցրեց, երեսը խաչակնքեց երեք անգամ՝ երկարատև ընդհատումներով, հետո ծանորեն նայեց այս ու այն կողմը իր սպիտակախառն թայվ հոնքերի տակից, և նրա ցրված հայացքը կանգ առավ եկեղեցու պատի տակ նստած երկու կնոջ վրա:

— Զաքա՞ր,— կանչեց այդ կանանցից պառավը, իր ջրակալ ժպտուն աչքերով նայելով նրան և գլուխը շարժելով վերևից ներքև: Նրա ձայնը նմանվում էր կոտորված և կոծկված ամանի ձայնի:

Մերունին գլխարկը կամաց ծածկեց և մոտեցավ նրանց.

— Օսա՞ն... Մանե՞... Աչքս չի կտրում, լճանաչեցի: Բարի օր ձեզ:

Մանեն իր և սկեսուրի միջև տեղ բաց արեց և հրավիրեց ծերունուն, որ նստի:

Մերունին նստեց:

— Ժամ եք մանգալի՞,— հարցրեց նա:

— Հա, ուզում եմ շաբաթ օրը հաղորդվիմ,— ասաց Օսանը:

— Ղազարոսի հարության օրը: Լավ է: Բաց պատարագ է: Բաց պատարագին հաղորդվելը լավ է: Աստված ընդունելի անի: Դու է՞լ, Մանե,— դիմեց ծերունին նորատի կնոջը:

— Ո՛չ,— պատասխանեց Մանեն մի քիչ շփոթվելով և խկույն ավելացրեց.— բժիշկն ինձ արգելել է պաս պահել:

— Վնաս չունի,— նկատեց ծերունին մեղմորեն.— Պասուտելը մեզք չէ, երբ որ ստամոքսը չի վերցնում, մեզք է: Մեղքը վատ գործն է, վատ խոսքն է:

Մերունին սկսեց հարցուփորձ անել իր բարեկամների առողջության մասին:

— Մենք լավ ենք.— ասաց Օսանը:— Գո՞ւ ոնց ես: Քանի ժամանակ է մեր կողմը չես անցկենում:

— Է՛, Օսան, ինձ էլ կասե՞ն ոնց ես,— արտասանեց Ջաջբարը ծերունիներին հատուկ անտարբեր դժգոհությամբ:— Քարշեմ գալիս, էլի, սրա-նրա դռանը աղքատ Ղաղարոսի պես, մինչև որ տեսնենք՝ երբ է աստված հոգի առնում: Բեզարել եմ, Օսան, շատ եմ բեզարել, ձեզ խո բեզարացրել եմ ու բեզարացրել:

— Ի՞նչ բեզարացրել, ի՞նչ ես ասում:

— Չէ, Օսան, ես գիտեմ՝ ինչ որ ասում եմ: Հոգի ունեմ աստծուն տալու, ուղիղը պետք է ասեմ: Որդիդ՝ Գրիգոր Սերգեյիչը, շատ պատվական շատ աղա մարդ է, շատ նեղ օրերիս է վրա հասել, անչափ շնորհակալ եմ, բայց... մինչև ե՞րբ. ի՞նչ պարտական է...

— Էդ մի՛ ասի, Չաքար, էդ մի՛ ասի, — մեղմորեն կշտամբեց նրան Օսանը. և նրա անդադար շարժվող գլուխը մի րոպե կանգ առավ:— Ինձ ասեցիր, նրան շասես. շատ կենդանա:

Սերունին նայեց կողքին նստած Մաննին:

— Եկե՛լ է Գրիգոր Սերգեյիչը,— հարցրեց նա:

— Ոչ,— պատասխանեց Մաննին:

Սերունու գլուխը կախ ընկավ ձեռնափայտի գլխին դրած ձեռքերի վրա: Կարճ ժամանակ լռում էր թախծալի մտախոհությամբ:

— Ասում ես՝ մի ասի, Օսան,— խոսեց նա, կարծես ինքն իրեն:— Ախր ո՞նց շասեմ: Ես էլ որ շասեմ, բաս ո՞վ ասի: Ես էլ որ շասեմ, քարերը կբղավեն, ոնց որ ասված է ավետարանի մեջ: Ես մի աղքատ, անտեր-անտիրական մարդ՝ ձեռք-ոտից ընկած... գիտե՞ս. թե նրա բարի հոգով տված մի քանի մանեթն ինչ արժի ինձ համար... Կար ժամանակ,— գիտես, էլի,— ես էլ շատ հազարներ էի խաղացնում ձեռումս... առնում էի: Ժախում... փողը ջրի պես էր գալիս ու գնում: Գողակս ծուռ դրած՝ ոչ ցավ ունեի, ոչ դարդ, կարծում էի. թե աշխարհն իմ է... Բայց հիմի՞... ի՞նչ եմ.— մի աղքատ Ղաղարոս մտիկ եմ տալիս, թե որ հարստի սուփրենն եմ թափ տալիս, որ գնամ շների հետ,— մեղա՛ քեզ, աստված,— փշրանքները հավաքե՛ ուտեմ: Փող էլ ունեի, տուն էլ ունեի կնիկ, որդիք... ամեն բան ունեի, ոչինչ պակաս չէր, բայց... ամեն բան էլ գնաց ձեռքիցս, ամեն բան, ոչինչ չմնաց, ու մե՛ջակ ես մնացի հովք Երանելու պես, որ ասեմ՝ փառք, հազար փառք քեզ,

տե՛ր, դու տվեցիր, դու էլ առար. երևի մի մեղք ունեի, որ ինձ պատժեցիր:

Սերունին աչքերը բարձրացրեց դեպի երկինք և կարճ ժամանակ մնաց այդպես լուռ ու խորհրդավոր. նրա շրթունքները ցնցվում էին կամաց՝ լուռ աղոթողի պես:

Մանեն կողքից նայում էր նրա կեռ քթին, աչքի վրա առյուծի ճանկի պես խոնարհված թավամազ հոնքին, հին մազաղաթի պես շորացած ու ճաքճաքած այտին և զգում էր, որ շափազանց խղճում է այդ թշվառ, անզոր ծերունուն:

— Բայց որդիդ, Օսան, Գրիգոր Սերգեյիչը, գնում է այն ճանապարհով, որ տերն ինքն է ցույց տվել,— շարունակեց ծերունին, ցուցամատը բարձրացնելով դեպի երկինք:— Աստված տալիս է նրան, և նա էլ ինձ պես խեղճերին է տալիս: Նա ուսում ունի և իր ուսումովը շատ առաջ կգնա: Ասենք հիմիկվա ուսումը... լավ է չլինի, քան թե կա: Հրեն իմ եղբոր որդին, Աշոտը... նա էլ ուսում ունի, գրում է, բայց մեկ-մեկ որ ականջովս է դիպչում, թե ինչեր է գրում, մազերս բիզ-բիզ են կանգնում. ասում եմ՝ փառք քեզ, աստված, ինչ որ չէինք իմացել, այն էլ ենք իմանում... Մի կտոր հաց էր տալիս, այն էլ կտրեց ու խսկի հարցնում է՝ կենդանի եմ, մեռել եմ, ինչով եմ ապրում, որտեղ եմ ապրում,— ո՛ր ասես: Էգուց էլ որ գլուխս վեր դնեմ (մեռնեմ), խսկի էլ չի ամաչիլ, որ կրծքիս աման դնեն (ժողովարարությամբ թաղեն):

— Քա՛, ինչի՞, ի՞նչ ես ասում,— զարմացավ Օսանը:

— Չգիտեմ, Օսան ջան, չգիտեմ... Երևի այդ էլ իմ արած լավության փոխարենն է: Հինգ տարեկան երեխա էր. որ հայրն ու մայրը մեռան, վերցրի պահեցի, ուսումի տվի. հիմի որ մարդ է դառել, ինքն ունի, ես շունեմ, հիմի... Է՛հ, աստված բարի տա նրան, աստված բարի տա: Ես այսօր կամ, էգուց չէ, բայց մարդ մարդու լավությունը չպետք է մոռանա, ուր մնաց հարազատ եղբոր որդին...

Մանեն ուշի-ուշով ականջ էր դնում ծերունուն, և նրա հոնքերի միջև խստորեն գծված բնորոշ մի խորշոմ ցույց էր տալիս, որ ինչ-որ խիստ անախորժ բան է զգում նա հոգեպես: Բայց նա ամենևին չէր խառնվում սկեսրոջ ու ծերունու խոսակցությանը և ըստ երևույթին, աշխատում էր ուշադրությունը կենտրոնացնել իր օտներին տակ գետնի մեջ թաղված մի հին գերեզմանաքարի վրա,

որք մակերեսը հավասարեցրած էր դետնին և կողքերից, այս ու այնտեղ, նոր սկսել էին ծիւր արձակել խոտի հատ ու կենտ փրնջեր: Գերեզմանաքարի վրա քանդակված էր եպիսկոպոսական խույր, գավազան կրենդելի պես ծոված երկճուղ օձազուխներով և ինչ-որ քառանկյունի մի բան— անշուշտ ավետարան, որի բաց երեսների վրա մեծ դժվարությամբ կարդացվում էին հետևյալ խոսքերը՝ «Եկայք առ իս ամենայն վաստակյալք և բռնավորք, և ես հանգուցից զձեզ»: Հնությունը, անձրևներն ու արևը և մարդկանց ուռնեքն իրենց անխուսափելի ավերածությունն էին տարածել այդ սրբաշան նկարների և ավետարանական խոսքերի վրա, իսկ բուն արձանագրությունն այն աստիճան մաշվել էր, որ բոլորովին անընթեռնելի էր դարձել:

Ծորանոր ժամավորներ էին գալիս, և եկեղեցու խաղաղ բակը հետզհետե կենդանություն էր ստանում: Զաքարն իր խարխուլ ձայնով դեռ իր գանգառն էր անում հղրոր որդուց, Յասնի ու Մանեի մեղեդիները կզացած, և Մանեն, ներքին անախորժությամբ լսելով նրան, դեռ դիտում էր եպիսկոպոսական գերեզմանաքարը, երբ նրանց առջև բանվեց պառավ, կմախքացած մի կին՝ հնամաշ, տեղ-տեղ կարկատած սև հագուստով: Խուհացած սև քիշմիրի մի շալ գլխին:

— Քա՛, Հոռոմսի՛մ, — բացազանչեց Օսանը:

Հոռոմսիմն ընդհանուր բարև տվեց և աչքերով տեղ որանեց նստարանի վրա, որ նստի: Նստարանն այնքան կարճ էր, որ շորորդ անձի համար տեղ չկար նստելու, ուստի Մանեն շտապեց վեր կենալ:

— Վո՛ւյ, չէ, չէ՛: Մանե ջան, նստիր, — կանչեց Հոռոմսիմը և աշխատեց թույլ շտալ, որ նա վեր կենա:

Բայց և այնպես Մանեն վեր կացավ, իսկ Հոռոմսիմը շնորհ տեց, և երկուսն էլ մնացին ոտի վրա:

— Այս որտե՞ղ ես, մեծ պասն անցկացավ, քեզ ժամումը չառես, — ասաց Օսանը:

— Վա՛յ իմ խեղճ գլխին. ևս այն օրումն եմ, Օսան ջան, որ ժամ կամ պատարագ միտս գա, — պատասխանեց Հոռոմսիմը վերին աստիճանի խղճուկ ձայնով, որք, սակայն, ամենևին չէր համապատասխանում նրա անազիկ աչքերի անախորժ փայլին, ոսկրացած դեմքի անզուդար ձգձգվող փախուցանելիքին և վերին աս-

տիճանի՝ Էռանդալից շարժումներին, որոնք խիստ կոպարար կնոջ տպավորություն էին գործում:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Էլ մի հարցնիլ, Օսան ջան, էլ մի հարցնիլ. իմ որդու արարմունքն ինձ ողջ-ողջ գերեզման դրեց:

— Էլի դժուրություններ է անո՞ւմ:

— Վույ, այնպես դժլի նրան զժվեցնողը, ոնց որ ես գիտեմ, — բացազանչեց Հոռոմսիմն այնպիսի անարկու մի եռանդով, որ կարծես թե այդ էր նրա սրտի միակ ամենամեծ բողձանքը: Հետո նա ձեռքերը ծալեց կրծքին, աչքերն աղոթողի պես ձգեց եկեղեցու պատն ի վեր և շարունակեց. — Խնդրել եմ մայր աստվածածնից, որ նա այրվի, այրվի, ոնց որ մենք ենք այրվում-փոթոթվում անկրակ նրա պատճառով: Խնդրել եմ տեր ամենակալից, որ նրա օրն ու կյանքն այնպես խավարի, ոնց որ մեր կյանքն է խավաբել նրա պատճառով. սև ու մուր լուսանա նրա գլխին կարմիր շատիկը, ոնց որ սև ու մուր է արել նա մեք օրերը...

— Ի՛հ, լավ մի դու էլ, — նկատեց Օսանը սնահավատի սարափով: — Եկեղեցու պատի տակն էլ այդպես կանթժեն:

— Լավ չի, Հոռոմսի՛մ, լավ չի, — նկատեց իր կողմից Զաքարը: — Քրիստոսն ասել է...

— Ի՞նչ է ասել Քրիստոսը, — հանկարծ բղավեց Հոռոմսիմը ծերունու վրա այնպիսի կատաղության, որ խեղճի խոսքը մնաց բերանում: — Քրիստոսն ասել է՝ տուն-տեղ թող, մայր, վնիկ, որդիք մոռացիր, քաղբած-տկլոր պահիր նրանց ու ինչ որ աշխատես՝ տար բողբերի փորն ածա՛: Քրիստոսն ասել է՝ գնա հարբիր, տրաքվիր, կես-գիշերներին տուն արի ու առանց պատճառի կնկանգ փայտի տակ դիր ջարդի՞ր: Հա՛, Քրիստոսն այդ է ասել: Բաս շանիժե՞մ նրան այդպես զժվեցնողին: Բաս շասե՞մ...

— Սպասիր, Հոռոմսի՛մ, — ընդհատեց Քրա խոսքերի տարափն Օսանը: — Դու գիտե՞ս ով է որդուց խելքից հանել:

— Ինչո՞ւ, դու չգիտե՞ս, Մանեն չգիտե՞, — ասաց Հոռոմսիմը և, որովհետև Օսանն ըստ երևույթին չգիտեր և զարմացած նայեց նրա զայրացկոտ աչքերին, ավելացրեց. — այն չպետած, այն անհամուս ակուշերկեն է, է՛լի... Հեղինե Սողիկյանը, — կտրվի նրա անունը:

— Քա՛, — բացազանչեց Օսանը և ձեռքերը բռունցք կազմած՝

դրեց շրթունքների վրա ի նշան ապշուժյան: Նա մեծ տարակուսանքով նայեց հարսի աչքերին, կարծես հարցնելով, թե մի՞թե նրան հայտնի էր այդ բանը:

Մանեն խուսափեց սկեսրոջ այդ հայացքից և մեքենայաբար նայեց դեպի հարևան կտուրը, որտեղ գառը նորից սկսել էր մայել համառորեն:

— Սուիկենց Ստեփանի աղջիկը... կճանաչեմ,— ասաց Զաքարը, կարծես ինքն իրեն:

— Ա՛յ, սև մահը ճանաչի նրան, գետինը գնեմ նրա անունը,— սրտանց վրա բերեց Հոռոմսիմը և արագորեն նստեց Օսանի կողքին:— Ես զարմանում եմ ձեզ վրա, Օսան,— ավելացրեց նա հանդիմանորեն.— ախր այն աննամուսին դուք ո՞նց եք տուն թողնում:

— Վու՛յ, Հոռոմսիմ ջան. պարտական լինեմ, թե սրանից ավելի ես իմացած լինեմ նրա արարմունքը: Ասենք՝ այն զխից ես չեմ հավանել նրան. ժամանակ-անժամանակ ներս կրնկնի; շաշանակի պես կխոսի, լիրբ-լիրբ կծիծաղի, պապիրոս կբաշի, դուրս կտա ինչ-որ բերանը գա, ոչ մեծ կհարցնի, ոչ պստիկ: Բայց զե պստկուց հարսիս ընկերուհին է եղել, ուսումնարանում միասին են սովորել, գալիս է, դուռը խո ետ չե՛մ դնիլ երեսին:

— Որ դուռն երեսին ետ չես դնիլ, խո կարո՞ղ ես ասել, որ դա ջահել աղչկա արարմունք չէ: Բա ջահել աղջիկը, ազապ աղչիկն այդպես աննամուս բաներ կանի՞: Ախր այսպես բան չի լինիլ, Օսան ջան, Մանե ջան: Այնպես քծվեցրել է այն տղին, այնպես գծվեցրել, որ էլ աչքով աչք չունի կնկա վրա: Շատ անգամ, կեսգիշերներին, տուն է գալիս հարբած-տրաքված, էլ ի՞նչ ուշունցներ ասես՝ չի տալիս այն մեղք ու կրակ աղչկան, թե որ այն խեղճը մի ձայն էլ հանում է, պրծա՛վ. շունը կապիր, նրան բաց թող: Մինչև հիմի ծեծել չէր իմանում, հիմի այդ էլ է սովորել փուշ-փշանալուն: Վարժապետությունից ձեռք վեր առավ, մտավ հաշվապահ, երկու ամիս էլ չգիմացավ, կովեց դուրս եկավ. մի տարի պարապ-սարապ թրև եկավ, հետո մտավ բանկը, այնտեղ էլ չըպահեցին, դուրս արին. վերջը կնկա փողերը խաբխբելով դուրս բերեց բանկից, գնաց Մոսկով, թե՛ ուսումս կիւստ է, պետք է լրացնեմ: Մոսկովում ինչ արավ, ինչ շարավ— չեմ իմանում. երեք տարուց հետո ետ եկավ, սկսեց գրել լրագրներումը: Ասում են լավ փող է վերցնում, բայց մի գրող, մի սև գրող ասես տուն բերում

է՞, որ աչքներս կոխենք: Աստված է վկա, որ է պատահում, որ տանը մի կտոր հաց չի լինում երեխանց ձայնը կտրելու համար ողջ ամբողջ շան պես կոնկոռնալով ենք անցկացրել. տան քրե՛հ հավաքվել, տանիցը դուրս են անում: Մինչև այս հասակս ես վարձկան չեմ բանել ուրիշի դռանը, հիմի այդ էլ եմ անում,— կտրվի նրա նամուսը.— այն խեղճ աղջիկն էլ, մի օր լավ, տասն օր հիվանդ, օր ու գիշեր մեկ արած՝ հայած մոմ է դարձել ասեղի ծայրին շատ մտիկ տալուց: Բայց զե մեր վերցրածն ի՞նչ պետք է լինի, որ հինգ փոր կշտացնի: Իսկ նա, փուշ-փշանալուս, ինչ որ աշխատում է բողբոխ փորն է ածում: Սա օրենք է՞, Հը՞, ձեզ եմ հարցնում, սա օրենք է՞:

— Է՛, ժամանակ, ժամանակ,— արտասանեց Զաքարը ծերունիներին հատուկ անտարբերությամբ և զուլիւր շարժեց:

— Ասում եմ՝ ա՛յ որդի, ինչի՞ ես այդպես անում,— շարունակեց Հոռոմսիմը:— Ես, ասենք, պառավել գնացել եմ, բայց այս խեղճ ջահել աղչկա օրն ինչի՞ ես մթնացնում: Ի՞նչ է արել բեզ, որ համ տկլոր ու քաղցած ես պահում, համ էլ ծեծում ու ջարդում: «Թե որ չի ուզում, ասում է, տկլոր ու քաղցած մնա, թե որ չի ուզում, ասում է, ծեծվի ու ջարդվի, թող ասում է, ուր ուզում է՝ դնա. ես դրան պահողը չեմ»:

— Քա՛,— արտասանեց Օսանը և նորից ձեռքը բռնեց կազմած դրեց շրթունքի վրա:

Հոռոմսիմը ձեռքերը դինչ արծց ծնկներին և իր եռանդալից աչքերով նայելով Օսանին, ջարունակեց, կարծես Օսանի տեղ մտոր նստած լիներ իր որդին:

— Հիմի չես պահողը, ասում եմ, երբուր խեղճ աղչկա ուղն ու ծուծը քամեցիր: Հիմի՛ չես պահողը, երբոր խեղճի բաժինքի փողերը դուրս բերիր տարար լակեցիր.— քթովդ դուրս գա: Թե որ պահողը չէիր, ասում եմ, բաս ինչի՞ ուղեցիր, ինչի՞ այդ խեղճ աղչկա մեղքի ընկար: Հը՞, «Այն ժամանակն, ասում է, ջահել էի, աշխարհք չէի տեսել, խելքս բան չէր կտրում. հիմի ամեն բան տեսել եմ, խելքացեցել եմ»: Տո՛, դա խելք է՞, ասում եմ, որ մարդ տուն-տեղ մոռանա, երեխեքին քաղցած-տկլոր պահի, կնկանը ծեծած-ջարդած ու ինքն աննամուս աղչկերքի հետևից թրև գա: Հը՞, դա խելք է՞: Ասում եմ՝ բաս որ ժամումը տերտերը հարցրեց «տե՞ր ես» ու դու էլ լեղուղ շարացավ, ասեցիր «տեր եմ», բաս չէիր իմանո՞ւմ, որ մինչև գերեզմանը տեր պետք է լինես ու ան-

տեր շթողնես: Հը՞, բաս այդքանն էլ չէիր իմանում: Այդքանն էլ որ իմանալի, ասում է, իսկի ժամ էլ չէի գնալ: Ժամս ո՞րն է, ասում է, տերտերս ո՞րն է: Վեքսել խոմ չեմ տվել, ասում է, որ սլարտքս բկիցս բռնած առնեն. մի խոսք է, էլի, ասել եմ, ասեց-նել են սվել, ես էլ ասել եմ. ամենքն ասում են, ես էլ ասել եմ: Կե արի ու բան ասա: Ի՞նչ ասեմ: Հը՞, ձեզ եմ հացնում, ի՞նչ ասեմ: Զաքարը գլուխը բարձրացրեց և նայեց Հոռոմսիմի զայրացկոտ ու տարակուսալից դեմքին:

— Ա՛յն ասա, թե՛ որդի, աստծու ճանապարհիցը դուրս ես գալիս, հոգիդ սատանի փայլ ես անում,— ասաց նա ծանր ու հանդիսավոր ձայնով:— Ասա նրան, թե վեքսելը, թղթի մի կտորը, ավելի մեծ գին ունի՞, թե աստծու սուրբ սեղանի առաջ, խաչի ու աշխարհի վրա տված խոսքը:

— Ես, ասում է, աստված-մաստված, խաչ-մաչ չեմ ճանաչում, չէ՞,— աղաղակեց Հոռոմսիմն իր բարկացկոտ աչքերը փայլեցնելով ճերտունու վրա:

— Ճեանում ե՞ս... բաս ասա թուրքացել է, էլի,— նկատեց Օսանը:

— Ականջ դիր, Օսան, ինչ եմ ասում,— ասաց Զաքարը, կամաց շոշափելով նրա թևը:— Ամեն աստծու օր ես ժամ եմ գալիս, իսկ կիրակի օրերը ճաշին վանքն եմ գնում, որովհետև պատարագին լավ ժամ են ասում: Վանքի բակը որ մտնում եմ, տեսնում եմ լիքն է մեր ջահելներով: Օտար մարդ որ մտիկ տա, կասի՝ ի՞նչ ժամասեր են այս հայ ջահելները: Բայց որ հարցնես՝ իսկի մեկը մտնում է՞ պատարագ տեսնելու, երեսը խաչակնքելու, մոմ վառելու, աղոթք անելու: Բան չունես: Մտնողն էլ այնպես է պահում իրան աստծու սուրբ տաճարի մեջ, որ կասես իրանց տանը լինի: Երեսը խաչ հանել, մոմ վառել, ծունկ չոքել, աղոթել խոչկա ու չկա. որ շամաչեն, սլարտքս էլ կբաշեն: Հիմի Հոռոմսիմի որդին էլ դրանցից է, էլի: Կարծում ես, մենակ դա է՞: Ու մենակ տղերքը չեն, Օսան. տղիկերն էլ են տղուկն:

— Ա՛յ, հիմիկվա աղջկերքի նամունն էլ այնտեղ դետինը գնեմ,— սրտանց վրա բերեց Հոռոմսիմը:— Դիպի դրանք չեն ջահելներին գծվեցնողը: Ի՞նչն էր իմ որդունը. առաջ ինչ նամաղուներ էլ որ աներ, էլի տան պատիվն էլ գիտեր, կնկա պատիվն էլ. իսկ իմ առաջ կհամարձակվե՞ր մի աշխորդ խոսք ասել: Իսկ հիմի՞, ինչ որ կապվել է այն աննամուտի հետ... Շատ անգամ

այնպես սրտի եմ գալի, Օսան ջան, որ ասում եմ դուրս անեմ տանից, էլ մոտ շթողնեմ. ջհաննամը— ուր ուզում է՞ կորչի. առանց այն էլ չկա ու չկա, թող իսկի շինի. գոնե այն մեղքուկրակ աղջիկը կհանգստանա: Մեկ էլ ասում եմ՝ չէ. մարդ մեջ գցեմ, ո՞վ գիտե, ջահել է, ինձնից չի քաշվում, գուցե ուրիշներին քաշվի, խելքի դա: Օսան ջան, մի որ տեսնես նրան, չես կարո՞ղ խրատի:

— Խրատի՞,— բացադանչեց Օսանը, և նրա գլուխն սկսեց ավելի շարժվել:— Ես ա՛յն լափն ածեմ գլխին, որ ասի թե հա՛: Ափսոս, որ ես այդ բաները վաղ չեմ իմացել: Հա՛յ գիտի հա՛, բաս իմ որդին ջահել չի եղել, էլի, որ այդ նամաղուները չի արել: Վույ, աստված ոչ անի. այն օրը սև մահ լիներ իմ գլխին:

— Օսան ջան, թե որ դու այդ բանը կանես, հենց իմանաս, թե մի գերի ես ազատել,— ասաց Հոռոմսիմը, և այս անգամ նրա կովարար ձայնը հնչում էր լացագին:— Դու էլ, Մանե ջան, այն... այն... լավ աղջկան ասա՝ ի՞նչ ես ուզում մեղանից, ինչի՞ ես մեր մեղքը վեր առնում: Մանե ջան, արբ չես իմանում. մի օր որ գաս տեսնես մեր հալը, լաց կլինես. աստված է վկա. քարն ի՞նչ է, քարն էլ լաց կլինի:

Արտասուքի կաթիլները մեկը մյուսի հետևից դուրս էին ցատում հարատև զրկանքներից ու վշտից կմախքացած այդ պառույ կնոջ աչքերից և արագորեն դուրսում նրա խորշումած այտերի վրայով, աղամանքների պես շողշողալով արևի ճառագայթների տակ:

Մանեն կանգնած էր լուռ ու անշարժ և նայում էր նրաի տամուկ աչքերով, շրթունքները պինդ սեղմած իրար, ըստ երևույթին զսպելով իրեն. որ ինքն ես լաց չլինի այդ խեղճ պառավի աղեկտուր խոսքերը լսելիս և առատ արտասուքները տեսնելիս:

— Շատ լավ,— ասաց նա հանկարծ.— ես կտեսնեմ նրան... անպատճառ կտեսնեմ:

Արևն ավելի ու ավելի տաքացնում էր օդն ախորժելի ջերմությամբ: Վերևը, եկեղեցու տանիքի վրա, նստած էին երկու աղավնի ուռած-փքված և զունդունում էին իրենց քնաբեր խուլ ձայնով: Եկեղեցու պատի հետևից, բակի մյուս կողմը, լսվում էին ժամավոր կանանց բարձրաձայն լսուսակցության և երբեմն ծիծաղի ձայները:

Վերջապես եկավ քահանան— նոր-նոր աղվամազը դուրս եկած մի նորընծա, մեջքին խիստ հույ տված փայլուն փարաջայով և

փափուկ կաստորի նոր զխարկով: Հետո եկավ տիրացուն— տեր-տերից շատ ավելի հասակով մի մարդ՝ խիստ մազակալած տղեւ գեմքով, արբեցողի պղտոր ու կարմիր աչքերով, ամառվա հնամաշ վերարկուով և տիրացուններից անբաժան հովանոցը ձեռքին: Եկեղեցուց փութկոտ քայլերով դուրս եկավ ժամկոչը «հասարակը» տալու: Դա գլուխն առաջ ընկած, կուրծքը ներս ընկած մի ժիր ծերունի էր ահագին սապատով և սև մահուդի այն աստիճան խունացած շուխայով, որ մեջքին՝ սապատի վրա, կարծես մամուռ էր բսել և արևից խանձվել: Փոքրիկ զանգակները— մեկը բարիտոն, մյուսը տենոր— հնչում էին շափաբերական շեշտերով՝ տամ-տիմ-տոմ, և նրանց ձայները զիլ ծկլթոցով կարծես պոկ էին գալիս ինչ-որ խեղդող մի բանից, ուրախական աղաղակով դուրս թռչում զանգակատան կաթուղիկեի նեղ կամարներից, բազմերանգ թելերի պես հյուսվում իրար հետ, սլանում ազատ օդի մեջ և շնչասպառ մարում արագորեն, կարծես, ողբալով. որ իրենց գոյությունն այդքան կարճատև է:

II

Հոռոմսիմի որդու և Հեղինե Սուլիկյանի միջև եղած կապը թեև վաղուց հայտնի էր Մանեին, բայց նա իբրև կրթված կին՝ իրեն միանգամայն հեռու էր պահում նրանց անձնական գործերին միջամտելուց և շոտանելուն էր տալիս նրանց ավելի քան մերձավոր հարաբերությունները: Նա շատ լավ ճանաչում էր թե Սեդրակ Նուսիրյանին և թե Հեղինե Սուլիկյանին, մանավանդ վերջինիս. զի-տեր, որ երկուսն էլ ազատ, անկախ հայացքների տեր անձեր են, ամեն տեսակ նախապաշարումներից հեռու և, ինչպես ասում էր Հեղինե Սուլիկյանը, «բուրժուական բարոյականությունը» ժխտող: Բայց երբեք չէր կարծում, որ նրանք, այդպիսի անձեր լինելով հանդերձ, զուրկ կլինեն խղճահարության ամենատարրական զգացումից անգամ և ընդունակ կլինեն զո՞հ բերելու իրենց հանցավոր կրքին մի ամբողջ անմեղ ընտանիք: Այս պատճառով Հոռոմսիմի պատմությունը այն աստիճան վրդովել էր նրա հոգին, որ նա վճռեց այդ օրն իսկ տեսնել ընկերուհուն և լրջորեն խոսել նրա հետ: Այդ դիտավորությամբ երեկոյան դե՞ դուրս եկավ տնից:

Հեղինե Սուլիկյանն ապրում էր երեք անձնակից բաղկացած վարձու մի բնակարանում, իր մեծ քրոջ՝ Սալոմեի հետ, որը խուլ ու համր պառաված մի օրիորդ էր մոտ քառասուն տարե-

կան, ականջների մեջ շարունակ բամբակ խրած: Հայր, մայր, եղբայր նա չուներ, ուներ միայն այդ մի հատիկ քույրը, որին սիրում էր ոչ այնքան նրա համար, որ իր քույրն էր, որքան նրա դժբախտության համար: Իսկ Սալոմեն, աշխարհային բոլոր վայելքները մոռացած, նույնիսկ արտաքին աշխարհից միանգամայն կտրված, հոգով-մարմնով նվիրված էր փոքրիկ քրոջը, որին սիրում էր առանձին մի քնքշանքով և նայում էր նրա վրա մոր պես: Թվում էր, թե նա ուրիշ ոչ մի հողացողություն չունի, բացի միայն այն լինում, ոչ մի բանի պակասություն չլզար, դժգոհության ոչ մի առիթ չունենար: Սալոմեի ամբողջ աշխարհայացքը պարփակված էր տան շորս պատերի մեջ: Տան գործերին նվիրված էր ֆանատիկոսի եռանդով և օրնիբուն դբաղված էր մաքրելով, լվանալով, եփելով, թեև ծառա ունեին. մնացած ժամանակը զբաղվում էր կամ իր հնամաշ շորերը կարկատելով, կամ գուլպա գործելով, կամ իր անթիվ ծաղկամաններով, որոնցով լիքն էին բոլոր լուսամուտները և պատշգամբը:

Այժմ էլ, երբ Մանեն դնաց նրանց տուն, Սալոմեն ինչ-որ բան էր շինում խոհանոցում. և Մանեն անցողակի տեսավ նրան՝ թեևրը քշտած և թաց գոգնոցով: Երևի իր այդ անկարգ դրուսյունից քաշվելով, Սալոմեն դուրս շեկավ հյուրի մոտ, բայց նրա փոխարեն սենյակից գնդակի պես դուրս նետվեց ինքը Հեղինեն— դեռևս շատ ջահել մի աղջիկ՝ ոսկե պենսնեով, մինչև ուսերը խուլած գանգուր մաղերով, առանց կորսեի, գիրուկ, կլորիկ, ցածրահասակ, տեղնուտեղը եռանդ, կրակ ու ծիծաղ. կարծես շարահճի մի տղա լիներ ալջկա շոր հագած:

— Մանե ջան, այս ո՞ր քամին է քշել քեզ իմ կողմը,— կանչեց նա, իր փափուկ կարճ մատներով առնելով նրա ձեռքերը:— Ի՞նչ լավ է, որ եկել ես. ես մեռա մենակությունից, թեև նոր եմ վերադարձել տուն և այնքան հոգնած եմ, որ քիչ էր մնում պառկեի քնելու: Արի մի պոռոտի անհնք:

Եվ նա բարձրացավ ոտների ծայրերի վրա, որ հասնի Մանեի շրթունքներին:

— Դե՛, շամփուր խո չե՛ս կուլ տվել, մի քիչ կոացիր, է՛, որ հասնեմ: Եղբորդ պես բարձրացել ես, կարծես թե ուղում ես... շուր քաղել:

Մանեն ծիծաղեց ակամա և խոնարհվեց Հեղինեի դեմքի վրա:

Ղեղինների այդ անկեղծ ուրախական ընդունելությունը մոռացնել տվեց նրան այն վրդովմունքը, որով եկել էր՝ կովելու ընկերուհու հետ:

Մանեի շրթունքները մի քանի անգամ պինդ համբուրելուց հետո, Ղեղինեն, մի ձեռքով բռնած նրա ձեռքից, մյուսով քթի վրա ուղղելով պենսեն, ներս տարավ նրան ծաղկամանների երկայն շարանի միջով, նստեցրեց բազմոցի վրա և ինքն էլ արջի գոթոթի պես թրմփալով, տեղավորվեց նրա կողքին:

— Երեկ եղբորդ էի հարցնում, թե ի՞նչ է պատահել քեզ, հիվանդ խո չե՞ս, որ չես գալիս ինձ մոտ:

— Եղբո՞րս,— զարմացավ Մանեն:

— Հա՛, վահանին:

— Մի՞թե նա այստեղ է:

Ղեղինեն սկզբում ինքը զարմացավ Մանեի այդ հարցի վրա, հետո հանկարծ բարձրաձայն ծիծաղեց: Ծիծաղելիս նրա փափրիկ այտերի և լիքը կզակի վրա մատնահարներ էին գոյանում:

— Այ քեզ բա՛ն... Մի՞թե նա դեռ չի եկել քեզ մոտ:

— Ձէ: Ես մինչև անգամ չգիտեի, թե այստեղ է:

— Ի՞նչ ես ասում,— բացագանչեց Ղեղինեն, և նրա ծիծաղը սաստկացավ:— Իսկ նա ասում էր, թե բոլորովին ողջ և առողջ ես, թե արդեն սկսել ես գատկվա համար պասքանների պատրաստությունների տեսնել, թե ինձ համար ինչ-որ մի սյուրպրիզ ես պատրաստում... մի խոսքով՝ խոսում էր այնպես, որ կարծես թե հենց նոր քեզ մոտ էր եղել: Ծվբոլորովին լրջորեն, գիտե՞ս: Հա՛, հա՛, հա՛... Ի՞նչ մաղալու մարդ է: Չսփազանց հավանում եմ նրա բնավորությունը: Սուտ կխոսի հենց միայն նրա՛ համար, որ սուտ խոսած լինի և զվարճանա, թե ինչպես դիմացինը ճշմարտության տեղ է ընդունում իր սուտը: Դուրս է գալիս մի տեսակ «գեղարվեստը գեղարվեստի համար»: Ա՛յ, եթե դու ունենայիր նրա բնավորության գեթ մի հազարերորդ մասը, այսինքն՝ կյանքի և մուրդկանց վրա նայեիր նրա պես հեզնորեն, այդպես... չէիր լզարիլ, թեև խորհուրդ էլ չէի տալ, որ նրա պես շողանայիր: Սոսկալի բան է դառել, որ տեսնես: Առաջը կանգնած՝ ուղղակի թզուկ էի երևում ինքս իմ աչքում, թեև ես էլ մսի մի գունդ եմ: Իսկ բարձրությունը... Միրտս ասում էր՝ թռչեմ նստեմ ուսին լավ տեսնելու համար— մա՞րդ է, թե մի այլ արարած ածրահանների ցեղից: Ա՛խ, ինչպե՞ս կուզեի, որ նա իմ եղբայրը լիներ: Նրա հայացքից, հետո

խոսակցության տոնից այնպիսի մի բան ես զգում, որ կարծես թե խողտում եմ կռներիդ տակ. համ ախորժելի է, համ անախորժ, համ ծիծաղում ես, համ զայրանում, բայց ընդհանրապես գծի պես ուրախ ես զգում քեզ: Որ նրա մարմնի ահագնությունից չվախենամ, անպատճառ կսիրահարվեմ, արևս վկա: Խտտած ժամանակ մի քիչ որ պինդ հուպ տա, ճխիլ-մխիլս կհանի: Նրա համար կատվի խաղ կլինի, ինձ համար մկան մահ:

Եվ, շատ սրամիտ համարելով իր այդ համեմատությունը, Ղեղինեն շարունակեց ծիծաղել, բայց Մանեն չժպտաց անգամ: Առիթը շատ հարմար էր, որ Մանեն խոսք բանար իր այցելության նպատակի մասին, և Ղեղինեի վերջին խոսքերն այն աստիճան ցինիկական թվացին նրան, որ քիչ մնաց ընկերուհու երեսովը շարտնը՝ «մեկը բավական չէ՞, որ երկրորդն էլ ես ուզում ունենալ». բայց զսպեց իրեն և ասաց.

— Սպասիր, մեկ գա ինձ մոտ. այնպե՛ս կովեմ որ...

— Իսկ ես: որ քո տեղը լինեմ, վրա կընկնեմ և այնքան կըսաչաչեմ, որ նրեսի կաշին կպոկեմ: Ես եղբայր չունիմ և չեմ ունեցել, բայց որ ունենամ, զգում եմ, որ գծի պես կսիրեմ:

Ղեղինեն վեր կացավ, մի պապիրոս առավ սեղանի վրա դրած թղթի արկղիկից, վառեց և նորից նստեց Մանեի մոտ:

— Ուրի՞շ, ասա, է՛, ինչպե՞ս ես: Այսօր... Սպասիր, այս ի՞նչ ես քսել վզիդ: Երեսդ մի քիչ այն կողմն արա: Ա՛խ, երա՛կդ է: Իսկ ես կարծեցի թանաք ես քսել: Դե՛, մի՞թե կարելի է այդքան լզարել: Մարդդ դեռ չի՞ վերադարձել հանքերից:

— Ոչ:

— Գիտե՞ս, այսօր հիվանդանոցի լուսամտից տեսա քեզ սկեսուրիդ հետ: Ասացի՛ փա՛ռք քեզ, աստված, ահա՛ մի օր, հրք իմ սիրուն թռչնիկը դուրս է թռել վանդակից դարնան հրաշալի օդում ճախրելու: Բայց մի բան հարցնեմ. ի՞նչ հաճույք ես զգում, որ առանց պառավի՛ տանից դուրս չես գալիս: Վախենո՞ւմ ես, ի՞նչ է, որ... Բաղամյանը հանկարծ բռնի ու փախցնի...

Մանեն հոնքերը կիտեց և հայացքը ձգեց ծնկներին:

— Դու, երևի, մեղ տեսել ես այն ժամանակ, երբ մենք ժամ էինք գնում կամ ժամից գալիս,— ասաց նա բավական սառն կերպով:

— Ժամ... ի՞նչ ես ասում: Ծաշին էր, որ ձեզ տեսա:

— Այո, մեծ պասին ճաշին էլ եմ ժամ ասում:

Հեղինեն հանկարծ իր փափլիկ ձևերը խփեց ավելի ևս փափլիկ թշին:

— Ա՛խ, ճիշտ որ... հիմա խո մե՛ծ պաս է: Հիշո՞ւմ ես, մեծ պասին որ մեզ, աշակերտուհիներիս, ժամ էին տանում հաղորդելու: Տերտերը պպզում էր սյունի տակ, իսկ մեզ թխական հավի պես հավաքում էր իր շուրջը և կրկնել տալիս «Մեղայի» խոսքերը. «որկրամոլությամբ և մասամբ նորին, ողջահոխությամբ և մասամբ նորին, գիճությամբ և մասամբ նորին, ոտնահարությամբ և մասամբ նորին...»: Հիշո՞ւմ ես, որ ես փոթկոցս չէի կարողանում պահել, իսկ դու կմշտում էիր կուռս թե՛ սուս կաց: Դու մինչև այժմ էլ մնացել ես նույնը, իսկ ես... Ա՛յ, ինչ է նշանակում մեծանալ և աստծու ճանապարհից հեռանալ: Բավական չէ, որ այլևս չեմ ապաշխարհում, այլև մոռացել եմ ապաշխարության օրերը: Վա՛յ, հազար վա՛յ իմ հոգուն. Սաղայելը կպրի կարասը կկոխի ու կհանի: Այն ժամանակ հազար «վա՛յ, նանի ջան» կանչի, ո՞վ է օգնողը: Երանի քեզ, որ ժամ էլ ես գնում, պաս էլ ես սահում, հաղորդվում էլ ես: Քեզ համար պատրաստ է Աբրահամի գոգը, իսկ ինձ համար սանդղարամետր: «Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, զի անթիվ են հանցանք իմ, աններելի են մեղք իմ և... և... և...»: Գե՛, միտս գցիր է՛, տեսնում ես մոռացել եմ:

Եվ Հեղինեն շարաճճի կերպով խփեց Մաննի կողքը:

Մաննեն խիստ սառնորեն վեր կացավ նրա մոտից և հեռացավ դեպի լուսամուտը: որի բաց փեղկի ապակիները բոցավառվում էին մայր մտնող արևի հրավառ ճաճանչներից: Նա զգում էր, որ ընկերուհու մասամբ անհոգ, մասամբ հեղինական, մասամբ ցինիկական և ընդհանրապես բավական անձնապաստան տոնը հետրդհետե գրգռում է իրեն այն աստիճան. որ նրա սանձարձակ-ծաղրական լեզուն նողկանքի պես մի բան է ազդում իրեն:

Հեղինեն նայեց նրա հետևից: պապիրոսի ծուխը հանեց քթածակերից և ուրախ քրքաց: Նրա ծիծաղի մեջ լսվում էին անխորժ սուր ծկլթոցներ, չձյութված սոնու ծվոցի պես. և ծիծաղելիս նա բարձրացնում էր դեմքը, կարծես կամենալով պենսեն ամուր պահել քթի վրա, որ վայր չընկնի ծիծաղի պատճառած ցնցումներից:

— Զարմանալի է, ինչո՞ւ ես նեղանում,— բացազանչեց նա.— մի՞թե ճիշտ չէ, որ դու արդար ես, իսկ ես մեղավոր, որ դու դրախտը կգնաս. իսկ ես դժոխքը:

Մաննեն կամաց դարձավ և շատ լրջորեն նայեց ընկերուհու պենսենին, որի հետևից չէին երևում նրա աչքերը, որովհետև պենսենի պարզ ապակիները պլպլում էին լուսամուտի ապակիներից անդրադարձող արևի պայծառ լույսերի տակ:

— Ես զարմանում եմ քեզ վրա, էլեն,— ասաց նա:— Դու կրթված աղջիկ ես, նույնիսկ բարձր ուսում ես ստացել. մի՞թե այնքան չես հասկանում, որ կան բաներ, որոնց եթե չես հավատում, գեթ պիտի գիտենաս հարգել և, համենայն դեպս, շժաղերել:

— Այսի՞նքն:

— Մի՞թե կարելի է ծաղրել մի բան, որ միլիոնավոր մարդկանց հոգեկան միակ ամենաբարձր մխիթարությունն է կազմում...

— Կրոնական զգացումը՝ ուզում ես ասել:

— Այո՛, կրոնական զգացումը,— շեշտեց Մաննեն:— Այդպե՛ս են անում Եվրոպայում, ուր գնացել ման ես եկել դու:

Հեղինեն պապիրոսն արագորեն դրեց մոխրամանի վրա և վեր կացավ: Մաննեի խոսակցության լուրջ տոնը, ըստ երևույթին, ազդեց նրան, և նա խնքը լուրջ դեմք առավ:

— Դու ի՞նչ գաղափար ունիս Եվրոպայի մասին,— ասաց նա:— Չլինի՞ կարծում ես այնտեղ մղղսիներ չկան: Սխալվում ես, սիրելիս: Իսկական մղղսի ուզում ես, արի տանեմ քեզ Եվրոպա: Թե չէ մերսնք ի՞նչ են.— անամոթ կեղծավորներ և անհավատներ: Գլաղստոնի պես մի ազատամիտ մարդու գրասեղանի վրա հրեն. ասում են, հոմ-ռուլի կողքին աղոթագիրք է դրված միշտ: Իսկ Տոլստոյի գրվածքները խո ինքզ էլ ես կարդում. մի տող կգրի՞, որ մեջը աստված չլինի:

— Եվ ի՞նչ է ապացուցանում այդ,— հարցրեց Մաննեն:

— Այս անչ է ապացուցանում, իմ սիրունիկ տիպին, որ Երուսաղեմում էլ են շներ հաշում: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ դու ինձանից հարգանք ես պահանջում դեպի կրոնական զգացումը, ես մի օրինակ կպատմեմ քեզ իմ պրակտիկից: Մի անգամ ինձ կանչում են մի ծննդաբեր կնոջ մոտ՝ տգետ տատամոր փշացրածն ուղղելու համար: Մի խեղճ ու կրակ արհեստավոր կին էր: Գնում եմ և ի՞նչ տեսնում. ուշաթափ ծննդաբերի գլխին տղամարդի ահադին մի փափախ և բարձի տակ սոխ շարած մի շամփուր, իսկ բուխարու վրա մի դյուծիկ վառած մոմ: Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչն էր թելադրում այս ծիծաղելի բաներն անելու:

— Պարզ նախապաշարումը և սնահավատությունը:

— Եվ ոչ կրոնական զգացումը, որ մայրն է բոլոր նախապաշարումների և սնահավատությունների: Չէ՞ որ կրոնը,— ո՞րն ուզում ես վերցրու,— ինքնին արդեն հսկայական մի նախապաշարում և սնահավատություն է: Եվ ո՞ւր էր, թե նա բավականա՛նար միայն պառավական միամիտ և անվնաս նախապաշարումներով: Մինչդեռ մենք գիտենք, որ նա անհաշիվ աղետներ է բերել մարդկության զխիսին: Խո գիտես ինչ բան է կրոնական մոլեռանդությունը. մարդիկ դուրս են գալիս հոգեկան նորմալ գրությունից, խելագարվում են, գազանանում և կամ իրենց են շարձարում ու մորթում, կամ ուրիշ իրենց նման արարածներին: Ոչ մի համաճարակ հիվանդություն. ոչ խոլերան, ոչ ժանտախտը և ոչ նույնիսկ ամենամեծ պատերազմներն այնքան զոհեր չեն տարել, որքան տարել և տանում է նույնիսկ մեր ժամանակում կրոնական մոլեռանդության համաճարակը: Հիշիր քրիստոնեության առաջին դարերը, ինկվիզիցիան, հիշիր իսլամականության կատաղի բռնկումները, կամ թեկուզ հենց բուդդայականությունը, որը թեև ուրիշի մի մաղին անգամ չի դիպչում, չի գործում քրիստոնեության և մահմեդականության պես հրով ու սրով, բայց դրա փոխարեն ուտում է ինքն իրեն, կամաց-կամաց ծծում, մաշում և մահացնում իր իսկ օբյեկտին: Դեռևս ոչ մի կրոն աշխարհիս երեսին ոչինչ չի վերածնել, ոչ մի բանի կյանք ու կենդանություն չի սվել, այլ միայն կործանել է, կործանել է շարունակ և շարունակ մահ ու ավեր է տարածել իր շուրջը՝ ամենակույ վիշապի պես...

Մանեն նորից դարձել էր դեպի լուսամուտը և նայում էր դուրս: Նրա առջև բացված էր ամբողջ արևմուտքը և քաղաքի մի մասը սարալանջին՝ իրար վրա կուտակված տներով, որոնց բազմերանդ տանիքները կարծես թե դարսված էին իրար վրա ձկան թեփի պես: Արևմուտքում, լեռան քամակին, մի ամբողջ ֆեյերվերկ էր վառված անշարժ ու հուրհրատին. նոր մայր մտած արևը հուժկու թափով դուրս էր շարտել լեռան հետևից իր բոցավառ ճաճանչները հսկայական հովհարի պես. և այդ ճաճանչները անգամանդա երկայն ասեղների նման ցցվել էին երկնքի վրա անշարժ կանգնած նոսր ամպերի մեջ: Լեռը հսկայական մի ստվեր էր ձգել իր լանջին կուտակված տների վրա և խաղաղ, հետզհետե զովացող օդը կարծես թե լցված էր ոսկու փոշով:

Մանեն մտալլ հայացքով նայում էր իր առջև բացված այդ

հրաշալի տեսարանին, սրտի մեջ զգալով ինչ-որ անորակելի հույզեր ու կրքեր, և հետևից լսում էր Հեղինեի ձայնը, որը ճորնչում էր ծղրիդի պես ջղերը քայքայելու շափ երկար, հանդուգն ու համառ: Նա զգում էր, որ ընկերուհու ասածների մեջ ճշմարտություններ շատ կան, բայց և, միևնույն ժամանակ, մի անորոշ բան նրա հոգու խորքում բողբոջում և չէր ուզում հաշտվել այդ ճշմարտությունների հետ:

Հանկարծ նա ցնցվեց իրանի վրա զգացած ինչ-որ անախորժ մի բանի շփումից,— կարծես մեջքին օձ էր ուղում փաթաթվի,— և միևնույն ժամանակ ականջի մոտ լսեց Հեղինեի հեզնական ձայնը.

— Ծձմարիտ չե՞մ ասում արդյոք, իմ սիրուն տիկին:

— Զգիտեմ,— կամաց արտասանեց Մանեն և, արագորեն ազատելով իրանը նրա անախորժ գրկախառնությունից, սկսեց անցուդարձ անել սենյակում ջղային քայլերով:

— Զգիտե՛ս... ինչպե՛ս չգիտես,— բացազանչեց Հեղինեն:— Գիտե՛ս, բայց հին մտքերդ շարունակում են թշն՛լ քեզ իրենց հին ճանապարհով: Ես քեզ շատ լավ եմ հասկանում. քո մեջ կատարվում է հնի և նորի կոխիվը: Բայց եթե չես ուզում այդ կովի զոհը դառնալ, պետք է միանգամից անցնես այդ երկու հակառակ և մեկը մյուսին ոչնչացնող տարրերից ամենազորավորի կողմը, որը նորն է, իհարկե: Այլապես կոմպրոմիսները չեն օգնի: Այսինքն՝ այդ բանն այժմ շատ դժվար է քեզ համար, որովհետև մի անգամ արդեն այնպիսի մի հիմարություն ես արել, որ...

Մանեն կանգ առավ ակամա և զարմացած նայեց ընկերուհու աչքերին:

— Ի՞նչ հիմարություն:

— Որ ամուսնացել ես: Ի՞նչ բան է ամուսնությունը կնոջ համար,— անխորտակելի մի շղթա, որ պինդ կապում է նրա ոչ թե միայն ձեռքն ու ոտքը, այլև սիրտը, հոգին, ուղեղը— ամեն բան: Ի՞նչ բան է ամուսնացած կինը.— ստրուկ, փալաս, տան դարդ, տղամարդու հեշտասիրության առարկան, նրա անկողնի ընկերը միայն, և ուրիշ ոչինչ, ոչինչ, ոչինչ...

— Դու զգվելի գաղափար ունիս ամուսնության մասին,— նկատեց Մանեն նողկանքով:

— Ոչ, սիրելիս, ես ճիշտ այն գաղափարն ունիմ ամուսնության մասին, ինչ գաղափար որ նա պարունակում է իր մեջ: Մնա-

ցածը կամ կեղծիք է, կամ անհասկացողություն, կամ ինքնախաբեություն:

— Ուրեմն ամուսնությունը դու... անբարոյականություն է և համարում:

— Ես ավելի զորավոր բառով կարտահայտեմ այդ: Ամուսնությունն ես պոռնկություն եմ համարում...

— Էլի՞ն...

— Այո՛, պոռնկություն... սրբազործված պոռնկություն, որով ամուսնությունն ավելի ևս զղվելի պիտի լինի հասկացողի համար,— բացազանչեց Հեղինեն և, ինչպես երևում էր նրա վառվող աչքերից, ամենևին կատակ չէր անում:— Ամուսնությունը՝ պոռնկություն չի լինիլ անձն ժամանակ միայն, երբ կինը մարդկային իրավունքների տեսակետից համահավասար աստիճանի վրա կլինի կանգնած տղամարդու հետ՝ կյանքի բոլոր ասպարեզներում, և երբ կինը ծախու առարկա չի լինի, այլ տղամարդու պես ազատ ընտրող: Ցույց տուր ինձ խնդրեմ, մի կին, մի հատիկ կին, որ ամուսնության գործում ազատ ընտրող լինի հանդիսացած:

— Եթե խոսքդ իմ մասին է, կարող եմ հավատացնել քեզ, որ «այո» ասելիս ոչ ոք չի բռնաբարել իմ կամքը:

Հեղինեն քրքջաց իր ձայնի անախորժ ծկլթոցներով:

— Եվ դու, այ՛ միամիտ, կարծում ես, թե կարող էիր ասել «ոչ»,— բացազանչեց նա:— «Ոչ» չէիր կարող ասել, որովհետև նախ՝ այդ բառը վաղուց ջնջված է կնոջ բառարանի միջից և երկրորդ՝ եթե «ոչ» ասեիր, այդ միևնույնը կլիներ, թե ինքդ քեզ սովամահի դատապարտելիր: Մի՞թե այնքան չես հասկանում, որ սոցիալական այժմյան պայմաններում կինն ամուսնանում է նրա համար միայն, որ ինքն իրեն կերակրել չի կարող, որովհետև նրան չեն սովորեցրել և թույլ չեն տալիս իր հալալ քրտինքով հաց ճարելու: Աստի բոլոր, այնպես կոչված, օրինավոր ընտանիքների աղջիկները ստիպված են ամուսնանալ, այսինքն՝ ճարել մի տղամարդ, որ պահե իրենց, այլապես նրանց կմնար կամ կուսանոց մտնել, կամ անառականոց: Բայց որովհետև կուսանոցի դռներն ավելի նեղ են, ուստի եզրակացությունը պարզ է... Ահավասիկ, սիրելիս, այդ է եղել բուն պատճառը, որ դու ասել ես «այո» և ոչ թե այն, թե ոչ ոք չի բռնաբարել քո կամքը: Կամքի բռնաբարումն այն ձևով, ինչ ձևով որ հնումն էր կատարվում, մեր ժամանակում չկա, իհարկե, նույնիսկ գյուղերում, բայց դեռ փոխարեն

կա այժմ այդ գերերջանիկ հնության հետևանքը, որ ավելի սարսափելի է: Այդ հետևանքը հոգու և մտքի մասամբ բռնի և մասամբ կամավոր այն շղթայումն է, որի մեջ կաշկանդված՝ կինը չի հասկանում իր դրությունը կամ, եթե հասկանում էլ է, չի իմանում ինչ անի, ինչպես դուրս գա այդ դրությունից, և կամա-ակամա մնում է միշտ նույն կամավորի, նույն ճնշված, նույն բռնաբարված ողորմելի ստրուկը տղամարդու, իր ախրոջ ձեռքին:

— Բայց խո դու դեմ չե՞ս ամուսնությանը,— հարցրեց Մանեն զարմացած ոչ այնքան նրա խոսքերի, որքան այն լրջության վրա, որով պաշտպանում էր նա իր մտքերը:

— Ես դեմ եմ միայն ամուսնության այժմյան հարեմական կարգերին, որոնց մեջ կինը նկատվում է ոչ ավելի, քան ծախու առարած, առանց որևէ իրավունքի, բայց մեկի ստրուկն ու հարճը լինելու անպայման պարտականությունը: Սա այնպիսի անբարոյականություն է, բարքերի այնպիսի այլասեռումն, որ այժմյան ամուսնության դեմ սովորական պոռնկությունը, հավատացնում եմ քեզ, շատ օրինավոր, շատ ազնիվ բան է հանդիսանում: Սովորական պոռնիկ կինը ծախում է իր մարմինը և փոխարենը փող է ստանում փորը կշտացնելու համար. բայց նա ազատ է, նա անկախ է, ոչ մի պարտավորություն չի կաշկանդում նրան, նա վայելում է անհատի բոլոր իրավունքները և, երբ կամենա, կարող է վճռել իրեն գնողին: Իսկ ամուսնացող բարոյական կինը, իրեն ծախելով հանդերձ, ինքն է փող տալիս իրեն գնողին և դեռ խաշ ու ավետարանով էլ պարտավորվում է ցմահ հնազանդ լինելու նրան, այսինքն՝ նրա ստրուկը լինելու: Վերցնենք օրինակ քեզ...

— Էլի՞ն, այդ ինչն էր ես ասում,— շշնջաց Մանեն այս անգամ պարզորեն ապշած նրա հանդգնության վրա:— Ես խո նրա համար չե՞մ եկել քեզ մոտ, որ վիրավորես ինձ...

— Այ, ես այդպես էլ գիտեի,— բացազանչեց Հեղինեն ծիծաղելով:— Բուրժուական մորալն արդեն խոսեց քո մեջ: Բայց անհոգ կաց, սիրելիս. ես ամենևին միտք չունիմ քեզ վիրավորելու: Ես միայն ուզում եմ օգնել քեզ՝ դուրս գալու կախարդական այն դրությունից, որի մեջ գտնվում ես դու Բաղամյանի...

— Խնդրում եմ, այդ մասին ո՛չ մի խոսք,— խստորեն ընդհատեց նրան Մանեն գունատվելով:

Հեղինեն նորից ծիծաղեց:

— Մի՛ վախենալ. այդ մասին չեմ խոսելու, որովհետև դի-

տեմ, որ ինձ չես վստահանում, շնայելով որ ես քեզ անկեղծ սիրում եմ: է՛հ, ի՞նչ արած: Այդ ավելի վատ քեզ համար,— դառնորեն և մի քիչ վիրավորված՝ ավելացրեց Հեղինեն:

Մանեն նորից մոտեցավ լուսամուտին:

Արևն այժմ խորն էր մտել սարի հետևը և արագորեն հանգցրնում էր իր բոցավառ ճաճանչները: Հորիզոնի բազմերանգ գույները քանի հեռանում էին արևմուտքից, այնքան ավելի խունանում և աննկատելի կերպով միանում էին երկնքի լեղակադույն կապուտակի հետ: Հորիզոնից դեպի վեր, դեպի երկնակամարի խորքն էին լողում սպիտակ ամպի նուրբ բուլաներ— կարծես դաշտի մեջ արածելով հանգիստ դեպի իր գիշերային օթևանն էր գնում գառների ցրված մի հոտ:

Հեղինեն նստեց բաղմոցի վրա, ոտը ոտի վրա դրեց և շարունակեց.

— Քո վարմունքով դու միայն հաստատում ես, որ իմ ասածը ճշմարիտ է, այսինքն, որ քո հոգին ու միտքը շղթայված են և շղթայված անձն աստիճան, որ չես ուզում թույլ տալ ոչ մի ազատ կրիտիկա: Եթե հոգիդ ու միտքդ շղթայված չլինեին, այդպես չէիր տանջիլ ինքդ քեզ, չէիր աշխատիլ սպանել քո մեջ ազատ սիրո զգացումը, այդ բանը հանցանք համարելով: Հիշո՞ւմ ես, մի անգամ ասացիր ինձ, թե ամուսնացած կինը իրավունք չունի սիրելու ուրիշ տղամարդու: Եվրոպացի կինը կծիծաղեր,— եթե ավելին չասեմ,— քո ասիական կլասիկ այդ խոսքերի վրա: Դրանից ավելի զորավոր ապացույց չէիր կարող տալ, որ հոգիդ ու միտքդ շղթայված են ստրկական կյանքի և բուրժուական մորալի մի որոշուով՝ ուզո՞ւմ ես ասեմ— կրոնական սնանավատության մեջ, որից դուրս ամեն ինչ և ամենից ավելի ազատ սերը սոսկալի մի հանցանք, մահացու մի մեղք է թվում քեզ: Ի՞նչ հանցանք, սիրելիս, ի՞նչ մեղք: Ո՞վ է գրել այդ հանցանքի, այդ մեղքի կրիտիկումը: Մննդաբեր կնոջ գլխին տղամարդու փափախ և բարձի տակ սոխաշար շամփուր դնող մեր պառավները: Ախր մեկ մտածիր, հոգիս. չէ՞ որ դրանք, այդ պառավները, առսակավն ամոթալի ավտորիտետներ են քեզ պես կրթված, ինտելիգենտ մի կնոջ համար: Մի քիչ կոչում արա քո առողջ դատողությանը, այն կրթությանը, որ ստացել ես, այն գրքերին, որ կարդում ես,— և կտեսնես. որ պառավական այդ ցնդաբանությունները մի ժանգոտ գրողի արժեք անգամ չունին և ընդունակ են միայն հոգեկան ապարդյուն տանջանքների պատճա-

ռելու: Չե՞մ տեսնում, ինչ է, որքան փոխել, մաշել և ջղային են դարձրել քեզ այդ հիմար տանջանքները: Ոչինչ ինձ վրա այնքան ծանր տպավորություն չի գործում, որքան անձն, երբ ասանում եմ, որ եղևերն իրենք են իրենց ոտով գնում և վղները լծան տակ կոխում: Այդպիսի տպավորություն ես գործում դու ինձ վրա: Հավատա, սիրելիս, որ մարդ բնության ձայնից ավելի լավ ղեկավար չի կարող ճարել իր համար: Իսկ բնությունն ամենից առաջ սիրում է ազատություն, ազատություն ամեն բանի մեջ: Եվ բնության ձայնն է միայն, որ ընդունակ է ցույց տալու ուղիղ ճանապարհը տարակուսանքների մեջ շփոթովելու համար, միայն թե մարդ ականջ ունենա լսելու, հոգի ունենա ըմբռնելու և խելք ունենա հասկանալու: Բնության ձայնով եմ ես առաջնորդվել միշտ, և տես՝ ինձնից էլ աղատ, անկախ, կենսուբախ և անհոգ արբարած...

— Բնության ձայնը,— շնչաց Մանեն, կարծես ինքն իրեն, մտառու հայացքը հեռու հորիզոնին հառած:— Դրանով խո անասուններն էլ են առաջնորդվում: Իայց մենք, որ մարդ ենք, աստծու պատկերը կրող էակ, բանական, իմացական արարած, հապա ինչո՞ւ է մեզ տրված ամենաբարձր այս շնորհը— այս բանականությունը, այս իմացականությունը: Ինչո՞ւ համար մեր գլխի մեջ գործում է այս ուղեղը, մեր կրծքի մեջ բարախում այս սիրտը, երբ մենք էլ, անասունների պես, պիտի ման գանք շորս ոտի վրա և կույր, կուպիտ, ստոր բնագոյից զատ ուրիշ ավելի բարձր, ավելի վեհ, ավելի նվիրական ու կարող ձայնի ղեկավարությունն չպիտի ճանաչենք: Օ՛, ուրեմն քանդենք այս տները, մարենք մեր օջախները, դաճընկեց անենք հանճարներին, կործանենք նրանց ստեղծած տաճարները, հալածենք, ոչնչացնենք ամեն բան, ինչ-որ բարձր է անասնականությունից, ինչ որ վեհ է և սուրբ, ինչ որ աստվածային էինք է կրում իր վրա: Ուրեմն մոռանանք, մոռանանք իսպառ, որ աշխարհիս երեսին դա եղել է մեկը, որ իր սեփական արյունով հանել է մարդկությունն անասնականությունից, փրկել է նրան հեթանոսության կապաքներից, բարձրացրել է նրան մինչև երկնքի աստղերը, և նորից իջնենք դեպի ցած, դեպի մեր նախնական վիճակը, գնանք ախոռների մեջ դարման ուտենք, դաշտերի մեջ խոտ արածենք, թավալ գլոր դանք ցեխի մեջ և քաղցած ժամանակ հոշոտենք իրար, որովհետև այս է պահանջում բնության ձայնը... Ա՛յս ես պահանջում, հա՞, ա՛յս է քո պահանջածը,— բացադանչեց Մանեն, հանկարծ ամբողջ մարմնով դառ-

այդ ցածությունները: Եվ որտեղի՞ց պիտի իմանայի. ինքը խո չէ՞ր պատմելու թե չէ, որ իմանայի... Չես կարող երեւակայել, թե որքա՛ն զզվում եմ այժմ նրանից, որովհետեւ չգիտես, ախր, թե որքա՛ն աներես մարդ է, որքա՛ն հանդուգն, որքա՛ն լիբր: Այստեղս է հասցրել, ա՛յ (Հեղինեն աջ ձեռքի ցուցամատը կոխեց իր չազ կզակի տակ): Տիզ, կատարյալ տիզ, կպել, պոկ շի գալիս: Իսկ դու, ո՛վ գիտե, ինձ ես մեղադրում: Շատ անգամ ուղղակի դուրս եմ անում, բայց նա, երեսը շան կաշի շինած, էլի շարունակում է թրև գալ հետևիցս, թե ինչ է՝ մի անգամ գլուխս քարովն եմ տվել... Ա՛խ, այս հիշողությունն ուղղակի գծվեցնում է ինձ: Որքա՛ն անփորձ, որքա՛ն հիմար եմ եղել առաջ... Տե՛ս, տես, ա՛յ, նա գալիս է: Որ ասո՞ւմ եմ: Որ ասո՞ւմ եմ,— կրկնեց Հեղինեն, կարծես ֆիզիկական մի սուր ցավից աղաղակելով:

Մանեն լուսամուտից նայեց դեպի փողոց և տեսավ նասիբյանին՝ փոքրիկ, արագ քայլերով դեպի Հեղինեի բնակած տան դուռը դիմելիս: Հետո բնազդամբ նայեց ընկերուհուն և գրեթե վախեցավ— ա՛յն աստիճան փոխված տեսավ Հեղինեի դեմքը:

— Ես կգնամ,— ասաց նա անհանգստացած:

Հեղինեն արագորեն բռնեց նրա ձեռքից:

— Ո՛ւր... Չէ՛, սպասիր: Գու պետք է մնաս և Եւսենս քո աչքով, որ ես երես չեմ տալիս նրան: Ես հիմա՛ եմ հասկանում, որ դու ինձ վրա այդ աստիճան զայրացած ես այդ սրիկայի պատճառով: Քո բարեկամությունն այնքան թանկ է ինձ համար, որ ո՛չ մի պայմանով չէի կամենալ, որ դու որևէ կասկած տանեիր ինձ վրա: Խնդրում եմ մնա:

— Ոչ, աստված է վկա, լավ կլինի, որ...

— Միևնույն է, չեմ թողնիլ,— ընդհատեց նրան Հեղինեն այնպիսի համառությամբ, որ Մանեն ավելորդ համարեց պնդել իր հեռանալու վրա:— Ինչքան վատ գաղափար ուզում ես՝ կարող ես ունենալ իմ մասին, բայց որ կարծում ես, թե այդ սրիկայի արարքների մեջ իմ մատը խառն է, այդ շատ ծանր է ինձ համար:

Խիստ հուզված, նա պենսեն պոկեց թիկից, թաշկինակով սրբեց ապակիները և նորից դրեց թիկն: Նա բռնորոշին կերպարանափոխվել էր. սովորական շարսճճի, կենսուրախ աբտահայտության հետքն անգամ չէր մնացել նրա դեմքին, և այդ կլորիկ ու փափրիկ դեմքի վրա մսերը նկատելի կերպով ցնցվում էին չղածղաբար: Նա գունատվել էր և փոքրիկ, կարծես մանկական,

բերանի կաս-կարմիր շրթունքները կրծում էր փղոսկրի պես պըլ-պըղղ, պստիկ ու պինդ ատամներով, իսկ ձեռքերը հետևը տարած՝ մասլի մատները բաց ու խուփ էր անում սարորինակ կերպով. կարծես պատրաստվում էր կատվի պես հարձակվելու նասիբյանի վրա, հենց որ նա մտներ:

III

Ներս մտավ նասիբյանը— խորշումած փոքրիկ դեմքով, երկարաթև սպիտակ փողկապով, խիստ նիհար, ըստ երևույթին թոքախտավոր, ցածլիկ, մոտ երեսուն տարեկան մի երիտասարդ, որի մեջ, սակայն, երիտասարդական ոչինչ չկար, բացի շղային արագ քայլվածքից և խիստ սև ու խոշոր աչքերից, որոնք լի էին խիղախ համարձակությամբ և ինչ-որ անզուսպ կրակով: Նրա մի հոնքը, աչքը, վերև էր թռել, կարծես ալշել էր ինչ-որ բանի վրա, և այդ կողմից նրա կրտսերեն ավելի երիտասարդական էր, ավելի գրավիչ ու սիրուն, քան ձախ կողմինը, որի վրա, հոնքի ու աչքի տակ, խորշումներն ավելի շատ էին, ավելի պառավակա՛ն և ավելի մռայլ ու գաղտնապա՛ն:

Մտնելուն պես նա ուզում էր մոտենալ Մանեին, որ բարևի նրան, բայց տեսնելով Հեղինեի բռնած տարօրինակ դիրքը, կանգ առավ զարմացած, որի ժամանակ նրա ձախ ունքն էլ վերև թռավ:

— Ինչո՞ւ ես եկել,— հարցրեց Հեղինեն, պենսենի պարզ ապակիների միջից փայլեցնելով նրա վրա ցասմանից աչքերը:

Նասիբյանը սկզբում կարծես թե շփոթվեց ոչ այնքան այդ հարցից, որ Հեղինեն տվեց իրեն երրորդ մի անձի ներկայությունը, որքան այն տարօրինակ փայլից, որ տեսավ նրա աչքերի մեջ, և վերին առափճանի լարված-թշնամակա՛ն այն տոնից, որով նա տվեց իրեն այդ հարցը:

— Ինչպե՞ս թե ինչու եմ եկել.— շնչաց նա մեքենայաբար:

— Հա, ինչո՞ւ ես եկել, հարցնում եմ քեզ,— կրկնեց Հեղինեն, ձայնը բարձրացնելով, մի քայլ առաջ դրեց:

Նասիբյանը տաբալուսանքով նայեց Մանեին, կարծես հարցնում էր՝ «Ի՞նչ է պատահել սրբան», հետո իր խոշոր աչքերը նորից դարձրեց Հեղինեի վրա և հանկարծ ծիծաղեց տարօրինակ խուլ ձայնով, այնքան տարօրինակ, որ նրա ծիծաղը կարծես ուրիշ

նայատակ շուներ, բացի միայն այն նպատակից, որ թռքից խուլս պոկի:

— Եկել եմ, արպեսդի թանկագին առողջութունդ հարցնեմ,—
ասաց նա ու, արագորեն հանելով թաշկինակը, թքեց մեջը:

— Իսկ մորդ ու կնոջդ առողջութունը, իսկ զավակներիդ
առողջութունը երբեկիցե հարցնո՞ւմ ես, պարոն,— աղաղակեց Հե-
ղինեն:

Նասիբյանը մի րոպե լուռ նայեց նրան զարմացած. հետո,
թաշկինակը կամաց կոխելով սյուրտուկի գրպանը, հարցրեց.

— Վաղո՞ւց է, որ հոգում ես մորս, կնոջս և զավակներիս
առողջության համար:

— Այն ժամից, պարոն, երբ իմացա, որ դու նրանց հետ վար-
վում ես ամենաանխիղճ կերպով, ամենավերջին կինտոյի պես:

Նասիբյանը հոնքերը սաստիկ կիտեց և կասկածանքով լի
թուուցիկ մի հայացք ձգեց Մանեի կողմը:

— Այդ ո՞ր ժամից է, համարձակվում եմ հարցնել, օրի-
որդ,— ասաց նա իր մոխրագույն փափուկ կաստորի գլխարկը
դնելով աթոռի վրա և շինծու հանգստությունը երկու ձեռքով
ուղղելով փողկապի թևերը:

— Հենց ա՛յս ժամից, պարոն: Այս րոպեիս միայն իմացա,
որ դու ամենախայտառակ կերպով ծեծում ես կնոջդ, պառավ
մորդ զոնեղուտ ես գցել, զավակներիդ քաղցած ու տկլոր ես պա-
հում: Եվ դու ինտելիգենտ մարդ ես անվանում քեզ, և դու հող-
վածներ ես գրում բռնությունների, անարդարությունների դեմ, և
դու պաշտպա՛ն ես ցույց տալիս քեզ ճնշվածներին, հալածվածնե-
րին, և քեզ արմատական հայացքների տեր հրապարակախո՞ս ես
անվանում, քե՛զ, քե՛զ...

— Սպասի՛ր,— աղաղակեց Նասիբյանը, իր ահագին աչքե-
րը ոլորելով Հեղինեի վրա:— Այս դո՞ւք եք պատմել սրան, տի-
կին,— դարձավ նա Մանեին արագորեն:

Հեղինեն մի ուսույունով թռավ և կանգնեց նրա ու Մանեի
մեջտեղ, ուղղակի Նասիբյանի քթի տակ: Նա դողում էր կատա-
ղությունից և պենսենն ցնցվում էր նրա քթի վրա:

— Այո՛, այս տիկինն է պատմել, իսկ այս տիկնոջը պատ-
մել է մա՛յրդ,— աղաղակեց նա:— Ի՞նչ է, ուզում ես ուրանա՞լ:
Հա՛: Այն խեղճ պառավը կարծել է և այս տիկնոջն էլ այնպես է

հասկացրել, թե ես եմ քեզ դրդում, որ այդ անպիտանությունները
գործես, ուստի սրա միջնորդությունն է խնդրել, որ քեզ չգժվեց-
նեմ, կարծես թե խելքս գնում է քո այդ զլվելի դեմքի համար:
Ահա՛ թե, պարո՛ն, որ աստիճան հանցավոր եմ հանդիսանում ես
քո այդ զարշելի արարքների պատճառով: Եվ ինչո՞ւ համար, որ
հենց սկզբից չեմ վռնդել քեզ իմ մոտից շան պե՛ս:

Մի ակնթարթում Նասիբյանի դեմքը սիրի՞նեց սպիտակ քա-
թանի պես Վայրկենական կատաղության ուժգին թափով. նա
բռնեց Հեղինեի ուսերից, ըստ երևույթին պատրաստվելով գնն
շարտելու նրան կամ գլորելու իր ոտների տակ, բայց խսկույն
զսպեց իրեն և միայն սարսափելի համառ ուժով կամաց հեռաց-
րեց նրան իր առջևից, ամբողջ կատաղությունն արտահայտելով
միմիայն ահարկու աչքերի և ձեռքերի խիստ լարված մկանների
մեջ: Չնայելով իր պստիկ և նիհար կազմվածքին, նրա ոսկրացած
ձեռքերն այնպիսի ուժ էին հավաքել իրենց մեջ, որ Հեղինեն իր
մսեղ ուսերի վրա սաստիկ ցավեր զգաց և ճշալով դուրս պրծավ
նրա ձեռքերից, ճակնդեղի պես կարմրատակած:

— Ինչպե՛ս դու համարձակվում ես... ինչպե՛ս դու համար-
ձակվում ես,— աղաղակեց Հեղինեն լացադին, քթից պոկելով
պենսենն, և նրա աչքերից անզոր վիրավորանքի և ծայրահեղ կա-
տաղության արցունքի կաթիլներ դուրս ցայտեցին:

Նասիբյանը լուռ էր: Նա շնչում էր ծանր և իր ահարկու աչքե-
րով խժոճում Հեղինեին:

Մանեն պինդ կպել էր լուսամուտի տախտակին և զարմանքից
ու վախից ցամաքել տեղնուտեղը:

— Խնդրում եմ, ներեցեք ինձ, տիկին,— դարձավ նրան Նա-
սիբյանը, աշխատելով կարելույն շափ հանգիստ խոսել, և նրա
շրթունքները ցնցվում էին կատաղությունից:— Ես շատ ցավում
եմ, որ այս օրիորդը ձեր ներկայությունն է բնտրել իր լվացքը
լվանալու համար, և եթե նույն կեղտաչուրը չեմ թափում իր գըլ-
խին, դրա համար թող պարտական լինի ձեր ներկայությանը:
Բայց, երևի, մենք ուրիշ ժամանակ կգտնենք մեր հաշիվները տես-
նելու, ինչպես հարկն է...

— Ա՛յդ ինչ սպառնալիք է,— կանչեց Հեղինեն, առաջ վա-
զելով, բայց չհամարձակվեց մոտենալ նրան, որովհետև Նասիբ-
յանը նորից ոլորեց նրա վրա շարունակաբար լի իր ահարկու աչքերը
և նրա շրթունքների ջղալին ցնցումը սաստկացավ:

— Երևի այս օրհորդն ինձ ձեր առջև ներկայացրել է իբրև մի փալաս, որի քթից բռնած՝ կարող է ման ածել, ինչպես ուզենա: Ախալվում է, շատ է սխալվում և ձեզ էլ սխալեցրել է, տիկին: Այդ դուք հետո կտեսնեք, հետո կիմանաք...

— Գարձյա՞լ սպառնալիք. դարձյա՞լ,— աղաղակեց Հեղինեն, անզոր կատաղությունից ինքն իրեն ուտելով:

Սակայն նասիրյանն այս անգամ նրան չնայեց նույնիսկ: Նրա արտաքինն ավելի հանգիստ ու հպարտ կերպարանք առավ և հայացքը լի հանգիստ արժանապատվությամբ նայում էր Մաննի փեշերին: Նա շարունակեց.

— Իսկ այժմ ես կամենում եմ մի երկու խոսք ասել ձեզ, տիկին, քանի որ դուք այսպես թե այնպես խառնվել եք այս գործին: Որ մայրս պատմել է ձեզ իմ ընտանեկան վիճակը և ձեր միջնորդությունն է խնդրել, այդ բանին ես հավատում եմ, իհարկե, որովհետև տղան կին է, անկիրթ կին է: Բայց որ դուք հանձն եք առել այդ միջնորդությունը, անշուշտ հավատացած լինելով, թե դրանով բարի գործ կլինիք կատարած, այդ բանը,— ներեցեք, տիկին,— ինձ մի փոքր... վարմացնում է, որովհետև դուք խնդիր գնեստ կին եք, կրթված կին եք և պետք է հասկանալիք, որ ուրիշի ընտանեկան գործերին միջամտելն առհասարակ լավ բան չէ, թեկուզ այդ միջամտությունը լիներ նույնիսկ ամենալավ միտումներով, ամենաբարի զգացումների թելադրությամբ: Կնոջս ծեծում եմ թե պաշտում, մորս դոնեդուր եմ գցել թե պալատներում նրստեցրել, զավակներին քաղցած եմ պահում թե շատ ուտեցնելուց տրաքեցնում,— այդ ոչ ձեզ է վերաբերում, ոչ այս օրհորդին և ոչ ուրիշ որևէ մարդու: Եվ ես ոչ ոքի թույլ չեմ տա, որ...

— Դուք ինձ վիրավորում եք, պարոն,— շշնջաց Մանեն ասալով:— Ես այդ մասին ոչինչ չեմ ասել ձեզ:

— Ճիշտ է, շատ ճիշտ է, դուք ոչինչ չասացիք ինձ այս մասին, բայց այս բոլորին ես «միջնորդություն» բառը լսեցի... Հետո, ձեր ներկայությունը մեր այս ընդհարմանը... Եվ, բացի դրանից, թույլ տվեք ինձ մի քիչ ավելի սրատես լինելու. ես տեսնում եմ, որ դուք հավատացել եք մորս ասածներին և ձեր սրտում մեղավոր եք համարում ինձ:

Մանեն այս անգամ շարժվեց տեղից, չկարողանալով զսպել իր զայրույթը:

— Պարոն, երևի չեք նկատում, որ ինքներդ ձեզ հակասում

եք,— նկատեց նա խստորեն:— Այս բոլորին տուցիք, թե ոչ քո իրավունք չունի խառնվելու ձեր ընտանեկան գործերին, միևնույն ժամ ձեր իրավունքն եք համարում մտնել ուրիշի սիրտը և բերբերելու տյնտեղ, թե ինչ է մտածում ու զգում նա:

— Ներեցեք, տիկին, ես...

— Խնդրում եմ, թողե՛ք ինձ հանգիստ:

Եվ Մանեն, սաստիկ հուզված, դուրս դնաց արագ քայլերով: Նասիրյանը մնաց սառած իր տեղում՝ բերանը բաց, աչքերը շոթած:

— Օ՛, օձ... թո՛ւյն... դժոխքի վիժմունք... Ե՛րբ պետք է ազատվեմ քո այդ գարշելի դեմքից,— անհուն ատելությամբ շշնջաց նրա քթի տակ Հեղինեն և դուրս վազեց ընկերուհու հետևից:

Մաննին բռնեց նախասենյակում:

— Մանն ջան, դու գնո՛ւմ ես:

— Ես սովոր չեմ այդպիսի տեսարանների և... շղային եմ,— ասաց Մանեն, խուսափելով Հեղինեի աղերսող աչքերից և աշխատելով խլել հուզմունքից դողացող իր ձեռքերը նրա ձեռքերի միջից:

Հեղինեի աչքերը հանկարծ վառվեցին կատաղի վճռականությամբ:

— Ես դուրս կանեմ նրան... փողոցից մարդիկ կկանչեմ, ոստիկան կկանչեմ...

— Ի՞նչ ես ասում... Ի սեր աստծո,— շշնջաց Մանեն վախեցած:— Բո՛ղ գնամ, աղաչում եմ թող...

— Սպասիր, Մանն ջան: Մի վախենար, ոչինչ չեմ անիլ: Ես սաստիկ գրգռված եմ, չեմ իմանում ինչ եմ ասում... Օ՛, դժոխք, դժոխք, կատարյալ դժոխք... Այրվում եմ, խորովվում եմ, ուզում եմ մտերս կրծել, թե ինչո՞ւ ֆիզիկապես այսքան թույլ եմ, ինչո՞ւ ձեռքերիս մեջ այնպիսի մի ուժ չունիմ, որ բռնեմ կոկորդից և խնդդե՛մ... խեղդե՛մ... Սպասիր, մի փախչիր: Ոչինչ չեմ անիլ... դժբախտաբար, ոչինչ չեմ կարող անել, ոչի՛նչ... արյունս միայն իդուր այսպես կպղտորեմ: Սպասիր: Գոնե ասա, որ ինձնից նեղացած չես և չես մեղադրում ինձ:

Մանեն շատ լրջորեն նայեց Հեղինեի աչքերին, որոնց հուսադատական-կատաղի փայլը փոխվել էր գրեթե մանկական պաղատադին արտահայտության:

— Քե՞զ... ոչ, նա համոզվեցի, որ մեղավորը նա է։ Եվ նրա առամոթ սոփեատութունն էր, որ ինձ այսքան զրգոցեց։

— Շնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ եմ, Մանե շան,— ասաց շեղինեն, պինդ սեղմելով նրա երկու ձեռքը։— Ձեռքերդ երկվակայել, թե որքան սիրում եմ քեզ և որքան թանկ է ինձ համար քո կարծիքը։ Լեզվիս մի նայիր, սիրտս շատ ավելի բարի է, քան լեզուս։ Գիտե՞ս ինչն է ինձ ավելի կատաղեցնում.— ա՛յն, որ ես կարծում էի, թե սզատ եմ, ինչպես նրկնքի թռչունը, ինչպես օղը, մինչդեռ տեսնում եմ, որ գլխիս պատրաստել եմ այնպիսի մի բռնակալ։ Երպիսին չի կարող լինել նույնիսկ մի գազան-ամուսին, մի հորտատեր։ Օ՛, հա՛խս է, հա՛խս է։ Ինչպես երևում է, դեռ շատ փորձանքներից պիտի անցնեմ ինձ կատարելապես ազատ ու անկախ զգալու համար... Դե՛ գնա, ես քեզ չեմ ուզում պահել։ Ներքի, որ քեզ այնպիսի անհամ դրության մեջ դրի։ Նա ճիշտ էր ասում, քո ներկայութունը չպիտի ընտրեի լվացքս լվանալու համար։ Բայց այլևս չեմ կարող համբերել, ո՛չ, չեմ կարող։ Դանակն արդեն ոսկորին է հասել։ Այս բոպեին այնպիսի լվացք լվանամ նրա գլխին, որ մեջը խեղզվի։ Դու գնա, իսկ ես հենց այս բոպեին կտեսնեմ այդ սրիկայի հետ իր սպառնացած հաշիվները։ Օ՛, նա դեռ չի ճանաչում ինձ... Գնա, ցտեսութուն։

Երբ Մանեն շտապով դուրս եկավ փողոց, վերևից, բաց լուսամուտից, նրա սկանչին դիպան շեղինեի կատաղի ծկլթոցները։ Այդ ձայներն այնպիսի անհաճո գրգիռ պատճառեցին նրա ջղերին, ինչպես խարտոցի կանչտոցը սղոց սրելու ժամանակ։ Եվ նա շտապեց հեռանալ ամոթահար այն բանից, որ այդ միջոցին խաղաղ փողոցով անցնող մի երկու մարդ կանգ առան տան դիմացի մայթի վրա և զարմացած ու հետաքրքրությամբ նայում էին դեպի լուսամուտը։

14

Հետևյալ օրը, կեսօրից առաջ, Մանեն նամակ էր գրում ամուսնուն, երբ նախասենյակից նրա ականջին դիպավ մի բամբ ձայն, որը հարցրեց դուռը բաց անող ծառային՝ «ո՞վ կա տանը»։ Նա իսկույն ճանաչեց եղբոր ձայնը և, գրիչը վայր ձգելով, դուրս վազեց։

Նախասենյակում նրա դեմն ելավ Վահանը — հսկայամայմին և թիկնավետ մի երիտասարդ՝ կես-այրված մի հաստ սիգար բերանին։ Մղոտի լայնեզր գլխարկը ետ էր զցել ճակատից, սրի վրա քրտնքի առատ կաթիլներ էին դուրս ցայտել։ Հագած էր ուսկորը խունացած դեղնագույն ամառվա վերարկու, որի ամենավերի կոճակն էր միայն զցված, իսկ փեշերը ետ էին քաշվել և երևան էին հանում նրա անսովոր հաստ փորը, որի վրա աղեղնաձև կախ էր ընկած ժամացույցի հասարակ մետաղի շղթան սևացած։ Նա կլինեք 30—35 տարեկան, սակայն երեսին մազ չկար ամուսնին, որով շատ էր նմանում երեսը սափրած դերասանի։ Գեղեցիկ ոչինչ չկար նրա արտաքինի մեջ, բացի միայն աչքերից, որոնք շարունակ ժպտում էին ամենքին և ամեն բանի ուրախ հեգնությամբ վերաբերվող բարեսիրտ մարդու քաղցր ժպիտով։

Քույրը փարեց եղբոր վզին և կարոտի բուռն զգացման վեզումից լաց եղավ։

Սակայն եղբայրն այդքան զգայուն չեղավ. նախ մեղմորեն բռնեց քրոջ ձեռքերից հեռացրեց նրան իրենից, հետո բերանից հանեց սիգարը և հարցրեց.

— Հը՞, ի՞նչ է պատահել, Մեռա՞ծ էի, ի՞նչ է, և հանկարծ հարություն առած ես տեսնում ինձ, Ղազարոսի պես։

Մանեն ժուլտաց և մատներով սրբեց արտասուքը։

— Գնա՛, ես քո քույրը չեմ,— ասաց նա խոռովածի պես, բայց զարձյալ ժպտում էր։

— Ա՛յ քեզ բան։ Ինչո՞ւ։

— Ինչո՞ւ. Որովհետև քանի օր է, որ եկել ես և նոր ես հիշում ինձ, ինչպես միշտ։

— Ինչպես միշտ։ Ուրեմն էլ ինչո՞ւ ես նեղանում։ Եվ խո հիշել եմ վերջապես. դու ա՛յդ ասա, Ղազարի քույր, թե չէ՝ մնացածը դատարկ բան է։ Այսօր շլինի, վաղը լինի, ի՞նչ վնաս։ Մերը «յավաշն» է։ Ասիացի չե՞նք։ Բայց աստվածդ սիրես, օգնիր, մի էս անտերը հանենք։

Վահանը սիգարը դրեց բերանը, բաց արեց վերարկուի կոճակը, շուտ եկավ և ձեռքերը մեկնեց դեպի քույրը։

Մանեն բռնեց նրա վերարկուի թևերի ծայրերից, քաշեց, քաշեց և հագիվ կարողացավ հանել։

— Դե ասում ես. մեր «յավաշը» որ շլինի, այսքան կչաղանա՞նք, որ վերարկուն յհանվի։ Անտերը հույս է տալիս, է՛, կոնե-

րիս տակը: Երևակայիր, վեց տարի է, որ հագնում եմ, բայց էլ փսխոսս գալիս է, որ դեն գցեմ: Իսկ ձեր այս շոգն էլ...

Վահանը գլխարկը կախեց վերարկուի վրա և թաշկինակով սկսեց սրբել քրտնած ճակատն ու շիկնքը:

— Ես մի բանի վրա եմ զարմանում և նեղանում քեզնից, Վահան,— նկատեց քույրը լրջորեն:

— Այսինքն.

— Ինչո՞ւ մեր տանը չես իջնում, որ գալի՞ս ես Թիֆլիս:

— Կարծեցի նոր բան ես ուզում ասել: Մի վախենար, քույրիկ ջան, թանկ հյուրանոցում չեմ իջած, վճարում եմ ընդամենը 75 կոպեկ:

— Ախր ինչո՞ւ, է՛:

— Որովհետև ես շատ եմ սիրում անկախություն ասված բանը: Ես սարսափելի էգոիստ մարդ եմ, ուզում եմ աշխույժ կարելույն շափ հեռու լինել, որ ավելի շատ սիրես ինձ: Բայց արի մի տեսնենք ոնց ես: Ուղիղ մի տարրի է, որ չեմ տեսել քեզ— անցած գաբունքից:

Եվ եղբայրը քրոջ ձեռքից բռնած ներս տարավ:

— Աղջի ջան, շատ ես լղարել աչքումս.— ասաց Վահանը, արևի պայծառ շողերով լուսավորված սենյակի մեջ լավ դիտելով Մանեի դեմքը:— Իսկի չի երևում, թե իմ քույրն ես: Ինչո՞ւ չես գալիս ինձ մոտ, որ շաղանաս: Այս ամառ որ գաս, կտաննեմ: Հավատա՛: Մի քիչ տաք է մեր կողմերը, բայց վնաս չունի, օդը առողջարար է: Իսկ նոր գինեգործարանս արդեն պատրաստ է, այս տարի գինիները պատրաստելու եմ արդեն ամենանորագույն սիստեմով: Այժմ եկել եմ մի քանի գործիքների տանելու և այս քանի օրս այդ քանի հետևից եմ ընկած:

— Լավ, ո՞ւմ համար ես աշխատում այդքան:

— Ազգի համար:

— Դու ծիծաղում ես, բայց տես, մազերդ արդեն սպիտակում են,— լրջորեն նկատեց քույրը, շոշափելով եղբոր մի քիչ երկարացած և սպիտակախառն մազերը քունքերի վրա:— Ինչո՞ւ չես ամուսնանում:

— Որովհետև վախենում եմ լղարեմ: Բացի դրանից, չե՞ որ կինս էլ պետք է ածղահա լինի ինձ պես, իսկ այժմյան աղջիկներն ինչ են ներկայացնում իրենցից,— ինչպես գրում են ոուսե-

րեն մտածող մեր գրողները.— երեքահանոց վառիկներ, այն էլ աղբանոցում քշուչ արած վառիկներ: Բայց դու բռնն ասա: Ո՞նց ես, լավ ես: Լսեցի մարդդ նոր հանքեր է գտել, հի՞շտ է:

— Ճիշտ է: Այժմ այնտեղ է:

— Գիտե՞ս, ես նրան համ հավանում եմ, համ չեմ հավանում, հավանում եմ նրա եվրոպական ձեռնարկուի խիզախ ոգին, որը կարող է նրան շատ առաջ տանել. չեմ հավանում նրա լրբջութունը: Լուրջ մարդիկ իմ մահս են: Բայց ինձ մի բան է հետաքրքրում. ինչպե՞ս եք ապրում իրար հետ:

— Ինչպե՞ս թե...

— Ուզում եմ ասել սերից-մերից կա՞:

Մանեն սկզբում շիտթվեց, հետո ստիպեց իրեն ձիծաղել:

— Որովհետև, գիտե՞ս ինչու եմ հարցնում,— շարունակեց Վահանը,— նա սառը, դու տաք. նա՛ այսպես ասած՝ ֆլեգմատիկ, դու սանգվինիկ: Ինչպե՞ս են հաշտվում ձեր տեմպերամենտները:

— Շատ լավ են հաշտվում, շատախոս: Նախ նստիր, մի քիչ հանգստացիր,— ասաց քույրը և, եղբոր ձեռքից բռնելով, տարավ նստեցրեց գրասեղանի մոտ:— Կամաց, չկոտրես,— բացազանչեց նա ծիծաղելով, երբ աթոռը ճոճոաց Վահանի ահագին մարմնի ծանրության տակ:

— Սրա համար չէի նստում, է՛,— ասաց Վահանը և թեքվեց գրասեղանի վրա:— Այս ի՞նչ է, գրականություն՞ մեր ես պարապում:

— Ամուսնուս նամակ եմ գրում:

Վահանը ձեռքով ծածկեց նամակը:

— Կուզե՞ս ասեմ ինչ ես գրում:

— Ասա:

— «Սիրեցյալդ իմ Գրիշա, իմ անգինս, իմ պաշտելիս, իմ տե՛ր և թագավոր: Մի՞թե ինձ ուզեցիր նրա համար, որ բերես ձգես այս շորս պատերի մեջ և ինքդ հեռանաս, թողնելով ինձ սիրատոռոք, ինչպես իր վարդի թփից զրկված սոխակը վանդակի մեջ: Մի՞թե այն գանձերը, որ տրոնում ես մայր հողի ծոցում, ալիւլի թանկ են քեզ համար, քան ես: Ինչի՞ս են պետք աշխարհիս թեկուզ բոլոր գանձերը, երբ դու մոտս չես, երբ ես մեռնակ եմ, տխուր, քո կարոտը քաշելով շարունակ: Առավոտ է գալիս իր քաղցրանվագ թռչուններով, իր ճաճանշափայլ արևով— ամեն ինչ մութ է թվում ինձ. գիշեր է գալիս իր շողշողուն աստղերով, իր հրաշափառ լուսնով— երկինքը թխպոտ է երևում աչ-

քիս: Եվ հեկեկում եմ ես սենյակիս մենության մեջ դառնագին ու վշտահար և տարածում եմ ձեռներս դատարկ օդի մեջ, շնչալով՝ «ո՛ւր ես, ո՛ւր ես, արի՛, իմ սիրելի, արի՛, իմ պաշտելի, արի՛, իմ...» և այլն, և այլն, և այլն: Չեոքս կկտրեմ, թե այս ոճով և այսպիսի բան չես գրել: Թույլ կտա՞ս կարդամ:

— Թույլ եմ տալիս:

Վահանը վերցրեց նամակը և սկսեց կարդալ:

— «Ուզում ես՝ կարդա, ուզում ես՝ չէ,— ինձ համար էլ այդ միևնույն է,— բայց ես բեզ չեմ ազատիլ իմ հաշիվներից...» Սա ի՞նչ բան է:

— Կարդա՛, կարդա՛, — բացագանչեց Մանեն, անկեղծ զվարճանալով այն խիստ կոմիկական արտահայտության վրա, որ ստացել էր եղբոր դեմքը զարմանքից:

Վահանը շարունակեց կարդալ:

— «Անցյալ օր բանկից հանեցի բնիաջիկ հաշիվով 200 ու Այդ գումարից 48 ու տվի մայրիկի համար նոր վերարկուի, որովհետև այս շաբաթ հաղորդվում է. 15 ու տվի ինձ համար ամառվա գլխարկի. 12 ու տվի խոհարարին՝ անցյալ ամսւլա համար. 53 ու տվի քո գոված Սարիբեկյաններին, որոնք այնքան թաց փայտ էին ուղարկել. որ միայն մխում էր. 22 ու տվի...» Դե՛, սա բանի նման չէ,— բացագանչեց Վահանը, նամակը ձգելով գրասեղանի վրա:— Այս ի՞նչ հիմարություններ ես գրել:

Մանեն գլուխը ետ էր գցել և թուլանում էր ծիծաղից:

— Հը՛, ի՞նչ կասես,— ասաց նա,— ձեռքդ կտրո՞ւմ ես, թե չէ:

Վահանը ուտերը վեր քաշեց:

— Օին եմ ասում, է՛: Ես բեզ միշտ պրետիկ արարած եմ ճանաչել, և հանկարծ... Վերարկու: խոհարար, թաց փայտ... Հիմա՛ եմ հասկանում, իզուր չէ, ախր, որ մատերիալիստի կին ես դարձել:

— Բայց ի՞նչ կասես, որ այդ մատերիալիստը չի ուզում իմ հաշիվները կարդալ և սաստիկ նեղանում է, որ ամեն համակիս հետ մի երկար հաշիվ եմ ուղարկում իմ ծախսած փողերի մասին:

— Ի՞նչ կարող եմ ասել, բացի միայն ա՛յն, որ մարդ արարածը լի է հակասություններով: Բանաստեղծություններն ատելով ատում եմ, բայց թարսի պես մեկ էլ տեսար իրար հետնից շարվում են ուղեղիս մեջ շափաբերական շեշտերով՝ «Օ՛հ, ի՞նչ անուշ և ի՞նչպես գով առավոտուց փչես, հովիվ, ծաղկանց վրա գուրգու-

րալով և մազերուն կուսին փափկիկ»: Եվ մինչև անգամ սկսում եմ երգե՛լ, երևակայիր: Եվ այս բանը միշտ պատահում է այն ժամանակ,— սա էլ շատ հետաքրքրական է,— երբ առավոտները հագնում եմ կոշիկներս: Պա՛հ, էլի մոռացա,— հանկարծ բացագանչեց Վահանը, ձեռքը խփելով ճակատին:

— Ի՞նչը:

— Եկածս օրից ուզում եմ նոր կոշիկ առնել, միշտ էլ մոռանում եմ: Հոգուդ սատկեմ, այսօր որ գնալիս լինիմ, միտս զցիր, թե չէ խայտառակություն է: Տես, է, կասես խոզի դնչեր լինին,— ասաց Վահանը, ցույց տալով իր մաշված, ծոմոված և փոշեծածկ ահագին կոշիկները:— Լավ, ի՞նչ ես ծիծաղում այդքան:

Մանեն հանկարծ դադարեց ծիծաղելուց, առաջ վազեց և, սաստիկ հուզված, առավ եղբոր ձեռքը:

— Վահան ջա՛ն... որ իմանաս որքա՛ն ուրախ եմ... որքա՛ն ուրախ եմ, որ եկել ես...

— Դե՛, հիմա էլ սկսեցիր արտասվել... Նստիր: Նստիր մի լավ նայեմ:

Վահանը առաջ քաշեց մոտակա աթոռը և քրոջը նստեցրեց իր դիմաց:

Մանեն շտապով սրբեց աչքերից դուրս ցատած արտասուքի կաթիլները և նորից սկսեց ժպտալ:

Վահանը կարճ ժամանակ հետաքրքրությամբ նայում էր քրոջ աչքերին, հետո ուտերը վեր քաշեց տարակուսանքով:

— Կանա՛յք... Անհասկանալի արարածներ եմ ասում, է՛, Սֆինքսնե՛ր: Մերթ ծիծաղ՝ մերթ լաց: Կատարյալ զարնանային եղանակ, մերթ արև, մերթ անձրև: Բայց չլինի՛ թե «արև է՛ վայ է, անձրև է՛ վայ է»: Հը՞:

— Չեմ հասկանում ինչ ես ասում:

— Ուզում եմ ասել... Որտե՞ղ է սկեսուրդ:

— Ժամումն է:

— Խո չե՞ք կովում իրար հետ, ինչպես ամեն հարս ու սկեսուր:

— Չէ, նա շափազանց բարի կին է, և ես շատ զոհ եմ նրանից:

— Է՛, փառք ասածու: Իսկ ամուսինդ... շատ ժամանակ է՛ հանքերումն է:

Մանեն մի քիչ շփոթված, մի քիչ կասկածամտությամբ նայեց եղբոր աչքերին, հետո բռնի կերպով ծիծաղեց և կամաց խփեց նրա ձեռքին:

— Դու քո մասին պատմիր, քո. ի՞նչ ես շարունակ իմ մասին հարցնում,— ասաց նա:

— Իմ մասին ի՞նչ պատմեմ, քույրիկ ջան, Հացը բուլ, գինին բուլ, ուտում եմ, խմում, մթնում է՝ քնում: Քեզ էլ նամակ չեմ գրում: Դու էլ չգրու ոչինչ չես գրում: Ու երկուսս էլ քվիթ ենք դուրս գալիս:

— Սպասիր: Ինչո՞ւ երեկ Հեղինեին խաբել ես, թե ինձ մոտ ես եղել, մինչդեռ քո երեսն ես այսօր եմ միայն տեսնում:

— Որովհետև ազատամիտ օրիորդներին ես շատ եմ սիրում: Ինչ օրիորդ է, չէ՞: Իսկ հայտնի է, որ ում սիրում ես, նրա հետ ուզում ես կատակ անել: Նրա թխլիկ դեմքը որ տեսնում եմ, ուզում եմ այսպես հինգ մատներովս բռնել, կամաց... այսպես... շուտ տալ ու հանկարծ— հո՛ւպ— նորից գետնի վրա դնել:

— Բայց գիտե՞ս, որ նա քեզ շատ է հավանում,— ասաց Մանեն ծիծաղելով:

— Դրո՞ւտ,— կանչեց Վահանը կոմիկական սարսափով:

— Նրա ահագին մարմնից որ չվախենամ, ասում է, անպատճառ կսիրահարվեմ:

Վահանն աչքերը ձգեց առաստաղին և ձեռքերը բարձրացրեց:

— Փա՛ռք քեզ, տե՛ր,— արտասանեց նա որպես թե թեթևացած:— Ա՛յ, չէի կարծում, թե շաղությունս, որից այսքան նեղվում եմ ես, կարող է փրկել ինձ այդպիսի մի մեծ վտանգից: Մի հետաքրքրական բան եմ պատմում նրա կյանքից, չե՞ս լսել:

— Ի՞նչ բան:

— Պատմում են, որ իբր թե մի անգամ, իր ազատամիտ կավալերներով շրջապատված անցնում է եղել մի գինետան առաջով: «Տղերք,— ասում է.— ի՞նչ կտաք մտնեմ մի բաժակ արաղ կոնձեմ»:— «Թե որ կմտնես,— ասում են կավալերները,— մի-մի պաչ կտանք»:— «Հա-ա՞,— ասում է,— դե հիմի թամաշ արեք»: Ու քո այդ fin de siècle օրիորդը դորթ որ չի ուզում մտնել: Այնպես որ էլի կավալերներն են ամաչում և կոնից բռնում ետ քաշում:

— Վահան, մի՞թե չես խղճահարվում, որ նրա մասին այդպիսի... բաներ ես հնարում,— նկատեց Մանեն անկողծ, մեղմ

նախատինքով:— Զէ՞ որ, ուրիշ տեղ որ պատմես, կարող են գրտնըվել մարդիկ, որ կհավատան:

— Հավատացնում եմ, քույրիկ ջան, այս պատմությունը ես չեմ հնարել: Ես միայն իմ լսածն եմ պատմում: Պատմողն էլ ո՛վ էր,— մի խավարամիտ: Ի դեպ, դու խավարամիտ ե՞ս, թե աղատամիտ:

Մանեն ծիծաղեց:

— Խավարամիտ եմ:

— Բայց... Բառն ինքն արդեն հոտում է: Ա՛խ, ներողություն, քույրիկ ջան. դու չէ՛, դու չէ: Դու հոտավետ ես վարդի պես: Բայց թունդ խավարամիտը քո մարդը պետք է լինի, ա՛յ, ի փառս Հայաստանյայց կաթնաղիկ և առաքելական սուրբ եկեղեցվու: Ափսոս, որ լավ չեմ ճանաչում նրան: Չափից դուրս պեղանտ մարդ է երևում աչքումս: Դրա համար սիրտս չի կաշում,— չնեղանաս, խընդրում եմ: Բայց և այնպես պետք է մի անգամ գնամ տեսնեմ ինչ բանի է: Մեղնից հետո կլինի մոտ մի հարյուր վերստ: Խոսքը մեր մեջ մնա. բացի հանքարդյունաբերությունից, վաշխառությունը էլ խո չի՞ պարսպում:

— Վահան, ի՞նչ շար լեզու ունիս,— նորից նախատեց նրան քույրը, այս անգամ նկատելի կերպով նեղացած:

— Ես մեղա ասածու, ես մեղա ասածու... Բայց այս ի՞նչ տեսակ տուն ես պահում, ոչ մոխրաման կա, ոչ լուցկի:

Մանեն վեր կացավ, դուրս գնաց և երբ նորից ներս մտավ մոխրամանն ու լուցիկու տուփը ձևեցին, Վահանը վերցրել էր գրասեղանի վրա դրված փառակազմ գրքերից մեկը և թերթում էր՝ հանգած սիգարն ատամների մեջ բռնած:

— Այս գիրքը էսրդացել ես, իհարկե,— ասաց Լոբաշյոր:

— Այդ ի՞նչ է:

— «Դոն Կարլոս»:

— Հա. անցյալ օրը վերջացրի:

— Այստեղ է ասված, չէ՞... Ինչպե՞ս է անունը:

— Ո՞ւմ անունը:

— Թագուհու:

— Ելիսաբեթ:

— Հա՛: «Ելիսաբեթ, Ելիսաբեթ, դու լուցիկի ինձնից իմ դրախտը, որպեսզի Փիլիպոսի ծոցում փչացնես»: Կարծեմ այսպես է ասում, չէ՞, Դոն Կարլոսը:

Մանեն արաջ մի հայացք ձգեց եղբոր վրա, հետո սկսեց ուզողել բաղմոցի վրա դրված ձեռակար բարձրկենները:

— Լավ չեմ հիշում... Հա՛, կարծեմ այդպիսի մի բան կա,— ասաց նա շինծու անտարբերությամբ:— Բայց լսիր ինչ եմ ասում,— հանկարծ դարձավ եղբորը:— Երկա՞ր ես մնալու այստեղ:

Վահանը գիրքը ծածկեց ու դրեց գրասեղանի վրա:

— Ի՞նչ է, արդեն ձանձրացա՞ր ինձնից: Իսկույն կգնամ:

— Է՛հ, — արտասանեց Մանեն ջղայնորեն:— Ուղում եմ ասել զատկին մեզ մո՞տ կլինես:

— Այդ բանը գործերիցս է կախված, քույրիկ ջան. կարող է պատահել, որ հենց վաղը գնամ, և կարող է պատահել, որ մի ամիս էլ մնամ, որովհետև գյուղատնտեսական ընկերության մեջ էլ մի քանի գործեր ունիմ:

— Կարող է պատահել մի կողմ թող, ես ուզում եմ, որ դու մնաս... Հասկանո՞ւմ ես:

— Ոչ, չեմ հասկանում:— Ասաց Վահանը սիգարը վառելով:— Այսինքն՝ չեմ հասկանում, թե ինչու ես ուզում, որ մնամ:

— Ախր մենակ ենք, մարդ չկա: Գրիգորն էլ գրում է, թե գործերն այնքան խառն են, որ դատկին հաղիվ թե կարողանա գալ: Էլ ի՞նչ զատիկ, որ ամեն օրվա պես տխուր ու տաղտկալի պիտի անցկացնենք: Սա ի՞նչ կյանք է, մարդ չի իմանում ինչ անի, ուր գնա, ում հետ խոսի: Այս գրքերն էլ որ չլինին՝ ես կմեռնեմ ձանձրությից:

— Խե՛ղճ, խե՛ղճ քույրիկս: Ախր գիտեի, որ նամակիդ մեջ այն չպետք է գրեիր, ինչ որ գրել ես: Ես միշտ այն համոզումն ունեի, որ մատերիալիստի հետ ամուսնանալը մի սխալ քայլ էր: Գու պետք է պոետի կին լինեիր, որ փեշը փեշիցդ կարած՝ չհեռանար մոտիցդ, թե չէ... էլի՞ երեխա չես բերում...

— Ո՛հ, էլի սկսեցի՞ր:

— Մի զայրանար, քույրիկ ջան, դավա՛յ որ ունենաս, ախր, այդպես լացկան չես լինիլ: Բայց հանաքը մի կողմը մնա, շատ ես լղարիլ: Այդ ի՞նչ է վիզդ, կարապ ե՞ս: Իսկ ականջներիցդ լույսն այնպես է թափանցում, որ կարծես կարմիր լապտերներ ես կախել: Բայց մի վախենար, դու դարձյալ սիրուն ես, այնքան սիրուն ու նազելի, որքան... Ելիսաբեթը: «Ելիսաբեթ, Ելիսաբեթ, դու խլեցիր ինձնից իմ գրախուր, որպեսզի...»

Վահանը վեր կացավ, մատով կամաց խփեց քրոջ կզակին, ծիծաղեց և մոտեցավ լուսամուտին:

Երկիրն երեկվա պես մաքուր էր ու բարձր, արևը նույնպես թափում էր ներքև իր տաք ու պայծառ շողերը: Դիմացը գտնված տան բաց պատուհաններից, վերին հարկում, դաշնամուրի ձայներ էին զալիս, սեղալի կրծքային թախծալի հնչյուններով հարուստ: Այդ պատուհաններից մեկի վրա դրված էր կլոր ու բարձր մի վանդակ, որի մեջ ճախրում էր մի դեղձանիկ՝ առանց ձայն հանելու: Վահանը ձեռքով արավ քրոջը:

— Արի այստեղ:

Մանեն մոտեցավ նրան:

— Տեսնո՞ւմ ես այն դեղձանիկը վանդակի մեջ: Ինչքա՛ն նման է քեզ... այն տարբերությամբ միայն, որ դու ինքդ ես լալիս, իսկ նրա տեղ լաց է լինում դաշնամուրի պեղալը:

Մանեն ոչինչ շասաց, միայն հարցրեց.

— Այսօր ճաշին մեր տանն ես, չէ՞:

— Թե որ ուզում ես, կմնամ:

— Մենք պաս ենք պահում այս շաբաթ, կուզե՞ս քեզ համար ուտիսվա բան պատրաստել տամ:

— Ոչինչ չի հարկավոր: Այս մի օրը լոբի ուտելով քո շափ չեմ լղարիլ, մի վախենալ: Այս սկեսուրդ չէ՞, որ գալիս է: Այն ծերունին ո՞վ է հետը: Կասես Բաղամյանի հորեղբայրը լինի:

— Այո, նա է:

— Ժամիցն են գալի՞ս:

— Այո:

— Ի՞նչ գտել են իրար: Խե՛ղճ մարդ: Տես, է՛: Sic transit gloria mundi!... Ի դեպ, այդ Բաղամյանները ի՞նչ ազգական են ամուսնուր:

— Սկեսուրս այդ ծերունու քրոջ տալի աղջիկն է:

— Է՛, այդ շատ հեռու գնաց: Այդպես որ գնանք, ես ու դու էլ դալայ-լամայի ազգական դուրս կգանք:

V

Ներս մտան Օսանն ու Զաքարը: Զաքարը նախասենյակում հանել էր հնամաշ վերարկուն, որի տակ հագած էր աստված գիտե քանի տարվա երկարափեշ մի սյուրտուկ, խիստ կեղտոտ ու

ճմոված: Անգրավարտիքի կարճ տոտերից մեկը, ինչպես միշտ, ներս էր պրծած կիսակոշիկի լայնացած ճիտի մեջ, որի ականջի մի ծայրը պոկվել և կախ էր ընկել երկարումեկ:

Օսանը խիստ ուրախացավ, որ Վահանին տեսավ, բայց և բավական հանդիմանեց նրան, որ քրոջը մոռացել է:

— Բաս ինչպիսի՞ էղբայր եմ, որ շմոռանամ,— նկատեց Վահանը կատակով:— Ո՞նց ես, ո՞նց, խնամի, դու ա՛յդ ասա: Պառավել ես:

— Հա՛, որդի ջան, պառավել եմ: Գլխիս ջլերը թուլացել են: Աչքերիցս էլ ջուր է գնում:

— Ժամիցն ես գալիս, ողորմած կենա:

— Այն ժամը պահի քու արևը, որդի ջան.

— Պարոն Զաքար: Գո՞ւ ոնց ես: Դու խո բոլորովին պառավել ես:

— Բաս ուզում էիր, որ ջահելանամ, հերդ լուս դառնա: Ես ա՛յն ցավն ու դարդն եմ տեսել...

— Հա՛յ գիդի հա՛: Միտդ է, որ Գևորգ աղի քարվանսարում ապրանքի հակերի գլխին կանգնած, տեր-ողորմյան ձեռքիդ, մեկ-մեկ բաց անել էիր տալիս ու...

— Թո՞ղ, թո՞ղ,— շտապով ընդհատեց Վահանին ծերունին:— Այդ բաները մի՛, միտս մի՛ բերի:

— Ավա՞ղ, փառացն անցավորի, չէ՞, պարոն Զաքար: Պառավներդ որ չլինեք, մեր ժամերը խո փակվեցի՞ն: Հը՞, պարոն Զաքար:

— Է՛լի որ, է՛լի որ,— պնդեց ծերունին:— Թե որ աստվածապաշտութուն մնացել է, էլի պառավներիս մեջ է մնացել: Զահելներդ եք, որ ոչ աստված եք ճանաչում, ոչ Քրիստոս:

— Բաս հոգին սո՞ւրբ:

— Ոչ էլ հոգին սուրբ:

— Դե ո՞նց անենք, պարոն Զաքար, ասում են աստված չկա:

— Իհարկե. որտեղ աստանա կա, այնտեղ աստված ի՞նչ ունի: Վահանը ծիծաղեց:

— Ասում են սատանա էլ չկա ախր:

— Ասո՞ւմ են, ասո՞ւմ են... Ո՞վ է ասում: Բաս ջահելներդ ի՞նչ եք, որ սատանա չեք: Հիմիկվա ամեն մի ջահելի փորում մի-մի սատանա կա պպզած:

— Բաս իմ փորումը երկուսն էլ կլինի, չէ՞, պարոն Զաքար:

Օտանն ու Մանեն ծիծաղեցին: Զաքարը, որը խոսում էր ամենայն լրջությամբ, իր թավ հոնքերի տակից նայեց Վահանի ահագին փորին և նույնպես սկսեց ծիծաղիլ գառամյալ ծերունու անձայն ու դողող ծիծաղով:

— Երեքն էլ կլինի ու,— նկատեց նա:

— Դորթ, ինչ շաղացել ես, Վահան, աչքով շտամ,— ասաց Օսանը:— Քույրդ է՞, քանի գնում՝ լղարում է:

— Թող մի-երկու սատանա կուլ տա, նա էլ կշաղանա: Զէ՛ պարոն Զաքար,— հարցրեց Վահանը և նստեց ծերունու կողքին: Նա ձեռք առավ Զաքարին և էլ բաց շթողեց նրան: Գիտեր ամենքին հարմարվելու և ամենքի հետ խոսելու ձևը և խոսակցին գրավելու կախարդական մի ուժ ունեք:

Ճաշի սկիզբը, Վահանի շնորհիվ, անցավ ամենաուրախ տրամադրությամբ մեջ: Մանեն սիրով նայում էր եղբոր մշտածիծաղ աչքերին, դիտում նրա հանգիստ, ինքնավստահ շարժումները և անդադար քրքջում նրա կատակների վրա: Նույնիսկ Զաքարը, որ թե՛ ծերութունից և թե՛ վշտից, ըստ երևույթին, ամմիշտ կորցրել էր ծիծաղելու ընդունակությունը, նա էլ ծիծաղի նման ինչ-որ անորոշ ձայներ էր արձակում անատամ բերանից: Իսկ Օսանն ուղղակի չէր կարողանում կարգին ճաշել շատ ծիծաղելուց և թաշկինակով անդադար սրբում էր աչքերից գլզացող ջուրը:

Չնայելով իր հսկա մարմնին, Վահանն ուտում և խմում էր համեմատաբար չափավոր կերպով: Պասվա կերակուրները չէին դրա պատճառը և ոչ էլ այն, որ նա շատ ուտելու պահանջ չէր զգում,— ընդհակառակը, այլ ա՛յն, որ բժիշկները պատվիրել էին շատ չուտել: Մինչդեռ Զաքարը շտեմ մարդու ազահություն էր ցույց տալիս: Եվ իսկապես, երբեմն լավ ուտել-խմելուն սովոր, այժմ շատ հագիվ էր պատահում, որ նա կուշտ փորով հաց ուտեր: Այդ բանը գիտեր Մանեն. գիտեր, որ Զաքարը, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս եկել էր իրենց տուն հատկապես իր քաղցած փորը կշտացնելու համար, ուստի նրա հոգացողության գլխավոր առարկան այն էր, որ առատ կերպով կերակուր ու գինի մատակարարե այդ դժբախտ ծերունուն, մանավանդ գինի, դեպի որը առանձին թուլութուն ունեք ծերունին:

Զաքարի հետ կատակներ անելիս Վահանը խոսք բաց արեց նրա եղբոր որդու՝ Աշոտ Բաղամյանի մասին: Մերունին բորբոքվեց: Գինին արդեն ընկել էր նրա գլուխը: Նա ասաց, որ իր եղ-

բոր որդու անունը շտան, որ Աշոտը «փարմասիոն» է դառել. ժամ չի գնում, չի հաղորդվում, ուշունց է տալիս կաթողիկոսին, հակառակ է Գրիգոր լուսավորչի հավատին, եկեղեցին ուզում է քանդել, պսակը հիմար բան է համարում, մարդ ու կնոջ քարոզում է, որ իրարից բաժանվեն և ում հետ ուզում են՝ նրա հետ ապրեն և ուրիշ «այդ տեսակ բաներ»։ Օսանը լսում էր նրան զարմանքով, իսկ Վահանը զվարճանում էր ծերունու բորբոքման վրա, անդադար խփխփում նրան և ծածուկ աչքով անում քրոջը։ Մինչդեռ այդ անսպասելի միջադեպը հանկարծ փոխել էր Մաննի ուրախ տրամադրությունը։ Նրան այլևս դուր չէին գալիս եղբոր կատակները և ամեն անգամ, երբ Վահանը բորբոքում էր պակասամիտ ծերունուն իր եղբոր որդու վրա ավելի խիստ բառերով հարձակվելու, Մաննն չէր կարողանում զսպել իրեն, որ հանդիմանական հայացքներ չձգեր եղբոր վրա։

Երբ սեղանը հավաքեցին, Ջաքարը պարզապես արբած էր. այնպես որ, երբ վեր կացավ, քիչ մնաց վայր ընկնելու։ Վահանը բռնեց նրա թևից և տարավ պառկեցրեց փոքրիկ թախտի վրա, իսկ Մաննն մի բարձ դրեց նրա գլխի տակ։ Ծերունին միանգամայն թուլացած՝ ինչ-որ մրթմրթաց, ըստ երևույթին օրհնեց քույր ու եղբոր ցույց տված հոգացողությունը և գրեթե խակույց էլ քնեց, խաղաղ փսփսացնելով քթածակերից։ Օսանը նույնպես, իր սովորության համաձայն, հեռացավ իր սենյակը մի քիչ «հանգըստանալու», որպեսզի երեկոյան դարձյալ ժամ դնար։ Իսկ քույր ու եղբայր առանձնացան հյուրասենյակը։

Վահանը թիկն էր տվել ասեղնագործ թավշյա բարձիկներով և մետաքսյա մութաքաներով զարդարված բազմոցի վրա և ծխում էր բերանից անպակաս սիգարը։ Ճաշից հետո մի տեսակ ծուլություն էր տիրել նրա բոլոր անդամներին, և նա ընկած էր բազմոցի վրա ծանր ու անշարժ, նեղվելով իր շաղուխությունից։ Ճաշասենյակի բաց դռնից լսվում էր պատի ժամացույցի լեղվակի թիթթաբբբ։ Այդ թիթթաբբբ, ճաշից ծանրացած ստամոքսը, շուրջը տիրող անդորրությունը և բավական տաք օդը քուն էին բերում նրա վրա։

Մաննն նստած էր լուսամուտի առաջ և մտախոհ նայում էր դեպի փողոց։ Փողոցում, ուղղակի լուսամուտի տակ, ցցված էր հեռախոսի սյուններից մեկը, որի վրայով անցնող կարմրավուն երկաթալարերը մի տեղ շողշողում էին արևի տակ։ Փողոցը խա-

ղաղ էր. հեռվից միայն լսվում էր երբեմն-երբեմն տրամվայի դանդակի ձայնը։ Այս սենյակից ևս երևում էր դիմացի տան պատուհանի վրա դրված վանդակը, որի մեջ՝ դեղձանիկն առաջվա պես լուռ՝ ճախրում էր թառերի վրա վերևից ներքև և ներքևից վերև աստիճանական կարողով։ Մաննն հիշեց եղբոր համեմատությունը և զարմացավ, թե որքան ճիշտ կերպով ըմբռնել էր նա իր դրուժյունը։ Մի՞թե, հիրավի, ինքը նման չէ այդ խղճուկ թուշիկին։ Փակված, միշտ փակված, ցմահ փակված, միշտ ձգտելով դեպի ազատություն և միշտ էլ անկարող լինելով իրագործել իր այդ ձգտումը։ Վանդակի ցանցերը չեն միայն, որ խանգարում են նրան, այլև սովորությունը, անվստահությունը, վախը և ցանցերից այն կողմը գտնված անհայտությունը խորհրդավոր ու ահավոր, ինչպես ամեն մի անհայտություն։ Բաց արա վանդակի դրոնակը, և թուշակը դեպի ազատությունն ունեցած իր բոլոր ձրգտումով հանդերձ թերևս դուրս չգա այնտեղից և խցկվի մի անկյուն՝ վախեցած այն ահավորությունից, որ ներկայացնում է դոնաուկից դուրս ազատության անհայտը...

— Ծիշտ որ աննախանձելի պիտի լինի դրուժյունդ...

Մաննն ցնցվեց և արագորեն նայեց եղբորը զարմացած, թե միգուցե այն, ինչ-որ մտածում էր, արտահայտել էր խոսքերով։

Վահանն առաջվա պես թիկն էր տված հանգիստ, նայում էր ատամների մեջ բռնած սիգարի մոխրածածկ ծայրին և խաղացնում էր մի ոտը՝ մյուս ոտի ազդրին դրած։

— Այս է, է՛լի, է՛ն շրջանը, որի մեջ ապրում ես... այդ երկու պառավները,— շարունակեց նա։— Բայց չէ՛, այնտեղ կան ուրիշներն էլ fin de siècle կամ, ինչպես կասի պոլսեցին՝ դարավերջիկ օրիորդ Սոլիկյան, նրան սրտակից և, եթե չեմ սխալվում, կենական նասիբյանը, հետո... ամենամեծ ռահվիրաններից մեկն առաջադիմականների բանակում— Բաղամյան... Երկու կողմից էլ քվինթ-էսենցիա։ Սրանք ա՛յս են փշում մի ականջումդ, նրանք մի ուրիշ բան են զոզուացնում մյուս ականջումդ։ Մի կողմից՝ ժամ ու պատարագ, աստված ու քրիստոս, պաս ու հաղորդ, դժոխք ու սատանա. մյուս կողմից՝ «փարմասիոնություն», եկեղեցու կործանում, լայն, հանրամարդկային զաղափարներ, ապահարդան՝ ազատ սեր, առաջադիմություն և ես ի՞նչ գիտեմ՝ ուրիշ ի՞նչ քար ու քացախ... Եվ եթե այս բոլորի վրա ավելացնենք քո վառ երևակա-

յությունը, որ երբեմն էկզալտասիոնի է հասնում, այն ժամանակ...

Վահանը բերանից հանեց սիգարը և նայեց քրոջը:

— Ճշմարիտ, ես շատ եմ հետաքրքրվում և կուզեի իմանալ, թե ինչ է քո դերը այդ երկու հակառակ բևեռների մեջ:

Մանեն չկարողացավ դիմանալ եղբոր հետաքննին հայացքին և ակամա խոնարհեց աչքերը: Նա այժմ, չգիտեր ինչու, վախենում էր եղբոր հոտառությունից:

— Չգիտեմ,— արտասանեց նա կամաց:

Վահանն ուսերը թոթվեց և հորանջեց:

— Չգիտեմություն... Բավական նախանձելի դրություն: Մեր ժամանակ փիլիսոփաներն են միայն, որ տալիս են այդ պատասխանը կյանքի և մահվան առեղծվածի առաջ կանգնած: «Չգիտեմ»: Ողորմելի՛ պատասխան, հավասարակշռությունը չգտնող հոգիների պատասխան, ինչպես ժամացույցի հարատև տատանվող լեզվակի միակերպ թիք-թաքը.— լսի՛ր (Վահանը մատով ցույց տվեց ճաշասենյակի դուռը), կարծես թե հարցնում է տարակուսանքով՝ ո՞ր կողմը, ա՞յս թե այն, ա՞յս թե այն, և ինքն էլ պատասխանում է իրեն բուժ հուսահատությամբ՝ չգի՛տեմ, չգի՛տեմ, չգի՛տեմ... Թի՛ք-թաք, թի՛ք-թաք, թի՛ք-թաք... Անիծածը խոսում է կարծես: Իսկ ես գիտեմ.— ոչ այս և ոչ այն կողմը, այլ ուղղակի մեջտեղը, ուրեմն՝ ստո՛պ, կանգնիր:

— Բայց այն ժամանակ լեզվակն այլևս չի խոսիլ, և ժամացույցը կմեռնի...

Վահանը նայեց քրոջ խորհրդավոր աչքերին, ըստ երևույթին հանկարծակիի եկած նրա այդ անսպասելի պատասխանից, հետո հանկարծ ծիծաղեց:

— Մարդ լսի, կասի՞ քույր ու եղբայր այս ի՞նչ նրբաքննիչ խոսակցությամբ են զբաղված: Շատ մարդկանց ուղեղը զարգանում է երբեմն հիմարությունների դուրս տալու համար: Ով ճաշից հետո զվարճալի բաներով կզբաղվի, որ կերածը լավ մարսի, մենք... փիլիսոփայություններով ենք զբաղվում: Լեզվակն այլևս չի խոսիլ, ժամացույցը կմեռնի... Ռուսի շուտն է խաբար— ինչն՛ր ենք դուրս տալիս... լոբի ուտելուց հետո:

Եվ Վահանը սիգարը նորից բերանը դրեց, երեք բարձիկ իրսր վրա հավաքած քաշեց գլխի տակ ու երկարումեկ ձգվեց բազմոցի վրա երեսն ի վեր: Նա աչքերը ձգեց առաստաղից կախված ջա-

հին, որի ապակյա գինտերը տեղ-տեղ պլպլում էին շողակնի երանգներով, և նորից սկսեց ականջ դնել ժամացույցի քնաբեր թիք-թաքին:

— Չարմանում եմ, որ դաշնամուր չես պահում,— ասաց նա, աչքերը հեռացնելով ջահից և ման ածելով ընդարձակ հյուրասենյակի մեջ:— Այս րոպեիս ամենայն հաճությամբ կլսեի որևէ պոպպուրի կամ վալս, չքնելու համար: Բայց չէ՛, այնտեղ ննջում են երկու անտիկ պառավներ, նրանց քունը կիսանդարվի: Իսկ ես... (Վահանը նորից հորանջեց առաջվանից ավելի երկարատև) ես էլ կքնեմ, ինչպես երևում է նշաններից: Իսկ դու... դու կմնաս արթուն... ժամացույցի լեզվակի պես... Տես է՛, ինչ մյուզիկ է սարքել մեր sic transit-ը... Աստվածդ սիրես, փակիր այն դուռը:

Մանեն վեր կացավ և կամաց փակեց ճաշասենյակի դուռը, որտեղից լսվում էր Զաքարի կերկերաձայն խոմփոցը երբեմն այնքան տարօրինակ ու ընդհատվող, որ թվում էր, թե ծերունին խեղդվում է:

— Ապշում ես, թե այս ի՞նչ արարած է մարդ կոշված անասունը,— ասաց Վահանը:— Մի հարցնող լինի այդ ծերունուն՝ էլ ի՞նչ ունիս, որ ապրում ես, ինչո՞ւ ես ապրում, ո՞ւմ համար ես ապրում, ի՞նչ ես սպասում աշխարհից... Եվ դեռ դատում է, վիճում, բողոքում, զայրանում... Չես հասկանում, է՛լի, չես հասկանում... Բայց քո այդ պարոն Աշոտ Բաղամյանին ասա՛ ինչ ուղում ես— գրիր, ինչ ուղում ես— քարոզիր, միայն թե քաղցած մի պահից այդ ողորմելի ծերունուն, լավ չէ... Հա, քեզ չե՞մ պատմել: Սրանից վեց տարի առաջ, Մոնպելիեից որ վերադառնում էի հայրենիք, Պարիզում հանդիպեցիք իրար: Հարյուր ֆրանկ փող ուղեց— տվի. բայց մինչև օրս էլ թե պետք է ստանամ: Մինչև այժմ չեմ հիշեցրել, բայց այս անգամ որ տեսնեմ— կասեմ: էլ ձեր տուն չի՞ գալիս, առաջվա պես:

— Գալիս է:

— Կասեմ, անպատճառ կասեմ,— կրկնեց Վահանը:— Վեց տարին կարծես բավական է: Ազատամտությամբ զբաղվելը լավ բան է, բայց պարտքի վճարումն էլ խո պախարակելի բան չէ: Մեր գյուղում մի մանրունք ծախող ունինք. գավառից ոտը դուրս չի գրել, բայց այնքան թունդ ազատամիտ է, որ քարի վրա դնես, քարը կճաքի: Գլադստոնից ու Պաննելից է խոսում, իսկ Բիսմարկին որ ճանկը գցեն, չի խնայիլ նրա քաշալ գլխի երեք հատիկ

մազերից մեկն անգամ— այնքան թունդերիցն է: Նրանից որևէ բան չտեսնելիս, երբ կասկածում եմ ապրանքի որակութեան վրա, մինչև որ Բաղամյանի արևով շեմ երդվեցնում, շեմ հավատում, թեև Բաղամյանի երեսը չի էլ տեսել: Մի անգամ ասացի նրան, որ Բաղամյանը հարյուր ֆրանկս ուտում է: Տո՛հ, պետք է տեսնեիր ի՞նչ օիններ հանեց զլիսու: Ուժը պատեր, հում-հում կուլ կտար: Ասե՛նք, Նախիջանն էլ պակաս հեղինակություն չի վայելում գավառում: Նրա հողվածները... Տեր իմ ամենակալ, այդ ի՞նչ հողվածներ են: Թանաքո՞վ է գրում, թե արյունով: Որքան կրակ ու եռանդ, որպիսի՞ շանթ ու կայծակ: Երբեք մտքիցս չի անցել Պառնելի մահվան առթիվ գրած նրա մի հողվածը: Երևակայիր, մարդն Իռլանդիայի «անթագ թագավոր» է կոչվում, և հանկարծ խավարամիտ Ալբրոնը նրան այն դրութեան է հասցնում, որ խեղճը ստիպված է լինում անձնասպանություն գործել: Պատճա՞ռը: Սրովհետև սիրելիս է լինում Օշի անունով ինչ-որ մի կապիտանի կնոջ— սարսափելի մի հանցանք, որ ո՛չ մի կերպ չի ուզում ներել նրան «չղպոր» անզլիացին, «բուրժուական մորալի այդ տիպար ներկայացուցիչը»... Օ՛, Բրիտանիա, Բրիտանիա, որ իմանաս ինչ-պիսի՞ քնձոտ մկներ են կրծում քեզ... է՛...

Այդ «է»-ն Վահանի բերանում փոխվեց երկարատև մի հորանջի, իսկ այդ հորանջի շարունակությունն եղավ ժողովրդական երգի մի երկտողյանը՝

Էս ինչ խարաբ դարու հասանք, հարալի,

Էս ինչ խարաբ դարու հասանք, հարալի:

Երգը նորից փոխվեց հորանջի, առաջվաններից ավելի երկարատև և նյարդային:

— Առ այս սիգարը, քունս արդեն տանում է,— ասաց Վահանը:

Մանեն եղբոր ձեռքից առավ հանգած լիգարը, դրեց մոխրամանի մեջ և հարցրեց.

— Կուզե՞ս բան ծածկեմ:

— Որ տապակվե՞մ: Ոչինչ հարկավոր չէ: Միայն շատ շթող-նես, որ քնեմ: Մի ժամից վեր կացրու:

Վահանը քնեց հենց այնպես, ինչպես որ պառկած էր, երեսն ի վեր, և քնելուն պես սկսեց խռմփացնել, սկզբում թեթև, հետո

ավելի ու ավելի ուժգին: Առանց այն էլ նա կարծես թի վիզ շուներ, իսկ այժմ, պառկած դրութեան մեջ, նրա վիզը բուրբուկեց կորել էր և վզի տեղ դուրս էին պրծել նրա շաղ մսերը կրծքի և ուսերի վրա:

Մանեն նորից նստել էր լուսամտուի մոտ, նայում էր դիմացի տան պատուհանի վրա վանդակի մեջ փակված թռչնակին, ականջ էր դնում եղբոր խռմփոցին և այնպիսի սաստիկ ձանձուրյթ էր դգում, որ կարծում էր, թե սրտի վրա նստել է տղմի պես մի բան ծանր ու ճնշող...

IV

Վահանը մեկ-մեկ դիպչում էր քրոջ տուն: Թիֆլիսում նա բազմաթիվ ծանոթներ և շատ բարեկամներ ուներ, ամեն օր մեկի կամ մյուսի տանն էր լինում հրավիրված և ամեն տեղ ցանկալի հյուր էր, ամենքը խլում էին նրան իրար ձեռքից: Զատիկի տոներին անգամ շկարողացավ քրոջ տանը լինել և այդ բանի համար մեծ հանդիմանություն ստացավ թե Մանեից և թե, մանավանդ, նրա սկեսուրից: Օսանն ընդամին շատ նեղացած էր նրանից, որ նա իր հաղորդվելու օրն էլ չէր եկել ճաշին իրենց տուն:

Տոները Մանեի համար անցան վերին աստիճանի տխուր, մանավանդ ամուսնուց սիրո և կարոտի զգացումներով զեղուն շնորհավորական հեռագիր ստանալուց հետո: Այդ հեռագրի ազդեցության տակ, նա հիվանդ ձեռքով և դուրս չեկավ Աշոտ Բաղամյանի մոտ, որը Զատիկը շնորհավորելու պատրվակով եկել էր նրան տեսնելու:

Բաղամյանը նստած էր հարևան սենյակում և խոսում էր Օսանի հետ: Օսանը հանդիմանում էր նրան իր քարոզած զաղափարների համար, իսկ Բաղամյանը ծիծաղելով ասում էր, որ իր հորեղբայրն այդ բոլորը հնարում է մասամբ իրենից, մասամբ իր հակառակորդների ասածները կրկնելով: «Լավ, ինչի՞ շես մին-մին մտիկ անում,— ասաց Օսանը.— մեղք չի՞. հացափոր ընկած է սրա-նրա գուռը»: Բաղամյանը դայրացավ: Նա ասաց, թե ինքը միշտ առաջարկել է Զաքարին, որ իր տանն ապրի, այն պայմանով միայն, որ արադից ձեռք վերցնի, շատ չխմի, մանավանդ ման շգա քելեխների (վերջինս Զաքարի համար պարզապես մի հիվանդություն էր դարձել), բայց ծերունին չի կամեցել ընդունել այդ

պայմանը և ինչպես որ անկարգ ապրել է հարուստ ժամանակ, նույն անկարգութեամբ էլ ուզում է վերջացնել իր աղքատ ծերութիւնը: Սակայն, չնայելով դրան, Բաղամյանն այժմ էլ ամեն ամիս մի որոշ գումար ուղարկում է ծերունուն, որ նա հացափոր ման չգա ուրիշի տները, բայց նա այնքան ապերախտ է, որ դեռ գրախոսում էլ է իր եղբոր որդու վրա:

Մանեն Բաղամյանի խոսածը լսում էր կից սենյակից: Նա ակամա հիշեց եղբոր ասած հարցուր ֆրանկի պարտքը, որ Բաղամյանը դեռ չէր վճարել նրան: Եվ Մանեն թվաց, որ Վահանը թերևս այնպես հեզոտրեն շտուներ Բաղամյանի մասին, եթե այդ հարցուր ֆրանկի չհատուցված պարտքը չլիներ մեջտեղ: Քույրը շատ լավ ճանաչում էր եղբոր կծծի բնավորութունը, և այդ բանն ամենևին գուր չէր գալիս Մանենին: Ամբողջ վեց տարի էր անցել այդ չնչին գումարը պարտք տալուց ի վեր, և Վահանը դեռ չէր մոռացել, իսկ նա աղքատ չէր, հարուստ էր, մինչդեռ Բաղամյանը նրա համեմատութեամբ իսկապես աղքատ էր, որովհետև գրական աշխատանքով էր միայն իր ապրուստը հայթայթում:

Չատկից հետո թատերասերների մի խումբ ներկայացում պիտի տար հայ կանանց բարեգործական ընկերության օգտին: Հեղինեն այդ ընկերության ամենանուանդուն անդամակիցներից մեկն էր, և Մանեն երկու տոմսակ էր ստացել նրանից— մեկն իր, մյուսը եղբոր համար: (Սկեսուրը իբրև հին կին, իր ամբողջ կյանքում թատրոն ասած բանը տեսած չէր և չէր ուզում տեսնել): Ներկայացման երեկոյին Վահանը կառքով եկավ, որ քրոջը թատրոն տանի: Նա մի քիչ ուշացել էր, այնպես, որ Մանեն նրան էր սպասում՝ արդեն հազնված-պատրաստ: Քրոջը տեսնելուն պես Վահանը չկարողացավ զսպել իր հիացմունքը:

— Եի՛կ,— բացազանչեց նա՝ աչ ձեռքի բութ մատը շրխկացնելով միջամատի վրա:— Դու կատարյալ գեղեցկուհի ես եղել և մի քիչ էլ— խոսքը մեր մեջ մնա— կոկետ... Ի՛նչ հասակ, ի՛նչ քեթութիւն, ի՛նչ ճաշակ, ի՛նչ գրացիա... Լա՛վ, նազ մի անիր:

Եվ սկսեց հրգել:

Նազ մի անիր, նազ մի անիր, նազ աղբիկ,
Դեյրեղ քաշե, թող մի անիր...

Ու հանկարծ լռեց:

— Հետո՞... չվերջացրիր,— բավական սառն կերպով նկատեց քույրը, որը հայելու առաջ կանգնած ուղղում էր մազերը: Պարզապես երևում էր, որ նա դեռևս նեղացած է եղբորից:

— Չէ՛, վերջը լավ չէ,— ասաց Վահանը:— Առանց այն էլ ես արդեն մի հայցանք եմ գործել ծնողներիս հիշատակի դեմ. մտքումս կար, որ մեռելոց օրը հորս ու մորս գերեզմանն օրհնել տամ և... մոռացա, այսինքն՝ մոռացնել տվին անիծվածները: Իսկի թողնում ե՛ն, որ մարդ հանգիստ մնա. մի օր մեկն է քարշ տալիս, մյուս օրը մի ուրիշը: Հենց հիմա էլ հապիվ կարողացա մեկի ձեռքից յախես թափել, թե չէ էլ ո՞վ կարծներ քեզից: Երևակայիր, որ մինչև օրս դեռ գործերս էլ չեմ վերջացրել: Ձհաննամը, գոնե մի բանի նման լինիմ...

Նա կանգնեց Մանենի հետևը և սկսեց քրոջ ուսի վրայից դիտել հայելու մեջ իր մազազուրկ դեմքը:

— Հոգուդ սատկեմ, քույրիկ ջան, մի թամաշ արա ըռխիս: Մոպսի շուն տեսել ե՞ս բերանի կողքերից կախ ընկած լապտիներով. ի՛սկը մոպսի շուն: Փո՛ւ, խայտառակութիւն... Եվ, չեմ հասկանում, ինչո՞ւ աստված զրկել է երեսս բուսականութիւնից:

Մանեն առավ փեղույրը, ծածկեց և սկսեց քորոցով ամրացնել մազերի վրա: Նա պինդ սեղմել էր շրթունքները. երևում էր, որ աշխատում էր զսպել ծիծաղի փռթկոցը:

— Դու գիտե՞ս, որ մենք ուշանում ենք,— ասաց նա:

— Վնաս չունի. մեծ մարդիկ միշտ ուշ են գնում թատրոն,— ասաց Վահանը, նայելով ծոցի արծաթյա ջարդված ժամացույցին:— Տոմսակս տուր տեսնեմ:

Մանեն Հեղինեից ստացած երկու տոմսակներից մեկը տվեց Վահանին: Վահանը նայեց տոմսակին, անդրազարտիքի գրպանից հանեց պորտմոնեն, տոմսակը մեջը դրեց, հետո նույն պորտմոնեից հանեց երկու հատ մի-մի ուրբխանոց ինչ-որ կուպեկների հետ և դրեց քրոջ առաջ:

— Այս ի՞նչ է,— հարցրեց քույրը զարմացած:

— Տոմսակիս արժեքը:

— Թե ի՞նչ:

— Թե ա՛յն, որ ձեր չեմ սիրում:

Քույրը երկար ժամանակ շատ լրջորեն նայում էր եղբոր ծիծաղկոտ աչքերին:

— Ուզում ես ինձ վիրավորել, Վահան:
— Չէ, քույրիկ ջան. ես ուզում եմ միայն հակառակ շփոթել նշանաբանիս:

— Կատակ չե՞ս անում:
— Փողի գործերում կատակ անելը հավասար է հանցագործության:

— Շատ լավ,— ասաց Մանեն, ջղախն արագ քայլերով հեռացավ նրանից, պահարանից հանեց վերարկուն, հագավ և նույն քայլերով դիմեց դեպի դուռը: Այստեղ հանկարծ կանգ առավ և, դառնալով եղբորը, հարցրեց.

— Իսկ կառքի փո՞ղը ով պիտի վճարի:
— Կեսը ես, կեսը դու,— ծիծաղեց Վահանը:— Չէ, որովհետև ես քեզնից ավելի մեծ տեղ կբռնեմ,— ավելացրեց նա,— ուստի քեզնից ավելի կվճարեմ:

— Մեր տանը մի քանի անգամ հաց ես կերել, ուրեմն տո՛ւր կերածիդ փողը,— աղաղակեց Մանեն:

Վահանի ծիծաղը սաստկացավ:

— Բռավո՛,— բացագանչեց նա...— Կսիրեմ այդպիսի ապտակները:

Մանեն զայրացած դարձավ և դուրս գնաց:

— Եվ դո՛ւ ես ամուսնուս պեղանտ անվանողը,— ասաց նա կառքի մեջ:

Վահանը միայն շարունակում էր ծիծաղել, զվարճանալով քրոջ զայրույթի վրա: Այդ ծիծաղն ավելի ևս գրգռում էր Մանեին:

— Գնացել ես արտասահման,— շարունակեց Մանեն,— և հետո, բացի գերմանական շոր հաշիվներից. ուրիշ ոչինչ չես բերել:

— Չո՞ր: Ինչո՞ւ չոր և ինչո՞ւ անպատճառ գերմանական, այլ ոչ իտալական կամ թե ֆրանսիական: Փողի հաշիվներից էլ փափուկ բան... Այդ մեկը Երկրորդ՝ արտասահմանից ես ախր գիտություն էլ եմ բերել, քույրիկ ջան: Ինչո՞ւ ես մոռանու՞մ:

Մանեն բորբոքվեց:

— Գիտություն... ի՞նչ գիտություն: Որտե՞ղ է քո գիտությունը: Ո՞վ տեսավ: Ո՞ւմ օգուտ տվիր քո գիտությունով: Գնացել ես գյուղում նստել, այգիներ ես ձգում, գինեգործարան ես շինում և, բացի քո փորի համար հոգալուց, ուրիշ ոչ մի բանի մասին չես մտածում, թեկուզ ամբողջ աշխարհը քանդվի էլ: Եվ դեռ ծաղրում

ես ուրիշներին... ծաղրում ես ձեր գյուղի մանրավաճառին, որ նա իր տղետ տեղովը հետաքրքրվում է Գլադստոնով... Պառնելով...

Վահանը թեքվել էր և գիշերային կիսախավարի մեջ իր սովորական հեզնոդ ժպիտով, բայց փոքր-ինչ զարմացած, անթարթ նայում էր քրոջ զայրացած աչքերին:

— Մանե, այդ դու ե՞ս,— արտասանեց նա:

— Այո, ես եմ, չէիր սպասո՞ւմ:

— Բաս ասում էիր խավարամիտ ես:

— Թող, ի սեր աստծո, այդ հեզնոթյուններդ: Դու անօգուտ մարդ ես, բեզնից և քո գիտությունից ոչ մի շահ չունի հասարակությունը:

— «Եթե ուսումեդ շահ չունի Հայաստան, թքել եմ քու ալ, ուսումիդ ալ վրան»,— վրա բերեց Վահանը և բարձրաձայն ծիծաղեց:— Բայց մի բարկանալ, քույրիկ ջան. մի բան եմ ուզում հարցնել: Այն քո առաջադիմականների հետ շուտ-շուտ ես տեսնելովում:

Մանեն մեծ տհաճությամբ դեմքը շրջեց նրանից և ոչինչ չպատասխանեց: Որովհետև մի անգամ արդեն նեղացած էր եղբորից, այդ պատճառով Վահանի խոսակցության հեզնական տանը այժմ հանում էր նրան իրենից. և նա մեծ ջանք էր գործ դնում, որ զսպի իրեն:

— Պետք է ասած, որ դու բավական առաջադիմականացել և աղատամտականացել ես,— շարունակեց Վահանը:— Եվ իզուր ես կարծում, թե հետադեմ-խավարամիտների բանակին ես պատկանում: Բայց մի բան, որ շատ հավանեցի, այդ՝ զայրանալդ է: Զայրանում ես շատ սիրուն և շատ շնորհալիորեն, որովհետև մեծ եռանդ կա մեզդ և ինքդ էլ անկեղծ ես վերին աստիճանի:— Անկեղծ եմ ասում, քույրիկ ջան, որ այս անգամ չեմ հեզնում:— Իսկ նրանք, քո այն առաջադիմական բարեկամներդ... նրանց շատ էլ մի հավատա: Նրանք արդեն ոտով-գլխով կեղծ են,— ավելի կեղծ, քան այժմյան Կախեթու գինիները,— և, հավատացնում եմ քեզ, իրենց գիտությամբ շատ բիշ են տարբերվում մեր գյուղի մանրավաճառից:

— Ես կարծում եմ, որ հասարակական գործիչներին քննադատելու իրավունք ունենալու համար, անհրաժեշտ է, որ քննադատողն ինքը հասարակական գործիչ լինի,— նկատեց Մանեն հանդիստ խստությամբ և յուրաքանչյուր բառը շեշտելով:

— Չնեղանաս, քույրիկ ջան, սկզբունքի տեսակետից ասածդ արտուրդ է, մինիստրի գործերը քննադատելու համար հարկ չկա անպատճառ մինիստր լինելու, այլ պես ի՞նչ պիտի ասելինք Բիւմարիկի մագերը փետրահան անող մեր գյուղի մանրավաճառին: Բայց այս դեպքում քո նկատողութիւնը լիովին արդարացի է: Ես, Իհարկե, զրո եմ Բաղամյանի կամ Նասիրյանի հետ համեմատած, այսինքն՝ հասարակական գործիչ չեմ և, Իհարկե, չեմ, քանի որ սիրային վեպեր ու բանաստեղծութիւններ չեմ թխում, կարմիր հողվածներ չեմ գրում, փախչում եմ հողաբարձական և ելեցփոխական ընտրութիւններից, չեմ մասնակցում դանազան հայտնի և անհայտ ժողովների, այլ միայն սուս ու փուս դբաղված եմ սեփական որովայնս պարարտացնելով, հետեաբար իրավունք չունիմ քննադատելու մեր այդ նրեկի հասարակական գործիչներին: Քեկ այս էլ պետք է ասեմ, քույրիկ ջան, որ դու իզուր ես այդքան բարկանում ինձ վրա. ես խո չեմ քննադատում, ես միայն, այսպես ասած՝ բարեկամական զրուցատրութեան մեջ, իմ անհատական կարծիքներն եմ հայտնում:

— Դու կարծիք հայտնել չգիտես, դու գիտես միայն հեգնել, ծաղրել և... բամբասել, պառավների պես:

— Հա՛, հա՛, հա՛, — պինդ ծիծաղեց Վահանը: — Ի՞նչ գեղցիկ կելլայով ըմբռնել ես խարակտերիստիկա... Կեցցե՛ս, բռա՛վո:

— Իսկ երբ բռնում են քեզ և հանդիմանում, — շարունակեց Մանեն, — գիտե՛ս կառակով ու ծիծաղով լախեղ թափել:

Վահանի ծիծաղը սաստկացաւ:

— Բռա՛վո, բռա՛վո... Ասում եմ, է՛, հիանալի՛ կերպով ըմբռնել ես խարակտերիստիկա կամ նկարագիրս, ինչպես ասում են մեր հոսհոսները: Բայց հիմի թող պակասն ես լրացնեմ, — ավելացրեց Վահանը, դադարելով ծիծաղելուց: — Ես ամենից առաջ, քույրիկ ջան, կոռեկտ մարդ եմ: Այսինքն՝ ես այն մարդկանցից եմ, որոնք նրկու կովտղների միջամտած ժամանակ երկսի զլխին էլ փամփաշում են: Ուրիշ խոսքով՝ ես չեզոք մարդ եմ: Զորին խո գիտես ինչ է, — ոչ ձի է, ոչ էշ...

— Խոսք չկա, լա՛վ ածականներով ես կնքում ինքդ քեզ...

— Օ՛, ներողութիւն, անասուններին ես չափազանց սիրում եմ հենց թեկուզ միայն նրա՛ համար, որ նրանք չեն կծում իրար «ազատամիտ» և «խավարամիտ» բառերով: Ասելս այն է, որ ես ոչ ազատամիտ եմ, ոչ խավարամիտ, ոչ առաջադիմական եմ, ոչ

հետադիմական, ոչ արմատական եմ, ոչ պահպանողական — Իհարկե, ա՛յն իմաստով, ինչ իմաստով որ այդ բառերը գործ են ածում մեր մայրունների աշխարհում: Տեղը դա՛ սրա՛ գլխին կփամփաշեմ, տեղը դա — նրա՛ գլխին, որովհետեւ երկուսն էլ ինձ համար միևնույն հիմարներն են:

— Եվ ամենից խելոքը դու ես...

— Անշուշտ: Որովհետեւ արժե՛ միթե արյուն պղտորել մեր այս հիմարիտների աշխարհում:

— Իհարկե, շարժե, որովհետեւ արյան պղտորումն առհասարակ խանգարում է մարդկանց... Ի՞նչը հաստացնելուն:

— Բուռվո՛, բուռվո՛ սիմո, — նորից բացազանչեց Վահանը այնքան բարձրաձայն, որ կառապանը ետ նայեց զարմացած:

— Ինչ որ սուր է՛ սուր է: Հավանում եմ: Կեցցե՛ս:

Ներկայացումն սկսվելու վրա էր, որ քույր ու եղբայր հասան թատրոն: Օրկեստրը արդեն նվագում էր: Ահագին ժողովուրդ էր խռնվում Ֆոյեում և դահլիճում: Ժխորը կատարչալ էր: Օղը հագեցած էր օծանելիքների սուր հոտով: Մանեն ու Վահանը հագիվ կարողացան գտնել իրենց տեղերը պարտերում: Աթոռների նեղ միջանցքից անցնելը կատարչալ պատիժ էր Վահանի համար. քրտնաբերութեամբ նա հագիվ էր կարողանում անցկացնել իր ահագին փորը, ջարդելով նստածների ծնկները կամ ստիպելով նրանց վեր կենալ:

Հասարակութիւնը համեմատաբար ընտիր էր, ինչպես սովորաբար լինում է բարեգործական նպատակով տրվող հայերեն ներկայացումներին: Սովորական ներկայացումներին հայոց թատրոնի ամենապատվւմոր տեղը՝ առաջին կարգերում բազմած են լինում աստված սիտե ինչ միջոցներով ներս խցկված ամեն տեսակ երեխաներ. բայց այժմ այդ կարգերում աթոռակալել էին ֆինանսական աշխարհի հաստ ու բարակ տուզեր, մի գեներալ՝ կլպած գանգով, մի քանի ուրիշ էպոլետներ՝ աստղերով և առանց աստղերի և գրական ու լրագրական աշխարհի ներկայացուցիչներ՝ երկար ժամանակ չխուզած մագերով և օսլայած շապիկի կեղտոտ օձիբներով:

— Պա՛հ, մի թամաշ արա, աստվածդ սիրես, — բղավեց Վահանը քրոջ ականջի մոտ, որպեսզի ասածը լսելի անն օրկեստրի ձայների և ժողովրդի հանած ժխորի մեջ: — Համայն հայ աշխարհն աշատեղ է. զինվորականներ, շինովնիկներ, վաճառականներ, մրտ-

— Մաս,— լավեց նրա հետևից:

Վահանը լռեց, ուզեց ետ նայել, բայց թե տեղը նեղ էր, և թե վիզ շուներ, որ գլուխը շրջեր:

Թատրոնի դահլիճում անտափնելի շոգ էր, այնպես որ խաղամիջոցին ամենքը դուրս թափվեցին պարտեզ: Այստեղ քույր ու եղբայր նստեցին սպիտակ սիոսոցով ծածկված սեղաններից մեկի մոտ, ձեռնելիքի կողքին:

— Սարսափելի ծարավ եմ,— ասաց Վահանը.— մի շիշ գարեջուր բերել տամ, դու էլ կխմես, չէ՞:

— Ես գարեջուր չեմ խմում:

— Լիմոնա՞դ:

Քույրը նայեց եղբոր աչքերին. նրա սառն հայացքի մեջ ինչ-որ անհաշտ բան կար:

— Հետո շե՞ս վախենալ, որ պարտավորեցնես...

Վահանը ծիծաղեց և մոտիկ կանգնած սպասավորին պատվիրեց, որ մի շիշ սառն լիմոնադ բերի:

— Դու ինձ հանդիմանում ես, քույրիկ ջան,— ասաց նա մի սիգար վառելով,— բայց որ լավ մտածես, կտեսնես, որ ես ընտրել եմ մարդկային կյանքի բոլոր նշանաբաններից ամենախելացիին: Դու քեզ համար, ես ինձ համար: Սա օբսոլյուտիստների «ամենքը մեկի համար» վարդապետությունը չէ և ոչ էլ կոլեկտիվիստների «մեկն ամենքի համար» վարդապետությունը, որ միևնույն մեղալի մյուս երեսն է, այլ ինդիվիդուալիստների ամենաարդար սահմանորոշումը մարդկային կյանքի փոխադարձ հարաբերությունների համար: Ես քեզնից ոչինչ չեմ պահանջիլ, դու էլ ինձնից ձեռք քաշիր: Ուզում եմ ստանալ— կտամ և կառնեմ, ուզում ես ստանալ— տուր և առ: Ու վերջացավ: Դու քեզ համար, ես ինձ համար: Կարծեմ շատ պարզ է, չէ՞:

— Այո, շատ պարզ է, որ դա կուշտ և ժլատ մարդու վարդապետություն է,— նկատեց Մանեն սառն հանգստությունով:

Վահանը բերանից բաց թողեց սիգարի ծուխը և նայեց քրոջը զարմացած:

— Կուշտ և ժլատ: Կուշտն էլի հասկանում եմ, բայց ժլատը սքտեզից կապեցիր պոչից:

— Չլինի՞ թե հիմա էլ ուզում ես ուրիշ սոփեստություններ անել, որ ժլատ չես:

Վահանը բոլորովին զարմացավ:

— Ես ժլատ:

— Այո, դո՛ւ,— շեշտեց քույրը նույն հանգստությամբ:— Ժլատությունդ երևում է մինչև անգամ հագուստիցդ: Մի լավ նայիր վրադ: Կարելի՞ է այդպիսի հագուստով այսպիսի տեղեր գալ: Չէի՞ր կարող, ինչ է, շապիկդ փոխել և, եթե շունիս, նորն առնել: Իսկ սյուրտուկիդ ցերեկով նայի՞լ ես, թե ինչպես պլավում է կեղտից:

— Ա՛, իմացա. դու ամաշում ես ինձ հետ նստել:

— Է՛, թո՛ղ, ի սեր աստծու,— ջղայնորեն արտասանեց Մանեն և դեմքը շրջեց եղբորից:

— Սպասիր: Ուրեմն դու մի քիչ կեղտոտ շապիկս և հնացած սյուրտուկս վերագրում ես այն բանին, որ ես ժլատ եմ:

— Այո՛, չես ուզում մաքուր ու լավ հագնվել, որ փող ծախսած չլինես:

— Անկե՞ղծ:

Մանեն շպտաստիանեց. նա չէր նայում եղբորը:

— Լավ: Ընդունենք, թե ասածդ ճիշտ է, որ ճիշտ չէ, իհարկե, որովհետև ի՞նչ կարիք ունիմ լավ հագնվելու, քանի որ դեռևս մտազիր չեմ նշանվելու: Բայց ի՞նչ կապ ունի ժլատությունս նշանաբանիս հետ:

— Այն կապն ունի, որ «դու քեզ համար, ես ինձ համար» ասելով ուզում ես ապահովել քեզ, որ ոչ ոք աչք չտնկի դրպանիդ, իսկ դրպանդ քեզ համար...

— Լավ, մի շարունակիր,— ընդհատեց Վահանը, բաժակները լցնելով սպասավորի բերած լիմոնադից:— Դու վատ տրամաբան ես, քույրիկ ջան: Մի նեղանար, խնդրեմ: Գրպանիս որ այդքան նշանակություն տայի...

— Խոստովանիր, որ դու գյուղում վաշխառությամբ էլ ես պարապում,— հանկարծ դառնալով դեպի Վահանը, շարտեց նրա երեսին Մանեն:

— Չէ, այդ էլ շեղավ, քույրիկ ջան,— նկատեց Վահանը և դատարկեց իր բաժակը:— Դու ուզում ես— խմիր, քանի սառն է— դու ուզում ես ամուսնուղ ջիգրը հանել, որ այն օրը նրան է— վաշխառու անվանեցի: Բայց չէ՞ որ ես կատակ էի անում: Գրպանիս որ այդքան նշանակություն տայի... Տե՛ս ով է գալիս... (Վահանն աչքով արավ դեպի պարտեզի մուտքը): Գրպանիս որ այդքան նշանակություն տայի և վաշխառու լինեի, մինչև հիմա

վաղուց բռնել էի քո այդ պարոն Զևսի յախից— Բեն մազերից բռնելն ավելի հարմար կլիներ— և պահանջել էի հարյուր ֆրանկը... տոկոսով հանդերձ, իհարկե:

Մանեն նայեց այն կողմը, որ կողմը աչքով արավ Վահանը, և տեսավ Բաղամյանին: Բաղամյանը մտավ պարտեզ: Նրա հետ էին նեղ ու կարճ սյուրտուկների մեջ պինդ կոճկված երկու երիտասարդ, որոնք, մեկը նրա աջ, մյուսը ձախ կողմն անցած, ստորկական-հարգական ակնածությունը լսում էին նրա մի ինչ-որ պատմությունը:

— Տեսնո՞ւմ ես նրա հետ այն երիտասարդներին,— ասաց Վահանը քրոջը:— Դեմքերից, հագուստներից և շարժումներից տեսնում եմ, որ գավառացիներ են,— գավառացի աղատամիտ կժոռողներից, որոնք սակայն, կատու են դարձել այստեղ: Տես, ինչքան զգույշ են քայլում, որ չդիպչեն Զևսի թևին: Դա, տերը մի արասցե, սրբապղծություն կլինի, որովհետև գիտե՞ս ով է Բաղամյանը... Դու գավառում չես եղել, որ իմանաս, թե... Բայց հարյուր ֆրանկս պահանջելու փոխարեն հրավիրելու եմ, որ մի բաժակ լիմոնազ անուշ անի մեզ հետ:

Եվ, երբ Բաղամյանն իր ուղեկիցների հետ մոտեցավ ու պիտի անցնեն Վահանի ու Մանեի առաջով՝ առանց նրանց նկատելու, Վահանը կանչեց.

— Պարո՞ն Բաղամյան:

Բաղամյանը կանգ առավ, նայեց նրա կողմը, և, ըստ երեվույթին, իսկույն շարժվեցավ ճանաչել, թե ով էր կանչողը, բայց Մանեին որ տեսավ նրա մոտ, շտապեց ներողություն խընդրելու իր թիկնապահ երիտասարդներից, թողեց նրանց և մոտեցավ քույր ու եղբորը:

— Այդ դո՞ւք եք,— բացազանչեց նա, սեղմելով Վահանի ձեռքը:— Դուք այնքան ուշ-ուշ եք երևում մեր քաղաքում, որ, ներեցեք, իսկույն շարժվեցավ ճանաչել, մանավանդ, որ այդքան շաղագեղ եք: Բարև ձեզ, տիկին: Այդ ինչպե՞ս է, որ ձեզ չեմ նկատել թատրոնում:

— Որովհետև մենք հասարակական գործիչներ չենք և հետևն ենք նստած,— թուցիկ մի ակնարկ գցելով քրոջ կողմը, ասաց Վահանը և կողքի աթոռը մոտ քաշեց:— Զե՛ի՞ք բարեհաճիլ մեզ ընկերանալ:

Բաղամյանը շնորհակալություն հայտնեց և նստեց: Վահանը սպասավորին պատվիրեց, որ մի բաժակ էլ բերի:

— Ուրիշ ինչպե՞ս եք,— դարձավ Բաղամյանը Վահանին:— Այս ո՞ր քամին է քշել ձեզ Քիֆլիս:

— Ցիկլոնն ասացեք, այլապես ո՞ր քամին կարող է տեղից շարժել այս ահագին մսագունդը: Եկել եմ բժիշկներից խորհուրդ հարցնելու, թե ի՞նչ անեմ, որ այսպես շաղանամ: Երևակայեցեք, տանը հատկապես մի կշեռք եմ պահում, ամեն օր կշռվում եմ և տեսնում, որ օր օրի վրա ծանրությունս ավելանում է մինչև մի ֆունտ: Դե հաշվեցե՞ք՝ տարին քանի փութ դուրս կգա: Անցյալ օր մի ծանոթ բժշկի մոտ էի, ասաց, որ այսպիսի ազդեցիկ շաղանալու դեմ շորս միջոց կա, մեկը մյուսից ավելի զորավոր առաջինը՝ ամեն օր ներկա լինել մեր եկեղեցիներում մեծ պասի ժամերգությանը սկզբից մինչև վերջը. երկրորդ՝ ներկա լինել հայկական ժողովների. երրորդ՝ հաճախել հայոց թատրոն և շորրորդ՝ կարելույն չափ շատ կարդալ հայ լրագիր:

— Այդ ի՞նչ սրամիտ բժիշկ եք ունեցել,— բացազանչեց Բաղամյանը ծիծաղելով, շատ լավ իմանալով, որ նա ոչ մի բժշկի հետ այդպիսի խոսակցություն չի ունեցել, այլ դա նրա հեզնությունն է:

— Հավատացեք, ես կատակ չեմ անում,— նկատեց Վահանը լրջորեն:— Բժիշկս ապացուցանում էր ինձ, թե սրանք այնպիսի միջոցներ են, որ ընդունակ են ինձ պես մի ճարպակուղ մարդու միջոցներ են, որ ընդունակ են ինձ պես մի ճարպակուղ մարդու թոքախտ անգամ պատճառելու, ո՞ւր մնաց լրարացնելու: Սկզբում ես էլ ձեզ պես կարծում էի, թե նա կատակ է անում, բայց առաջին իսկ պատահական փորձով տեսա, որ մարդը շատ երևելի գլուտ է արել: Ասեմ ինչպես: Նույն օրը, որ բժիշկս տվավ ինձ այդ խորհուրդը, ձեր լրագրի մեջ կարդացի պոեմիկական մի հոդված, որի մեջ գրված էր, թե թքում եք ձեր հակառակորդի թերթի վրա: Հետևյալ օրը կարդացի ձեր հակառակորդի պատասխանը: Նա գրում էր՝ «էն զլխից թքել ենք ձեր վրա էլ, ձեր թերթի վրա էլ և այդ թուքն էլ ափսոսացել»: Այդ որ կարդացի, իսկույն վազեցի մեյդան, հինգ կոպեկ տվի, նստեցի կշեռքը և կշռել տվի ինձ: Ի՞նչ եք կարծում. երկու ֆունտի չափ արդեն պակասել էր ծանրությունս, մի ֆունտը լրագրի հաշվին երևի, մյուսը՝ ձեր հակառակորդի:

— Զլինի՞ թե այժմ էլ թատրոն եք եկել նույն փորձը կատարելու համար,— հարցրեց Բաղամյանը շարունակելով ծիծաղել:

— Գտա՛ք: Սա երկրորդ փորձը կլինի, և ես համոզված եմ, որ մի-երկու ֆունտ էլ էգուց առավոտ կլինի պակասած ճարպի՞ցըս — այնպիսի աննման մի հայերեն եմ լսում այս գիշեր:

— Որ այդպես է, եկող կիրակի էլ բարեգործական ընկերության ժողովն է լինելու. եկեք, թերևս մի-երկու ֆունտ էլ այնտեղ կորցնեք:

— Կգամ, անպատճառ կգամ,— ասաց Վահանը, շիշը դատարկեց Բաղամյանի բաժակի մեջ և սպասավորին պատվիրեց, որ մի նոր շիշ բերի:

Վահանի հետ խոսելիս Բաղամյանն աշխատում էր հարմարվել նրա հեղնական տոնին ու վարմունքին: Վահանին նա դասում էր այն մարդկանց կարգը, որոնք միշտ ուրախ, միշտ անհոգ՝ անընդունակ են որևէ բան իրենց սրտին մոտ ընդունելու, խոսում են ամեն բանի մասին, բայց լուրջ կերպով չեն խոսում ոչ մի բանի մասին և սիրում են մի տեսակ ծաղրածուի դեր կատարել մասամբ իրենց շնչինությունը ծածկելու և մասամբ հասարակության մեջ սրամիտ ու սրախոս մարդու համբավը վայելողի անմեղ փառասիրությունը գոհացում տալու համար:

Մանեն նստած էր ծառի վրա կախված լապտերի տակ, այնպես որ նրա դեմքը կիսախավարի մեջ էր: Նա ետ էր ընկել աթոռի մեջքին, ամենևին չէր մասնակցում խոսակցությանը, և ըստ երևույթին չէր լսում, թե ինչ են խոսում եղբայրն ու Բաղամյանը: Նրա մտախոհ հայացքը կենտրոնացած էր Բաղամյանի դեմքին, որը նստած էր սեղանի մյուս ծայրին, նրան դեմ առ դեմ, լապտերի պայծառ լույսի տակ:

Բաղամյանը մոտ երեսուն տարեկան երիտասարդ էր, գեղեցիկ լիք դեմքով, որը նրան հասուն տղամարդի տեսք էր տալիս: Նրա լայն ուսերին շատ սազով նստած էր մոխրագույն բաճկոնը, որի տակից ամառվա սպիտակ ժիլետը փայլում էր ձյունի մաքրությունամբ: Ըստ երևույթին, նա առանձին խնամք էր տանում իր փափուկ երկայն մազերի վրա, որոնք սիրուն գանգուրներով մինչև ուսերն էին հասնում՝ ականջների մոտ ցրված: Ամեն բանով— թե հայացքով, թե շարժումներով. և թե խոսելիս— աշխատում էր ծանր պահել իրեն և եթե շարունակ ժպտում էր Վահանի ասածնե-

րի վրա, իսկ երբեմն և ծիծաղում, այդ բանում ևս աշխատում էր դուրս չգալ ծանրախոհ լրջության սահմանից:

— Դու՞ք ինչպես եք, տիկին, լա՞վ եք,— հարցրեց նա, սեղանի վրայից թեթև առաջ խոնարհվելով դեպի Մանեն և ինչ-որ խորհրդավոր հայացքով նայելով նրա աչքերին:

Մանեն կամաց ցնցվեց, հայացքը թոցրեց նրա դեմքի վրայից և մեքենայաբար վերցրեց իր բաժակը, որին դեռ ձեռք չէր տվել:

— Ծնորհակալ եմ,— պատասխանեց նա հանգիստ:

— Դուք գիտե՞ք, պարոն Բաղամյան, որ ձեր դալուց առաջ ես ու քույրս կովում էինք իրար հետ:

Բաղամյանն արագ նայեց Վահանին:

— Հաա՞... Ինչո՞ւ:

Վահանը նայեց քրոջը և կամաց ծիծաղեց:

— Ասենք, սա մասնավոր բան է,— ասաց նա:— Դուք ինձ այս ասացեք, այն երկու երիտասարդը, որ ձեզ հետ էին, գավառացիներ էին, չէ՞:

— Այո:

— Էնոնցից, չէ՞, ես ու դուք որ գիտենք...

— Այո,— ժպտաց Բաղամյանը:

— Ես դրանց հոգուն մեռնեմ. գիտե՞ք թե ի՞նչ հրաշքներ են գործում գավառում... Ծիշտ է, մինչև այժմ պրուպագանդը դուրս չի եկել քաղաքների մտերավաճառների խանութներից, բայց մի հինգ-տասը տարուց հետո վերջին խոզարածին էլ կտեսնեք հեղահիսական կարմիր դրոշակի տակ կանգնած... Ինչ վերաբերում է ընդհանուր լուսավորության գործին, այստեղ երեսույթն ավելի ևս մխիթարական է: Օրինակ, ուսուցիչները գորտեր ու կատուներ են կտրատում բնագիտության դասերին. հայ կինը վերցրել է քթակտրատում և այլևս չի լվանում ղոնաղի ոտները. դուրբանչիները լոխ կալը և այլևս չի լվանում ղոնաղի ոտները. դուրբանչի ունինք-թղթակիցներ են դարձել: Հրեն մեր գյուղում մի դուրբանչի ունինք-ձեր թղթակիցն է. շաբաթ չի անցնի, որ նամակ չգրի: Դուք էլ տպում եք, հա՞ տպում:

— Է՛հ, ո՞վ է մեղավոր, որ ձեզ պես ուսում-առանձնները ետ են քաշվել և ասպարեզը մնացել է դուրբանչիներին:

— Համենայն դեպս, ոչ ես: Բանն այն է, որ ես փափագելով փափագում եմ թղթակցել ձեզ, բայց մի քանի շատ մոտիկ խավարամիտ բարեկամներ ունիմ. հենց որ իմանան, թե գրում եմ ձեր թերթի մեջ— պրծա՛վ, էլ բարե չեն տալ:

— Որ այդպես է, գրեցեք նրանց թերթի մեջ:

— Այն ժամանակ, ինքներդ ասացեք, կարո՞ղ էի ձեզ հետ միևնույն սեղանի մոտ նստած այսպիսի բարեկամական խոսակցութիւն ունենալ:

— Դուք չէիք կարող, բայց ես կարող էի,— վրա բերեց Բազմյանը ծիծաղելով:

— Յավն էլ հենց այն է, պարոն Բազմյան, որ եթե ես համոզված լինեի, թե դուք այդ կարող էիք, հենց վաղն Լեթ կգրեի խավարամիտների օրգանում:

— Փորձեցեք և տեսեք:

— Ուզո՞ւմ եք, հենց այս րոպեիս փորձեմ:

— Այդ ավելի լավ, որովհետև ո՞վ գիտե, թե էլ ե՛րբ առիթ կունենանք այսպես միևնույն սեղանի մոտ նստած լինելու:

— Ուրեմն աշխատեցեք պինդ նստել, որ չփախչեք: Ես խոսելու եմ ձեր վերջին վեպի մասին և խոսածս կլինի կմախքը մի կրիտիկայի, որ կղետեղեմ խավարամիտների օրգանում:

Բազմյանն արմունկներով հենվեց սեղանին և քունքերն առավ ամբերի մեջ: Այդ դիրքով և դեմքին խաղացող հեզական ժպտով նա կարծես թե ուզում էր ասել՝ «դուրս տուր, տեսնենք ինչ նոր խեղկատակութիւններ ես անում»:

— Ես լսում եմ,— ասաց նա:

— Ես էլ սկսում եմ,— ասաց Վահանը և սկսեց բաժակները լցնել սպասավորի բերած նոր շշից:

Այդ րոպեին նրանց առջև բսնեց Հեղինեն, հետևից— Նասիբյանը: Ինչպես երևում էր, այդ տարօրինակ սիրուհին ու սիրահարը դարձյալ մի սուր խոսակցութիւն էին ունեցել իրար հետ. այդ երևում էր նրանից, որ Հեղինեի աչքերի մեջ զսպած բարկութեան հետքեր էին երևում, և նրանից, որ Նասիբյանը ջղայնորեն կրծում էր ներքին շրթունքը և բեղի ծայրը ոլորում:

— Ա՛, իմ ամենախորին հարգանքներն օրիորդին,— բացազանչեց Վահանը և ոտի ելավ Հեղինեին բարևելու համար:— Բայց... դուք բարկացած եք երևում, օրիորդ:

— Այո, բարկացած եմ և... շատ բարկացած,— ասաց Հեղինեն, նստելով Մանեի կողքին:

— Ո՞ւմ վրա, համարձակվում եմ հարցնել:

— Ձե՛զ վրա: Դուք խաբեբա և ստախոս մարդ եք:

— Վա՛հ... Այդ ի՞նչ ասացիք, օրիորդ:

— Ասացեք խնդրեմ, ինչո՞ւ այն օրն ինձ խաբեցիք, թե ձեր քրոջ մոտից եք գալիս, մինչդեռ նրա երեսը դեռ չէիք էլ տեսած եղել:

— Սխալվում եք, օրիորդ. քրոջս երեսն ես տեսել եմ նրա հենց ծնվելու օրից:

— Հետո, ինչպես իմացա, դուք օրինակելի եղբայր եք եղել: Մանեն գանգատվում էր, որ տարին հազիվ մի երկու անգամ Թիֆլիս եք գալիս և եկած ժամանակն էլ ամենից վերջն եք հիշում իրեն: Ընդուն ասած, ես ամենևին չէի կամենալ ձեզ նման մի եղբայր ունենալ:

— Իսկ ես, երևակայեցեք, օրիորդ, փափագելով կփափագեի ձեզ նման տասը քույր ունենալ:

— Ինչո՞ւ:

— Որպեսզի որքան կարելի է հեռու փախչեի:

Հեղինեն տարակուսանքով նայեց Մանեին, Բազմյանին, հետո Վահանին:

— Ինչպե՞ս ընդունեմ ձեր այդ խոսքերը,— կատակ, թե վիրավորանք:

— Իհարկե, կատակ: Քույրս ինձ հանդիմանում էր, որ ես գիտեմ միայն կատակ անել, հեզնել, ծաղրել և բամբասել. խաբելն ու սուտ խոսելն էլ խո դուք ասացիք: Այս րոպեիս էլ իմ այդ բոլոր ընդունակութիւններս ի մի հավաքած՝ ուզում էի խոսել պարոն Բազմյանի «Ապահարզանի» մասին:

— Իհարկե, դուք չեք հավանիլ այդ վեպը,— նկատեց Նասիբյանը, հարևան սեղանի մոտից մի աթոռ քարշ տալով և նստելով Բազմյանի կողքին:

— Ա՛հ, այդ դո՞ւք եք, պարոն Նասիբյան: Բարև ձեզ: Բայց նախ՝ ինչպե՞ս է ձեր թանկագին առողջութիւնը:

— Շնորհակալ եմ:

— Հետո՞ ինչո՞ւ չպետք է... Ի՞նչ եք կամենում: Լուցկի՞: Համեցեք... Ինչո՞ւ չպետք է հավանեի պարոն Բազմյանի վեպը, համարձակվում եմ իմանալ:

Նասիբյանը վառեց սլապիրոսը և լուցկու տուփը դրեց Վահանի առաջ:

— Որովհետև խավարամիտների բանակին եք պատկանում,— ասաց նա և ծխախոտի ծուխը կուլ տալուց սկսեց հազալ:

— Օ՛, այդ ինչ սոսկալի բառեր եք գործածում, պարոն Նա-

սիրյան: Խղճացեք ինձ, խնդրում եմ: Ինչպե՞ս կարող էի շահվանել պարոն Բաղամյանի: ոռմանը, քանի որ Պառնելի մասին ձեր գրած հողվածը սարսափելի հավանել եմ: Իսկ պարոն Բաղամյանի ոռմանի բովանդակությունն ու Պառնելի սիրահարության պատմությունն այնքան նման են իրար, որ եթե պարոն Բաղամյանն իր վեպն առաջ գրած չլիներ, կմտածեի, թե իսկ և իսկ Պառնելի գլխին պատահած անցքն է իր ոռմանի նյութ շինել: Ձեր հողվածն այնքան հավանել եմ, որ նույնիսկ կտրել գրել եմ շրջանակի մեջ և պատից կախել, ինչպես մի ժամանակ անում էին մեր բարեպաշտ աղաները կաթողիկոսական կոնդակները: Բայց ի՞նչ եմ ասում. մենակ ե՞ս եմ հավանել: Մեր գյուղում մի դուրբանչի ունինք: Կրողրի այն համարը, որի մեջ տպված էր ձեր հողվածը, վազացրեց ինձ մոտ. «Մին տես է՛, մին տես է՛», — ասաց. — Ի՞նչ հիանալի սյան ա կրել նյասիրյանը»: Պետք է ավելացնեմ, պարոն Նասիրյան, որ ձեռ հողվածներն առհասարակ ձեռքից ձեռք են խլվում գավառում:

— Ձի՛ կարելի արդյոք, որ հեգնությունները թողնեք և խոսեք եթե ոչ լրջորեն, գեթ անկեղծորեն, — նկատեց Նասիրյանը, բերանից արձակած առատ ծխի միջից ծուռ ու սառն մի հայացք ձգելով Վահանի վրա:

— Այդ ի՞նչ եք ասում, պարոն Նասիրյան. դուք ինձ վիրավորում եք: Անկեղծ չեմ խոսում միայն կանանց հետ, իսկ դուք, փառք աստծո, մորուք էլ ունիք, բեղեր էլ:

— Դուք երևելի ճշմարտություն ասացիք, — բացազանչեց Հեղինեն: — Օ՛, դուք տղամարդի՛կդ... Ձեզ մեկ-մեկ պետք է կախել:

— Ի՞նչ խորամանկն եք, օրիորդ, — ասաց Վահանը աչքով անելով Հեղինեին. — չեք ուզում բոլորիս միանգամից կախել, որպեսզի առանց պաշարի չմնաք:

Հեղինեն բարձրաձայն քրքջաց:

— Դուք բավական ցինիկ էլ եք եղել, — ասաց նա:

— Ըհը, նոր էպիտետ: Այդ էլ գրիք գավթարումդ, քույրիկ ջան, — դարձավ Վահանը Մանեին: — Յինիկների նախահայրը խո գիտեք ով էր, օրիորդ:

— Ես գործ չունեմ ձեր նախահոր հետ, բայց տեսնում եմ, որ դուք ինքներդ կարող եք մի լավ նախահայր լինել:

— Օ՛, որ գիտեմաք, թե որքան մեծ պատիվ եք անում ինձ, օրիորդ: Գիտե՞ք Մակեղոնացին ինչ ասաց, երբ այցելություն էր

տվել իմ նախահորը: «Եթե ես Ալեքսանդրը չլինեի, — ասաց, — կկամենայի Գիողիմեսը լինել»: Այս էլ ասեմ, օրիորդ, որ դուք ուզում եք մեզ՝ տղամարդկանց, կախել, բայց իմ նախահայրն արժանի չէր համարում իր տակառի մեջ տեղ տալու ձեզ, ուզում եմ ասել՝ կանանցդ:

— Իսկ դուք ե՞րբ եք տակառ մտնելու:

— Երբ որ մի նոր Ալեքսանդր Մակեղոնացի երևան գա: Իսկ մինչ այդ՝ տակառներս ես գործ եմ ածում գինիներիս համար: Բայց թողնեմ այս: Պարոն Բաղամյանին ես խոստացել եմ խոսել իր «Ապահարզանի» մասին: Դուք, իհարկե, կարգացել եք այդ վեպը: Հիանալի է, չէ՞:

— Դուք ծաղրում եք, — ասաց Հեղինեն լրջորեն, — բայց ես ձեզ կասեմ, որ «Ապահարզանը» ոչ միայն հիանալի մի վեպ է իբրև գեղարվեստական գրվածք, այլև, որքան ես գիտեմ, ամենատառջին գրվածքն է ամբողջ հայ գրականության մեջ, որ պատում է էկեղծ ամուսնությունների դիմակը և ցույց է տալիս, թե որքան ստրկացած վիճակի մեջ է դեռևս հայ կինը տղամարդի և հասարակական նախապաշարումների բռնակալ լծի տակ:

— Օրիորդ, այդպես չի կարելի: Դուք մոռանում եք, որ հեղինակը ներկա է այստեղ: Խնայեցեք նրա համեստությունը: Մի՛թե չգիտեք, որ հեղինակն իր կրիտիկոսների առաջ մի դեր ունի միայն կատարելու — լռել: Եվ տեսնում եք, որ պարոն Բաղամյանը չի պաշտպանում իրեն ձեր խոսքերի դեմ:

— Ես նրան չպախարակեցի, որ նա ինքն իրեն պաշտպանելու պետքը զգա:

— Չարմանալի հասկացողություն ունիք ինքնապաշտպանության վրա: Մի՛թե չգիտեք, որ լինում են գովասանքներ, որոնց դեմ նույնպես պետք է պաշտպանվել: Լինում են, չէ՞, պարոն Բաղամյան:

— Ես կատարում եմ հեղինակի դերը և լռում, — ասաց Բաղամյանը ժպտալով:

— Կեցցե՛ք: Ուրեմն ես կարող եմ ավելի ևս համարձակ խոսել: Լսեցեք, պարոններ, սկսում եմ... Պարոն Նասիրյան, դեմ ձգեցեք այդ պապիրոսը. տեսնում եք՝ հազում եք... Ինչո՞ւ դուք, ձգեցեք այդ պապիրոսը. տեսնում եք՝ հազում եք... Ինչո՞ւ դուք, վիպասաններդ, պարոն Բաղամյան, ամուսնական խնդիրը շոշափելիս նախ անպատճառ կնոջ կողմն եք բռնում, հետո ամուսնունդուրս եք բերում իբրև կատարելագույն մի հրեշ, որի հետ ոչ մի-

այն ձեր նկարագրած կանայք, որոնք սովորաբար հրեշտակներ են լինում, այլև քառասուն պոզ ու պոչ ունեցող սատանան էլ չի կարող պարել: Նախ՝ միշտ այդպե՛ս է լինում արդյոք: Հետո՝ դա ի՞նչ փտած ձև է, որ շուն ու կատու դառած ամուսինների մեջ անպատճառ ներս եք խոթում մի երրորդ անձնավորություն, որին և հանձնում եք ծանրության կենտրոնը: Այդ միջանկյալ անձնավորությունն անպատճառ կնոջ սիրահարն է: Առանց սիրահարի ամուսնական խնդիր չի լուծվում, մինչև անդամ իսկի խնդիր էլ չի լինում, ձեր կարծիքով: Կինը հրեշտակ, մարդը հրեշ, սիրահարն իդեալիստ, անարդարություն և հասարակաց կարծիքի դեմ բողոքողի կնիքը ճակատին: Կինը մեռնում է թոքախտից, ամուսնու ճիրանների մեջ, սիրահարը վազում խելագարվում է սիրած կնոջ գերեզմանի վրա. իսկ հրեշ-ամուսինը, երկուսի զուխն ուտելուց հետո էլ, շարունակում է իր ուրախ, անհոգ կյանքը: Ահա՛, ձեր, գրողներիդ, շաբլոնը, որը պապիս պապի ժամանակից արդեն փտել է ժանգից: Զի՞ կարելի արդյոք, որ մի անգամ էլ շուռ տաք այդ շաբլոնը և այդպես չափեք. ամուսինն անլեզու մի անասուն, կինը մի պոռնիկ, սիրահարը մի լուվելյա-շառլատան: Այն ժամանակ կտեսնեք, թե ինչպես ամեն բան պրտիտյուս կլինի, ինչպես ասում է դարբաղցի: Բայց չէ՛, դուք խորամանկ մարդիկ եք, ուզում եք կանանց սիրտը շահել— տեսա՞ք, օրիորդն ինչպես փառաբանում էր ձեզ— թե չէ՛ անլեզու անասուններից ի՞նչ շահ: Այնպիսի մի ոռման...

— Ներողություն, ես ուզում եմ ձեզ պատասխանել,— բացազանչեց Հեղինեն, քթի վրա ուղղելով պենսնեն:

— Խնդրում եմ, մի քիչ համբերեցեք, օրիորդ, ես իսկույն վերջացնում եմ: Այնպիսի մի ոռման, որպիսին ձեր «Ապահարզանն» է, պարոն Բաղամյան, ես էլ կգրեմ, թեև գինեգործ եմ: Հավատացնում եմ ձեզ: Որովհետև շաբլոնը պատրաստ է, մըտքերը պատրաստ են. ամեն բան պատրաստ է. հարկավոր է միայն պարապ ժամեր և համբերություն: Ա՛յ, ձեզ զոչաղ կասեմ, եթե կարողանաք ապահարզանի խնդիրը լուծել առանց սիրահարի: Երեք հերոսի տեղ երկուսը գուրս բերեք — մարդ և կին: Բայց ոչ թե մեկը հրեշ, մյուսը հրեշտակ, կամ մեկն անասուն, մյուսը պոռնիկ, այլ երկուսն էլ կատարիլայես օրինավոր անձեր, սակայն այնպիսի անձեր, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով— բայց ոչ սիրահարի պատճառով, հա, լավ իմացեք— չեն կարող միասին ապրել,

անհնարին բան է, որ միասին ապրեն: Այդ պատճառները պետք է լինին հարկավ գուտ բարոյական պատճառներ, ինչպես, օրինակ, տարրեր դադափարները, հակումները, հայացքները և այլն: Ըր՞, ի՞նչ եք կարծում այս մասին, պարոն Բաղամյան:

— Ներողություն, նախ թույլ տվեք իմ ասելիքս ասեմ,— նորից մեջ ընկավ Հեղինեն:

— Հրամայեցեք խնդրեմ:

— Ամենից առաջ մի բան, դուք այսպես էլ եք խոսում, այնպես էլ, և ես չեմ հասկանում, թե իսկապես ի՞նչ եք դուք— հետադիմակա՞ն թե առաջադիմական, խավարամի՞տ թե աղատամիտ:

— Զարմանալի. օրիորդ եք, նոր չէ՞ր, որ պարոն Նասիբյանն ասաց, թե ես խավարամիտ եմ:

Նասիբյանը պապիրոսը ձգեց գետնին և սկսեց ոտով տրորել:

— Դուք ոչ այս եք, ոչ այն. դուք կլուռն եք,— ասաց նա շատ հանգիստ կերպով:

Վահանը բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Դե, ասում եք, պարոն Նասիբյանը կծել չի իմանում...

— Շունը դո՞ւք եք,— հանկարծ պայթեց Նասիբյանը՝ ձեռքն ամուր խփելով սեղանին և վեր թռավ տեղից: Մի ակնթարթում նրա ահագին աչքերը կրակ կտրեցին:

Մեքենայաբար վեր թռան տեղներից նաև Բաղամյանը, Հեղինեն և Մանեն, առաջինն ապշած, վերջինները սաստիկ վախեցած, մանավանդ Մանեն, որը լավ չհասկացավ, թե ինչ պատահեց այդպես հանկարծ:

Վահանը մի րոպե կորցրեց իր սառնասրտությունը. նա ոչ թե միայն հանկարծ դադարեց ծիծաղելուց, այլև, նրա ամբողջ կյանքում թերևս առաջին անգամ, շքուցավ նրա դեմքից մշտական հեղնական ժպիտը: Նա ծանրորեն վեր կացավ և հուժկու ձեռքերը տարածեց դեպի Նասիբյանը, բայց քույրը հանկարծ վրա ընկավ նրա թևին:

— Վահան... աղաչում եմ,— շնչաց Մանեն:

Վահանը նայեց քրոջ աղերսական-սարսափահար աչքերին, հետո մի հայացք ձգեց շուրջը, ուր բավականաչափ կողմնակի հետաքրքիր հայացքներ տեսավ, և երկաթի կարծրություն ստացած ձեռքերը վայր թողեց:

— Ափսո՛ս, — արտասանեց նա և նույն ծանրութեամբ նստեց:

— Ի՞նչ ափսոս, — աղաղակեց նասիրեցանը, անվախ կանգնած նրա առաջ և փայլեցնելով նրա վրա իր ահագին սև աչքերը: — Խելքներդ ո՛ւմ վրա է գնում: Չլինի՞ կարծում եք կվախենամ ձեզանից: Տասն այդչափ փոր ունեցեք, բայց ես թույլ չեմ տա, որ ինձ հետ կատակ անեք: Ո՛ւմ հետ եք խոսում այդպիսի հեղուկություններով: Գնացեք ձեր հավերի հետ խոսեցեք: Իսկ ես պահանջում եմ ձեզնից, որ մարդկանց հետ խոսեք մարդավարի:

— Դե գնա, հա՛, ջոսոտ, — արտասանեց Վահանը ծաղրական արհամարհանքով:

Նասիրեցանին այդ էր պակաս, արյունն աչքերն առած, ատամները սեղմած և ձեռքերը բռունցք կաղմած՝ նա հարձակվեց Վահանի վրա, բայց Վահանն իր ծանրաշարժ մարմնից անսպասելի մի ճարպկութեամբ բարձրացրեց իր ահագին ոտը և նստած տեղից այնպիսի մի հարված տվեց նրա նիհար փորին, որ նա ետ ու ետ գնաց և անպատճառ պիտի փովեր մեջքի վրա, եթե նույն րոպեին Բաղամյանը չըռներ նրան հետևից:

Սկանդալը կատարյալ էր: Շուրջն ահագին բազմություն էր հավաքվել: Նասիրեցանը ձկան պես խլպլտում էր Բաղամյանի ամուր ձեռքերի մեջ. բերնից սարսափելի հայհոյանքներ և փրփուր թափելով, ուզում էր զուրս պրծնել և նորից հարձակվել Վահանի վրա:

— Թողեք, պարոն Բաղամյան, թողեք, — ասում էր Վահանը վստահ մարդու արհամարհական ժպիտով:

Բաղամյանին և ուրիշ մի երկու ծանոթի հազիվ հաջողվեց հեռացնել կատաղած նասիրեցանին: Սկանդալի սիրահար ամբոխն ևս ցրվեց զխավորապես այն պատճառով, որ թատրոնի երրորդ զանգն էր արդեն հնչում: Վահանը նոր տեսավ, որ սեղանի մոտ չկան ոչ քույրը, ոչ Հեղինեն:

Քրոջը նա գտավ թատրոնում, իր տեղը նստած: Երկրորդ գործողությունն արդեն սկսված էր:

— Տեսա՛ր, ինչ օին հանեց այդ մայմունը, — ասաց Վահանը՝ քրոջ կողքին նստելով: — Խո չվախեցա՞ր:

Քույրը ոչինչ չպատասխանեց:

Երկրորդ խաղամիջոցին Վահանին շրջապատել էին մի քանի ծանոթներ և հարցուփորձ էին անում նրան՝ նասիրեցանի հետ ունեցած ընդհարման մասին: Նասիրեցանն երկրորդ գործողության ժամանակ չէր մտել թատրոն: Նա նստած էր բուֆետի մոտ մի դերասանի հետ և զոռ էր տալիս գինուն այն մտադրությամբ, որ այդ գիշեր մի նոր և հսկայական սկանդալ սարքի Վահանի զլխին: Հեղինեն գիտեր այդ բանը և հայտնեց Վահանին, բայց Վահանը միայն ժպտաց և շարունակեց խոսակցությունն իր ծանոթների հետ: Մանեն մենակ էր մնացել: Նա այնքան նեղացած էր եղբորից և առհասարակ այնքան վատ տրամադրության մեջ էր զգում իրեն, որ այլևս սիրտ չունեի մնալու թատրոնում: Եվ երբ Հեղինեն նրան ևս հայտնեց նասիրեցանի մտադրությունը, նա անմիջապես գտավ եղբորը և խնդրեց, որ իսկույն տուն դառնան:

— Ինչի՞ց ես վախենում, — ասաց Վահանը: — Բռանս մեջ կհավաքեմ և ջերս կկոխեմ: Գու քեզ համար հանգիստ կաց:

Մանեն թողեց եղբորը և հեռացավ: Հանկարծ այնպիսի սրտի եկավ, որ ուզեց մենակ վերադառնալ տուն: Բայց այդ միջոցին նրա դեմն էլավ Բաղամյանը:

— Ես ձեզ էի որոնում, և լավ է, որ մենակ եք, — ասաց նա:

— Ի՞նչ եք կամենում, — հարցրեց Մանեն գրեթե թշնամաբար:

— Մի-երկու խոսք ունիմ ասելու: Խնդրում եմ, Մանե... անցնենք այսպես:

Բաղամյանի հայացքն այն աստիճան լի էր կարոտով, ձայնը հնչում էր այն աստիճան աղերսագին, որ Մանեն քաջություն չունեցավ մերժելու նրա խնդիրը:

Նրանք անցան ճեմելիքով և մտան պարտեզի խորքը: Այստեղ մարդ չկար և կիսախավար էր տիրում:

— Ձեր եղբայրը շատ անտակտ մարդ է, — ասաց Բաղամյանը: — Պիտի իմանա, թե ում հետ է կատակ անում: Ես ծանոթ եմ նրա բնավորությանը և չեմ նեղանում: Բայց նասիրեցանը հիվանդ և տաքարյուն մարդ է: Որ ասեմ, թե Վահանն այդ չգիտե, գիտե, բայց կարծես թե զոռով աշխատում է մարդկանց գրգռել իր դեմ: Օրիորդին էլ խո տեսաք ի՞նչպես վիրավորեց, և ես զարմացա, որ նա համբերեց, թե չէ, խո գիտեք, նա էլ նասիրեցանից ոչ պակաս

ընդունակ է սկանդալ սարքելու: Ես հավանում եմ ձեր եղբոր հու-
մորը, բայց... համը տանում է: Իսկ նրա կրիտիկան... Այդ բանն
ինձ շատ հետաքրքրեց: Այն ի՞նչ ակնարկներ էին, որ անում էր...
Մի՞թե նրան հայտնի է...

— Ի՞նչը,— հանկարծ կանգ առնելով հարցրեց Մանեն գր-
գոված:

Բաղամյանը նայեց կիսախավարի մեջ նրա վառվող աչքերին
և խորը հոգոց քաշեց:

— Այդպես, միշտ այդպես,— արտասանեց նա հուսահատո-
րեն:— Միշտ լարված, միշտ գրգռված, միշտ անհաշտ... Եվ դուք
կարծում եք, չհասկացա՞, թե ինչու գատկին, որ այցելության էի
եկել ձեր տուն, սուտ հիվանդ ձեռքով և դուրս չեկաք ինձ մոտ:

— Որ հասկացել եք, ուրեմն ավելորդ է այդ մասին խոսելը,—
նկատեց Մանեն խստորեն:

Բաղամյանը աղերսալի անհամարձակությամբ առավ նրա
ձեռքը:

— Ո՛չ, ավելորդ չէ, Մանե, ավելորդ չէ,— շնչաց նա հուսա-
հատական սիրով:— Դուք ամեն կերպ աշխատում եք խուսափել
ինձնից, բայց ես տեսնում եմ, թե որքան թանկ է նստում այդ ձեզ:
Այնտեղ լույսի մեջ ես լավ դիտեցի ձեր դեմքը, իսկ այժմ ահա
շողափում եմ ձեր ձեռքը: Այս ի՞նչ է, դուք ոսկոր եք դարձել: Եվ
ինչո՞ւ, Մանե, ինչո՞ւ...

Մանեն ձեռքը վճռաբար խլեց նրա ձեռքի միջից:

— Բաղամյան, զգուշացե՛ք: Այս երեկո ես այնպես գրգռված
եմ, որ չեմ խնայիլ ոչ ձեզ, ոչ ինձ. աստված է վկա, չեմ խնայիլ,
եթե կշարունակեք խոսել այդ մասին...

Բաղամյանը տեսավ, որ Մանեն կատակ չի անում: Կարճ
ժամանակ նա նայում էր Մանեին խոր տանջանքով, հետո զսպած
կերպով հառաչեց և ասաց հարկից ստիպված մարդու հնազան-
դությամբ.

— Որ այդպես է, ավելի լավ է հեռանամ, որովհետև...

Նա չվերջացրեց, թեթև գլուխ տվեց և կամաց դարձավ ու հե-
ռացավ:

Մանեն նայեց նրա հետևից խիստ տատանման մեջ, և երբ
Բաղամյանն արդեն բավական հեռացել էր՝ կանչեց.

— Սպասեցե՛ք:

Բաղամյանը կանգ առավ:

Մանեն հանգիստ քայլերով մոտեցավ նրան և միասին առաջ
անցան:

— Խո չեք կարող ինձ բուրդովին մենակ թողնել այս հասա-
րակության մեջ,— ասաց նա այս անգամ հանդարտ, բայց այն-
պիսի մի եղանակով, որից երևում էր, որ ուզում է շահած լինել
Բաղամյանի կոտրած սիրտը:— Եղբայրս, տեսնում եք, ինձ մոռա-
ցել է: Եվ իսկապես նա է պատճառը, որ այս երեկո ես այսպես
զղային եմ դարձել:

Բաղամյանը ոչինչ չասաց: Գլուխը կրծքին խոնարհած նա
քայլում էր, իրեն փոքր-ինչ հեռու պահելով Մանեից և լուրջ էր
դժգոհ մարդու մտախոհ հանգստությամբ:

Երբ մոտեցան պարտեզի պայծառ լուսավորված հրապարա-
կին, Մանեն դարձավ:

— Ետ դառնանք,— ասաց:

Բաղամյանը նույն լուրջությամբ հնազանդվեց նրան: Կարճ ժա-
մանակ երկուսն էլ լուռ քայլում էին կիսախավար ճեմելիքով:
Փարթամ ծառերի արանքից, հրապարակի կողմից, լույսի երկար
շերտեր էին ընկնում ճեմելիքը. այդ լուսավոր շերտերի մեջ, գետ-
նի վրա, հանդարտ նստած էին տերևների ստվերները գեղանկար
ցանցեր կազմած: Հրապարակում, պավիլիոնի մեջ նվազում էր
զինվորական երաժշտախումբը, պղնձյա լայնաբերան շեփորը
մերթ զոտում, մերթ տնջում էր՝ կարծես ինչ-որ ծանր բեռան տակ
տանջվելով, թեթև սրինգը կլկլացնում էր ուրախ ու զվարթ, իսկ
փոքրիկ թմբուկը թափում էր իր մանրիկ կարկուտը, կարծես հա-
վը կուտ էր ուտում:

— Իզուր եք կարծում, թե նա գիտե, — ասաց Մանեն, և Բա-
ղամյանը հասկացավ, որ նա խոսում է եղբոր մասին:— Նա ոչինչ
չգիտե: Եթե գիտենա էլ... Մի՞թե վախենում եք:

Բաղամյանը զարմացած նայեց նրան:

— Վախենո՞ւմ... շատ տարօրինակ է, որ այդ հարցը դուք
եք տալիս ինձ: Զեռքերս կապել եք և հարցնում՝ վախենո՞ւմ եմ:
Շատ էլ չեմ վախենում, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից, քանի որ այն-
պիսի դրություն մեջ եք դրել ինձ, որ ուզեմ-չուզեմ պետք է զգույշ
կենամ ամենից առաջ հենց ձե՛զ համար: Վստահեցրեք ինձ թե
վճռական րոպեին ինձ հետ կլինիք և ոչ իմ դեմ, այն ժամանակ
կտեսնեք վախենո՞ւմ եմ, թե ոչ:

Մանեն ոչինչ շատաց: Բաղամյանի այդ պատճառաբանութիւնը նա միանգամայն արդարացի գտավ, բայց իրեն էլ մեղավոր չէր համարում: Նա ուզում էր արդարացնել իրեն, բայց, ինչպես միշտ, երբ նրանց միջև խոսք էր բացվում իրենց հարաբերութիւններին մասին, չէր իմանում ինչպես արտահայտելու այն, ինչ որ կատարվում էր իր հոգու խորքում, ինչ որ մտածում էր ինքը շարունակ:

— Եթե մեր երկսից կա մեկը, որ վախենում է, այդ անշուշտ դուք եք, և ոչ թե ես,— ավելացրեց Բաղամյանը սառն հանդիմանութեամբ:

— Դուք ճիշտ եք ասում. ես վախենում եմ,— շշնջաց Մանեն:— Վախենում եմ... խղճիցս: Օ՛, որ գիտենաք, թե որքան զարգացած է խիղճ կռված դրացունն իմ մեջ... Դուք պահանջում եք, որ ես թողնեմ ամուսնուս և... փախչեմ ձեզ հետ,— ավելացրեց նա նորից հուզվելով և կանգ առավ:— Փախչում եմ միայն նրանք, որոնք զգում են, որ հանցավոր են: Իսկ ես չեմ ուզում զգալ, որ հանցավոր եմ, հասկանո՞ւմ եք ինձ: Ես սոսկում եմ խղճիցս և հավատում, որ աստժո արդար դատաստան կա: Եթե դուք կարող եք լռեցնել խղճիս ձայնը, լռեցրեք. եթե կարող եք համոզել ինձ, որ աստված չի պատժում հանցավորներին, համոզեցեք, և ես կգամ ձեր հետևից: Բայց դուք այդ չեք կարող, որովհետև դրա համար հարկավոր կլինի, որ ճղեք կուրծքս, սիրտս հանեք և կրակը նետեք, որ անզգա մոխիր դառնա. հարկավոր կլինի, որ ջարդեք գանգս, ուղեղս հանեք և տրորեք ոտի տակ, որպեսզի շունենամ այն գիտակցութիւնը, թե այն օրից, երբ ձգեմ իմ ամուսնուն, անհուն տանջանքի դուռ չպիտի բանամ նրա և նրա հետ միասին ինձ համար: Դուք ինձ երջանկութիւն եք խոստանում, մինչդեռ ես համոզված եմ, որ այն օրից, երբ հեռանամ իմ օջախից, ամենաթշվառը պիտի լինիմ աշխարհիս երեսին, և ոչ մի փրկութիւն այլևս չպիտի լինի ինձ համար:

Բաղամյանը նայում և լսում էր Մանեին պարզապես ապշած: Մանեն դեռևս երբեք այդպես կտրուկ ու կրքոտ չէր խոսել նրա հետ:

— Լավ, որ այդպես է,— ասաց նա,— էլ ինչո՞ւ եք ձեզ այդքան տանջում: Ապրեցեք ձեզ համար հանգիստ ձեր տանը, ձեր ամուսնու հետ, եթե համոզված եք, որ ինձ հետևելով ամենաթշվառը պիտի լինիք, և ինձ էլ հրամայեցեք մի անգամ առ միշտ,

որ այլևս չհամարձակվեմ վրդովել ձեր հանգստութիւնը: Դրանով էլ կվերջանա ամեն բան: Վաչրենի խո շե՞մ, որ զոռով հափշտակեմ ձեզ: Ես էլ մարդ եմ, ես էլ ունիմ պատվասիրութիւն, դուք կայրեք ձեր տանը, ձեր ամուսնու հետ խաղաղ ու երջանիկ, ես էլ կգնամ իմ ճանապարհով: Պրծավ գնաց: Թե չէ, ի՞նչ է նշանակում անդադար հուզվել, գայրանալ, բացատրութիւններ տալ, արդարանալ... Ում առաջ եք արդարանում: Ձեր խղճի առաջ: Բայց դուք դեռևս չեք գործել այն, ինչ որ հանցանք եք համարում: Ի՞նչ առաջ: Բայց ո՞վ եմ ես ձեզ համար.— պատահական մի մարդ, որի վերաբերմամբ ոչ մի պարտավորութիւն չունիք, որին երբ կամենաք՝ կարող եք հեռացնել ձեզնից:

Բաղամյանի շատ հանգիստ կերպով արտասանած այդ խոսքերն այնքան անակնկալ էին Մանեի համար, որ նա այս անգամ պարզապես բան չգտավ ասելու: Երկար ժամանակ նա լուռ տանջանքով նայում էր Բաղամյանի աչքերին, հետո հուսահատական մի հայացք ձգեց իր շուրջը և կամաց նստեց մոտը գտնված նրստարանի վրա:

Ճեմելիքի ծայրերից լսվեցին բարձրաձայն ծիծաղի ձայներ: Բաղամյանը նայեց այն կողմը և տեսավ ինչ-որ մութ ստվերներ, որոնք մոտենում էին արագորեն: Նա նստեց նույն նստարանի վրա, Մանեից այնքան հեռու, որ նրանց մեջտեղ կարող էր ուրիշ մարդ տեղավորվել: Ստվերները մոտեցան: Մանեի և Բաղամյանի առաջով գրեթե վազելով անցան երկու աղքիկ թևանցուկ և կըշկըշալով: Նրանց հետևում էին երեք գիմնազիստ, որոնցից մեկը— խիստ բարձրահասակ ու լղար մի տղա— մի քիչ ետ էր մնացել ընկերներից և քայլում էր զինվորի լայն ու չափված քայլերով: Ազդիկներն ու գիմնազիստները կորան պարտեզի խորքում, մթութիւն մեջ:

Բաղամյանը, ըստ երևույթին, գտած էր համարում այն միջոցը, որով, երկար մաքառելուց հետո, հույս ուներ այս անգամ ընկճելու իր սիրո մեջ համառող այդ զարմանալի և տարօրինակ կնոջը, ուստի շարունակեց նույն հանգիստ ու սառն հանդիմանական եղանակով:

— Չեմ հասկանում, այդ ի՞նչ սեր է, որ անդադար գատում է, անդադար երերվում, անդադար դողում, անդադար ինչ-որ հանցանքներ ու տանջանքներ է երևակայում: Ես միշտ այն համոզումն եմ ունեցել, թե բնութիւն մեջ սերն է ամենամեծ զորութիւնը,

որը ոչ մի խոչընդոտ չի ճանաչում և շեշտակի դիմում է ուղիղ իր նպատակին, հոգ չէ, թե ճանապարհին նույնիսկ ջարդուփշուր կլինի: Բայց երբ նայում եմ ձեզ, երբ լսում եմ ձեզ...

Բաղամյանը թոթվեց ուսերը տարակուսանքով, լռեց ու նայում էր դեպի պարտեզի հրապարակը, որտեղից ծառերի արանքով լուսի շերտեր էին թափանցում ճեմելիքը: Լայնաբերան շեփորը տնքում էր դեռ և փոքրիկ թմբուկը դեռ շարունակում էր աեղալ իր մանրիկ կարկուտը: Ծեմելիքում զգալի կերպով տոթ էր կանգնած և խոնավության հոտ էր փչում:

Բաղամյանը հանկարծ վեր կացավ և կանգնեց Մանեի առջև:

— Երկսից մեկը,— ասաց նա գրգռված, այլևս անկարող լինելով զսպել իրեն.— Դուք կամ չեք սիրում ինձ, կամ կարծում եք, թե սիրում եք և... պարզապես խաղում եք ինձ հետ, երևի կարծելով, թե ես այն հիմարներից եմ, որոնց քթից բռնած՝ կանայք կարող են անել ամեն բան, ինչ որ կամենան...

— Բաղամյան...— շշնջաց Մանեն:

— Ո՛չ, խնդրում եմ,— ընդհատեց նրան Բաղամյանը խրատորեն:— Ինձ խոսքեր հարկավոր չեն այլևս, ձեր վարմունքն արդեն ամեն ինչ պարզում է ինձ համար: Այսքան ժամանակ շարձարել, տանջել, մերթ հույս տալ, մերթ հուսահատեցնել և հետո վեր կենալ և խոսել խղճի մասին... Լսեցեք, Մանե, ինչ եմ ասում: Ես չեմ կարող ստիպել ձեզ, որ սիրեք ինձ, բայց իրավունք ունիմ պահանջելու, որ գեթ փոքր-ինչ հարգեք ինձ և... չխաղաք ինձ հետ...

— Բաղամյան,— այս անգամ գրեթե ճշաց Մանեն, վեր թռավ, նորից նստեց, հետո շտապով հանեց թաշկինակը, սեղմեց աչքերին և խուլ կերպով հեկեկաց:

Այդ բանն այնքան անսպասելի էր Բաղամյանի համար, որ նա միանգամայն կարկամեց և շիմացավ ինչ անի: Հետո արագորեն վախկոտ մի հայացք ձգեց ճեմելիքի այս ու այն կողմը, նրստեց Մանեի կողքին և աշխատում էր ներողութուն խնդրող անկապ խոսքերով հանգստացնել նրան: Բայց իրավոր. Մանեն հեծկլտում էր երեխայի պես, թաշկինակն աչքերին պինդ սեղմած: Հետո հանկարծ դադարեց հեծկլտալուց, վեր թռավ և ասաց.

— Գտեք եղբորս, ուզում եմ տուն գնալ:

Այդ նոր անակնկալը նորից ապշեցրեց Բաղամյանին: Նա հենց

այնպես էլ սառած մնաց նստած տեղը և կարողացավ միայն շշնջալ.

— Մանե...

Մանեն արագորեն սրբեց աչքերը, թաշկինակը պահեց, մազերը շտկեց և, առանց որևէ խոսք արտասանելու, դիմեց դեպի պարտեզի հրապարակը՝ վճռական քայլերով:

Բաղամյանը խելագարի պես վեր թռավ նստարանից և վազեց նրա հետևից:

— Մանե... Ի սեր աստծո... ի՞նչ եք ուզում անել:

— Ուզում եմ տուն գնալ:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև չեմ ուզում, որ ինձ վիրավորեք:

— Ե՛ս ձեզ վիրավորե՞մ... Մանե՛... սպասեցե՛ք... Աղաչում եմ... Մանե՛...

Եվ Բաղամյանը, բռնելով նրա ձեռքից, փորձեց պահել, բայց Մանեն ձեռքը վճռաբար խլեց նրա ձեռքերի միջից և արագաքայլ առաջ անցավ:

VIII

Պարտեզի հրապարակում Վահանը որոնում էր քրոջը, երբ Մանեն դուրս եկավ մութ ճեմելիքից և մոտեցավ նրան: Վահանը կանգ առավ ակամա և զարմացած նայեց նրա հուզված դեմքին:

— Եկ գնանք,— շշնջաց Մանեն գրեթե շնչասպառ և, բռնելով եղբոր ձեռքից, կամեցավ առաջ տանել նրան իր հետ:

— Ո՞ւր:

— Տուն:

— Դարձյա՞լ տուն: Ներկայացումը վերջանա, է՛:

— Չեմ ուզում: Եկ գնանք:

Վահանը պահեց քրոջը և փորձող հայացքով նայեց նրա տարօրինակորեն փայլող աչքերին:

— Սպասիր: Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ չի պատահել: Ես ուզում եմ, որ այս բոլորիս ինձ տուն տանես:

— Չլինի՞ թե նեղացել ես, որ քեզ մենակ թողեցի:

— Ա՛խ... Գնանք տուն, ասում եմ,— ջղախորեն արտասանեց Մանեն և նորից փորձեց եղբորը շարժել տեղից:

— Աստվածդ սիրես, Մանե, սպասիր տեսնենք ինչ է պատահել: Դու այնքան հուզված ես, որ... Կարծես լաց ես եղել... Չլինի՞ թե նասիրյանը...

— Ո՛չ, ո՛չ... Արի գնանք:

— Մանե, աղաչում եմ, ասա ճշմարիտը: Եթե նա քեզ որևէ անախորժ բան է ասել իմ շիգրը հանելու համար, այս րոպեիս կփշրեմ նրա ոսկորները:

— Ա՛խ, ի՛նչ անտանելի մարդ ես... Ես նասիրյանին չեմ էլ տեսել:

— Բաս ո՞վ է նեղացրել քեզ: Ո՛ւմ հետ էիր:

— Բաղամյանի հետ... ասաց Մանեն արդեն ճարահատյալ:

— Ա՛... ..

Մանեն սկզբում վախեցավ, հետո հանկարծ զսպեց իրեն և սուր-սուր նայեց եղբոր աչքերին:

— Ի՞նչ է նշանակում այդ «ա»-ն, — հարցրեց նա խուլ ձայնով:

— Ոչինչ... Այ, Բաղամյանը գալիս է:

— Ես գնում եմ տուն, — գրեթե աղաղակեց Մանեն և շտապով դիմեց դեպի պարտեզի մուտքը:

Բաղամյանը, հենց որ հեռվից տեսավ Մանեն ու Վահանին իրար հետ, ետ դարձավ և կորավ ճեմելիքի մթության մեջ:

Վահանն իր ծանր ու լայն քայլերով հետևեց քրոջը:

Մի հինգ րոպե հետո քույր ու եղբայր, կառք նստած, տուն էին գառնում: Մանեն կուշ էր եկել կառքի անկյունը և լեզուն փորն էր գցել: Իսկ Վահանը բավական զարմացած քրոջ տարօրինակ դրուժյան վրա, վախենում էր բան հարցնել: Սակայն նա երկար չկարողացավ դիմանալ և հարցրեց.

— Նա քեզ վիրավորե՞ց...

Քույրը ոչինչ չպատասխանեց:

Վահանը խոստովանության նշան համարեց նրա լռությունը և ասաց այս անգամ կես-խրատական, կես-անտարբեր, բայց լուրջ եղանակով.

— Ես գիտեմ, որ նա մաքուր մարդ չէ... և, առհասարակ, լավ կլինի, որ զգուշ կենաս նրանից:

Մանեն հանկարծ մի խիստ շարժում գործեց, ուզեց խոսել, բայց էլի բան չասաց և էլի կուշ եկավ կառքի անկյունը:

Տուն որ հասան, Վահանը շիջավ կառքից:

— Ինչո՞ւ չես իջնում, — հարցրեց քույրը:

— Ես պետք է վերադառնամ թատրոն: Բարի դիշերս Մանեն վախեցած վրա ընկավ նրա ձեռքին:

— Վահան, ի՞նչ ես ուզում անել:

Վահանը սկզբում զարմացավ քրոջ այդ բացականչության վրա, հետո, երբ կառքի լապտերի լույսի տակ տեսավ քրոջ վախեցած դեմքը, ծիծաղեց:

— Մի վախենար, քույրիկ ջան, ես նրան ոչինչ չեմ անիլ, ուզում եմ վերադառնալ թատրոն միայն նրա՛ համար, որ... չեմ ուզում տված փողս կորչի:

— Ա՛խ, դարձյա՛լ փողը...

Վահանը նորից ծիծաղեց:

— Լսիր, Վահան, իջիր: Աղաչում եմ, իջիր: Բան ունեմ ասելու:

— Դե ասա է՛լի:

— Չէ՛, ներս արի:

Վահանն իջավ, կառքը ճանապարհ դրեց և քրոջ հետևից ներս մտավ տուն:

— Կապրիզներ եմ ասում, է՛, — ասաց նա սանդուղքով բարձրանալիս, որի ժամանակ աստիճանները ճոճում էին նրա ահագին ծանրության տակ:

Մի քանի րոպե հետո քույր ու եղբայր նստած էին հյուրասենյակում իրար դեմ:

Վահանը ճրագի լույսի տակ լավ նայեց քրոջ դեմքին:

— Երեսիդ գույն չկա, — նկատեց նա: — Սկեսուրդ որ տեսնի, սիրտը խո կճաքի:

— Սկեսուրս այժմ քնած է: Նա միշտ վաղ է քնում, — մեքենայաբար պատասխանեց Մանեն:

Կարճ ժամանակ լռություն տիրեց: Վահանը հետաքրքրությունով դիտում էր քրոջը և, արժունկով ծնկանք հենված, ծխում էր հանգիստ:

— Դե ասա տեսնենք ինչ ես ասում, — ասաց նա:

Մանեն կամ չէր վստահանում, կամ էլ չէր իմանում ինչպես սկսեր: Այժմ խիստ տարօրինակ անհանգստություն էր տիրել նրան. նա չէր նայում եղբորը, նրա տենդային հայացքը թափառում էր մի առարկայից մյուսը. նա զգում էր, որ դեմքը մերթայրվում է սաստիկ, կարծես բոցերի ալիք է դիպչում հանկարծ,

մերթ սառում և ճակատին սառն քրտինքի կաթիլներ են գուրս ցայտում:

— Գու Բաղամյանի մասին ես ուզում խոսել, չէ՞,— հարցրեց Վահանը, երկար սպասելուց հետո:

— Այո,— շշնջաց Մանեն, աշխատելով այնպիսի դիրք տալ իրեն, որ Վահանը չտեսնի իր դեմքը: Հետո հանկարծ վեր կացավ, մոտեցավ լուսամուտներից մեկին և բաց արեց, կարծես նեղվելով օդի պակասությունից:

Վահանը, առանց դիրքը փոխելու, ծուռ հայացքով հետևեց նրան, հետո նայեց սիգարի ծայրին և, տեսնելով որ մոխիրը վայր ընկնելու վրա է, սիգարը զգուշորեն մոտեցրեց մոխրամանին, ճկույթով խփեց և մոխիրը վայր ընկավ մոխրամանի մեջ:

— Սիրո խոստովանություն,— հարցրեց նա:

Նրա ականջին դիպավ մի խուլ «այո»:

Չնայելով, որ Վահանը հենց սկզբից այդ պատասխանին էր սպասում, բայց և այնպես կարծես թե ապշեց, որ այդ պատասխանը լսեց և ոչ թե ուրիշ պատասխան: Բայց այդ ապշույթունը շատ շուտով անցավ: Նա սիգարը դրեց բերանը, վեր կացավ, ձեռքերով շոշափեց իր հաստ փորը և ժիլետի տակից վեր քաշեց անդրավարտիքը:

— Թե որ այդ էր ասելիքդ, իզուր ինձ ներս կանչեցիր,— ասաց նա առաջվա անտարբեր ձայնով և աչքերը ման ածեց շորս կողմը:— Որտե՞ղ դրի գլխարկս:

Մանեն արագորեն ետ քաշվեց լուսամուտից և նայեց եղբորը միաժամանակ թե՛ վախեցած, թե՛ զարմացած:

Վահանը գտավ գլխարկը և ծածկեց:

— Բարի գիշեր:

Մանեն առաջ վազեց և հուսահատական անզորությունը կախ ընկավ նրա ուսերից:

— Վահան... դու զնո՞ւմ ես:

— Բաս ի՞նչ անեմ:

— Եվ այդ եղբայրս է ասում:

— Եղբայրդ ի՞նչ գործ ունի այստեղ: Այդ դու, այն էլ Բաղամյանը:

— Վահան... Վահան ջան... սպասիր... Մի՞թե չես ուզում ինձ այստեղ ևեթ սպանել...

— Որպեսզի հետո աքսո՞ր գնամ: Շատ շնորհակալ եմ:

Մանեն այս անգամ չոքեց եղբոր առաջ և պինդ գրկեց նրա ոտները:

— Վահան, Վահան,— աղաղակեց նա հուսահատական աղերսանքով,— ես մենակ եմ, ես անդունդն եմ գլորվում, ազատի՛ր ինձ... Մի՞թե եղբայրս չես, մի՞թե չես սիրում ինձ: Մի՞թե կուզես, որ քույրդ արատավորի իր ընտանիքը, թշվառացնի իր ամուսնուն, անառակ կնոջ անուն հանի: Մի՞թե առաջինը դո՛ւ լպիտի լինիս ինձ հանդիմանողը, ինձ անարգողը, երեսիս թքողը: Մի՞թե իմ պատիվը քո պատիվը չէ, իմ անունը՝ քո անունը: Տեսնում ես, ես չոքած եմ քո առաջ, ես աղերսում եմ, պաշտում եմ քեզ իբրև իմ միակ ազատչին, ազատի՛ր ինձ, ազատի՛ր այս անտանելի տանջանքներից: Մինչև այժմ ես կարեվեր ուժ եմ գործ դրել մաքառելու և մաքառել եմ, որքան կարողացել եմ. բայց այժմ արդեն զգում եմ, որ ուժերս թուլանում են, և անդունդը, սոսկալի անդունդը պատրաստ է ինձ կլանելու... Վահան, լսո՞ւմ ես, ես կործանվելու վրա եմ... և կկործանվեմ, անպատճառ կկործանվեմ, եթե չփրկես ինձ... Ես ոչինչ չեմ ուզում քեզնից, միայն խորհուրդ տուր՝ ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս դուրս գամ այս անտանելի գրույթունից...

— Նախ վեր կաց. դա բանի նման չէ,— ասաց Վահանը:— Ոտներս այնպես հուպ ես տալիս, որ քիչ է մնում վայր գցես և տրաքոցս վեր հանես: Եվ այդ ի՞նչ անբնական լեզվով ես խոսում, բեմի վրա՞ ես, ինչ է: Իսկ խորհուրդս— ահավասիկ. դիմիր ամուսնուդ. եթե թույլ կտա, որ սիրես Բաղամյանին— սիրիր, իսկ եթե ոչ, հանգիստ նստիր քեզ համար տանը և... «Դոն Կարլոսը» կարդա... չէ՛, ավելի լավ է այդպիսի զրբեր ամենեկին չկարդաս: Վեր կաց:

Մանեի գլխին կարծես սառը ջուր մաղեցին: Նա կամաց թողեց եղբոր ոտները, որոնց մի բուպե առաջ սեղմում էր ձեռքերի մեջ խեղդվողի պես, վերին աստիճանի կոտրված, ամոթահար հայացքով նայեց ներքևից վերև՝ եղբոր միշտ հեզնող, սակայն այս անգամ տարօրինակ սառն ու լուրջ աչքերին և վեր կացավ: Նրա դեմքն այժմ այնպես սառած, այնպես գունատ էր, որ կարծես մահամերձ հիվանդ լիներ: Նա այլևս ոչ մի խոսք չարտասանեց, երեսը դարձրեց եղբորից և հեռացավ այնպիսի բուժ զգացման տակ, որ կարծես թե հանկարծ դազանակի ծանր մի հարված էին իջեցրել գլխին և շշմեցրել:

Վահանը նայեց ժամացույցին: — 489 —

— Բարի գիշեր. ես վերադառնում եմ թատրոն,— ասաց նա և դուրս գնաց:

Մանեն նստեց: Այնպիսի մի թմրություն էր զգում ամբողջ մարմնի մեջ, որ կարծես թե երկարատև ճանապարհորդություն էր կատարել սայլով, որից նոր իջել էր և ուժ չունեիր ոտի վրա կանգնելու: Նա խոնարհվեց ծնկների վրա և երեսն առավ ձեռքերի մեջ: Ամոթի նման ծանր ու սպանիչ մի զգացում վայրկյան առ վայրկյան արյունը նետում էր նրա գլուխը, շամփրում ուղեղը և բոցի պես այրում այտերը: Հանկարծ նա ցնցվեց և շտկվեց, նայեց դռանը:

Վահանը նորից ներս մտավ սիգարը բերանին, գլխարկը դրեց աթոռի վրա և նստեց իր առաջվա տեղը:

Մանեն նայեց նրան այնպիսի զարմացական-հարցական հայացքով, որ կարծես թե մի նոր մարդ է տեսնում իր առաջ. բոլորովին նոր ու անծանոթ մի մարդ, որ անսպասելի կերպով ներս մտավ և նստեց իր առաջ:

— Դու ախր ինձ իսկապես ոչինչ չասացիր,— ասաց Վահանը այնպիսի մի եղանակով, որից պարզ երևում էր, որ ուզում է մեղմել իր վարմունքի թողած ծանր տպավորությունը:— Թեպետ սիրո պատմությունը մեկ է, բայց և այնպես հետաքրքրական է իմանալ, թե ինչպես է եղել այդ, ինչպե՞ս են ձեր հարաբերությունները և այլն: Պատմիր տեսնենք:

— Ինչո՞ւ համար,— հարցրեց Մանեն:

— Որպեսզի իմանամ, թե ի՞նչ խորհուրդ կարելի է տալ:

— Խորհուրդդ տվիր վերջացավ, էլ ի՞նչ նոր խորհուրդ:

— Այն կատակ էր, իսկ այժմ ուզում եմ լուրջ խոսել:

— Իսկ ես այլևս չեմ ուզում խոսել և շատ զղջում եմ. որ սիրտս բաց արի քո առաջ:

— Ճի՞շտ:

— Այո:

— Ուրեմն զնա՞մ:

— Ես քեզ շխնդրեցի, որ ետ դառնաս:

Վահանը զարմացած նայեց քրոջը, հետո ծիծաղեց:

— Բավական խոռովկան ես եղել, ա՛յ. չավ, ի՞նչ ասացի, որ այդպես նեղացել ես:

— Ոչինչ, միայն խնդրում եմ ազատիր ինձ քո խորհուրդներից:

— Բաս մի քիչ առաջ ինքդ էիր խնդրում, որ խորհուրդ տամ: Մանեն վեր կացավ տեղից:

— Ի սեր աստժո, վերադարձիր թատրոն,— ասաց նա, զգալով, որ շղայնությունը նորից բռնում է իրեն:

Վահանը նորից ծիծաղեց և վեր կացավ:

— Այսինքն՝ ուզում ես ասել՝ կորիր գլխիցս: Շատ բարի: Բայց ուրիշ անգամ որ գամ, էլ խո... թատրոն չե՞ս դրկիլ:

Մանեն նրան դարձրեց և ոչինչ չպատասխանեց: Զգում էր, որ զզվելու շափ ատում է եղբոր շղայնությունը, ձայնը, ծիծաղը, մանավանդ սիգարը, որ հոտում էր անտանելի կերպով: Վահանի հեռանալուց հետո, նա քաշվեց իր ննջարանը, նստեց անկողնակալի վրա և զգաց, որ ինչ-որ ծանր, անտանելի ծանր մի բան ճընշում է կուրծքը և հետզհետե բարձրանում է դեպի կոկորդը: Նա երեսը թաղեց բարձի մեջ և այլևս չկարողացավ զսպել հուսախաբությունը, դառնությունը, վիրավորանքի և ինքնանվաստացման հեկեկանքը: Ինքնանվաստացման զգացումը մանավանդ տանջում էր նրան խենթացնելու շափ, և սա շղաձգական զալարումների մեջ կծոտում էր իր ձեռքերը՝ այդ անտանելի տանջանքը մոռանալու համար:

IX

«Ծրեկ գիշերվա դեպքից հետո ես ավելի, քան երբեք, տեսա, որ մեր դրությունն անտանելի լինելու շափ անորոշ է և այսպես շարունակել այլևս անկարելի է: Պետք է մի անգամ առ միշտ վերջ դնել այս դժոխքին: Ուստի հատկապես խնդրում եմ հայտնեք ինձ, թե ո՞ր օրը, ո՞ր ժամին և ո՞րտեղ կարող եմ տեսնել ձեզ: Աղաչում եմ մի մերժեք. այդ տեսակցությունը թերևս վերջինը լինի, որի ժամանակ վերջնականապես և անպատճառ կորոշվի թե իմ և ձեր վիճակը. մանավանդ իմը...»:

Այս նամակը գրելով Մանենին, Բաղամյանն այն զգուշությունն էր բանեցրել, որ ոչ գրել էր: Թե ում է ուղղում նամակը և ոչ էլ իր ստորագրությունն էր դրել. ծառային էլ պատվիրել էր, որ նամակն անձամբ հանձնի Մանեի ձեռքը և սպասի պատասխանին:

Մանեն կարդաց, մի քիչ մտածեց և հետևյալ պատասխանը գրեց նամակի մյուս երեսին.

«Վաղը չէ, մյուս օրը, ժամը մեկին, մեր տանը: Սկեսուրս մեռելի վրա կլինի: Ես էլ կգնամ, բայց այդ ժամին կվերադառնամ և կսպասեմ»:

Նշանակված օրը և նշանակված ժամին Բաղամյանն եկավ: Դուռը բաց արեց ինքը Մանեն: Նա չպատասխանեց Բաղամյանի բարևին և լուռ ետ քաշվեց, որ մտնի: Այնուհետև դուռը փակեց և նույն լուռությամբ առաջնորդեց նրան ընդունարան:

Բաղամյանը նստեց և նայում էր Մանեին ապշած: Վերին աստիճանի տարօրինակ էր թվում նրան Մանեի սառնություն չափ հանգիստ ընդունելությունը և մանավանդ խորհրդավոր լուռությունը: Մանեն վարվում էր այնպես, որ կարծես թե Բաղամյանը չէ՛ր որ խնդրել էր այդ տեսակցությունն իր որոշումը հայտնելու նրան, այլ Մանեն էր պահանջել նրանից, որ գա լսելու ա՛յն, ինչ որ ինքը կասի նրան: Այդ պատճառով Բաղամյանը նստած էր լուռ և սպասում էր, թե ինչ էր ասելու նա:

Մանեն նստեց Բաղամյանի դիմաց և առաջին անգամ իր հանգիստ հայացքով նայեց նրան: Նա սև էր հագած, և այդ սև հագուստի մեջ խիստ որոշակի աչքի էին ընկնում նրա սպիտակ ձեռքերն իրենց երկայն մատներով ու վարդագույն եղունգներով և ավելի ևս սպիտակ ու լղար վիզը, որի վրա աղոտում էին կապույտ երակները:

— Ես ձեր նամակին չէի պատասխանիլ,— խոսեց նա վերջապես,— եթե ստորագծված բառերը չլինեին և եթե նամակն ինքն այնքան վճռական տոն չունենար: Բացի դրանից, ես ինքս ուզում էի մի անգամ առ միշտ վերջ տալ այս դրությունը: Իսկապես որ անկարելի է այլևս շարունակել այսպես: Ես այս բանը միշտ ասել եմ ձեզ և այժմ ուրախ եմ, որ դուք ևս նույն համոզմանն եք եկել վերջապես: Պետք է վերջ տալ այս դրությունը, պետք է անպատճառ: Մենք մենակ ենք. ոչ ոք չի խանդարիլ մեզ: Հույս ունիմ, առաջվա պես չենք գրգռվիլ, չենք կովիլ, չենք վիրավորիլ իրար: Կխոսենք հանգիստ և կխորհրդակցենք միասին, թե ո՛րն է ամենալավ միջոցը, որով կարող կլինինք ճնշել այս հանցավոր կիրքը և վերստանալ մեր նախկին անդորրությունը: Չէ՞ որ մենք մարդ ենք, խոհական արարած, և միայն բնազդը չէ, որ ղեկավարում է մեր զգացումները: Մենք ամեն բան կարող ենք անել, եթե միայն կամենանք և հաստատ վճռենք: Այս բանն ասում եմ ոչ այնքան իմ, որքան ձեզ համար: Ես պարզորեն պիտի խոստովանեմ ձեզ:

ձեր նամակի տոնը վախեցրեց ինձ, որովհետև ես ձեզ... սիրում եմ և ցանկանում, որ ապրեք և երջանիկ լինեք:

Բաղամյանը, որ մինչև այժմ լսում էր Մանեին պարզապես ապշած, նրա վերջին խոսքերի վրա չկարողացավ զսպել իր դառն ժպիտը:

— Աղքատը ձեռքը դեմ է անում հարուստին: «Աղա, ողորմություն արա»: Հարուստը պատասխանում է. «Ես կարեկցում եմ քո վիճակին և ցանկանում, որ փորդ կուշտ լինի»: Ու փոխանակ հաց տալու, որ քաղցից չմեռնի, խրատ է տալիս, թե՛ եթե կամենա և հաստատ վճռի, կարող է առանց հաց ուտելու էլ ապրել:

— Ի՞նչ եք ուզում դրանով ասել,— հարցրեց Մանեն:

— Այն եմ ուզում ասել, որ դուք շարունակում եք ինձ կերակրել բառերով: Ինչի՞ս է պետք, որ ասում եք, թե սիրում եք ինձ: Ինչի՞ս է պետք անվակի կարկաշը, երբ ես շղթայված եմ այդ անվակի ափին և շեմ կարող ծարավս հագեցնել: Ավելի լավ չէ՞, որ խլանամ և շլսեմ այդ ձայնը, այդ դատարկ ձայնը, որ ընդունակ է միայն ավելի ևս գրգռելու ծարավս, ավելի ևս սաստկացնելու տանջանքս:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ դուք ինձ չեք հասկանում, Բաղամյան,— ասաց Մանեն մեղմ հանդիմանությամբ:

Բաղամյանն այլևս չկարողացավ զսպել իրեն և վեր թռավ տեղից:

— Որովհետև ձեզ անկարելի է հասկանալ,— բացազանչեց նա հուզված:— Ես ձեզ ոչ թե միայն չեմ հասկանում, այլև... խնդրում եմ չնեղանաք երեկվա պես... այլև չեմ հավատում ձեր անկեղծությանը, ինչպես որ չէր կարող հավատալ իմ ասած աղքատն իրեն կարեկցություն: Հայտնող հարստի անկեղծությանը: Դուք ինձ համար երջանկություն եք ցանկանում և շատ լավ էլ էիտեք, որ իմ երջանկությունը կախված է միմիայն ձեզնից, մինչդեռ— այդ էլ տեսնում եք ձեր աչքերով— բացի տանջանքից ուրիշ բան չեք տալիս ինձ:

Մանեն նայեց նրան առաջվա պես հանգիստ, բայց այս անգամ խիստ տխրալի հայացքով:

— Ես ձեզ չեմ կարող ստիպել, որ հավատաք իմ անկեղծությանը, Բաղամյան, բայց որ չեք հասկանում ինձ, այդ մի փոքր զարմացնում է ինձ, որովհետև նոր չէ, որ ճանաչում եք ինձ, և նոր չէ, որ խոսում եք այս մասին: Այո, ես տեսնում եմ, շատ

լավ եմ տեսնում, որ դուք տանջվում եք. բայց մի՞թե չգիտեք, որ կան տանջանքներ, որոնք ավելի բարձր են, ավելի ազնիվ ու քաղցրը, քան ա՛յն, ինչ որ դուք երջանկություն եք անվանում:

— Ո՛չ, այդպիսի բան ես չգիտեմ և չեմ էլ ուզում իմանալ, — նկատեց Բաղամյանը շղայնոտությունը: — Տանջանքը տանջանք է, ուրիշ անուն չունի: Եվ ես միստիկ չեմ, որ տանջանքի մեջ քաղցրություն զգամ, այլապես կգնայի և ճգնավոր կդառնայի: Ես մարդ եմ, արյունս գորտի արյուն չէ: Ես դրական երջանկություն եմ պահանջում: Չեք ուզում տալ, այդպես էլ ասեք ուղղակի և սլարգ: Այլապես կրկնում եմ, ես ձեզ չեմ հասկանում և երբեք էլ չեմ կարող հասկանալ: Բռնությունը գարշելի է ամեն բանում, բայց որ մարդ բռնություն գործի ինքն իր վրա, իր սեփական զգացումների վրա — այդ, ներեցեք, եթե խելագարություն չէ, ապա այնպիսի մի բան է, որի անունը ես չգիտեմ: Հա՛, իհարկե, մարդ եթե կամենա և վճռի, կարող է ամեն բան անել, նույնիսկ թռչել երկինք և խլել հրեշտակների առաքինությունը: Դուք այդ արել եք և՛ ստիպում եք, որ ես էլ նույնն անեմ: Ո՛չ, ես չեմ կարող անել այդպիսի բան, որովհետև անկարելի է անել ա՛յն, ինչ որ անկարելի է: Փախչել այն բանից, որը քո մեջն է, որ շրջում է բոլոր երակներիդ մեջ արյանդ յուրաքանչյուր բջիջի հետ — այդ բանը կարելի է միայն նրանով, որ վերցնես և գանգո ջարդես պատի վրա կամ ածելիով կտրես կոկորդո: Ահա՛ այն միակ միջոցը, որը գտնելու համար ուզում եք ինձ հետ խորհրդակցել: Խորհրդակցե՛լ... Միամտություն է այդ, թե ծիծաղ: Եթե միամտություն է, դուք միամիտ չեք, եթե ծաղր, դուք կին եք և չեք կարող այդքան անխիղճ լինել: Սերը հրդեհ է դառել, լափում է ամբողջ էությունս, և ես քիչ է մնում, որ գծվեմ հուսահատությունից, իսկ դուք ինձ առաջարկում եք, որ նստեմ և հանգիստ խորհրդակցեմ ձեզ հետ, թե ինչպես անենք, որ... Օ՛հ, ո՛չ, ո՛չ, բավական է: Ես իսկապես որ կգծվե՛մ, կգծվե՛մ, կգծվե՛մ...

Բաղամյանը, չափազանց հուզված, նորից նստեց և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ: Ծակատն այրվում էր, և ձեռքերի ափերի վրա զգում էր քունքերի՝ երակների ուժգին զարկը:

Մանեն նստած էր արտաքուստ բոլորովին հանգիստ և, ձեռքերը կրծքին ծալած, վշտահար կարեկցությամբ նայում էր նրա երկայն գանգուր մազերին:

— Բաղամյան, մի՛ դատապարտեք ինձ, — շշնջաց նա կա-

մաց, հանգստացնող ձայնով: — Ինձնից մի՛ պահանջեք այն, ինչ որ չեմ կարող անել, ինչ որ չպե՛տք է անեմ: Մի բոլոր մոռացե՛ք այդ կիրքը, մտեք իմ դրությունը...

— Ո՛չ, ես ո՛չ մի դրություն չեմ ուզում ճանաչել, — բացազանչեց Բաղամյանը նոր հուզումով և նորից վեր թռավ տեղից: — Բավական է, որքան տանջվեցի, այլևս ուժ չկա դիմանալու: Այս տրագիկոմեդիան պետք է վերջացնենք:

Նա հաստատուն քայլերով մոտեցավ Մանեին, կանգ առավ նրա առաջ և նայեց նրա աչքերին վերին աստիճանի վճռական հայացքով:

— Լսեցեք, Մանե: Հարցը ես տալիս եմ կտրուկ կերպով և խնդրում եմ, որ պատասխանն էլ կտրական լինի: Թողնո՞ւմ եք ձեր ամուսնուն և գալի՞ս եք ինձ հետ, թե ոչ:

Մանեն նախ ծանր-ծանր շարժեց գլուխը բացասաբար, հետո ուժեղ շեշտով պատասխանեց.

— Ո՛չ:

— Ո՛չ ասում եք:

— Ո՛չ:

Բաղամյանը կարճ ժամանակ լռեց, շարունակելով անթարթ նայել Մանեի աչքերին: Երևում էր, որ նա ահագին ջանք է գործ դնում հանգիստ մնալու:

— Կա՛մ մտածեցեք, Մանե: Երբորդ անդամն եմ հարցնում: Ո՛չ:

Մանեն հանկարծ վեր կացավ տեղից:

— Դա ի՞նչ ինկվիզիցիա է, չեմ հասկանում, — արտասանեց նա, չկարողանալով զսպել իր զայրույթը: — Ես, կարծեմ, երեխա չեմ և հասկանում եմ, թե ինչ եմ պատասխանում:

Բաղամյանը գունատվեց և, կարծես միանգամից գրկվեց խոսելու ընդունակությունից: Նրանք կանգնած էին իրար դեմ առ դեմ և նայում էին իրար աչքերի, Մանեն՝ անսասան հաստատակամությամբ և վերավորված, Բաղամյանը՝ զարմացած, շփոթված և վախեցած: Այնուհետև Բաղամյանը կամաց դարձավ, անհաստատ քայլերով հեռացավ, որ դիտարկն առնի ու գնա, բայց զգաց, որ այդքան քաջություն չունի: Ծնկները ծալվում էին, մի բան խնդրում էր նրա բուկը, և նա անդիմադրելի մի ցանկություն էր զգում վայր ընկնելու ուղղակի հատակի վրա և լաց լինելու երեխայի պես: Նա նստեց, գլուխը նորից առավ ձեռքերի մեջ և զգաց:

որ ճակատն այս անգամ սառն է սառցի պես և քունքերի վրա երակներն այլևս չեն դարկում կարծես: «Այս ի՞նչ է, մեռնո՞ւմ եմ»,— մտածեց նա, ձիգ տալով մազերը, և զարմացավ, որ ցավ չզգաց: Նա ինքն իրեն ցնցեց, նստեց ուղիղ, և նրա հայացքն ընկավ Մանեի վրա:

Մանեն կանգնած էր բաց լուսամտի առաջ, բարձր ու բարեկամ, և նայում էր դեպի դուրս: Դրսից ներս թափանցող արևի շողերի տակ փայլում և կարծես մանրիկ կայծեր էր ցայտեցնում նրա սև ատլասի հագուստն ուսերի վրա, իսկ ականջի օղի մեջ վառվում, հուրհրատում էր խոշոր ազամանդը ծիածանի բուրբերանգներով:

«Տե՛ր աստված, որքա՛ն գեղեցիկ է, որքա՛ն սիրում եմ»,— մտածեց Բաղամյանը, աչքերը չկարողանալով հեռացնել նրանից: Նրան թվում էր, թե Մանեն առաջ երբեք այդքան գեղեցիկ չի եղել, և ինքն երբեք այդպես կաթոգին չի սիրել այդ կնոջը: Իր վճռական հարցի վճռական պատասխանը ստանալուց հետո այնպիսի մի վճատություն էր տիրել նրան, որ կարծես հանկարծ կորցրել էր թանկագին, շափազանց թանկագին մի բան, որի ահագին արժեքը նոր էր հասկանում, և կորուստն անդառնալի էր: Մանեի մոտ գալիս նա կշռադատել էր իր անելիքն ու ասելիքը. կանխատեսել էր Մանեից ստանալիք պատասխանը, հենց այն պատասխանը, ինչ որ լսեց. բայց ամենևին չէր կարծել, թե ինքն այդ աստիճան թուլամորթ կարող էր լինել: Նա նստած էր անզոր և հուսահատ, շփում էր ճակատը և, տանջվելով, աշխատում էր հիշել մի բան, որ Մանեի մոտ գալիս վճռել էր գործադրել իբրև վերջին միջոց այդ զարմանալի, այդ անհասկանալի կնոջ համառությունը կոտորելու համար: Հանկարծ հիշեց, ձեռքն արագորեն տարավ ծոցի գրպանը, շոշափեց այնտեղ ինչ-որ մի թուղթ և վեր թռավ տեղից:

— Իսկ եթե ես ասեմ, որ նա արժանի չէ՞ ձեր զոհաբերությունը,— բացազանչեց նա:

Մանեն կամաց դարձավ և նայեց նրան զարմացած:

— Ո՞վ նա:

— Ձեր ամուսինը:

Մանեն մեջքով հենվեց պատին, աչքերը փակեց և պատասխանեց շատ հանգիստ ձայնով:

— Ես ոչ մի զոհաբերություն չեմ անում: Ես միայն իմ պարտքս եմ կատարում:

— Մանե, աղաչում եմ, մի՛ խոսեք այդպես... Ես գժվում եմ... Ի՞նչ պարտք, ո՞վ է պարտավորեցրել ձեզ: Եկեղեցի՞ն, քահանան, խա՞չը, ավետարա՞նը...

— Ոչ, ոչ: Իմ խիղճը:

Բաղամյանը դարձյալ պապանձվեց: Ատամները պինդ սեղմած իրար, նայում էր Մանեի փակ աչքերին և զգում էր, որ հոգու խորքում կատաղի ատելության պես մի բան է զարթնում դեպի նա: Նրան ծայրահեղորեն գրգռում էր Մանեի բռնած արձանային դիրքը պատի մոտ իր հրաշալի իրանով, սպիտակ, երկայն վզով, խաղաղ, կարծես մարմարից կերտած դեմքով և փակ աչքերով: Եվ նրան թվում էր, որ եթե անձնատուր լինի այդ զգացմանը, անկարող կլինի այլևս զսպել իրեն, առաջ կվազի դեպի Մանեն և մի վատ, շատ վատ բան կանի, և ապա ինքն իրեն կնետի լուսամտից և գլուխը կչախչախի փողոցի սալահատակի վրա:

— Դուք ճանաչո՞ւմ եք ձեր ամուսնուն,— հանկարծ հարցրեց նա:

Մանեն բաց արեց աչքերը և նայեց նրան զարմացած:

— Դա ի՞նչ խոսք է:

— Իսկ ես ձեզ կասեմ, որ չեք ճանաչում... այո՛, չեք ճանաչում... և, եթե ճանաչեիք, ինքներդ կփախչեիք նրանից, իբրև անբարոյական և հրեշ մի մարդուց...

Մանեն անզիտակցաբար առաջ նետվեց և հանկարծ կանգ առավ:

— Բաղամյան, ես համոզված էի, որ դուք օրինավոր մարդ եք,— շնչաց նա գունատվելով:

— Եվ դարձյալ համոզված եղեք, որ ես օրինավոր մարդ եմ եղել, որովհետև մինչև այժմ չեմ հայտնել ձեզ այ՛ն, ինչ որ վաղուց գիտեի ձեր ամուսնու մասին: Չեմ հայտնել, որովհետև չեմ կամեցել ձեզ վրա ազդել որևէ կողմնակի միջոցով, որովհետև համոզված եմ եղել, թե սերն ինքն արդեն բավարար հիմունք և դրդիչ պատճառ պիտի լինի ձեզ համար՝ ձեր անելիքը որոշելու Բայց այժմ դուք ինքներդ եք ստիպում ինձ դիմելու ծայրահեղության: Եվ ես ասում եմ ձեզ, որ ձեր ամուսինն անբարոյական և հրեշ մարդ է... ասում եմ ո՛չ թե նրա համար, որ դրանով ստիպեմ ձեզ թողնելու նրան և գալու ինձ հետ— ո՛չ, ես արդեն հույսս կտրել եմ ձեզնից— և ոչ թե փոքրոգի վրեժխնդրությունից— ես շափազանց հպարտ եմ այդ աստիճան ստորանալու հա-

մար,— այլ ասում եմ նրա՛ համար, որ բաց առեմ ձեր աշքերը, ցույց տամ ձեզ, թե ո՛ւմ համար եք կատարում ձեր ամուսնական պարտքը ձեր խղճի առաջ և որքա՛ն խաբված եք եղել դուք...

Մանեն լսում էր Բաղամյանի խոսքերի տարափը՝ ավելի ու ավելի ապշելով: Մինչև այժմ Բաղամյանի բերանից ոչ մի վատ խոսք չէր լսել իր ամուսնու մասին, և Բաղամյանը միշտ խուսափել էր վերջինիս մասին խոսելուց, իսկ այժմ...

— Բաղամյան,— ասաց նա հանգիստ և խիստ լրջորեն,— դուք ինձ շատ ծանր դրու՞թյան մեջ եք դնում: Մի՞թե չգիտեք, որ ձեր այդ խոսքերից հետո ես ապացույց կարող եմ պահանջել ձեզ-նից:

— Եվ ես կտամ ձեզ այդ ապացույցը:

Մանեն ցնցվեց և մի վայրկյան մնաց կարկամած: Հետո հանկարծ շտկվեց և խստորեն մեկնեց ձեռքը:

— Տվե՛ք,— հրամայեց նա:

Բաղամյանն իսկույն ծոցից հանեց մի նամակ, բաց արձց և տվեց նրան:

— Կարդացեք այստեղից:

Մանեն սկսեց կարդալ:

«... Սրանից մի քանի տարի առաջ մեր գյուղացիները զայավկա էին տվել գյուղիս հողերի սահմաններում գտնված երկաթի հանքերի համար: Երկար շարշարվելուց և ահագին փողեր ծախսելուց հետո մեկ էլ տեսան, որ իրենց գտած հանքերին տեր է կանգնել ինժեներ ոմն Գ. Ս. (խմբագրության համար— Գրիգոր Սանթրոսյան): Թե որտեղից, ինչպես և ինչ իրավունքով էր այդ հարուստ ինժեները տեր դառել գյուղական մի հասարակության պատկանող բնական հարստությանը— այդ բանը հայտնի է միայն իր համալսարանական խղճին և մեկ էլ իր տողած գրքու-նին... Է՛լ խնդրագրեր, է՛լ բողոքագրեր, է՛լ դատարան, է՛լ նոր ծախսեր— ոչինչ չօգնեց, և խղճուկ գյուղացիները վերջի ի վերջո ստիպված էին իրենց եփած փլավի համը շառած՝ ետ նստել և, ինչպես ասում են, բերններից ծլուլը թափելով դիտել, թե ինչպես արիշն անուշ է անում այդ համեղ փլավը: Ի՞նչ անուն կտաք դիպ-լումավոր մեր պարոնի այս վարմունքին:

Բայց այլ առակ լուարուք: Այս բանից արդեն փլավի հոտ չի փչում, այլ շատ զարշեղի մի հոտ:

Մեր ասած ինժեների մոտ աղախնի պաշտոն է: Կատարում այրի մի կին իր 13 տարեկան աղջկա հետ: Այս օրերս այդ աղջկան գտան հանքերից երեք վերստ հեռավորության վրա մի ձուրակի մեջ խեղդամահ: Բժշկական քննությունը բացահայտեց, որ խեղճ աղջիկը, շարաշար մահից առաջ, բռնաբարված է եղել... Թեև դժվար չէր լինիլ իմանալ (թերևս և իմացան), թե ով է եղել այս քստմենիի ոճրագործության հեղինակը, բայց ամենակարող մամոնան այս գործում ևս տեսավ իր բանը, և գործը քնեց...»

Մանեն կարդում էր, ըստ երևույթին, բուրբոկին հանգիստ. նրա ձայնը հնչում էր հարթ ու հավասար, դեմքի ոչ մի մկանունքը չէր շարժվում. համակի թուզթը միայն դողում էր նրա ձեռքում:

Բաղամյանը նայում էր նրա ահագին թերթերունքներին, մերթ դունատ շրթունքներին, լսում էր, և նամակի խոսքերը, շնայելով որ անգիր գիտեր, Մանեի բերանից հնչում էին նրա ազանջին այնքան անհավատալի, այնքան ահռելի կերպով, որ սկզբում դարմացավ, թե ինչպես իրեն թույլ տվեց այդպիսի մի նամակ հանձնելու նրան, հետո այնքան սարսափեց, որ քիչ մնաց նամակը խլեր նրա ձեռքից, պատառ-պատառ աներ և ասեր ուղղակի, որ ինքն ևս չի հավատում այդ բանին, որ դա սուտ է, անխիղճ դրպարտություն է հերյուրված է անպատճառ անձնական թշնամու-թյունից: Բայց նա կանգնած էր անշարժ և սարսափահար, իբրև մի մարդ, որ ծայրահեղ կատաղության բուրբոկին անգիտակցաբար հարված է խշեցնում հակառակորդի գլխին և, հանկարծ ուշքի գալով, կաշկանդվում, կարկամում է, երբ տեսնում է, որ հարվածը մահացու է եղել:

Բաղամյանը կանգնած էր այդ դրու՞թյան մեջ, կաշկանդված և կարկամած, երբ Մանեն վերջացրեց ընթերցումը, նամակը վերագարձրեց, առանց նրան նայելու, և լուռ հեռացավ: Մի վսեմ հանդատություն էր նկատվում նրա բոլոր շարժումների մեջ, և այդ բուրբոկի շափազանց դեղեցիկ էր նա իր բարեկազմ հասակով, իր գունատ դեմքով, իր խոշոր աչքերի վերին աստիճանի լուրջ ու կենտրոնացած հայացքով: Բաղամյանը գիտում էր նրան գաղտնի երկյուղով. նրան թվում էր, թե ահա, որտեղ որ է, ինչ-որ արտաքո կարգի մի բան պիտի պայթի իր գլխին, սարսափելի մի բան, որից նրա ճակատը մերթ սառում, մերթ տաքանում էր առաջուց:

— Ո՞վ է տվել ձեզ այդ նամակը,— հարցրեց Մանեն տարօրի-

նակ սառած ձայնով, որի մեջ, սակայն, ինչ-որ սպառնալից մի շեշտ կար:

— Այս նամակն ուղարկված է, ինչպես ինքներդ տեսաք, մեր խմբագրությունը լրագրի մեջ տպելու համար:

— Հետո՞: Տպեցի՞ք:

— Ոչ:

— Ինչո՞ւ:

— Կարծեմ, ինքներդ հասկանալիս պիտի լինեք, թե ինչու:

— Ոչ, ես չեմ հասկանում: Այդպիսի հրեշավոր մի բան հրապարակ չհանել, համայնական մի սեփականություն հափշտակողի, մատաղ մի աղջկա լվկողի և ապա զազանաբար սպանողի՝ հասարակաց դատաստանին չհանձնել— այդ ես չեմ կարող հասկանալ, որովհետև մամուլի մասին ես միշտ լավ գաղափար եմ ունեցել և մամուլն եմ համարել միակ պաշտպանը ճշմարտության և հալածվածների:

— Մամուլը մեղք չունի այստեղ: Եթե այս բանում մեկը կա մեղավոր, այդ ես եմ, որովհետև ես խնդրեցի, որ նամակը չտպվի:

— Դո՞ւք... Ինչո՞ւ:

— Մանե, ինչո՞ւ դուք տալիս եք ինձ այդ հարցը,— նկատեց Բաղամյանը մեղմ կշտամբանքով:

— Ոչ, խնդրում եմ բացատրեցեք. ինչո՞ւ դուք խնդրել եք, որ այդ նամակը չտպվի:

— Տեր իմ աստված, մի՞թե այդ բանը բացատրելու կարիք կա:

— Երևի կա, որ պահանջում եմ,— վրա բերեց Մանեն անողոր խստությունը:

Բաղամյանն աղերսալի հայացքով մոտեցավ նրան և ուզում էր առնել նրա ձեռքերը, բայց Մանեն խստորեն ետ ու ետ քաշվեց:

— Մանե, նամակը թույլ չտվի տպել ձեր պատվի և հանգրստության համար,— ասաց նա գրեթե լացագին:

— Մի՞թե,— բացազանչեց Մանեն, և ինչ-որ խիստ կծու մի ժպիտ ծամածոնեց նրա գեղեցիկ դեմքը:

— Երգվում եմ արևովս, Մանե, միմիայն ձեր պատվի և հանգրստության համար, որովհետև չէ՞ որ դուք նրա կինն եք, և ձեր անունն այսպես թե այնպես կապված է նրա անվան հետ: Մի ուրիշ պատճառ էլ կար. ես նրան իմ ախոյանն էի նկատում և չէի կամենալ նրա արարքների մերկացումը տեսնել այն լրագրի մեջ,

որի ղեկավարներից մեկն էլ ես եմ: Դա շատ տգեղ վարմունք կլիներ իմ կողմից:

— Օ՛, անշուշտ,— բացազանչեց Մանեն, և հանկարծ ծիծաղի նման մի բան դուրս թռավ նրա բերանից.— դա այնքան տգեղ վարմունք կլիներ ձեր կողմից, որ մինչև անգամ կարելի էր կարծել, թե նամակը... դուք եք հորինել:

Բաղամյանը մեկ առաջ ընկավ և հանկարծ կանգ առավ ապշած:

— Ինչ ասացի՞ք,— հարցրեց նա:

— Ասացի այն, ինչ որ լսեցիք,— ասաց Մանեն սպանիչ հանգստությունով:

— Ուրեմն...

— Ուրեմն ի՞նչ: Շատ պարզ է. այդ նամակը մի ֆունտաղիա է, որի հեղինակը դուք եք:

— Մանե՛,— գրեթե ճշաց Բաղամյանը կարծես ֆիզիկական մի սուր ցավից և այլևս ոչ մի խոսք չկարողացավ արտասանել: Մանեի մեղադրանքը շմեցրեց նրան կայծակի հարվածի պես, որովհետև ամեն բան կանխատեսել էր, բայց այդպիսի մի մեղադրանք— ամենևին: Նա չէր իմանում ինչ է պատահում իրեն, միայն պարզորոշ զգում էր, որ ինչ-որ մի բան, բողոքի զգացմունքի պես զորեղ մի բան, արագաբար բարձրանում, ուռչում է իր կրծքի մեջ և ուզում է պայթեցնել իր ամբողջ ներքինը հրաբխի լավայի պես: Եվ նախքան նա ուշքի կգար ազատություն տալու համար իր բողոքի զգացմանը, ուրիշ, առաջվանից ավելի անակնկալ ու սոսկալի մի հարված կարկամեցրեց նրան միանգամայն:

— Բավական է: Հեռացեք: Ես ձեզ խղճում եմ...

Բաղամյանն այլևս ոչինչ չլսեց. միայն, կարծես երազի մեջ, տեսավ Մանեի հուզումնալից աչքերը, ցնցվող շրթունքները, հետո նրա ստվերը, որ արագորեն շքացավ դռների մեջ...

X

Բաղամյանը նոր էր հեռացել, որ վահանը մտավ քրոջ մոտ սիգարր բերանին:

Նիստ հուզված, Մանեն անցուդարձ էր անում սենյակում արագ քայլերով, և մի շիղ նրա վզի վրա, մերթ ընդ մերթ ցրնցվելով, ներքև էր քաշում նրա ծնոտը:

Վահանը կարճ ժամանակ նայեց նրան զարմացած, հետո անփութ ռե ծանրորեն նստեց աթոռի վրա:

— Այս րուպեիս տեսա բարեկամիդ,— ասաց նա:— Հեռվից որ տեսավ ինձ, ճանապարհը ծոնց, կարծես պիտի բռնեի յախից և հարցնեի՝ ո՞րտեղից ես գալիս:

Նա բերնից բաց թողեց ծուխն ուսի վրա և ծուռ նայեց քրոջը:

— էլի վիրավորե՞ց,— հարցրեց կամաց:

Մանեն հանկարծ դադարեց քայլելուց և արագորեն դարձավ եղբոր կողմը: Նրա աչքերը կարծես կայծեր էին ցայտեցնում:

— Ինչո՞ւ ես եկել,— հարցրեց նա այնքան խստորեն, որ այդ խոսքերը կարծես դուրս խլեց սրտի խորքից:

Վահանը ետ ընկավ աթոռի մեջքին, ծունկը ծնկան վրա դրեց և ժպտաց:

— Որովհետև անցած գիշեր պատվիրեցիր, որ այլևս չգամ:

Մանեի ծնոտի տակ ջիղն սկսեց ցնցվել ավելի ուժգին: Նա նայում էր եղբոր ժպտուն ճարպալի աչքերին, և երկար ժամանակ հոգեկան խորին վրդովմունքը թույլ չէր տալիս նրան խոսելու:

— Վահան,— վերջապես արտասանեց նա հազիվհազ,— որ իմանաս որքա՞ն ատում եմ քեզ այս րուպեիս...

— Վնաս չունի, քույրիկ ջան, հետո էլի կսիրես,— նկատեց Վահանը ծիծաղելով:— Հիմա ատում ես, որովհետև անցած գիշեր անզգուշություն ունեցա մի քիչ վատ խոսելու բարեկամիդ մասին: Նա որ լավ մարդ լիներ, հարյուր ֆրանկս չէր մոռանալ:

Մանեն զզվանքով դարձրեց երեսը և ավելի լավ համարեց դուրս գնալ, քան մնալ եղբոր մոտ, որի հանգստությունը, ձայնը, ժպիտը, հեզությունները տակնուվրա էին անում նրա ամբողջ ներքինը:

— Ի՞նչ խոսեմ քեզ հետ, քանի որ քեզ համար հարյուր ֆրանկն ավելի մեծ արժեք ունի, քան թե...— ասաց նա տարօրինակ հանգիստ ձայնով և, խոսքը չվերջացրած, դիմեց դեպի դուռը:

— Քան թե... քրոջս պատի՞վը,— կանչեց նրա հետևից Վահանը:

Արյունը խփեց Մանեի գլխին. կարծես աներևույթ ձեռքեր հանկարծ բռնեցին նրա ուսերից և ուժգին թափով դարձրին նրան դեպի Վահանը:

— Լռի՛ր, օձ,— աղաղակեց նա անզուսպ կատաղությամբ:— Դու իրավունք չունես խոսելու իմ պատվի մասին: Անցած օրը

ոտներդ էի ընկել, որ ինձ մի ճանապարհ ցույց տաս այս դժոխային գրությունից դուրս գալու համար. ես ազալում, պաղատում էի, որ մինչև անգամ պականես ինձ: Բայց դու ի՞նչ արիր: Այդ ատելի սիգարը բերանիդ, զզվելի սովորությունդ համաձայն, միայն ծաղրեցիր, հեզնեցիր և խուլյա տվիր անտարբերությամբ: Դու այդպես ես եղել միշտ և այդպես ես նույնիսկ այս կրիտիկական վայրկյանին, երբ ես պատրաստ եմ պարզապես անձնասպանություն գործելու: Եվ դու համարձակվում ես խոսել իմ պատվի՞ մասին: Աշխարհիս երեսին բացի քեզից ուրիշ ոչ մի սքտակից չունեի, որի առաջ կարողանայի բանալ սիրտս, որի հետ կարողանայի խոսել մտերմորեն, որի ցավակցության, հոգացողության վրա կարողանայի վստահանալ: Եվ երբ իմացա, որ դու եկել ես և եկար ինձ մոտ, կարծեցի թե փրկիչս է եկել: Բայց դու ի՞նչ արիր, ի՞նչ: Դու ա՛յն արիր, որ ես այժմ այնքան զզվում և ատում եմ քեզ, որ չեմ ուզում տեսնել երեսդ, չեմ ուզում, չեմ ուզում: Հեռացիր, գնա՛, հանգիստ թող ինձ...

Եվ Մանեն հեծկլտալով դուրս գնաց ու դուռը պինդ շրջակացրեց իր հետևից:

Վահանն ականջ դրեց և լսեց, որ մի ուրիշ դուռ էլ նույնպիսի սաստկությամբ շրջկաց այնտեղ: Նա վեր կացավ, սիգարը դրեց մոխրամանի մեջ, երկու ձեռքով վեր քաշեց անդրավարտիքը փորի վրա և գնաց քրոջ հետևից: Երկրորդ գոան շրխկոցից իմացավ, որ Մանեն մտել էր ննջարանը: Նա բռնեց ննջարանի գոան փականքը, առաջ հրեց, բայց դուռը չբացվեց: Ներսից փակված էր:

— Մանե, բաց արա:

— Հեռացի՛ր,— լսվեց ներսից Մանեի ջղային, կատաղի աղաղակը:

— Խելագարվե՞լ ես, ինչ է:

— Այո, խելագարվել եմ, հեռացի՛ր:

— Բաց արա, ասում եմ:

— Չեմ բանալ, հեռացի՛ր:

— Բան եմ ուզում սսել:

— Չեմ ուզում, հեռացի՛ր:

— Դե, հիմարություն մի անիր, բաց արա:

— Ախ, չեմ ուզում քեզ տեսնել, լսո՞ւմ ես, չեմ ուզում,

չեմ ուզում, չեմ ուզում...

— Խո չե՞ս ուզում դուռը կոտորեմ:

— Ես կսպանեմ ինձ, եթե մտնես:

Վահանն իր ուժեղ ձեռքով բռնեց դռան փականքը, ահագին ոտք բարձրացրեց, որ հարված տա դռանը, բայց այդ բանն արևց կարծես ձևի համար և ոտը նորից իջեցրեց:

— Դու հիմարացել ես և ստիպում ես, որ ես էլ հիմարանամ,— ասաց նա շրթունքները մոտեցրած դռան փեղկերի միացման արանքին:— Մանե, բաց արա խնդրում եմ:

Ներսից այլևս ոչ մի ձայն չլսվեց:

— Մանե, լսո՞ւմ ես: Դու գժվել ես և տե՛ս, որ շղջաաս: Մանե՞:

Գարձյալ ոչ մի ձայն:

— Լսիր,— կանչեց Վահանը, մի քիչ սպասելուց հետո: էլի լռություն:

— Չես լսո՞ւմ:

Ներսն այնպես խաղաղ էր, որ կարծես մարդ չկար այնտեղ:

— Մանե, քեզ հետ եմ:

— Ա՛խ, տե՛ր իմ աստված, սա ի՛նչ պատիժ է,— վերջապես լսվեց Մանեի հուսահատական հառաչանքը:

— Այս երեկո գնում եմ գյուղ: Մի՞թե չես ուզում հրաժեշտ տալ:

— Աստված բարի ճանապարհ տա, գնա՛:

Վահանը մի րոպե կանգնած մնաց դռան առաջ մտախոհ դրության մեջ, հետո շրթունքները նորից մոտեցրեց երկու փեղկի արանքին և որպեսզի ասածը պարզ լսվի ներսը, հատ-հատ արտասանեց.

— Ուրեմն մնաս բարյավ: Մի մոռանար, որ եղբորդ դուրս ես ա՛նում, և այս բանից հետո ինձ մնում է միայն, որ այլևս երբեք ոտք չկոխեմ այս տունը: Քո ցանկությունք մենք այսուհետև մեռած ենք իրար համար: Բայց վկա է աստված— լսո՞ւմ ես, Մանե, ես լուրջ եմ ասում,— վկա է աստված, երգվում եմ մեր ծնողների գերեզմանով, որ եղբայրդ, ինչ էլ որ կարծես նրա մասին, միշտ սիրիլ է քեզ և միշտ էլ քո բարին ցանկացել: Այժմ էլ ի սրտե ցանկանում եմ քեզ բարիք և... Մնաս բարյավ:

Վահանը հեռացավ դռան մոտից և դուրս գալու վրա էր, երբ հանկարծ բանալին շրխկաց ննջարանի դռան կողպեքի մեջ, դուռն ուժգնորեն բացվեց և այնտեղից դուրս վազեց Մանեն:

— Կա՛ց,— աղաղակեց նա ծայրահեղ հուսահատությամբ և, ըստ երևույթին, ուղեց խոսել, բայց այլևս ոչինչ չկարողացավ

արտասանել: Նա ընկավ հենց այնտեղ՝ դռան մոտ գրված աթոռի վրա, երեսը ծածկեց ձեռքերով և հեկեկաց դառնազին:

Քրոջ այդ նոր տարօրինակ վարմունքն եղբայրն ընդունեց բավական սառնասրտորեն: Առանց տեղից շարժվելու, Վահանը դիտում էր լուռ, թե ինչպես ցնցվում են Մանեի նիհար ուսերն ուժգին հեկեկանքից, և սպասում էր, թե ինչով է վերջանալու այդ նոր տեսարանը:

— Լսիր... Բաղամյանն այստեղ էր, այո,— վերջապես արտասանեց Մանեն հեկեկանքի միջից,— բայց ես... դուրս արի նրան, որովհետև...

Մանեն հանկարծ դադարեց հեկեկալուց, վեր թռավ և սաստիկ արագախոսությամբ, շնչասպառ լինելով, շարունակեց.

— Նա ինձ ցույց տվեց մի նամակ, որի մեջ գրում են, որ ամուսինս մի գաղան, մի հրեշ, մի, մի... չգիտեմ ինչ է: Գրում են, որ հանքերը նրանը չեն, գյուղացիներինն են, և նա, չգիտեմ ինչ միջոցով, զավթել է այդ հանքերը: Բայց այդ չէ սարսափելին: Սարսափելին այն է, որ նա բռնաբարել է մի խեղճ, մի այրի կնոջ տասներեք տարեկան աղջիկը, և բռնաբարելուց հետո, սպանել ու դիակը ձգել մի ձորակ, իր հանցանքի հետքերը ծածկելու համար երևի... Ես ասացի նրան, որ նամակը ինքն է հորինել և... վերջոցի նրան: Ասա՛, մի՞թե ճիշտ չեմ ասել, մի՞թե ամուսինս ընդունակ է այդպիսի բաներ անելու... ամուսինս չէ, այլ թեկուզ ամենագազան մի մարդ: Ասա՛, եթե ընդունակ է, ես հենց այս րոպեիս կհեռանամ այս տնից և կգամ քեզ հետ գյուղը, որպեսզի այլևս երբեք չտեսնեմ նրա երեսը, երբեք, երբե՛ք...

Նա լռեց, որովհետև բուռն հուզմունքից այլևս բան չկարողացավ արտասանել: Շնչում էր ծանր, խիստ ծանր և նայում էր եղբորն այնպիսի սպասողական-աղերսական հայացքով, որ կարծես նրա պատասխանից էր կախված իր փրկությունը:

Վահանը մինչև անգամ արհեստական անտարբերությամբ մի սիգար հանեց, դրեց բերանը, ծանր ու բարակ վառեց, լուցկին հանգցրեց, դուրս շարտեց լուսամուտից և ապա թե խոսեց հանգիստ ու լուրջ.

— Քո այդ պարոն վիպասանը երևի կարծել է, թե վեպ է գրում: Չէ՞ որ վեպերի մեջ միայն կարելի է ամեն բան հնարել անպատիժ կերպով: Խեղճին փչեց, թե արի այսպիսի մի բան գրեմ, ու կգրի, է՛լի. ո՞վ է ձեռքը բռնողը: Կյանքի մեջ էլ, ինչպես

Ներևում է, ուզում է վարժել իր հնարած վերջին բռնանի շարժումով սիրուհին դու ես, սիրահարն ինքն է. մնում է ամուսինդ, որին, իհարկե, պետք է զազանի կերպարանք տալ կոնտրաստը շեշտելու համար: Տարբերությունն այն է, միայն, որ ինքն, իբրև սիրահար, աչքան հետու է իր վեպի իդեալիստ հերոսից, որքան նրան տված իմ հարյուր ֆրանկն իմ գրպանից:

— Վահան, Վահան... գոնե այժմ կատակ մի անիր,— աղերսեց Մանեն հուսահատության արցունքն աչքերին:— Մի՞թե չես տեսնում ինչ դրուժյան մեջ եմ ես:

— Ինչպե՞ս չեմ տեսնում: Տեսնում եմ, որ հուսահատության մեջ ես ե... զղջում ես, թե ինչո՞ւ ես նրան վիրավորել ու վնասելու Իսկ ես կարծում էի, թե իմ վերջին խոսքերն էին քեզ ազդողը, որ, վերջապես, դուրս եկար քո անառիկ բերդից և սկսեցիր լալը Դու զղջում ես, թե ինչո՞ւ ես նրան միատիֆիկատոր անվանել, որովհետև կասկածում ես, թե միգուցե ճիշտ է այն նամակը, և, ինչպես տեսնում եմ, սրտիդ խորքում ցանկանում էլ ես, որ ճիշտ լինի, որպեսզի...

— Օ՛հ, քեզ հետ երբեք չի կարելի խոսել,— բացազանց Մանեն ժայթահեղ հուսահատությամբ:

— Սպասիր, մի տաքանար: Օրինակ առ ինձնից և լսիր ինչ եմ ասում: Եթե չես կասկածում, եթե համոզված ես— և, իհարկե, համոզված ես— որ այն նամակը նա է հորինել, էլ ինչո՞ւ ես ինձ հարցնում, թե մի՞թե ճիշտ չես ասել, մի՞թե ամուսինդ ընդունակ է այդպիսի բաներ անելու և ո՛չ թե միայն ամուսինդ— ավելացնում ես դու — այլ թեկուզ հենց ամենազազան մարդը: Եվ եթե ասեմ թե՛ այո, ընդունակ է, այն ժամանակ դու պատրաստ ես հենց այս րոպեիս հեռանալու, քո ասելով՝ ինձ մոտ գյուղը, բայց իմ հասկանալով՝ Բաղամյանի մոտ: Ահա՛ քո դրուժյունը կամ, ավելի ճիշտը, քո դրուժյան հոգեբանությունը:

Մանեն ձեռքերը շարժեց:

— Օ՛հ, ինչո՞ւ դուրս եկա, ինչո՞ւ խոսեցի քեզ հետ,— հառաչեց նա:

— Եթե ճիշտ չեմ ասում, է՛լի դուրս արա՛:

Բայց Մանեն այլևս ոչ սիրտ, ոչ ուժ ունեի խոսելու խիստ հոգեած մարդու նման, նա կամաց նստեց և, թուլացած ձեռքերը ծնկներին դրած, գլուխը կախեց կրծքին:

— Ինչ վերաբերում է ամուսնուդ,— շարունակեց Վահանը

նույն հանգստությամբ,— ես թեպետ լավ չեմ ճանաչում նրան և նույնիսկ պատրաստ եմ ընդունելու, որ նա բարոյական մի հրեշ է, բայց և այնպես, իմ կարծիքով, նա ավելի լավ մարդ է, քան թե քո այդ վիպասանը: Թե ինչու— չեմ կարող ասել:

— Որովհետև մոռացել է հարյուր ֆրանկդ, ահա՛ թե ինչու,— նկատեց Մանեն կծու հանգստությամբ:

— Շատ կարելի է, այդ էլ է պատճառը, որովհետև մարդ մարդու դատում է շատ անգամ մանր հաշիվներից դրդված: Չեմ վիճում: Բայց այս դեպքում չեմ կարծում, թե պատճառը միայն այդ լինի: Իսկ թե ուրիշ ինչ պատճառներ կան, որ ես Բաղամյանի մասին լավ կարծիք չունիմ, չեմ կարող ասել, որովհետև չգիտեմ: Գուցե նրա քիթը դուր չի գալիս ինձ կամ գուցե նրա մազերը, որ տեսնում եմ, սիրտս ասում է՝ մկրատն առնեմ և տակից կտրեմ— ո՞վ գիտե: Բայց, կրկնում եմ, ամուսինդ ինչ էլ որ լինի, չի կարող նրանից վատ լինել: Այս բանն ասում եմ նրա՛ համար, որ իմ կարծիքը հարցրիր, թե չե՛ ոչ մի խոսք էլ չէի ասիլ այս մասին, որովհետև իմ ի՞նչ գործն է դատավոր լինելու, թե ով է լավ, ով է վատ: Այդ դու ինձնից ավելի լավ պիտի իմանաս: Ես միայն ցավում եմ, որ դու այդքան տանուլ ես տվել քեզ, և... զարմանում եմ: Որովհետև ո՞վ է մեր ժամանակում այդպես գլուխը կորցնում սիրուց: Ես մինչև անգամ կասկածում եմ, թե այն, ինչ որ քեզ այդքան գերել է, սեր լինի: Դա մի պարզ հիվանդություն է անշուշտ, որ առաջացել է այն բանից, որ մենակ ես, մարդ չկա մոտդ, ձանձրանում ես, զբաղմունք չունիս, զավակ էլ չունիս: Բայց այս ամառ որ գաս գյուղը տանեմ քեզ, այնպես ձեռաց կբռնակվես, որ— էլ ի՞նչ ասեմ: Կգա՞ս:

— Ոչ:

— Դու գիտես: Իսկ ես այս երեկո, ինչպես ասացի, գնում եմ: Ուրեմն...

Վահանը մոտեցավ քոջը:

— Լսի՛ր, Մանե,— ասաց նա լրջորեն:— Հավատա, ես վատ եղբայր չեմ և, որ ուզենաս, կարող եմ շատ պիտանի լինել քեզ և Արի գնանք գյուղ:

Մանեն վեր թռավ տեղից:

— Ո՛չ, ո՛չ,— կրկնեց նա:

— Լավ, էլ ի՞նչ ես փախչում. զոռով խո չե՞մ տանելու: Ես

քեզ համար եմ ասում, թե չէ... քո կամքն է: Դե՛հ, մնաս բարյավ: Չեոք էլ չես տա՞լ:

Մանեն ձեռքն ակամա պարզեց եղբորը դեմքի այնպիսի արտահայտութեամբ, որ կարծես գորտ պիտի դնեին ձեռքի մեջ:

— Սկեսուրդ ո՞ւր է, տանը չէ՞:

— Չէ:

— Ուրեմն այլևս չեմ տեսնիլ նրան: Բարևս կհիշես: Դե՛հ, դարձյալ մնաս բարյավ:

Մանեն մինչև անգամ չնայեց եղբորը և, երբ Վահանը դուրս գնաց, կամաց նստեց և ատամներով կծեց ներքին շրթունքը՝ հեկեկանքը զսպելու համար: Երբեք նա այնպես մենակ, այնպես անօգնական ու որբացած չէր զգացել իրեն, ինչպես այժմ:

XI

Երեկոյան գնացքի մեկնումից մի կես ժամ առաջ Վահանը կառքով գնում էր երկաթուղու կայարանը, իր ջարդված ճամպուրուկը ոտների առջևը դրած: Գնում էր և ինչ-որ ծանր մտածմունքի մեջ էր: Երբ կառքը կանգ առավ կայարանի առաջ, նա շիջավ, այլ մի րոպե խիստ տատանվելուց հետո, կառուպանին պատվիրեց, որ ետ դառնա, և կառքն ուղղակի քշել տվեց դեպի այն փողոցը, որտեղ գտնվում էր Բաղամյանի բնակարանը:

Մտառայից իմանալով, որ Բաղամյանը տանն է, նա կառուպանին պատվիրեց, որ սպասի և, ճամպուրուկը թողնելով կառքի մեջ, ներս մտավ:

Այդ անժամանակ այցն այն աստիճան անակնկալ էր Բաղամյանի համար, որ նա մինչև անգամ չպատասխանեց Վահանի բարևին: Նա կամաց վեր կացավ գրասեղանի մոտից, որի մոտ պարապում էր, և նայեց հյուրին հայտնի չէ՞ զարմացած, թե վախեցած:

— Այս գիշեր գնում էի գյուղը, բայց երկաթուղու կայարանից ետ դարձա և ուղղակի եկա ձեզ մոտ, — ասաց Վահանը: — Հույս ունիմ, գուշակում եք, թե ինչի համար եմ եկել:

Բաղամյանը գունատվեց: Իսկույն հիշեց, որ այդօր, երբ ինքը դուրս եկավ Մանեի մոտից, փողոցում տեսավ Վահանին քրոջ տուն գնալիս:

— Ես պատրաստ եմ ձեզ գոհացում տալու, — ասաց նա

ահագին ջանք գործ դնելով, որ իր հակառակորդի պես հանգիստ մնա և հանգիստ խոսի:

— Գոհացո՞ւմ, — դարմացավ Վահանը: — Ի՞նչ բանի համար:

— Այն նամակի համար...

— Ո՞ր նամակի... Ախ, հա՛, քրոջս ցույց տված նամակի համար եք ասում, — բացազանչեց Վահանը բարձրաձայն ծիծաղելով, բայց հանկարծ զսպեց ծիծաղը և շարունակեց իր սովորական հեգնական ժպիտով: — Մի վախենաք, սլարոն Բաղամյան, այդ նամակը մտքովս անգամ չի անցել, և ես չեմ եկել ձեզ մենամարտի հրավիրելու: Բարեբախտաբար թե դժբախտաբար, շատ բան կյանքի մեջ կատարվում է ոչ այնպես, ինչպես գրում են ոտմանների մեջ: Կյանքը, մանավանդ մեր կյանքը, շատ ավելի պարզ է և կոպիտ: Մենք մենամարտել կարող ենք միայն հայավարի, այսինքն՝ հայհոյանքներով և, ծայրը որ հասնի, իրար թակելով: Ուշուց կտանք իրար, կջարդենք իրար քիթ ու մոռթ և բանը դրանով էլ կվերջանա: Հիշո՞ւմ եք իմ ու նասիբյանի միջև տեղի ունեցած բնդհարումը: Բայց ես եկել եմ ձեզ մոտ ոչ իրար հայհոյելու և ոչ էլ նրա համար, որ տուրուդմիտց սարքենք: Դա բանի նման չի լինիլ և բավական էլ տղեղ կլինի, կարծեմ, մաքանավանդ որ մենք երկուսս էլ թեև ասիական բիրտ ազգի զավակներ, բայց և այնպես քիչ ու միչ քաղաքակրթության հոտն առած մարդիկ ենք: Իմ գալու նպատակը միանգամայն խաղաղասիրական է. ես եկել եմ խորհուրդ տալու ձեզ, որ ձեռք վերցնեք իմ քրոջից:

— Իսկ եթե ես ձեր խորհուրդը մերժե՞մ, — ասաց Բաղամյանը, զգալով, որ տարօրինակ մի դող բռնում է իր մարմինը:

Ժպիտը շքացավ Վահանի դեմքից:

— Դա պարզ համառություն կլինի, — նկատեց նա, ձեռքերը կոխելով անզրավարտիքի գրպանները և նայելով Բաղամյանի ոտներին:

— Եվ դուք չե՞ք հասկանում, թե ինչի համար կլինի այդ համառությունը:

— Ոչ, Գժվարանում եմ հասկանալ:

Բաղամյանի աչքերը վառվեցին:

— Նրա՞ համար կլինի, պարո՞ն, — ասաց նա զսպած դայրույթի շեշտերով, — որ դուք խառնվում եք ձեզ չվերաբերող գործի: Վահանը հանկարծ նայեց նրա աչքերին:

— Պո՛հո՛, մի՛ թե՛,— ասաց նա, ձեռքերը դանդաղորեն հանելով գրպաններից և դարսելով հետևը։— Իսկ ես կարծում էի, թե դուք գիտեք, որ ես իմ քրոջ եղբայրն եմ։

— Այդ ինձ համար ո՛չ մի նշանակություն չունի։ Ձեր նրա եղբայր լինելն իրավունք չի տալիս ձեզ նրա հետ միասին իմ դատավորը լինելու։

— Բռա՛վո, լավ ասացիք. կսիրեմ այդպիսի ազատասիրությունը։ Բայց, պարոն Բաղամյան, ես խո չեմ եկել իբրև դատավոր. ես եկել եմ միայն իբրև խորհրդատու։

— Այդպիսի դեպքում ե՛ս պիտի խնդրած լինեի, որ գաք ինձ մոտ, կամ ինքս պիտի գայի ձեզ մոտ։ Իսկ ես ամենևին կարիք չեմ զգում ձեր խորհրդին դիմելու, — ասաց Բաղամյանը և հեռացավ Վահանից։

— Դարձյալ բռա՛վո. այդ ինքնավստահությունն էլ կսիրեմ։ Բայց ինձ բոլոր իրավունքներից զրկելուց հետո խո չե՞ք կարող զրկել այն իրավունքից էլ, որ կարծես ունիմ ես իմ քրոջ պատիվը պաշտպանելու համար։

Բաղամյանն արագորեն դարձավ գեպի Վահանը։

— Ի՛նչ... ինչ ասացի՞ք... պատի՛վը, — արտասանեց նա բուռն հուզումից ձայնը հետզհետե բարձրացնելով։— Պարո՛ն, ես բուռն հուզումից ձայնը հետզհետե բարձրացնելով։— Պարո՛ն, ես կխնդրեի, որ դուք մի քիչ զսպեիք ձեր լեզուն։ Ի՛նչի տե՞ղ եք դնում ինձ, որ կարծում եք թե պետք է պաշտպանեք իմ դեմ ձեր քրոջ պատիվը։ Ես պատվի գո՞ղ եմ, ինչ է։ Հասկանո՞ւմ եք ի՛նչ եք ասում...

— Հասկանում եմ, պարոն Բաղամյան, ապահով եղեք և այդպես մի բղավեք իզուր. բնակարանը ձերն է, ճիշտ է, բայց հարեվան կունենաք, կվախենա։ Աշխատե՛ք կարելուցն շափ հանգիստ կերպով հասկացնել իրար մեր միտքը։ Առհասարակ ընդունված է, որ երբ մեկն աչք է տնկում ուրիշի կնոջ կամ քրոջ վրա, նա պատվի — ներեցեք, ձեր խոսքն եմ կրկնում — նա պատվի գող է հանդիսանում։

— Լռեցե՛ք ձեզ ասում եմ, — աղաղակեց Բաղամյանը կատաղության հանկարծական բռնկումով։— Ես ձեզ թույլ չեմ տալ ինձ վիրավորելու։ Երևի դուք չդիտեք, որ շատ անգամ նա՛, ում ինձ վիրավորելու անվանում, կաբող է իր բարոյական հատկություններով ավելի բարձր, ավելի մաքուր ու առաքինի լինել, քան թե նա՛, ով հավակնություն ունի իր կնոջ կամ քրոջ պատվի պաշտ-

պանի անկող դեբը ստանձնելու։ Դուք այս լավ հասկացե՛ք, պարոն։

— Այդ ես լավ եմ հասկանում, պարոն Բաղամյան, — նկատեց Վահանն առաջվա պես հանգիստ։— Եվ իզուր եք կարծում, որ եթե այդպես չբղավեք, լավ չեմ հասկանալ։ Ես ոչ թե միայն լավ եմ հասկանում, այլև լիովին ընդունում եմ ձեր ասածը։ Օրինակ՝ դուք կարող եք ձեր բարոյական հատկություններով շատ ավելի բարձր, շատ ավելի մաքուր ու առաքինի լինել, քան թե ես, որ քրոջս եղբայրն եմ, կամ թե Սանթրոսյանը, որ քրոջս ամուսինն է և որը, ի դեպ ասած, այստեղ չէ և այս բանից ամենևին տեղեկություն չունի։ Բայց խնդիրն այդ չէ, իմ կարծիքով, այլ՝ ա՛յն, որ ինչպես դուք ունիք ձեր հայեցակետը, այնպես և եղբայրներն ու ամուսինները, որոնք, երևի, անկող չեն համարում իրենց դեբը, որ հարկ են տեսնում հանդես գալ իրենց քրոջ կամ կնոջ պատիվը պաշտպանելու բարոյական շատ բարձր հատկություններով օժտված մարդկանց դեմ։ Եվ ինչո՞վ կարող եք ապացուցել, թե ուղիղը ձեր հայեցակետն է և ոչ նրանցը։

— Նրանով, որ դուք այնքան անկիրթ եք ու անբարեխիղճ, որ կարծում եք, թե իրավունք ունիք ուրիշի բարոյականության մասին դատավոր կանգնելու, և այնքան բռնակալ, այնպիսի վայրենի գաղափարների ու զգացումների տեր, որ կարծում եք, թե եղբայր կամ ամուսին լինելով իրավունք ունիք ճշտում գործ դնելու ձեր քրոջ կամ կնոջ խղճի վրա և թույլ չտալու, որ նա անի ա՛յն, ինչ որ իր սիրտը, ինչ որ բնական-անխարդախ զգացումն է նրան թելադրում։

— Ծատ սիրուն։ Հավանում եմ։ Բայց չե՞ որ նույնը կարելի է ասել և ձեզ համար։ Ես ճանաչում եմ իմ քրոջը, նա ավանդապահ, աստծուց և իր խղճից վախեցող կին է — մի կին, որ հայ կնոջ լավագույն տիպարն է, իմ կարծիքով։ Հանգամանքների, ինձ անծանոթ և ինձ համար անհասկանալի հանգամանքների բերումով նա սիրում է ձեզ, սիրում է, բայց սարսափում է այդ սիրուց, որովհետև մեղք է համարում այդ, որովհետև ամուսնացած է, ուրիշի կինն է։ Բայց դուք, որ բոլորովին ուրիշ աշխարհայեցողություն ունեցող եք — ավանդապահ չեք, ազատամիտ եք — ինչպես նկատում եմ, ամեն ճիգ գործ եք դնում փոխելու նրա աշխարհայեցող, խախտելու նրա հավատն ու հավատարմությունը։ Իր ամուսնու վերաբերմամբ։ Եվ սա, ձեր կարծիքով, ան-

կրթութեան, անբարեխղճութեան և բռնակալութեան նշան չէ՞: Ձեր ասած բնական-անխարդախ զգացումը թելադրում է նրան հանցանք չգործել իր խղճի դեմ, հավատարիմ մնալ իր ամուսնուն, թե ինչպիսի ամուսնու— այդ ձեր գործը չէ, այդ ոչ ոքի գործը չէ, այդ իր գործն է միայն: Նա այդպես է կամենում, և ինչո՞ւ դուք, որ այդքան զայրանում եք ուրիշի խիղճը բռնացողների դեմ, ինքնե-րըդ բռնանում եք, որ այդպես չկամենա:

— Ոչ թե ինքն է այդպես կամենում, այլ դուք եք կամե-նում, որ այդպես կամենա,— նորից աղաղակեց Բաղամյանը, գրգռված ոչ այնքան Վահանի խոսքերից, որքան նրա հանգիստ, անձնավստահ տոնից:— Եվ դուք այս գործի վերաբերմամբ կա-րող եք խոսել ամեն բանի մասին, բայց ո՞չ երբեք բնական-ան-խարդախ զգացման մասին, որովհետև հենց այդ զգացումն է, որ խարդախված է նրա մեջ և այդ զգացման հետ միասին խարդախ-ված է նրա ամբողջ աշխարհայացքը: Օ՛, ես շատ լավ ուսումնա-սիրել, տեսել եմ, թե ի՞նչ եք արել դուք: Դուք կաշկանդել եք նրա միտքը հազար ու մի պառավական նախապաշարումների մեջ. ձեր ավանդական-շաբլոնական դաստիարակութեամբ դուք այլանդակել եք նրա հոգեկան աշխարհը, ճգմել, հանել եք նրա միջից այն ամենը, ինչ որ հարազատ-բնական է, ինչ որ ազատ-մարդկային է, և ստրուկ եք դարձրել նրան ինչ-որ ընտանեկան-պայմանական ողորմելի առաքինութեան, ինչ-որ բուրժուական տափակ բարո-յականութեան, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի կեղծիք և կեղծիքնե-րից ամենաանխիղճն ու ոճրալին, որովհետև նա տանջվում է շարաշար և վերջ ի վերջո պիտի զոհվի այդ կեղծիքին: Ասում եք սարսափում է: Ինչո՞ւ պիտի սարսափի իր սրտի բնական ազատ ձգտումից, եթե այդ սարսափը չեք ներշնչել նրան մոր կաթի հետ և այնուհետև ամրապնդել դպրոցում և հասարակութեան մեջ: Ին-չո՞ւ թռչունը պիտի սարսափի ազատորեն թռչելուց, եթե նրա թևը չեք կտտրել: Ձեր ավանդական դաստիարակութեամբ դուք ներշնչել եք նրան այնպիսի անխիղճ պարտավորություններ, որոնք պարզապես բարբարոսություններ են, քստմենելի բարբարոսու-թյուններ: Դուք հանել եք նրա կրծքից իր սեփական սիրտը, և տե-ղը ձեր սեփականն եք դրել. դուք հանել եք նրա գլխից իր սե-փական ուղեղը և տեղը ձեր սեփականն եք դրել. դուք հիմն ի վեր այլանդակել և խարդախել եք նրա հոգեկան ու մտավոր աշխար-հը. ո՞չ մի բան չեք թողել նրա մեջ, որ իրենը լինի, իր սեփակա-

նը, իր ինքնուրույնը, իր անկապտելին: Դուք նրան դարձրել եք մի մեքենա, որ յուրովին գործել անկարող է և պիտի գործի անպատ-ճառ ձեր կամքով. նա պարտավոր է մտածել այնպես, ինչպես դուք եք մտածում, զգալ այնպես, ինչպես դուք եք զգում, անել այն, ինչ որ դուք եք թելադրում, համակրել ձեր համակրածը, հակակրել ձեր հակակրածը: Եվ դուք դեռ հացարձակվում եք պըն-դել, թե նրա խիղճն ազատ է, թե նրա զգացումները խարդախված չեն: Դուք ամենամեծ ոճրագործներն եք. դուք մեռցրել եք ինք-նուրույն մարդը, դուք սպանել եք անհատի բարոյական ազատու-թյունը, որից ավելի բարձր ու նվիրական ազատություն չկա աշ-խարհիս երեսին...

Վահանը հաստ փորը դուրս ցցած՝ լսում էր Բաղամյանին իր սովորական բարեսիրտ-հեզնական ժպիտով և հանգիստ դիտում նրա աչքերը, որոնք այդ միջոցին վառվում էին անկեղծ բարկու-թյան կրակով: «Պետք է խոստովանած, աչքերը վատ չեն,— մտածում էր նա,— ինքն էլ տղեղ չէ առհասարակ... Չէ, լավ է, լավ է... Սրա վրա անպատճառ կարելի է սիրահարվել... և լավ էլ ոգևորվում է... Հիմար էլ չէ»: Նա մի սիգար հանեց, լուցկին հանգցրեց և տարավ շարտեց լուսամուտից դուրս:

Բաղամյանը լռեց, հինգ մատը կոխեց երկայն մազերի մեջ և, վերին աստիճանի հուզված, սկսեց անցուդարձ անել սենյա-կում ջղային, արագ քայլվածքով:

— Վերջացրի՞ք,— հարցրեց Վահանը:— Այժմ հաճեցեք խնդրեմ մի վայրկյան ունկնդրություն շնորհել ինձ: Ես կկամենա-լի ամենից առաջ ասել ձեզ, որ այն բոլորը, ինչ որ այս րոպեիս ասացիք, միանգամայն հիանալի էր և արժեք ուղղակի գրի առնել և դնել ռեզոնյորի բերանը մի զորեղ դրամայի մեջ: Բայց ներե-ցեք խնդրում եմ. մի բան ես լավ չհասկացա և կկամենայի, որ եթե կարելի է, բարեհաճեիք բացատրել: Չհասկացածս այն է, որ ձեր ֆիլիպիկներն արտասանելիս դուք բառը շատ գործածեցիք. այդ չգիտեմ և համարձակվում եմ հարցնել՝ այդ դուրս հասկապես ի՞մ անձին էր ուղղված, թե այդ հոգնակի դերանվան տակ պիտի հասկանայի հավաքական մի մարմին, որի անունն է խավարա-միտների բանակ: Ձեր բացատրությունն ինձ համար կարևոր է, որովհետև կկամենայի իմ համեստ կարծիքը հայտնել ձեր ֆիլի-պիկների դեմ, եթե միայն, իհարկե, կբարեհաճեիք թույլ տալ, որ ես էլ ունենամ իմ կարծիքը:

Բաղամյանը քայլելիս հանկարծ շեղեց ճանապարհը, ուղղակի մոտեցավ Վահանին և կանգ առավ նրա առաջ:

— Լսեցե՞ք, պարոն,— ասաց նա կատաղութունից հազիվ զսպած ձայնով.— եթե դուք կշարունակեք դարձյալ այդ տոնով խոսել ինձ հետ, ես... ապտակ կտամ ձեզ:

Վահանն ամենայն հանգստությամբ սիգարը հանեց բերանից և, երեսը դեմ անելով, ասաց.

— Ենդրեմ:

Բաղամյանի ատամները պինդ սեղմվեցին իրար և ձևորդ կամաց ու ցնցողաբար սկսեց բարձրանալ երկաթի ծանրությամբ: Վահանն ավելի մոտեցրեց իր շաղ թուշը:

Բայց Բաղամյանի ձեռքը միայն բռունցք սեղմվեց և նույն ծանրությամբ իջավ:

Վահանը նայեց նրան և ծիծաղեց:

— Բռավո՞ւ,— բացազանչեց նա:— Եթե դուք այսպիսի կրիտիկական մի վայրկյանին կարողացաք զսպել ձեզ, ապա ուրեմն դուք տղամարդ ե՛հ: Կեցցե՛ք: Դա ավելի մեծ քաջություն է, քան թե այն, եթե իրագործեիք ձեր սպառնալիքը: Դա միևնույն ժամանակ խոհեմություն էր ձեր կողմից, որովհետև լինում են հարվածներ, որոնք երբեմն ավելի զորեղ հակահարվածներ են առաջացնում, մանավանդ որ ես վատ քրիստոնյա եմ և բոլորովին հակառակ դավանանք ունիմ ապտակին վերաբերյալ ավետարանական պատվիրանին:

Բաղամյանը խեղդվում էր զսպած կատաղութունից: Նա մոտեցավ լուսամուտին, հուսալով, թե երեսին թարմ ու զովացուցիչ հով կդիպչի, բայց օդն այնքան ծանր էր ու տաք, որ ոչ մի թեթևություն չզգաց: Նա զղչում էր, որ վճռական րոպեն բաց թողեց, չապտակեց այդ «կլոունին», և այժմ խիստ նվաստացած էր զգում իրեն իր աչքում:

— Եվ այդպես, պարոն Բաղամյան,— ասաց Վահանը,— չէիք բարեհաճիլ արդյոք բացատրել, թե ում էին վերաբերում ձեր դաւ-երը, հատկապես ի՞մ անձիս, թե՞ ամենամեծ ոճրագործներին — անհատի բարոյական ազատությունը սպանող խավարամիտներին ընդհանրապես: Կրկնում եմ, ձեր բացատրությունն ինձ համար կարևոր է, որովհետև սթե ձեր դաւ-երը ինձ են վերաբերում, ապա ես կկամենայի որևէ սխալ կարծիքը:

Եվ նա սիգարի ծուխը բերնից բաց թողնելով ու աչ աչքը կիսախուփ, սպասեց Բաղամյանի պատասխանին:

Բայց Բաղամյանը լուռ էր և ջղային անհանգստությամբ սեղմում էր մատներով լուսամուտի տախտակը:

— Դուք լայեղ չեք անում պատասխանել,— ասաց Վահանը:— Այնուամենայնիվ ես կասեմ իմ ասելիքը: Իսկ ասելիքս ահա թե ինչ է, պարոն Բաղամյան: Ձեր մեղադրական ճառից ես այն տպավորությունը ստացա, որ դուք ձեր ֆիլիպիկները պետք է որ ուղղած լինեիք խավարամիտների դեմ ընդհանրապես, դրանց թվում, հարկավ, հաշվելով նաև նվաստիս: Ազատամիտների դարմանալի հատկություն ունիք դիմելու ամենքին և ոչ որևէ: Ձեր դուրը վերացական մի մարմին է, ձեր սեփական ազատ երևակայության արտադրած յոթնզխյան մի դև, որն իրականության մեջ գոյություն չունի, իհարկե, բայց որի դեմ կովում եք զուտ պրոմեթեոսյան կրակով: Դուք տեսե՞՞լ եք ինչպես են վարժվում վինվորները թշնամուն սվինահարելու. չուլուփալատով լցված մի տոսյուրակ են կախում և հրացանի սվինով ծակում հա՛ ծակում.— ահա՛ ձեր դուրը, ձեր թշնամին, ձեր յոթնզխյան դևը: Ձեմ հիշում Դոն-Քիշոտի հողմաղացները, որպեսզի չվիրավորվեք, թեև Դոն-Քիշոտը վերին աստիճանի անկեղծ և անսպասան լավագույն ձգտումներով խելագարված աղնիվ մի ասպետ էր: Ես ձեզ ասում եմ, որ քույրս թեև, ճիշտ է, սիրում է ձեզ, բայց սարսափում է այդ սիրուց, որովհետև նրա կյանքը կապված է մի ուրիշ անձի հետ, որին թշնամացնելն իր խղճի դեմ է համարում: Իսկ դուք ինձ պատասխանում եք, թե մենք ճնշել, մեռցրել ենք նրա անհատական ազատությունը, նախապաշարել ենք նրա միտքը, հանել ենք նրա ուղեղն ու սիրտը և տեղը մեռը դրել և այլն: Ձեր այդ մեղադրանքները ցույց են տալիս, որ դուք չեք հասկացել և չեք կարողանում հասկանալ նրան, որին սիրում եք: Խնդրում եմ իմ այս նկատողությանը լուրջ ուշադրություն դարձրեք, պարոն Բաղամյան, որովհետև այստեղից է, որ ծագում են ձեր բոլոր թյուրիմացությունները: Կարող եմ ձեզ հավատացնել, որ հայերիս մեջ շատ չեք գտնիլ այնպիսի աղջիկներ, որոնք մեծացած լինեն այնքան ազատ, որքան քույրս: Ես տասնհինգ, քույրս չորս թե հինգ տարեկան էր, որ զրկվեցինք ծնողներից. քույրս մեծացավ մորաքրոջ ձեռքի տակ, որին դուք էլ ճանաչում էիք. նա լուրջ կին էր,

բավական կրթված և թեև մի քիչ խստաբարո, բայց վերին աստի-
ճանի անկեղծ, արդար և արդարադատ: Գիտեք, որ նա անզավալ
էր և քրոջս սիրում էր հարազատ մոր պես: Իսկ որտեղ սեր կա,
այնտեղ չի կարող ճնշում լինել: Անշուշտ այն էլ գիտեք, որ քույրս
ամուսնացավ իր ազատ կամքով, առանց որևէ կողմնակի ազդե-
ցության. գոնե նրանից ես ոչ մի դանդաղ չեմ լսել այդ մասին:
Իսկ նրա ամուսնուն դուք, իհարկե, ավելի լավ եք ճանաչում, քան
թե ես, որովհետև նրան սղգական եք՝ որքան իմացել եմ: Սան-
թրոսյանին ես տեսել եմ մի քանի անգամ միայն, և նա ինձ վրա
վատ տպավորություն չի թողել, թեև լուրջ մարդկանց ես առհա-
սարակ չեմ սիրում: Սիրում է նա իր կնոջը, թե չէ— այդ ես չգի-
տեմ, բայց որ անպայման ազատություն է տվել նրան— դրա
ապացույցը կարող է լինել ա՛յն, որ նա տարվա մեծ մասը գրեթե
դուրսն է անցկացնում և ոչ մի խնամակալ չի կարգել կնոջ վրա,
բացի իր պառավ մորից, որն իր բարությունը ու միամտությունը
կարող է մրցել նույնիսկ հրեշտակների հետ: Եթե դուք, այս բո-
լորից հետո, քրոջս մեղադրելու լինիք այն բանում, թե նա, այ-
նուամենայնիվ, դաստիարակվել է միակողմանի ուղղությամբ,
այդ սխալ կլինի, որովհետև նա սովորել է միևնույն դպրոցում,
ինչ որ ձեր ազատամիտ օրիորդ Հեղինե Սուլիկյանը և նրանք մի՛նչև
օրս էլ, կարծեմ, շատ մտերիմ ընկերուհիներ են: Ինչ վերաբե-
րում է մեր հասարակությանը, որին դուք մեղադրեցիք, ի՛նչ բան
է մեր հասարակությունը: Մեր հասարակությունը— այդ ես եմ,
այդ դուք եք, այդ նասիբյանն է, այդ օրիորդ Սուլիկյանն է, իսկ
մենք ամենքս, կարծեմ, ինչ ուզում եք՝ ենք, նույնիսկ նիհիլիստ
և անարխիստ, բայց ոչ երբեք ավանդապահ, այնպես որ մեզ
նմաններից կազմած մի հասարակություն, եթե որևէ ազդեցու-
թյուն ունենար քրոջս վրա, այդ ազդեցությունը պետք է որ ձեր
ցանկացած ուղղությամբ լիներ, բայց ոչ երբեք հակառակը:
Ուրեմն, ինչպես տեսնում եք, պարոն Բաղամյան, այստեղ դուք-
ընդ չեն եղել և չկան, ինչպես երևակայում եք դուք: Եթե մի դուք
է, այն էլ ազդեցություն ունենալու ամենազորեղ մի գրավակա-
նով, այդ դուք եք եղել միայն, բայց դուք էլ ոչինչ չեք կարողացել
անել: Ինչո՞ւ: Որովհետև, կրկնում եմ, դուք չեք կարողացել ճանա-
չել նրան, որին սիրում եք, ուստի և կամ չեք նկատել, կամ ուշա-
դրության չեք առել այն ահագին տարբերությունը, որ կա ձեր և
քրոջս միջև: Քույրս իր բնավորությամբ և աշխարհայացքով քրիս-

տոնյա է, դուք հեթանոս: Նրա կուլտը հողին է, ձերը՝ նյութը: Նա
պատրաստ է զոհելու իր անձը մերձավորի համար, դուք մերձա-
վորից զոհ եք պահանջում ձեր անձի: Համար: Եվ ահա այս երկու
ծայրերն բախումից է առաջացել այն տրագեդիան, որի պատճառ-
նեքը դուք ուզում եք որոնել դուք-երի մեջ: Գալով մասնավորապես
ինձ, կարող եմ հավատացնել ձեզ, որ ես ոչ մի ազդեցություն չեմ
ունեցել և չունիմ քրոջս վրա, որովհետև տարիներ են անցել, որ
նրա երեսը չեմ տեսել, նույնիսկ, խոստովանում եմ հանցանքս,
շատ անգամ ամենևին չեմ հետաքրքրվել նրանով, այլ կյանքիս
մեծ մասն անց եմ կացրել ծննդավայրիցս հեռու, մենակ, անկախ,
ուսման հետևից ընկած, նախ մեր երկրում, հետո Եվրոպայում,
ուր, ի դեպ, հիշում եք, եկել էիք դուք և հարյուր ֆրանկ փող
առաք ինձնից:

Բաղամյանը ձեռքը խփեց ճակատին՝ հանկարծ անախորժ մի
բան հիշողի նման և արագորեն դարձավ դեպի վահանը:

— Մի՞թե դեռ ես չեմ վճարել իմ պարտքը,— հարցրեց նա:
— Հարկ չկա շտապելու, դեռևս վեց տարի է միայն անցել:
Բաղամյանը շտապով մոտեցավ գրասենյանին, բաց արեց
արկղիկներից մեկը, միջից հանեց մի կույտ թղթադրամներ և
դողացող ձեռքերով սկսեց համարել:

— Ինչո՞ւ հենց սկզբից չէիք ասում, թե եկել եք ձեր հարյուր
ֆրանկը պահանջելու և ոչ թե... Ահա՛ շնորհակալ եմ, վերցրեք և
հեռացեք:

Նա սեղանի ծայրին դրեց երեսունհինգ ուրբի, մնացած փողը
շարտեց իր տեղը, արկղիկն ուժգնորեն փակեց և լի արժանա-
պատվությամբ հեռացավ նորից դեպի լուսամուտը: Այժմ, կար-
ծես, միանգամից թեթևացած զգաց իրեն այն անզոր կատաղու-
թյունից, որ մինչև այժմ խեղդում էր նրան:

Վահանը կծու-հեզնական ժպիտով երկար նայեց նրա հետե-
վից, հետո անվրդով մոտեցավ գրասենյանին, սիգարը դրեց բե-
րանը, թղթադրամները վերցրեց և սկսեց համարել: Համարելուց
հետո նայեց Բաղամյանին և հարցրեց.

— Դուք այս կուրսով հաշվեցիք, թե հենց այնպես: Այսօրվա
կուրսով... (նա վերցրեց գրասենյանի վրա դրված այդ օրվա մի
լրագիր, նայեց բորսային, հետո առավ մատիտը և սկսեց հաշվել
նույն լրագրի լուսանցքի վրա): Այսօրվա կուրսով հարյուր ֆրանկն

անում է ճիշտ երեսունհինգ ութի բառասունհինգ կոպեկ: Չէ՞ի՞ք բարեհաճիլ արդյոք պակասը լրացնել:

Բաղամյանը երեք մատը մեքենայաբար կոխեց ժիլետի գրուպանը, հանեց մեջն եղած բոլոր փողերը— մի քանի հատ սպիտակ ու սև դրամներ— և շարտեց Վահանի կողմը: Գրամներն ընկան և գլորվելով ցրվեցին հատակի վրա:

Այս բանը կատարվեց այնքան արագ ու անակնկալ, որ Վահանը սկզբում շհասկացավ, թե ինչ պատահեց. հետո զօաց, որ բոլոր սառնասրտությունը կորցնում է և ձեռքերի մկանունքները լարվում են սարսափելի ուժգնությամբ: Նա վայր դուրս թռթաղրամները, սիգարը զգուշորեն դրեց սեղանի ծայրին և դիմեց դեպի Բաղամյանն այնպիսի ծանր ու հաստատուն քայլերով, որ կարծես բրոնզից ձուլված արձան էր քայլում: Նույն վայրկյանին բնազդական վախով շուտ եկավ դեպի նա Բաղամյանը և ահամա պաշտպանողական դիրք բռնեց, պինդ կպչելով լուսամուտի տախտակին:

Բայց Վահանը հանկարծ կանգ առավ, նայեց նրա սարսափահար աչքերին և ժպտաց:

— Խոսք չկա, գեղարվեստական շատ սիրուն ձևերով եք արտահայտում ձեր արհամարհանքը,— ասաց նա:— Գրամները չբահանանել ուղղակի պարտատիրոջ ձեռքը, այլ... Ես ձեզ բարեկամաբար խորհուրդ եմ տալիս, որ այդպիսի ձևեր երբեք չգործադրեք ձեր վեպերի մեջ, որովհետև դրանք նույնքան հակազեղարվեստական կլինեն գեղեցիկ գրականության մեջ, որքան վտանգավոր են կյանքի մեջ: Հավատացած եմ, որ այս թույլին դուք լիովին զգում եք այդ, ուստի վերջացնե՛ք այս տխուր միջադեպն այսպես...

Նա մոտեցավ նախասենյակի դռանը, բաց արեց և սկսեց կանչել:

— Կիրակո՛ս, Մարտիրո՛ս, Սերո՛ք, Քերո՛ք:

Ներս վազեց ծառան ինչ-որ ծամելով և մտնելիս կոչ տվեց շտապով:

— Անունդ ի՞նչ է,— հարցրեց Վահանը:

— Խաչի:

— Խաչի, այս թույլիս ջիբիցս մանր փող թափվեց. էգուց տունը որ սրբելու լինես, հավաքիր, քեզ լինի:

— Հըմի կըհըվաքեմ,— ասաց ծառան, աչքն ուրախությամբ ման ածելով հատակի վրա:

— Չէ, էգուց, հիմա գնա:

Ծառան կամաց դուրս գնաց, աչքը շհեռացնելով հատակից: Վահանը մոտեցավ գրասեղանին, ծոցից հանեց իր ահագին թղթապանակը, երեսունհինգ ութիին մեջը դրեց, թղթապանակը նորից ծոցը կոխեց և վերցրեց սիգարը:

— Ես ձեզ շեմ մեղադրում,— ասաց նա:— Պարտքի, մանավանդ հնացած պարտքի հատուցումը միշտ անախտո՞ւ է լինում: Բայց կարող էիք և չվճարել. ևս ձեզ շտիպեցի: Դուք կամեցաք ինձ վիրավորել և քիչ մնաց, որ հասնելիք ձեր նպատակին, թեև այդ բանը երեսունհինգ ութիուց շատ ավելի թանկ կնստեր ձեզ... Բայց ես ավելի լավ եմ համարում վիրավորելու տեղ շնորհակալ լինել ձեզնից, որ, վերջապես, վճարեցիք ինձ հասանելի գումարը, որից վաղուց արդեն ձեռք էի վերցրել: Այս էլ պետք է խոստովանեմ, որ շնայելով քիչ մնաց ինքս ինձ կորցնեի, դուք ինձ վրա շատ լավ տպավորություն թողիք. դուք լիովին ապացուցեցիք, թեև մի քիչ ոչ սիրուն ձևով, որ պատվասեր մարդ եք, իսկ պատվասեր մարդկանց չի կարելի շհարգել: Ես ձեզ հարգում եմ:

Բաղամյանը լսում էր նրան կատարելապես ապշած և շէր հասկանում, թե ինչ է ասում նա այդքան երկար և այդքան հանդիստ ու անվրդով ձայնով: Նա միայն տեսնում էր իր առջև սարի պես կանգնած հսկայական մի մարմին, մի ժպտուն շաղ դեմք և հաստ մատների մեջ մի հաստ սիգար, որի ծուխը կամաց վերև էր բարձրանում և սենյակի օդն ապականում անտանելի ծանր հոտով: Նրան թվաց, թե այդ անտանելի հոտն է պատճառը, որ ինքն այդպես ինչզվում է:

— Պարոն, մի՞թե դուք մտադիր չեք այս գիշեր ինձ հանգիստ թողնելու,— հարցրեց նա զարմացած:

— Ծառ ցավում եմ, պարոն Բաղամյան, որ իմ հեռանալուց հետո էլ շպիտի կարողանաք հանգստանալ: Դուք հենց սկզբից սխալ տոն բռնեցիք. սկսեցիք բարձր նոտերից և հենց սկզբումն էլ ձեր ձայնը խզվեց. իսկ այժմ, երբ դուետը դեռ չե՛ր վերջացրել, դուք արդեն հոգնել եք: Նշանակում է ծանոթ չեք վիճաբանության ձայնագրությանը:

Բաղամյանն այլևս ոչ մի խոսք շարտասանեց և վճռական քայլերով դիմեց դեպի հարևան սենյակի դուռը:

— Ո՞ւր եք գնում,— հարցրեց Վահանը և իր հսկայական մարմնով փակեց նրա ճանապարհը:

Բաղամյանը կանգ առավ և նայեց նրա փորին այնպիսի մի ատելություն, որ եթե ձեռքին դաշույն ունենար, կտար փորտտիքը կթափեր:

— Մի՞թե ես ազատ չեմ իմ տանը,— հարցրեց նա, զգալով, որ չղային դողը նորից բռնում է իր մարմինը:

— Դա ի՞նչ խոսք է, պարոն Բաղամյան. ձեր տան մեջ դուք ինքնակալ թագավոր եք: Բայց այս բանը պետք է վերջացնենք թե ոչ:

— Մենք արդեն վերջացրինք:

— Փողի հաշի՞վը: Այո, վերջացրինք: Բայց ա՞յն, որի համար եկել եմ:

— Ես ձեզ ասացի, որ ձեր միջամտությունը չեմ ընդունում: Լսո՞ւմ եք, չեմ ընդունում: Իսկ եթե ուզում եք ֆիզիկական ուժ գործ դնել ինձ վրա այստեղ, իմ տան մեջ, կարող եք. ես ձեզ արգելք չեմ լինիլ:

— Է՛, պարոն Բաղամյան, այդ չեղավ. այդ բանը չպետք է ասեիք ինձ: Թո՞ւրք եմ, ինչ է, որ եկել եմ բռնելու ձեր կոկորդից, թե ուզեք-չուզեք՝ պետք է երկրպագություն տաք Մահմեդին: Ֆիզիկական ուժս որ ուզենայի գործ դնել, գործ կդնեի այն ժամանակ, երբ դուք կատարելապես իրավունք տվիք ինձ այդ բանի համար՝ դրամներն օղային ճանապարհով ուղղելով դեպի ինձ: Բայց տեսաք, որ ես զսպեցի ինձ, ուրեմն էլ ինչի՞ց եք վախենում:

— Շատ սխալվում եք, որ կարծում եք, թե վախենում եմ: Ես միայն ուզում եմ հասկացնել ձեզ, որ դուք իրավունք չունիք խառնելու այս գործին:

— Պարոն Բաղամյան, մի՛ համառեք, թե չէ բանը որ համառությունը գա, ես ձեզ հավիտյան հանգիստ չեմ թողնիլ: Բայց ես չեմ ուզում ձեզ պես համառել և, իբրև բարեկամ, ասում եմ ձեզ, որ եթե քրոջիցս ձեռք չվերցնեք, մեծ աղետ կբերեք... ձեր գլխին:

— Այդ իմ գիտենալու բանն է:

— Հա, իհարկե: Բայց եթե այդ աղետը բերեք և նրա՞ գլխին:

— Այդ էլ թող ծանրանա իմ խղճի վրա:

— Բայց այդ շատ քիչ չի՞ լինիլ...

— Այդ այնքան շատ կլինի, որ դուք հասկանալ անգամ չեք կարող...

— Դուք կարծո՞ւմ եք: Շատ բարի: Թող ձեր ասածը լինի: Այժմ ես հանգիստ կթողնեմ ձեզ: Բարի գիշեր: Ես կատարեցի իմ պարտքը:

Եվ Վահանը լայն ու հաստատուն քայլերով դուրս գնաց: Միերկուրոպեից հետո Բաղամյանը լսեց նրա ձայնը ներքևից, փողոցից:

— Խաչի, փողերը հավաքես, հա՛, մոռանաս ոչ:

— Էսա հավաքելու եմ, աղա,— լսվեց ծառայի ձայնը:

Կառքը շարժվեց և անիվներն ահագին դղրդուն բարձրացրին քարած փողոցում գիշերային անդորրության մեջ:

Մառան ներս պրծավ, բայց նույն բոպեին էլ քարացավ, դեմ առ դեմ հանդիպելով տիրոջ վատլած աչքերին:

— Դո՞ւրս կորիր,— հրամայեց Բաղամյանը:

Մառան տեղից անգամ չշարժվեց. ապուշ էր կտրել:

Բաղամյանը բռնեց նրա ուսերից, շուռ տվեց և ձեռքերի ամբողջ թափով դուրս շարտեց նրան նախասենյակ:

— Եթե դու կհամարձակվես այս փողերից մի կոպեկ անգամ վերցնել, գլուխդ կջախջախեմ,— ասաց նա:— Էդուց հավաքիր և տար իրեն տուր. տեղը կասեմ: Ես քեզ ուրիշ փող կբախշեմ,— ավելացրեց նա ավելի հանգիստ ձայնով և դուռը վակեց:

XII

Նա մոտեցավ լուսամուտին և նայեց վերև: Երկինքը մութն էր. ոչ մի աստղ չէր երևում: Օդն առաջվա պես ծանր էր ու հեղձուցիչ: Փողոցը լուռ էր: Հեռվից բավական որոշակի լսվեցին քաղաքային տան ժամացույցի հատու զարկերը: Բաղամյանը սկսեց համարել մեքենայաբար: Ժամը տասնմեկն էր:

Մի թեթև շրշույն գրավեց նրա ուշադրությունը, և նա շուռ եկավ ալկամա: Հարեան սենյակի դուռը բացվեց, և ներս մտավ մի կին ասեղնագործ մի սև շալ գլխին, որի մեջ երևում էին աչքերն ու քիթը միայն: Կինը մտավ կամաց և շալը վերցրեց գլխից: Բաղամյանը հանկարծ ետ ընկավ, և ձեռքերով ամուր բռնեց լուսամուտի տախտակը: Նրա առջև կանգնած էր Մանեն բարձրահասակ և նիհար:

Մանեն նախ նայեց շուրջը, հետո նրան և հարցրեց.

— Գնա՞ց:

— Գնաց,— արձագանքեց Բաղամյանը և մտածեց. «Իհարկե, սա երազ է...»

Մանեն երկու ձեռքով ուղղեց մազերը, նստեց և նորից նայեց Բաղամյանին: Նրա բոլոր շարժումների և հայացքի մեջ տարօրինակ հանգստություն էր նկատվում:

— Այսօր ես նրան սուսացի նույնը, ինչ ոչ այժմ դուք ասացիք,— խոսեց նա վերին աստիճանի խաղաղ ձայնով:— Ես նրան սուսացի, որ նրա համար հարյուր ֆրանկն ավելի մեծ արժեք ունի, քան թե... Նա անտանելի մարդ է, անտանելի մանավանդ այն ժամանակ, երբ ինքդ կատաղում ես, իսկ նա հանգիստ ժպտում է, ծխում իր զգվելի սիգարը և ոչ մի խոսքով չի ընդհատում քեզ. իսկ երբ որ վերջացնում ես, այնպիսի բան է ասում, որ կարծում ես, թե չձ խայթեց: Երբ նա պաշտպանում էր ինձ ձեր առաջ, քիչ էր մնում դուրս գալի և ասելի, որ ես ես չեմ ընդունում ի՞նչ միջամտությունը:

«Սա երազ է... անպատճառ երազ է,— մտքում կրկնում էր Բաղամյանը, կարծես լուսամուտի տախտակից գամված:— Այսօրվա զեպրից հետո սա ինձ մե՞տ... Անկարելի բան է...»

— Կառքը որ տեսա, մտա բակի դռնից.— շարունակեց Մանեն:— Մտան ասաց, որ մարդ կա ձեզ մոտ և բերեց ինձ այն սենյակը: Չայնից իմացա, որ նա է: Ուզում էի հեռանալ, բայց... ջգրու մնացի և, եթե մի քիչ էլ շարունակեք, դուրս կգալի անպատճառ:

«Անկարելի բան է, անկարելի բան է...»,— մեքենայաբար կրկնում էր Բաղամյանը մտքի մեջ, աչքը չկարողանալով հեռացնել նրա անվրդով դեմքից:

— Ինչո՞ւ եք ինձ այդպես նայում,— հարցրեց Մանեն կամաց:

— Որովհետև... չեմ հավատում, թե այդ դուք եք:

Մանեն աչքերը վայր թողեց և նկատելի կերպով կարմրեց:

— Իրավունք ունիք: Ես էլ չեմ հավատում, թե այս ես եմ,— ասաց նա ավելի ևս կամաց և, կարճ լուսթյունից հետո, ավելացրեց.— այսօր ես վիրավորեցի ձեզ... Եկել եմ ներողություն խնդրելու:

Բաղամյանը հանկարծ պոկ եկավ լուսամուտի տախտակից, կարծես մի բան ուժեղ թափով առաջ նետեց նրան, բայց նա

առաջ գնալու տեղ դարձավ և լուսամուտից նայեց վերև, մութ երկնքին:

— Ես հասկսնում եմ ձեզ,— ասաց նա:— Ուզում եք հասկացնել, որ ե՛ս ներողություն խնդրեմ ձեզնից:

Մանեն նայեց նրան զարմացած:

— Ի՞նչ բանի համար:

— Այն նամակի...

— Բայց չե՞ որ դուք չեք այն նամակի հորինողը:

Բաղամյանը դարձավ դեպի Մանեն և նայեց նրան մոռյլ հայացքով:

— Մի՞թե դեռևս կարծում եք, թե ես եմ,— հարցրեց նա խուլ ձայնով:

Մանեն վեր թռավ տեղից. շալն ընկավ նրա ոտների տակ:

— Ո՛չ, աստված վկա, ո՛չ, Բաղամյան,— կանչեց նա եռանդով:— Ճիշտ է, այսօր ես ձեզ սուսացի այդ բանը, բայց այն բոլոր պեղծ հուշիվ չէի տալիս ինձ, թե ինչ եմ ասում, թե որքան խոր վիրավորանք եմ հասցնում ձեզ այդպիսի մի մեղադրանքով: Ես շահադանց զգայուն եմ, շատ շուտ եմ բորբոքվում, երբ տեսնում եմ, որ շոշափել են զգացումներս, թեև շուտով էլ զգաստանում եմ, երբ տեսնում եմ, որ ես էլ շափն անցել եմ: Այն բոլորին, երբ վիրավորեցի ձեզ, գրեթե նույն բոլորին էլ զգացի, որ անարդար կերպով եմ վարվել ձեզ հետ: Եվ իմ ասած խոսքերի բոլոր ծանրությունն ավելի ու ավելի զգացի այն ժամանակ, երբ դուք արգեն գնացել էիք: Չեք կարող երևակայել, թե ամբողջ օրն ի՛նչպես տանջվել եմ այդ գիտակցությունից: Վերջն այլևս չկարողացա դիմանալ և... ինչպես տեսնում եք եկել եմ ներողություն խնդրելու:

— Այդ մի՛ ասեք, Մանե, մի՛ ասեք այդ,— բացազանչեց Բաղամյանը:— Ես էլ, աստված միայն գիտեմ, թե ինչպես եմ անցկացրել ամբողջ օրը, բայց մի բոլոր անգամ չեմ կասկածել, թե ես արժանի չեմ եղել ձեր խստությունը, իսկ այժմ առավել ևս զգում եմ, որ հանցավոր եմ ձեր առաջ: Նամակը գրված է այն ձևով, որ խամ մարդը դժվար թե չհավատա: Բայց բանն այն է, որ ես ճանաչում եմ ձեր ամուսնուն և գիտեմ, որ նա այդպիսի բաներ անող չէ և չի կարող անել: Այդ բանին ես հաստատ համոզված էի և այն էլ գիտեի փորձով, որ խմբագրությունն ուղղված նամակները մեծ մասամբ գրված են լինում անձնական հաշիվներից, հետևաբար սուտ ու շինծու են լինում: Բայց և այնպես այդ

բոլորը գիտենալով հանդերձ, ես թույլ տվի ինձ ձեր ամուսնուն ձեր առաջ անվանելու անբարոյական և հրեշ և իբրև ապացույց ցույց տվի ձեզ մի նամակ, որի ստույթանն առաջուց համոզված էի, կնշանակի՝ ես ուզում էի ձեզ խաբել: Սա այնպիսի մի գարշելի վարմունք էր իմ կողմից, որ եթե դուք ներեք, ես ինքս ներել չեմ կարող երբեք:

Բաղամյանն ինքն իր դեմ զգացած զայրագին նողկանքով գեմքը շրջեց Մանեից, կարծես ամոթահար, և ավելացրեց.

— Ես վատ, անաղնի՛վ, ցած մարդ եմ...

Մանեն արագորեն մոտեցավ նրան:

— Իզուր եք ձեզ այդքան նվաստացնում,— շնչաց նա զգացված:— Դուք վատ չեք, ո՛չ, չե՛ք: Եթե լինեիք, ես այդ վաղուց կզգայի: Լսո՞ւմ եք... Լսո՞ւմ ես, Աշոտ, կզգայի, որովհետև անկարելի է, որ վատությունը չզգամ:

— Ինչպես զգացիք այսօր...

— Այսօր ուրիշ բան էր: Այսօր ես չափազանց վրդովված էի, որովհետև նամակն այնքան անխիղճ զրպարտություն էր բովանդակում, որ անկարող էի չվրդովվել: Քո կարծեցյալ վատությունը չէ պատճառը, որ ցույց տվիր ինձ այն նամակը, այլ ե՛ս եմ, ե՛ս, որ այնքան սիրում և միևնույն ժամանակ այսքան տանջում եմ քեզ իմ դժբախտ բնավորության պատճառով: Քո վարմունքն ես համարում եմ խելացնոր մի քայլ, որ դու արիր անշուշտ հուսահատությունից: Այսօր ես շատ եմ մտածել և այն եզրակացությունն եկա, որ դու այն նամակը դարձյալ ցույց չէիր տալ ինձ, եթե պատասխանս այնքան վճռական չլիներ: Այդպե՞ս է, թե ոչ: Ասա: Նայիր ինձ:

Բաղամյանը նայեց նրա աչքերին— թախծալի աչքերին, որոնք, սակայն, այդ ընթացքում, փայփայում էին նրան այնպիսի մի քնքշանքով, որպիսին Բաղամյանն առաջին անգամն էր տեսնում Մանեի աչքերի մեջ: Նա ակամա ծունկ խոնարհեց այնքան տարօրինակ և այնքան սիրելի այդ կնոջ առաջ, առավ նրա ձեռքը և շրթունքները հպեց այդ նիհար, քնքուշ ձեռքի վրա անհուն երանությունը, սրբազան երկյուղածությունը, այնպես՝ ինչպես հավատացյալ մարդը համբուրում է հրաշագործ մի սուրբ պատկեր:

Մանեն նստեց, թեթևակի խոնարհվեց նրա գլխի վրա և ազատ

ձեռքով, կարծես ինքնամոռացության մեջ, սկսեց շոշափել ու շոջել նրա փափուկ երկայն մազերը:

Այդ լուռ տեսարանը տեևց մի երկու րոպե:

Վերջապես Բաղամյանը բարձրացրեց գլուխը և նայեց վերեվից իրեն նայող նույն քնքշանքով լի թախծալի աչքերին:

— Մինչև այժմ ես քեզ չէի ճանաչում.— ասաց նա աղոթողի պես շնչալով,— իսկ այժմ ինձ թվում է, թե ճանաչեցի միանգամից: Եղբայրդ ասում էր, թե դու քրիստոնյա ես: Ո՛չ, դու ավելի ես, քան քրիստոնյա. դու սուրբ ես, դու հրաշագործ ես, դու՛ր իմ կուռքն ես: Ես անհավատ մարդ եմ, բայց ոչ մի հավատացյալ մարդ չի կարող զգալ այն, ինչ որ ես եմ զգում այս րոպեին, այսպես, առաջըդ շոքած, աչքերիդ նայելիս, այս խորհրդավոր ժամին, այստեղ, մենակ, իմ տան մեջ, այսօրվա խոսակցությունից հետո... Ես ոչ թե սիրում, այլ պաշտում եմ քեզ... պաշտո՞ւմ... պաշտում... Տուր ինձ, տուր ինձ ուրիշ ավելի զորեղ մի բան, որի մեջ դնեմ հոգիս և վերջին շնչիս հետ փչեմ ոտներիդ առաջ...

Բաղամյանը գրկեց Մանեի ոտները և սկսեց համբուրել նրա ծնկները ջերմորեն և կրքոտությամբ...

Մանեն հանկարծ նայեց լուսամուտին և փորձեց հեռացնել նրա ձեռքերը:

— Բավական է... վեր կաց,— շնչաց նա:

Բաղամյանն ավելի պինդ կպավ նրա ծնկներին:

— Ոչ, թող մնամ այսպես... Թող պաշտեմ քեզ... ես ուզում եմ մեռնել ոտներիդ առաջ... այսպե՛ս... այսպե՛ս...

— Աղաչում եմ, վեր կաց: Լուսամուտը բաց է, մեզ նայող կարող է լինել:

— Թեկուզ ամբողջ աշխարհը նայի Դու իմն ես, իմն ես... Ես կճղեմ կուրծքս, կնստեցնեմ քեզ հոգուս մեջ և հոգուս հետ էլ կարձակեմ...

Մանեին թվաց, թե երկու օձ երկաթի օղակներով փաթաթվում են իր կոնների տակ և սարսափելի ուժով ներքև են քաշում իրեն: Միևնույն ժամանակ իր առաջ տեսավ տարօրինակորեն փայլող երկու աչքեր և դեմքի վրա զգաց մի տաք շնչառություն ծանր ու հատու: Այդ բոլորը համ անհունորեն քաղցր, համ սարսափելի էր նրա համար...

Հանկարծ նա բռնեց Բաղամյանի ցնցողաբար սեղմող ձեռ-

քերից, տարօրինակ բուռն ուժով դեն հրեց նրան, վեր թռավ տեղից և արագորեն դիմեց դեպի այն դուռը, որտեղից մտավ:

Բաղամյանը մի ուստյունով ցատկեց շոքած տեղից և վաղեց դեպի նա:

— Մանե՛... —

— Չհամարձակվե՛ք մոտենալ ինձ, — հրամայեց Մանեն, արագորեն դառնալով:

Բաղամյանը կանդ առավ և կատարյալ հուսահատությամբ նայեց նրա հրացայտ աչքերին:

— Մանե... Ի սեր աստծո... Խնդրում եմ, սղաչում եմ, մի գնա: Ես կգտայեմ ինձ, ես կբաշտեմ ահա այն անկյունը, կուշ կգամ ծեծված շան սիս և ամենևին չեմ մոտենալ քեզ, միայն մի՛ գնա, կաց... —

Պաղատագին հայացքով նա փորձեց առնել Մանեի ձեռքը, բայց Մանեն թույլ չտվեց, շալը թոցից հատակից, ծածկեց դըլխին և նորից դիմեց դեպի դուռը:

Բաղամյանին թվաց, թե խելը կորցնում է: Ինքն էլ չհասկացավ թե ինչպես՝ կտրո՞ց Մանեի առջև և ամբողջ մարմնով կապեց դուռը:

Մանեն նայեց նրա խելակորույս աչքերին և ակամա ետ ընկավ սարսափահար:

— Ինչ եք ուզում ինձնից, — շշտեց նա:

— Ուզում եմ, որ մնաս. — ասաց Բաղամյանը ծանր շնչելով և մեջքի բոլոր ուժով սեղմվեց դռանը:

— Չոտո՞վ եք ուզում պահել:

— Այո՛, — շեշտեց Բաղամյանը, պղտորված աչքերը փայլեցնելով նրա վրա և շրթունքները կծոտելով:

Մանեն նայում էր նրան համ սարսափած, համ ապշած: Նրան թվում էր, թե իր ճանաչած այնքան սիրելի, այնքան խոնարհ, այնքան քաղաքավարի Բաղամյանի տեղ իր առջև տեսնում է այժմ բոլորովին անծանոթ, կատարյալ վայրենի մի մարդ, որի լոկ տեսքը զարհուրանք էր ազդում նրան:

— Բաղամյան, հասկանո՞ւմ եք ինչ եք անում, — նորից շշտեց նա:

— Լիովին: Ես ուզում եմ որ դու մնաս: Եվ պետք է մնաս... —

— Բռնություն եք ուզում գործ դնել:

— Գործ կդնեմ, եթե չմնաս... անպատճառ գործ կդնեմ, եթե չմնաս քո կամքով... Եվ մեղավորը ես չեմ լինիլ, դու կլինես, որովհետև... Ինչո՞ւ ես եկել ինձ մոտ... Ենթադրյալ խճուղիներու համար ուրիշ ճանապարհ կար. կարող էիր նամակ գրել, եթե ինձ հասցրած վերավորանքի համար հանցավոր էիր զդում քեզ... Բայց չպետք է գայիր ինձ մոտ... Եկել ես, պետք է մնաս... —

— Բաղամյան, ուշքի եկեք, — այս անգամ գրեթե ճշաց Մանեն:

— Անհոգ կաց, ուշքս դեռևս չլինիս է, բայց շուտով կկորցրնեմ, եթե չմնաս քո կամքով... Կարծում ես, ես չեմ հասկանում ինչ եմ անում: Շատ լավ հասկանում եմ, բայց ուրիշ հնար չունիմ, որովհետև... Կրկնում եմ, ինչո՞ւ ես եկել ինձ մոտ... այն էլ այս ժամին... Ի՞նչ գործ ունիս դու այստեղ... իմ տանը... մենակ... գիշերով... այս էլիկտրականացած օդի մեջ, որից, ահա, շնչասպառ եմ լինում ես... Ինչո՞ւ թույլ տվիր, որ գրկեմ քեզ՝ համբուրեմ ծնկներդ... Առաջ երբեք թույլ չես տվել... Այս առաջին անգամն էր... Իսկ ես ամբողջ երեք տարի է, որ ցանկանում եմ քեզ, միմիայն քեզ, աշխարհիս բոլոր կանանց մեջ քեզ... Ես մարդ եմ, քար չեմ... Գու բորբոքեցիր ինձ, վառեցիր իմ ամբողջ արյունը և փախչում ես... Չեմ թողնիլ... Տեսնո՞ւմ ես, գերբնական ուժ եմ գործ դնում, որ զսպեմ ինձ, չզազանանամ, որովհետև դու այստեղ ես և անմատչելի... Ես սիրում եմ քեզ, բայց ատում եմ քո առաքինությունը, որ ինձ այսքան շարժարելուց հետո, այժմ իսկ, այս վճռական ժամին ուզում է արգելք լինել իմ երջանկությանը... Ես կլիւնեմ քեզնից այդ առաքինությունը, կթավալեմ ցեխի մեջ, եթե կամովին չհրաժարվես նրանից... Ես կանեմ ամեն բան, կանգ չեմ առնիլ ո՛չ մի բանի առաջ, նույնիսկ սոսկալի մի ոճրագործ կղաղնամ, եթե չմնաս... Այժմ կամ այլևս երբեք... Լսո՞ւմ ես, այժմ կամ այլևս երբեք... Գու ի՞մը պիտի լինիս, ի՞մը, այժմ իսկ, այս բուպեն, ի՞մը անպատճառ և ինչ գնով ուզում է լինի, նույնիսկ իմ մահու գնով, նույնիսկ քո մահու գնով... Իմացիր, որ եթե նույնիսկ մեռնես իմ ձեռքերի մեջ, ես կտիրապետեմ քո դիակին:

Մանեն, սարսափից իրեն կորցրած, նայեց շուրջը: Նրա աչքովն ընկավ նախասենյակի դուռը, և նա վաղեց այն կողմը: Բայց Բաղամյանն այստեղ էլ փակեց նրա ճանապարհը: Նա կատարելապես նման էր խելագարի. աչքերը լցվել էին արյունով և

նայում էին անախորժ սյղտոր փայլով. երկայն մազերը թափվել էին ճակատի և անկանչների վրա ցան ու ցիր. դեմքը կարմրել և շածկվել էր ճարպոտ քրտինքով: Նա գրեթե շնչասպառ էր լինում ծանր շնչելուց և դուռն ի վեր ցից կանգնած՝ ամբողջ մարմնով պողում էր ուժգին տենդով բռնված մարդու պես:

— Չեմ թողնիլ, որ գնաս,— ասում էր հեռավոր:— Քեզ էլ, ինձ էլ կմորթեմ, և չեմ թողնիլ, որ գնաս... Վճռված բան է. ես պիտի կործանեմ քեզ քո առաքինություն համար և քեզ հետ միասին պիտի կործանեմ ինձ...

Մանեն երկու ձեռքերի ամբողջ սեղմեց քունքերին, դեմքն առաջ տարավ դեպի Բաղամյանը և, շոտ աչքերով նայելով նրան, շշնջաց այս անգամ ոչ այնքան սարսափած, որքան ծայրահեղորեն ապշած:

— Բաղամյան, մի՞թե այդ դուք եք... դո՛ւք...

Բաղամյանը ցնցվեց և ապա անշարժացավ: Երկար ժամանակ նա անմիտ հայացքով նայում էր Մանեի շոտ աչքերին ծանր մղձավանջից արթնացողի պես, հետո դանդաղորեն ետ քաշեց երեսին ցրված մազերը, և երկարատև ծանր մի հուռաչանք նկատելի կերպով բարձրացրեց ու ցածրացրեց նրա կուրծքը: Նրա վերին աստիճանի լարված ջղերն արագորեն թուլացան և գլուխը կախ ընկավ կրծքին: Առժամանակ նա կարծես ուժ չունեի այլևս ոչ խոսելու և ոչ տեղից շարժվելու. հետո կամաց ետ քաշվեց, բաց արեց դուռը և, առանց գլուխը բարձրացնելու, շշնջաց ընկճված, ուժասպառ ձայնով:

— Գնացեք...

Մանեն բնազդաբար առաջ ընկավ և դուրս վազեց նախասենյակ: Սանդուղքից իջնելիս քիչ մնաց գլորվել ներքև: Փողոցում տան բակից դուրս թռավ մի փոքրիկ շուն անախորժ ծկլթոցով և բռնեց նրա փեշից: Բայց Մանեն գրեթե չզգաց այդ բանը և շանը երկար տեղ քարշ էր տալիս իր հետևից: Շունը նրա փեշը բաց թողեց այն ժամանակ, երբ Մանեն մեքենայաբար կանգ առավ, բռնեց փեշից և ձիգ տվեց. շունը գլորվեց և ետ փախավ ավելի անախորժ ծկլթոցներով: Իսկ Մանեն շարունակեց վազել:

Գիշերը սաստիկ մութն էր, փողոցներն ամայի: Երկինքը ծածկված էր սև ամպերով և մերթ ընդ մերթ փայլատակում էր: Մանր, տաք, անշարժ օդը հագեցած էր էլեկտրականությամբ: Հեռվից ամպերի խուլ գոռոց էր լսվում:

Մանեն վազում էր առանց ետ նայելու նրան թվում էր մերթ թե փողոցները սաստիկ երկար են՝ թե տունը շատ հեռու է, թե ահա որտեղ որ է՝ պիտի ընկնի ճանապարհին վախից և հոգնությանից անշնչացած, և մերթ թե երազումն է կատարվում գիշերային այդ ճանապարհորդությունը լապտերներով հագիվ լուսավորված ամայի փողոցներով, երկնքի վայրկենական փայլատակումների և սև ամպերի զարհուրելի որոտի տակ:

Հանկարծ նրան թվաց, թե մեկը վազում է հետևից և կանչում է՝

— Մանե՛, Մանե՛...

Նա սոսկումով կանգ առավ և ետ նայեց. Արագ քայլերով հասավ նրան Բաղամյանը:

— Մի վախենաք, ես եմ,— ասաց նա սաստիկ հեռավոր:

Մանեն ձայն անգամ չհանեց և նույն արագ քայլերով առաջ

անցավ:

Բաղամյանը հետևեց նրան: Նա լարել էր ոտների բոլոր ուժը, որ ետ շմնա Մանեից, բայց և այնպես Մանեն մի քանի քայլ միջոտ առաջ էր վազում նրանից:

— Ինչո՞ւ եք վազում,— ասաց Բաղամյանը:— Եթե այնտեղ ոչինչ չարեցի, կնշանակի այլևս ոչինչ չեմ անիլ: Ես ուզում եմ միայն անվտանգ տուն հասցնել ձեզ:

Մանեն դանդաղեցրեց քայլերը: Բաղամյանը հավասարվեց նրան, և այժմ նրանք առաջ անցան կողք-կողքի: Երկար տեղ նրանք քայլում էին լուռ: Բաղամյանը վերցրել էր գլխարկը և թաշկինակով որբում էր քրտնած ճակատն ու վիզը:

Երկինքը փայլատակում էր ավելի ու ավելի հաճախ և այն սաստիճան խիստ, որ փողոցի սալահատակն ու տների մութ դանդաղ վաճենքերը լուսավորվում էին ցերեկի պես: Որոտն ևս մոտենում և սաստկանում էր հետզհետե. կարծես հսկայական մի գունդ հանկարծ պայթում և խոշոր ու մանր բեկորների վերածված՝ գոռոտալով գլորվում էր թիթեղյա մի մեծ տանիքի վրա:

— Երբ որ ձեռքս բարձրացրի և ուզում էի ավտակ տալ ձեր եղբորը, բայց չտվի,— խոսեց Բաղամյանը շունչը ետ բերելուց հետո,— նա ասաց «բռավո՞» և ավելացրեց, որ եթե ես այդպիսի մի վայրկյանին կարողացա զսպել ինձ, կնշանակի, որ ես տղամարդ եմ: Տղամարդ բառը շեշտեց, որովհետև ուզում էր հասկացանել, որ ես վախկոտ եմ: Իրավունք ունեի, որովհետև ես իսկա-

պէս վախկոտ եմ: Վախկոտ եմ վճռական վայրկյանին: Մարդ նախ չպիտի դիմի վատ բանի, բայց որ դիմեց, պետք է մինչև վերջը գնա: Թող անկումը կատարյալ լինի, այդ սովելի լավ կլինի: Այլապես կիսաճանապարհին կանգ առնելով՝ բանը չի գործավի, վատութիւնը կմնա վատութիւն, և այլևս ոչ մի բանով, ոչ մի զղջումով չես կարող վերականգնել քո նախկին բարի անունը: Ամանը վայր ընկավ կոտորվեց, և հաղար կոծկիր, այլևս չես կարող ամբողջացնել... Ես դեռ լավ շեմ ուղքի եկել. մտքերս ու զգացմունքներս խառնվում են իրար. շեմ իմանում ինչ եմ մտածում. ինչ եմ զգում: Բայց մի բան այնպէս պարզ է ինձ համար, ինչպես երբեք. ես հրեշ եմ, սարսափելի մի հրեշ, որի մեջ ամենաքնքուշ, ամենանվիրական զգացումը լծորդվում է ամենակեղտոտ, ամենաբիրտ, ամենազզվելի բնազդի հետ... Սոխակը վարդի մեջ աղբ է սրտնում — սրանից էլ ավելի աննորմալ բան... Ես հիվանդ եմ, բարոյական հիվանդ, խիստ վտանգավոր հիվանդ... Այս ես չգիտեի, այս գիծը ես նոր գտա իմ մեջ... Եվ այս բանը առաջին անգամ զգացի այնտեղ... դռան մոտ... նույն այն վայրկյանին, երբ հարցրիք առջած՝ «Մի՞թե այդ դուք եք...»: Դրժբախտաբար, այդ ես էի... նոր հասկացա, որ ես էի... և այս բուպին ի՞նչ չէի տալ, միայն թե այդ ես չլինեի...

Բաղամյանը լոեց և, խիստ հուզմունքի մեջ, ձեռքի ափով շփեց տաքացած ճակատը:

Մանեն քայլում էր նրա հետ կողք-կողքի, բայց նրանից մի քիչ հեռու պահելով իրեն: Նա վայրկյան առ վայրկյան փակում էր աչքերը փայլատակումների ժամանակ և ուշի-ուշով ականջ դնում Բաղամյանի խոսքերին, որոնցից շատերը, սակայն, խլանում էին որոտի ձայների մեջ:

— Ա՛խ, այսօրվա օ՛րը, այս շարաքաստիկ օրը, — հատաչեց Բաղամյանը հողեկան ծանր տանջանքով: — Եթե՛ կարողանայի մոռանալ և մոռացնել տալ... Որ մտածում եմ, թե ինչքա՛ն բան և ի՞նչ կորցրի այս մի օրում նախ առավոտյան՝ ձեր տանը, հետո այժմ՝ իմ տանը... Այս ի՞նչ շար ոգի էր, որ եկավ փորձեց ինձ այսօր և խլելով ինձնից այն բոլորը, ինչ որ լավ էր և մաքուր, թողեց իմ մեջ միայն տիղմ և ապականութիւն... Ես ատում եմ ձեր եղբորը, բայց... շեմ կարող չհարգել նրան: Նա խելոք մարդ է. այնպե՛ս թափանցում է մարդու ներքինը... և շիտակ է, ամեն բան ասում է մարդու ճակատին: Նա շատ բան ասաց ինձ, բայց

և շատ բան շատաց անշուշտ... Երեի խնայում էր. Ես այժմ կհամբուրեի նրա ձեռքն ու շրթունքները, եթե այս րոպեին մոտս լինեի, պինդ ապտակեր ինձ, այնպես պինդ, որ աչքերիցս կայծեր ցայտեին, և ասեր, որ ես... պի՛ղծ մարդ եմ, շո՛ւմ եմ... որ ես սրբութեանը մոտեցել եմ անմաքուր ձեռքերով, պժգալի զգացումներով, զարշելի ցանկութիւններով... Մինչդեռ ես ա՛յդ չէի ուզում, երկինքը վկա, Մանն, ա՛յդ չէի ուզում: Ես ուզում էի ձեզ դարձնել իմ կաւորան, իմ Բեաթրիչեն, իմ Մադոննան... Օ՛, թո՛ղ կայծակ ընկնի գլխիս, եթե այսուհետե...

Նա հանկարծ լոեց զարհուրանքով, կանգ առավ և աչքերը փակեց ակամա: Տեղնուտեղը քարացավ նաև Մանեն, բայց նա չիմացավ՝ աչքի՛ր փակե՞ց թե լոեց. միայն տեսավ, որ շրջակայքը հանկարծ լուսավորվեց արտասովոր կուրացուցիչ լույսով և այդ լույսն իսկույն էլ հանգավ, որից հետո փողոցն այնպես մթնեց, որ Մանեին թվաց, թե ինքը հանկարծ կուրացավ: Անշարժ օդի մեջ տիրեց սպասողական զարհուրելի անդորրութիւն: Մի քանի վայրկյան հետո երկինքը հանկարծ այնպես ճայթեց, որ կարծես փուլ եկավ, և ամբողջ քաղաքը զրնզրնզաց ահազնազողորդ ձայներով: Ըստ երևույթին, մոտիկ, շատ մոտիկ կայծակ ընկավ: Մանեն մեքենայաբար նայեց Բաղամյանին, կարծես ստուգելու համար, թե կայծակն արդյոք նրա գլխին չընկավ: Բաղամյանը կանգնած էր գլուխը բաց, մազերը ցիրուցան և նայում էր երկրնքին, զարհուրանքից կաշկանդված: Էլիկտրականութեամբ հաղեցած անշարժ տաք օդի մի զով հով անցավ: Անձրևի մի խոշոր կաթիլ, սառն ու պինդ, դիպավ Մանեի ձեռքին, որով կղակի մոտ բռնած էր գլխին զցած շալի ծայրերը: Նա ցնցվեց և հանկարծ առաջ նետվեց:

Բաղամյանն ուղքի եկավ այն ժամանակ, երբ Մանեն արդեն փախչում էր, նրանից բավական հեռացած: Նա վազեց Մանեի հետևից: Այժմ նա ոչինչ չէր մտածում և ոչինչ չէր ցանկանում. մտածում և ցանկանում էր միայն, որքան կարելի է՝ շուտ տուն մտածում և ցանկանում էր միայն, որքան կարելի է՝ շուտ տուն հասնի Մանեին, քանի հեղեղը չէր սկսվել: Շուտով տուն հասնելու վրա էր մտածում նաև Մանեն, որ շնչասպառ վազում էր նրա առջևից: Տանից նա դուրս էր եկել այն ժամանակ, երբ սկսուորն ու ծառաները քնած էին արդեն. դուրս էր եկել ծածուկ, դուռը փակել էր բանալիով և այդ բանալին այժմ շուտ-շուտ շոշափում էր

բարձրանում, պատուհանի առաջ կանգնած ստվերը, ըստ երևույթի, տեսավ նրան և իր ամբողջ իրանով ներքև, դեպի փողոց խոնարհվեց:

— Մանե՞... այդ դու ե՞ս,— շշուշոյով կանչեց Վահանը երկրորդ հարկի բարձրությունից:

Մանեն չպատասխանեց, շղային արագությամբ գրպանից հանեց բանալին, դուռը բաց արեց, մտավ և բարձրացավ վերև միջանցքի իրեն ծանոթ մութ սանդուղքով:

Նյութասենյակի դուռը նրա առաջ բաց արեց Վահանը՝ սիգարը բերանին:

Մանեն մտավ և գլխից թոցրեց անձրևից թրջված շալը:

Վահանը, շատ հանդիստ, դուռը փակեց և լավ նայեց քոչըր: Քրտինքը խոշոր կաթիլներով գլորվում էր Մանեի կարմրատակած այտերի վրայով. մազերը խճճվել և կպել էին քրտնած ճակատին. նա հազիվ էր շունչ քաշում: Բաց պատուհանից սկսել էր սառը քամի փչել: Վահանը մոտեցավ և ծածկեց փեղկերը: Նրա բոլոր շարժումների մեջ նկատվում էր մի առանձին հանդարտ զգուշություն:

— Զգուշացիր, շմբեսս,— ասաց նա:— Գնա շորերդ փոխիր:

Մանեն ատելություններ լի աչքերը փայլեցրեց նրա վրա, ուզում էր հեռանալ դեպի իր սենյակը, բայց հանկարծ կանգ առավ և նայեց եղբորը:

— Թե՞ այս գիշեր գնում էիր գյուղ,— ասաց նա:

— Գնում էի, բայց էլ չգնացի: Կայարանից ետ դարձա:

— Ինչո՞ւ:

— Բաղամյանի հետ խոսելու:

Վահանը ծստեց և, գլուխը բարձրացնելով, ծուխը բաց թողեց բերնից դեպի առաստաղը:

Մանեն նայում էր նրա անվրդով դեմքին և զգում էր, որ ձեռքերն ու շրթունքները նորից սկսում են դողալ անզոր զայրությից:

— Հետո՞,— հարցրեց նա:

— Հետո... գնացի և խոսեցի: Խոսելուց հետո գնացի հյուրանոց, ճամպուրուկս թողի և եկա քեզ մոտ, որովհետև առավոտյան գնացքով անպատճառ պիտի գնամ, այնպես որ այլևս ժամանակ չէի ունենա քեզ տեսնելու, իսկ քեզ տեսնել անպատճառ ուզում էի: Զանգակը մի-երկու անգամ քաշեցի, դուռը բաց չարխնեցես, որ

ոչ մի տեղ ճեղք չկա՝ մտածեցի, որ ամենքդ քնած եք արդեն: Մտա բակի դռնից, ծառային զարթեցրի, և նա ներս բերեց ինձ: Մտա ննջախանդ, որ զարթեցնեմ քեզ, չկայիր: Քրեթե երկու ժամ է, որ սպասում եմ քեզ: Այսպիսի պատիժ կուանքումս չեմ կրել: Քունս շան պես տանում էր, բայց զսպում էի ինձ: Տերը բարի տա Եղիա Մարգարեին. լուսամուտի առաջ կանգնած ականջ էի դնում նրա կուռքի գոգոցին և մտածում՝ «բախտավոր մարդ. դու այդտեղ վերևը զբոսնում և ձիերիդ պայտերի տակից հուր ու կայծակ ես թափում, բայց իսկի մտածում ես, թե այստեղ՝ այս մժղուկների աշխարհում ի՞նչ ահավոր դրամաներ են կոտարվում...» Մի քիչ էլ որ ուշանայիր, պիտի գայի քո հետևից:

— Ո՛ւր,— հարցրեց Մանեն զարմանքով:

— Բաղամյանի տուն:

Մանեն ցնցվեց:

— Դու ի՞նչ գիտես, թե ես նրա մոտ էի:

Վահանը ուսերը թոթվեց:

— Ուրիշ ո՞րտեղ կարող էիր լինել: Երբ որ տեսա տանը չես, խսկուն հիշեցի՜ այսօրվա մեր խոսակցությունը: Դու նրան վերավորել էիր, այդ պատճառով չէիր կարող շղթալ ներողություն խնդրելու:

Մանեն ետուետ գնաց պաշարված մի տեսակ սնահավատ երկյուղով այն սրաբեսուկյան վերաբերմամբ, որ ցույց էր տալիս Վահանը: Կարճ ժամանակ նա նայում էր եղբորը վերին աստիճանի ապշած, հետո հանկարծ առաջ նետվեց և շշուշաց զայրույթից դողացող ձայնով:

— Լսիր... Ուրեմն դու լրտեսո՞ւմ էիր... Ուրեմն դեռ չէիր գնացել... թաքնվե՞լ էիր այնտեղ... լսո՞ւմ էիր մեր խոսակցությունը...

Վահանն ուղեց ծաղրել, բայց, տեսնելով բրոջ զսպած զայրույթից փայլող աչքերը, զսպեց իրեն և ասաց տարակուսանքով:

— Ի՞նչ ես ասում, չեմ հասկանում: Ես ի՞նչ գիտեի, թե դու այնտեղ ես, որ թաքնվեի և լրտեսեի:

— Հապա ո՞րտեղից գիտես, թե ես գնացել էի ներողություն խնդրելու: Այս բոպեիս դու կրկնեցիր ճիշտ նույն բառերը, ինչ որ ես ասացի Բաղամյանին: Ո՞րտեղից, ինչի՞ց գիտեիր այդ:

— Ասացի, որ մեր այսօրվա խոսակցությունից,— այս անգամ արդեն ծիծաղեց Վահանը:— Եվ այդ բանը պետք է վերագրե՞ս

իմ հոգեբանական հոտառութեանը, և ոչ թե լրտեսական ընդունակութեան, որ ես շունիմ: Եվ ի՞նչ կարիք կա լրտեսելու, քանի որ, ինքդ ոչինչ չես ծածկում և ամեն բան խոստովանում ես ինձ, շնայելով որ... խիստ շարացած ես ինձ վրա: Ասենք՝ ծածկելու ընդունակ էլ չես, որովհետև չափազանց անկեղծ ես: Բնավորութունդ այն մարդկանց բնավորութունից է, որոնք մարդ սպանելուց հետո, փոխանակ փախչելու, գնում են ոստիկանատուն և ասում ուղղակի՝ «Ես մարդ սպանեցի, բռնեցեք ինձ»: Այս գիշեր իմ այստեղ գալը և քո այնտեղ գնալը պատահական մի զուգահայտութուն է, և ոչ թե ես առաջուց գիտեի, թե դու այնտեղ պիտի լինիս, և երկաթուղու կայարանից ետ դարձա հատկապես քեզ լրտեսելու համար, ինչպես, երևի, կարծում ես դու: Լրտեսել... Ո՞րտեղից հնարեցիր, չեմ հասկանում: Փառք աստծու, դու տեսար և նույնիսկ հանդիմանում էիր ինձ, որ ես անտարբեր եմ և հենց սկզբից չէի ուզում խառնվել այս գործին: Եվ այդպես էլ պիտի հեռանայի և հեռանում էի, բայց կայարան գնալիս մտածեցի, որ այսքան անտարբերութուն արդեն դատապարտելի է, մանավանդ այն բանից հետո, որ անցյալ օրն ինքդ էիր խնդրում ինձ, որ ազատեմ քեզ այդ անդունդից: Մասամբ խիղճս հանգստացնելու և մասամբ եղբայրական պարտքս կատարելու համար ետ դարձա և ուղղակի գնացի Բաղամյանի մոտ: Առաջարկեցի, որ ձեռք վերցնի քեզնից: Ուրիշ ի՞նչ կարող էի անել: Նա վիրավորվեց և վիրավորեց ինձ: Ասաց, որ ես իրավունք չունիմ խառնվելու այս գործին: Շատ ճիշտ նկատողութուն: Ես լինեի նրա տեղը, նույնը կպատասխանեի: Այսպես թե այնպես, կյանքիս մեջ առաջին անգամ ուղեցի ղեկավարվել զգացմանս թելադրանքով և... քիթս ջարդեցի: Բայց մի անգամ որ խրվել եմ այս ցեխի մեջ, ուզում եմ մինչև վերջը խրվել և այնպես հեռանալ: Լսիր ինչ եմ ասում:

Վահանը վեր կացավ և մոտեցավ քրոջը:

— Ինչքան էլ որ դու բնավորութեանդ համաձայն հետևողաբար ես վարվել,— ասաց նա լրջորեն,— նախ չհավատարով այն նամակին, հետո վռնդելով նրան, հետո զղջալով, որ այդպես խիստ ես վարվել, այնուամենայնիվ չէի կարծում, և չէի կարող կարծել, թե այդպես շուտ և առանց դրութունդ կշռադատելու, առանց հետևանքների մասին մտածելու, առանց նույնիսկ կասկածներս ստուգելու, վեր կկենաս և կգնաս նրա մոտ, այն էլ... գիշերով: Եթե այդ բանը վճռել ես անել և արդեն արել ես,

լնշանակի՝ այլևս այն Մանեն չես, որ անցյալ օր առաջս շոքած աղերսում էր, որ փրկեմ իր պատիվը... Այդպե՛ս է թե ոչ:

Մանեն սաստիկ գունատվեց և զգաց, որ լեզուն ցամաքում է բերանում:

— Ի՞նչ ես ուզում դրանով ասել,— շնչաց նա:

— Հասկացիր, էլի՛, ինչ որ ուզում եմ ասել...

Մանեն եղունգները ցցեց ձեռքերի ակերի մեջ, ուսերը սաստիկ վեր քաշեց, ներքին շրթունքը ձախ կողմից առավ ատամների մեջ, ընկավ բազկաթոռի վրա և սկսեց հեծկտալ ջղայնական ուժգին ցնցումներով:

— Անխիղճ... անառուժած... մի՞թե կարելի է այդպես վիրավորել,— արտասանեց նա հեծկտանքի միջից:

Վահանը կարճ ժամանակ նայում էր նրան լուռ, հետո հանգիստ տարակուսանքով թոթվեց ուսերը, սիզարը բերանը դրեց, ձեռքերը կոխեց գրպանները և հեռացավ դեպի լուսամուտը:

— Ես մեղավոր չեմ,— ասաց նա ապակու միջից նայելով դեպի դուրս:— Ինքդ ես առիթ տալիս այդպիսի կասկածներին: Կեսգիշերին և ծածուկ գնալ...

— Լո՛իր,— աղաղակեց Մանեն, վեր թռչելով տեղից:— Ինչպե՛ս դու համարձակվում ես... ինչպես ես համարձակվում... Եղբայրս ես, այո՛, դժբախտաբար. բայց մի որոշ սահման կա, որից դեռն անցնելու իրավունք չունի՛ս... չեմ թույլ տա, թեկուզ եղբայրս չէ, ասված էլ լինես... Լսո՞ւմ ես...

Վահանը վախեցած նայեց դռներին, ոտների ծայրերի վրա արագորեն մոտեցավ քրոջը և շնչաց:

— Անմիտ, ի՞նչ ես բղավում: Ուղում ես ամբողջ տունը ոտի՞ կանգնեցնել: Փառք աստծու, այնպես գնացել և եկել ես, որ ոչ ոք չի իմացել. հիմա...

— Ես ոչ ոքից չեմ վախենում... հասկանո՞ւմ ես, ոչ ոքից,— շարունակեց աղաղակել Մանեն կատաղած:— Եթե մի բան կա, որից ես վախենում եմ, այդ իմ խիղճն է միայն, իսկ խիղճս այս բոլորին այնպես հանդիստ է, ինչպես, ասված տա, քոնը հանգիստ լինի...

— Մանե, ի սեր աստծու...

— Լո՛իր, Լո՛իր... Ես իրավունք չեմ տալիս քեզ խոսելու... Ավելի՛ լավ է, ինքս իմ բերանով կհայտնեմ բոլորին, ամբողջ աշխարհին, թե որտեղ էի, քան թե թույլ կտամ քեզ, որ ա՛յդ եղանա-

կով խոսես ինձ հետ... Ծա ոչ ոքից չեմ վախենում... լսո՞ւմ ես, չե՞մ վախենում, չե՞մ վախենում...

Տեսնելով որ իր հորդորներն ավելի են դրզուում քրոջը, Վահանը խոհեմություն համարեց լուկ, հեռացավ նորից դեպի պատահանը և բաց արավ մի փեղկը: Դրսից ներս թափանցեց հեղեղի շրփշրփոցը և բամուռ ուժգին մի հոսանք անձրևի խոշոր կաթիլներ շարտեց նրա երեսին ցնցուղի պես: Նա շտապեց փակել փեղկը, և շրփշրփոցը խլացավ:

— Ի՞նչ ես սուղում ինձնից: Ինչո՞ւ ինձ այսպես տանջում, շարշարում ես,— շարունակեց Մանեն:— Մի ամիս չկա, որ այստեղ ես, և բոլոր արյունս տակնուվրա ես անում գրեթե ամեն օր: Ես կարոտ մնացի մի լուրջ, մի ջերմ, մի սրտացավ խոսքի: Շարունակ ծաղր ու հեղեղանք, երբ ես լուրջ խորհրդի էի կարոտ, շարունակ անտարբերություն ու չեղոթություն, երբ ես կարոտ էի և դժբայրական ջերմ սիրո և հոգացողության. իսկ այժմ անտեղի և անտանելի միջամտություն, երբ ես ասում եմ քեզ և... դզվում քեզնից: Այո՞, ասում և զզվում, որովհետև ապացուցեցիր, որ ուրիշ բանի արժանի չես: Պարզ մարդ ես, ինչո՞ւ պարզը չես ասում. կայարանից վերադարձել ես ո՞չ թե նրա համար, որ եզբայրական պարտքդ կատարես և խիղճդ հանգստացնես, այլ նրա համար, որ հարյուր, մի ողորմելի՛ հարյուր ֆրանկի պարտքը սուղացնես...

— Այդ խո նա ասաց,— նկատեց Վահանը, դիտելով, թե ինչպես անձրևի կաթիլները ջրային ցանցեր են կազմում պատահանի ապակիների վրա և արագորեն թորում ներքև:

— Այդ ես էլ եմ ասում, որովհետև տեսա, թե ինչ մարդ ես դու: Մինչև անգամ քիչ մնաց, որ նա... թքեր քո երեսին, և դու... ոչինչ... որովհետև հարյուր ֆրանկդ նաղդացրիր: Ամո՞թ քեզ:

Վահանը հանդիստ դարձավ և ժպտալով նայեց քրոջ հուզմունքից վառվող աչքերին:

— Իսկ խորդա-փարաների օդային ճանպարհորդությունը,— հարցրեց նա:— Իսկ ապտա՞կը: Չէ՞ որ նա ինձ ապտակ էլ տվեց, իսկական ապտակ: Կամ, գուցե, մոռացե՞լ է քեզ իր այդ քաջությունն էլ հայտնել:

Մանեն զզվանքով ու ատելությամբ նայեց եղբոր ծիծաղից զոզոզացող կախ ընկած կզակին և, առանց այլևս մի խոսք անգամ արտասանելու, դիմեց դեպի իր սենյակը, բայց կիսաճանա-

պարհին կառն առավ հանկարծ և դառավ դեպի Վահանը:

— Նպատակդ ի՞նչ է, որ այս կեսգիշերին եկել ես ինձ մոտ,— հարցրեց նա այս անգամ հանդիստ խստությամբ:

— Նպատա՞կս...

Վահանը նայեց սիգարի ծայրին, և նրա դեմքը լուրջ արտահայտություն ստացավ:

— Ահա թե ինչ էր նպատակս: Կարող ես ինձ ատել, զզվել ինձնից, բայց խնդրում եմ, լսիր ինձ հանգիստ, որովհետև այս րոպեին ամենևին տրամադիր չեմ կատակ անելու: Կայարան գնալիս ես լուրջ կերպով կշռաշատեցի դրությունդ և տեսա, որ հիբրավի, շատ վտանգավոր ճանապարհի վրա ես: Եթե քո այդ տրաչեկական սիրո մեջ կա մեկը, որ շարաշար պիտի տուժի— մտածում էի ես և այս րոպեին էլ նույնն եմ մտածում— այդ ոչ ամուսինդ կլինի և ոչ Բաղամյանը, այլ դու և միմիայն դու: Եվ ոչ ոք չի պատժիլ քեզ այնպես խիստ, ինչպես դու ինքդ քեզ, որովհետև, ինչպես առաջ էլ ասացի, դու այն բնավորություններին ես, որոնց դատավորն ամենից առաջ իրենք են լինում և ամենախիստ, ամենաանողորդ դատավորը: Բաբայանին շփրել չես կարող, քանի որ մի անգամ արդեն սիրել ես— այդպես է երևում— իսկ ամուսնուդ դավաճանել առավել ևս չես կարող, քանի որ այդպես է քո տարօրինակ խոսնուրդը: Եվ անա պատրաստ է այն տրագեդիան, որի ցավալի վախճանը պարզ է: Մի կողմից սեր, մյուս կողմից պարտքի ստոյնիցան գիտակցություն: Պայքարը հեշտ չէ: Եվ հաղթանակը ո՞ր կողմն էլ լինի, մեզտեղը ճխվողը դու պիտի լինես: Փրկություն չկա քեզ համար ո՞չ մի դեպքում: Այս խորհրդածություններն էին անցնում դիտված, երբ գնում էի կայարան: Եվ երբ պարզորեն պատկերացրի քեզ սպասող վախճանը, զգացի, որ իմ քույրն ես, իմ հարազատը և ահագին մեղք պիտի լինեմ բարձած խղճիս վրա, եթե քեզ թողնեմ մենակ և գործ չդնեմ ինձնից կախված ամեն միջոց այդ վախճանը քեզնից հեռացնելու համար: Այդ պատճառով ետ դարձա և հարկ համարեցի նախ գնալ Բաղամյանի մոտ: Դժբախտաբար, մենք չկարողացանք հասկացնել իրար: Իմ միջամտությունը նա ընդունեց իբրև անձնական վիրավորանք: Նրա մեջ խոսեց ավելի հիպոստանը և հրապարակախոսը, քան թե կյանքի մարդը: Նա համարեց: Իսկ ես թեև բնավորությամբ ամենեին համառ չեմ, բայց երբ համարի եմ հանդիպում, նրանից ավելի համառ եմ դառնում: Ազնիվ խոսք եմ ասում քեզ, այդ մի-

ընդհին հարյուր ֆրանկի մասին այնքան էի մտածում, որքան այս րոպեին դու մտածում ես, թե պապուսանների մեջ կա՞ արդյոք դրամի գաղափարը: Հարյուր ֆրանկի պատմությունը մեջ ընկավ բոլորովին պատահական կերպով: Նա պինդ բռնեց այդ միջադեպից և իսկույն վճարեց իր պարտքը հոգեբանական այն պարզ հասկանալի պատճառով, որ կատարյալ անկախ և ազատ ախոյան հանդիսանա իմ դեմ և մասամբ էլ նվաստացրած լինի ինձ իր առաջ: Այդպես է մարդկային բնավորությունը. պարտքը վճարելիս մարդ միշտ կարծում է, թե ինքն ավելի մեծահոգի և ազնիվ է, քան թե նա, ումից որ պարտք է վերցրել: Ես ինձ նվաստացած չզգացի, իհարկե: Իսկ երբ մտնեի դրամները շարքեց, քիչ մնաց, որ ինքս ինձ կորցնեի, և լավ է, որ չկորցրի, որովհետև այս րոպեին նա հիվանդանոցումը կլինեի, իսկ ես ոստիկանատանը: Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ ուզում էր անկախ և ազատ ախոյան հանդիսանալ, այդ էլ միտք չունեի. որովհետև ես նրա մոտ գնացել էի ամենաբարի մտադրություններով և ոչ մի առիթ չտվի, որ հակառակը կարծեր: Ինչևիցե: Նրա մոտ գնալս ապարդյուն անցավ: Մնում էր մի ուրիշ ելք:

— Դու չափազանց երկար ես խոսում և կրկնում ես միևնույնը,— ընդհատեց նրան Մանեն սառնորեն:— Կարճ կտրի՛ր՝ ի՞նչ ես ուզում:

— Այ, ասում եմ: Մնում էր մի ուրիշ ելք— այն, որ գայի քեզ մոտ, պարզեի քեզ քո դրությունը և նորից խնդրեի, որ գայիր այս ամառ գյուղը տանեի քեզ, որովհետև, ինչպես այսօր էլ ասացի, քո այդ սերը ժամանակավոր մի հիվանդություն է, որ առաջացել է, անշուշտ, մենակությունից, պարապությունից, ձանձրությունից, և այդ հիվանդությունից բժշկվելու ամենալավ դարմանն այն կլինի, որ առժամանակ հեռու լինիս Բաղամյանից, նոր անձեր, նոր բաներ տեսնես, նոր տպավորություններ ստանաս: Մինչև անգամ ես կարող էի տանել քեզ արտասահման, եթե... Բայց,— իսկույն վրա բերեց Վահանը, տեսնելով, որ Մանեն անհամբեր դժկամությամբ նշաններ է ցույց տալիս,— այդպիսի բան այլևս չեմ առաջարկում քեզ, որովհետև այն րոպեից, որ եկա տեսա տանը չես, այդ րոպեից թողեցի մտադրությունս, որովհետև զգացի, իսկ այժմ համոզված եմ, որ արդեն ուշ է...

— Դարձյա՛լ... դարձյա՛լ ուզում ես ինձ վիրավորել,— բացազանչեց Մանեն նորից հուզվելով:

— Ներողություն, ներիր խնդրում եմ,— շտապով վրա բերեց Վահանը:— Ես այն չէի ուզում ասել, ինչ որ դու ես կարծում: Ես լիովին հավատում եմ, որ դու մաքուր ես մնացել...

— Լո՛իր, լո՛իր, անխի՛ղճ մարդ,— աղաղակեց Մանեն ձեռքերի մատները հյուսելով իրար մեջ, և նրա աչքերի մեջ ցուլացին հուսահատ անդորություն արցունքի կաթիլներ:— Ո՞վ է քեզ իրավունք տվել, որ խոսում ես իմ մաքրության մասին... Ուզում ես, որ ես հանգիստ լսեմ քեզ, մինչդեռ ամեն րոպե, ամեն վայրկյան գրգռում ես ինձ, կուպիտ կերպով շոշափում ես ամենանվիրական զգացումներս, խոսում ես այնպիսի բաների մասին, որոնց վերաբերմամբ չէի կամենալ հաշիվ տալ ո՛չ ոքի... Մի անգամ գլուխս քարովը տվի և խնդրեցի, որ օգնես ինձ: Այժմ չեմ ուզում... Լսո՞ւմ ես, չեմ ուզում: Ազատիր ինձ քո հոգացողությունից... Խնդրում եմ ազատիր, աղաչում եմ ազատիր և, եթե կարելի է, մոռացիր իմ գոյությունն անգամ...

— Զարմա՛ցք, զարմա՛ցք,— արտասանեց Վահանը ուսերը թոթվելով: Նա մոտեցավ սեղանին, հանգած սիգարը ձգեց մոխրամանի մեջ, նայեց ժամացույցին և առավ զլիարկը:— Ազատում եմ քեզ իմ հոգացողությունից և գնում եմ: Ինձ մնում է միայն ասել այն, ինչ որ ասացի Բաղամյանին, ես կատարեցի իմ պարտքը: Բարի գիշեր:

Նախասենյակում վերարկուն հագնելիս հարցրեց.

— Դուրս կաղպե՞րով չե՞ք կողպում գիշերները:

Մանեն դուրս դնաց նախասենյակ և լուռ սպասում էր, մինչև որ Վահանը տնքտնքալով հագավ իր նեղ վերարկուն և հետևից ձիգ տվեց ներքև, որ մեջքի վրա գոյացած ծալքերը նստեն: Հետո եղբոր հետևից իջավ մինչև փողոցի դուռը: Վահանը բաց արեց դուռը և կանգ առավ ակամա:

Փողոցի մեջտեղով, փշշալով ու վշշալով, մի ամբողջ գետ էր վազում հեղեղի ջրերից գոյացած: Երկինքը սկսել էր պարզվել արևմուտքում, որտեղ արդեն երևում էին աստղերը մաքուր ու շողշողուն: Քամին գորշագույն ամպերը քշում էր դեպի արևելք, որտեղ երկինքը փայլատակում էր դեռ, սակայն որոտի ձայն այլևս չէր լսվում: Անձրևն այժմ մաղում էր միայն և, ըստ երևույթին, կտրվելու վրա էր: Մաքրված օդի մեջ զգացվում էր մի հաճելի ցուրտ թարմություն:

— Այս ջրերից անցնելը խաթա է. կոշիկներս թուլուխ պի-

տի դառնան,— ասաց Վահանը, կուցավ, տնքտնքալով ետ ծալեց անդրավարտիքի տոտերը, վերարկուի օձիքը վեր քաշեց և ապա ցած թողեց ծղոտե գլխարկի շրջապատը հովանոցի ձևով:— Դե՛հ, մնաս բարյավ. առաջնով գնացքով գնում եմ անպատճառ:

— Գնաս բարյավ, — արտասանեց Մանեն և ակամա առավ եղբոր պարզած ձեռքը:

Վահանը նայեց նրա սառն դեմքին և ժպտաց դառնորեն:

— Շատ հիմար կերպով ենք բաժանվում, չէ՞,— ասաց նա: Քույրը ոչ մի խոսք չպատասխանեց:

— Ափսո՛ս,— ակամա դուրս թռավ Վահանի բերանից:— Ի՛նչպես ընդունեցիր և ի՛նչպես ես ճանապարհ դնում... Ա՛յ թե որտեղ է ասված՝ «Շատ մի սիրիր, ատել կա»: Բայց մի մոռանար մյուս դարձվածքը՝ «Շատ մի ատիր, սիրել կա»... Ինչեիցե: Աստված վերջը բարի անի... Այս անձրևը լավ է: Ես վախենում էի, թե կարկուտ կգա: Անցած տարի խաղողիս կեսը փշացրեց անտերը: Դե՛հ, մնաս բարյավ: Շուտ փակիր դուրս. օդը զով է, քրտնած էիր, կմրսես:

Եվ Վահանը դուրս գնաց:

Մանեն դուրս փակեց:

XIV

Գիշերվա մի ժամին Բաղամյանը վարթնեց անկողնում և դղաց, որ մրսում է: Ամբողջ մարմնի մեջ ինչ-որ անհանգստացնող թմբիկ էր զգում. բոլոր ոսկորները, մանավանդ սրունքների մեջ, մղմղում էին և կտրատվում: Հիշեց, որ այդ գիշեր Մանեին ճանապարհ դնելուց հետո տուն դառնալիս այն աստիճան թրջվել էր անձրևից և քրտնել, որ հաղիվ էր կարողացել շորերը հանել անկողին մտնելու համար. հետո վեր էր կացել և բաց արել լուսամուտը, որովհետև ննջարանում սաստիկ տոթ էր կանգնած: Լուսամուտն այդպես էլ բաց էր մնացել, և նրան թվում էր, թե այժմ այդտեղից ցուրտ քամի է փչում, բայց նա սաստիկ ալարում էր վեր կենալ և լուսամուտը փակել: Նա կոլովեց վերմակի մեջ, ծնկները պինդ ծալեց սրունքների մեջ զգացած մղմիղը հանգրստացնելու համար և նորից քնեց:

Բայց այս անգամ շատ անհանգիստ էր նրա քունը: Նրան թվում էր, թե քնած չէ. վեր է կացել, ուզում է փակել լուսամուտը, բայց չի կարողանում, փեղկերը կպել են պատին, իսկ դրսից

ցուրտ քամի է փչում, այն աստիճան ցուրտ, որ նրա ատամները զարկվում են իրար: Նա դանդում է, որ գնա նորից պառկի, բայց հանկարծ կանգ է առնում. նրա առաջ կանգնած է Վահանն իր հըսկայական մարմնով և սսում է՝ «Ո՛ւր եք գնում»: Արյունը խփում է նրա գլխին, և նրան թվում է, թե հանկարծ կրակի բոցեր են պատում իր մարմինը: Ցնցողաբար բարձրացնում է ձեռքը, որ ապտակ տա նրա շալ թշին, բայց մեկ էլ տեսնում է, որ իր առաջ կանգնած է ոչ թե Վահանը, այլ Մանեն ձեռքերի ափերը քունքերին դրած և շշնջում է սաստիկ շոած աչքերով՝ «Բաղամյան, մի՞թե այդ դուք եք... դ՞ուր...»: Բաղամյանը ետուետ է գնում, զարկվում է լուսամուտի տախտակին, և ցուրտը սառույց է կտրում նրա մեջքը...

Բաղամյանը շուտ եկավ մյուս կողքի վրա և տնքաց ողնաշարի մեջ զգացած ցավից: Նա բաց արեց աչքերը և տեսավ, որ արդեն լուսացել է:

Գիշերվա հեղեղից հետո առավոտը հիանալի էր: Ննջարանը եղողված էր արևի ջերմ ճառագայթներով: Բաց լուսամուտից երեկվում էր մաքուր երկինքը փիրուզի պես բաց-կապույտ ու անփայլ: Սեղանի վրա ձկնկում էր ծոցի ժամացույցը: Գուրքը, լուսամուտի տակ, մածուն ծախող վրացի գյուղացին բղավում էր՝ «Մածո՛նի, մածո՛նի...»:

Բաղամյանը վեր կացավ անկողնից շատ վատ տրամադրությամբ մեջ: Պարզապես դգում էր, որ հիվանդ է: Մարմինը սարսրում էր. ծնկները ծալվում էին. գլուխը կապարի ծանրութուն էր ստացել. աչքերի կապրճների և քունքերի մեջ երբեմնակի սուր ցավ էր զգում՝ գիշերը կիսաքուն անցկացրած արբած մարդու նման. թվում էր, թե ողնաշարը կորացել ու փետացել է և չի կարողանում շտկել, երբեմն-երբեմն շունչը կտրվում էր թիկունքի մեջ զգացած ծակոցներից:

Բայց և այնպես սովորական ժամին գնաց խմբագրատուն. Ամեն անգամ, որ խոնարհվում էր այս կամ այն հողվածի կամ թղթակցության մեջ որևէ բառ կամ նախադասություն ջնջելու կամ փոփոխելու համար, նրան թվում էր, թե գանդի մեջ ուղեղի տեղ ընկած է արճճի մի զանգված, որ ծանրորեն դիպչում է ճակատին և գլուխը քաշում է ներքև:

Մի կերպ վերջացնելով աշխատանքը, տուն դարձավ: Ախորժակն այնպես կապվել էր, որ հացի մի պատառ անգամ

չառավ բերանը: Նրա ամբողջ մարմինը ձգտում էր դեպի անկողին, բայց նա կարեվեր ջանք էր գործ դնում չպառկելու, որովհետև կանխազգում էր, որ եթե պառկի, այլևս չպիտի կարողանա վեր կենալ:

Մինչդեռ նա ուզում էր գնալ Մանեի մոտ, ուզում էր ասել նրան, որ գիշերվա իր վարմունքի գիտակցությունը սպանում է իրեն, որ այդ գիտակցության պատճառած անտանելի տանջանքից իրեն ազատել կարող է միայն նրա ներումն ու մոռացումը: Ներել և մոռանալ— այդ է փափագում միայն, փափագում է իր ամբողջ էությամբ, իր հոգու ամբողջ զորությամբ:

Այդ մտադրությամբ երեկոյան դեմ դուրս եկավ տնից: Քաղաքի փողոցները կամաց-կամաց լցվում էին ամառվա երեկոներին հատուկ ժխորով: Ամեն մի սուր ձայն, կառքի ամեն մի դղրուրոց անտանելի ցավ էր պատճառում նրա հիվանդ ջղերին: Նա կանգ առավ տրամվայի կայարանում, սպասելով վագոնին, երբ հանկարծ առաջովը սլացող կառքերից մեկը գրավեց նրա ուշադրությունը: Այդ կառքի մեջ նստած էր Մանեի ամուսինը— Սանթրոսյանը— ժոկերի գլխարկով և երկարաճիտ կոշիկներով: Բաղամյանը ձեռքը մեքենայաբար տարավ դեպի գլխարկը, բայց Սանթրոսյանն, ըստ երևույթին, շտեսավ նրան, և կառքը սլացավ անցավ:

Երկար ժամանակ Բաղամյանը նայում էր կառքի հետևից՝ տեղնուտեղը քարացած, մինչև որ կառքը շքացավ նրա աչքից: Հետո մեքենայաբար նստեց հենց այնտեղ դրված երկայն նստարանի վրա, մի հաստ կնոջ կողքին, և շտեսավ տրամվայի վագոնը, որ եկավ մի-երկու րոպե կանգնեց կայարանում և, հաստ կնոջն ու մի քանի ուրիշ նստողներ ընդունելուց հետո, շարունակեց ճանապարհը զանգակը զրնգզրնգացնելով:

Սանթրոսյանի հանդիպումն այն աստիճան անակնկալ էր նրա համար, որ նա հարց տվեց իրեն, թե դա մի պատրանք չէ՞ր արդյոք, կառքի մեջ նստած մարդն արդյոք Սանթրոսյանն էր, թե նրա համար օտար մի մարդ: Երբ անակնկալի առաջին զորեղ տպավորությունն անցավ, նա տեսավ, որ այդտեղ զարմանալի ոչինչ վարումը կորած չէր, երկարատև բացակայությունից հետո՝ չկար. մարդը կորած չէր, երկարատև բացակայությունից հետո՝ չկար. մարդը կորած չէր, և ահա եկել է... Բայց ե՞րբ է եկել. երեկ այսօր-վաղը գալու էր, և ահա եկել է... Բայց ե՞րբ է եկել. երեկ գիշեր, թե՞ այս առավոտ... Թե՞ հենց նոր է գալիս: Բաղամյանը չտապով հանեց ժամացույցը և նայեց. ժամը վեցին մոտ էր:

Երկար ժամանակ նա աշխատում էր հիշել, թե այդ ժամին երկաթուղու որևէ գնացք արդյոք ժամանում է Թիֆլիս. հետո վեր կացավ և դիմեց մոտիկ կանգնած մի ոստիկանի: Ոստիկանը չգիտեր: Վերջը մի կառապանից իմացավ, որ այդ ժամին ոչ մի գնացք չի ժամանում: Ուրեմն Սանթրոսյանն եկել է կամ երեկ գիշեր, կամ այս առավոտ (այդ ժամերին արդեն— Բաղամյանն այդ լավ գիտեր— գնացքներ ժամանում են Թիֆլիս):

Նորից նստեց նստարանի վրա և, բոլորովին ուշադրություն չդարձնելով, թե ինչ է կատարվում շուրջը, անձնատուր եղավ մի ծանր մտատանջության: Արդյոք ե՞րբ է եկել Սանթրոսյանը— գիշեր, թե՞ այս առավոտ: Արդյոք ի՞նչ կլինի պատահած, եթե եկած լինի գիշերը, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Մանեն իր մոտ էր: Արդյոք ինչո՞վ կլինի բացատրած կնոջ տարածամ բացակայությունը տնից և վերադարձը կեսգիշերին: Իհարկե, հարցրած կլինի, թե որտեղ է, և արդյոք ի՞նչ կլինի պատասխանած Մանեն... Այս և այսպիսի բազմաթիվ հարցեր մեկը մյուսի հետևից փոթորկի պես անցնում էին նրա գլխով, և նա չէր կարողանում կանգ առնել որևէ մեկի վրա, սառնորեն մտածել, դատել և հավանական պատահանք գտնել: Բայց միևնույն էր. ամեն մի պատասխան դարձյալ կասկածելի պիտի լիներ նրա համար և չպիտի կարողանար հանգստացնել նրան, մինչև որ շիմանար, թե երբ էր եկել Սանթրոսյանը— գիշեր, թե՞ այս առավոտ: Այս էր գլխավոր հարցը, որ սաստիկ մտատանջում էր Բաղամյանին, և այն միտքը, թե Սանթրոսյանը կարող է եկած լինել գիշերը և իմացած լինել ամեն բան, սառն քրտինք էր դուրս կորզում նրա ճակատից: Իր համար չէր, որ վախենում էր նա, այլ Մանեի համար, որովհետև գիտեր, թե ո՞ր աստիճան անկեղծ էր իր պաշտած այդ կինը և որքան անընդունակ սուտ խոսելու, իր ուր եղածը ծածկելու, իսկ ամուսնու նախանձն ինչե՞ր ասես չի կարող անել...

Հանկարծ մի անմիտ բուռն ցանկություն տիրեց Բաղամյանին.— գնալ ուղղակի Սանթրոսյանի մոտ, խոստովանել նրան ամեն բան, ասել, որ Մանեն անմեղ է, առաքինի, հավատարիմ, մաքուր. ինչ որ պահանջելու է նրանից, թող պահանջի իրենից, ինչ որ անելու է նրան, թող անի իրեն. ինքն ամեն, ամեն բանի պատրաստ է, նույնիսկ իր կյանքն իր ձեռքով զոհաբերելու, միայն թե չվշտացնի նրան, չվիրավորի նրան, ձեռք չտա նրան... Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ձեռք կտա, կհամարձակվի ձեռք տալ— օ՛, այն

ժամանակ... Բաղամյանի ջղերը սաստիկ լարվեցին, և նա վեր կացավ ակամա: «Կսպանեմ... աստված է վկա կսպանեմ»,— մտածեց նա և այդ բոպերին լիովին զգում էր, որ ուրիշ կերպ վարվել չէր կարող այն մարդու հետ, որը պատահական տերն էր իր պաշտած կնոջ— ա՛յն կնոջ, որի մի կաթիլ արցունքը չէր փոխիլ ամբողջ աշխարհի հետ...

Բայց ամենից առաջ պետք էր իմանալ, թե երբ էր եկել Սանթրոսյանը: Ինչպե՞ս իմանար, ումի՞ց իմանար: Նրա միտն ընկավ Հեղինեն. որը թերևս այդ օրը տեսած լիներ ընկերուհուն, հետևաբար կիմանար, թե երբ է եկել նրա ամուսինը: Բաղամյանն էլ երկար չմտածեց այդ մասին և անմիջապես դիմեց գեպի Հեղինեի տուն:

XV

Հեղինեն տանը չէր: Մտան Բաղամյանին հրավիրեց սեղանատուն: Այստեղ Բաղամյանը, բացի Հեղինեի խուլ ու համբ քրոջից՝ Սալոմեից, տեսավ և Նասիբյանին: Սալոմեն նստած էր հեշտահոի առաջ և գուլպա էր գործում մատների զարմանալի արագ շարժումներով: Մայր մտնող արևի կարմրավուն ճաճանչները բոցավառվում էին բաց լուսամուտների ապակիների մեջ և այդտեղից անդրադառնում ոսկու պես պլպլացող փոքրիկ մաքուր հեշտահոի ուռուցիկ փորի մեջ: Սեղանի հակառակ ծայրին դրված էին մի հոգու ճաշի դեռևս ձեռք չտված պարագաներ: Նասիբյանն արագ քայլերով անցուղարձ էր անում սենյակի երկարութամբ, անդադար կրճելով փոքրիկ բեղը շրթունքի մերթ ձայն, մերթ աջ կողմը: Զսպած հուզումից նրա խորշոմած պստիկ դեմքի վրա, մկանունքները ցնցվում էին ջղաձգաբար և խոշոր աչքերը փայլում ինչ-որ շարագուշակ կրակով: Ամեն բանից երևում էր, որ անհամբեր սպասողական դրություն մեջ էր: Սալոմեն շուտ-շուտ վախեցած հայացքներ էր ձգում նրա վրա և սաստիկ անհանգիստ էր երևում: Բաղամյանի գալուստը խիստ ուրախացրեց նրան: Նա վեր թռավ տեղից և Բաղամյանին տարավ նստեցրեց իր մոտ:

— Օրիորդը ո՞րտեղ է, շո՞ւտ կգա,— հարցրեց Բաղամյանը բարձրաձայն, մոռանալով, որ ինչքան էլ բարձր խոսի— միևնույն է, Սալոմեն չի լսի:

Սալոմեն նրա առաջը քաշեց մի կտոր թուղթ ու մատիտ, որ մշտապատրաստ պահում էր իր մոտ:

Բաղամյանը գրեց իր հարցմունքը:

Սալոմեն կարդաց, թուղթը շուտ տվեց և մատով ցույց տվեց իր պատասխանը, որ գրել էր արդեն Նասիբյանի գրած նույն հարցմունքի տակ. «Զգիտեմ: Այսօր շատ ուշացավ»:

Երբ Բաղամյանը կարդաց այդ պատասխանը, Սալոմեն մտահոգ հայացքով ծածուկ նրա ուշադրությունը հրավիրեց Նասիբյանի վրա և գրեց հետևյալը. «Լավ է, որ եկա՞ք: Ես սաստիկ վախեցում եմ այդ պարոնից: Մեկ հարցրե՞ք՝ ի՞նչ է ուզում, ինչո՞ւ հանգիստ չի տալիս քրոջս»: Երբ Բաղամյանն այդ էլ կարդաց, Սալոմեն վերցրեց թուղթը, ճմռեց և գրույանը կոխեց երևի վախենալով, թե միգուցե Նասիբյանը կարդա:

Բաղամյանը նայեց Նասիբյանին: Նասիբյանը շարունակում էր ջղային, արագ քայլերով անցուղարձ անել սենյակում, և ամեն մի անցուղարձի ժամանակ վայրկենաբար հանգչում և նորից վառվում էին հեշտահոի փորի մեջ լուսամուտի ապակիներից անդրադարձող արևի ճաճանչները:

— Նասիբյան, ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց Բաղամյանը զարմացած, նոր նկատելով, որ նա շափազանց հուզված է:

— Ինչ որ պատահել է կտեսնես,— արտասանեց Նասիբյանն ատամների միջից, քայլելիս մի պապիրոս հանեց, վառեց և լուցկին շարտեց բաց լուսամուտից դուրս:

«Էլի հին պատմությունը»,— մտածեց Բաղամյանը, որին շատ լավ հայտնի էին Նասիբյանի և Հեղինեի տարօրինակ հարաբերությունները: Նա այլևս չփորձեց որևէ բան իմանալու Նասիբյանից: Այդ միջոցին նրան ոչինչ չէր հետաքրքրում, նրան զբաղեցնում էր միայն այն տաժանելի միտքը, թե ի՞նչ էր եկել Սանթրոսյանը և Հեղինեն կգիտենա՞ր արդյոք այդ:

Վերջապես եկավ Հեղինեն: Նա մտավ իրեն հատուկ աղմկալի քայլերով, մանկաբարձական գործիքների անբաժան պայուսակը ձեռքին, շոգից և շտապ քայլելուց կարմրատակած ու քրտնած:

Նրան տեսնելուն պես Նասիբյանը կանգ առավ և դադարեց բնոր կրծելուց:

Հեղինեն ամենևին ուշադրություն չդարձրեց նրան կամ ցույց տվեց, թե ուշադրություն չի դարձնում, անցավ ուղղակի նրա քթի տակով, մի բառե շարտեց Բաղամյանին, պայուսակն ու փեղույրը

դրեց լուսամուտի տախտակի վրա և գնաց նստեց սեղանի մոտ:

— Օ՛հ, մեռա,— ասաց նա, հոգնած ետ ընկավ աթոռի մեջքին, պենսնեն վերցրեց քթից և սկսեց թաշկինակով հով անել երեսին: Հետո, հանկարծ տեսնելով ճաշի պարագաները, դարձավ քրոջը.— այս ի՞նչ է: Ես ճաշել եմ: Հավաքել տուր այս բաները:

Սալոմեն հասկացավ նրան: Երկու քույրերն առհասարակ այնքան վարժվել էին, որ հասկանում և հասկացնում էին իրար ամեն բան առանց որևէ դժվարության. իսկ դժվար դեպքերում, երբ գրելը սրտամաշ մի բան էր, մանավանդ Հեղինեի համար, հասկացնում էին իրար մատներով, որոնց ամեն մի շարժումը առանձին տառի նշանակություն ուներ նրանց համար, իսկ այդ պայմանական տառերից նրանք ամբողջ բառեր և նախադասություններ էին կազմում: Բայց Սալոմեն Հեղինեի ասածը հասկանում էր մեծ մասամբ նրա շրթունքների շարժումներից, այնպես որ Հեղինեն շատ անգամ իր ասելիքն ասում էր առանց որևէ ձայն հանելու, այլ միայն շարժում էր շրթունքները որոշակի: Առհասարակ կանանց և երեխաների ասածը Սալոմեն ավելի լավ էր հասկանում, բան տղամարդկանց ասածը, որոնց բեղերը խանգարում էին նրան, նրանց շրթունքների շարժումը որոշակի նկատելու:

Սալոմեն վեր կացավ, գուլպան դրեց աթոռի վրա և սկսեց իր ձեռքով հավաքել ճաշի պարագաները:

— Անտանելի պաշտոն է մեր այս պաշտոնը,— ասաց Հեղինեն, դառնալով Բաղամյանին:— Մի բույե հանգստություն չունինք: Մի տնից քարշ են տալիս մյուսը: Էլի վնաս չունի, եթե ցերեկն է պատահում այդ. բայց որ կեսգիշերին են դալիս, երբ անկողնումդ քաղցր քնած ես լինում, դե կարող եք, էլի՛, երեկայել... Արի տես, որ մեր այս օրհնված կանայք էլ մեծ մասամբ գիշերներն են քավում: Առհասարակ ես նկատել եմ, որ մարդկային արարածները աշխարհ են գալիս և աշխարհից հեռանում մեծ մասամբ գիշերները... Բայց ի՞նչ է պատահել ձեզ, հիվանդ եք,— հարցրեց նա պենսնեն դնելով և դիտելով Բաղամյանի գունատ դեմքը:

— Հա, մի քիչ մրսել եմ:

— Եվ ի՞նչ. եկել եք որ բժշկե՞մ,— հարցրեց Հեղինեն ծիծաղելով և հանկարծ վրա բերեց,— հա՛, կարող եմ շնորհավորել ձեզ, Մանթրոսյանն եկել է:

— Դուք ո՞րտեղից գիտեք այդ,— հարցրեց Բաղամյանն

ուրախացած, որ Հեղինեն ինքի սկսեց խոսել իրեն այնքան մտատանջող հարցի մասին:

— Այս առավոտ տեսա նրան, այն ժամանակ, երբ կառքով տուն էր գնում կայարանից: Վահանն էլ հետն էր:

Բաղամյանը սաստիկ թեթևացած շունչ քաշեց: Հարցը լուծված էր. Սանթրոսյանն եկել էր առավոտյան: Ուրեմն Մանեն... «Ա՛խ, որքա՛ն սիրում եմ, որքա՛ն սիրում...»,— մտածեց Բաղամյանը տանջող անձկությամբ:

Հեղինեն նայեց նրան խորամանկ ժպիտով:

— Եկեք մի բան ասեմ, Բաղամյան շնորհանք:

— Ի՞նչ:

— Դուք վախենում եք:

— Ո՞ւմից:

— Ես ի՞նչ գիտեմ,— բացազանչեց Հեղինեն և այս անգամ ծիծաղեց նույնիսկ վիրավորական կերպով:

Չնայելով իր ինքնազսպումին, Բաղամյանն այնուամենայնիվ շփոթվեց և ակամա հարց տվեց ինքն իրեն՝ հիրավի արդյոք Մանեի համա՞ր էր իր մտահոգությունը, թե՛ իր անձի համար ևս...

— Ես դեռ չտեսա մի մարդ,— շարունակեց Հեղինեն,— որ սիրելիս լինի ուրիշի կնոջը և սարսափելիս շլինի նրա ամուսնուց... Խնդրեմ, մի փորձեք հակաճառել. ես գիտեմ, ինչ որ ասում եմ... Բայց զարմանալի երևույթ. այդպիսի բան կանանց մեջ չի նկատվում, կինն ամուսնացած տղամարդուն սիրած ժամանակ իսկի բանի տեղ չի դնում նրա կնոջը: Ինչո՞վ կբացատրեք այս:

— Որովհետև այդպիսի կանայք սովորաբար պոռնկական բնավորություն են ունենում,— լսվեց նրա հետևից:

Հեղինեն, որ կարծես բոլորովին մոռացել էր նասիբյանի ներկայությունը, ուսի վրայից նայեց նրան և ոչինչ չասաց:

Ճաշի պարագաները հավաքելուց հետո, Սալոմեն նստեց իր առաջվա տեղը, հեշտաեռի մոտ: Նա դարձավ քրոջը և ինչ-որ անասործ ձայներ արձակեց:

Հեղինեն հասկացավ նրան և պատասխանեց վանկ-վանկ, աշխատելով որոշ արտահայտություն տալ շրթունքների շարժմանը.

— Ուշա-ցա, ո-րով-հե-տև ճա-նա-պար-հին բրու-նե-ցին տա-րան ու-րիշ ծը-նրդ-կա-նի մոտ:

— Սո՛ւտ ես ասում,— հանկարծ աղաղակեց նասիբյանը, և կանգ առավ զողալով:

Հեղինեն աթոռի վրա դարձավ դեպի նա:

— Պարոն, ես քեզ խորհուրդ եմ տալիս խելոք կաց.— ասաց նա սպառնալից հանգստությամբ:— Այսքան ժամանակ համբերեցի, բայց էլ մտադիր չեմ համբերելու. մեկ էլ տեսար ծառային կանչեցի և վզակոթիդ տալով փողոց շարժեցի տվի:

Նասիբյանը փրփրաց:

— Ի՞նչ... Ի՞նչ... դեռ խոսում է՞լ ես... դեռ սպառնում է՞լ ես,— ֆլշացրեց նա ատամները սեղմած, ձեռքերը բռունցք կազմած և հետզհետե մոտենալով Հեղինենին սպառնազին:

Հեղինեն վեր թռավ տեղից և վերցրեց թելի դատարկ բաժակներին մեկը:

— Չմոտենաս, թե չէ՝ տեսնո՞ւմ ես այս բաժակը... ճակատիդ վրա կփշրեմ:

Բաղամյանին այստեղ ևս վիճակված էր նույն դերը կատարել, ինչ որ թատրոնի պարտեզում Վահանի և Նասիբյանի միջև պատահած ընդհարման ժամանակ: Նա վեր կացավ, գրկեց Նասիբյանի պստիկ մարմինը և հեռացրեց:

Բայց Նասիբյանն այդ բանից ավելի փրփրեց:

— Թո՞ղ, մի՛ բռնիր,— աղաղակեց նա, անզուսպ կատաղությամբ խփելով Բաղամյանի կրծքին:

Բաղամյանը թողեց նրան, բայց ձեռքերով կապեց նրա ճանապարհը:

Այն ժամանակ Բաղամյանի ուսի վրայից դառնալով դեպի Հեղինեն, Նասիբյանը շարունակեց աղաղակել:

— Դու սո՞ւտ ես ասում, քեզ ո՞չ մի նոր ծննդկանի մոտ չեն տարել, այլ գու եղել ես այն պարոնի մոտ և նրա մոտ էլ ճաշել... կարծում ես, ես այդ շփոթե՞մ... Ես ամեն բան գիտեմ, և ի՞նչ չես կարող խաբել... Լսո՞ւմ ես, չես կարող...

— Խեղճ իմ գլուխ: Հապա ի՞նչ անեմ, որ չխաբեմ, սոսներս գողում են քեզնից,— ասաց Հեղինեն ծիծաղելով:

— Մաղրում էլ ես, հա՞... Միծաղում էլ ես, հա՞... Ես քեզ... կմորթեմ,— ճշաց Նասիբյանը:

— Թե աստվածդ կսիրես,— ասաց Հեղինեն՝ ավելի բարձրաձայն ծիծաղելով:— Ա՛յ քոսոտ, հավ որ մորթես, այն էլ մեծ քշություն կլինի քո կողմից... Բաղամյան, ի՞նչ եք բռնել: Թողբ, ի սեր աստծո, կկարծի թե իսկապես մի բան է, որ ձեռները բռնում եմ:

Բաղամյանն աղառ թողեց Նասիբյանին: «Փո՛ւ, ի՞նչ զզվելի է...»,— մտածեց նա:

Նասիբյանը կատվի պես հավաքեց իրեն, ըստ երևույթին, պատրաստվելով հանկարծ ուտենել դեպի Հեղինեն:

Հեղինեն նորից վերցրեց թելի դատարկ բաժակը:

— Համարձակվիր մոտենալ, համարձակվիր,— սպառնաց նա հաստատուն ձայնով:

Խուլ ու համր Սալոմեն, որ մինչև այժմ սարսափահար նայում էր մերթ Նասիբյանին, մերթ քրոջը, առաջ նետվեց Նասիբյանի ճանապարհը փակելու համար, բայց քույրն իսկույն բռնեց նրա թևից, նստեցրեց և, նորից դառնալով Նասիբյանին, կանչեց նույն հաստատուն ձայնով:

— Լերի... քաջ ես, մոտեցիր:

Հեղինեի մարտակոչն այն աստիճան ազդու էր, որ Նասիբյանը տեղից շարժվել չկարողացավ: Նա ուզում էր խոսել, աղաղակել առաջվա պես, նույնիսկ ջարդել, փշրել, բայց այն գիտակցությունը, որ ինքը ոչինչ չի կարող անել, կատու էր նրա ձեռքն ու ոտքը և խեղդում նրան: Կարճ ժամանակ երկու ախոյան կանգնած էին իրար դեմ առ դեմ, երկուսն էլ լուռ, բայց մեկն անզոր կատաղութունից ինքն իրեն ուտելով, մյուսը հանգիստ և անսասան, բայց խիստ վճռական-սպառնական դիրք բռնած:

— Ես հիմա ոչինչ չեմ անի... ոչինչ չեմ կարող անել, դրժբախտաբար,— ասաց, վերջապես Նասիբյանը ծանր շնչելով:

— Ի՛նչ աստվածդ կսիրես,— ծաղրեց Հեղինեն:

— Բայց ուրիշ անգամ... կտեսնես...

— Եթե դու կհամարձակվես դարձյալ ոտ դնել այստեղ, ոտդ կջարդեմ:

— Շա՛տ բարի, շա՛տ բարի, շա՛տ բարի,— արտասանեց Նասիբյանն ատամների միջից, գլխարկը թոցրեց աթոռի վրայից և արագ քայլերով դիմեց դեպի Հեղինեն:— Բայց այժմ գիտե՛ս ինչ կասեմ քեզ: Ես կասեմ, որ դու... ծախո՞ւ արարած ես:

Եվ նախքան նա դուրս կգնար, ինչ-որ մի բան ուժգնորեն տրաքեց նրա ականջի մոտ և ինչ-որ սուր-սուր բաներ մանրիկ սառույցների պես դիպան նրա երեսին: Դա թելի բաժակն էր, որ Հեղինեն ձեռքի կատաղի թափով շարժեց նրա հետևից: Բաժակը ընկավ սեղանի մոտ նստած Բաղամյանի գլխով, շեշտակի անցավ

Նաև իր յանի ականջի մոտով և, դիպչելով դռանը, տրաքեց ու փշուր-փշուր ցանուցիր եղավ հատակի վրա:

Նասիրյանը շքացավ սենյակից:

Տեսարանն այնքան տգեղ էր, որ Բաղամյանն ակամա դարձրեց երեսը, որպեսզի չնայի Հեղինեին: Նա իր մեջ վիրավորված էր տեսնում այն նուրբ զգացումը, որ տածում էր առհասարակ դեպի կին-արարածը, իսկ այդ բույսին իր առաջ տեսնում էր ոչ թե մի կին, մի քնքուշ արարած, որի բոլոր գրավչությունն իր քնքուշության մեջն է, այլ մի կոպիտ տղամարդ, որը հարկավոր դեպքում պատրաստ է դիմելու բռունցքի:

Իսկ խեղճ Սալումեն, մեռելի պես գունատված, նայում էր քրոջ դեմքին սարսափահար և, առանց այն էլ լեզու շունենալով, բոլորովին դրկվել էր ձայն հանելու ընդունակությունից:

Հեղինեն կանգնած էր սեղանի մոտ և, գունատ, ամբողջ մարմնով զոզում էր կատաղությունից: Բաժակը շարտելիս պենսնեն ընկել էր նրա քթից և դալթանի վրա կախ ընկել նրա կրծքին:

— Ա՛խ, թե մի կդիպչեր... ա՛խ, թե մի կդիպչեր,— ասում էր նա գոհացում շտեպած վրիժառուության անդորուծյամբ:— Գրծվում եմ, գծվում, որ մտածում եմ, թե ինչպես նա համարձակվում է այդպիսի իրավունքներ բանեցնել ինձ վրա, գոռալ, հոխորտալ, այդպիսի անամոթ խոսքեր ասել երեսիս... Ինչպե՛ս է համարձակվում... Այսպիսի բան տեսնված կա՞ աշխարհիս երեսին: Երեկվա քնձոտ, բոսոտ շունը, որի առաջ խղճահարությունից մի քիչ հացի փշրանք եմ նետել, այսօր տեր ու տիրական է դառել գլխիս, հաշիվներ է պահանջում ինձնից, վիրավորում է ինձ ամենալիրբ կերպով... Նվ այս բանն ես ստիպված եմ տանել ամեն օր, շարունակ... Սա ի՛նչ դրություն է, սա ի՛նչ դրություն է...

Հեղինեն ոտով դեն հրեց աթոռը, պենսնեն քթին դրեց, և խիստ հուզված սկսեց անցուդարձ անել սենյակում:

— Ո՛չ, բավական է,— աղաղակեց նա.— այլևս չեմ կարող դիմանալ: Մինչև այժմ ես միայն սպառնում էի, բայց չէի կատարում սպառնալիքս, իսկ այժմ... Ես կզնամ ոստիկանատուն և ասպանություն կպահանջեմ... Այսպես չի կարելի... Մարդ հանգրստություն շունենա մինչև անգամ իր սեփական տանը... Սա ի՛նչ դրություն է... Գոնե մի խոսքով, մի ամենահասարակ խոսքով կապված լինիմ նրա հետ, էլի կասեմ՝ քարն իմ գլուխը, իրավունք ունի, բայց, ախր ես ո՞վ, նա ո՞վ, ի՛նչ կապ կա մեր մեջ... Մի

խան, մի փաշա, մի սուլթան այն իրավունքները չի բանացնիլ իր հարճի վրա, ինչ իրավունքներ որ նա է բանեցնում ինձ վրա... Սա դժվելու բա՛ն չէ՞...

Հատակի վրա ցրիվ եկած բաժակի փշուրներն ընկնում էին նրա ոտների տակ և տրխկալով ավելի ևս փշրվում. այդպիսի դեպքերում նա կանգ էր առնում, ոտով շարտում էր փշուրները պատի կողմը և նորից շարունակում իր զղախն քայլվածքը:

Հանկարծ նա կանգ առավ Բաղամյանի առաջ, որը բոլորովին անտարբեր ու անզգա, նայում էր լուսամտի ապակիներին, որոնց մեջ հետզհետե հանգչում էին արևի ճաճանչները:

— Վիպասան մարդ եք, սա՛հ՝ ձեզ մի տիպ, հայոց ազգի ազատամիտի մի տիպ: Անաշառ եղեք, դուրս բերեք այդ տիպը: Ինչո՞ւ չեք դուրս բերում: Երևի կասեք, որ դա տիպ չէ, որ դա պարոզիա է: Բայց ո՞ր տղամարդը մեզնում պարոզիա չէ, ասացե՞ք ինդրեմ, ո՞ր ազատամիտը...

Բաղամյանն արմուկները գրեց սեղանի վրա, աչքերը փակեց և ճակատն ու բունքերը սեղմեց մատների մեջ: Նա սիրտ շունեց խոսելու. հազիվ թե լսում էր Հեղինեի ասածները. զգում էր միայն, որ նրա ծկլթոցները սաստիկ գրգռում են իր շղերը: Այժմ նա բոլորովին հիվանդ էր զգում իրեն. գլուխը սաստիկ ցավում էր. ճակատը մերթ սառում էր, մերթ վառվում. բերանի մեջ անհամություն էր զգում, կարծես դառն բան լիներ կերած, մեջքը և սրունքները կատարապես էին առավոտվանից ավելի սաստիկ. ահուն փափագ էր զգում պտուկելու և պինդ, սաստիկ պինդ ծալելու ծնկները:

— Դուք լուում եք, հա՞,— շարունակեց Հեղինեն:— Լո՞ւմ եք, որովհետև հաշիվներիդ չի դալիս որ խոսեք, չէ՞: Դուք ստիպված եք շտեպելու տալ այս դադրելի տիպը, որովհետև ձեր կուսակցությունն է պատկանում, չէ՞... Բայց իմացե՛ք, այսուհետև ես թքել եմ ձեր բոլոր կուսակցությունների վրա, որովհետև ձեր այդ կուսակցությունների անունը կա միայն, իսկ ամանումը... ցեխ կա միայն: Ես այժմ հասկանում եմ Վահանին, նա բոլորովին իրավունք ուներ արհամարհելու և ծաղրելու ձեզ բոլորիդ էլ, որովհետև ի՛նչ էք դուք— ֆրագլորներ և կապիկներ: Ձեզ որ փետրահան անենք, տակներիցդ մի-մի մղզափ դուրս կգա: Բայց ափսոս չէ՞ մղզափն. նա գոնե համբերատար է, իսկ ձեր հոգու խորքում մի-մի սուլթան կա նստած: Դուք ազատամիտ, մինչև անգամ չափա-

զանց ազատամիտ եք, երբ գործը չի վերաբերում ձեր անձնակա-
նին, բայց հենց որ բանը գալիս է ձեր կաշուն, դուք ամենաթունդ
խավարամիտից էլ խավարամիտ և, որ ամենազարշելին է, պար-
զապես բռնակալ եք դառնում: Ձեր այս անտանելի օդում խեղդվել
կարելի է...

Բաղամյանը վեր կացավ:

— Ներքեցեք, ես գնում եմ:

Հեղինեն հանկարծ լոցեց և զարմացած նայեց նրան:

— Գնո՞ւմ եք:

— Այո: Վատ եմ զգում ինձ:

— Թե՞ նեղացաք իմ խոսքերից:

— Չէ, Ձեր խոսքերը, համենայն դեպս, ավելորդ էին, և դուք
էլ իզուր եք այդքան տաքանում, մի՞թե չեք տեսնում, որ նա շատ
էլ նորմալ վիճակի մեջ չէ...

— Որ այդպես է, թող գնա գժատուն, ինչո՞ւ է ինձ մոտ
գալիս:

— Վերջ ի վերջո կգնա, ապահով եղեք:

XVI

Տուն հասնելուն պես Բաղամյանը պառկեց: Մարմնի մեջ
սաստիկ ցուրտ էր զգում. այնուհետև ջերմեց: Թիկունքի մեջ ծա-
կոցները սաստկացել էին: Գիշերն անցկացրեց խիստ անհանգիստ:
Սաստիկ տաքության մեջ նրան թվում էր, թե պտտվում է վեզի
պես և այդպես պտտվելով գլխիվայր սլանում է շեշտակի մի մուխ
անդունդ լի ինչ-որ աղոտ-փայլուն բծերով՝ նման մանրիկ աստ-
ղերի:

Առավոտյան ծառային ուղարկեց ծանոթ բժշկի հետևից:
Բժիշկը հանգստացրեց նրան, ասելով, որ ոչինչ չկա, հարկավոր
է միայն տաք մնալ և քրտնել, և դեղ գրեց: Սակայն օրվա ըն-
թացքում Բաղամյանը նորից դողացրեց և ջերմեց: Երրորդ օրը
նկատեց, որ շոր կերպով հաղում է: Այդ բանը վախեցրեց նրան:
Բժիշկը նորից եկավ. այս անգամ ուշի-ուշով քննեց հիվանդի թո-
քերը և ասաց, որ հարկավոր է շատ զգույշ կենալ, և նոր դեղ
գրեց:

Սակայն այլևս ոչ մի զգուշություն և ոչ մի դեղ չօգնեց: Թո-
քերի բորբոքումը գնալով սաստկանում էր. օր-օրի վրա բարձրա-

նում էր տաքության աստիճանը. հիվանդը չէր կարողանում ամո-
քել ծարավը կաթի և սելթերյան ջրի խառնուրդով, որ բժիշկը
պատվիրել էր խմել ջրի տեղ: Իսկ հազը հետզհետե շորանում էր
և ուժեղանում: Հինգերորդ օրվանից գիշերները, երբ տաքության
աստիճանը խիստ բարձրանում էր, նա կորցում էր ուշքը և զա-
ռանցում: Սակայն առավոտները համեմատաբար լավ էր լինում
և կարողանում էր մտածել իր դրության մասին: Իսկ այդ դրու-
թյունը նրան հանաք բան չէր երևում: Նրան վախեցնում էր մա-
նավանդ այդ շոր հազը, որ ուժգնության թուլաներին կարծես
ուզում էր պոկել նրա թոքերը և դուրս շարտել բերանից:

Ուշքը գլխին եկած ժամանակ նրա միտքը շարունակ պտրտ-
վում էր Մանեի շուրջը, և մի տարօրինակ եսական-վրեժխնդրա-
կան զգացում թելադրում էր նրան մեռնել: Նրա ջերմոտ երևա-
կայությունը ստեղծում էր զանազան սանտիմենտալ տեսարաններ,
և նա առանձին հաճություն կանգ էր առնում այն տեսարանի
վրա, թե ինչպես ինքը պառկած է դազաղի մեջ, ձեռքերը կրծքին
ծալած, գլուխն ուսին ծռած, վարդերի ու ծաղիկների մեջ թաղ-
ված, և թե ինչպես Մանեն շոքած է դազաղի առաջ սև հագուստով
և, դեմքը ձեռքերով ծածկած, հեկեկում է անմխիթար արցունքնե-
րով: Իսկ Սանթրոսյանը... Սակայն Սանթրոսյանի մասին Բաղամ-
յանի երևակայությունը ոչինչ չէր կարողանում ստեղծել. տեսնում
էր միայն նրա ժոկեի գլխարկը և երկարաճիտ կոշիկները:

Ութերորդ օրը հիվանդի վիճակը բոլորովին վատացավ: Այդ
օրը, երեկոյան դեմ, նրան առաջին անգամ այցելեց Հեղինեն:

— Բաղամյան, ի՞նչ է պատահել ձեզ,— հարցրեց նա, խո-
նարհվելով հիվանդի բոլորովին փոխված դեմքի վրա:

Բաղամյանը, սաստիկ տաքության մեջ, շաղված աչքերով
նայեց նրան, ինչ-որ շնչաց և սպիտակած, կարծես կաթնոտ
լեզվով սկսեց լսյստել շորացած և տեղ-տեղ ճաքած շրթունքները:

Հեղինեն ձեռքի ափը դրեց նրա ճակատի վրա, ճակատը շոր
էր մազաղաթի պես և այրվում էր վառարանի նման:

— Այս Ե՞րբ եք այսպես մրսել: Անցած շաբաթ օր մեր տանն
էիք, այն օրվանից եք պառկած:

Հիվանդը տենդից վառվող աչքերով նայում էր Հեղինեին
և, ըստ Էրևույթին, չէր հասկանում, թե ինչ էր ասում նա:

— Հեղինեն ավելի խոնարհվեց նրա դեմքի վրա:

— Բաղամյան... Բժիշկ գալի՞ս է:

տոնից:— Մարմինն ինքը հոգի է՝ քանի կենդանի է. իսկ երբոր մեռնի, հոգի էլ ո՞րտեղից կլինի, որ փրկես...

Զաքարը լսում էր Հեղինեի խոսքերի տարափը վերին աստիճանի ապշած: Մինչև անգամ նրան տիրել էր սրբազան մի սարսափ, որ այնտեղ, կից սենյակում, մարդը պատրաստվում էր ավանդելու իր հոգին, իսկ այստեղ ուրանում էին այդ հոգու գոյությունը, հետևաբար և այն ահեղ դատաստանը, որի առաջ պատասխանատու պիտի լիներ այդ հոգին իր երկրավոր մեղսալից կյանքի համար...

— Բաս հոգի չկա, էլի՞,— հարցրեց նա:— Ու երբոր հոգի չկա, բաս աստծու ահեղ դատաստան էլ չկա, է՞լի...

— Չկա, բաս կա՞:

— Բաս ավետարանը սուտ է ասում է՞լի:

— Է՛հ, թողեք, թե աստված կսիրեք,— զրդոված արտասանեց Հեղինեն և, որպեսզի ծերունին երկար չխոսի, դուրս գնաց հիվանդի սենյակը: Այնուհետև, երբ նորից դուրս եկավ այնտեղից, ծերունին արդեն պատրաստվում էր գնալու:

— Ես ուրիշ բան չեմ ասիլ. որդի,— ասաց Զաքարը:— Մենակ կասեմ՝ վա՛յ քո հոգուն... վա՛յ, վա՛յ, հազար վայ... Գու, ոչ աղջիկ ես, այդպես ես խոսում, բաս տղերքն ինչպես կլինեն խոսելիս... Ես դարձանում եմ, որ աշխարհս դեռ գիմանում է, չի կործանվում, ինչպես որ կործանվեց Սոդոմ-Գոմորը...

— Ուրեմն, երեի շատ էլ մեղավոր չե՞նք, որ չի կործանվում,— կծու կերպով նկատեց Հեղինեն:

— Հը՛մ, սպասիր հալա, աստծու համբերությունն էլ վերջ ունի:

XVII

Զաքարը հիվանդի բնակարանից դիմեց դեպի Սանթրոսյանների տուն: Նա վերին աստիճանի վրա դրված էր Հեղինեի վարձուներից և ուղում էր իր սրտի մեջ ամբարված մաղձը թափել այնտեղ, ուր իրեն հասկանում և համակրանքով էին վերաբերվում:

Արևը նոր էր մայր մտել և սենյակում դեռևս բավական լույս էր: Մանեն և սկեսուրը նստած էին ճաշասենյակում: Մանեն հավարում էր թեյի պատազաները: Թեյը խմելուց հետո Սանթրոսյանը

նր և Վահանը առանձնացել էին հյուրասենյակը, որ գտնվում էր ճաշասենյակին կից և որի դուռը բաց էր: Նրանք գործնական խոսակցության մեջ էին, և նրանց ձայները պարզորոշ լսվում էին ճաշասենյակում:

Սանթրոսյանը հանքային գործին կպած էր ֆանատիկոսի եռանդով: Նա կազմել էր հսկայական ծրագիրներ ապագայի համար, բայց առայժմ Քիֆլիս էր եկել մի քանի դրամատերերի հետ քանակեցելու և կնոջն ու մորն ամառանոց փոխադրելու նպատակով: Քիֆլիս հասած օրը երկաթուղու կայարանում հանդիպելով Վահանին, թոռուցիկ կերպով պատմել էր նրան իր գործերի դրությունը և այդ գործերն ընդարձակելու մտադրությունը. հետո հիշելով, որ Վահանը փող ունի, սկզբում կատակով, ապա լրջորեն առաջարկել էր նրան, որ միանա իր հետ և միասին աշխատեն ապագա ընկերության հիմքը դնելու: Այդ բանը նստել էր Վահանի խելքում, և նա թողել էր այդօր գյուղ վերադառնալու մտադրությունը, որպեսզի մանրամասնորեն ծանոթանա գործերին և լրջորեն խորհրդակցի փեսայի հետ: Սանթրոսյանն իր հետ բերել էր հանքերի դանազան նմուշներ, որոնք թափված էին սեղանի վրա, և այդ բոլորը մի առ մի ցույց էր տալիս Վահանին ու բացատրում:

Մանեն ճաշասենյակից ականջ էր դնում ամուսնու և եղբոր խոսակցությանը և շատ ուրախ էր, որ նրանք ամեն օր զբաղված են իրենց գործերով և մի առանձին ուշադրություն չեն դարձնում իր վրա: Ամուսնու անակնկալ վերադարձից հետո նա այն դրության մեջ էր զգում իրեն, ինչ դրության մեջ որ, անշուշտ, զգում է իրեն հանկարծ ծուղակն ընկած թռչունը: Սկզբում նա սարսափեց, երբ եղբորն ամուսնու հետ տեսավ, բայց Վահանը փեսայի ներկայության ժամանակ քրոջ հետ վարվում էր այնպես, որ կարծես ոչինչ չգիտեր Մանեի զաղտնիքից և նրա հետ ոչ մի ընդհարում չէր ունեցել: Վահանի գործադրած այդ տակտը բավական հաշտեցրեց Մանեին եղբոր հետ: Ինչ վերաբերում է Սանթրոսյանին, նա մի առանձին բան չնկատեց կնոջ մեջ, բացի միայն այն բանից, որ Մանեն բավական նիհարել էր:

Զաքարը չգիտեր, որ Սանթրոսյանն եկել է, և, երբ Օսանն ավելոեց նրան որդու զալուստը, նա ուրախությունից մոռացավ Հեղինեի հետ ունեցած վրդովեցուցիչ խոսակցությունը և ճաշա-

սենյակից անմիջապես անցավ հյուրասենյակ: Օսանը հետևեց նրան, իսկ Մանեն մնաց ճաշասենյակում:

Սանթրոսյանը ծերունուն ընդունեց շատ սիրալիր կերպով և կատակով հանդիմանեց նրան, որ այդպես ուշ է գալիս իր գալուստը ողջունելու: Ջաքարն երգում-կրակ ընկավ, թե չէր իմանում, որ նա եկել է, թե չէ, որ իմանար... Մերունին սկսեց հավատացնել, թե ո՞ր աստիճան սիրում ու հարգում է Սանթրոսյանին, թե որքան երախտապարտ է նրան...

— Լավ, այդ թողնենք,— շտապեց ընդհատել նրան Սանթրոսյանը:— Գուք ինձ այս ասացե՛ք՝ ինչպես եք, ինչպես չեք: Էլի՞ խոռով եք ձեր եղբոր որդու հետ:

Մերունին նոր հիշեց, թե որտեղից էր եկել, և նրա ականքն ուրախությունը հանկարծ փոխվեց տխրություն: Նա գլուխը խոնարհեց կրծքին և խորը հառաչեց.

— Եղբորս որդին մեռնում է,— ասաց նա:

— Քա՛, ի՞նչ ես ասում, Աշո՞տը,— գրեթե ճշաց Օսանը շանթահար:

Նույն վայրկյանին ճաշասենյակից լավեց ինչ-որ մի շրխկոց, որից հետո հյուրասենյակում տիրեց խորհրդավոր լռություն:

— Բան կոտրվե՞ց,— հարցրեց Ջաքարը, գլուխը կամաց բարձրացնելով:

Վահանը վեր կացավ, արագ քայլերով անցավ, նայեց դռան շեմքից դեպի ճաշասենյակ և տեսավ Մանեին, որ նստած էր սեղանի մոտ քարացած և մեռելի պես դունատ: Նրանց հայացքները հանդիպեցին իրար: Մանեն ձեռքերով պինդ բռնել էր սեղանի ծայրից, նայում էր նրան անմիտ, շոած աչքերով և կարծես թե հարցնում էր. «Այս ի՞նչ է, տունը շարժվո՞ւմ է...»

— Ի՞նչ պատահեց,— հարցրեց Սանթրոսյանը իր հանդիստ ձայնով:

Վահանը ետ դարձավ:

— Ոչինչ, Մանեն էր: Բաժակն ընկավ ձեռքից կոճրվեց:

Ջաքարը ծանրորեն երերեց գլուխը:

— Վատ նշան է... շատ վատ նշան է,— արտասանեց նա:

— Սպասիր, պարոն Ջաքար, ինչպե՞ս թե մեռնում է,— հարցրեց Վահանը, խիստ հետաքրքրված ծերունու հաղորդած անակնկալ նորությունից:

— Գե մեռնելն ինչպես կլինի, որդի. մեռնում է, էլի: Այս րոպեիս նրա մոտիցն եմ գալիս: Ոչ ուշք կա գլխին, ոչ բան: Հանգիլ գնացել է: Հետը խոսեցի, չճանաչեց:

— Քա, ինչի՞, ի՞նչ է պատահել,— սկսեց հարցուփորձ անել Օսանը կանանց հատուկ ցավակցական հետաքրքրությամբ:

— Չեմ իմանում, Օսան ջան: Ես էլ պատահմունքով իմացա: Նա ինձ ե՞րբ էր բանի տեղ դնում, որ ժամանակին իմաց տար: Որ իմաց տար, երևի մի բան կանեի, որ անտեր շմար: Թե չէ, հիմի ո՞վ է նրան մտիկ անողը: Մի ծառա ունի, մեկ էլ հրեն էն թուրքն է գնացել կողքին նստել:

— Ի՞նչ թուրք:

— Սուլիկենց Ստեփանի աղջիկը, աննամուսների աննամուսը: Թուրք, թուրքից էլ վատթար... Ասում եմ մեռնում է, տերտեր կանչենք, գա հաղորդի: Տերտերս ո՞րն է, հաղորդս ո՞րն է, ասում է: Բաս ասում եմ, հոգին: Ուզում ես, որ մեղավոր հոգով գնա աստու աճեղ դատաստանի առաջը կանգնի: Ի՞նչ դատաստան, ի՞նչ հոգի, ասում է: Հոգին մարմինն է, մարմինը մեռավ, ասում է, հոգին էլ մեռավ: Պրծա՞վ գնաց:

Բաղամյանի ծանր հիվանդության լուրը մի առանձին տպավորություն չգործեց Սանթրոսյանի վրա: Թեև Բաղամյանը, իբրև հեռու-մոտիկ ազգական, նրա տուն գնում-գալիս էր հաճախ, բայց Սանթրոսյանը, ին ամուսնությունից առաջ և թե հետո մեծ մասամբ բացակա լինելով Թիֆլիսից, միջոց չէր ունեցել այնպիսի մոտիկ հարաբերություն հաստատելու նրա հետ, ինչպես մայրն ու կինը:

Վահանը թեև աշխատում էր արտաքուստ անտարբեր ձևանալ և նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ջաքարը խոսում էր չեղիների մասին, աչքով էր անում Սանթրոսյանին և աշխատում էր ժողովուրդի տալ, բայց և այնպես մի տարօրինակ անհանգիստ դրություն մեջ էր. մերթ նստում էր, մերթ վեր էր կենում, ման գալիս սենյակում, և նրա ամբողջ ուշադրությունը ճաշասենյակի կողմն էր: Հետո նա դուրս գնաց այնտեղ և, սեղանի վրայից խոնարհվելով դեպի քույրը շնչաց.

— Աստվածդ սիրես, Մանե, ուշքդ հավաքիր: Այդպես չի կալի: Երեսիդ գույն չկա: Մերունին երևի շափազանցնում է: Այնպես արա, որ բան չնկատվի:

Մանեն նստած էր արձանացած, մեծ-մեծ աչքերով նայում էր

եղբորը, և նրա անմիտ հայացքից երևում էր, որ չէր հասկանում, թե ինչ է ասում Վահանը:

Վահանն իր ձեռքով մի բաժակ թեյ լցրեց դուրս տարավ և դրեց Ջաքարի առաջ:

— Այն թուրքի դատաստանը որ քեզ տան, պարոն Ջաքար, ի՞նչ կանես,— հարցրեց նա, նստելով ծերունու մոտ:

— Ես ի՞նչ դատաստան անող եմ, որդի, ասածուն հայհոյողի դատաստանն աստված պետք է անի: Եվ կանի, կտեսնես, որ կանի:

Օսանը վեր կացավ և դուրս գնաց հարսի մոտ:

— Քա, իմացա՞ր ինչ ասաց Ջաքարը:

Մանեն գլխով դրական պատասխան տվեց, կարծես զրկված խոսելու ընդունակությունից:

Օսանն այն աստիճան ազդված էր ծերունու հաղորդած անսպասելի նորությունից, որ չնկատեց հարսի տարօրինակ դրությունը: Նա շարունակ ախ ու վաշ էր քաշում, և նրա ջրակալած աչքերն արտասուքի առատ կաթիլներ էին թափում ներքև:

Մանեն նստած էր հանգիստ, անմիտ հայացքով նայում էր սկեսրոջ այտերի վրայով գլորվող արտասուքի կաթիլներին, լսում էր նրա երկար ու բարակ վշտահար խոսքերը և ամենևին ձայն չէր հանում: Նրան թվում էր, թե վերացել է աշխարհից, կորցրել է մտածելու և զգալու ընդունակությունը և ամեն բան, ինչ որ տեսնում է ու լսում, կատարվում է մի ծանր մղձավանջի մեջ:

Ջաքարը շփոթաբար երկար մնալ Սանթրոսյանի մոտ. մինչև անգամ ձեռք շտկեց թեյի բաժակին և վեր կացավ:

— Գնում եմ տերտեր տանեմ, չեմ թողնիլ, որ չահել հոգին կորչի: Եվ դուրս կանեմ այն թուրքին, դուրս կանեմ: Ի՞նչ բան ունի, որ ներս է խցկվել:

Ծերունին ամբողջապես դողում էր հուզումից, և դուրս գնալիս տարօրինակ կերպով առաջ էր ընկել նրա սպիտակ գլուխը:

Ճաշասենյակում նրան բռնեց Օսանը:

— Ո՞ւր ես գնում:

— Գնում եմ տերտեր տանեմ, այն թուրքին էլ դուրս անեմ:

— Սպասիր, ես էլ եմ գալիս:

Օսանը շտապով դուրս գնաց հագնվելու, խի ծերունին նրստեց սեղանի մոտ, Մանեի դիմաց, և սպասում էր նրան:

— Ես չահել էր, մեղքեր շատ էր գործել, շատ: Ո՞վ չահել ծամոնեալը մեղքեր շի գործում: Բայց որ հայ-քրիստոնյան մեռնելիս շնորհորդվի, էլ ի՞նչ երեսով պետք է գնա կանգնի աստծու դատաստանի առաջ: Մեր աշխարհային դատաստանը չէ, է՛, ոք խաբես, աստծու դատաստանն է, վերջին դատաստանը, ահե՛ղ դատաստանը...

Մանեն նայում էր ծերունուն, լսում էր նրան և անհուն ցանկություն էր զգում գլուխը դնելու սեղանի վրա և լալու, լալու, հավիտյան լալու:

Օսանը վերադարձավ քիչմիտի սև շալը ծածկելով ուսերին: Շտապելուց նրա ձեռքերը դողում էին, խի գլուխը սուղորականից ավելի խիստ կերպով էր շարժվում:

— Մանե ջան,— ասաց նա,— բան է, որ տեսնեմ շատ վատ է, կմնամ, չեմ գալ այս գիշեր:

Մանեն քիչ էր մնում վեր թռչեր տեղից և աղաղակեր՝ «Ես էլ եմ գալիս...», բայց նա տեղնուտեղը քարացավ, որովհետև այդ միջոցին հյուրասենյակից դուրս եկավ ամուսինը Վահանի հետ:

— Մայրիկ, դու էլ ես գնո՞ւմ,— հարցրեց Սանթրոսյանը:

— Բաս ի՞նչ անեմ, որդի: Ես էլ որ չգնամ, ո՞վ պետք է մտիկ առ այն անտեր-անտիրական որբին: Չորանան նրա մոր ոսկորները, ոնց որ շորացել են...

— Օրիորդ Սուրիկյանը նրա մոտ է, ասում է:

— Ի՛հ, հողեմ նրա լպստած գլուխը: Ջաքարը խո սուտ չի ասում: Էսով աղջիկը ի՞նչ գործ ունի ջահել տղի մոտ: Նա ո՞վ, նա ո՞վ...

— Են՞դճ մայրիկ,— ասաց Սանթրոսյանը, երբ մայրն ու Ջաքարը դուրս գնացին,— մի հեռավոր ազգականի համար որ այդքան վշտանում է, հապա ի՞նչ պիտի անի, որ ե՛ս լինեմ մեռնելիս: Այն ո՞ր բանաստեղծն է, Մանե, որ ասում է. «Ես մի՛ արցունք միայն տեսա իսկական,— այն մոր արցունքն էր անզուգական»... Բայց ի՞նչ է պատահել քեզ. երեսիդ գույն չկա: Հիվանդ ես:

Մանեն ցնցվեց և ձեռքով շփեց ճակատը:

— Չգիտեմ... Բաժակը... Կարծեմ վախեցա,— արտասանեց նա կամաց:

— Չարմանալի արարածներ են այս կանայք,— բացազանչեց Վահանն ուրախացած, որ Մանեն կարողացավ պատրվակ շտեղծել:

իր դրուժյան իսկական պատճառը ծածկելու ամուսնուց:— Բա-
ժակը կոտորվի՝ կվախենան, մուկ վազի՝ կվախենան: Բան չկա, սի-
րելիս, վեր կաց մի քիչ ջուր խմիր, կանցնի: Վեր կաց:

Մանեն տեղից անգամ շարժվեց:

— Դե վեր կաց, մի համառիր,— խնդրեց Սանթրոսյանը:

Մանեն կամաց վեր կացավ և անհաստատուն քալերով դուրս
գնաց:

Վահանն այժմ մտածում էր, թե ինչպես անի, որ Սանթրոս-
յանին հնոացնի տնից: Սակայն Սանթրոսյանն ինքը հայտնեց, որ
այդ երեկո ժամը 8-ին ժամադիր է եղել մի դրամատերի հետ և
զնալու է նրա մոտ:

— Այժմ արդեն ութին մոտ է,— ասաց նա նայելով ժամա-
ցույցին:— Խնդրում եմ մնացեք Մանեի մոտ, իսկ ես կաշխատեմ
շուա գար:

Վահանը մնաց: Սակայն շուտով տեսավ, որ իր ներկայու-
թյունն ավելորդ էր, որովհետև հենց այս բոպեին, երբ ուզում էր
հաղորդել քոջը, որ զգույշ մնա, Մանեն վճռականորեն խնդրեց,
որ իրեն հանգիստ թողնի:

Եվ Վահանը հանգիստ թողեց Մանեին, առաջվա փորձերից
խրատված:

XVIII

Գիշերը կամաց-կամաց մոտենում էր: Մութ սուվերներն ան-
նկատելի կերպով դուրս էին սողում սենյակների անկյուններից-
սեղանների, աթոռների տակից, իջնում էին առաստաղից, թանձ-
րանում էին հատակից, միախառնվում էին իբար հետ, թանձրա-
նում և կլանում առարկաները: Եվ որքան ժամանակն անցնում էր
և մութը թանձրանում, այնքան Մանեն զգում էր, որ ուղևորի մեջ
ցցված է ինչ-որ մի բան և դուրս չի գալիս այնտեղից: Հետո մի-
այն իմացավ, որ այդ բանը սկեսրոջ խոսքերն էին՝ «որ տեսնեմ
շատ վատ է, կմնամ, չեմ գալ այս գիշեր»: «Կգա՞ արդյոք, թե ոչ»,
մտածում էր Մանեն և սպասում: Ժամանակն անցնում էր սպանիչ
զանդադրությամբ: Ամառի սենյակներում, գիշերային անդորրության
մեջ սկանչները թշուրտ էին: Քաբացած օդը լցված էր ինչ-որ
մրմունջով անըմբռնելի, խորհրդավոր և ահավոր, մեռնողի վեր-
ջին շունչի պես:

Մանեն դուրս գնաց պատշգամբ:

Հսկայական տների հետևից քաղաքի գլխավոր փողոցն
ուղարկում էր իր դեռևս եռուն կյանքի խուլ աղմուկը, որ գալիս
էր մեռնելու այստեղ, այս խաղաղ փողոցում: Դիմացի տան պա-
տուհանները լուսավորված էին պայծառ: Ներսը աստեղորձ վարա-
գույրների ցանցի հետևը կանանց և տղամարդկանց սուվերներ էին
շարժվում և երբեմն-երբեմն շատ պարզորոշ լսվում էին նրանց
խոսակցության և ծիծաղի ձայները: Դաշնամուրի և ջութակի ներ-
դաշնակ ձայների մի ամբողջ հեղեղ էր դուրս հոսում այդ պա-
տուհաններից, մերթ ուրախ ու բուռն՝ զորահանդեսի ելած զին-
վորների աղաղակի պես, մերթ տխուր ու թախծալի, ինչպես թաղ-
ման նվագաժողովուն: Զուլթակը լեզու էր կտրվել. խոսում էր,
աղերսում, լալիս էր հուսահատ հեկեկանքով— թվում էր, թե մեռ-
նում էր և փրկություն հայցում. իսկ դաշնամուրը, անհուն վիշտը
սեղմած կրծքի մեջ կարծես թե աղոթք էր մրմնջում մեռնողի վրա
իր պեղալի խուլ ձայներով...

Մանեն զգաց, որ ինչ-որ մի բան կամաց-կամաց բարձրա-
նում է իր սրտի խորքից և բռնում է բուկը: Նա նստեց և տաքացած
ճակատը սեղմեց պատշգամբի երկաթյա սառն վանդակի վրա:
«Մեռնում է,— մտածում էր նա:— Ինչո՞ւ, ի՞նչ է պատահել...
Կարելի բա՞ն է այդ... Ո՞ւմ պատճառով... Մի՞թե իմ... Մի՞թե ինձ
համար...»

Մի բարձրաձայն խմբական քրքիչ ուշքի բերեց նրան: Նա
գլուխը բարձրացրեց և մեքենայաբար նայեց դիմացի տան ճրա-
գավառ պատուհաններին: Դաշնամուրը լռել էր, իսկ ջութակը
նախկին վշտահար հեծկտանքի տեղ այժմ ինչ-որ անասնական
ձայներ էր հանում. մերթ խոխոացնում էր խոզի պես, մերթ մլա-
վում կատվի պես, մերթ ծվծվում մկան պես...

Մանեն վեր կացավ, ներս մտավ և անցավ ներքին սենյակ-
ները, որպեսզի շուտ այդ անտանելի ձայները:

Սկեսուրը վերադարձավ: Այդ բանը, ուրախացնելու տեղ,
զարմացրեց Մանեին. նա կարծես թե վճռել էր, որ այդ գիշեր
Քաղամյանը պիտի մեռներ անպատճառ, հետևաբար Օսանը պիտի
մնար նրա մոտ նրա աչքերը փակելու:

Սկեսուրը սաստիկ բարկացած էր, Հեղինեն չէր թողել, որ նա
մնա հիվանդի մոտ, ասելով, որ պառավի ներկայությունն ավե-
լորդ է և խանգարել միայն կարող է, ուստի նրան էլ, Զաքարին էլ

պարզապես դուրս էր արել: Տերտերին անգամ ուզում էր ներս շթողնել, բայց քաշվեց: Իսկ հիվանդի դրուժյունը շատ վատ էր. հաղորդությունն ընդունելիս ամենևին ուշք չկար գլխին: «Ձէ, չի լուսացնիլ այս գիշեր»,— վերջացրեց իր պատմությունն Օսանը:

«Ձի լուսացնիլ այս գիշեր»,— այս խոսքերն ընկան Մանեհի ուզեղը և այնուհետև երկար ժամանակ պտտվում էին այնտեղ, լարված մեքենայի անիվի պես: Խիստ անհանգիստ դրուժյան մեջ, նա շէր իմանում ինչ անի, ինչ մտածի. մերթ նստում էր, մերթ վեր կենում, նորից նստում, բաց էր անում որևէ գիրք, բայց, առանց մի բառ անգամ կարդալ կարողանալու, նորից վեր էր կենում, ման գալիս, և ամբողջ ժամանակ նրա միտքը կրկնում էր մեքենայորեն՝ «չի լուսացնիլ այս գիշեր...»: Այդ միջոցին նա ոչինչ չէր զգում, զգում էր միայն, որ սպասում է ինչ-որ մի բանի և այդ սպասողությունը հետզհետե փոխվում է ջղային անհամբերության: Հետո պարզապես տեսավ, որ սպասում է, թե երբ պիտի քնի սկսուրը:

Երբ, վերջապես սկսուրն արանձնացավ իր ննջարանը, մի տարօրինակ երկյուղ պաշարեց Մանեհին: Անշարժ կանգնած, նա կարճ ժամանակ ուշի-ուշով ականջ էր դնում դեպի նախասենյակը, և ամեն մի շրջյուն արագ զարկել էր տալիս նրա սիրտը: Հետո կամաց հանեց գլխի ամառվա թեթև ծածկոցը, ծածկեց այնպես, որ միայն աչքերն էին երևում և զգուշորեն, կարծես մի բան գողացած, դուրս եկավ:

Առաջին երկու փողոցն անցավ գրեթե վազելով, հետո զգալով, որ ծնկները ծալվում են և շունչը հագիվ է ետ բերում, կառք նստեց:

Մի տասը րոպեից կառքը կանգ առավ Բաղամյանի բնակարանի առաջ:

Դուռը ներսից փակ էր: Նա ուշադրություն չդարձրեց այդ բանի վրա, արագորեն բարձրացավ սանդուղքով, որի ժամանակ ոտներն ամեն քայլափոխին խճճվում էին շրջադեպտի փեշերի մեջ, և մտավ առաջին սենյակը: Այստեղ, գրասեղանի վրա, կանաչ լուսամտի տակ վառվում էր լամպը և մի մոմ բրոնզյա մոմկալի մեջ: Պատուհանի տախտակի վրա դրված էր կանացի մի փեղջուր: Վենյակում ոչ ոք չկար: Հարևան սենյակի դուռը կիսաբաց էր: Այնտեղից ոչ մի շշուկ չէր լսվում:

Մանեհ կամացուկ բաց արավ այդ դուռը, ներս մտավ և

կանգ առավ ակամա զարհուրած սենյակում լսվող մի տարօրինակ շնչառությունից և մանավանդ կիսախավարից, որպիսին լինում է սովորաբար մեռնողի սենյակում գիշեր ժամանակ:

Սենյակի մի անկյունում դրված էր հիվանդի մահճակալը: Գլխավերեք, մահճակալի հետևը, կլոր սեղանի վրա վառվում էր մի ցածրիկ մոմկալ սև մարմարի պատվանդանով: Ծրագը լուսավորում էր միայն մահճակալի հետևը և մեռած փայլ էր տալիս պատի պաստառի ոսկեզօծ նկարներին: Մահճակալի կողքին, բարձի մոտ, դրված էր եռոտանի կլորիկ սեղան, որի վրա դարսված էին դեզերի սրվակներ և ճկճկում էր Բաղամյանի ծոցի ժամացույցը:

Ձգալով, որ արյունը սառում է երակների մեջ, Մանեհ ոտների մատների վրա մոտեցավ հիվանդին և խոնարհվեց նրա դեմքի վրա: Բայց այդ դեմքը պարզ նշմարել չկարողացավ սենյակում տիրող կիսախավարի մեջ: Այն ժամանակ առավ մոմկալը և, գլխից բարձր բռնած, սկսեց դիտել Բաղամյանի դեմքը:

Հիվանդի աչքերը փակ էին. երեսն էլ կարմիր էր կտրվել. շնչում էր ծանր ու հատու, և երբեմն շոր հագի շատ թույլ ձայներ էին դուրս թռչում նրա բաց բերանից: Երկայն փափուկ մազերն անկարգ խուլոպիկներով շաղ էին անցել բարձի վրա: Մանեհ առավ նրա ձեռքը և իսկույն բաց թողեց— այնքան տաք էր ու շոր:

— Բաղամյան, — շնչաց նա:

Հիվանդը չսեց: Նա պառկած էր անշարժ. շնչում էր ոչ թե քթով, այլ բաց բերանով, և այդ շունչը դիպչում էր Մանեհի երեսին բաղնիքի գոլորշու պես խոնավ ու տաք:

— Բաղամյան, — կրկնեց Մանեհ, ավելի ևս խոնարհվելով հիվանդի դեմքի վրա:— Բաղամյան... Չե՞ս լսում:

Հիվանդի աչքերն այս անգամ բացվեցին ծանրորեն, ավտոմատի աչքերի պես, և, փոխանակ Մանեհին նայելու, նայեցին ճրագի լույսին ու նորից փակվեցի նույն ծանրությունը:

Մանեհ սոսկաց: Այդ աչքերը... այդ հայացքը... անգիտակից, զգայազուրկ, ֆոսֆորային հայացքը... Մի՞թե արդեն մեռնում է... Մանեհ մեքենայաբար նայեց շորս կողմը, կարծես ուզում էր օգնություն աղաղակել, բայց սենյակում, բացի իրենից և հիվանդից, ուրիշ ոչ ոք չկար: Նոր հիշեց, որ Հեղինեն այդտեղ պիտի լիներ, բայց նա չկար: Մահան ևս չէր երևում: Մանեհ նորից խոնարհվեց հիվանդի դեմքի վրա, նորից սկսեց կանչել նրան, բայց

Բաղամյանի աչքերն այլևս չբացվեցին: Հիվանդը պառկած էր առաջվա պես անշարժ և առաջվա պես շնչում էր կիսաբաց բերանով ծանր ու հատուկ: Հիվանդությունը միանգամայն փոխել էր նրա դեմքը. դա կարծես Բաղամյանը չէր, այլ բոլորովին անծանոթ մի մարդ խոր ընկած աչքերով, դուրս ցցված այտուցներով և սուր քթով, որը պլպլում էր մահվան դեղնություններով:

Մանեն մոմկալը դրեց առաջվա տեղը և նստեց մահճակալի մոտ դրված աթոռի վրա: «Մա երազ է... անշուշտ երազ է,— մտածում էր նա մեքենայաբար:— Մեռնել... ինչի՞ց... ինչո՞ւ համար... այսպես հանկարծ... այսպես անակնկալ...»: Նա հայացքը հռոկ էր հիվանդի փակ աչքերին, որոնք կիսախավարի մեջ թվում էր թե փակ չեն, այլ բաց են և խոռոչները, ամբողջովին սև ու դատարկ, նայում են առաստաղին ինչ-որ անարկու խորհրդավորությամբ:

Հիվանդը տնքաց, շարժվեց, ձեռքերով ետ քաշեց վերմակը կրծքից, և, խիստ տաքություն մեջ, սկսեց դառանցել: Մանեն ցնցվեց և լարեց իր ամբողջ լսողությունը, բայց հիվանդի զառանցանքից ոչինչ չհասկացավ: Անկապ խոսքեր էին միայն, որ դուրս էին գալիս հիվանդի բերանից կիսատ կամ աղավաղված, ինչպես լեզուն կապված անդամալուծի արտասանած բառեր: Մեջ ընդ մեջ նա լեզվի ծայրով լպստում էր շրթունքները և բերանը շարժում տարօրինակ կերպով, կարծես բիրանում ատամներ շուներ և այդ անատամ բերանով ինչ-որ փափուկ բան էր ծամում: Այնուհետև հիվանդը հանգստացավ և նորից առաջվա դրություն մեջ ընկավ:

Մանեն գամվել էր աթոռի վրա: Նա պարզ հաշիվ չէր կարողանում տալ իրեն, թե ինչո՞ւ եկավ, ի՞նչ պիտի շինի այդտեղ, ի՞նչ է իր դերը: Բնագղմամբ միայն հասկանում էր, որ այդտեղ, իր կողքին պատրաստվում է ինչ-որ խիստ կարևոր մի բան, որին ինքը ներկա պիտի լինի, չի կարող ներկա չլինել, որովհետև այդ բանը որ կատարվի, դրանով վճռված կլինի իր համար անհաղին նշանակություն ունեցող մի խնդիր՝ կյանքի և մահու շափ անհաղին ու կարևոր:

Այժմ նա հանգիստ էր: Կամաց-կամաց նրան պատում էր միտքը թմրեցնող, զգացումները բթացնող այն անդորրությունը, որ պատում է մահապարտին իր անխուսափելի վախճանին սպասելիս: Նա ետ էր ընկել աթոռի մեջքին և անմիտ հայացքով դի-

տում էր իր սեփական ստվերը, որ խաղում էր դիմացի պատի վրա՝ հետևից լուսավորող մոմի երեբուն լույսից: Մոցի ժամացույցը ճկճկում էր սեղանի վրա անդուլ ու անտարբեր:

Հարևան սենյակից ինչ-որ շտապ քայլերի ձայներ լսվեցին, և նույն րոպեին ներս մտավ Հեղինեն արագ ու զգուշորեն: Որովհետև մոմը լուսավորում էր Մանեի հետևից, այդ պատճառով Հեղինեն իսկույն չկարողացավ որոշել, թե ով է նստած հիվանդի մոտ. բայց երբ մոտեցավ և տեսավ, որ Մանեն է, զարմանքից մի զսպած ճիչ արձակեց ակամա.

— Մանե՛... Ի՞նչ ես շինում այստեղ,— շշնջաց նա:

Մանեն իր մեծ-մեծ, սառած աչքերով նայեց նրան և ոչինչ չպատասխանեց:

Հեղինեն հանկարծ դարձավ դեպի հիվանդը, խոնարհվեց նրա դեմքի վրա և սկսեց ականջ դնել նրա շնչառությունը. հետո բռնեց Մանեի ձեռքից, նշանացի հասկացրեց նրան, որ վեր կենա, և դուրս տարավ հարևան սենյակը:

— Ինչո՞ւ ես եկել, ո՞վ ասաց, որ գաս,— շշնջաց նա, դուրը դուրս դնելով:

Մանեն շարունակում էր նայել նրան իր սառած աչքերով, պարզ երևում էր, որ նրան բոլորովին այլ միտք էր դբաղեցնում, և նա չէր լսում, թե ինչ է հարցնում ընկերուհին:

— Մեռնում է, չէ՞,— հարցրեց նա տարօրինակ հանգիստ ձայնով:

— Ո՞վ ասաց քեզ, թե մեռնում է,— բացազանչեց Հեղինեն զայրացած:— Այն հիմար պառավները: Եվ դու գլուխդ կորցրած վազել ես այս կեսգիշերին: Եվ, երևի, թաքուն... Հա՛:

Մանեն ոչինչ չպատասխանեց:

— Լսիր, քեզ հետ եմ, ի՞նչ ես լուում... Ամուսինդ գիտե՞, որ այստեղ ես:

— Ոչ:

— Բայց որ իմանա՞:

— Ի՞նչ անեմ,— ասաց Մանեն, անփութորեն թոթվելով ուսերը:— Չիմանա էլ, ես ինքս կհայտնեմ,— ավելացրեց նա:

Հեղինեն, վերին աստիճանի ապշած, ձեռքերը զարկեց իրար:

— Մանե՛, գժվե՞լ ես... Հասկանո՞ւմ ես ինչ ես ասում...

Մանեն նստեց: Զարմանալի անդորրություն էր տիրում նրա բոլոր շարժումներին և հայացքի մեջ:

— Այժմ ինձ համար ողջ մեկ է,— ասաց նա, շարունակ տարված իր ներքին մտքերով:— Հիմարություն է... Բոլորը հիմարություն է...

Հեղինեին թվաց, թե երազի մեջ է լսում այդ խոսքերը Մանեի բերանից: Ինքը, որ թեորհալով այնքան համարձակ մտքեր էր հայտնում ամուսնական կապի և ազատ սիրո մասին և այնքան ծաղրում էր Մանեի հայացքները, այժմ մնացել էր ապշած և շփոթված նույն այդ Մանեի առաջ, որովհետև այստեղ թեորհալ չկար, այլ կանգնած էր ինքը մերկ իրականությունը, սոսկալի իր պարզությունը, անհոգությունը, և արհամարհանքով:

— Մանե, լսիր ինչ եմ ասում,— ասաց նա առնելով ընկերուհու ձեռքերը:— Աղաչում եմ, վեր կաց գնա: Աստված է վկա, դու քեզ կկործանես: Գնա: Դեռևս վաղ է: Եթե հարցնեն, ասա ինձ մոտ էիր, մեր տանը: Չէ՛, չէ՛. ձեռք գիտեն, որ այստեղ եմ: Ասա որ... մի խոսքով— հնարիր՝ ինչ ուզում ես, միայն մի ասիր, որ այստեղ էիր... Լսո՞ւմ ես, լսո՞ւմ ես, Մանե ջան: Իսկույն ծառային կասեմ, որ կառք կանչի:

Եվ, առանց սպասելու Մանեի պատասխանին, նա շտապով դուրս գնաց. բայց խելույն էլ վերադարձավ:

— Ձարմանալի է, մի՞թե ծառան դեռևս չի վերադարձել. ես նրան մեր տուն դրեկեցի, որ...

— Ավելորդ է,— ընդհատեց նրան Մանեն նույն հանգիստ ձայնով.— այս դիշեր ես պետք է մնամ այստեղ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Հենց այնպես:

— Ինչպե՞ս ինձ այնպես:

— Որովհետև ես այսպես եմ ուզում:

— Մանե, մի՛ համառիր: Աղաչում եմ, մի՛ համառիր: Դա քաջություն չէ, դա խելացնորություն է: Ճիշտ է, Բաղամյանի գրությունը լավ չէ, բայց հավատացնում եմ քեզ, ոչինչ չի պատահիլ: Բժիշկն այս ևրեկո այստեղ էր, ասաց, որ նրա առողջ կազմվածքը կհաղթի: Վերջապես, ես էլ մի բան հասկանո՞ւմ եմ, թե ոչ: Թոքերի պարզ բորբոքում է, որ առաջացել է մրսելուց և անզգույշ մնալուց. ուրիշ բան չկա: Չես հավատո՞ւմ ինձ:

— Երեխա՞ եմ, ինչ է, որ ուզում ես խաբել: Ես տեսա նրա աչքերը. նա արդեն մեռած է... Ես կանչեմ նրան, և նա չլսի՞ ինձ... նա նայի ինձ, և չճանաչի՞...

Մանեի ձայնը դողաց: Նա շրթունքները պինդ սեղմեց իրար և կուլ տվեց հեծկտանքը: Աչքերն առատորեն լցվեցին արցունքով:

— Այսքան ժամանակ ես շարշարեցի, տանջեցի նրան... շարշարեցի, տանջեցի և ինձ,— շարունակեց նա դողողուն ձայնով:— Ինչո՞ւ համար, մեկ հարցնող լինի, ինչո՞ւ համար: Որ նրան և նրա հետ ինձ ա՛յս օրին հասցնեմ... Ես կարծում էի, թե միայն ինձ եմ զոհաբերում, մինչդեռ... Պարտականություն՝ ասում էի ինձ, սրբազան ուխտ՝ ասում էի ինձ: Բայց ահա՛, թող գան և ազատեն ինձ այս հուսահատությունից այդ պարտականությունն ու սրբազան ուխտը: Մեր են, թող գան: Թող գան և համոզեն ինձ այժմ, որ նրա մահը ոչինչ է ինձ համար, որ վաղը, մյուս օրը նրան գերեզման կդնեն, իսկ ես, այնուամենայնիվ, կարող եմ հանգիստ շարունակել իմ կյանքը... Օ՛, եթե գիտենայի, թե այսքա՛ն սիրում եմ նրան...

Մանեն թաշկինակը սեղմեց աչքերին և այլևս չկարողացավ գտակ ծանր, խեղդող հեկեկանքը:

Հեղինեն փորձեց նրան հանգստացնել, բայց իզուր. Մանեի հեկեկանքը գնալով սաստկանում էր: Հեղինեն, վերջ ի վերջո, դուրս եկավ համբերությունից:

— Այդպես չի կարելի, վերջապես,— բացազանչեց նա բարկացած:— Հաղիվհազ կարողացա հեռացնել սկեսուրիդ և այն ծերունուն, որ շխանգարեն, հիմա դու ես եկել և ստիպում ես, որ հիվանդին թողած, քեզնով զբաղվեմ: Գլուխս քարովը տվի, որ մնաքի: Չե՞ք թողնիլ, որ տեսնեմ ինչ եմ անում: Ամբողջ վեց ժամ է, որ այստեղ եմ, և մի րոպե հանգստություն չեմ ունեցել, հիմա էլ մոտակա դեղատնից հեռախոսով խոսեցի բժշկի հետ, խընդրեցի, որ իսկույն գա և մի երկու էլ սրիշ բժիշկ հրավիրի կոնսուլյում անելու համար: Վաղելով գնացել և վաղելով էլ եկել եմ, որովհետև ամեն մի րոպեն թանկ է: Մարդն այստեղ կովում է մահվան հետ, և իմ ներկայությունն անհրաժեշտ է այնտեղ, իսկ դու ստիպում ես, որ քեզ հետ շանա թակեմ: Սա ինչի՞ նման է, ասա խընդրեմ: Եվ դեռ ասում ես, թե սիրում ես նրան...

Այս խոսքերն ազդեցին Մանեին. նա դադարեց հեկեկալուց և նայեց ընկերուհուն շատ խեղճացած:

— Ես քեզ ի՞նչ եմ անում որ,— նկուտեց նա:

— Սրանից էլ ավելի բան պետք է անե՛ս. չես թողնում, որ մի րոպե մտնեմ հիվանդի մոտ:

— Մտիր. ես քեզ ե՞րբ եմ բռնում:

— Ա՛խ... ինչպե՞ս անեմ, որ քեզ բան հասկացնեմ: Մանե՛ ջան, հոգի ջան, հասկացիր ինձ. ես չեմ կարող հանգիստ իմ բանս տեսնել, քանի որ դու այստեղ ես:

— Ես քեզ չեմ խանգարիլ, աստված է վկա, էլեն, չեմ խանգարիլ. ուզում ես, կքարանամ նստած տեղս...

— Փո՛ւ, ի՛նչ համառ և անհասկացող կին ես եղել,— դայրացած նկատեց Հեղինեն և, պենսնեն քթի վրա ուղղելով, դուրս գնաց հիվանդի սենյակը:

Բժիշկները շատ շուշացան: Ամենից առաջ եկավ Բաղամյանի անձնական բարեկամ բժիշկը: Նա այն աստիճան մտահոգ էր հիվանդի դրություն համար, որ գրեթե ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց Մանեին: Շուտով հավաքվեցին և մյուս բժիշկները— երեք հոգի: Գրանցից մեկը հայ էր, մյուսը հրեա, երրորդը ռուս զինվորական— բոլորն էլ շտապող և վերին աստիճանի անտարբեր: Հիվանդի վիճակը մի առ մի քննելուց հետո շուրջ բժիշկները նստած էին սեղանի շուրջը և խորհրդակցում էին, որի ժամանակ երկուսը ծխում էին, մեկը մատիտով զանազան նկարներ էր գծում սեղանի վրա ընկած լրագրի լուսանցքների վրա և շուտ-շուտ հորանջում էր, մյուսը, զինվորականը, երկու ձեռքով ոլորում էր բեղի ծայրերը, ներքին շրթունքով բարձրացնում էր վերին շրթունքը և ցած նայելով աշխատում էր ինքն իր աչքով տեսնել իր բեղը: Նրանք խոսում էին կես-ռուսերեն, կես-գերմաներեն կիսատ-պուատ նախադասություններով՝ համեմված լատինական տերմիններով: Հաճախ դիմում էին Հեղինեին զանազան հարցումներով, որոնց նա պատասխանում էր գերմաներեն, երևի նրա համար, որ Մանեն ոչինչ չհասկանա:

Եվ Մանեն, հիրավի, բոլորովին ոչինչ չէր հասկանում բժըշկական այդ խոսակցությունից, չնայելով որ լարել էր իր ամբողջ լսողությունը և աշխատում էր ոչ մի բառ բաց չթողնել ականջից: Հեռու նստած, նա միանգամայն ապշած էր մնացել, թե ինչպես այդ մարդիկ կարողանում էին այդ աստիճան անտարբեր լինել, նույնիսկ ծխել և հորանջել այն միջոցին, երբ զբաղված էին իրենց նման մի մարդու կյանքի և մահվան խնդիրը որոշելով: Եվ այդ մարդը հեռու չէր. նա այնտեղ էր, նրանց կողքին, հարևան սենյակում, որի կիսաբաց դռնից լսվում էին նրա շարագուշակ հաղի ձայները:

Խորհրդակցությունը երկար շտեկեց, և երբ բժիշկները գնացին, Մանեն վրա ընկավ ընկերուհու ձեռքերին և հարցրեց տենդային անհամբերությամբ.

— Ի՛նչ որոշեցին...

Հեղինեն շփոթված, աշխատեց խլել իր ձեռքերը, բայց Մանեն ավելի պինդ բռնեց:

— Ասա՛, մի՛ թաքցնիր:

— Նրանք ոչինչ չեն հասկանում,— զայրացած բացադանչեց Հեղինեն.— Որոշեցին, թե... Ես կհաստատեմ, որ նրանք ոչինչ չեն հասկանում, ոչինչ...

Մանեի ձեռքերը հանկարծ թուլացան. նա ինքն ամբողջապես կարծես փալաս կտրվեց և կամաց, երերուն քայլերով գնաց նրստեց աթոռի վրա: Նա այլևս ոչինչ չհարցրեց: Եվ ի՛նչ հարկ կարո՞ւ Ամեն ինչ այժմ պարզ էր: Այլևս ոչ մի կասկած, ոչ մի տարակուսանք, հետևաբար և ոչ մի հույս: Վարագույրն այժմ բաց էր, և այն, ինչ որ նա մինչև այժմ տեսնում էր այդ վարագույրի հետևը միայն անորոշ գծերով, այժմ միանգամից ներկայացավ նրան իբր ամբողջ պարզությամբ:

Հեղինեն հուզված անցուդարձ էր անում սենյակում փոքրիկ արագ քայլերով և բերնից դուրս թռած կցկտուր բառերով կրկնում էր, թե բժիշկները ոչինչ չհասկացան, թե բոլորի քունն էլ տանում էր, թե ամենքն էլ շտապում էին, որ շուտով գնան քնեն:

Մանեն քարացած, խոշոր աչքերով նայում էր ընկերուհուն, մտածում էր, թե ինչպե՞ս է, որ այնքան ծանր պենսնեն չի ընկնում նրա փոքրիկ քթից և, նրան լսելու տեղ, ականջ էր դնում հիվանդի սենյակից լսվող շոր հազի ձայներին, որոնք խուլ արձագանք էին տալիս մեջ-գիշերային անդորրության մեջ: Այժմ ավելի պարզ ու որոշակի, բան այնտեղ, հիվանդի սենյակում, նրա առջև պատկերանում էին Բաղամյանի փակ աչքերը, որոնք կիսախավարի մեջ թվում էին փուկ չեն, այլ բաց ու դատարկ՝ անդունդի նման մութ ու խոր լուռուշներով, որոնց միջից այժմ նայում էր ինքը մահը:

Օղբ ծանր էր և խաղաղ: Ժամանակն անցնում էր Մանեի համար ինչ-որ սարսափելի սպասողության մեջ, բայց նա հանգիստ էր և ոչ մի բանից չէր վախենում: Նրան նորից տիրել էր միտքն ու զգացումները թմրեցնող այն անդորրությունը, որի մեջ մարդ

ապրում է մի տեսակ վերասլաց կյանքով, առանց զգալու իր ֆիզիկական գոյության ծանրությունը:

Մի կտոր, դրդացնելով խաղաղ փոշոցը, մոտեցավ և կանգ առավ պատուհանի տակ: Հեղինեն մոտեցավ պատուհանին և նայեց ներքև: Մանեն անտարբեր հետաքրքրությամբ նայեց նրա հաստ մեջքին:

— Կարծեմ եղբայրդ է, Մանե,— խիստ անհանգստացած շշնջաց Հեղինեն, շտապով հեռանալով պատուհանից:

Մանեն նստած էր արձանի պես: Նրա դեմքի վրա ոչ մի գիծ չշարժվեց:

Վահանը մտավ իր լայն և հուժկու քայլերով: Սանդուղքներից բարձրանալուց քրտնել և հեթեթում էր սաստիկ: Քրոջը տեսնելուն պես կանդ առավ ակամա: Պարզ երևում էր, որ եկել էր քրոջ հետևից, բայց Մանեի դեմքը լավ դիտելուց հետո ոչ մի խոսք չասաց այդ մասին և դառավ Հեղինեին:

— Անցնում էի այսպես. ասացի մեկ մտնեմ տեսնեմ ինչպես է Բաղամյանը,— ասաց նա, ինքն էլ զգալով, որ շատ անշնորհք պատրվակ է առաջ բերում իր անժամանակ այցելության իսկական նպատակը քրոջից ծածկելու համար:— Կարո՞ղ եմ տեսնել նրան:

Հեղինեն իսկույն հասկացավ նրա մաները և նրան ներս տարավ հիվանդի սենյակը:

— Դուք Մանեի համար եք եկել, չէ՞,— հարցրեց նա:

— Այո:

— Գիտեի՞ք, որ այստեղ է:

— Համոզված էի, որ այստեղ կլինի:

— Իսկ Սանթրոսյանը:

— Ես քնած էի, որ նա եկավ ինձ մոտ հյուրանոց, զարթեցրեց և ասաց, որ Մանեն տանը չէ և չի հայտնել, թե ուր է գնացել: Կարծում էր, թե ինձ մոտ կլինի: Զծածկեցի, ասացի, որ այստեղ կլինի:

— Ի՞նչ եք ասում,— շշնջաց Հեղինեն սարսափած:

— Վնաս չունի: Խաբելն ավելի վատ կլինեի: Բաղամյանը նրա ազգականն է և մի տեսակ տանու մարդ էր, այնպես որ Սանթրոսյանը ուրիշ բան կասկածել չի կարող: Եվ տեսա, որ չկասկածեց և նույնիսկ չչարմացավ, որ ասացի, թե Մանեն այստեղ կարող է լինել: Ուզում էր մինչև անդամ ինձ հետ տալ ի դեպ հիվանդին էլ

տեսնելու, բայց շթողեցի: Որ նա երբեք էլ ոչինչ չի կասկածել— դրան ես համոզված եմ: Ցավն այս է, որ Մանեն ինքը չմատնի իրեն: Այս րոպեին որ նայեցի նրա աչքերին, վախեցա: Նա ընդունակ է ամեն բան անելու:

— Ես էլ այդ սարսափի մեջ եմ և մինչև այժմ չկարողացա համոզել, որ գնա: Գիտե՞ք ինչ ասաց ինձ. ասաց, որ ամեն բան ինքը կհայտնի ամուսնուն:

— Ես հավատում եմ, որ այդպես էլ կանի:

— Բայց դա սարսափելի բան կլինի: Ի սեր աստծո, այնպես արեք, որ այդ հիմարությունը չանի, և տարեք, տարեք նրան շուտով: Մի քիչ առաջ չորս բժիշկ կար այստեղ: Կոնսիլյում ունեի՞նք Միաձայն վճռեցին, որ ոչ մի հույս չկա:

— Մեզ չի՞ լսում արդյոք,— կամաց հարցրեց Վահանը, ակնարկելով հիվանդի կողմը:

— Սա՞... Սրա բանն արդեն վերջացած է: Բժիշկներն ասացին, որ այս գիշեր հազիվ թե լուսացնի: Եվ Մանեն այդ շատ լավ գիտե, թե և ես աշխատեցի ծածկել նրանից բժիշկների ասածը:

Վահանը ոտների ծայրերի վրա մոտեցավ հոգեվարքի մահճակալին, կարճ ժամանակ դիտեց Բաղամյանի արդեն մահվան դեղնությունը պատած դեմքը և, ճնշված մոտալուտ մահվան պատճառած ծանր զգացման տակ, կամաց դուրս գնաց քրոջ մոտ:

Հեղինեն հետևեց նրան:

Մանեն նստած էր նույն դրություն մեջ, ինչպես որ թողել էին նրան Վահանն ու Հեղինեն հիվանդի սենյակը մտնելիս:

— Մանե, ես գնում եմ,— ասաց Վահանը:— Կզա՞ս տանեմ թեղ ձեր տուն:

Մանեն նայեց եղբորն այնպիսի հայացքով, որից երևում էր, որ չհասկացավ, թե ինչ ասուց Վահանը: Ըստ երևույթին, նա տարված էր մի չափազանց խոր մտքով, որը դեռևս զբաղեցնում էր նրան:

— Վեր կաց, սիրելիս, վեր կաց գնա,— ասաց Հեղինեն այնպես, ինչպես խոսում են երեխայի հետ:— Վաղն առավոտյան ես քեզ տեղեկություն կտամ: Այս գիշեր կրիգիս է, և ես հաստատ համոզված եմ, որ վաղը լավ կլինի: Վեր կաց, արդեն շատ ուշ է:

Մանեն վեր կացավ և, առանց մի խոսք անգամ արտասանելու, լուսնոտի պես հետևեց եղբորը: Նրա հայացքը շարունակ

հառած էր իր առաջ մի անորոշ կետի, ուր կարծես հոգի ու մարմին էր առել նրան զբաղեցնող միտքը և հիպնոսացրած՝ գերեզմարում էր նրան դեպի մի խորհրդավոր աշխարհ, որը, սակայն, իր խորհրդավորությամբ ամենեւին չէր վախեցնում, այլ նույնիսկ գրավում էր նրան...

Մանթրոսյանը, ըստ երևույթին, հանգիստ, պարապում էր իր առանձնասենյակում, երբ կինն ու նրա եղբայրը ներս մտան: Ամուսինը գլուխը բարձրացրեց գրասեղանի վրայի, նայեց կնոջը և իսկույն վեր կացավ վախեցած:

Մանեն կանգնած էր նրա առաջ չափազանց գունատ և աչքերը վայր թողած: Գրասեղանի վրա դրված լամպի կապույտ լուսամփոփը մեռելային փայլ էր տալիս նրա դեմքին:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ. հիվանդ ես, — հարցրեց ամուսինը:

— Բան չկա, — մեջ ընկավ Վահանը: — Բաղամյանի դրուժյունը մի քիչ ազդել է, կանցնի: Գնա, սիրելիս, գնա հանգստացիր, — ասաց նա քրոջը:

Մանեն կամաց հեռացրեց եղբոր ձեռքը և տեղից շարժվեց:

— Մանե՛, դու ինձ վախեցնում ես, — բացագանչեց Մանթրոսյանը:

— Լսիր, — ասաց Մանեն կարծես գերեզմանի միջից: — Նա մեռնում է... թերևս արդեն մեռած է... Իսկ ես... սիրում եմ նրան... սիրում էի նրան...

XIX

Գիշերվա ժամը երեքին մոտ էր:

Մանթրոսյանը դեռևս նստած էր մեռակ իր առանձնասենյակում և իզուր աշխատում էր խելքը գլուխը ժողովել: Նա լավ չէր հիշում, թե ինչ պատահեց կնոջ խոստովանությունից հետո. կարծես հանկարծ շմեցրել էին նրան գլխին իջեցրած դազանակի այնպիսի մի գորեղ հարվածով, որից մինչև այժմ էլ չէր կարողանում ուշքի գալ: Մութ կերպով միայն հիշում էր, որ Վահանը քրոջը ներս տարավ ննջարան, որը գտնվում էր հենց առանձնասենյակին կից, հետո դուրս եկավ այնտեղից և ինչ-որ բաներ էր ասում, իսկ ինքը կանգնած էր ապուշի պես և ոչինչ չէր հասկա-

նում նրա ասածներից: Հետո մտավ մայրը գիշերվա զգեստով և քնաթաթախ և նույնպես ինչ-որ բաներ ասաց, որից նույնպես ոչինչ չհասկացավ: Վերջը տեսավ, որ մենակ է և շուրջն այնպիսի անդորրություն է տիրում, որ կարծես աշխարհը քարացել էր: Ոչ մի ձայն, ոչ մի շշուկ չէր լսվում նույնիսկ դրսից: Լսվում էր միայն ծղրիդի մի խիստ համառ ձոխնչ, որի մեջ գիշերվա անդորրությունն ավելի ևս քարացած էր թվում:

Մանթրոսյանին թվում էր, թե հանկարծ, մոզական մի գավազանի զորությունով, ինքն ենթարկվել է հոգեփոխության, որ ինքն այլևս առաջվա մարդը չէ, այլ մի բոլորովին այլ արարած, որի մեջ ամեն ինչ օտար է, անծանոթ, զարմանալի և սարսափելի: Նույն օտարը, նույն անծանոթը, նույն զարմանալին ու սարսափելին նա տեսավ և զգաց Մանեի մեջ, որի չափազանց լուրջ, գունատ դեմքն իր վայր թողած աչքերով երևաց նրա առաջ և շքազավ ննջարանի դռան հետևը գերեզմանից ելած ուրվականի պես...

Մանթրոսյանը նստած էր արմունկները հենած ծնկներին և գլուխն առած ձեռքերի մեջ: Կնոջ ուրվականը չէր հեռանում նրա աչքի առջևից, և նա չէր իմանում ինչ է մտածում, ինչ է զգում. մտքերն ու զգացմունքները մի սարսափելի քաոս էին կազմում նրա մեջ: Նա նեղվում էր ծանր, տաք օդից, գիշերվա անդորրությունից ու մենակությունից և զգում էր, որ եթե պատուհանից մի քիչ հով փչեր, եթե ցերեկ լիներ, ինքն այդպես չէր նեղվի: Մղրիդի ձոխնչը մանավանդ ֆիզիկական ցավ զգացնելու չափ գրգռում էր նրա ջղերը, և նա չէր իմանում ո՛ւր փախչի, որ ազատվի այդ անտանելի համառ ձոխնչը լսելուց:

Նա վեր կացավ, որ դուրս գնա պատշգամբ: Մութ հյուսասենյակով անցնելիս հարևան ճաշասենյակից խոպոտ հազի ձայներ լսվեցին: Նա ցնցվեց, կանգ առավ և ականջ դրեց: Վահանն էր հազողը: «Մի՞թե այստեղ է մնացել», — մտածեց Մանթրոսյանը և դուրս գնաց պատշգամբ:

Գիշերը զարմանալի խաղաղ էր: Բաց երկնքի տակ օդի մեջ թեև փոքր-ինչ զով թարմություն էր զգացվում, բայց և այնպես Մանթրոսյանը դարձյալ նեղվում էր, և այստեղ ևս լսվում էր ծղրիդի ձոխնչը՝ քաղցած մանկան լացի պես համառ և լսողի ջղերը քայքայող: Որքան նա աշխատում էր շլսելուն տալ, այնքան այդ ձոխնչը հրամայաբար տիրում էր նրա ուշադրությանը: Վերջը տեսավ, որ այլևս ոչ մի բանի մասին չի մտածում, մտածում է մի-

այն այն մասին, թե որտեղից է գալիս այդ ճոխնը— աչից թե ձախից, վերևից թե ներքևից, դրսից թե ներսից, ինչպե՞ս չի հոգնում և ի՞նչ է ուզում ասել այդ փոքրիկ, աներևույթ միջատը գիշերվա անդորրուխտունն այդքան աղմկելով:

Բայց ահա կնոջ ուրվականը նորից եկավ կանգնեց նրա առաջ իր մեռելատիպ դեմքով: Այդ ուրվականը ինչ-որ բան ասաց— շատ խորհրդավոր և շատ զարմանալի մի բան— և անցավ չբացավ ննջարանի դռան հետևը...

Պատշգամբի կողքին երկրորդ թե երրորդ բաց պատուհանից նորից լսվեց Վահանի հազի ձայնը: «Մի՞թե այստեղ է մնացել», նորից մտածեց Սանթրոսյանը և ականջը լարեց դեպի այդ պատուհանը: Հազի ձայնը կրկնվեց: Սանթրոսյանը կամաց ներս գնաց, մթուժյան մեջ խարխափելով անցավ հյուրասենյակով, շոշափելով գտավ ճաշասենյակի դուռը, զգուշորեն բաց արեց և կանգ առավ շեմքում: Ճաշասենյակում ևս ճրագ չկար վառված:

Նույն րոպեին ինչ-որ ճոճուց և լսվեց բորիկ ոտների մի դրըմբոց հատակի վրա:

- Ո՞վ է,— կանչեց Վահանը իր բամբ ձայնով:
- Դուք քնած չե՞ք,— կամաց հարցրեց Սանթրոսյանը:
- Փեսա՞:
- Ծս եմ:
- Չէ, քնած չեմ:
- Կարո՞ղ եմ ձեզ մի փոքր անհանգստացնել:
- Կարող եք:

Սանթրոսյանը ներս մտավ և նույն զգուշությամբ դուռը փակեց իր հետևից:

Սենյակում այնքան մութն էր, որ կատարելապես ոչինչ չէր երևում. երևում էր միայն պատուհաններից մեկը, որի փեղկերը բաց էին, և այդ պատուհանից դուրս— դիմացի տան պատը, որ լուսավորված էր փողոցի լապտերի աղոտ լույսով: Նա կամաց առաջ անցավ՝ ձեռքերը տարածած իր առջև, որ մթուժյան մեջ մի աթոռ գտնի, և հանկարծ դիպավ ճաշասեղանին:

- Սպասեցեք, ճրագ վառեմ,— ասաց Վահանը:
- Չէ՛, չէ՛,— արագ վրա բերեց Սանթրոսյանը շշուկով:— Ծս աթոռ եմ որոնում... Ահա, գտա... Ճրագ հարկավոր չէ, չվառեք:

Աթոռը տարավ դրեց բաց պատուհանի առաջ և նստեց:

— Կարծում էի, թե գնացել եք,— ասաց նա:

— Ուզում էի գնալ, բայց մայրիկը շթողեց:

Տիրեց երկարատև լուռություն:

— Դուք դեռ չե՞ք պառկել,— հարցրեց Վահանը:

— Պառկեցի, բայց քնել չկարողացա,— շատ հանգիստ կերպով պատասխանեց Սանթրոսյանը:— Ամբողջ կյանքիս մեջ այս առաջին անգամն է, որ այսքան անհանգիստ գիշեր եմ անցկացնում,— ավելացրեց նա կարճ լուռությունից հետո:— Չգիտեմ, իսկապե՞ս տոթ է, թե ես եմ, որ շնչելու օդ չեմ գտնում: Իսկ այն ծղրիդն էլ... լսո՞ւմ եք:

— Ի՞նչ ծղրիդ:

— Չե՞ք լսում:

— Հա: Ի՞նչ է որ:

— Եթե չեմ սխալվում, ծղրիդներն երևում են օգոստոսին, իսկ այժմ մենք դեռևս հունիս ամսումն ենք: Այնքան վատ է ազդում ինձ այդ ձայնը, որ կարծես քերթում են ջղերս բուժ դանակով: Սանթրոսյանը նորից լռեց մի կարճ ժամանակ և ապա սենյակի մթուժյան մեջ նորից լսվեց նրա հանգիստ ձայնը.

— Հարավային Ռուսաստանում եղած ժամանակս մի անգամ մի շատ սուր ընդհարում ունեցա պաշտոնակիցներիցս մեկի հետ: Խնդիրը վերաբերում էր անձնական պատվի, և ինձ հասցրած վիրավորանքը պիտի սրբվեր արյունով միայն. հետևյալ օրը կամ ես պիտի սպանեի ինձ վիրավորողին, կամ նա ինձ: Եվ այնուամենայնիվ այդ օրվա նախընթաց գիշերն անգամ ես այնքան անհանգիստ չէի... Ի՞նչ է պատահում ինձ այս գիշեր— չեմ հասկանում: Խոհականությունս չեմ կորցրել, սառնասրտությունս— նույնպես, բայց և այնպես... ինձ թվում է թե... ամեն բան կորցրել եմ... ամեն բան, ամեն բան...

Նրա ձայնը նկատելի կերպով դողաց, և նա իսկույն լռեց:

Վահանը անկողնակալի վրա նստած, տեսնում էր Սանթրոսյանի մութ ուրվագիծը պատուհանի քառանկյունի ֆոնի վրա և ուշի-ուշով ականջ էր դնում նրան:

— Իսկ Մանեն... քնած է,— հարցրեց նա:

— Երևի... Չգիտեմ... Ծս նրա մոտ չեմ մտել:

— Ինչպե՞ս թե...

— Մի՞թե ես այլևս իրավունք ունեմ նրա մոտ մտնելու...

Վահանը պարզ որոշել չկարողացավ, թե Սանթրոսյանն այդ խոսքերն արտասանեց մինչև հոգու խորքը վիրավորված մարդու հեգնություն մը արդյոք, թե ներքին խիստ զսպած կատաղություն մը:

— Մեր միջև հանկարծ այնպիսի՛ մի վիճ է բացվել, որ... — ավելացրեց Սանթրոսյանը և դարձյալ լռեց:

Վահանի շատախոս լեզուն կարծես փորն էր ընկել: Նա չէր իմանում ինչ ասի, ինչպես հանգստացնի իր քրոջ մարդուն: Սանթրոսյանի երերուն ձայնից, արտասանած կցկտուր խոսքերից նա հասկանում էր, թե որքան տանջվում էր հոգեպես այդ մարդը, և նրան թվում էր, թե ինքն էլ մասնակից է իր քրոջ հանցանքին այդ դժբախտ մարդու առաջ, որ այդպես շարաշար տանջվում էր բոլորովին անարդար կերպով:

— Վիճ, հա՛նավոր մի վիճ, — կրկնեց Սանթրոսյանը, կարծես ինքն իրեն: — Մինչդեռ երեկ էր, այսօր էր, սրանից մի-երկու ժամ առաջ էր, որ ես ոչինչ չգիտեի, ոչինչ չէի կասկածում, ոչի՛նչ... Եվ հոգիս այնքա՛ն խաղաղ էր... Իսկ այժմ... Իսկ ա՛յժմ: Ինձ թվում է, թե երազումս եմ, մի սարսափելի երազի մեջ, որից ուզում եմ դուրս գալ — չեմ կարողանում... Մանեն և... Եթե ինձ ասեին, թե գառը հանկարծ գայլ է դարձել, աղավնի՛ն՝ օձ, հրեշտակը՝ սատանա, եթե ինձ ասեին, թե երկինքը պիտի փուլ գա, աշխարհս պիտի կործանվի այս րոպեին, — կհավատայի: Բայց այս բանին... Բայց այն բանին, ինչ որ նա ասաց... այդ բանին չեմ ուզում հավատալ — չե՛մ ուզում, որովհետև հավատալու բան չէ և չի՛ կարող լինել... Մանեն և... Երկուսից մեկը. կամ ես մինչև այս հասակս միամիտ եմ եղել երեխայի պես և կամ թե մեր ժամանակումն իսկ կարող են այսպիսի հրաշքներ կատարվել: Մի՞թե դուք ևս հրաշք չեք համարում այս բանը, հրաշք, ամենազարմանալի հրաշքը՝ աշխարհիս երեսին: Ահա մի ժամ է, երկու ժամ է, չգիտեմ որքան ժամանակ, կարծես թե աշխարհ գալուս օրից ի վեր, մտածում եմ, մտածում եմ... Ի՛նչ եմ մտածում — չգիտեմ: Ինձ թվում է թե ուղեղս ցնդում է... զգում եմ, թե մեջս հետզհետե զարթնում է մի բան, սոսկալի մի բան, որ կարծես թե բռնում է ինձ պինդ, երկաթի ճանկերով և ստիպում է անել մի բան, զարհուրելի, ան-

երևակայելի մի բան, որի մասին մտածելիս քարանում է ուղեղս, արյունս սառում է երակներիս մեջ... Եվ ինձ թվում է երբեմն, թե արդեն կատարել եմ այդ բանը, և քիչ է մնում ճշամ խելագար զարհուրանքով... Ես հասկանում եմ, թե ինչ է այս, և զսպում եմ ինձ, կարեվեր ջանք եմ գործ դնում զսպելու ինձ. ես ուզում եմ փախչել ինքս ինձնից, իմ մտածմունքներից, որոնք մրջյունների պես դժվժում են ուղեղիս մեջ, բայց... այս գիշերը, այս մութ գիշերը, այն ծղրիդը... Օ՛հ, ե՛րբ պիտի լուսանա վերջապես...

Սանթրոսյանին ուշքի բերեց մի ճթոց և ֆոսֆորային մի լույս, որ վառվեց և հանգավ Վահանի անկողնակալի վրա:

— Ի՛նչ եք անում, — հարցրեց նա:

— Ուզում եմ ծխել:

Մի ուրիշ լուցկի ճթաց և վառվեց:

Լուցկու կարճատև լույսի տակ Սանթրոսյանը տեսավ Վահանին ներքնաշորով անկողնակալի վրա նստած, մերկ ոտները կախ արած և հաստ սիգարն ատամների մեջ բռնած:

Լուցկին հանգավ, և այժմ սենյակի մթություն մեջ լուսատիտիկի պես առկայծում էր սիգարի կարմրավուն կրակը, վայրկենաբար լուսավորելով Վահանի մազազուրկ դեմքը: Սանթրոսյանի քթին դիպավ իրեն անսովոր և անախորժ ծխախոտի ծանր հոտը: Հեռու-մոտիկ հարևանի բակից լսվեց աքաղաղի քնաթաթախ մի կանչ, որն այնուհետև մոտ հինգ րոպե կրկնվում էր ընդմիջումներով, սկզբում խուպոտ, հետո հետզհետե զլվելով:

— Կկանչի, կկանչի և նորից կքնի հանգիստ, — ասաց Սանթրոսյանը: — Իսկ ես...

Նա լռեց և խոնարհվեց ծնկների վրա:

Պատի ժամացույցի լեզվակը, հարատև շարժուն, հնչեցնում էր մութ սենյակի լուծյան մեջ իր շափաբերական զարկերը խորհրդավոր անտարբերությամբ:

— Զարմանալի բան, — խոսեց Սանթրոսյանը երկար լուծյունից հետո, — մարդ սկսում է խորը մտածել և խորը զգալ ա՛յն ժամանակ միայն, երբ հանկարծ դժբախտություն մեջ է ընկնում: Ասում են, թե ուսումը, կրթությունը մարդուն կամքի ուժ և իրավունքի գիտակցություն են ներշնչում. բայց այս գիշերվա դեպքն ինձ բոլորովին հակառակն է համոզում: Ես տգետ մարդ չեմ, նույնիսկ մի ժամանակ պատրաստվում էի գիտական ասպարեզի

համար, բայց և հազիվ թե որևէ մարդ այնպես թույլ և իրավազուրկ զգա իրեն, որքան ես եմ զգում ինձ այժմ: Ժողովրդի հասարակ մարդը, մի գոեհիկ գյուղացի, մի տգետ արհեստավոր, մի բիրտ բանվոր, եթե իմ տեղս լիներ այս բոպեին, կգիտենար թե ինչ պիտի անի, և կաներ առանց տատանվելու, առանց երկմտելու, կաներ իսկույն, անձնատուր իր ամբողջ էությունը լափող անմիջական զգացմանը. իսկ ես... Ահավասիկ ես նստած եմ ձեր առաջ թույլ, կամազուրկ, տատանվող, անվճռական, նույնիսկ վախկոտ, ինչպես մի Համլետ, որ ընդունակ է միայն մտածելու, մտածելու և սարսափելու իր մտածմունքներից: Ինչքան էլ որ խնդիրը շուտ եմ տալիս դեսուդեն, ինչ տեսակետից էլ որ մոտենում եմ նրան,— իրավական թե բարոյական, փիլիսոփայական թե առօրյա կենցաղավարական,— այնուամենայնիվ վերջ ի վերջո գալիս կանգ եմ առնում դարձյալ այն անողորմ, անջնջելի կետի վրա, որ կինս, այսպես թե այնպես, իմս չէ այլևս, որովհետև սիրտն իմս չէ: Սա այնքան պարզ է, այնքան տրամաբանական, որ ավելորդ է անգամ այս մասին խոսել: Եվ այստեղ է, ահա, որ կտրվում են թեվերս, և ես այնքան թույլ եմ զգում ինձ, այնքան իրավազուրկ, որքան նորածին մի մանուկ: Ի՞նչ կարող եմ անել: Իրավունք ունիմ որևէ բան ասելու, նույնիսկ հանդիմանական մի թեթև խոսք ասելու: Իբրև մարդ, նա ազատ է, նա անձեռնմխելի է: Նա իրավունք ունի, իսկ ես չունիմ: Այդպես է պահանջում լոգիկան: Եվ երբ մի քիչ էլ առաջ եմ անցնում, տեսնում եմ, որ նույնիսկ ներելու իրավունք չունիմ, այո՛, նույնիսկ ներելու իրավունք, որովհետև ներելու իրավունք ունի միայն նա՛, ով ամենից առաջ պատժելու իրավունք ունի, իսկ ես հենց պատժելու իրավունքից է, որ զրկված եմ համարում ինձ: Ահա՛ թե մինչև ո՛ւր կարող է տանել այս անողորմ, այս պողպատյա լոգիկան: Շատ-շատ, ես իրավունք ունիմ միայն ասելու «մնաս բարև» և գնալու իմ ճանապարհով, բայց... հետո՞... Ահա՛ թե որտեղ է թաքնված Համլետը... Ապշելու բան է, թե ինչպես ձեռաց կարելի է փշրել մարդու ապագան, նրա ամբողջ կյանքը, այն բոլորը, ինչի համար նա երկար տարիներ տըքնել, շարշարվել, տանջվել է... Ա՛խ, Մանե, Մանե, այս ի՞նչ արիք դու, այս ի՞նչ արիք...

Նրա հանգիստ ձայնը նորից դողաց, և նա ավելի կախեց զուխը ծնկների վրա:

Աքաղաղը լռել էր, և մութ գիշերն առաջվա պես ննջում էր անդորր: Վահանի սիգարը մերթ վառվում էր, մերթ հանգչում, նրա անմազ դեմքը լուսավորելով իր վայրկենական անփայլ կրակով:

Հանկարծ ինչ-որ տարօրինակ խուլ ձայներ, քթի փսփոտցի նման, դիպան Վահանի ակառճին: «Լա՛ց է լինում»,— մտածեց նա, նայելով Սանթրոսյանի կողմը: Սակայն այդ ձայներն իսկույն լռեցին:

— Ես նրան սիրում էի, շափազանց սիրում,— շարունակեց Սանթրոսյանը երերուն ձայնով, որից սակայն երևում էր, որ նա աշխատում է սրտապնդել իրեն:— Սիրում էի այն աստիճան, որ ամեն անգամ, երբ երկարատև բացակայությունիցս հետո, գալիս էի տուն, նայում էի նրա աչքերին, գրկում էի նրան, ինձ թվում էր, թե պիտի մեռնեմ երջանկությունից... Եվ այս բոլորն այլևս չկա, շքացավ հանկարծ, միանգամից, միբաժի պես, անդարձ... Ի՞նչը ստիպեց նրան իր խոստովանությունն անելու ինձ և այդ էլ այն ժամանակ, երբ ինքն իր աչքով տեսել և համոզվել էր, որ նա, ում որ սիրում է, մեռնում է: Չէ՞ որ ես երբե՛ք, երբե՛ք չեմ կասկածել, չէի կասկածում և մինչև մահս էլ չէի կասկածիլ նրա հավատարմության և առաքինության մասին: Ուրեմն ինչո՞ւ արավ այդ բանը, ինչո՞ւ Մի՞թե ինձ պատժելու համար... մի՞թե նրա համար, որ սրտիս մեջ գցեր այս թունավոր կասկածը, մի կասկած, որ վերաբերում է ոչ այնքան իրեն և նրան, ում որ սիրում է եղել, որ վերաբերում է ոչ այնքան իրեն և նրան, ում որ սիրում է եղել, որքան ինձ, այո՛, ինձ, որովհետև ես այժմ մտածում եմ,— և այս մտածմունքն ուղղակի մահ է ինձ համար,— թե այն ժամանակ երբ ես գրկում էի նրան և իմ ամուսնական իրավունքները բանեցնում, դրանով թերևս վայրենի մի բռնություն էի գործ դնում նրա զգացմունքների վրա, և նա չէր բողոքում այդ բանի դեմ կա՞ վախենալով ինձից, կամ խղճահարկելով ինձ վրա... Եվ ես այժմ չգիտեմ, թե ո՞րն ավելի անտանելի, ավելի հուսահատական է ինձ համար— ա՛յն գիտակցությունն արդյոք, որ նա այլևս իմս չէ, թե՛ այն կասկածը, որ նա իմս չէ եղել երբե՛ք, հենց սկզբից... Բայց մի ուրիշ բան կա, որ միանգամայն զինաթափ է անում ինձ: Այդ այն է, որ մտածում եմ, թե միգուցե ես եմ պատճառը: Ապահով այն է, որ մտածում եմ, թե միգուցե ես եմ պատճառը: Ապահով իմ ընտանեկան երջանկության վրա, վերին աստիճանի եսասեր և անհեռատես. կնոջս վրա նայելով իբրև մի առարկայի վրա, որով մարդիկ զվարճանում են հոգնատանջ աշխատանքից հետո, ես ընկել եմ մամոռնայի հետևից, ամբողջ ամիսներ բացակայել եմ

տնից, և մեկ տարի չէ, երկու տարի չէ... իսկ նա— դեռատի կին տաք արյունով, եռուն զգացումներով, զգվանքների կարոտ... մե- նակ... մոռացված կամ գրեթե մոռացված... Հետո, իմ այս հա- սակը... Չէ՞ որ ես մեծ եմ նրանից, կրկնակի մեծ... իսկ նա... այն պարոնը...

Սանթրոսյանը հանկարծ ոտի կանգնեց, և Վահանը տեսավ նրա մութ ուրվագիծը պատուհանի կիսախավար ֆոնի վրա ձեռ- քերը տարօրինակորեն շարժելիս:

— Ո՛չ, ո՛չ, զգվելի, քստմնելի, զարհուրելի միտք է այս,— շնչաց Սանթրոսյանն ատամները պինդ սեղմած իրար:— Այս ե՛ս չեմ մտածում այսպես. սա նախանձի դեմ է, որ մտել է գան- գրս և շամփրում է ուղեղս... Չեմ հավատում, չեմ ուզում հավա- տալ, չպետք է հավատամ դեի ներշնչումներին, այլապես իմ ֆլեգմատիկ բնավորությունն անգամ ընդունակ է կրակ դառնա- լու և լափելու մեկին էլ, մյուսին էլ և ինձ էլ նրանց հետ միա- սին...

Նա մի բույն լռեց, ինչ-որ տարօրինակ հեղուկ արձակելով, կարծես խեղդվելով օդի պակասությունից, հետո արագորեն առա- ջացավ դեպի այն կողմը, որտեղ երևում էր սիգարի կրակը, և կանգ առավ կիսաճանապարհին:

— Խոսեցե՛ք, խոսեցե՛ք, ի սեր աստծո,— գրեթե ճշաց նա, բայց հանկարծ կարծես ինքն իր ձայնից վախենալով, ձայնը խեղ- դեց կոկորդի մեջ:— Խոսեցե՛ք, մի բան ասացե՛ք, հանգստացրե՛ք ինձ: Մի՛ լռեք, մի՛ խղճաք ինձ: Անացե՛ք ամեն բան, ինչ որ ճըշ- մարիտ է: Փարատեցե՛ք կասկածներս, միմիայն կասկածներս և երզվում եմ, որ ես ձեր քրոջ մի մագին անգամ չեմ դիպչիլ...

Վահանը ձեռքով շոշափեց, գտավ կողքին աթոռի վրա դրած հագուստը, ձեռաց հագնվեց, վառեց ճաշասեղանի վրա առաստա- ղից կախված լամպը, սիգարը պատուհանից շպրտեց փողոց և գնաց կանգնեց ուղղակի Սանթրոսյանի առաջ:

Սանթրոսյանը կանգնած էր սաստիկ գունատ, հոգեկան սուր տանջանքից ծամածոված դեմքով:

— Լսեցե՛ք, փեսա,— ասաց Վահանը շատ լրջորեն:— Եթե դուք կարծում եք, թե ես լռում եմ նրա համար, որ ոչինչ չունիմ ասելու կամ, այլ խոսքերով, հանցավոր եմ համարում քրոջս և չեմ ուզում ճշմարտությունն ասել ձեզ, որպեսզի՞ դուք ձեռք չբարձ-

րացնեք քրոջս վրա— շատ սխալվում եք: Ես լռում եմ նրա հա- մար միայն, որ միջամտությունովս ցավին դարձան չեմ անիլ: Եվ, վերջապես, չէ՞ որ դուք ինքներդ ասացիք, թե մի անգամ որ նրա սիրտը ձերը չէ, ուրեմն ավելորդ է այս մասին խոսել: Այս- տեղ էլ պետք է վերջակետ դնելք և մտածելք միայն այն մա- սին, թե այսուհետև ինչ պիտի անեք: Բայց դուք դեռևս ուզում եք իմանալ ինչ-որ ճշմարտություն: Ես հասկանում եմ ձեր հոգեբա- նությունը: Որքան էլ դուք սառն դատողությամբ խնդրը պարզ և վերջացած եք համարում հենց միայն այն իրողությամբ, որ ձեր կնոջ սիրտը, ուրեմն և ինքը ձեզ չի պատկանում, այլ պատկանում է նրան, որին սիրում է, այնուամենայնիվ ձեր մեջ նստած կենդա- նաբանական արուն իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում ձեր սառն դատողության դեմ և իր հրամայական պահանջներն է դնում ձեր առաջ ձեր էգի վերաբերմամբ, որին տիրելու բոլոր իրավունքները միմիայն ձեզ են տվել պետական և եկեղեցական օրենքները, ավանդական սովորություններն ու հասարակաց կարծիքը: Այդ- պե՞ս է թե ոչ:

— Այդպե՛ս է արդյոք,— շնչաց Սանթրոսյանը տարակու- սանքով:

— Այդպե՛ս է, այդպե՛ս: Երբոր փոքր-ինչ հանգստանաք և լավ մտածեք, կտեսնեք որ ես ճշմարիտ եմ ասում: Այլապես ի՞նչն է դրդում ձեզ այդպես հուզվելու: Ինչո՞ւ ես, որ նրա եղբայրն եմ միայն, ձեր շափ չեմ հուզվում, կամ մի օտար մարդ, որի համար ողջ մեկ կլինի՝ ձեր կինը ձե՞զ է սիրում թե մի ուրիշի: Ինչ վե- րաբերում է ձեր ցանկացած ճշմարտությանը, ես կարող եմ հա- վատացնել ձեզ, որ քույրս հավատարիմ է մնացել իր ամուսնա- կան ուխտին և շարաշար կոիվ է մղել ինքն իր դեմ և նրա դեմ, որ մեռնում է այնտեղ, եթե արդեն չի մեռել... Հավատո՞ւմ եք:

— Ուզում եմ հավատալ... Ա՛խ, որ իմանաք ինչպե՛ս ուզում եմ հավատալ,— հառաչեց Սանթրոսյանը:— Կյանքիս կեսը կտա- յի, եթե այդ ճիշտ լինեք...

— Ես գիտեի, ախր, որ չեք հավատալ, դրա համար չէի ուզում խոսել,— նկատեց Վահանը սառնությամբ և ուզում էր հե- ոանալ, բայց Սանթրոսյանը հանկարծ բռնեց նրա ձեռքից:

— Սպասեցե՛ք: Մի նեղանաք: Խնդրում եմ, պարոն Վահան, մի նեղանաք, եթե ես դժվարանում եմ ձեզ հավատալ, որովհետև

չէ՞ որ դուք նրա եղբայրն եք... չէ՞ որ այսպիսի բաներում առհասարակ ճշմարտությունը չեն ասում... և, վերջապես, չէ՞ որ դուք ինքներդ կարող եք ոչինչ չիմանալ...

— Դե որ այդպես է, էլ ի՞նչ ճշմարտություն եք ուզում ինձնից: Այդպիսի դեպքում ավելի լավ չէ՞, ինձ դիմելու փոխարեն, դիմեիք ուղղակի Մանեին և փարատեիք ձեր կասկածները: Եթե նա այնքան ազնիվ գտնվեց, որ չծածկեց ձեզնից ճշմարտության մի մասը, ես կարծում եմ՝ չի ծածկիլ և մյուս մասը, որ ձեզ այդքան մտատանջում է: Ուզում եք, հենց այս րոպեին գնացեք նրա մոտ:

— Նրա մո՞տ... այս րոպեի՞ն... ի՞նչ եք ասում,— շնչաց Սանթրոսյանը և մեքենայորեն ետուետ գնաց:

— Ի՞նչ կա որ,— զարմացավ Վահանը:— Ավելի լավ չէ՞ ամեն բան վերջացնեք իսկույն:

— Հետո՞:

— Հետո ի՞նչ. դուք էլ, նա էլ միանգամից կհանգստանաք: Եթե չհանգստանաք էլ, գոնե կիմանաք ձեր անելիքը: Թե չէ, ինչի՞ նման է, որ դուք այս կեսգիշերին, քունը կտրած, թափառում եք սենյակներում, տանջում եք ձեզ կասկածներով և չեք իմանում, թե ինչ կրեի ձեզ վաղվան օրը: Երբ որ փտած ատամը ցավում է, պետք է հանել դեն շարտել իսկույն, թե չէ պահել և այսօր-վաղը գցել— կնշանակի ավելորդ տեղը տանջվել: Գնացեք, գնացեք խոսեցեք իսկույն, ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս:

— Ոչ, ոչ... Ես, ճիշտ է, անհանգիստ եմ, քնել չկարողացա... և ձեզ էլ անհանգստացրի, որի համար ներողություն եմ խնդրում, բայց... ի՞նչ հարկ կա շտապելու... գիշերը խո հավիտյան չի տևելու... կլուսանա, չէ՞...

Վահանը կանգնած էր Սանթրոսյանի առաջ, նայում էր նրա շփոթված աչքերին և մնացել էր զարմացած, թե մի՞թե դա այն մարդն էր, որ մի րոպե առաջ սպառնում էր կրակ դառնալ և լափել իր դժբախտության պատճառ եղողներին և իրեն էլ նրանց հետ միասին:

— Դուք խոսում եք այնպես, որ կարծես թե... վախենում եք: Հա՞, վախենում եք,— հարցրեց նա:

Սանթրոսյանն իր հերթին նայեց նրան զարմացած:

— Վախենո՞ւմ: Ինչի՞ց: Ի՞նչ բանի համար:

— Հապա ինչո՞վ բացատրեմ ձեր այդ վարանումը:

— Ինչպե՞ս ասեմ, որ ինձ հասկանաք,— ասաց Սանթրոսյանն արագորեն տիրապետելով իրեն:— Ձեզ ասացի, թե ինչ հայացքով եմ նայում այս խնդրի վրա: Ես չեմ կարող և բարոյական ոչ մի իրավունք չունիմ դատավորի դեր ստանձնելու, հարցուփորձ անելու, ստիպելու, սպառնալու: Դա դեմ է իմ խղճին, իմ համոզմունքին, իմ հասկացողությանը: Հենց միայն այն գիտակցությունը, որ տեսակցությունն ինձ հետ վերին աստիճանի ծանր պետք է լինի նրա համար, այս գիտակցությունն արդեն բավական է, որ ես միանգամայն խուսափեմ նրա հետ երես առ երես հանդիպելուց: Ես չեմ կարող տեսնել, թե ինչպես նա ճնշվում է իմ ներկայությունից, տանջվում է, չի ուզում պատասխանել և, այնուամենայնիվ, ստիպված է պատասխանել:

— Բայց չէ՞ որ դուք կոպիտ միջոցների չեք դիմելու: Ձեք դիմելու, չէ՞:

— Այդ ավելի վատ:

— Ուրեմն ի՞նչ պիտի անեք, ձեր կարծիքով: Հիմա չեք ուզում նրա հետ երես առ երես հանդիպել, որպեսզի ձեր ներկայությամբ ճնշում չպատճառեք նրան, վաղն էլ, երևի, չեք ուզիլ, մյուս օրն էլ, երևի... բայց մինչև ե՞րբ: Չէ՞ որ մի օր, ուղեք-չուղեք, պետք է վերջ տալ այդ անորոշ դրությունը: Եվ վերջապես, ես չեմ հասկանում, թե ինչպե՞ս պիտի անեք, որ, մարդ ու կին երես առ երես չհանդիպեք իրար երբեք: Հնարավոր բան է այդ:

— Դուք ճշմարիտ եք ասում,— ասաց Սանթրոսյանը Վահանի խելացի նկատողություններից ընկճված:— Իհարկե, այս բանը, այսպես թե այնպես, պետք է վերջացնել մի օր, բայց... Դուք ասացեք, ի՞նչ անեմ և ինչպե՞ս անեմ, քանի որ...

Նա չվերջացրեց և, նորից շփոթված հայացքը, լի հոգեկան տանջանքի արտահայտությամբ, ման ածելով շորս կողմը, ձեռքերի մատները շփեց իրար այնքան ամուր, որ լսվեց խաղերի ճրթճրթոցը:

— Եկեք այսպես անենք,— ասաց Վահանը:— Գնանք նրա մոտ միասին: Ես կարծում եմ, որ թե դուք և թե նա այնքան չեք ճնշվիլ իրարից մի երրորդ անձի ներկայությամբ, որքան եթե մենամենակ հանդիպեք իրար: Համաձա՞յն եք:

Այս բանը, ըստ երևույթին, նստեց Սանթրոսյանի խելքում: Կարճ ժամանակ նա լայն բացած մտառու աչքերով նայում էր Վահանի աչքերին, հետո նրա դեմքը փոքր-ինչ պայծառացավ, և նա շնչաց գրեթե ուրախացած:

— Այդ լավ ասացիք... Այո՛, այո՛, շատ լավ ասացիք: Այդպես անենք, այդպես ավելի լավ կլինի: Ոչ ես կճնշվեմ, ոչ նա: Ես այդ եմ ուզում միայն, ուրիշ ոչինչ: Հիանալի միտք է: Հիանալի:

— Դե որ այդպես է, եկեք:

Վահանն առաջ ընկավ, Սանթրոսյանը հետևեց նրան: Նրանք անցան մութ հյուրասենյակով, որտեղ լուսո մի շերտ էր ընկնում առանձնասենյակի կիսաբաց դռնից: Առանձնասենյակից լսվում էր ծղրիղի ճոխնչը, որը, սակայն, իսկույն լռեց, երբ նրանք ներս մտան այնտեղ:

Առանձնասենյակում Սանթրոսյանը կանգ առավ:

— Ես կմնամ այստեղ. երբ կանչեք, կգամ,— շնչաց նա, զգալով, որ վարանումը նորից բռնում է իրեն ավելի ուժգին, քան մինչև այժմ:

— Շատ բարի,— ասաց Վահանը:— Ես դուրը բաց կըթողնեմ:

Սանթրոսյանը նստեց աթոռի վրա և թաշկինակը մեքենայաբար տարավ դեպի ճակատը, որի վրա հանկարծ ինչ-որ սառն թացություն զգաց. իսկ Վահանը մոտեցավ ննջարանի դռանը:

Մտնելուց առաջ նա կամաց ծեծեց դուռը մատով և ականջ դրեց: Ներսից ոչ մի ձայն չլսվեց: Հետո նա զգուշորեն բաց արավ դուռը և ներս մտավ:

Ննջարանը լուսավորված էր արդուզարդի սեղանի վրա վառվող երկու մոմով, որոնց լույսերն անդրադառնում էին հայելու մեջ: Այդ լույսերը մերթ դողդողում, երկարում էին, կարծես տքնում էին բարձրանալ ավելի ու ավելի վեր, մերթ իջնում էին և անշարժանում: Մոմերը պարզ լուսավորում էին միայն իրենց շուրջը, իսկ սենյակի պատերի մոտ և անկյուններում, ուր նրանց լույսն անկարող էր փարատել կիսախավարը, կարծես թե ծուխ էր կանգնած:

Մանեն պառկած էր իր մահճակի վրա շորերը հագին: Պառկած էր երեսն ի վեր, պառկած էր տարօրինակ կերպով. գլուխը

բարձրի վրա շէր, այլ ընկած էր ներքև սաստիկ երկարացած վզով,— կարծես պառկած տեղից ինչ-որ բան էր դիտում հետևը. մի ոտը ծալված՝ գտնվում էր մահճի վրա և խճճվել էր շրջազգեստի փեշերի մեջ, մյուսը ձգված էր հատակի վրա, երևան հանելով նրա սև փայտուն կիսակոշիկը բարձր կրունկով և երկայն, սև գուլպան՝ մինչև սրունքը: Մոմերը լուսավորում էին նրան ոտների կողմից, և նրա դեմքը գտնվում էր կրծքից թռած ստվերի մեջ:

Վահանը կամաց խոնարհվեց նրա դեմքի վրա, հետո հանկարծ ավելի կուսացավ և սկսեց լավ դիտել այդ դեմքը: Մանեի մի աչքը կիսաբաց էր, մյուսը՝ խուփ. ծնոտը ծոված էր, բերանը բացված էր լայն և նրա մեջ երևում էին փղոսկրի պես սպիտակ երկշար ատամները և ինչ-որ ուրիշ սպիտակ մի բան, փրփուրի նման... Այդ բոլորը այնպիսի արտահայտություն էին տվել նրա դեմքին, որ Վահանին սկզբում թվաց, թե նա լուռ ծիծաղում է: Մի ձեռքը կախ էր ընկած մահճակալից, մյուսով բաց էր արել կրծքի կոճակները և պոկել էր շապկի նուրբ անկվածից մի կտոր. այդ կտորը տեղ-տեղ փաթաթվել էր նրա երկայն մատներին, որոնց վրա երկու մատանի— մեկը պարզ՝ նշանի, մյուսը թանկագին շողակնյա— պլպլում էին մոմերի լույսերից:

— Մանե՛,— կանչեց Վահանը, և նրան թվաց, թե այդ իր ձայնը շէր, այլ ուրիշի ձայն, ոչ-մարդկային մի ձայն, որից ինքն էլ սարսափեց:

Մանեն պառկած էր նույն դրության մեջ, անշարժ, և նրա ահարկու դեմքը ծիծաղում էր առաջվա պես լուռ ու քարացած:

— Մանե՛,— կրկնեց Վահանը, մեքենայաբար առնելով քրոջ կախ ընկած ձեռքը:

Այդ ձեռքը թույլ էր փալասի պես:

Այնուհետև, այլևս չիմանալով թե ինչ է անում, Վահանը երկու ձեռքով վրա ընկավ քրոջ ուսերին և բարձրացրեց նրան: Մանեի գլուխն իր ծիծաղող դեմքով ետ ընկավ թուլացած և կախ ընկավ, ավելի ևս երկարացնելով նրա սպիտակ, նիհար վիզը:

Վահանը դիակը բաց թողեց թուլացած ձեռքերից: Դիակը վայր ընկավ, և գլուխը քարի ծանրությամբ խրվեց փափուկ բարձի մեջ, կզակը դեմ տալով կրծքին:

Մի րոպե Վահանին թվաց, թե սենյակը հանկարծ մթնեց և հատակը փախչում է ոտների տակից: Նա պինդ բռնեց մահճակալի գլխից, որ վայր չընկնի:

Նույն ընթացքին, կարծես երազի մեջ, տեսավ Սանթրոսյանի դեմքը դիակի վրա խոնարհված և այդ դեմքի վրա երկու ահագին աչքեր, որոնք կարծես դուրս էին պրծել խոռոչներից և խոշորացած բիբերով նայում էին խելագար զարհուրանքով... Հետո նրա ականջին դիպան վայրենի մի ճիչ և ապա մի խուլ ձայն,— կարծես ինչ-որ ծանր ու փափուկ մի մարմին վայր ընկավ գորգի վրա...

Իսկ ծղրիդն այնտեղ շարունակում էր իր անվերջ միապաղաղ ճոխնչը՝ միանգամայն անտարբեր դեպի մարդկային կյանքը, որ, անզոր ու անօգ, կարծես հավիտենական մի անեծքով, փոթորկում էր ցավատանջ գալարումներով և կործանվում կրքերի ողբերգական պայքարի մեջ...

1911

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իմ կենսագրությունը	3
Պատմվածքներ	
Մեր թաղը	
Ինչպես բժշկեցին	13
Սաբունն ուխտ գնաց	33
Հոգուն վրա հասավ	50
Հոպոպ	59
Թե ի՞նչ եղավ հետո, երբ շաքարամանից երկու կտոր շաքար պակասեց	67
Սև փողերի տոկոսը	77
Աղամամութին	87
Ձանազան պատմվածքներ	
Ծս և նա	96
Նոր հավ	109
Աղա Մարտինի պարիկը	118
Ավետիս	129
Նեղ օրերից մեկը	137
Խմբագիրը	151
Վերջին մոհիկաններ	161
Վիպակներ	
Տանտիրոջս աղչիկը	181
Աննա Սարոյան	236
Սպանված աղավնին	292
Պայխար	409

НАР-ДОС. СОЧИНЕНИЯ (однотомник) на армянском языке նար-Դոս
Երկեր (միմաստայակ) Կազմող՝ Մ. Ս. Քերգյան, խմբագիր՝ Ա. Ս. Քիչոյան,
նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գաապարյան, տեխ. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան,
վերստուգող սրբագրիչ՝ Գ. Գ. Սիմոնյան: Հանձնված է շարվածքի 11/XI 1976 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 4/III 1977 թ.: Թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆, տպագ.
17,25 մամ. = 32,08 պայմ. տպ. մամ., հրատ. 29,15 մամ.: Պատվեր 1898: Ծպա-
քանակ 50000, գինը 2 ու. 73 կ.: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան-9,
Տերյան-91: Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պո-
լիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փ. № 65: Типография № 1, Госкомитета Совета Министров
Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Ере-
ван, ул. Алавердяна, 65.